

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР  
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ  
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН  
АКАДЕМИЯСИ  
АХБОРОТНОМАСИ**

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

**2023-12/5**

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна  
Издается с 2006 года**

**Хива-2023**

**Бош муҳаррир:***Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.***Бош муҳаррир ўринбосари:***Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.***Таҳрир хайати:**

*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.*  
*Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.*  
*Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.*  
*Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.*  
*Аимбетов Нағмет Қаллиевич, и.ф.д., акад.*  
*Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.*  
*Бабаджанов Хушнуд, ф.ф.н., проф.*  
*Бобожонова Сайёра Хушнудовна, б.ф.н., доц.*  
*Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.*  
*Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.*  
*Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.*  
*Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.*  
*Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.*  
*Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.*  
*Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.*  
*Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.*  
*Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.*  
*Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.*  
*Каримов Улуғбек Темирбаевич, DSc*  
*Курбанбаев Илҳом Жуманазарович, б.ф.д., проф.*  
*Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.*  
*Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.*  
*Ламерс Жон, қ.х.ф.д., проф.*  
*Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.*  
*Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.*  
*Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.*  
*Мирзаева Гулнора Саидарифовна, б.ф.д.*

*Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.*  
*Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.*  
*Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.*  
*Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д., проф.*  
*Рахимова Гўзал Юлдашовна, ф.ф.ф.д., доц.*  
*Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.*  
*Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.*  
*Салаев Санъатбек Қомилович, и.ф.д., проф.*  
*Сапарбаева Гуландам Машириповна, ф.ф.ф.д.*  
*Сапаров Қаландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.*  
*Сафаров Алишер Қаримджанович, б.ф.д., доц.*  
*Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.*  
*Сотипов Гойипназар, қ.х.ф.д., проф.*  
*Тожибаев Қомилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик*  
*Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.*  
*Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.*  
*Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.*  
*Шакарбоев Эркин Бердиқулович, б.ф.д., проф.*  
*Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.*  
*Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., проф.*  
*Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.*  
*Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.*  
*Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.*  
*Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.*  
*Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.*  
*Худойберганаев Ойбек Иқромович, PhD, к.и.х.*

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№12/5 (109), Хоразм Маъмун академияси, 2023 й. – 297 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

**МУНДАРИЖА**  
**АРХИТЕКТУРА ФАНЛАРИ**

<b>Шарипова Г.У.</b> Принципы модернизации микрорайонов в городах Узбекистана	6
<b>БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ</b>	
<b>Ikromova M.A., Cho'liyev I.N.</b> Mitoxondriya ATF ga bog'liq kaliy kanaliga salvifolin diterpenoidining ta'siri	8
<b>Nasriddinova P.M., Raxmatullayev Y.SH.</b> Ayrim dorivor o'simliklarning barglaridagi malondialdegid (mda) miqdorini aniqlash	10
<b>Xayrullayeva L.M.</b> Ochlikni neyroendokrin tartibga solish orqali semizlikni davolashda o'simlik birikmalaridan foydalanish	13
<b>Муратова Г., Назарова Ф.</b> Оқ дўнгпешона балиғи личинкаларининг озикланиш биологияси	15
<b>ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ФАНЛАРИ</b>	
<b>Bakhtiyarov S.B.</b> A new technology for obtaining an adsorbent from the clay mineral kaolin without chemical reagents for the oil and industry	19
<b>Тоҳиров А.О.</b> Минерал ва органик ўғитларни заъфароннинг ўсиши, ривожланиши ҳамда ҳосилдорлигига таъсири	22
<b>ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ</b>	
<b>Abdullayeva Sh.E.</b> Investitsion jozibadorlik – tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish omili sifatida	26
<b>Matyoqubova D.O.</b> Mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanish nazariyalari tasnifi	28
<b>Sattarova M.D.</b> Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda moliyaviy mexanizmlaridan samarali foydalanish yo'nalishlari	31
<b>Sayfutdinova N.F.</b> O'zbekistonda innovatsiyalarni rivojlantirish bosqichlari	35
<b>Toxirov R.</b> Tadbirkorlik sub'yektlarining innovatsion rivojlanishining iqtisodiy o'sishga ta'sirining ekonometrik tahlili	37
<b>Абдулхалилова С.</b> Анализ показателей развития рынка страховых услуг Узбекистана	40
<b>Абдуназаров О.</b> Ўзбекистонда ерга давлат яккахокимлиги муносабатларидаги зиддиятлар ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари	42
<b>Бобожонова З.Ш.</b> Рақамли технологиялар асосида мамлакатни ривожлантириш шароитида сингуляр иқтисодиётнинг аҳамияти ва иқтисодий асоси	44
<b>Жўраев А.Т.</b> Миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги янги ислохотлар – янги тараққиёт сари	47
<b>Корабоев Э.А.</b> Мамлакатдаги энергетика саноати корхоналарининг энерготизими ахборот хавсизлигининг ташкилий-иқтисодий ҳолати	49
<b>Курбонов С.Н.</b> Регулирование инвестиционных процессов в рамках повышения уровня жизни страны	54
<b>Нуралиева М.М.</b> Рост электронных услуг в страховой отрасли Узбекистана	57
<b>ТАРИХ ФАНЛАРИ</b>	
<b>Axmedov B.A.</b> Ko'k rangli qorako'l terilar	60
<b>Eralov A.J.</b> Samarqand viloyatining turizm salohiyati	62
<b>Ergasheva Yu.A., Jabbarova I.X.</b> Suv inshootlari qurilishi tarixi	64
<b>Karimberdiyev M.</b> Markaziy Osiya mutafakkirlarining davlat boshqaruviga oid qarashlarining tarixiy o'zgaruvchan xarakteri	66
<b>Mamatqulov B.Sh.</b> O'zbekistonda 1925-1954 –yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan tadbirlar va ularning natijalari	68
<b>Mashrapov Sh.</b> Buxoro amirligida ta'lim masalalari	71
<b>Nizomiddinov O.B.</b> 1920 - 30 yillarga oid arxiv hujjatlarida farg'ona viloyat aholisining savodsizlik masalalari	73
<b>Norinov M.R.</b> Namangan gullar bayrami tarixi	76
<b>Olimjonov O.</b> "Sirdaryo xazinasi" yoxud munchoqtepa yodgorligi xususida	78
<b>O'ralov G'.</b> O'zbekistonda turizmning rivojlanishida tarixiy-madaniy meros obyektlarini ahamiyati	80
<b>Qodirova M.M.</b> Nodavlat notijorat tashkilotlar va ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni	82
<b>Qodirova M.M.</b> Jamiyatning barqaror rivojlanishida ayolning roli	84
<b>Ro'ziboyev D.</b> Qorako'lchilik	87
<b>Rustamova M.M.</b> Mustaqillik yillarida O'zbekistonda gender tenglik siyosati tarixshunosligi va o'rganilganligi	89
<b>To'xtayev Sh.E.</b> Shahrisabz viloyatida sovet hokimiyatining o'rnatilishi	93
<b>Ungalov A.A.</b> Ummaviylar va ularning Movarounnahrda muholifatchilari	95
<b>Xoliqulova M.</b> Ittifoqning g'arbiy hududlaridan sanoat korxonalarining evakuatsiya qilinishi	97
<b>Каттаева Г.Ч.</b> Сополли маданияти тақинчоқларининг турлари	100
<b>Кучаров Ж.</b> Соҳибқирон Амир Темурнинг Мин сулоласи сари ҳарбий юришга тайёргарлиги	102
<b>Маматова М.Б.</b> Из истории самаркандской чайной производств	104

<b>Махмудов Ш.</b> Қўқон-Бухоро муносабатларида Жиззахнинг аҳамияти	107
<b>Мўминов У.</b> Қарши шаҳри демографияси	110
<b>Насретдинова Д.</b> Наманганда маориф ишларини йўлга қўйилиши	112
<b>Нурматова Н.У.</b> Юсуф Ҳамадоний - Бухоро тасаввуф илми асосчиси	114
<b>Орипова Л.</b> Қашқадарё воҳаси адабий муҳитининг ривожланиши тарихи	117
<b>Очилов Ф.</b> Ўзбекистонда ногиронлиги бўлган шахсларни ҳимоя қилишга қаратилган давлат ва нодавлат ташкилотларининг фаолияти	120
<b>Серикбаева Ш.Э.</b> Архитектурные сооружения эпохи восточного ренессанса как основа туристической деятельности современного Узбекистана	122
<b>Сулайманова С., Муродов Ш.</b> Илк ўрта асрларда Суғд конфедерацияси бошқарувида маҳаллий унвонларнинг ўрни	124
<b>Ташкенбаева Д.А.</b> Обзор развития промышленности в туркестане в работах зарубежных исследователей XX века	127
<b>Тошпўлатов Б.</b> Тиббиёт йўналишидаги олий таълим муассасалари тармоғининг кенгайтирилиши ва натижалари	129
<b>Худойкулов И.Б.</b> Қашқадарёда совет даври судларининг ташкил этилишининг тарихий натижалари	131
<b>Эркаева Г.П.</b> Инновационные подходы к развитию человеческого капитала в регионах	134
<b>Қувватова Н.</b> Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги иккинчи жаҳон уруши йилларида	136
<b>ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ</b>	
<b>A'zamov S.</b> Axborot-qidiruv tezaurus (mukammal lug'at)larda va bir tilli lug'atlarda soha terminologik birliklarining berilishi	140
<b>Abbozov O.Q.</b> Toponimlar yondosh fanlar obekti sifatida	142
<b>Abulova Z.Z.</b> The essence of ethnolinguocultural consciousness	144
<b>Bafoyeva N.S., Teshaboyeva Z.Q.</b> Buyuk Britaniya va AQSH oliy o'quv yurtlaridagi tarjimaga oid fanlarning o'qitilishi	147
<b>Batirkhanova M.O.</b> Somatizmlarning badiiy asardagi qiyosiy tahlili	150
<b>Djalilova Z.B., Ibotova M.</b> Linguistic features of political speech	152
<b>Djalilova Z.B.</b> Ingliz xalq udumlarida gulga oid tushunchalarning badiiy-konseptual ifodasi	154
<b>Djumayeva N., Akhmadova N.</b> The essence of concept in cognitive linguistics	157
<b>Ermetova J.</b> Korpus lingvistikasiga tilshunoslikning yangi tadqiqot ob'ekti sifatidagi qarashlar	159
<b>Kenjayev T.</b> Fitratning mumtoz adabiyot tarixiga doir asarlari tadqiqi	162
<b>Kosimova M.U.</b> Hujjatlarida otli so'z birikmalari turlarining ishlatilishi	165
<b>Kurbonova N.R., Anvarova U.J.</b> The syntactical and lexical analysis of the poem "I wandered lonely as a cloud" by William Wordsworth	168
<b>Matqurbonova M.Sh.</b> Abdulla Qodiriy kichik janrdagi asarlarida antonimiya va sinonimiya hodisasi tadqiqi	170
<b>Nekboyeva M.T.</b> Somerset Moem hayoti va ijodi hamda uning teatr sohasiga qo'shgan hissasi	174
<b>Nematjanova D.</b> "Yetti o'lchab bir kes" maqolida 7 raqamining qo'llanilishi xususida	176
<b>Nematova M.</b> Lakuna va kognitiv lingvistika	178
<b>Omonova B.I.</b> The challenges in practical teaching in the field of tesol and specific solutions	180
<b>Ortiqova G.I.</b> Pictorial expression as an object of metaphor	182
<b>Qurbonova N.R., Khamdamova M.</b> "Jeyn Eyr" va "Keng sargasso dengizi" romanlarida tush motivi va uning qahramonlar taqdirida aks etishi	185
<b>Rasulova N.A.</b> Kognitiv tilshunoslikda lisoniy shaxs muammosi	187
<b>Rozikova G.Z.</b> Bog'langan qo'shma gaplarda ko'p ma'nolilik	189
<b>Ribinskaya E.G.</b> A factor affecting competitiveness: the young learner's development of communicative competence	192
<b>Sadullayev F.B., Qudratullayeva N.T.</b> Tomas Vulfning badiiy tasvir mahorati	194
<b>Sadullayev F.B., Fayzullayeva A.I.</b> Uilyam Folknerning "Dry september" hikoyasida jamiyat va shaxs munosabatlari tasviri	195
<b>Saitov S.Dj.</b> AQSH va o'zbek adabiyotida realistik hikoya taraqqiyoti: adabiy ta'sir va o'ziga xoslik	197
<b>Saitov S.Dj.</b> Humor and irony in the stories of O. Henry and uzbek writers	199
<b>Sulaymonov B.</b> Izoh tipidagi o'quv lug'atlar va uning asosiy turlariga doir mulohazalar	201
<b>Suvonova D.K.</b> Exploring taste adjectives and their translation in the uzbek language	203
<b>Tursunov M.M.</b> Media discourse as a modern linguistic object	205
<b>Tukhtayeva F.I.</b> The symbol of china in book of "The house of Earth"	207
<b>Yusufjonova Sh.M.</b> Tilshunoslikda frazeologik birliklarning o'rganilishi va ularning tasnifi	209
<b>Zakirova Kh.A.</b> Communication through language for special purposes in the example of urban planning terminology	211
<b>Zakirova X.A.</b> Linguistic and cultural characteristics of interpersonal relations in urban discourse	213

<b>Абдупаттоев М.Т., Шодмонов Х.П.</b> Тилшуносликда конвергенция назарияси масалалари	215
<b>Асланова О.И.</b> Морфологик парадигма ва грамматик категориялар	217
<b>Бахриддинова Д.Б., Норкулова Ю.Э.</b> Бугунги инсон фожесининг бадий талқини	219
<b>Турдалиева Д.С.</b> Халқ мақолларининг лисоний-маданий хусусиятлари	222
<b>Утемуратова З.А.</b> Особенности строительной терминологии на примере русского языка	224

#### ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

<b>Abdvosikova D.Dj.</b> The specifics of teaching english technical terms for ESP learners	226
<b>Hayitova D.B.</b> Effective teaching strategies to engage students in the classroom	227
<b>Ibadova F.M.</b> Specific features of teaching english to students of higher education on the basis of the credit system	229
<b>Madumarova M.Dj.</b> Kredit modul tizimi asosida ta'lim olayotgan oliy ta'lim muassasasi talabalarini innovatsion ta'lim asosida o'qitish	231
<b>Mustafoqulova Z.B.</b> The use of scientific indirect speech in the pedagogical discourse of the russian and uzbek language	233
<b>Oqnarova M.</b> O'zbekistonda psixologiyaga fanlariga ixtisoslashtirilgan ilmiy kengashlar faoliyati	236
<b>Sultonova L.U.</b> Useful methods for teaching mixed-ability classes	238
<b>Toshpo'latova M.I.</b> Shaxs fenomenining fanlar tizimida o'rganilishi	241
<b>To'raqulova D., Baxronova Z.</b> Teaching foreign languages through a linguistic-cultural approach	243
<b>Tursunova F.</b> Distinctive features of learning english using modern methods	245
<b>Tuxtanazarov I.</b> Sport mutaxassislarining kasbiy faoliyatida zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish	247
<b>Xakimov A.A.</b> Oliy ta'lim muassasalarida vatanga muhabbat tuyg'usini shakllantirishda ma'naviy merosning ahamiyati	249
<b>Xolmatova S.V.</b> Is'hoqxon Ibrat asarlarida pedagogik qarashlarning milliy ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati	251
<b>Арипова З.Дж.</b> Хорижий тилларни ўқитишда электрон дастурларнинг ўрни	253
<b>Атаджанова Б.Т.</b> Олий таълим тизимида рақамлаштиришни ривожлантириш	255
<b>Атаджанова Б.Т.</b> Проблемы и решения в обучении и воспитании студентов нового поколения в техническом ВУЗе	257
<b>Атаханова С.О.</b> Талаба-ёшларда соғлом тафаккурни шакллантириш хусусиятлари ва жараёнлари	260
<b>Баташева Х.А.</b> Особенности профессиональной подготовки современной молодежи	263
<b>Дехқонова С.</b> Замонавий ахборот воситаларининг ёшлар ижтимоий онгига таъсири	269
<b>Исмоилов М.И.</b> Техника олий таълим муассасаларида ижтимоий фанларга талабалар қизиқишини ошириш	270
<b>Косимова Д.С.</b> Инновации в управлении образовательным учреждением на базе информационных технологий	272
<b>Набиев Б.М.</b> Глобаллашув шароитида ёшлар ўртасида тарбиявий ишлар олиб боришнинг ижтимоий зарурати	275
<b>Ташкенбаев Т.Т.</b> Научно-методические основы компьютерных технологий как системообразующий фактор в процессе преподавания в ВОУ	277
<b>Тожибаев Б.Т.</b> Таълим ва социал назорат	279
<b>Умирзаков Р.</b> “Перспектива” фанини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш йўналишлари	281
<b>Утемуратова З.А.</b> Подходы к обучению профессиональной лексике на уроках русского языка	283
<b>Шайдуллаев Н.</b> Миллий маънавий тараққиётни мустаҳкамлашда шахс маънавиятининг аҳамияти	285
<b>Шарипова Г.У.</b> Повышение коммуникативной компетентности студентов в туристическом образовании	287

#### ТИББИЁТ ФАНЛАРИ

<b>D.F.Boltabaeva, R.J.Latipov, Sh.A.Adhamov</b> 7-12 yoshdagi bolalarda burun balandligining yoshga mos kraniometrik o'lchamlari	289
<b>Сахаталиева Р.Р.</b> Анализ патоморфологических форм лейкоплакии мочевого пузыря	290

#### ФАЛСАФА ФАНЛАРИ

<b>Мансуров А.С.</b> Ижтимоий жараёнларни моделлаштиришнинг ижтимоий фалсафий таҳлили	294
---	-----

УДК 69.05

**ПРИНЦИПЫ МОДЕРНИЗАЦИИ МИКРОРАЙОНОВ В ГОРОДАХ УЗБЕКИСТАНА**  
*Г.У.Шарипова, преподаватель, Ташкентский архитектурно-строительный университет,  
Ташкент*

**Annotatsiya.** *Tadqiqot O'zbekiston shaharlaridagi mikrorayonlarni modernizatsiya qilish tamoyillariga qaratilgan. Shahar muhitini modernizatsiya qilish tamoyillarini o'rnatish zarurati asoslanadi. Shahar doimiy rivojlanishda va zamonaviy sharoitlarni yaxshilash va moslashish uchun uning alohida elementlarini modernizatsiya qilishni talab qiladi. Hududning asosiy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, shahar atrof-muhitini modernizatsiya qilishning asosiy tamoyillari olinadi.*

**Kalit so'zlar:** *modernizatsiya, tuman, shahar, tamoyillari, rivojlanishi, zonalari.*

**Аннотация.** *Исследование направлено на модернизацию городского пространства. Обоснована необходимость установления принципов модернизации городской среды. Город находится в постоянном развитии и требует модернизации отдельных его элементов с целью улучшения и приспособления к современным условиям. Выведены основные принципы модернизации городской среды, основанные на главных характеристиках территории.*

**Ключевые слова:** *модернизация, район, город, принципы, застройка, зоны.*

**Abstract.** *The study is aimed at the principles of modernization of micro districts in the cities of Uzbekistan. The need to establish principles for modernizing the urban environment is substantiated. The city is in constant development and requires modernization of its individual elements in order to improve and adapt to modern conditions. The basic principles of modernization of the urban environment are derived, based on the main characteristics of the territory.*

**Key words:** *modernization, district, city, principles, development, zones.*

Город находится в постоянном развитии и требует модернизации отдельных его элементов с целью улучшения и приспособления к современным условиям. Рассмотрение различных вариантов планировочных структур территории, их взаимосвязь и непосредственное влияние на возможную модернизацию градостроительных элементов помогает развитию городского пространства. В данной статье выведены основные принципы модернизации городской среды, основанные на главных характеристиках территории. Актуальность модернизации исторической застройки в городском пространстве обусловлена многими факторами.

К архитектурно-планировочной структуре каждого населенного места и его генерального плана предъявляют социально-бытовые, функциональные и градостроительные требования. К первым требованиям относят задачи по созданию в населенных местах наилучших условий труда, жизни и отдыха населения. Функциональные требования предусматривают обеспечение научно обоснованного и четкого членения территории города, поселка, села на зоны промышленности, жилых районов и центра. Градостроительные архитектурно-планировочные требования имеют целью обеспечение условий создания удобной для жизни и органически целостной системы художественно согласованных ансамблей застройки города, предопределяющих красоту и индивидуальность его архитектурного облика с учетом назначения и местных природных условий. Городскими функциями называются различные виды деятельности на городской территории:

- на жилье различных видов, дифференцируемых по этажности, плотности населения, семейности и другим признакам;
- в промышленности различных видов, дифференцируемых по отраслевой принадлежности, плотности занятых, грузоемкости, классу вредности;
- в общественно-торговых центрах городского и локального значения.

Генеральный план определяет архитектурно-планировочную структуру населенного места и обосновывает перспективы дальнейшего его развития в пределах 25–30 лет, предусматривая резервы будущего расширения территории за пределами этого срока. При этом генеральные планы сельских населенных мест, являющиеся перспективными в развитии, должны предусматривать постепенность преобразования их в поселки городского типа с соответствующими типами поселковой застройки и благоустройства территории. Неизменный процесс сохранения существующей застройки, обновления устаревшей застройки и ее адаптация к постоянно

меняющимся и растущим требованиям – часть современного города, присущая его усовершенствованию. В связи с быстро развивающимися технологиями и растущим населением стало необходимым приспособить уже имеющуюся застройку к современным тенденциям. В течение многих лет объектами исследований могут стать не только отдельные здания, но и целые градостроительные объекты, такие как комплекс зданий, кварталы, районы, микрорайоны и непосредственно сами города. Модернизирование городских территорий включает в себя многие модификации, начиная от полного сноса застройки и возведения абсолютно новой застройки, и заканчивая минимальными видоизменениями застройки. Независимо от разной планировки существующей застройки, климата и ландшафта города, а также других показателей, все страны мира преследуют единые цели и задачи в проведении реконструкции и модернизации городских пространств. Полагаясь на сказанное выше, можно выделить основные задачи модернизации:

- создание более плотной и визуально единой архитектурной линии застройки улиц и проспектов, используя повышение этажности зданий, а также новых градостроительных вставок в общую планировку города;
- расширение существующих улиц и создание новых с целью равномерного распределения транспортных потоков;
- создание новых общественных пространств;
- сохранение или видоизменение фасадов существующих зданий и соотнесение масштабов новых зданий;
- выделение обособленных зон активного и пассивного отдыха;
- создание «зеленых» зон;
- смена функционального назначения неиспользуемых зданий и застройка новыми домами на месте сносимых зданий.

Следует понимать, что организация пространства начинается с определения его как объекта проектирования. То есть, необходим анализ планировочных свойств района. Во-первых, каждый район имеет свою планировочную структуру – взаимовязанное размещение всех элементов на территории. Тем не менее, планировочная структура микрорайона или квартала разительно отличается от планировочно-градостроительной организации нового района (строящегося с нуля). Все это зависит от характеристики района, который будет модернизирован. На него влияют следующие показатели:

- градостроительный план;
- размеры участков селитебных территорий;
- функциональное зонирование;
- системы уличной и магистральной сети;
- жилой фонд;
- система обслуживания

Во-вторых, существуют виды районов, которые образуются относительно размещения их в городском пространстве:

- 1) группа жилых кварталов, сочетающаяся с комплексом центра.
- 2) селитебные кварталы, расположенные в пешеходной доступности от центра.
- 3) крупные жилые кварталы, граничащие с центральным комплексом.

Задачи усовершенствования застройки должны обеспечиваться только исходя из принципов модернизации. Принципы модернизации напрямую зависят от архитектурно-градостроительной и планировочной организации пространства района, квартала или города.

#### **СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:**

1. Иванова Е. М., Кудрявцева С. П. Архитектурно-градостроительные принципы модернизации исторической застройки // Инженерно-строительный вестник Прикаспия. Астрахань, 2018

## MITOXONDRIYA ATF GA BOG'LIQ KALIY KANALIGA SALVIFOLIN DITERPENOIDINING TA'SIRI

*M.A.Ikromova, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

*I.N.Cho'liyev, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Maqolada jigaridan ajratib olingan mitoxondriyalardagi mitoKATF-kanalning faoliyatini ATF va glibenklamid bilan ingibirlanishi, mitoKATF-kanali matriks hajmini nazorat qilishi va membrana potentsiali hosil bo'lishida asosiy rol o'ynashi, matriksga  $K^+$  ionlarining kirishi anion kanalning faollashuvi bilan kechishi hamda matriksda  $Cl^-$  ionlarining to'planishiga sabab bo'lishi, buning natijasida mitoxondriya ichiga suv kirishi ta'minlanishi, tashqi membranasining buzilmasdan bo'kishiga olib kelishi ko'rsatib berilgan.

**Kalit so'zlar:** jigar, mitoxondriya KATF-kanali, membrana potentsiali,  $K^+$ ,  $Cl^-$  suv, ichki membrana, tashqi membrana.

**Аннотация.** В статье показаны ингибирование АТФ и глибенкламидом активности mitoKATF-канала, выделенного из печени, контроль mitoKATF-каналом объема матрикса и осуществлением им ключевой роли в генерации мембранного потенциала, проникновение ионов  $K^+$  в матрикс с сопровождением активации анионного канала и приведением к накоплению  $Cl^-$  ионов в матриксе, в результате этого обеспечение попадания воды в митохондрии, приведение к набуханию внешней мембраны без ее повреждения.

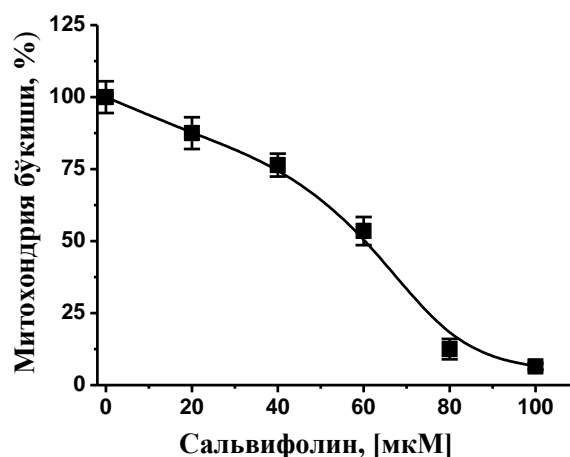
**Ключевые слова:** печень, митохондриальный KATF-канал, мембранный потенциал,  $K^+$ ,  $Cl^-$ , вода, внутренняя мембрана, внешняя мембрана

**Abstract.** In the article the activity of the mitochondrial channel in the mitochondria isolated from the liver is inhibited by ATP and glybenclamide, the mito KATP channel controls the size of the matrix and plays a key role in the formation of the membrane potential,  $K^+$  Input of ions into the matrix is accompanied by activation of the anionic channel and concentration of  $Cl^-$  ions in the matrix. This has been shown to cause flattening, resulting in water flowing into the mitochondria, causing the outer membrane to collapse.

**Key words:** liver, mitochondria KATP-channel, membrane potential,  $K^+$ ,  $Cl^-$  water, inner membrane, outer membrane.

In vitro va in vivo sharoitlarda organizmdagi mitoxondriya va ularning disfunktsiyasini o'rganish yo'nalishida dunyodagi ko'plab ilmiy tekshirish markazlarida bir qator olimlar, jumladan, M. Crompton (1999), K.D. Garlid (2003), M.R. Duchon, J.J. Lemaster (2010), R. Ferranti (2003), P. Bernardi (2007), O.I. Akopova, L.D. (2008), Lukyanova (2013) ish olib borishgan. Angliyalik olim A.P. Halestrap (2003) ishlarida mitoxondrial megakanal mPTP ning tuzilishi va uning regulyatsiya mexanizmlari yoritilgan. R. Ankur (2012) ishlarida ATF ga bog'liq kaliy kanal va uning funksiyasi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. G.D. Mironova (2015) ishlarida mitoxondriyalardagi ATF ga bog'liq kaliy kanali va mPTPga biologik faol moddalarning ta'siri o'rganilgan. MDH mamlakatlari olimlari V.Ye. Novikov va uning shogirdlari tomonidan (2013) turli patologik holatlarda, masalan gipoksiya, ishemiya/reperfuziya xolatlaridagi mitoxondrial disfunktsiyani regulyatsiya qilish mexanizmlari keltirilgan. Respublikamiz miqyosida ba'zi bir polifenol birikmalarning mitoxondriya funksional parametrlariga ta'siri M.I. Asrarov (2015), K.T. Almatov (2017), Pozilov (2019) va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Shuningdek, 1990 yillarga kelib mitoxondriya disfunktsiyasi va mPTP ning turli patologik holatlarida muhim ahamiyat kasb etishini sistematik tarzda o'rganila boshlangan. MitoKATF-kanali matriks hajmini nazorat qiladi va membrana potentsiali hosil bo'lishida asosiy rol o'ynaydi. Matriksga  $K^+$  ionlarining kirishi anion kanalning faollashuvi bilan kechadi va matriksda  $Cl^-$  ionlarining to'planishiga sabab bo'ladi. Buning natijasida mitoxondriya ichiga suv kirishini ta'minlaydi va tashqi membranasining buzilmasdan bo'kishiga olib keladi. Matriks hajm o'zgarishlarini  $Na^+/K^+$ -almashuvchi tizim orqali qayta tiklanadi. Kardiomitsit mitoKATF-kanalining funksional faolligiga ta'sir etuvchi farmagentlar bo'yicha ko'plab adabiyotlar uchraydi. Lekin jigar mitoKATF-kanali funksional faolligiga ta'sir etuvchi biologik faol moddalar bo'yicha ma'lumotlar adabiyotlarda uchramaydi. Mana shu maqsadda, sog'lom kalamush jigaridan ajratib olingan mitoKATF-kanaliga salvifolin diterpenoidining ta'siri in vitro tajriba sharoitida o'rganildi.





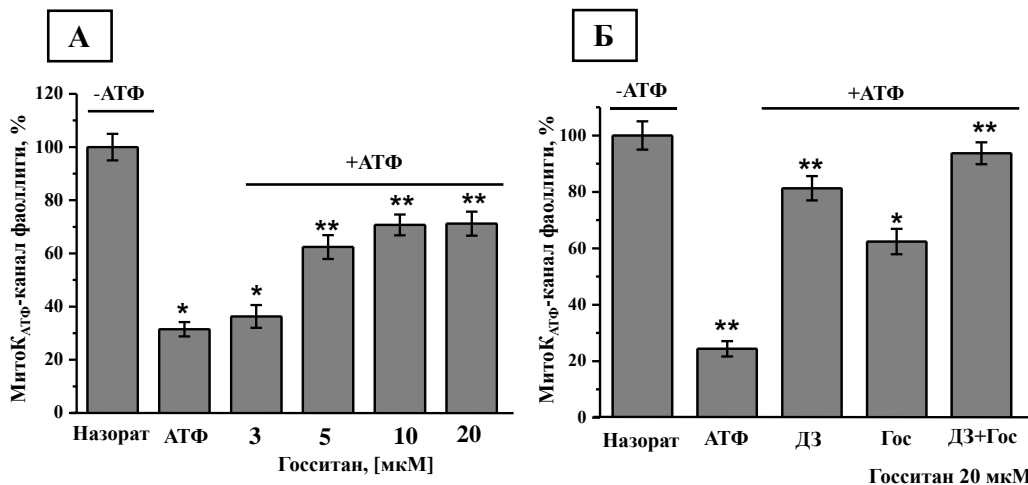
1-rasm. Kalamush jigari mitoKATF-kanaliga salvifolinning ta'siri ( $R < 0,05$ ;  $n = 6$ ).

Olingan natijalarga ko'ra, jigar hujayralaridan ajratib olingan mitoKATF-kanaliga salvifolin ingibitorlovchi ta'sir etdi. IM da ATF mavjud bo'lgan sharoitda 20 mkM salvifolin kanal faolligini nazoratga nisbatan  $12,5 \pm 1,1\%$  ga ingibirladi. Diterpenoidning 40, 60 va 80 mkM konsentratsiyalari nazorat ko'rsatkichiga nisbatan mos ravishda  $23,6 \pm 1,4\%$ ,  $46,5 \pm 3,2\%$  va  $91,5 \pm 6,7\%$  ga mitoKATF-kanalni ingibirlashi aniqlandi. Birikmaning 100 mkM konsentratsiyasi ta'sirida jigar mitoKATF-kanali faolligini  $93,5 \pm 6,9\%$  ga ingibirladi. Salvifolinning yarimmaksimal ingibitorlovchi konsentratsiyasi  $IC_{50} = 59,0 \pm 4,7$  mkM ni tashkil etdi. Demak, olingan natijalarning ko'rsatishicha, salvifolin in vitro sharoitida jigar mitoKATF-kanalni ingibirlaydi. MitoKATF-kanalning selektiv kaliy kanal sifatidagi ahamiyati ularning aktivatorlar va ingibitorlarga ega ekanligiga bog'liq. Sitoplazmatik membranadagi va mitoKATF-kanalning o'ziga xosligi ahamiyati shundaki, bir turga mansub farmakologik agent kanalga turlicha ta'sir etishi mumkin. Masalan, bizga ma'lumki, MSS-134 aprikalimning analogi bo'lib, OOB plazmatik membranadagi KATF-kanalni ingibirlaydi, silliq muskullarda esa uni faollashtiradi. Bu preparat kardiomiotsit mitoKATF-kanalini ingibirlaydi, lekin plazmatik membranadagi KATF-kanalni faollashtiradi. Yana shunday fiziologik faollikka ega testosteron gormoni ham mitoKATF-kanalini faollaydi, biroq plazmatik membranadagi KATF-kanaliga ta'sir etmasligi ko'rsatilgan. Demak salvifolin diterpenoidining jigar mitoKATF-kanaliga ingibitorlovchi ta'sir etgan bo'lsa, yurak va oshqozon osti bezi mitoxondriyalariga faollovchi yoki ingibitorlovchi ta'sir etishi ham mumkin. Bu mavjud adabiyot ma'lumotlariga ham mos keladi.

MitoKATF-kanalning selektiv kaliy kanal sifatidagi ahamiyati ularning aktivatorlar va ingibitorlarga ega ekanligiga bog'liq. Sitoplazmatik membranadagi va mitoKATF-kanalning o'ziga xosligi ahamiyati shundaki, bir turga mansub farmakologik agent kanalga turlicha ta'sir etishi mumkin. Masalan, bizga ma'lumki, MSS-134 aprikalimning analogi bo'lib, OOB plazmatik membranadagi KATF-kanalni ingibirlaydi, silliq muskullarda esa uni faollashtiradi. Bu preparat kardiomiotsit mitoKATF-kanalini ingibirlaydi, lekin plazmatik membranadagi KATF-kanalni faollashtiradi, yana shunday fiziologik faollikka ega testosteron gormoni ham mitoKATF-kanalini faollaydi, biroq plazmatik membranadagi KATF-kanaliga ta'sir etmasligi ko'rsatilgan. Demak salvifolin diterpenoidining jigar mitoKATF-kanaliga ingibitorlovchi ta'sir etgan bo'lsa, yurak va oshqozon osti bezi mitoxondriyalariga faollovchi yoki ingibitorlovchi ta'sir etishi ham mumkin. Bu mavjud adabiyot ma'lumotlariga ham mos keladi.

So'nggi yillarda ko'plab laboratoriyalarda sitoplazmatik va mitoxondriya ichki membranadagi KATF-kanalni o'rganish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. OOB hujayralarining sitoplazmatik membranada joylashgan KATF-kanali ochilishini maxsus blokatorlar ingibirlaydi, potensialga bog'liq  $Ca^{2+}$  kanallarini faollaydi va membranani depolyarizatsiyasiga sabab bo'ladi, buning natijasida, insulinning ekzotsitoz yo'li bilan sekretsiasini regulatsiya qiladi. Shuningdek, KATF-kanali gipoksiya sharoitida hujayrani himoya qilishda ham ishtirok etadi. Professor G.D.Mironova laboratoriyasida olib borilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, «Ekstralayf» preparati mitoKATF-kanalini faollaydi va mitoxondriyalarda  $N_2O_2$  to'planishini kamaytiradi va boshqa ko'plab KATF-kanalining gipoksen, taurin kabi aktivatorlari antioksidant xossasini ham namoyon qiladi. Shunday antioksidant xossaga ega bo'lgan birikmalardan biri gossitan polifenolini in vitro tajribalarda jigar, yurak va OOB mitoKATF-kanaliga turli konsentratsiyalardagi ta'siri o'rganildi.

Olingan natijalarga ko'ra, IMda ATF mavjud bo'lgan sharoitda mitoKATF-kanalining o'tkazuvchanligi (nazorat) 100% deb olindi. Jigar mitoxondriyalari ustida olib borilgan tajribalardan ma'lum bo'ldiki, IMda ATF mavjud sharoitda jigar mitoKATF-kanali faolligi  $68,5 \pm 4,8\%$  ga ingibirlangan bo'lsa, gossitaning 3 mkM ta'sirida faolligi sezilarli o'zgarishga aniqlandi. Gossitan polifenoli konsentratsiyasini 5-10 mkM ga oshirib borilishi kanalni yanada nazoratga nisbatan mos ravishda  $30,9 \pm 3,2\%$  va  $39,2 \pm 3,5\%$  ga faollanishiga olib keladi (2-rasm, A). Gossitanni 20 mkM konsentratsiyasi mitoKATF-kanaliga samarali aktivator sifatida ta'sir etgan bo'lsa, undan yuqori konsentratsiyalar (>30 mkM) jigar mitoKATF-kanaliga juda sust ta'sir ko'rsatdi va bu natijalar ko'rsatilmagan.



2-rasm. Kalamush jigar (A) va yurak (B) mitoKATF-kanaliga gossitaning ta'siri (DZ-diazoksid, Gos-gossitan)\* $R < 0,05$ ; \*\* $R < 0,01$ ;  $n=6$ ).

Yurak mitoxondriyasi ustida olib borilgan tajriba natijalariga ko'ra, IMda 200 mkM ATF mavjud sharoitda yurak mitoKATF-kanalining faolligi nazoratga nisbatan  $75,6 \pm 5,4\%$  ga ingibirlanganligi aniqlandi. Muhitda ushbu kanal klassik aktivatori diazoksidning 30 mkM konsentratsiyasi mitoKATF-kanalining faolligini ATF mavjud sharoitga nisbatan  $56,9 \pm 3,7\%$  ga faollashtirgani aniqlandi. Tajribani keyingi qismida yurak mitoKATF-kanali faolligiga gossitaning 20 mkM konsentratsiyasi ta'siri o'rganildi. Gossitaning 20 mkM konsentratsiyasi yurak mitoKATF-kanali faolligini ATF mavjud sharoitga nisbatan  $38,0 \pm 2,8\%$  ga faollashtirishi qayd etildi. Demak gossitan yurak mitoKATF-kanaliga aktivator singari ta'sir etadi. Ammo IMda diazoksid va gossitan mavjud bo'lganda ularning yurak mitoxondriyasini aktivlovchi hossasi  $63,9 \pm 4,1\%$  ga ortishi aniqlandi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдуллаев Н.Х., Каримов Х.Я. Печень при интоксикациях гепатотропными ядами. // Ташкент: Медицина.-1989.- С96.
2. Андреев А.Ю., Михайлова Л.М., Старков А.А. Закрытие  $Ca^{2+}$ -зависимой поры ЦсА: роль  $Mg^{2+}$ , адениновых нуклеотидов и конформационного состояния ADP/ATP-антипортера. // Биохимия. 1994. Т-59. С.1589-1597.
3. Акиншина Н.Г. Биоэнергетические нарушения в митохондриях печени при интоксикации и возможные способы коррекции: Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. - Т.: 2001. - 24с.
4. Аكوпова О.В Роль митохондриальной поры в трансмембранном обмене кальция в митохондриях // Укр. биохим. Журн.- 2008.- Т.80(3).- С 40-47.
5. Асраров М.И. Транспорт кальция в митохондриях: механизмы регуляция и влияние биологически активных соединений: Дис. ... док. биол. наук. - Т.: 1999. - 302 с.
6. Виноградов А.Д., Лейкин Ю.Н., Липская Т.Ю. Биохимия митохондрий. Биоэнергетика// (Руководство к практическим занятиям по биохимии животных.) -Москва, - 1977. изд-во МГУ. - С. 64.

UO'K 581

#### AYRIM DORIVOR O'SIMLIKLARNING BARGLARIDAGI MALONDIALDEGID (MDA) MIQDORINI ANIQLASH

*P.M.Nasriddinova, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*  
*Y.SH.Raxmatullayev, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Maqola madaniylashtirilgan va yovvoyi *Tanacetum vulgare* hamda *Artemisia annua* o'simliklarining barglaridagi malondialdegid miqdori, ularning o'rtasidagi farqlarni o'rganishga bag'ishlangan.

**Kalit so'zlar:** *Tanacetum vulgare*, *Artemisia annua*, antioksidant, metabolit, malondialdegid, sanoat plantatsiyasi, stress omillar, kislorodning faol shakllari.

**Аннотация.** Статья посвящена изучению различий содержания малонового диальдегида в листьях культурных и диких растений *Tanacetum vulgare* и *Artemisia annua*.

**Ключевые слова:** *Tanacetum vulgare*, *Artemisia annua*, антиоксидант, метаболит, малоновый диальдегид, промышленные плантации, стрессовые факторы, активные формы кислорода.

**Abstract.** The article is devoted to the study of the differences between the malondialdehyde content in the leaves of cultivated and wild *Tanacetum vulgare* and *Artemisia annua* plants.

**Key words:** *Tanacetum vulgare*, *Artemisia annua*, antioxidant, metabolite, malondialdehyde, industrial plantation, stress factors, active forms of oxygen.

**Mavzuning dolzarbligi.** O'zbekiston florasi farmatsevtika sanoatida dorivor preparatlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan dorivor o'simliklarga juda boy. Hozirgi kunda O'zbekistonda o'sadigan 400 dan ortiq madaniy va yovvoyi dorivor o'simliklar o'rganilib, tavsiflangan [6]. Yillik texnik, oziq-ovqat va dorivor xom ashyo ishlab chiqarish 300 tonnani tashkil etadi, yig'ib olingan o'simliklarning assortimenti 30 turdan oshadi. Ma'lumki, dorivor o'simliklarning samaradorligi ulardagi terapevtik ta'sirni belgilovchi bir qator kimyoviy birikmalarning tarkibiga bog'liq. So'nggi paytlarda O'zbekistonda sanoat plantatsiyalarida dorivor o'simliklar yetishtirish faol rivojlana boshladi, bunga davlatimiz tomonidan ko'rsatilayotgan ko'mak sabab bo'lmoqda. Sanoat plantatsiyalarini yaratish bo'yicha maqsadli dastur va yetishtirish uchun tavsiya etilgan dorivor o'simliklar ro'yxati ishlab chiqilmoqda. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 3-maydagi PF-5032-son qarorida dorivor o'simlik materiallarini introduksiya qilish va yetishtirishni o'rganish belgilangan [5].

O'simliklar o'sishi va rivojlanishi uchun yorug'lik, suv, uglerod va minerallarga muhtoj. Biroq, o'simliklar butun hayoti davomida tabiiy muhitda biotik va abiotik stresslarga duchor bo'ladi. Tez-tez uchraydigan abiotik stresslarga yuqori harorat, sho'rlanish, yorug'lik, suv etishmasligi, ozon va gerbitsidlar kabi ifloslantiruvchi moddalar, og'ir metallarning yuqori konsentratsiyasi, haddan tashqari ultrabinafsha nurlanish va boshqalar kiradi. Turli xarakterdagi stresslar rivojlanishga to'sqinlik qiladi va hosilni optimal darajadan pasayishiga sabab bo'ladi. Noqulay omillarning ta'siri morfologik, fiziologik, biokimyoviy va molekulyar darajada moslashish mexanizmlarini faollashtirishga yordam beradi. Ular orasida kislorodning faol shakllarining (KFSH) signalizatsiyasi, o'simlik gormonlarining to'planishi, noorganik ionlarning oksidlanish-qaytarilish holati va oqimlarining o'zgarishi kiradi [4].

Ko'pgina stress omillari ta'sirida o'simliklarda kislorodning faol shakllari hosil bo'ladi natijada lipidlarning periksli oksidlanishining oxirgi mahsuloti bo'lgan malondialdegid miqdori oshadi. MDA hujayra membranasidagi to'yinmagan yog' kislotalarining priksli oksidlanishining oxirgi mahsuloti hisoblanadi, shu sababli u stress ta'sirida o'simliklarning shikastlanish darajasini aniqlash uchun keng qo'llaniladigan ishonchli markerdir. O'simliklarga qanchalik ko'p stress ta'sir etsa ularda MDA miqdori shunchalik yuqori bo'ladi, bu o'simliklarning abiotik va biotik omillar ta'siriga javob reaksiyasiga asoslangan. Ya'ni o'simliklarda abiotik va biotik stress ta'sirida KFSH ko'payadi va natijada lipidlar, oqsillar, nuklien kislotalar kabi biomolekulalar ishlab chiqarilishi buziladi, bu esa MDA miqdorini va membranalar o'tkazuvchanligini oshiradi. Bu esa hujayraga turli moddalarning kirishi xususan suv kirishi natijasida hujayra bo'kishiga olib keladi.

Adabiyotlarda qayd etilganidek, dorivor o'simliklardagi biologik faol moddalarning sifat va miqdoriy tarkibi o'sish sharoitlariga bog'liq. Ko'plab ishlar turli sharoitlarda o'stirilgan dorivor o'simliklar ekstraktining tirik organizmlarda biologik faolligini o'rganishga bag'ishlangan [1], ammo atrof-muhit sharoitlarining o'simliklardagi biokimyoviy jarayonlarga ta'siriga yetarlicha e'tibor berilmagan.

Oddiy dastarbosh (*Tanacetum vulgare* L.) Asteraceae oilasiga mansub ko'p yillik o't bo'lib, Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerikada Shimoliy yarim sharda yovvoyi holda o'stiriladi *Tanacetum vulgare* bog'larda o'stirildi va inson ratsionida ziravor sifatida ishlatilgan [ 2 ]. Oddiy dastarbosh revmatizm, oshqozon yarasi, ovqat hazm qilish kasalliklari, isitma, shamollash va ichki parazitlarga qarshi vosita sifatida tabiiy dori sifatida ishlatilgan. Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bu o'simlik antioksidant, antibakterial, antigelmint, yallig'lanishga qarshi, antispazmatik va diuretik ta'sirga ega .

*A. annua* shuningdek, artemisinin preparatlarining saraton va parazitlar kasalliklarga qarshi ta'sirini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydigan antioksidant flavonoidlarning boy manbai hisoblanadi. Bundan tashqari, *A. annua* barglarida sineol, a-pinen, kamfen, kofur va artemisia keton o'z ichiga olgan efir moyi ko'p. U asosan oshqozonni davolashda qo'llaniladi. Ilgari, shuvoq damlamasi antigelmintik sifatida

ishlatilgan. Ishlahani qo'zg'atuvchi vosita sifatida Artemisia achchiq kurtaklari barglari va gullaydigan bargli yuqori qismlaridan tayyorlangan damlamalar, infuziyalar va ekstraktlar ishlatiladi [3].

Yuqoridagi fikrlarni e'tiborga olib, madaniylashtirilgan oddiy dastarbosh - *Tanacetum vulgare* va yovvoyi oddiy dastarbosh- *Tanacetum vulgare* hamda madaniylashtirilgan bir yillik shuvoq - *Artemisia annua* va yovvoyi bir yillik shuvoq - *Artemisia annua* o'simligi tarkibidagi MDA miqdorini aniqlash hamda tegishli farqlarni aniqlashni maqsad qilib oldik.

**Material va metodika.** Asteraceae oilasiga mansub dorivor o'simliklardan oddiy dastarbosh (*Tanacetum vulgare*) va bir yillik shuvoq (*Artemisia annua*) tadqiqotning obyekt sifatida belgilab olindi. Bunda Toshkent shahar A.Temur xiyobonida o'sadigan, madaniylashtirilgan oddiy dastarbosh va bir yillik shuvoq hamda Toshkent viloyati Bo'stonliq tumani Bildirsoy tog' oromgohida o'sadigan, yovvoyi oddiy dastarbosh va yovvoyi bir yillik shuvoq barglaridan MDA miqdori aniqlandi.

Malondialdegid miqdorini o'simlik namunalari aniqlash (Hyeath & Packer, 1968) o'zgartirilgan protokolga muvofiq amalga oshirildi: 100 mg o'simlik moddasi 2 ml 20% TXUK (trixlor uksusnaya kislota) tarkibida bir hil holga keltirilib, 0,5 ml qo'shimchalar kiritildi. Olingan gomogenat 15 minut davomida 10000 g,  $t = 4^{\circ}\text{C}$  da sentrifuga qilindi. 0,5 ml supenatantga 1,5% 0,5% TBK qo'shib, 20% TXUK da eritildi. Eksperimental namunalari suv hammomida  $95^{\circ}\text{C}$  da 30 minut davomida inkubatsiya qilinadi. Ekstraktlarning o'ziga xos rangining ta'sirini hisobga olish uchun biz TBK(tiobarbiturovaya kistota) siz boshqaruvni o'rnatdik; standart usul uni o'rnatishni o'z ichiga olmaydi. 0,5 ml supenatantga 1,5 ml 20% TCA qo'shildi.

Inkubatsiyadan so'ng namunalari muzli hammomda sovutildi va nazorat va eksperimental namunalari AQShning "BioTek Instrumens" kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan Synergy HT estrodiol mikroplaka o'quvchisida 532 nm va 600 nm to'lqin uzunliklarida o'lchandi.

Hisob-kitoblar formulalar yordamida amalga oshirildi (Hyeath & Packer, 1968):

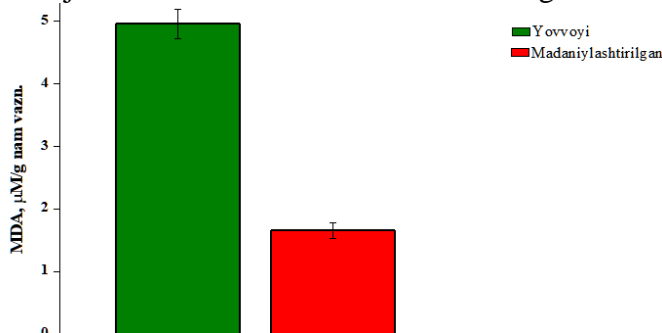
$$E_{MDA} = E_{532} - E_{600}$$

$$C = E_{MDA} / E,$$

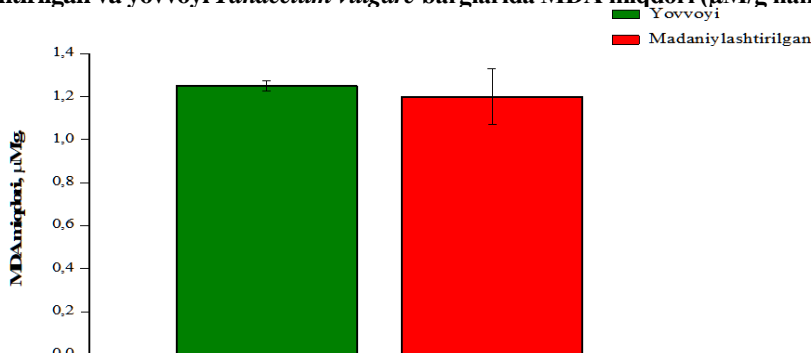
bu yerda C - MDA konsentratsiyasi, mkmol;  $E_{MDA}$  - optik zichlik; E - MDA  $155 \text{ mM}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$  ning molyar yutilish koeffitsienti.

**Olingan natijalar va ularning tahlili.** O'lchov natijalari shuni ko'rsatadiki yovvoyi dastarbosh barglarida MDA ning miqdori madaniylashtirilgan o'simliklarga qaraganda 3 baravar yuqori ekanligi aniqlandi (1-rasm).

Tabiiy sharitda to'plangan o'simliklarda AOS fermentlarining nomuvofiq ishlashi va MDA miqdorining oshishi kuzatildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, shahar o'simliklaridagi MDA ning tog'li o'simliklarga nisbatan past darajasi AOS tizimlari tomonidan ta'minlangan.



1-rasm. Madaniylashtirilgan va yovvoyi *Tanacetum vulgare* barglarida MDA miqdori ( $\mu\text{M/g}$  nam vazn).  $n=8$ ,  $p<0,05$ .



2-rasm. Madaniylashtirilgan va yovvoyi *Artemisia annua* barglarida MDA miqdori ( $\mu\text{M/g}$  nam vazn).  $n=8$ ,  $p<0,05$ .

Madaniylashtirilgan va yovvoyi *Artemisia annua* da MDA miqdorida statistik jihatdan muhim farqlar aniqlanmadi (2-rasm).

AOS fermentlarining samarali ishlashi madaniy o'simliklardagi LPO darajasi tabiiy yashash joylaridagi o'simliklardagi kabi bir xil darajada saqlanib qolishiga olib keldi.

**Xulosa.** Madaniylashtirilgan va yovvoyi *Artemisia annua* da MDA miqdorida statistik jihatdan muhim farqlar aniqlanmadi. Yovvoyi dastarbosh barglarida MDA ning miqdori madaniylashtirilgan o'simliklarga qaraganda 3 baravar yuqori ekanligi aniqlandi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A. Wahid, S. Gelani, M. Ashraf, and M. R. Foolad, "Heat tolerance in plants: An overview," *Environ. Exp. Bot.*, vol. 61, no. 3, pp. 199–223, Dec. 2007, doi: 10.1016/J.ENVEXPBOT.2007.05.011.
2. Babich O., Sukhikh S., Prosekov S., Asyakina L and Ivanova , "Medicinal plants to strengthen immunity during a pandemic," *Pharmaceuticals*, vol. 13, no. 10, pp. 1–18, 2020, doi: 10.3390/ph13100313.
3. Pacifico S. *et al.*, "Seasonal variation in phenolic composition and antioxidant and anti-inflammatory activities of *Calamintha nepeta* (L.) Savi," *Food Res. Int.*, vol. 69, no. 1, pp. 121–132, 2015, doi: 10.1016/j.foodres.2014.12.019.
4. R. Mittler, S. Vanderauwera, M. Gollery, and F. Van Breusegem, "Reactive oxygen gene network of plants," *Trends Plant Sci.*, vol. 9, no. 10, pp. 490–498, Oct. 2004, doi: 10.1016/J.TPLANTS.2004.08.009.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, "Zomin-farm", "Kosonsoy-farm", "Sirdaryo-farm", "Boysun-farm", "Bo'stonliq-farm" va "Parkent-farm" erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida' gi 2017-yil 3- maydagi PF-5032-son Farmoni."
6. Курмуков А. Г., Лекарственные растения узбекистана. 2014
7. О. Г. Яковец and К. Лекций, "Фитофизиология стресса," 2009.

UO'K 571

### OCHLIKNI NEYROENDOKRIN TARTIBGA SOLISH ORQALI SEMIZLIKNI DAVOLASHDA O'SIMLIK BIRIKMALARIDAN FOYDALANISH *L.M.Xayrullayeva, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Ortiqcha vazn va semirish Evropada va butun dunyoda epidemiya darajasiga ko'tarildi. Ikkala holat ham boshqa degenerativ yoki patologik kasalliklar bilan bog'liq bo'lgan ko'p faktorli kelib chiqadigan metabolik jarayonlar bilan bog'liq. Ikkalasi ham semirish va ortiqcha vaznning rivojlanishida turli xil rol o'ynaydi, ammo oziq-ovqat muhim rol o'ynaydi va birinchi navbatda tana vaznining ishlashiga olib keladi. Bu energiya sarfi uchun zarur bo'lgan optimal tana harakatini buzadi.

**Kalit so'zlar:** semirish, ovqatlanish, o'simlik dori-darmonlari, energiya, to'yinganlik.

**Аннотация.** Избыточный вес и ожирение приобрели масштабы эпидемии в Европе и во всем мире. Оба состояния связаны с метаболическими процессами многофакторного происхождения, которые связаны с другими дегенеративными или патологическими заболеваниями. И то, и другое играет различную роль в развитии ожирения и избыточного веса, но пища играет важную роль и в первую очередь вызывает функционирование массы тела. Это нарушает оптимальное движение тела, необходимое для расхода энергии.

**Ключевые слова:** ожирение, питание, фитотерапия, энергия, сытость

**Abstract.** Overweight and obesity have become health problems of epidemic proportions in Europe and globally. Both conditions are associated with metabolic processes of multifactorial origin, which are associated with other degenerative or disease diseases. Both play a different role in the development of obesity and overweight, but food plays an important role and primarily causes body weight to function. This disrupts the optimal body movement required for energy expenditure.

**Key words:** obesity, food, phytotherapy, energy, satiety

Oziq-ovqat iste'mol qilish xatti-harakati ham fiziologik, ham psixologik ta'sirga ega va turli xil biologik jarayonlarni o'z ichiga oladi masalan, to'yinganlik va ochlik. Ovqatlanishga bo'lgan psixologik istak ochlik deb ataladi va hissiy va zavqlanish tajribalari bilan bog'liq. To'ldirish hissi paydo bo'lgandan so'ng, to'yinganlik deb ataladigan oziqlantirish tormozi paydo bo'lib, ma'lum vaqt davomida ovqatlanishni to'xtatadi. Ochlik atamasi oziq-ovqat iste'mol qilish uchun fiziologik ehtiyojni belgilaydi. Ushbu jarayonda markaziy asab tizimi energiya muvozanatini saqlaydigan, energiya iste'moli, sarflanishi va saqlanishini tartibga soluvchi ko'pgina harakatlarning integratori sifatida asosiy rol o'ynaydi [1:23]. Shunga qaramay, oziq-ovqat iste'molini nazorat qilish faqat markaziy asab tizimida sodir bo'ladigan jarayon emas; boshqa periferik signallar va ekstragipotalamik miya hududlari ishtirok etadi. Ushbu murakkab neyroendokrin tizim ishlamay qolganda, patologiyalar qabul qilish va sarflash o'rtasidagi metabolik muvozanatni buzadigan

ko'rinadi. Oziq-ovqat iste'moliga kelsak, semirish kuchli ovqatlanish istagi, noto'g'ri oziq-ovqat tanlovi va/yoki tanadagi yog' zahiralari to'ldirilganda ovqatlanishning zaif taqiqlanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin. Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishning neyroendokrin regulyatsiyasi bir nechta mezonlarga ko'ra guruhlanishi mumkin bo'lgan ko'plab signallarni birlashtiradi. Qisqa muddatli signallar oziq-ovqat iste'mol qilish vaqtida harakat qiladi, uzoq muddatli signallar esa tana bo'linmalaridan, asosan yog' to'qimalaridan ozuqa moddalarini saqlash va sarflashda ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan, oziq-ovqat iste'moli ochlik ishtahani tartibga solish orqali ovqatlanishning boshlanishi va tugashini nazorat qiluvchi signallar bilan modulyatsiya qilinadi. Uzoq muddatda boshqa signallar to'yinganlik hissi paydo bo'lishi bilan birga tana zahiralari to'ldirish uchun javobgardir. Ochlik va to'yinganlik hissi tana vaznini saqlash yoki oshirishga hissa qo'shadigan bir nechta signallar bilan tartibga solinadi. Bu signallarni i) oreksigenik, kuchli ochlik va ishtaha hissi tufayli oziq-ovqat iste'mol qilish istagi orqali anabolik yo'llarni faollashtiradigan va energiya sarfini to'xtatishga yordam beradigan va ii) anoreksigen, katabolik yo'llarni faollashtiruvchi signallarga bo'lish mumkin [1:5]. O'simliklar yurak-qon tomir kasalliklari, diabet, metabolik sindrom, saraton va semizlik kabi ko'plab patologiyalarda terapevtik potentsialga ega bo'lgan katta miqdordagi bioaktiv molekullarni ishlab chiqaradi. Shu nuqtai nazardan, turli in vitro va in vivo modellar orqali biologik faollikni ko'rsatadigan ba'zi birikmalar maxsus farmakologik formulalarni ishlab chiqish uchun asos bo'ldi. Vaqt o'tishi bilan, ilmiy dalillar shuni ko'rsatdiki, ba'zi o'simlik bioaktiv birikmalarini iste'mol qilish semirish bilan bog'liq metabolik kasalliklarni yaxshilash va davolashga yordam beradi. Ba'zi biologik faol birikmalar, masalan, o'simlikdan olingan polifenollar, AMPK, shu jumladan, o'ziga xos molekulyar metabolik yo'llar orqali energiya almashinuvi va tana vaznini tartibga soladi. Uzoq muddatda, kaloriya chekloviga asoslangan dietalarni qabul qiladigan katta vaznli bemorlarda energiya tanqisligi va vazn yo'qotish kuzatiladi, bu esa ochlik va energiya sarfini kamaytiradi.

Ushbu sharhda to'yingan va yoki ishtahani bostiruvchi ta'sirga ega o'simlik birikmalaridan foydalanishga qaratilgan tadqiqotlar, shu jumladan sog'lom va ortiqcha vaznli yoki semiz odamlarda ularning potentsial ta'sir qilish mexanizmi haqidagi ma'lumotlar aniqlandi va umumlashtirildi. Ularning fiziologiyasini yaxshiroq tushunish uchun oreksigen va anoreksigen faolligi bo'lgan gormonlar bo'yicha bibliografik qidiruv ham o'tkazildi. Bunda Scopus, Pubmed ma'lumotlar bazasidan foydalanildi. Yuqorida aytib o'tilganidek, anoreksigen gormonlar ishtahani bostiradi va oziq-ovqat iste'molini kamaytiradi, oreksigenik gormonlar esa ishtahani rag'batlantiradi va oziq-ovqat iste'molini oshiradi. Anoreksigen gormonlarga yog' hujayralari tomonidan ishlab chiqariladigan leptin kiradi. Leptin ishtahani bostirish va oziq-ovqat iste'molini kamaytirish uchun gipotalamusdagi retseptorlarga ta'sir qiladi. Boshqa anoreksigen gormonlar orasida oshqozon osti bezi tomonidan ishlab chiqariladigan insulin va ichakdagi hujayralar tomonidan ishlab chiqariladigan peptid kiradi. Insulin ham ishtahani va oziq-ovqat iste'molini kamaytirish uchun gipotalamusdagi retseptorlarga ta'sir qiladi. Biroq, bu gormonlarning fiziologik ahamiyati va ularning sekretsiyasi va ta'sirini tartibga soluvchi mexanizmlar aniqlanmagan. Ko'pgina dorilar tana vaznini kamaytirishi mumkin, shu jumladan oshqozon-ichak trakti (ya'ni, glyukagonga o'xshash peptid-1/GLP-1) yoki yog' to'qimalari (ya'ni, leptin) tomonidan ishlab chiqariladigan va chiqariladigan gormonlar. Xususan, bu ikki gormon keng qamrovli o'rganilgan va aniq semirishga qarshi ta'sirga ega, tana vaznini kamaytiradi va glyukoza metabolizmini tartibga soladi [1:6]. Oreksigenik gormonlar energiya muvozanati va ochlikni tartibga solish uchun miyadagi, xususan, gipotalamusdagi retseptorlarga ta'sir qiladi. Ularga oshqozon va gipotalamus hujayralari tomonidan ishlab chiqariladigan grelin kiradi. Grelina, birinchi navbatda, ishtahani va oziq-ovqat iste'molini oshirish uchun gipotalamusdagi retseptorlarni rag'batlantiradi. Ilmiy adabiyotlar metabolik sindromning oldini olish, insulin sezgirligini oshirish yoki glyukoza bardoshliligini yaxshilashda foyda ko'rsatgan dorivor o'simliklar yoki o'simlikka asoslangan nutratsevtik preparatlarga nisbatan kengdir. Shu bilan birga, ishtahani modulyator sifatida ishlaydigan nutraceuticals haqida ma'lumotlar juda kam.

Bugungi kunga qadar bir nechta tadqiqotlar platsebo bilan solishtirganda o'simlik ekstraktlari yoki ozuqaviy vositalar yordamida ishtahaning yoki ochlikning aniq pasayishini yoki to'yinganlik yoki to'yinganlikning oshishini tasdiqladi. Shunga qaramay, molekulyar mexanizmlar hujayra yoki hayvonlar modellarida batafsilroq o'rganilgan. Shuning uchun, ushbu tizimlarda olingan natijalarni odamlarga ekstrapolyatsiya qilish qiyinligi sababli ehtiyotkorlik bilan talqin qilish kerak. Standartlashtirilgan kartoshka ekstrakti bo'lgan Slendesta CCK plazma darajasini oshirish orqali ovqatdan keyin ochlik, ovqatlanish istagi va istiqbolli iste'molni kamaytirishga erishdi, shuningdek, postprandial to'liqlikni sezilarli darajada oshirdi. Ushbu o'simlik tarkibiy qismlari o'zlarining metabolik ta'sirida mavjud bo'lgan anoreksigen gormonlarni ko'paytirish orqali amalga oshiriladi. Oreksigen gormonlar darajasini pasaytirish orqali. Energiya muvozanatining holati markaziy va periferik signallar yordamida gipotalamus va miya sopi kabi

asosiy miya hududlariga yuboriladi. Bundan tashqari, ushbu tarkibiy qismlarning ba'zilari ochlik darajasining pasayishi va to'yinganlik gormoni darajasining oshishini ko'rsatadi. Umuman olganda, energiya iste'moli va sarflanishi gomeostatik tarzda tartibga solinadi, bu esa ochlik tuyg'usini kamaytiradigan reaksiyalar kaskadiga olib keladi. Ushbu kaskad ishtahani sezilarli darajada kamaytiradi yoki erta to'yinganlikni rag'batlantiradi, bu esa tana vaznining pasayishiga olib keladi [1:3]. Garcinia ekstraktlari va HCA uchun dozalar hisobotlarda aniq emas va bugungi kunga qadar HCA ning to'g'ri dozasi noma'lum, chunki har bir tadqiqot turli xil optimal dozalarga ega. Bundan tashqari, ba'zi natijalar qat'iy dalillarni ko'rsatmaydi yoki qarama-qarshiliklarni ko'rsatmaydi. Shuning uchun, ayniqsa, Garciniya va qizil qalampir misolida, kengroq, yaxshi nazorat qilinadigan randomizatsiyalangan klinik tadqiqotlar talab etiladi.

Tadqiqotlar o'rtasidagi izchillikni oshirish uchun zarur bo'lgan yana bir omil - bu aralashuvlar davomiyligi. Tadqiqotlarning aksariyati qisqa muddatli; shuning uchun polifenolik ekstraktlarning uzoq muddatli ta'sirini baholash uchun uzoqroq tadqiqotlar talab etiladi. Turli tadqiqotlarni solishtirganda polifenollar olingan manbalar tarkibidagi nomuvofiqliklar aniqlangan. Misol uchun, turli manbalardan olingan BG ni o'z ichiga olgan ekstraktlar shunga o'xshash foyda keltiradi, ammo har bir mahsulot ekstraktida mavjud bo'lgan boshqa birikmalarning mumkin bo'lgan rolini baholash uchun individual testlarni talab qiladi. Bundan tashqari, ishtahani kamaytirish uchun kofe ekstraktidan foydalangan holda tadqiqotlar to'liq emas, chunki ular aniqlanishi kerak bo'lgan bir yoki bir nechta kofein bo'lmagan tarkibiy qismlar tana vaznini kamaytirish potentsialiga ega bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Boshqa hisobotlar ochlik/to'yinganlik bilan bog'liq gormonlar o'rtasida insulin sezgirligi, plazma to'yinganligi gormonlari yoki sarum lipid kontsentratsiyasida solishtirganda sezilarli farqlarni ko'rsatmaydi. Bundan tashqari, nopal yoki baobab kabi o'simlik ekstraktlaridan olingan ozuqaviy qo'shimchalarga javoban sub'ektiv to'yinganlik hissi.), aylanma gormonlar darajasini baholamasdan o'rganilgan. Taqdim etilgan randomizatsiyalangan klinik sinovlarning sezilarli o'zgaruvchanligi va etarli emasligi polifenolik ekstraktlarning tana vaznini kamaytirishga ta'sirini ob'ektiv baholash uchun kattaroq va qat'iy dizaynlarni talab qiladi. Ba'zi tadqiqotlarda ko'ngil aynishi, oshqozon intoleransi yoki bosh og'rig'i kabi noxush hodisalar qayd etilgan. Shuning uchun optimal dozani baholash kerak [2:6].

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Small-molecule natural plants for reversing liver fibrosis based on modulation of hepatic stellate cells activation: An update, *Phytomedicine*, Volume 113, 2023, 154721, ISSN 09447113, <https://doi.org/10.1016/j.phymed.2023.154721>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S094471132300079X>)
2. Hamzayeva, N., Bobonazarov, G., & Jumanazarov, A. (2020). Sirtuin and nutritional hormesis. *InterConf*.
3. Yu Zheng, Long Xie, Dejun Yang, Kaipei Luo, Xiaofang Li
4. Kurbanov SK, Khasaev ASH, Gapparov MM. [Effects of various food products on blood sugar level in patients with diabetes mellitus and obesity] *Voprosy Pitaniia*. 1991 Jan-Feb (1):35-38. PMID: 2042318.
5. Rajabbayevna, H. N., Boymuratovna, B. G., & Normurodovna, H. H. (2021). Importance Of Dietary Fibers In Health. *European Journal of Research Development and Sustainability*, 2(4), 123-124.
6. Small-molecule natural plants for reversing liver fibrosis based on modulation of hepatic stellate cells activation: An update, *Phytomedicine*, Volume 113, 2023, 154721, ISSN 0944-7113, <https://doi.org/10.1016/j.phymed>. 2023. 154 721.

УЎК 575

## ОҚ ДЎНГПЕШОНА БАЛИҒИ ЛИЧИНКАЛАРИНИНГ ОЗИҚЛАНИШ БИОЛОГИЯСИ

*Г. Муратова, ўқитувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро*  
*Ф. Назарова, ўқитувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро*

**Аннотация.** Мақолада оқ дўнгпешона балиғи личинкаларини озиқлантиришига доир маълумотлар батафсил келтирилган. Балиқ турининг Ўзбекистонга олиб келинишига оид маълумотлар ва унинг личинкалик давридан бошлаб ривожланиш босқичлари баён этилган.

**Калим сўзлар:** Ўзбекистон, личинка, иқлимлаштириш, температура, кислород, инкубация, фитопланктон, зоопланктон, зообентос.

**Аннотация.** В статье приведены подробные сведения о кормлении личинок рыб толсьтолоб. Описаны сведения об интродукции вида рыб в Узбекистан и стадиях его развития от личиночной стадии.

**Ключевые слова:** Узбекистан, личинка, акклиматизация, температура, кислород, инкубация, фитопланктон, зоопланктон, зообентос.

**Abstract.** The article provides detailed information about feeding the larvae of silverhead fish. Information about the introduction of a fish species into Uzbekistan and the stages of its development from the larval stage are described.

**Key words:** *Uzbekistan, larva, acclimatization, temperature, oxygen, incubation, phytoplankton, zooplankton, zoobenthos.*

**Мавзунинг долзарблиги.** 1960 йилдан кейин сув ҳавзаларининг балиқ маҳсусдорлигини ошириш мақсадида бир қатор балиқчилик-иқлимлаштириш тадбирлари ўтказилди. 60-йилларнинг ўрталарига қадар Ўзбекистон сув омборларида 64 тур балиқ бўлиб, шуларнинг 16 хили ов қилинадиган қимматли балиқлар, 48 тури овланмайдиган балиқлар эди.

**Тадқиқот мақсади** – Оқ дўнгпешона балиғининг сунъий балиқчилик ҳавзаларида ривожланишнинг турли босқичларида озикланишини ўрганишга бағишланган.

**Тадқиқот вазифалари.** Оқ дўнгпешона балиғини личинкасини табиий ва сунъий йўл билан озиклантириш, личинкалардан балиқчалар етиштириб ўстириш ҳовузларга ўтказиш, сеголеткаларни ҳовузларда сақлаш ва улардан товар балиқлар етиштириш йўллари амалиётга тадбиқ қилиш.

### **Сунъий ҳовуз ҳўжалигида балиқ ўстириш учун қўйилган талаблар**

**Температура режими.** Балиқчилик ҳавзаларида температура асосий рол ўйнайди. Температурага асосан гидробионтларнинг ҳаёт жараёнларига таъсир этади. Балиқчилик ҳўжалиги лабораториясининг маълумотларига кўра сувнинг температураси кундиз 22-23 градус атрофида бўлиб, кечқурунга келиб 31-32 градусга кўтарилади.

**Кислород режими.** Сувдаги эриган кислороднинг миқдори сифатида муҳим аҳамиятга эга. Кислороднинг сувдаги миқдори камайиб кетса балиқ ва бошқа организмларнинг ўлишига олиб келади. Озикланиш коэффицентига ҳам салбий таъсир қилади. Сувда кислороднинг кўпайиши, асосан атмосферадаги кислороднинг сувга ўтишидан ва ўсимликларнинг фотосинтез жараёнида ажралган кислороди ҳисобига бўлади. Сувдаги кислород миқдорининг ўзгариб туриши шу сув ҳавзасига қўйилаётган сувдаги кислороднинг озлиги ва кўплигига ҳам боғлиқ. Сувдаги эриган кислород миқдори 2 % дан камайиб кетса карп балиқлари учун критик ҳисобланади. Ҳавзаларга ҳаддан ташқари кўп балиқ ташланса ҳам кислород камайиб кетади. Республикамиздаги балиқ ҳовузларида одатда чучук сувда балиқлар ўстирилади. Карп балиғининг тангачали, ялтироқ ва тангачасиз формалари ҳовуз балиқ ҳўжаликларида жуда кўплаб кенг ўстирилади. Бу балиқ 3-4 ёшида вояга етиб, апрель – май ойларида тухум қўяди. Апрель – май ойларида ҳовуз ҳўжаликларида табиий равишда ёки балиқ инкубация цехларида сунъий йўл билан кўпайтирилади. Карп балиғининг ўсиши ҳовуз балиқ ҳўжаликларининг жойлашган ерларига, боқиш биотехникасига ва муҳитга қараб ҳар хил бўлади. Одатда балиқнинг оғирлиги биринчи йили 30-50 г ва иккинчи йили 500-1000 граммга етади.

**Материал ва тадқиқот услублари.** Турли ҳил балиқлар, турли ҳил экологик муҳитда турлича озикланадилар. Шу муносабат билан оқ дўнгпешона балиғининг озикланишини ўрганиш учун барча мавсумлар учун материал йиғилади. Ихтиотрофологик таҳлил учун намунадаги балиқ миқдори фиксация қилинади, этикеткалаш, дала журнали ёки кундалик дафтарга ўз вақтида қайд қилиб борилади. Балиқ озикасини ўрганишда ҳар бир балиқ туридан 100 дона олиб ҳажм оғирлигини ўлчаб таҳлил қилинади. Таҳлил натижасида олинган маълумотлар орқали балиқнинг ҳар суткада ўртача қанча масса ҳосил қилганлиги тўғрисида маълумот олинади.

Ўрганилаётган сувликдан балиқ овлаш билан бир вақтда ўша жойнинг ўзида зоопланктон, фитопланктон ва зообентос ҳам йиғилиб, уларнинг озика базаси ўрганилади. Йиғилган планктон ва бентос материалларини лабораторияда таҳлил қилиш гидробиологиянинг умумий қоидаларига асосланган ҳолда олиб борилади. Гидробиологик материалларнинг турлари, сони ва биомассаси аниқлангандан кейин уларнинг реал масулдорлиги аниқланади. Чунки гидробионтлар балиқ озика базасини ташкил қилади.

Фитопланктоннинг намуналарини планктон сеткаси ёрдамида сузиб олинади. Агарда сув ҳавзасида қайиқ бўлса унинг ёрдамида ўртароқ қисмидан ҳам намуналар йиғилади. Бу намуналар 4% ли формалин эритмасида фиксация қилинади. Кейинги тадқиқотларни лабораторияда микроскоп ва биноклярда қаралиб, турлари аниқланиб сифат ва миқдор кўрсаткичлари ҳисобланади. Умуман олганда сув ҳавзаларида учрайдиган организмларни тадқиқ қилиш шу сув ҳавзасининг биомасулдорлиги тўғрисида тасавурни ҳосил қилади. Юқори сув ўтларига ёпишган перифитонни шу сув ўтларидан маълум қисми кесиб олиниб субстрат билан биргаликда 4% ли формалин эритмасида фиксацияланади. Юқори сув ўтларини тадқиқ қилишда қамиш ва *рогозга* ёпишган макрофитларга этибор қаратиш зарур. Умуман олганда сув ҳавзаларида учрайдиган



организмларни тадқиқ қилиш шу сув ҳавзасининг биомасулдорлиги тўғрисида тасавурни ҳосил қилади. Хар бир йиғилган намуна этикеткаланиб иш журналига қайд қилиниб борилади. Этикеткада куйидаги маълумотлар бўлиш шарт: объект, сана, ва намуна йиғилган пункт. Этикетка идишга ёпиштирилган лейкопластир бўлиши мумкин. Бир вақтнинг ўзида идишга ёзилган номер журналга ҳам қайд қилинади. Ўстирувчи ҳовузга ҳисоб-китоб қилмасдан ортиқча майда балиқча кўйилсаю интенсив боқилмаса балиқчалар ўсмай қолади. Сабаб озуқа етишмай қолади. Балиқчалар ўсмайди, етарлича семирмайди. Бунда сеголеткалар қишдан эсон омон чиқолмайди. Агарда сеголеткалар керакли нормадан кам бўлса, балиқчалар яхши ўсиш мумкин, лекин сон жихатдан кам бўлади. Майда балиқларни сув ҳарорати 8°C бўлгунга қадар боқилади. Кузда сеголеткаларнинг чиқиш фоизи 70-80 дан кам бўлмаслиги керак. Балиқчилик хўжалигининг кўпайтириш мажмуида увилдирик ва эркак жинси моддаси олинадиган насл тўдаси, ҳамда насл берувчи ва келгуси йилларда насл бера оладиган балиқлар захирасидан иборат кичик ва катта тиклаш тўдалари бўлиши лозим.

### Оқ дўнгпешона балиғининг дастлабки озикланиши

Кичик ўстириш ҳовузларни тайёрлашда куйидагиларга эътибор бермоқ керак:

Табиий озуқа организмлари яхши ўсиши учун ҳовузнинг ҳар гектарига 5-10 тонна яхши чириган гўнгни бир текисда сочилиши лозим;

Ҳовузга сувни личинка балиқчалар кўйишидан 7-10 кун олдин тўлдирилади, сув фақат айтилган сетка орқали ўтиши шарт.

Озикланиш хусусиятига кўра, барча мавжудотлар (шу жумладан ҳовуздагилари ҳам) автотроф ва гетеротрофларга ажратилади.

Шундай қилиб ҳовуздаги продуцентлар (ўсимликлар) куёш кувватидан фойдаланиб, минерал бирикмалардан органик моддани ҳосил қилади. Уни консументлар истеъмол қилиб ўсимлик органик моддани ўз танасига айлантиради, сапрофитлар эса барча мавжудотлар қолдиқлари ва маҳсутоларини янгитдан оддий минерал бирикмалар - биогенларгача парчалаб, утилизация қилади.

Ҳовузга сув тўлдирилгандан бир сутка ўтгач ҳовузларга табиий озуқа организмларининг (*Daphnia magna*) кўпаювчи тўдаси кўйилади. моина (*moina*) ва дафниялар галасини ҳовуз атрофига жойлашган дафния ўстирувчи ҳовузлардан олиб келтирилади.

Ҳовузга яхши шароит яратилгандан кейингина дафниялар тез кўпайиб яхши ривожланади ва уларнинг сони 5-6 кунда ҳар литр сувда 1-1.2 мингга етганда личинка балиқчаларни кўйиш мумкин.

**Личинка даври.** Бунда, дафнияларни етиштириб сунъий балиқчилик хавзаларига ташлаб балиқларнинг ўсиш суръатини тезлаштиришган. Хозирги кунда бундай объектларнинг сони 20 тадан ошиб кетган. Уларга: дафниялардан: *Daphnia magna*, *D. pulex*; моиналардан: *Moina macroscopa*, *M. rectirostris*; хидоруслардан: *Chydorus sphaericus*; цериодафниялардан: *Ceriodaphnia reticulata*; жабраоёқлилардан: *Artemia salina* ва *Streptocephalus dorsalis*; нематодалардан: *Panogrellus rediviosus*; хирономид личинкаларидан: *Chironomus dorsalis*; коловраткалардан: *Brachionus calyciflorus* хисобланади.

Сувдаги кислород миқдорининг камлиги қисқичбақасимонлар маҳсулдорлигининг камайиб кетишига олиб келади. Юқори маҳсулдорлик олиш учун кислород миқдорини нормал ҳолатда ушлаб туришга ҳаракатни қаратиш зарур.

Баъзи ўстирилаётган хайвонлар шўр мухитни ҳам яхши кўтаради. Бундай қисқичбақасимонларга *Eucyclops albidus* 3-10 % ли шўрликка чидайди. *Moina macroscopa*, *M. rectirostris* қисқичбақасимонлари чучук сувдан ташқари шўр сувларда ҳам учраб туради.

Ўстириш ҳовузлигига кўйилган чавак балиқлар дастлабки вақтда табиий озуқа – зоопланктон билан овқатланади. Кейинчалик ҳовузда табиий озуқа организмлари камайгандан сўнг сунъий овқат берила бошланади. Июль ойларида республикамиздаги балиқ ҳовузлигида зоопланктон организмлари деярли колмайди. Ўстириш ҳовузлигида ҳам семиртириш ҳовузлиги каби овқатланиш жойлари тайёрланилади. Бу ҳовузларда ҳам боқиш учун сунъий озикалар ишлатилади, лекин бу озикаларга 10-15% (ипак қурти ғумбаклари, қон, суяк ва балиқ унлари, чиғаноқ гўшти ва бошқалар) аралаштириб берилади. Одатда бундай сунъий озуқани эрталаб соат 8-10 ва 15-16ларда берилса яхши натижа беради. Шунда олинган балиқ вазнининг ўртача оғирлигига қараб бериладиган сунъий озуқани ҳисоблаш мумкин. Кичик ўстириш ҳовузлигида личинка балиқчалар табиий озуқа организмларининг сонига қараб 12-25 кун ўстирилади. Ўстириш даврида лабораториядаги балиқ ўстириш мутахассислари личинка балиқларнинг ўсиши, озуқа организмларининг оз кўплиги, сувнинг гидрохимёвий режими ва бошқалар устидан доимо назорат

қилиб борадилар. Агарда ҳовузда табиий озуқа миқдори камайиб кетган бўлса личинка балиқчаларни кичик ўстириш ҳовузларидан ўстириш ҳовузларига кўчирилади. Бир гектар кичик ўстириш ҳовуз сатҳига 3-5 млн карп балиқ личинкаси ёки 1.5-2.5 млн ўтхўр балиқлар (оқдўнгпешона ва оқ амур) личинкасини қўйиш тавсия қилинади. Шу ҳовузларда ўстирилган чавақ балиқларнинг чиқиш миқдори ва оғирлиги ҳам ҳар хил. Карп балиғи, чавағининг оғирлиги 50 миллиграмм ва чиқиш миқдори 50%, ўтхўр балиқлар чавағининг оғирлиги 30-50 миллиграмм ва чиқиш миқдори 60% ни ташкил этади. Ҳар гектар ўстириш ҳовуз майдонига 100-150 минг ўстирилган личинка балиқча (100 минг карп личинкаси ва 40-50 минг ўтхўр балиқлар личинкаси) қўйилади. Бу ҳовузларда куз ойлари 60-90 минг дона чавақ ўстириш мумкин.

Оқ дўнгпешона. Дастлабки 2 ҳафта давомида личинкалар зоопланктон организмлари (коловраткалар, майда қисқичбақалар ва бошқ.) билан озикланадилар. Балиқчилар фитопланктон билан озикланишга ўтадилар. Тўда бўлиб сузадилар, ва шу туфайли ҳовуздаги балиқлар бир катталиқда бўлади.

#### **Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:**

1. Қурбонов Р.Б. Ўзбекистон республикаси минтақаларида оқар сув бассейнларида интенсив балиқ етиштириш технологияси бўйича тавсиялар. Тошкент – 2011 й.
2. Мирабдуллаев И.М., Мирзаев У.Т., Кузметов А.Р., Кимсанов З.О. Ўзбекистон ва қўшни ҳудудлар балиқлари аниқлагичи. “Сано-стандарт”. Тошкент 2011.
3. Никольский Г.В. Экология рыб. Москва «Высшая школа» 1974.
4. Привезенцев Ю.А. Прудовое рыбоводство. Москва «Колос» 1980.

UDC 631.1

**A NEW TECHNOLOGY FOR OBTAINING AN ADSORBENT FROM THE CLAY MINERAL KAOLIN WITHOUT CHEMICAL REAGENTS FOR THE OIL AND INDUSTRY***S.B.Bakhtiyarov, PhD, Urgench state university, Urgench*

**Аннотация.** Ўзбекистон ҳудудида жойлашган табиий Султон-Увайс каолини ҳалигача пахта мойини адсорбцион тозалашда ўзининг амалий қўлланилишини топмаган. Табиий каолин Султон-Увайс минералидан, активланган, самарали адсорбент олиш учун, муаллиф кимёвий реагентларсиз Султон-Увайс каолинини активлаш технологиясини ишлаб чиқган.

**Калим сўзлар:** Табиий, гилмоя, минерал, каолин, активлаш, реагент, адсорбент, тозалаш, пахта чигити, даража, ранг, пероксид.

**Аннотация.** Природный глинистый минерал каолин месторождения Султан-Увайс расположенный на территории Узбекистана на сегодняшний день не нашла своего практического применения в адсорбционной очистке хлопкового масла. Для получения эффективного активированного адсорбента из природного минерала каолина Султан-Увайс автором разработана технология получения активированного каолина Султан-Увайс без химических реактивов.

**Ключевые слова:** Природный, глинистый, минерал, каолин, активация, реагент, адсорбент, очистка, хлопковые семена, степень, цвет, перекись.

**Abstract.** The natural clay mineral kaolin of the Sultan-Uvays deposit located on the territory of Uzbekistan has not yet found its practical application in the adsorption purification of cottonseed oil. To obtain an effective activated adsorbent from the natural mineral kaolin Sultan-Uvays, the authors developed a technology for obtaining activated kaolin Sultan-Uvays without chemical reagents.

**Keywords:** Natural, clayey, mineral, kaolin, activation, reagent, adsorbent, cleaning, cottonseed, degree, color, peroxide.

**Introduction.** Adsorbents for adsorption purification of cottonseed oil in fat-and-oil plants of Uzbekistan are currently imported from abroad. In Uzbekistan, there is a deposit of the natural mineral kaolin Sultan-Uvays, which today has not found its practical application in the adsorption purification of refined cottonseed oil.

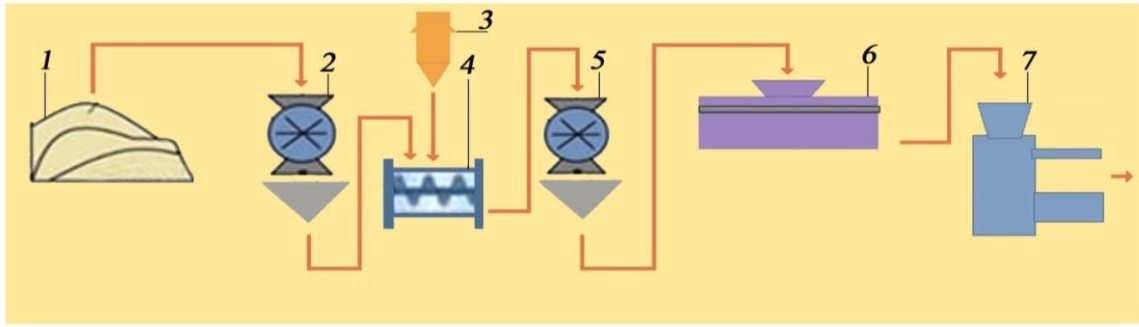
The adsorption properties of natural kaolin Sultan-Uvays in its natural form is low. To obtain a highly effective adsorbent from natural Sultan-Uvays kaolin, the authors developed a technology for activating kaolin [1].

The obtained activated adsorbent from kaolin was used in the adsorption purification of refined cottonseed oil and positive results were obtained in terms of the physical and chemical parameters of the finished cottonseed oil.

**Relevance.** The purpose of this work is to increase the adsorption properties of natural clayey kaolin Sultan-Uvays. When activating the natural clay mineral kaolin, apply the activation method without chemical reagents, and use the obtained activated adsorbent in the purification of cottonseed oil.

To obtain a highly effective adsorbent from the natural mineral kaolin Sultan-Uvays, the authors developed a technology for activating kaolin by heating a water solution with natural kaolin. The obtained activated adsorbent from the kaolin mineral was used in the adsorption purification of refined cottonseed oil [2].

**Materials and methods.** To improve the adsorption properties of natural kaolin Sultan-Uvays, an optimal activation technology has been developed, which is given in Figure № 1.



**Fig. 1. Technological scheme of activation of the natural clay mineral kaolin Sultan-Uvays**  
**1. Natural clay mineral kaolin Sultan-Uvays. 2. Kaolin mineral grinder. 3. Drinking water storage tank. 4. Furnace for heating the mineral kaolin. 5. Kaolin adsorbent grinder. 6. Separator. 7. Apparatus for packing the finished adsorbent.**

Drinking water was added to the natural crushed kaolin Sultan-Uvays, heated at a temperature of  $+70-80^{\circ}\text{C}$  for 1 hour, then at a temperature of  $120^{\circ}\text{C}$  it was heated to dry to a constant weight. Cooled, crushed and sieved through a sieve with grid diameters of 0.3 mm. Produced packing in special bags.

In the process of heating at a temperature of  $+70-80^{\circ}\text{C}$  in an aqueous solution of kaolin, the pH value is  $\text{PH}=8$ . With this indicator, the suspension medium is alkaline, kaolin is activated by alkali. This alkaline environment influenced the activation process of natural kaolin bypassing the activation by adding an alkali or acid solution. The ratio of kaolin-water is 1:2.

A comparison of the indicators of the technology for obtaining an activated adsorbent from the kaolin mineral without chemical reagents with traditional technologies is given in Table № 1.

**Table № 1.**

**Comparison of indicators of the technology for obtaining an activated adsorbent**

№	The name of indicators	Proposed technology	Acid Activation Technology	Alkaline activation technology	Thermal activation technology	Combined activation technology
1	The use of a chemical reagent	Not applicable	Applicable	Applicable	Not applicable	Applicable
2	Activation time, hour	2	4	4	4	6
3	Removal of a chemical reagent from the surface of the adsorbent	Not required	Required	Required	Not required	Required
4	Increasing the adsorption properties of kaolin	Goes up	Goes up	Goes up	Goes up	Goes up

From table No. 1, we can conclude that the proposed activation technology without chemical reagents does not require special labor costs, the cost of purchasing reagents, the cost of removing the reagent from the surface of the adsorbent, and is an environmentally friendly technology for obtaining the adsorbent.

The authors performed adsorption purification of pressed refined cottonseed oil with the obtained activated adsorbent according to the traditional technological scheme, which is given in Figure No. 2 [3].

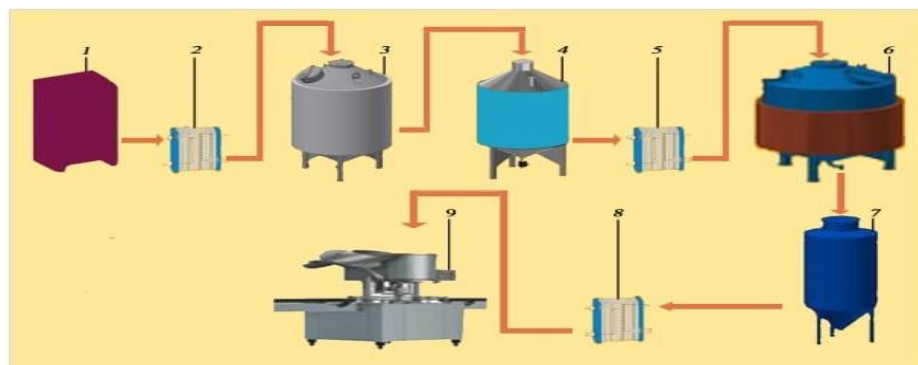


Fig. 2. Technological scheme of refining and deodorization of pressed cottonseed oil. 1. Raw cottonseed oil storage tank. 2. Filter press. 3. Neutralizer. 4. Vacuum washing apparatus. 5. Filter press. 6. Deodorizer. 7. Cooler. 8. Filter press. 9. Apparatus for packing finished safe cottonseed oil.

To introduce an activated adsorbent into cottonseed oil, an oil suspension with an adsorbent is first prepared, after which the suspension is added to the refined oil for adsorption purification.

In this technology, the proposed activated adsorbent was used in the adsorption process, which gave positive indicators for the physicochemical parameters of cottonseed oil that meets the requirements of the standard [4].

### Results and discussions.

During the adsorption purification of refined cottonseed oil obtained by pressing, the obtained activated adsorbent was used and positive indicators were obtained for the degree of oil purification, the indicators of which are given in Table № 2 [5].

Table № 2.

Indicators of adsorption purification of refined cottonseed oil

№	Name of the introduced adsorbent	The amount of introduced adsorbent, %	Chroma cottonseed oil before adsorption treatment, red units	The color of cottonseed oil after adsorption purification, red units	Peroxide value before adsorption purification, mmol/kg, $\frac{1}{2}$ "O", no more	peroxide number after adsorption purification, mmol/kg, $\frac{1}{2}$ "O", no more
1	Activated adsorbent	1	9	8	11,06	10,04
2	Activated adsorbent	2	9	7	11,06	9,51

From table No. 2 we can conclude that the use of an activated adsorbent had a positive effect on the degree of purification of refined cottonseed oil. It also had a positive effect on reducing the peroxide value of the oil with minimal use of the activated adsorbent [6].

The activity of the adsorption process was calculated using the formula:

$$A = (C_1 - C_2) \times 100 / C_1 \quad \%$$

$C_1$  - color number of the original oil, red units.  $C_2$ - is the color number of bleached butter, red ones.

Organoleptic and physic-chemical parameters of cottonseed oil obtained by pressing, refined and deodorized according to traditional technology using the proposed activated adsorbent in the process of adsorption purification are given in Tables 3 and 4 [7].

Table № 3.

Organoleptic characteristics of cottonseed oil

№	The name of indicators	Indicators of refined, deodorized cottonseed oil of the first grade, standard according to state standard	Indicators of cottonseed oil obtained by traditional technology
1	Smell	Without smell	Without smell
2	Taste	Without taste	Without taste
3	Transparency	Transparent	Transparent

From table No. 3 we can conclude that the use of the proposed activated adsorbent in the process of adsorption purification in the traditional technology of refining and deodorization of cottonseed oil obtained by pressing gave positive results in terms of organoleptic characteristics.

Table № 4.

Physical and chemical parameters of cottonseed oil

№	The name of indicators	Indicators for cottonseed oil of the first grade, norm according to state standard	Indicators of cottonseed oil obtained by traditional technology
1	Chromaticity, no more than red units, with 35 yellow units	8	7
2	Acidity, mg KOH/ gr, no more	0,2	0,19
3	Moisture and volatile substances, %, no more	0,1	0,08
4	Mass fraction of non-fatty substances, (sediment by mass) %, no more	Absent	Absent

5	Soap (quality indicators)	Absent	Absent
6	Unsaponifiable substances, % no more	1,0	0,8
7	Peroxide value, mmol/kg, ½ "O", no more	10	9,51

From table No. 4 we can conclude that the use of the proposed activated adsorbent in the process of adsorption purification in the traditional technology of refining and deodorization of cottonseed oil obtained by the pressing method gave positive indicators for all physical and chemical indicators [8].

**Conclusion.** The technology developed by the author for the activation of the natural clay mineral kaolin Sultan-Uvays without chemical reagents with the further use of the obtained adsorbent in the adsorption purification of refined cottonseed oil contributed to obtaining positive indicators in terms of the degree of purification.

The use of the obtained activated adsorbent also had a positive effect on the production of first grade cottonseed oil that meets the requirements of the standard in terms of physical and chemical parameters.

#### REFERENCES:

1. Aripov E. A. Natural mineral sorbents, their activation and modification. Tashkent, 1970. p. 183-184.
2. Qodirov Yu.Q. Technology of production of oil products. East. Tashkent. Study guide. 2007. p.130-131.
3. Akhmedov A.N., Suvanova F.U., Abdurahimov S.A., Pardaev G.E. Efficient technology for processing low-grade cotton seeds. 2019 FAN. Tashkent. From pages 61-65, 76-83.
4. Brooks D. SELECT products for solving various problems in the refining of vegetable oils. 13th International Conference "Fat and Oil Industry-2013". Collection of conference materials. October 23-24, 2013. p 53-60.
5. Akhmedov A., Rakhmatov E, Rajabova D. Development of two-stage alkaline refining of oils obtained from low-grade cotton seeds using caustic soda, sodium silicate and microwave radiation. International Scientific Conference Construction Mechanics, Hydraulics and Water Resources Engineering (CONMECHYDRO 2021). Sweden. p. 1-9.
6. Bakhtiyarov S.B. Improving the technology for obtaining activated adsorbents from local clays. Thesis for the degree of candidate of technical sciences. FAN. Tashkent. 1998. p. 65-69.
7. State standard of the Republic of Uzbekistan. O'z DSt 816: 2015. Refined cottonseed oil. Specifications. Tashkent. 2015. p. 5-6.
8. Akhmedov U.K., Kurambaev Sh. R., Bakhtiyarov S.B. Cotton oil production technology compiling with the requirements of the standard. Proceedings of X international scientific and practical conference. May 25-27, 2022. Vancouver. 2022. p. 179-186.

УЎК: 631.45

## МИНЕРАЛ ВА ОРГАНИК ЎЎГИТЛАРНИ ЗАЪФАРОННИНГ ЎСИШИ, РИВОЖЛАНИШИ ҲАМДА ҲОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

*А.О.Тоҳиров, ўқитувчи, Самарқанд давлат университети  
Агробиотехнологиялар ва озиқ-овқат хавфсизлиги институти, Самарқанд*

**Аннотация.** Заъфарон ўсимлигини етиштиришида азот, фосфор ва калийли минерал ва органик ўғитларнинг тупроқдаги озиқ элементларига таъсири кўрсатиб берилган. Ўсимлик озиқ элементларни ўзлаштириши жадаллигига ва қўлланилган ўғит меъёрларига боғлиқ ҳолда Заъфаронни ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлиги ўзгариб боради, маълум бир фондагина ижобий муҳит юзага келади.

**Калит сўзлар:** Азот N-NO<sub>3</sub>, фосфор, калий, минерал ўғит, гўнг, Заъфарон, туганак пиёз.

**Аннотация.** При выращивании растения шафран показано влияние минеральных и органических удобрений с азотом, фосфором и калием на содержание питательных элементов в почве. В зависимости от интенсивности усвоения растением элементов питания и норм используемых удобрений рост, развитие и урожайность шафрана будут меняться, благоприятная среда будет возникать только на определенном фоне.

**Ключевые слова:** азот N-NO<sub>3</sub>, фосфор, калий, минеральное удобрение, навоз, шафран, бобовый лук.

**Abstract.** When growing a saffron plant, the effect of mineral and organic fertilizers with nitrogen, phosphorus and potassium on food elements in the soil is shown. Depending on the intensity of the plant's assimilation of food elements and the standards of fertilizer used, the growth, development and yield of saffron will change, a positive environment will occur only on a certain background.

**Key words:** nitrogen N-NO<sub>3</sub>, phosphorus, potassium, mineral fertilizer, manure, saffron, legume onion.

**Кириш.** Дунё миқёсида борган сайин табиий ўсимликлардан таёрланган дориларга еhtiёж кўпайиб бормоқда. Табиий доривор ўсимликлар очик табиатда ўсганлиги туфайли, уларнинг ўсиши, ривожланиши бевосита об-ҳаво ва иқлим шароитига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Ўзбекистон ҳудуди арид иқлим шароитида жойлашганлиги туфайли доривор ўсимликларни маданий равишда етиштириш технологияларини ишлаб чиқиш, жумладан, уларни ўғитлаш тизимини ишлаб чиқиш бугунги кунда долзарб масала ҳисобланади [2; 7]. Юқорида таъкидланган вазифаларни бажаришда айрим доривор ўсимликларни маҳаллий шароитга мослаштириш мақсадга мувофиқдир. Медицина, косметика ва озиқ-овқат йўналишларида фойдаланишни йўлга қўйиш лозим. Заъфарон ўсимлиги қандай ўсиб ривожланиши ҳақида, айниқса, тупроқда озиқ элементлар динамикаси бўйича деярли маълумотлар йўқ [3; 112-б. 4; 5218–5230-б. 5; 518-б. 6. 418-б]. Бу борада изланишлар олиб бориш лозим. Чунки, тупроқда озиқ элементлар динамикасини ўрганиб, ўсимлик қандай ривожланмоқда, қандай агротехника лозимлиги ҳақида хулоса қилиш мумкин. Шу туфайли Заъфарон ўсимлигини суғориладиган типик бўз тупроқлар шароитида турли ўғит вариантларида озиқ элементлар динамикаси тадқиқ қилинди.

Туганак пиёзларнинг буртиб бошлаши учун намлик, ҳарорат, захира моддалардан фойдаланади. Туганакпиёзлар таркибидаги оксилли моддаларни ферментлар, амидлар ёки амонокислоталарга парчалаб беради. Бу парчаланган маҳсулотлар ўсимтанинг ўсиши учун оксилли моддалар ва бошқа мураккаб органик бирикмалар синтезида сарфланади. Бу жараёнларда асосий вазифани фосфат кислоталар бажаради. Фосфат кислота ўсимтада нафақат энергия манбаи балким, ўсимлик ўсиши учун углеводлар алмашинувида, углефосфатли бирикмалар, нуклепротеидлар ва бошқа мураккаб органик бирикмалар синтезида ҳамда энг муҳими ўсиш жараёнини тезлатади. Табиий унумдор тупроқ ва минерал ўғитларнинг Заъфарон ўсимлиги униб чиқиши ва ўсишига таъсири ҳақидаги маълумотлар 1-жадвалда келтирилган.

1- жадвал.

**Табиий унумдор тупроқ ва минерал ўғитлар таъсирида Заъфарон ўсимлигини ўсиши ва ривожланиши**

№	Тажриба вариантлари	Экилган туганакпиёзлар (кузатув 10 та ўсимлик ҳисобида) (01.09.)	Униб чиққан ўсимликлар(30.0 9.)	Туганак пиёз илдизчаларининг ўсиши (см)	Ўсимта нинг ўсиши, см
1	Табиий унумдор тупроқ	10	9	2,5	1,5
2	N <sub>100</sub> P <sub>100</sub> K <sub>100</sub> кг/га	10	10	1,5	3,5
3	20 т/га гўнг	10	9	2,0	2,7

Заъфарон ўсимлигини туганакпиёзлари 01.09 да экилди. Биз олиб борган тажриба давомида, ҳар бир вариант ва қайтариқлар бўйича 10 та дан модел ўсимлик танлаб олинди. Кузатувлар ва ўлчовлар мана шу ўсимликларда олиб борилди. Туганак пиёзлар экилгандан сўнг танлаб олинган туганакпиёзлардан 1 ва 3-вариантда 9 та дан ва 2-вариантда эса тўлиқ униб чиққанлиги кузатилди. Бу ҳолат 30.09 қайд этилди (1-расм).

Бизнингча кейинги даврда қолган уруғлари ҳам униб чиққан, бироқ биз кузатув олиб борган даврда униб чиқиш бироз кечикди. Буни туганакпиёзларнинг тупроқда ҳосил бўлган муҳит билан муносабати таъсир қилган бўлиши керак. Биз биламизки ҳар қандай уруғ, пиёз ва бошқалар юқорига ниш чиқаради, пастки қисмидан эса илдиз. Назорат вариантыда туганакпиёз илдизчаларининг узунлиги 2,5 см, 2-вариантда 100 кг /га дан NPK ли ўғитлар қўлланилган вариантда илдиз узунлиги энг кам ривожланди. 20 т/га гўнг қўлланилган вариантда ўртача ҳолат (2,0 см) қайд этилди. Юқорида таъкидланган ҳолатнинг исботини туганакпиёз илдизларининг узунлигидан ҳам англаш осон. Яъни тупроқ билан муносабат ўсимлик ривожига таъсир қилади. Ўсимлик нишининг узунлиги бўйича қонуният 1<3<2 вариантлар кетма-кетлигида жойлашади. Булар мос равишда 1,5; 3,5; 2,7 см ни ташкил этади.

Заъфарон ўсимлигини ҳосил элементлардан бири гўнча ҳисобланади. Шунинг учун бу даврни ҳам мукамал ўрганиб олиш лозим деб ҳисоблаймиз. Шу мақсадда навбатдаги фенологик кузатувимиз 25.10 да амалга оширилди (2-жадвал). Бу даврга келиб ўсимлик анча ўсиб ривожланади.

Тупроқнинг табиий унумдорлиги ҳисобига ўсимлик бўйи 5,1 см ни, шу тупроққа қўшимча тарзда 100 кг дан гектарига азот, фосфор ва калий қўлланилганда ўсимлик бўйи 4 см юқори бўлди. 20 т/га гўнг қўлланилганда эса тупроқнинг ҳолати ўзгариб, табиий унумдорликка нисбатан 2,6 см ўсимлик бўйи баландроқ бўлган.

## Минерал ўғитлар таъсирида Заъфарон ўсимлигини ўсиши ва ривожланиши (ғунчалаш фазаси 25.10.)

№	Таъриба вариантлари	Ўсимлик бўйи, см	Барг сони, дона	Барг узунлиги, см	Туганак пиёз илдизчалари сони, дона	Туганак пиёз илдизчалари узунлиги, см
1	Табиий унумдор тупроқ	5,1	3,4	2,7	23,2	7,9
2	N <sub>100</sub> P <sub>100</sub> K <sub>100</sub> кг/га	9,1	4,4	3,3	32,6	5,1
3	20 т/га гўнг	7,8	3,4	2,8	27,3	6,3

Тупроқ табиий унумдорлиги ҳисобига ўсимликдаги барглар сони 3,4 донани, 100 кг дан гектарига азот, фосфор ва калий қўлланилганда эса 1 донадан кўп барг ҳосил қилди. Гўнг қўлланилган вариантда тупроқ унумдорлигига тенг кўрсаткич қайд этилди.

Барг узунлиги нуқтаи назардан солиштирганимизда тупроқ табиий унумдорлиги ҳисобига 2,7 см, 2 –вариантда эса 3,3 см ва 3-вариантда 2,8 см бўлиб ўсди. Ўсимлик илдизига тўхталадиган бўлсак, тупроқнинг табиий унумдорлиги (назорат) вариантыда 7,9 см бўлиб ўсди. Қолган вариантларда эса нисбатан қисқароқ илдиз ҳосил қилди.

Туганакпиёзчалар илдизчалар сони бўйича таққослаганимизда тупроқ табиий унумдорлигига боғлиқ ҳолда 23,2 донани ташкил қилган бўлса, минерал ўғит қўлланилган вариантда эса 32,6 дона ва 20 т/га гўнг қўлланилганда 27,3 донани ташкил этган.

Кейинги кўзатувимиз минерал ва органик ўғитларнинг Заъфарон ўсимлигини гуллаш жадаллигига таъсири 05.11 да амалга оширилди. Бунда гуллаш фазаси давом этаётган эди. Бу даврда ўсимлик ўсиши (3-жадвал), ривожланиши ва гуллар сони (3-расм) аниқланди. Улар қўлланилган 3 та вариантда таққосланиб кузатилди.

Ўсимликнинг бўйи кўрсаткичи бўйича солиштирганимизда бу даврга келиб ўсимлик анча ўсиб ривожланган. 1-вариантда 7,3 см, 2-вариантда 11,4 см ва 3-вариантда 9,2 см ни ташкил қилди. Кўриб турганингиздек, табиий унумдор тупроққа нисбатан фарқлар мавжуд.

Барг сони ва узунлиги бўйича таққослаганимизда 1-вариантда 4,2 дона ва барг узунлиги 3,8 см ни ташкил қилди. Минерал ўғит қўлланилган 2-вариантда эса барг сони 5,5 дона ва барг узунлиги 4,9 см бўлиб ўсди. Таққослаш натижасига кўра, энг юқори бўлган дейиш мумкин. 20 т/га гўнг қўлланилган вариантда эса барг сони 4,6 дона ва барг узунлиги 4,1 см ни ташкил этган. Бу қайд этилган кўрсаткичлар тупроқ табиий унумдорлиги ҳисобига олинган кўрсаткичдан сезиларли юқоридир.

## Табиий унумдор тупроқ ва минерал ўғитлар таъсирида Заъфарон ўсимлигини ўсиши ва ривожланиши (гуллаш фазасида 05.11.)

№	Таъриба вариантлари	Ўсимлик бўйи, см	Барг сони, дона	Барг узунлиги, см	Туганак пиёз илдизчалари сони, дона	Туганак пиёз илдизчалари узунлиги, см
1	Табиий унумдор тупроқ	7,3	4,2	3,8	28,2	8,2
2	N <sub>100</sub> P <sub>100</sub> K <sub>100</sub> кг/га	11,4	5,5	4,9	35,2	6,1
3	20 т/га гўнг	9,2	4,6	4,1	31,7	6,8

Туганакпиёз илдизлар сони ва узунлиги бўйича таққослайдиган бўлсак, тупроқ табиий унумдорлиги ҳисобига туганакпиёз илдизлар сони 28,2 дона ва узунлиги 8,2 см бўлиб ўсди. Минерал ўғит қўлланилган вариантда эса туганакпиёз илдизлар сони 35,2 дона ва узунлиги 6,1 см ни ва гўнг қўлланилган вариантда эса туганакпиёз илдизлар сони 31,3 дона ва узунлиги 6,8 см ни ташкил этди. Солиштириш натижасида хулоса қилсак бўладики, вариантлар ичида илдизлар сони бўйича минерал ўғит қўлланилганда энг юқори натижа кузатилган бўлса, илдиз узунлиги бўйича эса тупроқ табиий унумдорлиги ҳисобига қайд этилган. Буни қўйидигича изохлаш мумкин, тупроқдаги озик элементларга боғлиқ ҳолда илдиз шаклланган.

Гуллаш жадаллиги бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, минерал ўғит қўлланилган вариантда энг юқори гул сони (70%) қайд этилган. Қолган вариантларда тенглик кузатилган.

**Хулоса.** Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, ўсимлик озик элементларни ўзлаштириш жадаллигига ва қўлланилган ўғит меъёрларига боғлиқ ҳолда тупроқда озик элементлар камайи борди. N<sub>100</sub>P<sub>100</sub>K<sub>100</sub> кг/га минерал ўғитлар қўлланилганда тупроқда энг мақбул озика фони шаклланган ва тупроқ унумдорлиги учун ҳам ижобий баланс қайд этилган.

Ғунчалаш даврида олинган маълумотларни барчасини таққослаш асосида хулоса қилсак бўладики, тупроқ табиий унумдорлиги ҳисобига ўсимликни ўсиб ривожланиши бошқа



вариантларга нисбатан пастроқ натижа кўрсатганлигини кузатиш қийин эмас. Гуллаш даврида бўйича хулоса қиладиган бўлсак, ўғитлар тупроқ эритмаси билан жуда тез таъсирлашиб, ўсимлик ўсиши учун қўлай шароит юзага келади. Яъни озиқ муҳитида ушбу элементлар бор бўлади. Вегетация даври қисқа бўлган Заъфарон учун айна муддао бўлган бўлиши мумкин.

Туганак пиезлар ҳосилдорлиги бўйича ўсимлик ўсиши ва риаожланишида бўлган қонуният такрорланмади. Туганакпиез маҳсулдорлиги 20 т/га гўнг қўлланилганда кузатилиши, гўнг таркибидаги озиқ элементларнинг секин таъсир қилиб, туганакпиезлар маҳсулдорлигини оширган бўлиши мумкин. Шунинг учун бу вариантда юқори натижа қайд этилганлиги маълум бўлди.

**ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:**

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 21 августдаги № 114-йиғилиш баёнининг “Республикада заъфарон (шафран) плантацияларини барпо этиш, фармацевтика саноати эҳтиёжларини таъминлаш ва экспортбоп доривор ўсимликларни кўпайтиришни ташкил этиш чора тadbирлари тўғрисида” ги ЭДО-03/1-421-сонли қарори.

2. Bertheloot J, Martre P and Andrieu B, 2008. Dynamics of Light and Nitrogen Distribution during Grain Filling within Wheat Canopy. *J. Plant Physiol.* 148: 1707-1720.

3. Chaji N, Khorassani R, Astarai AR and Lakzian A, 2013. Effect of phosphorous and nitrogen on vegetative growth and production of daughter corms of saffron. *J. Saffron Res.* 1 (1): 112.

4. Malakoti MJ and Homai M, 2004. *Dry Land Soil Fertility, Problems and Solutions.* Tarbiat Modares University Publications, Iran, Second Edition. (1) 518 p.

5. Marschner H, 1995. *Mineral nutrition of higher plants.* 2 nd ed. Academy Press, New York, USA. (2) 418 p.

6. Тўхтаев Б. Ё., Маҳмудов А.В., Хуррамов Ш.Ш. Ўзбекистонда экма заъфарон (шафран посевной - *Strocus sativus* L.) интродукцияси ва плантацияларини ташкил этиш. Тошкент: нашриёт номи, 2018. – 32 б.

UO'K 330

**INVESTITSION JOZIBADORLIK – TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH  
OMILI SIFATIDA**

*Sh.E.Abdullayeva, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

**Annotasiya.** Mazkur tezisda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun zarur bo'ladigan investitsiyalarni jalb qilishda investitsion jozibadorlikning mohiyati, ahamiyati, uni belgilovchi investitsion salohiyat va uning tarkibi ko'rib chiqilgan.

**Kalit so'zlar:** investitsiya, investitsion jozibadorlik, investitsion salohiyat, investitsiya reytingi.

**Аннотация.** В данном тезисе рассмотрены сущность, значение инвестиционной привлекательности в привлечении инвестиций, необходимых для развития предпринимательской деятельности, а также определяющий ее инвестиционный потенциал и его состав.

**Ключевые слова:** инвестиции, инвестиционная привлекательность, инвестиционный потенциал, инвестиционный рейтинг.

**Abstract.** This thesis examines the essence, the importance of investment attractiveness in attracting investments necessary for the development of entrepreneurial activity, as well as the investment potential that determines it and its composition.

**Keywords:** investments, investment attractiveness, investment potential, investment rating.

**Kirish.** Hozirgi vaqtda har qanday tadbirkorlik sub'yektlarining muvaffaqiyatli va barqaror rivojlanishi samarali investitsiya faoliyatining ta'minlanishiga bog'liq. Aslida, tadbirkorlik faoliyati, ayniqsa, kichik biznes sohasida boshlang'ich kapital sifatida uncha katta mablag' talab etmasligi mumkin. Ammo, kichik biznesni rivojlantirish strategiyalari tarkibida asosiy omil sifatida qo'shimcha pul manbalari imkoniyatidan foydalanishga alohida e'tibor beriladi.

Qo'shimcha pul manbalariga qachon zarurat tug'ilishi mumkin?

Qachon-ki, tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish yoki mahsulot assortimentini ko'paytirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar yuzaga kelsa. Bu holatda qo'shimcha pul manbalari sifatida investitsiyalarga murojaat etish maqsadga muvofiqdir.

**Asosiy qism.** O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida investitsiyalarni, xususan chet el investitsiyalarini, ayniqsa to'g'ridan-to'g'ri shakldagi investitsiyalarni iqtisodiyotga kengroq jalb etishni ustuvor yo'nalishlari belgilangan. Sababi, xorijiy investitsiyalar davlatimizda zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etib, eksportga mo'ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini oshirish, byudjetga soliq tushumlarini ko'paytirish hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash jarayonlarini faollashtiradi. Shunday ekan, har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasining ustuvor yo'nalishi sifatida milliy iqtisodiyotga investitsiya mablag'larini jalb etishning jozibador muhitini shakllantirishga e'tibor qaratishi lozim. So'nggi yillarda O'zbekistonda qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish va tadbirkorlikni jadal rivojlantirish borasida bir qator ijobiy o'zgarishlar yuz bermoqda. Shu bilan birga, tadbirkorlik sub'ektlarining huquqlari va kafolatlarini mustahkamlash, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga qaratilgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan korxonalarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlash masalalari hozirgi kunda tobora dolzarb ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Tadbirkorlikni rivojlantirishdagi turli xil omillarning o'zgaruvchanligi, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, turli darajada qabul qilinayotgan qarorlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning ayrim jihatlari tadbirkorlik sub'ektlari faoliyati barqarorligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Shuning uchun butun dunyoda tadbirkorlik sub'ektlarini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida "... investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o'zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Investitsiya bilan birga turli soha va tarmoqlarga, hududlarga yangi texnologiyalar, ilg'or tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib keladi, tadbirkorlik jadal rivojlanadi"[1], deb ta'kidladi. Davlatimiz rahbarining bu fikrlari milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishi va taraqqiy etishida investitsiyaning naqadar muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi. Qo'shimcha moliyaviy

resurslarni jalb qilish uchun tadbirkorlik sub'yektlari investorlarni o'z pullarini investitsiya qilishga ishonitiradigan darajadagi investitsiya jozibadorligiga ega bo'lishi kerak. Korxonaning investitsion jozibadorligi - bu xo'jalik yurituvchi sub'yektning moliyaviy holati, uning ishbilarmonlik faolligi, kapital tarkibi, korporativ boshqaruv shakli, mahsulotga talab darajasi va uning raqobatbardoshligi, shuningdek mamlakat, mintaqa va sohaning investitsion jozibadorligi darajasi bilan ajralib turadigan murakkab iqtisodiy xususiyat bo'lib hisoblanadi.

Har bir investor uchun korxonaning investitsion jozibadorligi investorning investitsiya qilingan mablag'lardan olishi mumkin bo'lgan daromad darajasi bilan belgilanadi. Ya'ni, investorni qiziqitiruvchi eng muhim omil bu – daromad darajasidir. Daromad darajasi, o'z navbatida, kapitalni qaytarmaslik va kapitaldan daromad olmaslik xavfi darajasiga bog'liq. Ushbu mezonlarga muvofiq investorlar investitsiya qilishda korxonalarga qo'yiladigan talablarni belgilaydilar. Bu vaziyatda tadbirkorlik sub'yektlari uchun asosiy talab - bu korxonaning kapitalni qaytarish va foizlarni to'lash bo'yicha majburiyatlarini bajarish qobiliyatini tasdiqlash bo'lsa, biznesda ishtirok etadigan investorlar uchun esa investitsiyalarni o'zlashtirish va investorning aksiyalar paketini oshirish qobiliyatini tasdiqlashdir.

Investitsion jozibadorlikni ta'minlash o'sha hududning investitsion salohiyati bilan xarakterlanadi, ya'ni investitsion salohiyat aynan investitsion jozibadorlikni yuzaga keltiradi va uni oshirishga xizmat qiladi.

Investitsion salohiyat – mamlakatning investitsiyalarni kirib kelishi uchun ochiqligi va iqtisodiy resurslar zahiralarning mavjudligi, ularning hajmi bilan belgilanadi. Investitsion salohiyat quyidagi 9 turdagi salohiyat yig'indisi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin:

- ▶ tabiiy-resurs salohiyati;
- ▶ ishlab chiqarish salohiyati;
- ▶ innovatsion salohiyat;
- ▶ mehnat salohiyati;
- ▶ moliyaviy salohiyat;
- ▶ institusional salohiyat;
- ▶ infratuzilma salohiyati;
- ▶ iste'mol salohiyati;
- ▶ turistik salohiyat.

Albatta, ushbu turdagi salohiyatlar birdaniga, bir vaqtning o'zida ma'lum bir hududda mavjud bo'lishi qiyin, ammo bitta salohiyatning boshqa salohiyatga nisbatan ustun bo'lish holatlari kuzatiladi, ya'ni ma'lum bir hudud ma'lum bir turdagi salohiyat darajasining rivojlanganligi bilan ajralib turishi mumkin. Masalan, qaysidir hudud tabiiy resurslarga boy bo'lishi, qaysidir hududda turizmni rivojlantirish uchun sharoitlar yetarli bo'lishi, yana qaysidir hudud esa mehnatga layoqatli aholi sonining ko'pligi bilan ajralib turishi mumkin. Shu asosda, hududlarda tadbirkorlikni turli yo'nalishlarda rivojlantirish uchun investitsiyalarni jalb etish imkoniyati yaratiladi.

Yuqori investitsiya salohiyatiga ega bo'lish mintaqaga investorlarni yanada samarali jalb qilishga imkon beradi, ularga investitsiyalarning qaytarilishini va qaytarilmaslik xavfini minimal darajada kafolatlaydi, yanada foydali bitimlar tuzishga undaydi. Mintaqaning investitsiya reytingi xalqaro bozorga kirishga yordam beradi, mintaqaning zarur investitsiya resurslarini jalb qilish qobiliyatiga ta'sir qiladi. Investitsiyalarni jalb qilish ham korxonalar, ham hudud, ham mamlakat uchun qo'shimcha raqobatdosh ustunliklarni beradi va ko'pincha iqtisodiy o'sishning eng kuchli vositasi bo'lib hisoblanadi.

**Xulosa.** Shunday ekan, investitsiyalarni jalb qilish asosida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish bozor iqtisodiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan kichik mulkdorlar sinfini shakllantirishga, mamlakatimiz bozorini iste'mol tovarlari va turli xizmatlar bilan boyitish imkoniyatini yaratishga, har bir oila daromadini ko'paytirishda hamda yangi ish o'rinlarini yaratish evaziga ishsizlik masalasini hal etishga zamin yaratadi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi//Xalq so'zi, 2018 yil 29 dekabr
2. Инвестиционная привлекательность региона: учеб. пособие / Л.К. Агаева, В.Ю. Анисимова. – Электрон. текст. и граф. дан. (423Кб). – Самара: Издательство Самарского университета, 2018.
3. Mustafakulov Sh.I. Investitsion muhit jozibadorligi: nazariya, metodologiya va amaliyot. Monografiya. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2017 yil. – 328 b.
4. [https://journal.mrsu.ru/wp-content/uploads/2018/02/lozhkina\\_skolova-1.pdf](https://journal.mrsu.ru/wp-content/uploads/2018/02/lozhkina_skolova-1.pdf)

**MINTAQAVIY IQTISODIYOTNING RIVOJLANISH NAZARIYALARI TASNIFI***D.O.Matyoqubova, dots., Urganch davlat universiteti, Urganch*

**Annotatsiya.** *Mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanish nazariyalari tadqiq qilingan, tasniflangan va nazariy hulosalari ishlab chiqilgan.*

**Kalit so'zlar:** *Mintaqaviy iqtisodiyot, strategiya, aglomveratsiya, globallashuv, neoklassik tuzilma, samaradorlik, tadbirkorlik salohiyati.*

**Аннотация.** *Исследованы теории развития региональной экономики, систематизированы и сформулированы теоретические выводы.*

**Ключевые слова:** *Региональная экономика, стратегия, агломерация, глобализация, неоклассическая структура, эффективность, предпринимательский потенциал.*

**Abstract.** *Development theories of the regional economy were researched, classified and theoretical conclusions were developed.*

**Keywords.** *Regional economy, strategy, agglomeration, globalization, neoclassical structure, efficiency, entrepreneurial potential.*

Mintaqaviy iqtisodiyotning rivojlanishi davomida tadqiqotlar natijasida ko'plab nazariyalar yaratildi, ba'zilari milliy darajadagi rivojlanish nazariyalari bo'lsa, boshqalari xalqaro darajadagi mintaqaviy nazariyalardir.

Mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlanishi borasida O'zbekistonda ham bir qator ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston-2030" Strategiyasi to'g'risidagi Farmonining qabul qilinishidir. Strategiyadagi asosiy g'oyalardan biri, barqaror iqtisodiy o'sish orqali daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar qatoridan o'rin olish [1]. Buni amalga oshirishda albatta mintaqaviy iqtisodiyotga doir bilimlarni chuqur egallash dolzarb hisoblanadi.

Bu bilim va nazariyalarning tadqiqotimizda to'qqizta nazariy asoslari farqlanadi, ularning har biri mintaqaviy rivojlanishning turli xil nazariyalari va modellaridan iborat, jumladan: 1) Joylashuvi nazariyasi; 2) An'anaviy neoklassik nazariyalar; 3) Keyns nazariyalari; 4) Yadro-Periferiya nazariyalari; 5) Funktsional rivojlanish nazariyasi; 6) Bosqich nazariyasi; 7) Muvozanatsizlik nazariyalari; 8) Neoklassik endogen o'sish nazariyasi; 9) Yangi iqtisodiy geografiya nazariyalari va boshqalar.

Mintaqaviy rivojlanish nazariyalari iqtisodiyot va aglomveratsiya atamalarining kombinatsiyasiga asoslangan. Aglomeratsiya iqtisodiyoti deganda iqtisodiy faoliyat va aholining fazoviy konsentratsiyasi natijasida hosil bo'lgan hajm va xilma – xillikning iqtisodiy foydalari – ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi, ishlab chiqarish samaradorligining oshishi tushuniladi.

Ushbu maqolada yuqorida keltirilgan nazariyalarning asosiy tamoyillari va tushunchalarining qisqacha mazmuni, shuningdek ularning asosiy kuchli va zaif tomonlarini baholangan. Shuningdek, so'nggi empirik tadqiqotlar va mintaqaviy rivojlanish tajribalari mintaqaviy rivojlanishda hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega nazariyalarda yetishmayotgan o'zgaruvchilar muhokama qilingan.

*Joylashuv nazariyasi* mohiyatan iqtisodiy geografiya va mintaqaviy iqtisodiyotning markazidir, lekin u sanoatni tashkil etish hamda savdo bilan ham uzviy bog'lanadi. Xususan, hozirgi globallashuv jarayoni sharoitida joylashuv nazariyasi global kuch maydonida joylashgan. Ushbu kuch maydoni ko'plab tezkor javoblar va biznes firmalarining xatti-harakatlarini o'zgartirishga olib keladi, shuning uchun barqaror va mustahkam joylar tobora ko'proq biznes xatti-harakatlarining ko'chmanchi turlari bilan almashtiriladi. Tez rivojlanayotgan texnologik o'zgarishlar joylashuv nazariyasini sanoatda kuchli raqobatni vujudga keltiradi. Shubhasiz, ushbu dinamik evolyutsiyaning afzalliklari va kamchiliklari mavjud va bu dinamik o'zgarishning ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlash uchun ko'plab empirik tahlillar zarur bo'ladi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, iqtisodiy nuqtai nazardan alohida firmalar yoki uy xo'jaliklarining oqilona xatti-harakatlariga katta e'tibor beriladi. Aslida, biz hamkorlik ta'siri, noaniqlik tahlili, firma ichidagi tranzaksiya strategiyalari, autsorsing mexanizmlari va boshqa omillar ta'sirida ko'plab xatti-

harakatlar reaksiyalarini kuzatamiz. Bu joylashuv nazariyasining xulq-atvor asoslarini ham mustahkamlash kerakligini ko'rsatadi [2].

*An'anaviy neoklassik nazariyalar.* Keng ma'noda, mintaqaviy rivojlanish nazariyalarining ildizi an'anaviy neoklassik tuzilmalar asosiy determinantlarni nazarda tutadi. Mintaqaviy rivojlanish omillari ta'minlanganlik va samaradorlik, chunki bular ta'minot quvvatining uzoq muddatli o'sishini belgilovchi omillardir. Ushbu modellar, shuningdek, mintaqalar o'rtasida erkin savdo, mukammal raqobat, mukammal axborot, texnologik taraqqiyot ekzogen ravishda aniqlangan va mintaqalar o'rtasida o'sish sur'atlarining yaqinlashishiga olib keladigan muvozanatli o'sish yo'lini o'z ichiga oladi [3]. Ushbu doiradan kelib chiqadigan mintaqaviy rivojlanishning an'anaviy neoklassik nazariyalariga: 1) Borts va Stein nazariyasi hamda 2) omilli narxlarni tenglashtirish nazariyalari kiradi.

*Keyns nazariyalarida* mintaqaviy rivojlanish asosan talabga asoslangan deb qaraladi va mintaqaviy rivojlanishning ikkita asosiy nazariyasi kiradi: 1) eksport-baza nazariyasi va 2) kirish-chiqish nazariyasidir [4].

*Yadro-periferiya nazariyasi* mintaqaviy rivojlanishning Yadro-Periferiya nazariyalari rivojlangan (yetakchi) mintaqalar va rivojlanmagan (orqada qolgan) mintaqalar mavjud degan taxmindan kelib chiqadi. Bir nechta yadro-Periferiya nazariyalari farq qiladi ular yetakchi va orqada qolgan mintaqalar o'rtasidagi bog'liqliklar tadqiq qilingan. Ushbu yondashuv doirasida uchta asosiy nazariyani aniqlash mumkin: a) kumulyativ sabablar nazariyasi; b) o'sish qutblari, o'sish markazlari nazariyasi; c) markaziy joy nazariyasi [5].

*Funksional rivojlanish nazariyasi* mintaqaviy rivojlanishga generativ o'sishni yaratish uchun tanlangan mintaqaviy resurslardan foydalanish orqali erishish mumkin degan taxmindan voz kechdilar. Ushbu nazariya mintaqani uning resurslari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan asosiy funktsiya atrofida tashkil etish orqali rivojlanishning yuqori bosqichlariga ko'chirish mumkinligini taxmin qiladi. Buning uchun ortda qolgan mintaqalar yetakchi hududlarda yaratilgan investitsion mablag'larga tayanadi. Bundan tashqari, tovar va xizmatlar importini qisqartirish va mintaqaviy jamg'armalarni mahalliy ravishda qayta investitsiyalash bo'yicha bir qancha sa'y-harakatlarni amalga oshirish kerak. Bu nazariya bunday harakatlarni muvofiqlashtirish uchun markazlashmagan mintaqaviy ma'muriy tashkilot mavjudligini nazarda tutadi [6].

*Bosqich nazariyasi* mintaqaviy rivojlanish o'sish bosqichlari orqali sodir bo'lishini taxmin qiladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, mintaqaviy rivojlanishning besh bosqichi mavjud: an'anaviy, rivojlanishning dastlabki bosqichi, o'sish, yetuklik, ommaviy iste'mol.

Mintaqa rivojlanishning quyi bosqichlaridan yuqori bosqichlariga o'tish orqali rivojlanadi. Bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish avtomatik kechmaydi. Bu turli sabablarga ko'ra kechiktirilishi yoki amalga oshirib bo'lmaydigan holga kelishi mumkin [7].

*Muvozanatsizlik nazariyalari* mintaqaviy rivojlanishning nomutanosiblik nazariyalari mintaqaviy rivojlanish muvozanatini inkor etuvchi omillar tomonidan kuchaytiriladi degan taxmindan kelib chiqadi. Mintaqaviy rivojlanishning uchta asosiy nazariyasi ushbu yondashuvga mos keladi: Shumpeter dinamik nomutanosiblik nazariyasi, mintaqaviy hayot sikli nazariyasi, mahsulotning hayot aylanishi nazariyasi kabilardir [8].

*Neoklassik endogen o'sish nazariyalari* mintaqaviy rivojlanishning neoklassik endogen o'sish nazariyalari an'anaviy neoklassik nazariyalarni texnik taraqqiyotni (va shu bilan samaradorlikning o'sishini) iqtisodiy jarayonga endogen qilish orqali o'zgartiradi. Bir nechta modellar ishlab chiqilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi an'anaviy neoklassik asosni tubdan o'zgartirib, nomukammal raqobatni nazarda tutadi va miqyosda daromadni oshiradi. Ular, shuningdek, aniq matematik formulalarga tayangan va texnologik o'zgarishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan mintaqaviy xususiyatlarni kontseptsiyalash uchun turli xil soddalashtirilgan gipotezalarini qabul qilgan [9].

*Yangi iqtisodiy geografiyaning nazariyalari* 1990-yillarda Pol Krugman va Entoni Venablesning asarlarida 1950-yillarda asosiy periferiya nazariyalari tomonidan ishlab chiqilgan kumulyativ sabab va aglomeratsiya iqtisodiyoti tushunchalarini rasmiy (matematik) neoklassik doirada birlashtirgan holda vujudga kelgan [10]. Rivojlanishning yangi iqtisodiy geografiya

nazariyalari mintaqalararo savdo kontekstida ko'payadigan daromad va nomukammal raqobatni nazarda tutgan holda an'anaviy neoklassik modelni o'zgartiradi [11].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, so'nggi empirik dalillar ham, o'tgan asosiy mintaqaviy rivojlanish dasturlaridan olingan saboqlar ham mintaqaviy rivojlanishning asosiy nazariyalari tomonidan mintaqaviy rivojlanishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan bir qancha omillar e'tibordan chetda qolganligini ko'rsatadi. Ular orasida: institutsional asos, mahalliy innovatsion muhit, texnologik raqobatbardoshlik va mahalliy tadbirkorlik salohiyati.

Bunday omillar, ayniqsa, korxonalar iqtisodiy rivojlanishning yuqori bosqichlarida, zich va murakkab tarmoqlararo aloqalarga, nisbatan malakali ishchi kuchiga, jismoniy va ijtimoiy qo'shimcha kapitalning yaxshi darajasiga ega bo'lgan joylardan tanlashlari kerak bo'lganda juda muhimdir. Bundan tashqari, bunday joylashuv omillari yuqori qiymatli, murakkab va bilim talab qiladigan xizmatlar hamda sanoat faoliyatining joylashuv qarorlari uchun ayniqsa dolzarbdir - yuqori samaradorlik darajasi o'z aholisi uchun yuqori va ortib borayotgan turmush darajasini saqlab turishga qodir.

Mintaqaviy rivojlanish jarayonida tadbirkorlik salohiyatining o'рни va mintaqaviy darajada tadbirkorlik salohiyatini qanday rivojlantirish mumkinligi tobora ortib borayotgan tadqiqot sohasi hisoblanadi. Mintaqaviy rivojlanish bo'yicha ko'plab tadqiqotchilar tadbirkorlikning mintaqaviy rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynashini ta'kidlaydilar va so'nggi yillarda bunday rol va uning ishlash mexanizmining dalillarini topishga qaratilgan jiddiy empirik tadqiqotlar olib borildi. Biroq bugungi kungacha tadqiqotchilar tadbirkorlikning mintaqaviy rivojlanishdagi rolini aniq tushuntiruvchi mintaqaviy rivojlanish nazariyasini asoslab bera olmadilar.

Mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning asosiy nazariyalari: aglomeratsiya va tarqoq kuchlar o'rtasidagi muvozanatga oid taxminlari, mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etuvchi aglomeratsiya (tarqash) kuchlaridan tashqari boshqa kuchlar bilan farqlanadi.

Aglomeratsiya va tarqatuvchi kuchlar o'rtasidagi muvozanat ushbu uslubiy qo'llanmada ko'rib chiqilgan nazariyalarni uchta asosiy guruhga birlashtirish mumkin. Bir guruh nazariyalar aglomeratsiya kuchlari ma'lum chegaradan yuqori dinamik joylarning o'sishda davom etishini ta'minlaydi va bu ijobiy dinamika atrofdagi va kamroq dinamik hududlarga o'tishi shart emas deb taxmin qiladi. Bunday nazariyalar qatoriga quyidagilar kiradi: kumulyativ sabablar nazariyasi, kirish-chiqish nazariyasi, endogen o'sish nazariyalari.

Boshqa nazariyalarga ko'ra, hech bo'lmaganda uzoq muddatda atrofdagi hududlarga tarqalish effektlari aglomeratsiya ta'siridan kuchliroq bo'ladi. O'sish markazi nazariyasi va markaziy joy nazariyasi shunday. Uchinchi guruhga, boshqalar qatori, mustahkam joylashuv nazariyalari va yangi iqtisodiy geografiya nazariyalari kiradi, ular aglomeratsiya va tarqatuvchi kuchlar o'rtasidagi muvozanat bir nechta ko'rsatkichlariga qarab noaniq deb hisoblaydi.

Mintaqaviy rivojlanishning turli nazariyalari mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etuvchi aglomeratsiya kuchlardan tashqari alohida omillarga urg'u beradi. Masalan, an'anaviy neoklassik nazariyalar ishlab chiqarish omillarining (kapital, mehnat va yer) mahalliy ta'minlanishi (nisbiy narxlar) va unumdorlikning umumiy omillari rolini ta'kidlaydi - bu texnologik taraqqiyotning funktsiyasi sifatida qaraladi, bu esa o'z navbatida mahalliy rivojlanish jarayoniga ekzogenidir. So'nggi neoklassik endogen o'sishdan kelib chiqqan modellar bilim va texnologik tarqalishni ta'kidlaydi, bu kabi nazariyalar tomonidan aniqlangan texnologik taraqqiyotning ikkita manbasi (bu bilan samaradorlikning o'sishi). Boshqa nazariyalar aglomeratsiya kuchlari bilan bir qatorda mintaqaviy rivojlanishga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida mahalliy xususiyatlarga asoslangan mahalliy raqobatdosh ustunliklarni ham ta'kidlaydi. Bu nazariyalar qatoriga quyidagilar kiradi: eksport-baza nazariyasi, kumulyativ sabablar nazariyasi, yangi iqtisodiy geografiya nazariyalari, funktsional rivojlanish nazariyasi va mahsulotning hayot aylanishi nazariyasi. Boshqa nazariyalar mahalliy sanoat aralashmasi va mahalliy tarmoqlararo aloqalarni ham ta'kidlaydilar (kirish-chiqish nazariyasi). Shumpeterning dinamik nomutanosiblik nazariyasi ham, mintaqaning hayot sikli nazariyasi ham texnologik o'zgarishlar va vaqt biznes, bandlik va odamlarni yangi sanoat va yangi infratuzilmalarga sarmoya kiritish ko'proq bo'lishi mumkin bo'lgan qoloq va kamroq zich joylarda joylashtirishga turtki

berishi mumkinligi haqidagi tushunchani kiritadi. Ba'zi zich hududlarning eskirgan ishlab chiqarish tuzilmasini va asosiy infratuzilmasini yangidan isloh qilish bilan solishtirganda samarali.

So'nggi empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy rivojlanishning yuqori bosqichlarida bo'lgan hududlar o'rtasida mintaqaviy rivojlanishda hal qiluvchi rol o'ynaydigan bir qancha omillar mintaqaviy rivojlanishning asosiy nazariyalari tomonidan e'tiborga olinmagan. Ular orasida: institutsional asos, mahalliy tadbirkorlik salohiyati va mahalliy innovatsion muhit va texnologik raqobatbardoshlik.

Mintaqaviy rivojlanishning ushbu muhim nomoddiy omillari mintaqaviy rivojlanishning asosiy nazariyalari tomonidan asosan e'tibordan chetda qolganligi shuni ko'rsatadiki, bunday nazariyalar ilm talab qiladigan va innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyotlarda rivojlangan va murakkab mintaqalarning mintaqaviy rivojlanish jarayonini tushuntirishda ma'lum cheklovlarga ega. Biroq, bu, albatta, bunday nazariyalarning foydasiz bo'lishini anglatmaydi. Ularning ko'pchiligi, xususan, firmaning joylashuvi nazariyasi, Yadro-Periferiya nazariyasi, eksport-baza nazariyasi, kirish-chiqish nazariyasi va yangi iqtisodiy geografiya nazariyalari, bu kabi omillarning ahamiyati ortib borayotgan sharoitda hamon tahlil qilish uchun qimmatli asosni taklif qiladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston-2030" Strategiyasi to'g'risidagi PF-158-sonli Farmoni, 11.09.2023 yil.
2. C. Gorter, P. Nijkamp. Location Theory. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. 2001, Pages 9013-9019
3. [https://www.researchgate.net/publication/23805323\\_Growth\\_Development\\_and\\_Innovation\\_A\\_Look\\_Backward\\_and\\_Forward](https://www.researchgate.net/publication/23805323_Growth_Development_and_Innovation_A_Look_Backward_and_Forward).
4. North, Douglas. 1956. Location Theory and Regional Economic Growth. Journal of Political Economy 63: 243-58.
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/B9780080449104008348>
6. Friedmann, John C. and Weaver, Clyde. 1979. Territory and Function. London: Edward Arnold. Nelson, Arthur C. 1993. Theories of Regional Development. In Theories of Local Economic Development, ed. R. Bingham and R. Mier, 27-59. Los Angeles: Sage Publications.
7. Nelson, Arthur C. 1993. Theories of Regional Development. In Theories of Local Economic Development, ed. R. Bingham and R. Mier, 27-59. Los Angeles: Sage Publications. Rostow, Walter W. 1960. The Stages of Economic Growth. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Schumpeter, Joseph. 1939. Business Cycles. New York: McGraw-Hill.
9. Grossman, Gene M. and Helpman, Elhanan. 1994. Endogenous Innovation in the Theory of Growth. Journal of Economic Perspectives 8 (1): 23-44.
10. Fujita, Masahisa and Thisse, Jacques-François. New Economic Geography: An appraisal on the occasion of Paul Krugman's 2008 Nobel Prize in Economic Sciences. Regional Science and Urban Economics 39: 109-119.
11. Martin, Ron. 1999. The new "geographical turn" in economics: Some critical reflections. Cambridge Journal of Economics 23 (1): 65-91.

UO'K 336.02: 338.2: 339.7

## XORIJIY INVESTITSIYALARNI JALB QILISHDA MOLIVAVIY MEXANIZMLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH YO'NALISHLARI

*M.D.Sattarova, o'qituvchi, "Ma'mun Universiteti" NTM, Xiva*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada investitsiyalarni jalb qilish va moliyalashtirish manbalari, moliyaviy mexanizmlardan samarali foydalanish yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, xalqaro va milliy darajada investitsiyalarni jalb qilish va moliyalashtirishda xorijiy mamlakatlar tajribasiga tayangan holda, mamlakatdagi iqtisodiy siyosat, qonunchilik, investitsion infratuzilma va investition muhitning rivojlanganlik darajasini inobatga olgan holda takliflar berilgan.

**Kalit so'zlar:** xorijiy investitsiyalar, investitsiyalar moliyaviy mexanizmlari, ichki investitsiyalar, akselerator modeli, kapitalga cheklangan moyillik, kapital samaradorligi, ichki investitsiyalardan samarali foydalanish.

**Аннотация.** В данной статье описаны направления привлечения инвестиций и источники финансирования, эффективное использование финансовых механизмов. Также на основе опыта зарубежных стран по привлечению и финансированию инвестиций на международном и национальном уровне были внесены предложения с учетом уровня развития экономической

политики, законодательства, инвестиционной инфраструктуры и инвестиционной среды в стране.

**Ключевые слова:** иностранные инвестиции, финансовые механизмы инвестиций, внутренние инвестиции, модель акселератора, ограниченная склонность к капиталу, эффективность использования капитала, эффективное использование внутренних инвестиций.

**Abstract.** This article describes the directions of investment attraction and sources of financing, effective use of financial mechanisms. Also, based on the experience of foreign countries in attracting and financing investments at the international and national level, proposals were made taking into account the level of development of economic policy, legislation, investment infrastructure and investment environment in the country.

**Key words:** foreign investments, financial mechanisms of investments, domestic investments, accelerator model, limited inclination to capital, capital efficiency, efficient use of domestic investments.

**Kirish.** O'zbekiston va jahon iqtisodiyotining kelgusi taraqqiyoti, asosan, investitsiyalarga bog'liqligini bugungi kunda deyarli har bir mutaxassis va xo'jalik yurituvchi subyekt anglab etganligini nazarda tutsak, hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga investitsiyalarni, xususan, xorijiy investitsiyalarini kengroq jalb etish, ularning mamlakatimizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarali ijrosini ta'minlashning muhim asosiga aylangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentimizning 2018-yil 22-yanvardagi PF-5308-son Farmoni bilan tasdiqlangan dasturlar doirasida Investitsiyalarni jalb qilish, xorijiy investitsiyalar bilan hamkorlikni rivojlantirish, yangi ishlab chiqarishlar va ish o'rinlarini yaratish ishlari ustuvor yo'nalishlari belgilab qo'yilgan [1]. Bu ishlarni amalga oshirishda "Iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish, eksport imkoniyatini kengaytirish sohasida belgilangan yo'nalishlar kuchli investitsiya siyosatini o'tkazish bilangina ro'yobga chiqadi". Mamlakatimiz iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarning jalb etilishi uning iqtisodiy imkoniyatlarining kengayishini tezlashtirib, barcha sohalarda ichki imkoniyat va rezervlarni ishga solish, yangi texnika va texnologiya, eksportbop tovarlarni o'zlashtirish, ularni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish orqali davlatimiz iqtisodiy qudratini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

**Adabiyotlar tahlili.** O'zbekistonda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va tartibga solishda O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida", "Chet ellik investorlar xuquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida", "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunlar va boshqa qonun hujjatlari uning huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

1998 yil 30 aprelda qabul qilingan "Chet el investitsiyalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 3-moddasida "Chet el investorlari asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat ob'ektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga doir huquqlar, shu jumladan, intellektual mulkka doir huquqlar, chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalari deb e'tirof etiladi" [2]. Bundan tashqari, professor D.G'ozibekovning xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi nazariy qarashlarida quyidagi fikrlar bayon etilgan: "Chet el investitsiyalari bir iqtisodiyot sub'ekti kapitalini o'zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog'lash bo'lib, ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarning, investitsiya muhitining o'zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo'ylab kapital ko'chishi yuz beradi" [3].

Investitsiyalash, hududiy investitsiyalar samaradorligini baholash, hududiy investitsiya faoliyatini moliyalashtirish masalalari mahalliy iqtisodchi olimlar A.Vaxobov, D.G'ozibekov, M.Angelidi, N.Karimov, N.Haydarov, O.Sobirov, A.Jo'raev, D.Xo'jamqulov va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan. Shuningdek, hududiy investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholash masalalari rossiyalik iqtisodchilardan Bocharov V.V., Lipsits I.V., Morozov D.S., Blank I.A.Volkov I.M.Kossov V.V.Grachyova M.V.Zolotogorov V.T.Idrisov A.B.Kartishev S.V.Kovalev V.V. va boshqalarning asarlarida keng o'rganilgan.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Tadqiqot metodologiyasi sifatida hududlarda investitsiyalarni jalb qilishining moliyaviy yo'nalishlariga oid olimlar fikrini o'rgangan holda, kuzatish, iqtisodiy tahlil, statistik guruhlash, qiyosiy va tizimli tahlil kabi usullardan foydalanildi.

**Tahlil va natijalar.** Xalqaro va milliy darajada investitsiyalarni jalb qilish va moliyalashtirishda etarli tajribalar mavjud. Investitsiyani moliyalashtirish asosan, mamlakatdagi iqtisodiy siyosat, qonunchilik, investitsiyani jalb qilish infratuzilmasini rivoji, darajasi va mamlakatning iqtisodiy ahvoliga bog'liq bo'ladi. Mamlakatimizda sifatli xom-ashyoning boy resurslari mavjudligi iqtisodiyotimiz uchun investitsiyalarni



jalb qilish o'ta zarurligi va shu bilan birga, xom-ashyo resurslar bazasini tayyor mahsulot ishlab chiqarishga qarashimiz zarurligi yaqqol namoyon bo'lib turibdi.

So'ngi yillarda amalga oshirilayotgan investitsion islohotlar hamda xorijiy investitsiyalarning asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar tarkibiga ko'ra ulushi quyidagi holatda ko'rishimiz mumkin.

- To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar 11,9 trln, so'mni yoki, 2022-yilning mos davriga nisbatan 136,8 % ni tashkil etdi;

- O'zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar 2,0 trln, so'mni yoki, 2022-yilga nisbatan 122,0 % ni tashkil etdi;

- Kafolatlanmagan xorijiy kreditlar va boshqa xorijiy investitsiyalar hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar 11,2 trln, so'mni yoki, 2022-yilga nisbatan 75,2 % ni tashkil etdi.

2023-yilning yanvar-iyun oylarida O'zbekiston Respublikasida 59,0 trln. so'm asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar o'zlashtirildi. Ulardan 6,9 trln. so'm O'zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar, 25,2 trln. so'm to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kafolatlanmagan xorijiy kreditlar, 26,9 trln. so'm boshqa xorijiy investitsiyalarni tashkil etdi.

Har bir hududda turli hil sohalar kesimida xorijiy investitsiyalarning ahamiyati juda katta. Umumiy hisobda mamlakatimizda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning umumiy miqdori 2022 yil hisobida 11903,4 mlrd. so'mni tashkil qilmoqda. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning eng katta ulushi Sirdaryo viloyati 3368,3 mlrd. so'm, Toshkent shahri 1642,0 mlrd. so'm, Samarqand viloyati 1200,9 mlrd. so'm hamda Andijon viloyati 1097,9 mlrd. so'mni tashkil qilmoqda. Ushbu mezon orqali kiritilgan eng kam xorijiy investitsiyalar Jizzax viloyati, Xorazm viloyati hamda Toshkent shahariga to'g'ri kelmoqda. Ularning mos ravishda umumiy to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar tarkibidagi ulushi 47.3%, 32.3% va 30% ni tashkil etmoqda.

Hujjat bilan 2023-2025-yillar uchun Markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarni o'zlashtirishning yig'ma maqsadli ko'rsatkichlari, tarmoqlar va hududlar kesimida investitsiya va kreditlarni o'zlashtirishning maqsadli ko'rsatkichlari tasdiqlandi. Tashqi savdo, investitsiyalar, mahalliy sanoatni rivojlantirish va texnik jihatdan tartibga solish masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasi yirik ishlab chiqarish obyektlari va quvvatlarida amalga oshirilayotgan ishlar bo'yicha oylik monitoring o'rnatilishi va ularning o'z vaqtida ishga tushirilishini ta'minlaydi.

1-jadval.

Moliyalashtirish manbalari bo'yicha asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar tarkibi (chet el investitsiyalari va kreditlari), jami foizda [4]

Hududlar	2018	2019	2020	2021	2022
O'zbekiston Respublikasi	24.3	43.6	42.7	42.3	42.8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	23.7	36.9	38.9	37.4	38.7
Andijon	14.8	39.6	36.3	45.6	48.4
Buxoro	44.0	53.9	48.2	58.5	58.4
Jizzax	8.7	48.8	61.9	44.5	47.3
Qashqadaryo	51.1	70.3	69.3	53.60	47.0
Navoiy	34.0	39.9	67.8	61.3	54.4
Namangan	33.5	48.5	37.2	29.8	34.7
Samarqand	4.7	27.8	27.0	34.9	52.7
Surxandaryo	21.40	66.3	60.1	45.2	42.3
Sirdaryo	9.6	44.8	48.7	59.8	79.1
Toshkent	9.6	26.0	26.7	34.3	32.4
Farg'ona	19.4	42.7	41.3	39.1	44.8
Xorazm	8.5	42.5	32.0	33.5	32.3
Toshkent shahar	15.1	36.7	29.9	37.3	30.0

Dastur ijrosi natijalari, shu jumladan investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo'yicha kompleks tarmoq jadvallarining bajarilishi har oyda Prezident Administratsiyasiga kiritib boriladi.

Shuningdek, qaror bilan 2023-yil uchun quyidagilar tasdiqlandi:

-investitsiya va kreditlarni o'zlashtirish bo'yicha yig'ma manzilli dastur;

-ishga tushiriladigan yirik ishlab chiqarish obyektlari va quvvatlarining manzilli ro'yxati;

-strategik investitsiya loyihalari ro'yxati;

-O'zbekiston Respublikasi nomidan yoki O'zbekiston Respublikasi kafolati ostida xorijiy kreditlar jalb qilingan holda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining manzilli ro'yxati;

-to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya va kreditlar jalb qilingan holda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining manzilli ro'yxati va boshqalar.

**Xulosa va takliflar.** Mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni milliy korxonalariga jalb etishda quyidagi ustuvor yo'nalishlarni belgilash maqsadga muvofiqdir:

- qishloq xo'jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash sohalarini rivojlantirish;
- mineral xom ashyo resurslarini, shu jumladan, neft va gazni qazib chiqarish, qayta ishlash bo'yicha ekologik ishlab chiqarishni tashkil etish;
- transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish;
- iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ilm talab va jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish;
- turizm sohasini rivojlantirish, xalqaro va ichki turizmning zamonaviy infratuzilmasini yaratishga erishish.

Erishilgan yutuqlar bilan birga bu borada to'siq va kamchiliklar mavjud. Mamlakatni investitsiya iqlimi holatini belgilaydigan asosiy ko'rsatkich bo'lgan, bevosita xorijiy investitsiyalar oqimining etarli darajada ko'paymaganligini ko'rsatish mumkin. Shu nuqtai nazardan ham xorijiy investitsiyali korxonalar faoliyatini jonlantirish va bevosita xorijiy investitsiyalar oqimini maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirilishi kerak:

1. Mamlakat investitsiya iqlimini yaxshilash va echimini topish maqsadida, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar mutaxassislari, hududiy hokimliklarining mutaxassis vakillari, investitsiya imkoniyatiga ega bo'lgan yirik kompaniya va korxonalar rahbarlari hamda respublikaning investitsiyalar sohasidagi etuk olimlari ishtirokida, keng jamoatchilik o'rtasida ochiq muloqot tashkil qilinib, mavjud muammolar oshkorlik bilan har tomonlama muhokama etilishi lozim. Shu asosda masalaga keng jamoatchilik fikrini jalb qilgan holda, mutaxassislar, olimlar va amaliyotchilar o'rtasida ilmiy va iqtisodiy asoslangan yagona investitsiya siyosatini, shuningdek, qabul qilingan qonun va qarorlarni amalda ishlash mexanizmini ishlab chiqish va hayotiyligini ta'minlash lozim.

2. Investitsiyalar oqimiga (nafaqat xorijiy, balki ko'p tomonlama ichki investitsiyalar taalluqli) ta'sir qiluvchi omillardan biri sifatida marketing tadqiqotini zaif olib borilayotgani, natijada ko'plab ishlab chiqarilgan mahsulotlar omborlarda qoldiq bo'lib qolayotganligi ko'rsatilmoqda. Bu muammoni faqat investitsiyalarning o'ziga bog'liq qaratilib, echim izlamasdan, aholi va korxonalarining iste'mol qobiliyatini ko'tarish, ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarga iisbatan sog'lom talab darajasini oshirish nuqtai nazaridan qaralishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. Korxonalarining moliyaviy ko'rsatkichlari hamda iqtisodiy indikatorlar haqida holis va ishonchli axborot ta'minoti hamon yaxshi yo'lga qo'yilgani yo'q. Bu masalani hal qilish uchun muqobil va mustaqil nodavlat axborot agentlarini tashkil qilinishi lozim.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va rivojlantirishda tashqi iqtisodiy omillardan samarali foydalanishga erishish uchun quyidagilarni aytib o'tish joizdir:

1. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ichki muhitni yaxshilash, soliq yukini kamaytirish va soliq tizimini soddalashtirish, xorijiy investitsiyalarni ro'yxatga olish tizimini soddalashtirish.

2. Xorijiy sarmoyadorni qiziqtiruvchi sohalar, obyektlarni aniqlash va ular to'g'risidagi ma'lumotlar majmuini shakllantirish, biznes rejalar va ularni iqtisodiy rivojlantirish loyihalarini ishlab chiqish va iqtisodiy jihatdan manfaatli bo'lgan sohalariga chet el kapitalini jalb qilish.

3. Ekspordda qayta ishlangan, tayyor mahsulotlar salmog'ini ko'paytirish, ayniqsa, paxta va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashni oshirish va bu sohaga xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish.

4. Import o'rni bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni hamda ishlab chiqarishni mahalliyashtirishni rivojlantirish uchun yirik ishlab chiqaruvchi korxonalar bilan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik korxonalarini bilan samarali aloqasini ta'minlash zarur, ya'ni yirik korxonalariga yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlarni etkazib beruvchilari bo'lishlari zarur.

5. Eksportga ishlaydigan kichik korxonalarini ko'paytirish va ularni samarali faoliyat yuritishlari uchun etarli shart-sharoitlar yaratish va davlat tomonidan imtiyozli kredit liniyalari hajmini oshirish hisoblanadi.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:**

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2023-2025-yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, 2022-yil 28-dekabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining "Respublika hududlarida innovatsiya va investitsiya faoliyatini jadallashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2022-yil 15-oktabr 606 son qarori.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. // "Xalq so'zi", 8 fevral 2017 yil.

4. "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni. 1998 yil 30 aprel. 3-modda.

5. G'ozibekov D. G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – T.: “Moliya”, 2003, 45 bet
6. Qo'ziyeva N.R. Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag'batlantirishning moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlari. Iqt. fan. dok. ilm. dar. olish uchun yoz. diss. avtoref. – T.: BMA, 2008, 11 bet.
7. Dilshodbekovna S. M. Xozarasp erkin iqtisodiy zonasini tashkil qilinishi investitsion muhitni rivojlantirishning innovatsion yechimi sifatida //O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2023. – T. 2. – №. 18. – C. 782-785.
8. Ruzmetov B., Dilshodbekovna D. S. Opportunities for the development of the activities of islamic financial organizations in Uzbekistan //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 11. – C. 56-67.
9. Dilshodbekovna S. D. International Experience of Islamic Financial Organizations //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. – T. 14. – C. 129-139.
10. Qudratovna Z. G., Matyoqubovna J. M. O'zbekistonda internet marketingni rivojlanish holati va uning iqtisodiy ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar //Образование наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – T. 22. – №. 10. – C. 44-48.
11. Qudratovna Z. G. Theoretical Foundations of Internet Marketing in the Activities of Small Businesses //Eurasian Research Bulletin. – 2023. – T. 17. – C. 264-266.

## UO'K 331

**O'ZBEKISTONDA INNOVATSIYALARNI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI**

*N.F.Sayfutdinova, katta o'qituvchi, Toshkent Davlat Texnika Universiteti, Toshkent*

**Annotatsiya.** Maqolada innovatsiya, innovatsion jarayon tushunchalari va ularning mohiyati xususida xorijiy va mahalliy olimlarning fikrlari keltirilgan. Innovatsion jarayonlarni tashkil qilish shakllari va innovatsion jarayonlarning asosiy bosqichlarining batafsil nazariy taxlili keltirib o'tilgan. Amalga oshirilgan tahlillar natijasida “innovatsiya” atamasiga mualliflik ta'rifi berilgan. Innovatsion jarayonlarni samarali tashkil etishning O'zbekiston Respublikasida qo'llash mumkin bo'lgan strategik yo'nalishlari keltirilgan.

**Kalit so'zlar:** innovatsiya, innovatsion jarayon, innovatsion jarayonlarni tashkil qilish shakllari, innovatsion jarayonlarning asosiy bosqichlari, innovatsion strategiya.

**Аннотация.** В статье представлены взгляды зарубежных и отечественных ученых на понятия об инновации, инновационного процесса и об их сущностях. Дан подробный теоретический анализ форм организации инновационных процессов и основных этапов инновационных процессов. В результате анализа термин «инновация» был определен автором. Представлены стратегические направления эффективной организации инновационных процессов в Республике Узбекистан.

**Ключевые слова:** инновация, инновационный процесс, формы организации инновационных процессов, основные этапы инновационных процессов, инновационная стратегий.

**Abstract.** The article presents the views of foreign and domestic scientists on the concepts of innovation, innovation process and their essence. A detailed theoretical analysis of the forms of organization of innovative processes and the main stages of innovative processes is given. As a result of the analysis, the term “innovation” was defined by the author. The strategic directions of the effective organization of innovative processes in the Republic of Uzbekistan are presented.

**Keywords and phrases:** innovation, innovation process, forms of organization of innovation processes, the main stages of innovation processes, innovation strategy.

**Kirish.** Hozirgi globallashtirish sharoitida har qanday iqtisodiy tizim (korxonalar, hudud va mamlakat)ni samarali rivojlantirish uning innovatsiyalarni qabul qila olishiga bog'liq. Ya'ni tashqi va ichki muhitning o'zgarishiga mos ravishda faoliyat shaklining yangilanishida uzluksizligi ta'minlanishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganlaridek, “Xalqimiz dunyoqarashida innovatsiya muhitini yaratish eng muhim vazifamizdir. Innovatsiya bo'lmas ekan, hech bir sohada raqobat, rivojlanish bo'lmaydi. Bu sohada o'zgarishlarni xalqimizga keng targ'ib qilmasak, odamlarda ko'nikma paydo qilmasak, bugungi davr shiddati, fan-texnikaning mislsiz yutuqlari bilan hamqadam bo'lolmaymiz. Shuning uchun ushbu faoliyatni zamon talablari darajasida rivojlantirish yangi vazirlik, qolaversa, ushbu markazning asosiy vazifasi bo'lishi kerak”

**Mavzuga oid adabiyotlar taxlili.** Jahonda “innovatsiya” va “innovation jarayon” tushunchalariga ko'plab olimlar o'z ta'riflarini keltirishgan. Shu munosabat bilan, bir qator tadqiqotchilar innovation iqtisodiyot konsepsiyasidan, boshqacha aytganda, o'sish omillari ishlab chiqarish omillarining an'anaviy kombinatsiyasi emas, balki ushbu ishlab chiqarish omillarining nisbatan yangi, noan'anaviy

kombinasiyasidan kelib chiqqan holda innovatsiya hodisasi bo'lgan iqtisodiyotni qo'llashlarini ta'kidlash muhimdir. Bu ishlab chiqarish omillarining noan'anaviy kombinasiyasi bo'lib, Y.Shumpeter tomonidan uning innovasion o'sish nazariyasining asosi sifatida foydalanilgan, u ishlab chiqarish omillarining yangi kombinasiyasining mavjudligi va zarurligini asoslovchi birinchi bo'lgan, shuningdek texnologik "innovatsiyalar" tushunchasini "yangi kombinasiyalarning kiritilishi" deb ta'riflash obyekti bilan bog'liq bo'lgan keng sifatda tavsiflagan jarayonlar.

Gaibnazarova Z.T. Innovatsiya - bu kasbiy faoliyatning tubdan tartibga solinadigan, yangi natijalarini yaratish va uni tubdan yangi sifat darajasiga ko'tarish. Mukammal holda, har qanday yangilik odatdagi faoliyatdan tashqariga chiqadi va har doim ushbu sohada yutuqlarga intiladi deganlar. unga ko'ra inson kapitalini rivojlantirishda innovasion jarayonlarni to'g'ri va vaqtida yo'lga qo'yish muhim hisoblanadi.

Mazkur atamalarning mazmunidan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, qachonki, har qanday kashfiyotlar, yangi voqealar, xizmatlar va usullar turlari tarqalishiga qabul qilinsa (tijoratlashish), o'shanda xalq ommasi tomonidan tan olinadi. Bunda yangilikning joriy etilishi yangilikni qo'llash jarayonini bildiradi va yangilikning tarqatilishiga qabul qilinishi vaqtidan boshlab yangi sifat – innovatsiya (yangilikni joriy etish)ga aylanadi.

**Tahlil va asosiy natijalar.** Innovatsiya va innovasion jarayon atamaları bugungi kunda juda keng qo'llanilishi uning mazmun-mohiyatini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarni yanada kuchaytirmoqda. Shu sababdan mazkur atamanlarning iqtisodiy mazmun-mohiyatini tadqiq etgan va ochib bergan ayrim iqtisodchi-olimlarning qarashlarini o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilib oldik.

Xorijiy izlanuvchilar va MDH mamlakatlaridagi tadqiqotchilar bilan bir qatorda O'zbekistonlik iqtisodchi-olimlar ham "innovatsiya" atamasining iqtisodiy mazmun-mohiyatini ochib berish bo'yicha katta izlanishlar olib borishgan va o'zlarining zamonaviy talqindagi ta'riflarini ishlab chiqqanlar.

Innovasion jarayon - bu ilmiy bilimlarni innovatsiyaga aylantirishning taraqqiyotidir, uni innovatsiyalar g'oyadan ma'lum bir mahsulot, texnologiya yoki xizmatga o'tadigan va amaliy foydalanishda tarqaladigan hodisalarning ketma-ket maqsadi sifatida taqdim etish mumkin. Boshqalardan farqli o'laroq, innovatsiya jarayoni amalga oshirish bilan tugamaydi, ya'ni. bozorda yangi mahsulot, xizmat paydo bo'lishi yoki yangi texnologiyalarni loyihalashtirish quvvatiga yetkazish.

Innovasion jarayon (IP) bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi, ularning asosiylari quyidagilardan iborat: ilmiy-tadqiqot ishlari (ITI), tajriba-konstruktorlik ishlari (TKI), ishlab chiqarishga texnologik tayyorgarlik (ICHTT), ishlab chiqarish sikli (ICHS), bozor faoliyati (BF). Innovasion jarayonning ushbu besh asosiy bosqichi 1-rasmda tasvirlangan.



1-rasm. Innovasion jarayonning beshta asosiy bosqichlari

“O'zbekiston Respublikasini 2030 yilga qadar ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasi”ga ko'ra Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga sarflanadigan xarajatlarni oshirish hamda bu ko'rsatkichni YAIMga nisbatan 1-1,5 foizga yetkazish, band bo'lgan aholi orasida tadqiqotchi olimlar sonini 0,4 foizga, iqtisodiyot tadbirkorlik sektorining ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga xarajatlari ulushini innovatsiyalarga sarflanadigan barcha xarajatlarning 0,4 foiziga yetkazish, shuningdek, Global innovasion indeks reytingi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi jahonning 50 ta ilg'or mamlakati orasidan joy olishiga erishish vazifasi belgilangan.

O'zbekistonda innovasion mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar ancha o'sganligiga qaramay, innovasion-faol korxonalar, ya'ni texnologik innovatsiyalarni joriy etuvchi korxonalar ulushi ham yetarlicha past darajadadir – 2017 yilda 0,34% (rivojlangan mamlakatlarda – 40-65%).

**Xulosa va takliflar.** Bugungi voqelikda innovatsiyalar milliy iqtisodiyotda strategik vazifalarni hal qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi, chunki ular rivojlanish sur'atlarini belgilash, etakchilik va raqobatdosh ustunlikni kuchaytirish va zararlardan o'z vaqtida himoya qilishni ta'minlaydi. biznesning barcha sohalarida iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lmagan radikal innovatsiyalarni joriy etish sharoitida sanoat. Rossiya iqtisodiyotidagi bir nechta sanoat innovatsiyalarni rivojlantirish uchun istiqbolli. Ular kerakli ishlab chiqarish ko'lamiga ega (neft va gaz, energetika, metallurgiya va boshqalar) va ilg'or texnologiyalarni va milliy innovasion markazlarni joriy etishning harakatlantiruvchi kuchiga aylanishi mumkin.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev nutqidan 2.12.2017 yil. <http://uza.uz/uz/politics/shavkat-mirziyoyev-xalqimiz-dunyoqarashida-innovatsiya-muhit-02-12-2017>
  2. O'zbekiston Respublikasining 2035 yilgacha rivojlantirish strategiyasining Konsepsiyasi. <https://uzbekistan2035.uz/uz/uzbekistan-2035/>
  3. Барютин Л.С. Управление техническими нововведениями в промышленности. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. - 12 с.
  4. Гаибназарова З.Т. Модернизация: управление инновациями и управленческие инновации. XIX Международная конференция "История управленческой мысли и бизнеса. Управленческий труд и роли менеджеров: прошлое, настоящее, будущее", МГУ имени М.В.Ломоносова, Россия, Москва. 21-22 сентября 2018. С. 79-88.
  5. Инновационный менеджмент: учеб. [Текст] / под ред. С.Д. Иленковой. - М.: ЮНИТИ, Банки и биржи, 2001. - 321 с.
- Шаймиева Э.Ш. Инновации для реализации технологической модернизации регионов. – Казан: Изд-во «Познание» Института экономики, управления и права, 2011. – 212 с.

UO'K 330

## TADBIRKORLIK SUB'YEKTLARINING INNOVATSION RIVOJLANISHINING IQTISODIY O'SISHGA TA'SIRINING EKONOMETRIK TAHLILI (O'ZBEKISTON MISOLIDA)

*R.Toxirov, doktorant, Qo'qon universiteti, Qo'qon*

**Annatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekiston misolida xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion rivojlanishining iqtisodiy o'sishga ta'sirining ekonometrik tahlili keltirilgan. Tadqiqot 2016 yildan 2020 yilgacha bo'lgan vaqt oralig'idagi ma'lumotlardan foydalanadi va innovatsiyalar va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi uzoq muddatli va qisqa muddatli munosabatlarni baholash uchun avtoregressiv taqsimlangan kechikish (ARDL) yondashuvidan foydalanadi. Natijalar O'zbekistonda tadbirkorlik sub'yektlarining innovatsion rivojlanishi va iqtisodiy o'sish o'rtasida ijobiy va muhim bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Tadqiqot shuningdek, tadqiqot va ishlanmalarga, inson kapitaliga va texnologiyaga investitsiyalar innovatsiyalar va iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradigan hal qiluvchi omillar ekanligini aniqladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, siyosatchilar ushbu sohalarga sarmoya kiritishni rag'batlantiradigan va biznesni tadqiqot va ishlanmalarga sarmoya kiritish uchun rag'batlantiruvchi qulay muhit yaratishga e'tibor qaratishlari kerak. Tadqiqot innovatsiyalar va tadbirkorlikni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash muhimligini ta'kidlab, ekologik va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda barqaror innovatsiyalar zarurligini ta'kidlaydi. Umuman olganda, tadqiqot O'zbekistonda iqtisodiy o'sish va barqaror rivojlanish uchun innovatsiyalarning ahamiyati haqida qimmatli fikrlarni beradi.

**Kalit so'zlar:** Ekonometrik tahlil, innovatsion rivojlanish, tadbirkorlik sub'ektlari, iqtisodiy o'sish, O'zbekiston, vaqt seriyali ma'lumotlar, avtoregressiv taqsimlangan kechikish.

**Аннотация.** В данной статье представлен эконометрический анализ влияния инновационного развития субъектов хозяйствования на экономический рост на примере Узбекистана. В исследовании используются данные за период с 2016 по 2020 год, а также авторегрессионный подход с распределенным лагом (ARDL) для оценки долгосрочных и краткосрочных связей между инновациями и экономическим ростом. Результаты показывают, что существует положительная и значимая связь между инновационным развитием субъектов предпринимательства и экономическим ростом в Узбекистане. Исследование также показало, что инвестиции в исследования и разработки, человеческий капитал и технологии являются важнейшими факторами, стимулирующими инновации и экономический рост. Результаты показывают, что политикам следует сосредоточиться на создании благоприятной среды, которая поощряет инвестиции в эти области и побуждает бизнес инвестировать в исследования и разработки. В исследовании подчеркивается важность государственной поддержки инноваций и предпринимательства, а также подчеркивается необходимость устойчивых инноваций с учетом экологических и социальных факторов. В целом, исследование дает ценную информацию о важности инноваций для экономического роста и устойчивого развития в Узбекистане.

**Ключевые слова:** Эконометрический анализ, инновационное развитие, субъекты хозяйствования, экономический рост, Узбекистан, данные временных рядов, авторегрессионный распределенный лаг.

**Abstract.** This article presents an econometric analysis of the impact of innovative development of economic entities on economic growth on the example of Uzbekistan. The study uses data from 2016 to 2020 and uses an autoregressive distributed lag (ARDL) approach to estimate the long-run and short-run

*relationships between innovation and economic growth. The results show that there is a positive and significant relationship between the innovative development of business entities and economic growth in Uzbekistan. The study also found that investments in research and development, human capital and technology are critical factors that stimulate innovation and economic growth. The results suggest that policymakers should focus on creating an enabling environment that encourages investment in these areas and encourages business to invest in research and development. The study emphasizes the importance of state support for innovation and entrepreneurship, and emphasizes the need for sustainable innovation, taking into account environmental and social factors. Overall, the study provides valuable insights into the importance of innovation for economic growth and sustainable development in Uzbekistan.*

**Keywords:** *Econometric analysis, innovative development, business entities, economic growth, Uzbekistan, time series data, autoregressive distributed lag.*

**Kirish.** So'nggi yillarda O'zbekiston barqaror iqtisodiy o'sishga erishish maqsadida o'z biznes sohasida innovatsiyalar va texnologik rivojlanishni rag'batlantirish bo'yicha katta sa'y-harakatlarni amalga oshirmoqda. Ekonometrik tahlil xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion rivojlanishi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni tekshirish uchun qimmatli vositadir. Ushbu maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion rivojlanishining O'zbekistonda iqtisodiy o'sishga ta'siri ekonometrik usullardan foydalangan holda o'rganilgan. Tadqiqot 2016 yildan 2020 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan vaqt seriyali ma'lumotlar to'plamidan foydalanadi va innovatsion rivojlanish va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni baholash uchun turli ekonometrik modellardan foydalanadi. Tadqiqot natijalari O'zbekistonning biznes sohasida innovatsiyalar va texnologik taraqqiyotni rag'batlantirishga qaratilgan siyosati samaradorligi va ularning mamlakat iqtisodiy o'sishiga ta'siri haqida tushuncha beradi.

Maqola xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion rivojlanishi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha nazariy va empirik adabiyotlarni o'rganish bilan boshlanadi. Bu tadqiqot uchun nazariy asos yaratadi va oldingi tadqiqotlarda qo'llanilgan asosiy o'zgaruvchilar va modellarni aniqlaydi.

**Adabiyotlar tahlili.** O'rganishlar davomida umumiy xisobda 20 ga yaqin maqola va tezislar ko'rib chiqildi va ulardan 8 tasi saralab olindi, va ularning 5 tasini ushbu maqolada tahlil qilindi.

Ko'rib chiqilgan adabiyotlarda innovatsiyalar O'zbekistonning iqtisodiy o'sishida hal qiluvchi rol o'ynashi, hukumatning innovatsiyalarga yo'naltirilgan siyosati va tashabbuslari iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, KO'B sub'yektlarining innovatsion imkoniyatlarini oshirish va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini yaxshilashga e'tibor qaratish zarur. Bu xulosalar O'zbekiston va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar siyosatchilari uchun innovatsiyalar va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun muhim tushunchalar beradi.

Umuman olganda, adabiyotlar innovatsiyalar va biznesni rivojlantirish dunyodagi iqtisodiy o'sishning muhim omili ekanligini ko'rsatadi. Biroq, innovatsiyalar va biznesni rivojlantirishga turtki bo'lgan o'ziga xos omillar mamlakatlar va mintaqalarda farq qilishi mumkin. Shu sababli, turli kontekstlarda barqaror innovatsiyalar va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi o'ziga xos omillarni aniqlash uchun ko'proq tadqiqotlar o'tkazish kerak.

Ushbu tadqiqotda biz O'zbekiston misolida tadbirkorlik sub'yektlarining innovatsion rivojlanishining iqtisodiy o'sishga ta'sirini tahlil qilishni maqsad qilganmiz. Tadqiqotda iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni va tadbirkorlik sub'ektlarining innovatsion rivojlanishi iqtisodiy o'sishga qay darajada ta'sir qilishini aniqlash uchun ekonometrik yondashuv qo'llaniladi.

**Metodologiya.** Ushbu tadqiqotning maqsadi tadbirkorlik subyektlarining innovatsion rivojlanishining O'zbekistonda iqtisodiy o'sishga ta'sirini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda axborot iqtisodiyoti va elektron tijorat va mamlakat iqtisodiy o'sishi bilan bog'liq turli ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish uchun ekonometrik usullardan foydalaniladi. Tadqiqot uchun ma'lumotlar O'zbekiston rasmiy statistika sayti (<https://stat.uz/>)dan olindi.

Ma'lumotlar: Tadqiqot quyidagi o'zgaruvchilar bo'yicha ma'lumotlardan foydalanadi:

1. Axborot-kommunikatsiya korxonalarini soni
2. Korxonalar va tashkilotlarda shaxsiy kompyuterlarning (serverlardan tashqari) mavjudligi
3. Korxonalar va tashkilotlarda lokal tarmoqqa ulangan kompyuterlar soni
4. Korxonalar va tashkilotlarda internet tarmog'iga ulangan kompyuterlar soni
5. AKT sohasida tovarlar eksporti
6. AKT xizmatlari eksport

Metodologiya: Tadqiqot o'zgaruvchilarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini tahlil qilish uchun ko'p regressiya tahlilidan foydalanildi. Regressiya tenglamasi quyidagicha:

$$YaIM = \beta_0 + \beta_1x_1 + \beta_2x_2 + \beta_3x_3 + \beta_4x_4 + \beta_5x_5 + \beta_6x_6 + \varepsilon$$

Bu yerda: YaIM – O'zbekiston yalpi ichki mahsuloti,  $X_1$  – axborot-kommunikatsiya korxonalarini soni,  $X_2$  – Korxonalar va tashkilotlarda shaxsiy kompyuterlarning (serverlardan tashqari) mavjudligi,  $\beta_0$  – kesishish,  $X_3$  – Korxonalar va tashkilotlarda lokal tarmoqqa ulangan kompyuterlar soni,  $X_4$  – Korxonalar va tashkilotlarda Internetga ulangan kompyuterlar soni,  $X_5$  – AKT sohasida tovarlar eksporti,  $X_6$  – AKT xizmatlari eksporti,  $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5$ , va  $\beta_6$  - mustaqil o'zgaruvchilarning koeffitsientlari va  $\varepsilon$  -extimoliy xato.

Ma'lumotlar besh yil davomida, ya'ni 2016 yildan 2020 yilgacha yig'iladi. Regressiya tahlili STATA dasturi yordamida amalga oshiriladi.

**Natijalar va tahlillar.** Biz 1-jadvaldagi ma'lumotlardan foydalangan holda tanlab olgan tanlanmalarimiz haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lish uchun ularni soni max va min va boshqa ko'rsatkichlariga bir nazar tashlaymiz.

**Korrelyatsion tahlil.** Korrelyatsiya tahlili ikki o'zgaruvchining qanchalik bog'liqligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, sog'liqni saqlash sohasidagi tadqiqotlarda korrelyatsiya tahlili bemorning yoshi va ma'lum bir kasallikni rivojlanish xavfi o'rtasida bog'liqlik mavjudligini aniqlashga yordam beradi. Moliya sohasida korrelyatsiya tahlili investorlarga turli aktivlar o'rtasidagi munosabatlarni tushunishga va ularning portfellarini diversifikatsiya qilishga yordam beradi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, korrelyatsiya tahlili tadqiqotchilar va tahlilchilar uchun ikki yoki undan ortiq o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatni tushunish uchun qimmatli vositadir. Bu naqshlarni aniqlash, bashorat qilish va xulosalar chiqarishga yordam beradi. Shunga qaramay, korrelyatsiya koeffitsientlarini talqin qilishda ehtiyot bo'lish kerak va korrelyatsiya har doim ham salbiy bog'liqlikni anglatmasligini yodda tutish kerak. Birinchi navbatda barcha o'zgaruvchilar o'rtasida korrelyatsiya bog'liqligi tekshirib olindi. Ko'rinib turganidek o'zgaruvchi x omillarimiz y asosiy omilimiz bilan teskari bog'liq. Birinchi olingan korrelyatsiya natijasidan so'ng 60% dan yuqori bog'langan omillar olib qolindi, ya'ni  $x_2, x_3, x_4, x_5$  va  $x_6$  larni tanlab olindi va ular o'rtasida ham o'zaro bog'liqlikni tekshirib olindi. Buning natijasida esa o'zaro kam bog'langan ikki o'zgaruvchi  $x_3$  va  $x_5$  tanlab olindi.

Umuman olganda, regressiya tahlili o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va kelajakdagi natijalar haqida bashorat qilish uchun kuchli vositadir. To'g'ri foydalanilganda va uning cheklovlarini sinchkovlik bilan hisobga olgan holda, u qaror qabul qilish va ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin bo'lgan qimmatli tushunchalarni berishi mumkin.

1-jadval

	Omillarning logorifimlangan qiymatlari				
<b>ylog</b>	4.455974	4.128424	3.963286	4.092844	4.09251
<b>x3log</b>	12.69301	12.80595	12.90295	12.94053	12.83877
<b>x5log</b>	-5.293837	-4.546978	-4.398347	-4.010025	-3.734983

Tanlab olgan omillarimiz birligi turli xil bo'lganligi bois birinchi navbatda tanlab olingan omillarni logorifimlab oldik. Regressiya taxlilidan olingan natijalarni esa T-student xalqaro mezon bo'yicha (1-jadval) olgan natijalar tekshirib olindi bunga ko'ra  $\beta_3$  va  $\beta_5$  ko'rsatkichlar ishonchsiz  $\beta_0$  esa ishonchli chiqdi. X oldi omillari ishonchsiz chiqqan bo'lsada ekonometrik model tuzildi.

$$y = 21.5 - 1.35x_3 - 0.065x_5$$

Endi yuqoridagi modelga asosan y miz uchun prognoz berildi. Shartli ravish  $x_3$  va  $x_4$  larning logorifimlangan qiymatini mos ravishda 13 va -8 deb olindi. Ushbu xolatda logorifimlangan y ning shartli qiymati 4.15 chiqdi. Natijalarni tekshirib olish uchun y ning shartli qiymatlarini logorimdan qaytdan chqarib oldik va bizning prognoz bergan qiymatimiz 63.60 mlrd aqsh dollari chiqdi.

Bundan so'ng esa modelning Aproksimatsiya xatoligi tekshirib olindi va modelning aproksimatsiya xatoligi 6.75% chiqdi va xalqaro mezon bo'yicha aproksimatsiya xatoligi 10-12% dan kam chiqisa ishonchli deb yuritiladi. Shunga asoslangan xolda model ishonchli deb olindi.

**Xulosa va takliflar.** Xulosa qilib aytganda, tadbirkorlik sub'ektlarining innovatsion rivojlanishining iqtisodiy o'sishga ta'sirining ekonometrik tahlili innovatsiyalar va iqtisodiy o'sish o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tadbirkorlik sub'ektlarining innovatsion rivojlanishi iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va bu ta'sir uzoq muddatda yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, innovatsiyalar nafaqat iqtisodiy o'sish, balki barqaror rivojlanish uchun ham muhimdir. Shu sababli, siyosatchilar ekologik va ijtimoiy omillarni hisobga olgan holda barqaror innovatsiyalarni rag'batlantirishga e'tibor qaratishlari kerak.

Xulosa qilib aytganda, xo'jalik yurituvchi subyektlar innovatsion rivojlanishi iqtisodiy o'sishga ta'sirining ekonometrik tahlili innovatsiyalarning iqtisodiy o'sish va barqaror rivojlanishdagi ahamiyati haqida qimmatli fikrlarni berdi. Siyosatchilar innovatsiyalar va tadbirkorlikni rag'batlantiradigan siyosatni ishlab chiqishda ushbu xulosalarni hisobga olishlari kerak.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.Akhmedjonov, & K.Khamidov (2019). Innovation and economic growth in Uzbekistan. International Journal of Economic Research, 16(1), 237-251.
2. I.Abdullayev, & D.Azimova (2020). The impact of innovation on economic growth: Evidence from Uzbekistan. Journal of Central Asian Studies, 4(1), 23-34.
3. Tokhirov R.S. (2023) The share of information services in the small business sector. Journal of Computer Science Engineering and Information Technology Research (JCSEITR). ( Vol. 13, Issue 2.) p1–10.
4. Toxirov R. Tadbirkorlik subyektlari samaradorligini baholashning uslubiy yondashuvlari. Qo'qon universiteti xabarnomasi. Ilmiy-elektron jurnali.1/2023. 40-43.
5. Kokand, F. M., Kokand, R. T., & Kokand, D. M. (2020). Trends in solving problems in the development of an innovative economy. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 12(6), 1205-1209.
6. Toxirov, R. S., & Raxmonov, N. R. O. G. L. (2021). Dasturiy ta'minot yordamida zamonaviy boshqaruvni tashkil etish istiqbollari. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 1(1), 181-186.
7. Tokhirov, R., & Rahmonov, N. (2021). Technologies of using local networks efficiently. Asian Journal Of Multidimensional Research, 10(6), 250-254.
8. Tokhirov, R., & Abdurakhimjanov, A. (2021). The Issue Of Modern Strategic Management In Enterprises Or Firms. The American Journal of Management and Economics Innovations, 3(08), 9-14.
9. Yuldashev, M., & Tursunova, N. (2021). The role of innovation in the development of small and medium-sized enterprises in Uzbekistan. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering, 10(7), 389-394.

УДК 330

### АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ РЫНКА СТРАХОВЫХ УСЛУГ УЗБЕКИСТАНА

*С.Абдулхалилова, доц., Ташкентский Финансовый Институт, Ташкент*

**Annotatsiya.** Maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida sug'urta bozorida raqobat muhitini yaratish, uning sug'urta kompaniyalari faoliyatini rivojlantirishga ijobiy ta'sirini ta'minlash mexanizmlari muhokama qilinadi. So'nggi paytlarda aholining o'z ijtimoiy mavqeini, mulkiy manfaatlarini himoya qilish, rentabellik darajasini oshirishga intilishi sug'urta sohasida ishlash istagida bo'lgan yuridik shaxslarni tashkil etish va raqobatbardosh sug'urta xizmatlarini yaratishga zamin yaratmoqda.

**Kalit so'zlar:** sug'urta, sug'urta risklari, sug'urta, sug'urta mukofotlari, sug'urta bozorini raqamlashtirish, tibbiy sug'urta, mukofotlar.

**Аннотация.** В статье рассмотрены механизмы создания конкурентной среды на страховом рынке в условиях рыночной экономики, обеспечение ее положительного влияния на развитие деятельности страховых компаний. В последнее время стремление населения защитить свой социальный статус, имущественные интересы, повышение уровня доходности создает основу для создания юридических лиц, желающих работать в страховой сфере, и создания конкурентоспособных страховых услуг.

**Ключевые слова:** страхование, страховые риски, страховка, страховые премии, цифровизация страхового рынка, медицинское страхование, взносы.

**Abstract.** The article discusses the mechanisms for creating a competitive environment in the insurance market in a market economy, ensuring its positive impact on the development of the activities of insurance companies. Recently, the desire of the population to protect their social status, property interests, and increase the level of profitability creates the basis for the creation of legal entities wishing to work in the insurance industry and the creation of competitive insurance services.

**Key words:** insurance, insurance risks, insurance, insurance premiums, digitalization of the insurance market, health insurance, premiums.

Страховые компании, действующие на национальном страховом рынке нашей страны, специализируются на определенной отрасли страховой деятельности и в то же время осуществляют универсальную деятельность. Спрос на уставный капитал страховых организаций увеличивается из года в год. Такие изменения подкрепляются законодательными документами.

Разработаны анализ показателей развития рынка страховых услуг в Узбекистане, анализ практики медицинского страхования в нашей стране и ее особенностей, а также порядок расчета базовых тарифов медицинского страхования. Кроме того, были проведены сравнительные



сравнения и оценка результатов деятельности страховых компаний АО «Гарантийная страховая компания», АО «Капитал Страхование» и АО «АЛСКОМ» в данном направлении.

Таблица 1

Доля страховых выплат, произведенных на рынке добровольного медицинского страхования Узбекистана по отношению к собранным страховым премиям [1]

Годы	Страховые взносы(млрд сум)	Страховые выплаты(млрд сум)	Доля страховых выплат по отношению к страховым взносам (в %)	Увеличение (+) или уменьшение по сравнению с предыдущим годом (-) (в %)
2018	8,7	6,7	76,9	60,0
2019	9,3	7,3	77,7	0,7
2020	18,0	10,7	59,3	-18,4
2021	19,5	11,4	58,4	-0,9
2022	23,9	15,4	64,5	6,1

Из данных таблицы мы видим, что к 2022 году доля страховых выплат, осуществляемых на рынке медицинского страхования Узбекистана по сравнению с собранными страховыми премиями, увеличилась на 6,1% по сравнению с 2021 годом. Можно сделать вывод, что более половины собранных страховых премий уплачено.

Доли медицинского страхования в нашей стране очень малы, а доля выплат по добровольному медицинскому страхованию и страховых премий по сравнению со страховыми выплатами и страховыми премиями, производимыми на страховом рынке Узбекистана, составляет 3 – это видно на рисунке.

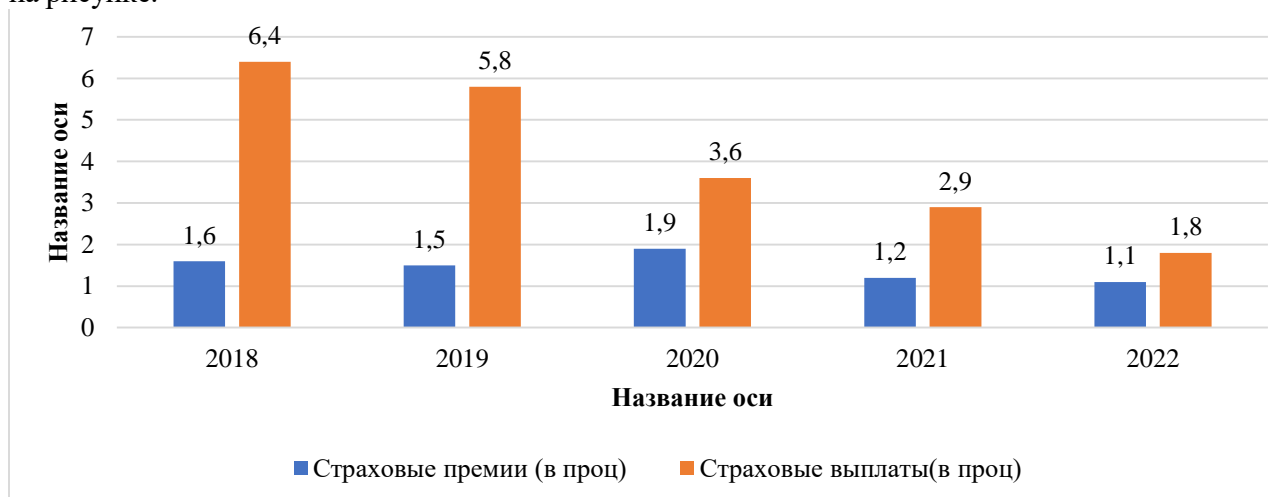


Рис.1. Отношение страховых выплат и выплат по медицинскому страхованию к страховым премиям, производимым на страховом рынке Узбекистана [2]

Если рассматривать 100 процентов страховых выплат, осуществляемых на страховом рынке Узбекистана, то только 1,0 процента от общего объема собранных страховых премий приходится на взносы по добровольному медицинскому страхованию, а 1,9 процента на добровольное приходится на выплаты по медицинскому страхованию. Мы можем оценить этот показатель как очень низкий.

Одним из приоритетных вопросов страховых компаний является своевременное выполнение своих обязательств перед клиентами по договорам страхования. В частности, в 2019 году страховые компании нашей страны заплатили за медицинское страхование 15,4 миллиарда долларов. осуществлено более сумов страховой защиты, что на 135,1% больше страховых выплат, произведенных в 2018 году. Сроки рассмотрения страховых случаев сокращены с 2 до 15 дней. Также мы рассматриваем динамику страховых выплат в случае страховых компаний АО «Гарантийная страховая компания», АО «АЛСКОМ» и АО «Капитал Иншуранс», которую мы анализируем в нашей научной работе.

Стоимость страховки составляет 20% от страховой суммы (базовый тариф) и дополнительно уплачивается страховая премия в размере 500 000 сум на каждого включенного в страховой полис члена семьи. При этом страховая сумма увеличится на 2 000 000 сумов на каждого застрахованного лица.

Из данных видно, что указана база расчета добровольного медицинского страхования одной семьи. Видно, что при большом количестве членов семьи страховая премия будет меньше, а страховая сумма увеличится. Средняя страховая премия составляет 23% от страховой суммы.

Страховой рынок – это часть экономических денежных отношений, на которой осуществляется купля-продажа страховых услуг, формируются спрос и предложение.

Соответственно, установление тарифов на оптимальном уровне при передаче рисков считается важным фактором обеспечения стабильности страховой системы. При этом тарифообразование осуществляется на основе ряда методов, в частности, на основе базы данных, формируемой страховщиками по теории вероятностей. В частности, по каждому договору при установлении тарифов:

- вероятность наступления страхового случая;
- средний размер страховой премии;
- Учитываются такие факторы, как средняя сумма страхового покрытия, которая может быть выплачена.

Изменение показателей ущерба в страховой деятельности объясняется также ролью страховщика как посредника в процессе суммирования сумм премий, взимаемых со страхователей, и размещения их на инвестиционном рынке.

До настоящего времени в страховой практике не выработано единой концепции относительно объема обязательств, структуры и оценки свободных активов, предоставления финансовых гарантий, распределения рисков, связанных с рациональным формированием страхового портфеля, формирование страховых резервов. Поэтому страховые компании вынуждены решать эти проблемы опытным путем. Развитие национального страхового рынка рассматривалось как один из основных факторов общественного развития на государственном уровне, и он постепенно реформировался с учетом сложившихся условий, национальных страховых традиций и культуры, и страховой рынок Узбекистана развивался и формируется только за счет государственной политики, лидерства и поддержки в сфере страхования, налоговых льгот, создания новых страховых компаний.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://news.un.org/ru/story/> Интернет-продажи составляют пятую часть всех розничных продаж – новый доклад ООН // Официальный сайт ООН // <https://www.businessperspectives.org/> Трансформация страховых технологий в условиях пандемии // Business Perspectives [https](https://www.businessperspectives.org/)
2. <https://www.businessperspectives.org/> Трансформация страховых технологий в условиях пандемии // Business Perspectives [https](https://www.businessperspectives.org/)
- 3/Предыстория: мошенничество в страховании, <https://www.iii.org/article/background-on-insurance-fraud>.
4. <https://www.lex.uz/docs/>

УЎК 330

### ЎЗБЕКИСТОНДА ЕРГА ДАВЛАТ ЯККАХОКИМЛИГИ МУНОСАБАТЛАРИДАГИ ЗИДДИЯТЛАР ВА УЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ОҚИБАТЛАРИ

*О.Абдуназаров, катта ўқитувчи, Тошкент молия институти, Тошкент*

**Аннотация.** Бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуриши борасида амалга оширилаётган ислохотларни самарасини таъминлаида Ўзбекистоннинг чор Россияси ва совет тузуми давридаги иқтисодий аҳолини ўрганиши билан миллий мулкчиликнинг турли шаклларини чеклаш ва уларга ўтказилган тайзиқларни очиб бериши, маълум илмий хулосалар қилиши, бугунги иқтисодий соҳадаги муаммоларни тарихий илдизларини ўрганиши зарурияти, алоҳида долзарблик касб этади.

**Калит сўзлар:** қишлоқ хўжалиги, совхозлар, посёлкалар, сугориладиган ерлар, ирригация, пахта монокултураси, ернинг иўрланиши, тупроқ унумдорлигининг пасайиши, ернинг заҳарланиши ва бузилиши, хаво бузилиги.

**Аннотация.** В целях обеспечения эффективности реформ, реализуемых в построении общества, основанного на рыночной экономике, необходимо изучить экономическое положение Узбекистана в период царской России и советской системы, ограничить различные формы национальной собственности и выявить перенесенные на них ограничения, сделать определенные научные выводы, изучить культурные корни сегодняшних экономических проблем.

**Ключевые слова:** сельское хозяйство, совхозы, населенные пункты, орошаемые земли, ирригация, монокультура хлопка, засоление земли, снижение плодородия почв, отравление и деградация Земли, пространство бассейна.

**Abstract.** In order to ensure the effectiveness of reforms implemented in building a society based on a market economy, it is necessary to study the economic situation of Uzbekistan during the period of Tsarist Russia and the Soviet system, limit various forms of national property and identify restrictions transferred to them, draw certain scientific conclusions, study the cultural roots of today's economic problems.

**Keywords:** Rural farming, state farms, settlements, irrigated lands, irrigation, cotton monoculture, rustling of the earth, decreased soil fertility, poisoning and degradation of land, air gap.

**Асосий қисм.** Бизга маълумки Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринни эгаллаб келган. Шу боис қишлоқ хўжалигининг асосий омили ҳисобланган ердан самарали ва унумли фойдаланиш учун барча даврларда бўлгани каби собиқ иттифок джаврида ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратилган.

Қорақолпоғистон автоном республикаси, Сурхондарё, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида, Марказий Фарғона чўлларида ҳам суғориладиган дехқончиликни кенгайтириш, ирригация-қурилиш ишлари кенг кўламда олиб борилди. Қорақолпоғистонда янги шоликорлик совхозлари ишга туширилди.

Ўзбекистон худудида 1946-1965-йилларда қарийб 600 минг гектар янги суғориладиган ерлар ишга туширилган бўлса, 1966-1985-йилларда 1,6 млн. гектар янги ерлар ўзлаштирилиб фойдаланишга топширилди.

Республика қишлоқ хўжалигида пахта монокултура сифатида ривожлантирилди. 1950-йилда 1,2 млн. гектар ерга ғўза экилган бўлса, 1985-йилда қарийб 2 млн. гектар ерга ғўза экилди. Пахта хом ашёси шу йилларда 2,3 млн. тоннадан, 5,4 млн. тоннага етди.

Ўзбекистонга оғир вазифа - СССРнинг халқаро майдонда пахта мустақиллигини таъминлаш вазифаси юклатилган эди. Мана шу боисдан пахта Ўзбекистонда монокултурага, яъни хукмрон тармоққа айланди. 1985-йилда республика пахта майдонлари барча экин майдонларининг учдан икки қисмини эгалларди. Бу ҳолат экинларни илмий асосланган мезонларга биноан алмашлаб экиш ва тупроқ унумдорлигини қайта тиклаш имконини бермас эди.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида маккажўхори ва шоли ҳам етиштирилди. 1970-йилларда барча вилоятларда 18 та ихтисослашган маккажўхорилик совхозлари ташкил эрилди ва маккажўхори етиштириш сезиларли даражада кўпайди. Бироқ 80-йилларнинг ўрталарида бу тармоққа эътибор камайди, маккажўхори экишга ажратилган экин майдонлари кескин камайтирилди. Республикада буғдой, арпа етиштириш имкониятлари катта эди. Аммо бу имкониятлардан фойдаланилмади, буғдой экиш учун суғориладиган ер ажратилмади. Буғдой ва арпа бахорикор (лалмикор) ерларга экиларди. Хосилдорлик гектарига 5-8 центнердан ошмасди. 1985-йилда атиги 387,9 минг тонна буғдой етиштирилди, аҳолининг буғдойга бўлган талаби мутлақо қондирилмасди, республикага бошқа минтақалардан буғдой келтирилди. Мустабид совет тузуми шароитида дастуруламал бўлиб қолган “Инсон табиатнинг хўжайини”, деган сохта мафкуравий даъво, хўжалик юритишнинг ярқисиз усуллари, табиий ва минерал хом ашё захираларидан ваҳшийларча фойдаланиш каби иллатлар экологик муаммоларни келтириб чиқарди. Ўзбекистонда ернинг ниҳоят даражада шўрланиши, тупроқ унумдорлигининг пасайиши, ернинг захарланиши ва бузилиши, хаво бўшлиғи, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши экологик мухитни ёмонлаштириб борди.

Жамиятнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида юзага келган инқирозли ҳолатнинг сабаблари ва илдизи фикрлашнинг орқада қолганлигида, муайян тарихий шароитга етарли сиёсий баҳо бера олмаганликда эди. 60-йилларнинг охирида илмий ва сиёсий ҳаётга кириб келган “ривожланган социализм” тушунчаси ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасини аниқлашда жиддий назарий хатога йўл қўйилганлигининг оқибати бўлди.

Ўзбекистонда ернинг ниҳоят даражада шўрланиши, тупроқ унумдорлигининг пасайиши, ернинг захарланиши ва бузилиши, хаво бўшлиғи, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиши экологик мухитни ёмонлаштириб борди.

Марказий сиёсий ҳокимиятнинг иқтисодиётни назорат қилиши, буйруқбозлик янада кучайди, режадаги тадбирларга тез-тез тузатишлар киритила бошлади, корхоналар ҳуқуқлари чеклана борди. Иқтисодий методлар яна маъмуриятчилик билан алмаштирилди.

Бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими яратган тўғаноқли механизм кейинги йилларда ҳам ижтимоий-иқтисодий ҳаётда прогрессив қайта ўзгаришларни, 1979-йилги иқтисодиётни ислох қилиш йўлидаги уринишларни барбод қилди.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлса, қишлоқ хўжалигининг асосий омили ҳисобланган ердан самарали ва унумли фойдаланиш учун собиқ иттифоқ даврида ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратилди.

Янги ерларни ўзлаштириш жараёни билан бир каторда мамлакатда янги совхозлар, уларнинг хўжалик бинолари, аҳоли яшайдиган посёлкалар бунёд этилди. 1956-1965-йилларда Мирзачўлда 84 минг гектар ер ўзлаштирилди, 16 та пахтачиликка ихтисослашган, битта боғдорчилик-узумчилик совхозлари ташкил этилди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон худудида 1946-1965-йилларда қарийб 600 минг гектар янги суғориладиган ерлар ишга туширилган бўлса, 1966-1985-йилларда 1,6 млн. гектар янги ерлар ўзлаштирилиб фойдаланишга топширилди.

Республика қишлоқ хўжалигида пахта монокултура сифатида ривожлантирилди. 1950-йилда 1,2 млн. гектар ерга ғўза экилган бўлса, 1985-йилда қарийб 2 млн. гектар ерга ғўза экилди. Пахта хом ашёси шу йилларда 2,3 млн. тоннадан, 5,4 млн. тоннага етди.

Шунингдек Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида маккажўхори ва шоли ҳам етиштирилди.

Чорвачилик ҳам ўсди. 60-йилларда қорамолчиликка ихтисослаштирилган 30 та совхоз ташкил этилди. 1982-йилга келиб чорвачилик, чўчқачилик ва сутчилик комплекслари сони 82 тага етди.

Марказий сиёсий ҳокимиятнинг иқтисодиётни назорат қилиши, буйруқбозлик янада кучайди.

Ижтимоий эҳтиёжлар учун маблағлар тақсимлашнинг қолдиқ принципи ва тақсимотда текисчилик қонун-қоидасининг учун бўлиши ижтимоий адолатсизликнинг авжига олиб келди. Ижтимоий танглик, миллатлараро муносабатларнинг кескинлашуви ичкиликбозлик, гиёҳвандлик, чайқовчилик, порахўрлик ва бошқа шу каби иллатларнинг кенг ёйилиб кетди. Ижтимоий муносабатларда меҳнатни рағбатлантириш тизимининг бузилиши оқибатида мураккаб вазият вужудга келди. Натижада аҳолининг меҳнатга қизиқиши ва фаоллиги сусайди. Бу эса ўз навбатида меҳнат унумининг пасайишига олиб келди.

#### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси». Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. -Т.: «Ўқитувчи», 1998. – 28-б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995. 116.
3. Савицкий А.П. Земельный вопрос в Туркестане. Тошкент. 1963. -с.82.
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2 китоб. Ўзб.-н.совет мустамлакачилиги даврида. Шарқ.Т.: 2000й. 161-б.
5. Аминова Р.Х. Аграрная политика советской власти в Узбекистане(1917-1920гг)-Т., 1963. С.243.
6. Советский Узбекистан в борьбе за развитие хлопководство.-Т., 1949. С.14.
7. Мирзаев Д.З. Развитие кооперативной формы хозяйствования в условиях рыночных отношений в Туркестане. Опыт и проблемы. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Т. 1994.;
8. Хайдаров М.М. Централизаторская политика Советской власти в Туркестане и ее последствия (1917-1924 гг.). Автореф. дисс. канд. ист. наук. -Т.: 1998. –31 с.;
9. Трушин Э.Ф. Реформирование земельно-водных отношений как условие экономического роста. Автореф. дис. док. экон. наук. -М.: 1996.

УЎК 338

### РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА МАМЛАКАТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ШАРОИТИДА СИНГУЛЯР ИҚТИСОДИЁТНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ИҚТИСОДИЙ АСОСИ

*З.Ш.Бобожонова, в.б. доц., Тошкент ахборот технологиялари университети, Тошкент*

*Аннотация. Мазкур мақолада жаҳон иқтисодий глобаллашув шароитида мураккаблашиб бораётган иқтисодий жараёнларни тартиблаштиришида янги иқтисодий қарашлар асосида бошқаришни тақозо этилиши жиҳатдан назарий қарашлар ёритилган.*

*Калит сўзлар: сингуляр иқтисодиёт, инновацион компетенция, иқтисодий уйғунлик, сингуляр иқтисодий самара*

*Аннотация. В данной статье освещены теоретические взгляды на необходимость управления на основе новых экономических взглядов хозяйственными процессами, которые усложняются в условиях мировой экономической глобализации.*

**Ключевые слова:** единая экономика, инновационная компетентность, экономическая гармония, единая экономическая эффективность.

**Abstract.** This article highlights theoretical views on the need to manage, on the basis of new economic views, economic processes that are becoming more complex in the conditions of world economic globalization.

**Key words:** unified economy, innovative competence, economic harmony, unified economic efficiency.

Рақамли иқтисодиёт ва аъанавий иқтисодиёт ўртасида бугунги кунга келиб иқтисодий қонуниятларга кўра мавжуд бўлган “назарий меъёр”лар йўқолиб бормоқда. Рақамли иқтисодиётга трансформацияни турли олимлар турлича талқин этадилар. Жумладан, википедиа берган маълумотларга кўра, рақамли иқтисодиёт аъанавий иқтисодий фаолиятнинг интернет ёрдамида трансформация бўлиши ва технологияларнинг блокчейн тизимида иш олиб бориши бўлиб, унда рақамли ҳисоб-китоблар ва иқтисодиётнинг мутаносиблиги сифатида талқин этилади. Шарқ мамлакатлари иқтисодчи олимлари Б.Джая ва А.Вассимнинг фикрига кўра, рақамли иқтисодиёт ахборот технологияларнинг оммалашини кўллаб-қувватловчи восита сифатида бизнес муҳитни ривожлантирадиган иқтисодий жараёнлар мажмуи саналади.

Рақамли трансформациянинг моҳиятини изоҳлашда инглиз иқтисодчи олими Карлсоннинг фикрига кўра, бугунги куннинг мавжуд муаммоларига даптацион муносабат билдиришда аъанавий иқтисодий қарашларнинг ўзгариб бориши ва маҳсулотларни истеъмолчиларга етказишда рақамли тизимларнинг оперативлигининг ижобий натижаларни бера олиши саналади. Шунингдек, рақамли трансформацияда давлат ва ҳукумат органлари, уларнинг вазифаларини асослашда бошқарувнинг шаффофлигини, тармоқлараро алоқаларнинг асослилигини ва манзилли амалга оширилишини, шунингдек ҳар бир сўровноманинг ўз жавоби таъминланиши билан тавсифлаган.

Сингуляр иқтисодиёт рақамли иқтисодиётнинг трансформациясини аъанавий иқтисодиёт таркибига киришини назарда тутиб, унинг мавжуд қонуниятлари билан ҳисоблашган ҳолда иқтисодий жараёнлар, ижтимоий фаолият ҳамда сиёсий муносабатлар олиб боришини англатади. Сингуляр иқтисодиётнинг асосий жиҳатлари куйидагилардан иборат:

1. Иқтисодий жараёнларни бошқаришда паттернализмнинг мавжудлиги, яъни ҳар бир ишнинг олиб борилишида сабаблари ҳамда кутилаётган натижавийлиги асосида юритилади;
2. Иқтисодий конвенционализмнинг мавжудлиги, яъни иқтисодий фаолиятнинг рақамли технологиялар асосида бошқарувини йўлга қўйиш кўплаб мураккабликларни бартараф этиб, меҳнат кучи ва менежерлар ўртасидаги мустаҳкам ишонч манбаи бўлиб хизмат қила олиши
3. Ҳуқуқий асосларнинг етиб улгурилганлиги. Бунда инновацион бизнес моделнинг ҳуқуқий жиҳатдан асоснинг мавжудлиги ва унинг учун халқаро иқтисодий бозорда юридик ҳимоя тизимининг шакллланганлиги мамлакатлараро иқтисодий алоқаларнинг кафолатланишини таъминлайди.
4. Ижтимоий тармоқларда иқтисодий фаолият ва иқтисодий жараёнларнинг олиб борилиши инсоният тушунганиданда рақамли технологияларга даромад келтирувчи тизимларга боғлаб қўйилаётганлиги яъни рақамли қарамликни чеклилиги.

Сингуляр иқтисодиётнинг асосий компонентлари рақамли иқтисодиёт бўлибгина қолмай, инновацион бошқарув, циркуляр иқтисодиёт ҳамда инвестицион лойиҳаларни бошқариш саналади. Бу иқтисодий тушунчаларнинг барча сўнгги иқтисодий ривожланиш қонуниятларида иштирок этувчи стратегик бизнес моделлар ҳисобланади. Бугунги кунга келиб, уларнинг барчаси алоҳида ўрганиладиган иқтисодий соҳа, иқтисодий категорияларнинг таркибий асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

Сингуляр иқтисодиётнинг аҳамият шундаки, технологик таъминланган ҳамда инновацион салоҳиятни инсон капиталига хизмат қилиши ҳамда инсон тараққиёт индексига таъсирини тадқиқ этади. Бу ўз навбатида янги иқтисодий ёндашувлар ҳамда қарашларни кўриб чиқишга даъват этади. Бу назарий қарашлар янги бизнес моделларини ишлаб чиқариши билан бир қаторда, уларнинг рақамли иқтисодиётдаги инсон омилини иштирокини ҳам ошириб боради. Қисқача қилиб айтганда интеллектуал технологияларнинг бошқарилиши қанчалик ривожланиб бормасин, уларнинг инсоният томонидан бошқарилиши орқали аҳолининг ижтимоий-иқтисодий манфатларини кўзлаган ҳолда мавжуд қонуниятларнинг салбий таъсирини камайтириш мақсадида рақамли

эгизларни коррекция қилади. Комбинатор иқтисодий жараёнларни, яъни иқтисодий қонуниятларнинг комбинацион олиб борилишида рақамли иқтисодий тизимларга нисбатан стратегия ишлаб чиқиш иқтисодий қонуниятлар доирасида олиб борилмаслиги сингуляр иқтисодиётнинг асосий устунлиги сифатида ажралиб туради.

Сўнги йилларда инновацион маҳсулотларнинг ҳажми ошиб бориши ҳамда уларнинг сифат жиҳатдан сегментлашуви жуда кенгайиб бориши натижасида, аҳолининг ахборот технологиялардан фойдаланишда учрайдиган онгли қарамликнинг элементларини келтириб чиқариши 4 саноат ривожланишининг пассив таъсири сифатида қаралади. Сингуляр иқтисодиётнинг мураккаблиги шундаки, унда плуралистик иқтисодиётнинг иштирокини кўриш мумкин. Яъни, қонуниятлар категориал даражада иқтисодиёй жараёнларнинг фаолиятини таъминлашга хизмат қилади.

Сингуляр иқтисодиётда инновацион фаолиятни рақамли трансформация сифатида оладиган бўлсак у қуйидаги кўринишдаги формулани шакллантиради:

$$I_0 = \left( \frac{I_1 + (I_2 + (\frac{NInv}{SCS} * 365)) + I_3 + I_4}{S_M} / \left( \frac{N inc}{S_S} \right) \right);$$

Бу ерда:

$I_0$  -инновацион фаолият, рақамли трансформацияларнинг сингуляр иқтисодий даражани шакллантириши;

$I_1$  -инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш, уни корхонага тадбиқ қилиниши имкониятлари даражаси;

$I_2$  -технологик ресурслар билан таъминланганлик ҳамда хом ашё базаси захирасини инобатга олинганлиги;

$NInv$  -зарурий маҳсулотлар ва корхона учун инвентарлар;

$SCS$  -сотилган маҳсулотнинг сотиш нархи;

$I_3$  -инновацион ва рақамли технологияларни ташкилий жиҳатдан таъминланиши (мб/секунд, 4G//5G);

$I_4$  -инновацион компетенция;

$N inc$  -соф фойда;

$S_S$  -савдо ҳажми.

Юқорида келтирилган формулага асосан, инновацион фаолиятнинг рақамли трансформацион жараёнларини олдиндар келгуси ишлаб чиқариш учун инвестиция қилиши асосида даромад олишни ҳисоблага қаратилган бўлиб, унда иқтисодий қонуниятнинг демонстрацион ҳолатини ифодалайди.

Иқтисодий қонуниятларнинг демонстрацион ҳолати деганда иқтисодий жараёнларни гипотеза ва аксиоматикасини уйғунлигини таъминлаган ҳолда анъанавий ишлаб чиқариш фаолиятида самарадорлиги тушуналади. Мазкур натижавийлик эса сингуляр самара деб аталади.

Инновацион фаолиятни ҳамда инвестицион лойиҳаларни алоҳида ўрганиш иқтисодиёт учун эски қонуниятлар саналади, негаки уларни алоҳида ҳисоб-китобларини юритиш орқали рақамлаштириш ишлаб чиқариш ва админитсратив бошқарувда мураккабликларни келтириб чиқаради. Шунга кўра, инновацион фаолият, рақамли трансформация ҳамда инвестицион фаолият асосидаги қўшимча қиймат яратишни бирлаштиришда сингуляр иқтисодиятнинг аҳамияти ошади. Сингуляр иқтисодиёт мамлакат иқтисодиётини рақамли технологиялар асосида ривожлантириш шароитида аҳамияти “Ўзбекистон 2030” стратегияси доирасида кўзланган 100 та мақсадни ва унинг қамровидаги вазифаларни амалга оширишда аҳамияти юқори саналиб, қисқа вақт оралиғида йирик кўламдаги ишларни амалга оширишда 50дан ортиқ режаларни бажаришда тахлилий иштироки асосида салмоқли натижавийликка кўмак беришим мумкин.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Brekke, J. K. & Alsindi, W. Z. (2021). *Cryptoeconomics*. *Internet Policy Review*, 10(2). <https://doi.org/10.14763/2021.2.1553>
2. Bukht, Rumana; Heeks, Richard (3 August 2017). "Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy". Rochester, NY. doi:10.2139/ssrn.3431732. S2CID 219357944. SSRN 3431732
3. Bo Carlsson, *The Digital Economy: what is new and what is not?*, *Structural Change and Economic Dynamics*, Volume 15, Issue 3, 2004, Pages 245-264, ISSN 0954-349X,
4. Mukhitdinova K.A. Technical and economic condition of oil drilling from the field of "Mubarak OGP" enterprise. – 2022.
5. Бобожонова З. Ш. Фойдали қазилма бойликларининг тавсифланиши ва захира ресурсларининг хомашё базасини иқтисодий шакллантиришдаги аҳамияти //Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. – С. 71-76.

**МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЯНГИ ИСЛОҲОТЛАР – ЯНГИ ТАРАҚҚИЁТ САРИ**

*А.Т.Жўраев, бош мутахассис, ЎзР Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги хузуридаги бўлими, Тошкент*

**Аннотация.** Ушбу мақолада мамлакатимизни 2017-2021 йилларда ривожлантиришининг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида амалга оширилган ислоҳотлар ҳамда 2022-2026 йиллардаги устувор вазифа сифатида айнан миллий иқтисодийнинг реал секторини ривожлантириш бўйича Тараққиёт стратегияси доирасидаги чора-тадбирлар ўз аксини топган.

**Калим сўзлар:** миллий иқтисодий, стратегия, ташиқ савдо, солиқ ва молия сиёсатини либераллаштириш, тадбиркорлик, хусусий мулк дахлсизлиги, иқтисодий потенциал, эркин иқтисодий зонаси, кичик саноат зонаси, инвестор, преференция, инновацион технопарк, туризм, макроэкономика, инфляция.

**Аннотация.** В этой статье отражены реформы, реализованные в рамках Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития нашей страны в 2017-2021 годах, а также меры в рамках Стратегии развития по развитию реального сектора национальной экономики в качестве приоритетной задачи на 2022-2026 годы.

**Ключевые слова:** национальная экономика, стратегия, внешняя торговля, либерализация налоговой и финансовой политики, предпринимательство, неприкосновенность частной собственности, экономический потенциал, свободная экономическая зона, малая промышленная зона, инвестор, преференция, инновационный технопарк, туризм, макроэкономика, инфляция.

**Abstract.** This article reflects the reforms implemented within the framework of the Action Strategy in the five priority areas of development of our country in 2017-2021, as well as measures within the Development Strategy to develop the real sector of the national economy as a priority for 2022-2026.

**Keywords:** national economy, strategy, foreign trade, liberalization of tax and financial policies, entrepreneurship, privacy of private property, economic potential, free economic zone, small industrial zone, investor, preference, innovation technology park, tourism, macroeconomics, inflation.

Маълумки, мамлакатимизни 2017-2021 йилларда ривожлантиришининг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида ўтган давр мобайнида давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан ислоҳ этишга қаратилган 300 га яқин қонун ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 4 мингдан зиёд қарорлари қабул қилиниб, ҳаётга татбиқ этилди. Барча соҳалар каби миллий иқтисодийнинг ислоҳ қилиш ва ривожлантириш борасида ташқи савдо, солиқ ва молия сиёсатини либераллаштириш, тадбиркорликни янада қўллаб-қувватлаш ва хусусий мулк дахлсизлигини кафолатлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлашни ташкил этиш ҳамда ҳудудларни жадал ривожлантиришни таъминлаш бўйича таъсирчан чора-тадбирлар кўрилди. Шу ўрнида, фуқароларнинг ижтимоий ҳимоясини кучайтириш ва камбағал-ликни қисқартириш давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида белгиланиб, аҳолини янги иш ўринлари ва кафолатли даромад манбаи, малакали тиббий ва таълим хизматлари, муносиб яшаш шароитлари билан таъминлаш сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. Ўтган беш йилликдаги ислоҳотларимизнинг натижасида эса, мамлакатимизда Янги Ўзбекистонни барпо этишнинг зарур сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-маърифий асосларига катта замин яратилди.

2021 йил 6 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг лавозимга киришишига бағишланган тантанали маросимда келгуси беш йил учун энг асосий устувор йўналишларни ўз ичига олган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси илгари сурилди. Бу билан, беш йил аввал қабул қилинган Ҳаракатлар стратегияси ва унинг доирасида амалга оширилган муваффақиятли ислоҳотларнинг узвийлиги ва давомийлигини таъминлаш мақсадида «Ҳаракатлар стратегиясидан – Тараққиёт стратегияси сари» деган тамойил асосий ғоя ва бош мезон этиб кун тартибига қўйилди.

2022-2026 йиллардаги устувор вазифа сифатида айнан миллий иқтисодийнинг реал секторини ривожлантириш орқали аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажмини ошириш кўзда тутилганлиги энг муҳим мақсадлардан бирига айланди. Хусусан, ўтган беш йил давомида Ҳаракатлар стратегияси

доирасида саноатнинг тўқимачилик, электротехника, автомобиль саноати, қурилиш материаллари саноати, кимё ва нефть-кимё саноати, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, энергетика каби етакчи тармоқларини ривожлантириш стратегиялари қабул қилинди. Қишлоқ хўжалигида эркин рақобатни таъминлайдиган бозор тамойилларини жорий этиш, пахта ва ғалла етиштиришда давлат буюртмасини бекор қилиш орқали ишлаб чиқаришда иқтисодий самарадорлик ва маҳсулот ишлаб чиқарувчилар манфаатдорлиги оширилди. Худудларнинг иқтисодий потенциалини кўпайтириш мақсадида эркин иқтисодий зоналар ташкил этилиб, уларга хорижий инвесторларни жалб қилиш учун тегишли имтиёз ва преференциялар тақдим этилди. Етакчи тармоқларга ихтисослашган кичик саноат зоналари бунёд қилиниб, уларнинг самарали фаолият юритиши учун зарур инфратузилмалар яратилди. Йирик ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган инновацион технопарклар ташкил этилиб, уларда замонавий илм-фан ютуқлари орқали яратилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Шу билан бирга, Ўзбекистонда туризм соҳасини тубдан ислоҳ қилиш орқали сайёҳлик инфратузилмаси ривожлантирилди, сайёҳлик хизматлари таркиби (зиёрат туризми, тиббий туризм, кино туризми ва ҳ.к.)нинг яна ҳам кенгайтирилиши натижасида мамлакатнинг сайёҳлик потенциали йилдан-йилга юксалиб бормоқда.

Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясига мувофиқ, 2022-2026 йилларда юқорида таъкидлаб ўтилган йўналишларда ҳаётга татбиқ этилган ислохотларни самарали давом эттириш, мавжуд ресурс ва имкониятларни сафарбар этган ҳолда, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ҳажмини янада ошириш, 2030 йилга бориб эса жон бошига ҳисоблаганда, Ўзбекистоннинг аҳоли даромадлари ўртача кўрсаткичдан юқори бўлган давлатлар қаторига кириши мақсад қилинган. Бунга эса, ўз навбатида, хусусий секторни рағбатлантириш ва унинг улушини ошириш, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳамда драйвер соҳаларда кластер тизимини ривожлантириш орқали эришиш кўзда тутилган. Ўз ўрнида айтиш лозимки, иқтисодиётдаги етакчи тармоқларнинг самарали ва жадал ривожланиши мамлакатдаги ЯИМ ҳажмининг ортишига, яъни аҳоли жон бошига тўғри келадиган ички маҳсулот ҳажмининг кўпайишига олиб келади. Инфляция даражасини пасайтириш орқали эса, макроиқтисодий барқарорлик таъминланади.

Қайд этиш муҳимки, 2017 йилда бошланган иқтисодиётни либераллаштириш ва бозор механизмлари ролини оширишга қаратилган энг муҳим иқтисодий ислохотлардан бири – бу миллий валюта алмашув курсининг бозор механизмлари асосида шаклланиш тамойилларини жорий этиш орқали ички валюта бозорининг босқичма-босқич либераллаштирилиши билан боғлиқ амалий қадамлар бўлди. Шу билан бирга, пул-кредит (монетар) сиёсати соҳасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди, жумладан, тўлов тизимлари ривожлантирилди, чет эл валютасини чекловсиз сотиб олиш имкони яратилди, нақд пул муаммоси ҳал этилди, узлуксиз ишловчи автоматлаштирилган банкоматлар фаолияти йўлга қўйилди. Валюта ва ташқи савдонинг либераллаштирилиши натижасида ташқи савдо ҳажми ҳам жадал ўсиб бормоқда. Шунингдек, иқтисодиётга бозор механизмлари тамойилларининг жорий этилиши, нархларнинг эркинлаштирилиши ва шу билан боғлиқ бошқа ислохотлар ортидан мамлакатда ички нархлар барқарорлигини таъминлаш, инфляцияни паст даражада ва барқарор ушлаб туриш устувор вазифа сифатида олдинга чиқди. Шу боис, Тараққиёт стратегиясида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаб, инфляция даражасини белгиланган 5 фоизгача пасайтириш навбатдаги вазифа сифатида тасдиқланди. Зеро, мамлакатда ички нархлар барқарорлигининг таъминланиши макроиқтисодий ва ижтимоий мувозанатнинг кафолати ҳисобланиб, бу, ўз навбатида, иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш ҳамда ривожлантириш дастурларининг муваффақияти учун зарур мезон саналади. Алоҳида эътироф этиш жоизки, инфляциянинг паст ва барқарор кўрсаткичлари иқтисодий ўсишдаги мувозанатни таъминлашда, ишлаб чиқариш рақобатбардошлиги ва аҳоли яшаш даражасини оширишда муҳим омил саналади.

Нархлар ўсиш суръатларининг пасайиши ва барқарорлашиши эса, давлат иқтисодий сиёсатининг асосий мақсадларидан бири бўлиши лозим.

Ўтган беш йил ичида Ўзбекистоннинг фискал соҳадаги сиёсати тубдан ўзгарди. Хусусан, бюджетнинг шаффофлиги ва очиқлиги таъминланди, солиққа тортишни соддалаштириш ва такомиллаштириш бўйича кенг қўламли ислохотлар амалга оширилди, яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш юзасидан бир қатор самарали чора-тадбирлар бажарилди.

Шунингдек, бюджет маблағларидан оқилона фойдаланиш тизими такомиллаштирилди. Бунда Олий Мажлиснинг бюджет жараёнидаги роли ва ўрни мустаҳкамланди, маҳаллий ҳокимият вакиллик органларининг ваколатлари кенгайтирилди, «Ташаббусли бюджет» лойиҳаси ишга



туширилди. Айниқса, «Ташаббусли бюджет» лойиҳасининг амалга оширилиши натижасида, туман ёки шаҳар фуқаросига уларни қийнаётган муаммоларни ҳал қилишда иштирок этиш имконияти берилиб, фуқароларнинг жамиятдаги фаоллиги ҳамда фуқаролар ва маҳаллий ҳокимиятларнинг ўзаро ҳамкорлиги янада ортди. Маҳаллий инфратузилмани ривожлантириш лойиҳаларига туман ёки шаҳар бюджетлари маблағларининг бир қисмини бевосита фуқароларнинг ташаббуси асосида йўналтирилишига катта ҳисса қўшилди. Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикасининг суверен халқаро облигациялари чиқарилиб, ундан тушган маблағлар мамлакат фаровонлиги йўлида стратегик муҳим аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтирилди.

Тараққиёт стратегиясига мувофиқ, 2022-2026 йилларда Ўзбекистонда бюджет ва ташқи қарз барқарорлигини таъминлаш вазифасига устуворлик берилмоқда. Чунки мамлакатда фискал дефицитнинг ортиб бориши ва ташқи қарзларнинг халқаро даражада белгиланган меъёрлардан ошиб кетиши миллий иқтисодиётга хавф туғдириши мумкин. Шунингдек, мазкур стратегияда бюджет маблағларининг самарали сарфланишини таъминлаш мақсадида маҳаллий бюджетларнинг имкониятларини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратилиши кўзда тутилган.

Фискал соҳада белгиланаётган мазкур устувор вазифалар аввалги ислохотларнинг мантикий давоми ҳисобланиб, бу, бир томондан, бюджет даромадларини оқилона шакллантиришга хизмат қилса, иккинчи томондан, бюджет харажатларининг самарали сарфланишига сабаб бўлади. Пировард натижада эса, мамлакатда иқтисодий фаоллик ортиб, макроиктисодий барқарорлик таъминланади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясида келгуси беш йилликда мамлакатимиз миллий иқтисодиётини янада ривожлантириш борасидаги бир қатор стратегик вазифалар белгиланган. Хусусан, тадбиркорлик фаолиятини янада қўллаб-қувватлаш, бизнес муҳити ва зарур инфратузилмаларни яратиш бўйича ислохотларни давом эттириш, камбағалликни икки баробар қисқартириш, ҳудудларни ва аграр соҳани ривожлантиришга оид вазифаларга алоҳида аҳамият берилган.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» 2017 йил 7 февралдаги ПФ – 4947-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида» 2022 йил 28 январдаги ПФ – 60-сонли Фармони.

3. Гуломов С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. – Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2002. – 365-б.

УЎК 330

### МАМЛАКАТДАГИ ЭНЕРГЕТИКА САНОАТИ КОРХОНАЛАРИНИНГ ЭНЕРГОТИЗИМИ АХБОРОТ ХАВСИЗЛИГИНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ ХОЛАТИ

*Э.А.Корабоев, бўлим бошлиғи, Тошкент ахборот технологиялари университети, Тошкент*

**Аннотация.** мазкур мақолада мамлакатдаги энергетика саноати корхоналарининг кибермуҳитининг муҳофазаланганлиги ва унинг иқтисодий таҳлили келтирилган бўлиб, мавжуд муаммоларни таҳлил қилиш натижасида таклифлар келтирилган.

**Калим сўз:** киберхавфсизлик иқтисодиёти, энергетика корхоналари ахборот хавфсизлиги, кибергигиенавий иқтисодиётни бошқариш.

**Аннотация.** в данной статье дана защита киберсреды предприятий ТЭК страны и ее экономический анализ, а также сделаны предложения по результатам анализа существующих проблем.

**Ключевые слова:** экономика кибербезопасности, информационная безопасность энергетических компаний, управление кибергигиенической экономикой.

**Abstract.** this article provides the protection of the cyber environment of the country's fuel and energy sector enterprises and its economic analysis, and also makes proposals based on the results of the analysis of existing problems.

**Key words:** cyber security economics, information security of energy companies, cyber hygiene economics management.

Ўзбекистон Республикаси табиий ресурсларига, шунингдек, энергетик ресурсларига кўра аҳолининг эҳтиёжларини тўлиқ қондира олиш қобилиятига эга мамлакатлардан биридир. Марказий Осиё мамлакатлари орасидаги энергетика тизимидаги электр энергияси ишлаб чиқариш ҳамда таъминлаш қувватларининг салмоқли ҳиссасига эгадир. Ўзбекистон Республикаси Энергетика Вазирлиги энергетика инфратузилмасида ҳамда соҳасида давлат бошқаруви даражасидаги орган саналади[1].

Мамлакатда электр энергиясига бўлган талабни қодириш мақсадида электр энергияни ишлаб чиқариш, уни узатиш, тизимлараро маҳаллий тақсимлаш, шунингдек узлуксиз истеъмол қилишнинг технологик жараёнлари мажмуининг қамрови “Иссиқлик электр станциялари”, худудлардаги “Ўзбекистон Миллий электр тармоқлари” ҳамда маҳаллий географик жойлашувга кўра “Худудий электр тармоқлари” акциядорлик жамиятларини боқаришни ўз ичига олади.

Сўнгги йилларда энергетика соҳасида мамлакатимиз билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга интилаётган хорижий инвесторларнинг сони ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 12 декабрд 2022 йилдаги Мурожатномасида “...сўнгги олти йилда аҳолимиз 13 фоизга, саноат корхоналари эса 2 баробар ортиб, 45 мингдан 100 мингтага кўпайди. Натижада электр энергиясига талаб камида 35 фоиз ошди ва йилдан-йилга кўпайиб бормоқда.

Иқтисодийтимиз барқарор ривожланиши учун энергетика соҳасига 25-30 миллиард доллар инвестиция керак. Бунга фақатгина хусусий инвестицияларни жалб қилиш орқали эришиш мумкин.

Шу боис, сўнгги уч йилда соҳага 8 миллиард долларлик тўғридан-тўғри инвестициялар жалб қилинди. Келгуси йилда яна 4,5 минг мегаваттга 11 та йирик лойиҳани якунига етказамиз. Жумладан, Бухоро, Жиззах, Қашқадарё, Навоий, Самарқанд, Фарғона ва Тошкент вилоятларида барпо этиладиган кўёш ва шамол электр станциялари ҳисобидан кўшимча 14 миллиард киловатт электр ишлаб чиқарилади. Бу орқали хонадонларга бериладиган электр энергияси 50 фоизга кўпаяди.”[2] -дея ўз нутқларида таъкидлаб ўтганликлари кўплаб энергетика соҳасидаги бажарилган ва бажарилиши талаб этилган чора-тадбирларнинг кўламини белгилаб беради.

Электр энергетика саноатига киритилаётган инвестицияларнинг сарҳисоби йил кескин ўзгаришлар билан ишлаб чиқариш фаолиятини соғломлаштириш, истеъмолнинг узлуксизлигини сифатли ва самарали таъминлашга интилишлар асосида дуч келмоқда. (1-жадвал)

Электр энергетика саноатига жалб этилган инвестицияларнинг улуши 2017 йилда жуда паст кўрсаткичда, хатто манфий даража бўлган бўлса, 2018 йилга келиб мамлакат иқтисодий стратегик ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирларнинг амалий натижавийлиги 88 фоиздан ортиқ кўрсаткични ташкил этган. 2017 йилда инвестицион фаолиятнинг тадбири тўхтатилмаган бўлсада, 2017 йилда Президентнинг тегишли қарорларига асосан соҳа ва тармоқ корхоналарини қайта ташкил этиш ҳисобига уларнинг молиявий ҳисоб балансидаги кескин ўзгариш кўрсаткичларнинг пасивлигини намоён этган. 2018 йилда инвестицион фаолиятнинг самарадорлиги саноатнинг умумий улушининг 4,1фоизини ташкил этса, умумий иқтисодий инфратузилманинг 3,4 фоизига тўғри келади. Бу саноатнинг нефть ва газга нисбатан 80 баробар, кимё саноатига нисбатан 40 баробар кўпроқ кўрсаткични ташкил этиб, ахборот ва алоқа соҳасидаги улаши 0,3 фоиздан иборат. Бу рақамли технологияларнинг инвестицион соҳаси электр энергетикадаги улушини ва йўналтирилган инвестицион лойиҳаларнинг фоизини ифодалайди. (1-жадвал)

1-жадвал

Иқтисодий тармоқларида инвестициялар самарадорлиги кўрсаткичининг (ICOR) ўзгариши[3]

Т/Р	Тармоқлар	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил
	<b>УМУМИЙ улуши</b>	<b>5,8</b>	<b>6,0</b>	<b>6,9</b>	<b>18,7</b>	<b>5,0</b>	<b>6,0</b>
<b>2</b>	<b>Саноат</b>	<b>11,2</b>	<b>6,5</b>	<b>15,1</b>	<b>72,8</b>	<b>7,3</b>	<b>11,4</b>
2.1	нефть ва газ саноати	5,9	1,8	1,5	-9,3	6,2	3,1
2.4	<u>кимё саноати</u>	21,5	2,2	5,3	11,8	3,0	3,1
2.11	электроэнергетика	-24,3	88,8	49,0	16,0	15,0	12,0
4.1	ахборот ва алоқа соҳаси	2,0	1,8	4,9	5,1	3,0	2,1

2019 йилда инвестицион лойиҳаларнинг тадбири кескин 2 баробарга пасайган бўлсада, нефть ва газ ҳамда кимё саноатига нисбатан юқорироқ кўрсаткични эгаллашга муваффақ бўлган. Шунингдек, рақамли технологик таъминотга қаратилган электр энергетика соҳасидаги инвестицияларнинг 1,7 фоизи салмоқли сафарбар этилган.

2020 йилда инвестицион фаолиятнинг электр энергетика киритилган маблағларнинг улуши 2019 йилга нисбатан 3 баробарга кескин пасайганини кўрсатиш мумкин, бу эса лойиҳавий мақсадларга муваффақитли эришилганлиги ҳамда пандемия даврининг ўзаро алоқаларни ўрнатишдаги амалий тўсиқ сифатидаги таъсири билан тавсифланади. Шунга қарамасдан, асосий инвестициялар рақамли технологик таъминотнинг электр энергиясига қаратилганлигининг 2,2 фоизни ташкили этиши билан аҳамиятли эътибор берилганлигини англатади.

2021 йилда инвестицияларнинг электр энергетика соҳасига жалб этилишининг унча йирик ўзгаришлар қилмаган 1 фоизга пасайганини кузатсақда, унинг асосий салмоғи реинвестицияга тўғри келиши билан инвестицион мустақилликнинг ривожланишига асос бўлиб хизмат қилди.

2022 йилга келиб инвестицияларнинг сафарбар этилиши электр энергетика соҳасида 12 фоизни ташкил этган, бу 2021 йилга нисбатан 3 фоиз кам кўрсаткични англатади, аммо кимё ва нефть ва газ саноатига нисбатан 4 баробар кўпроқ маблағларнинг жалб этилганлиги миллиардлаб қийматни англатади. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, 2022 йилда рақамли технологияларга асосланган жиҳоз ва ускуналарнинг электр энергетика тармоғига қаратилганлиги ахборот ва алоқа соҳасига сафарбар этилган инвестицияларнинг 50 фоизини ташкил этишига тўғри келади.

Тараққиёт стратегиясининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган дастурида рақамли иқтисодиётни иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш аҳамиятига катта аҳамият намоён этди. Иқтисодиётни рақамлаштиришда жараёнининг пировардида мамлакатнинг соҳа ва тармоқларини рақамли технологиялар асосида кенг кўламда самарадорлигини ошириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш ва бошқарув тизими фаолиятини поғоналарини ихчамлаштириш ҳисобига мажмуавий жараёнларни қамраб олади.

Бугунги кунга келиб, мамлакатимизда рақамли иқтисодиётнинг изчил ривожланиб бориши ахборот иқтисодиёти, электрон тижорат соҳаларида қўшимча қийматнинг ортишига салмоқли таъсир кўрсатмоқда. Шу билан бир қаторда, энг йирик рақамли иқтисодиёт саноатининг электроэнергетика соҳа ва тармоқларининг қўшилган қиймат яратишга тўғри келади.

Электр энергетика соҳасида иштирок этаётган рақамли технологияларнинг самарадорлиги қўшилган қиймат ярата олиш қобилиятининг қиймат кўринишидаги кўрсаткичлари ошиб бориши соҳага истеъмолчиларнинг истеъмолини яхшилашдан ташқари, уни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, йўналтириш ҳамда узатиш билан боғлиқ илғор технологияларнинг инновацион инфратузилмани бугунлай эгаллаб бораётганлигини, замонавий ва ақлли станцияларнинг сонини ошиб бораётганлиги билан тавсифланади.

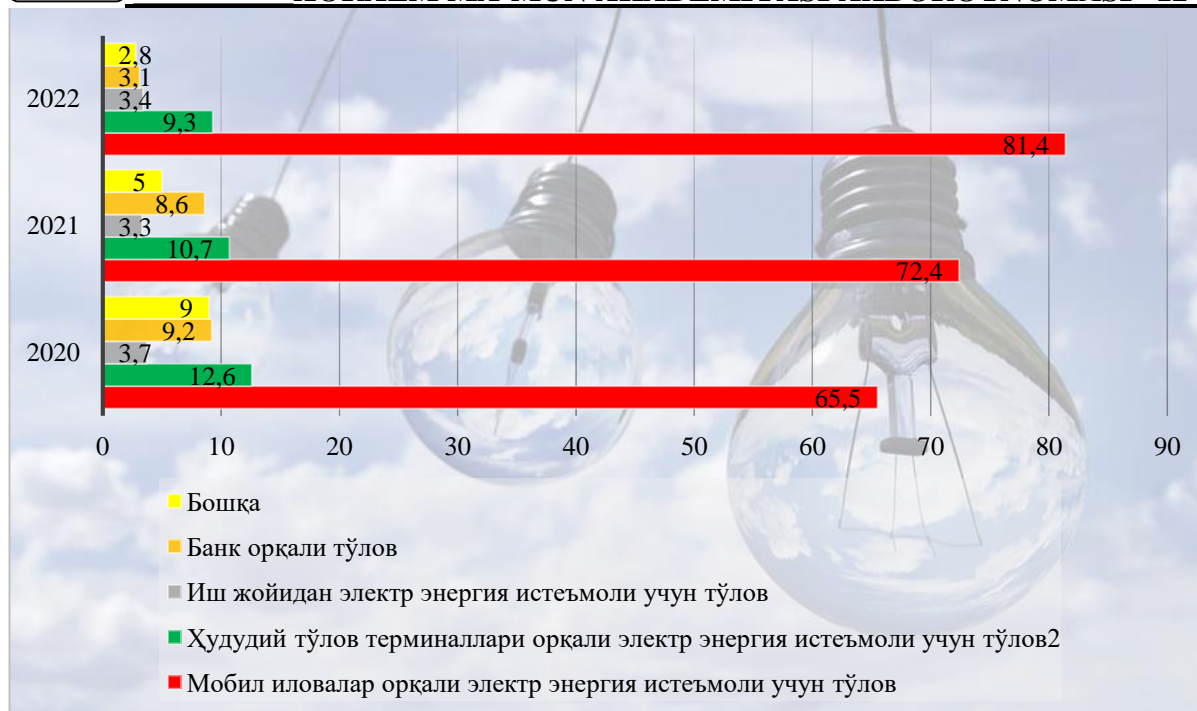
2-жадвал

Ахборот иқтисодиёти ва электрон тижорат соҳаларида яратилган ялпи қўшилган қийматининг ҳажми (2018-2022 йй, млрд. сўм)/4/

	2018	2019	2020	2021	2022	2020
Ахборот соҳасида иқтисодиёт ва электрон тижорат	7,934.0	8,701.4	11,220.5	12,109	12,998	13,461
<i>Шундан</i>						
Электр энергетика	1,099	2,471	3,729	5,583	5,990	6,780

Рақамли иқтисодиётга сафарбар этилаётган пул маблағларининг йил сайин ошиб бориши, электр энергетикада рақамли технологиялар билан таъминланганликни ошириш билан бир қаторда, унинг рақамлаштирилишини ҳам салмоқли ривожланишига таъсир кўрсатди. Қўшилган қийматнинг яратилиши рақамли технологияларнинг самарадорлигини қанчалик намоён этмасин, унинг мобиллашувини олидини олиш фаолиятини чегаралай олмаслиги рақамлаштиришнинг асосий муаммосига айланиши мумкин.

Электр энергияси истеъмоли электрон ҳукуматнинг идораларо платформасида бошқарилиши, унинг учун тўловни амалга ошириш тизимининг ихчамлаштирилганлига ҳамда турли хизматларни онлайн шаклда бажариш имконини янада кенгайтди. Мобил илова орқали амалга ошириладиган тўлов тизими электр энергияси истеъмоли учун қулайлик касб этиб, ундан фойдаланиш кўрсаткичи ҳам мутаносиб олиш хусусиятини намоён этди. (1-расм)



1-расм. Электр энергияси истеъмоли учун тўловни амалга ошириш шакллари динамикаси, (2019-2022 йй, фоизда)[5]

Юқоридаги расмда келтирилган маълумотларга таянган ҳолда мобил алоқалар орқали электр энергияси учун тўловни амалга ошириш қулайлиги туфайли салмоқли ўсиб бормоқда. Аммо бу иловалардан фойдаланишда банк тўлов карталарига эга бўлмаган истеъмолчиларнинг аксарияти тўлов терминаллари орқали истеъмоли учун пул тўлашган бўлса, иш жойидан тўғридан-тўғри тўловни амалга оширувчи истеъмолчилар барқарор фоиз кўрсаткичига эга. Банк орқали тўловни амалга оширувчи истеъмолчилар фоиз улуши ҳам кўп бўлиб, унинг аксарият қисми хорижда меҳнат фаолиятини олиб бораётган Ўзбекистон Фуқаролари саналади. Шунингдек, юқоридаги имкониятлардан унумли фойдаланмайдиган истеъмолчилар электр энергия идораларининг ўзига бориб тўлов қилувчилар саналади.

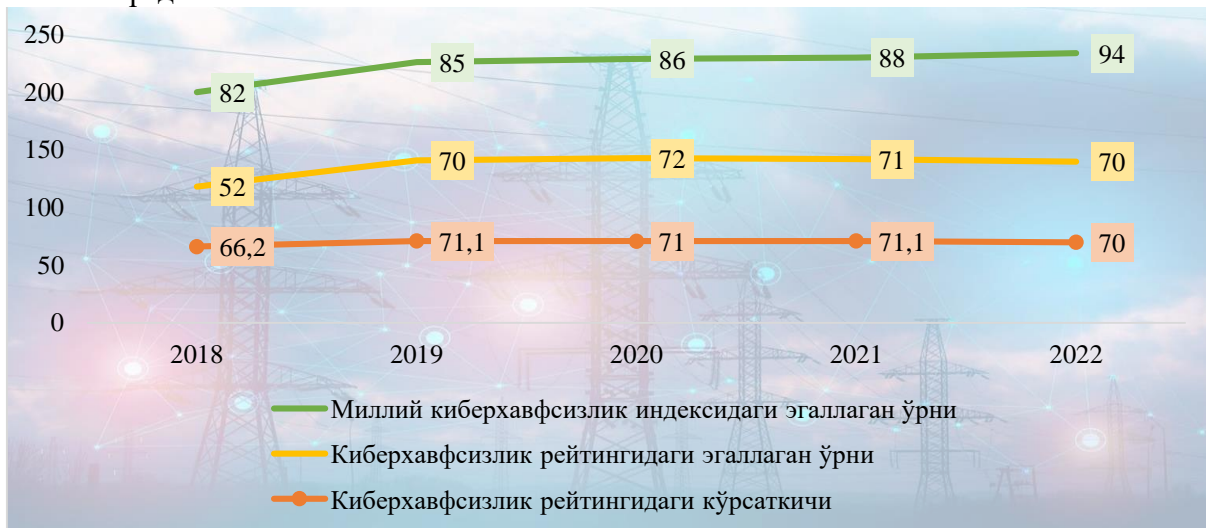
Сўнгги 3 йил ичида мобил иловалар орқали тўловни амалга ошириш 2015 йилга нисбатан 40 фоизга ошган бўлиб, унинг тобора бошқа тўлов турларидан фоизларни эгаллаб бориши кибериктисодий хавфни янада оширади. Тўловни амалга ошираётган индиудал фойдаланувчилар ахборот хавсизлигидан ҳоли саналмайдилар. Аммо уларнинг ҳисоб рақамлари, унинг худудий бўлинмаси орқали кўплаб кибериктисодий ҳужум имкониятлари яратилади. Шунга кўра, мамлакатда тўлов туридан қатъий назар кибериктисодий ҳимоянинг ташкилий-иктисодий механизмини ишлаб чиқиш тавсия этилади. Инвесторларнинг эксперт гуруҳларга бўлган буюртмаси бугунги кунга келиб кам талабни ташкил этади. Бунинг асосий боиси, глобал иқтисодий муҳитда индексион бошқарувнинг ривожланиши бўлиб, турли консталтинг ва тадқиқот корхоналарининг изланишлари индеклар ва унга доир ҳисоботлар асосида инвесторларни индиудал қарашларини намоён этади. Инвесторлар мамлакатнинг ўзини қизиқтирган кўрсаткич бўйича индекс бўйича эгаллаган ўрнини ҳамда рейтингига қараб пул маблағларини сафарбар этиши мумкин. Индектив рейтинглар асосида инвесторларнинг аксарият қисми мамлакатларнинг ижтимоий, иқтисодий, молиявий, технологик, мудофа ва шу каби муҳим кўрсаткичларини кузатишлари орқали қарор қабул қилиш аънанаси оммалашмоқда.

БМТнинг Халқаро электроалоқа иттифоқи экспертларининг ҳар йили “Глобал киберхавфсизлик рейтинги”ни жаҳон мамлакатлари бўйича баҳолашади. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси ёш киберхавфсиз мамлакатлар сирасига киради. (2-расм)

Мамлакатимиз рақамли технологияларнинг кўп жалб этгани иқтисодий инфратузилмани ривожлантиришидан ташқари унга бўлган ҳимоя тизими талабни ҳам оширган. 2.-расмда келтирилганидек, мамлакатимизнинг глобал киберхавфсизлик рейтингига кўра фоиз кўрсаткичлари барқарор бўлсада, ундаги ўрин эгалланлиги тобора пасайиб борган. Яъни, технологик таъминот ўсгани сари унинг ҳимоя тизими сустрлашуви ва ҳали ҳал этилмаган масала

устига янги муаммоларнинг кўшилиши ҳолатида киберхавфсизлик кўрсаткичларига ўрин тушиб кетган.

Киберхавфсизликнинг индексига кўра мамлакатларнинг иқтисодий инфратузилмасига муносабати билдирилганда ташқи ҳамкорлик ва алоқаларни ўрнатишдан ташқари, инновацион ҳамда инвестицион фаолиятнинг такомиллаштирилишида молиявий оқимда сустрлашиши юзага келиши мумкин. Бу эса мамлакатимизга инвестицион жозибадорликни пасайишга олиб келади, натижада инновация бозоримиз арзон баҳоланадиган ва ишонч уйғотмайдиган позицияни шакллантиради.



2-расм. Ўзбекистоннинг глобал киберхавфсизлик индекси бўйича баҳоланиши [6]

Инвестиция бозоридаги сармоя киритмоқчи бўлган инвесторларнинг ҳеч қайси бири маблағларининг киберхужумдан ҳимоя тизимининг пастлиги туфайли рискга бормайди, шунингдек илм-фанни ривожлантиришда ўзининг мамлакатадаги киберхавфсизликни таъминлашга қобилияти бўлмаган мамлакат вакиллари билан ишончли ҳамкорликни олиб бориш истагида бўлмаслиги мумкин. Бу каби муаммоларни ҳал этиш юзасидан мамлакатга киритилаётган рақамли технологияларнинг киберхимоя тизимини ташкилий-иқтисодий бошқарув даражасида кўриб чиқилиши талаб этилади. Шунга кўра, ташкилий-иқтисодий механизмларни шакллантириш ҳамда уларни фаоллигини таъминлаш мамлакат иқтисодиётини рақамли технологиялар асосида тараққий эттириш шароитида долзарб аҳамият касб этади.

3-жадвал

Ўзбекистоннинг рақамли иқтисодиётдаги индексион ўрни[7]

Халқаро индекслар	Индекс кўрсаткичи	Оралиқ (эгаллаган ўрни бўйича)	Рейтингдаги ўрни	Жами иштирок этган давлатлар сони
Cisco Digital Readiness Index -рақамли тайёрлик индекси	11,14	0-30	80	140
ICT Development Index – АКТнинг ривожланганлик индекси	5,1	0-20	95	177
E-Government Development Index - электрон ҳукуматнинг ривожланганлик индекси	0,77	0-1	87	190
Mobile Connectivity Index – мобил алоқа индекси	51,5	0-100	124	190

Рақамли иқтисодий инфратузилманинг самарадорлигини аниқлаш учун рақамли технологиялар асосида ишлаб чиқариш фаолиятини олиб боришга тайёрлик даражасини, АКТнинг ривожланганлик даражасини, электрон Ҳукуматнинг ривожланганлик ва унинг мавқеи даражасини, шунингдек мобил алоқалардан фойдаланишнинг фаоллик даражасини баҳолаш индекслари орқали таҳлил қилиш мумкин. Рақамли тайёрлик индексига кўра 2022 йилда Ўзбекистон 140 мамлакат орасида 80 поғонани эгаллаб, топ 30 талик мамлакатдан 50 поғона кейинги ўринда туради. Бу салбий натижа саналмайди, негаки, мазкур баҳолашда сўнгги халқаро стандартларни ҳисобга олган

холда олиб борилади. Мазкур жиҳатдан мамлакатимиз стандартларни бошқариш оперативлиги борасида 3 йиллик оқсашга эга. Халқаро рақобат бозорида рақобатбардошлиликка эга бўлсада, стандартларни инобатга олиниши келгуси йиллар учун мўлжалланган инвестицион жозибаторлик ва қўшимча қиймат яратиш динамикасини имкониятларини оширишга хизмат қилиши аҳамият касб этади.

АКТнинг ривожланган даражасига кўра 177 мамлакат орасида Ўзбекистон 95 ўринни эгаллаб 5,1 фоиз натижага эга бўлган. Умуман бу ҳолат салбий натижаларга қараб оғир хусусиятини намоён этгани боис, АКТ соҳасидаги таъминланганлик механизмини қайта кўриб чиқиш тавсия этилади. Бугунги кунда электрон Хукуматсиз аҳолининг зарурий идентификацион ҳужжатлаштириш ишларини тасаввур этиб бўлмайди. Мазкур хизматдан фойдаланиш даражаси мамлакатимиз 190 мамлакат орасида 87 ўрин билан 0,77 коэффициентга эга. Бу юқори натижа саналиб, мазкур хизматдан Ўзбекистон аҳолисининг ҳар 7-фуқаросининг фойдаланишига тўғри келишини англатади. Мобил алоқалар бугунги кунда боғча болалари ҳамда мактаб ўқувчиларининг ҳам фойдаланиш ихтиёридаги алоқа воситасига айланиб улгурди. Унга бўлган талаб ҳам фойдаланувчиларнинг сони ортганига мутаносиб тарзда ўсиш хусусиятини касб этди. Хусусан, мобил алоқа индекси юзасидан мамлакатимиз 190 та мамлакат орасида 124 ўринни эгаллаб, 51,5 коэффициент билан юқори 100таликка кира олмаганлигини кўришимиз мумкин. Бу борада эгаллаган ўрин нисбатан пастроқ бўлсада, унинг афзаллик жиҳатлари ҳам мавжуд. Жумладан: мобил алоқаларнинг алоқа тармоқлари орасидаги қисқа тугашувларнинг содир бўлиши кам бўлади, интернет фойдаланувчиларнинг интернет тезлигини бошқаришдаги оперативлиги юқорирок бўлади.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://minenergy.uz/uz/lists/view/22>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси, 20.12.2022 й
3. Оқбобоев Элмухаммад, Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази "Иқтисодий шарҳ" журнали №9/20232017-2022 йилларда Ўзбекистон иқтисодиётига киритилган инвестициялар таҳлили
4. Ўзбекистон Президенти Аппарати қошидаги Статистика Агентлиги
5. Рақамли технологиялар вазирлиги маълумотлари, 2023 й
6. <https://ncsi.ega.ee/country/uz/>
7. Siman Kemp. Digital 2023: Uzbekistan. 14 February 2023. <https://datareportal.com/reports/digital-2023-uzbekistan>
8. Иминова Н. А. Особенности формирования электронного университета в условиях интеграции в мировое информационное общество //Актуальные вопросы современной науки и образования. – 2017. – С. 122-124.
9. Saitkamolov M. S. Principles and trends of sustainable development in the digital economy of Uzbekistan //British View. – 2022. – Т. 7. – №. 1.
10. Бободжонова З. Economic regulation of development methods for water injection at explored fields //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 11/S. – С. 37-41.

УДК 330

### РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В РАМКАХ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ЖИЗНИ СТРАНЫ

**С.Н.Курбонов, Начальник Бюро принудительного исполнения Риштанского района Ферганской области при Генеральной прокуратуре Республики Узбекистан, Фергана**

**Аннотация.** Ушбу мақолада инвестиция фаолияти ва унинг жозибаторлигини ошириш бўйича қўйидаги йўналишларга эътибор қаратилган: инвестиция жараёнини илмий ва амалий жиҳатдан асосланган баҳолаш тизими билан таъминлаш; имтиёзли кредит, солиқ, шу жумладан, ер сиёсатини амалга ошириш; лизинг муносабатларини такомиллаштириш ва улардан фойдаланиш учун қулай шароитлар яратиш; халқ хўжалигининг реал хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда ҳудудий миқёсда амалга ошириш.

**Калит сўзлар:** сармоя, инвестор, методология, таҳлил, салоҳият, баҳолаш, барқарорлик, иқтисодиёт, жамият, ўсиш.

**Аннотация.** В этой статье отражена инвестиционная активность экономики с учетом ее привлекательности и состоит из следующих направлений: обеспечение инвестиционного процесса системой научно и практически обоснованной оценки; реализация льготной кредитной, налоговой, в том числе земельной политики; совершенствование лизинговых отношений и создание благоприятных условий для их использования; реализация на региональном уровне с полным учетом реальных особенностей национальной экономики.

**Ключевые слова:** инвестиции, инвестор, методология, анализ, потенциал, оценка, стабильность, экономика, общество, рост.

**Abstract.** *The investment activity of the economy, taking into account its attractiveness, consists of the following areas: providing the investment process with a system of scientifically and practically substantiated assessment; implementation of preferential credit, tax, including land policy; improvement of leasing relations and creation of favorable conditions for their use; implementation at the regional level with full consideration of the real features of the national economy.*

**Key words:** investment, investor, methodology, analysis, potential, evaluation, stability, economy, society, growth.

В странах мира инвестиционная политика считается не только основным рычагом государственного регулирования, но и стратегическим направлением реформирования и конкретной идеологией происходящих изменений. Ведь в нынешних условиях кардинально меняется глобальная инвестиционная среда. Глобальные инвестиционные потоки в 2020 году составили 1,54 триллиона долларов, что на 40 процентов меньше, чем в 2019 году. Увеличение потока инвестиций вызывает необходимость проведения разумной макроэкономической политики по их привлечению в экономику страны. В целях совершенствования методологической и методической базы привлечения инвестиций в мировую экономику особое внимание уделяется исследованиям, направленным на обеспечение пропорциональности вложений инвестиций по секторам экономики, достижение энергосбережения в процессе производства и бытового потребления, повышение уровня обеспеченности жильем на душу населения. Следовательно, за счет дальнейшего увеличения объемов инвестиций появятся возможности для повышения уровня жизни населения страны, создания новых рабочих мест и повышения темпов экономического роста.

Исследования по концептуальным аспектам повышения инвестиционного потенциала в регионах, развития региональной экономики в зарубежных странах осуществляются ведущими научными центрами и высшими учебными заведениями мира. В Узбекистане занимаются исследованиями в данной области ИПМИ, ТГЭУ, НУУ имени М.Улугбека, Научно-исследовательский центр научных основ и проблем развития экономики Узбекистан, Ташкентский финансовый институт и другие. В проведенных в мире научных исследованиях по макроэкономическому регулированию инвестиционных процессов получен ряд научных результатов. В зависимости от величины капитальных вложений, срок окупаемости инвестиций направленных на охрану окружающей среды составляет от 7 до 25 лет. Обосновано, что в результате внедрения «зеленых технологий» количество вредных веществ при нефтедобыче снизится с 0,23 до 0,079 процента. Чтобы привлечь инвесторов в регионы за пределами крупных городских агломераций обоснована необходимость увеличения скорости интернета до 120 Мбит/с.

Выявлено, что снижение на 8,5 процента количества преступлений, отнесенных к категории «коррупция», позволяет повысить уровень инвестиционной привлекательности на показатель 1,0. В целях сокращения бедности обоснована необходимость реализации кооперации между богатыми прибрежными провинциями и бедными регионами и др. В мировой практике проводятся исследования по ряду приоритетных направлений в области макроэкономического регулирования инвестиционных процессов. В частности: оценка роли инвестиций в сельское хозяйство в обеспечении продовольственной безопасности; изучение влияния на доходы населения привлекаемых инвестиций в систему образования; оценка влияния на приток инвестиций уровня коррупции в обществе; оценка значения альтернативных современных энергосистем в повышении инвестиционного потенциала; рациональное управление инвестициями в условиях цифровизации экономики и др. В Узбекистане осуществляются комплексные реформы по совершенствованию макроэкономического регулирования инвестиционных процессов за счет сокращения государственных капитальных вложений, квотирования, лицензирования, владения контрольными пакетами, стимулирования спроса и других подобных мер. В дальнейшем улучшение инвестиционной среды останется приоритетом государственной макроэкономической политики. В среднесрочной и долгосрочной перспективе социально-экономического развития страны определены конкретные задачи в этой области.

В частности, к 2026 году Узбекистан на основе внедрения механизма государственно-частного партнерства с иностранными инвесторами планируется реализация более 200 проектов общей стоимостью 15 миллиардов долларов в сферах сельского хозяйства, текстиля, энергетики,

транспорта, здравоохранения, образования, развитие инфраструктуры и строительства дорог. Инвестиционный процесс является третьим элементом инвестиционной деятельности. Экономическая категория инвестиций включает в себя процесс расширенного воспроизводства и заключается в использовании части общественного продукта в целях количественного увеличения элементов системы производительных сил общества.

Инвестиционный процесс в Республике Узбекистан основывается на таких принципах как: инновационность – инвестиционный процесс должен обеспечивать качественный рост экономики, предприятий или субъектов хозяйствования, и быть востребованным на рынке, а также должен учитывать происходящие изменения в экономике; направленность – инвестиционный процесс направлен на рост экономики Республика Узбекистан в целом.

И в частности, на извлечение максимального эффекта от использования капитала; гибкость – инвестиционный процесс должен предусматривать гибкость организационной структуры управления субъектов хозяйствования в целях достижения его наибольшей эффективности и гибкой корректировки инвестиционной тактики; непрерывность – инвестиционный процесс включает в себя непрерывность процесса формирования инвестиционной политики государства и инвестиционных ресурсов в целях обеспечения экономического развития страны.

Инвестиционную политику Республики Узбекистан можно охарактеризовать как процесс принятия экономических решений по привлечению инвестиций в экономику для достижения социальных целей.

Исходя из этого, инвестиционную политику целесообразно определить как совокупность мер, направленных на получение наибольших результатов от использования инвестиций с учетом ее особенностей, с помощью методов координации и кластеризации, реализуемых в масштабах страны.

Одним из основных объектов макроэкономического регулирования инвестиционных процессов является экономический цикл, который во всех отношениях оказывает существенное влияние на все отрасли экономики. Поэтому, необходимо постоянно в инвестиционных процессах отслеживать и регулировать движение экономического цикла, поскольку в силу взаимосвязанности экономических составляющих ни одна ее часть не застрахована от последствий волны инфляции или стагнации.

Макроэкономические процессы, охватывая все сферы национальной экономики, в основном макроэкономика анализирует и изучает такие процессы как безработица, инфляция и экономический рост. Именно с данными показателями связаны макроэкономические проблемы, которые возникают в связи с нестабильным развитием экономики и, соответственно, существуют несколько методов их решения. Данные проблемы чаще возникают из-за экономической политики государства, фискальной и монетарной политики.

После мирового финансового кризиса политические ставки в крупнейших развитых странах были близки к нулю и, как ожидается, останутся на этом уровне в ближайшем будущем из-за больших производственных разрывов. При таких условиях воздействие государственных инвестиций должно быть проверено с помощью симуляции процентных ставок в денежно-кредитной политике (при условии, что они остаются неизменными в течение двух лет) на макроэкономическую реакцию производства, отношение государственного долга к ВВП и увеличению частных инвестиций к государственным инвестициям в ВВП на 1%.

Таким образом, в будущем государственные инвестиции позволят расширить производственный потенциал экономики за счет увеличения резервов существующей инфраструктуры. Для этого необходимо внедрение международных рейтингов привлечения инвестиций и их эффективного использования, а также разработка мер, направленных на улучшение позиций страны по отдельным показателям.

В целях предотвращения региональной дифференциации и расширения инвестиционных процессов в стране необходимо реализовать следующие задачи: предотвращение региональной предвзятости инвестиций; организация работы по повышению заинтересованности и влечения инвесторов в слаборазвитые регионы; создание высокой дифференциации в межотраслевом распределении инвестиционных средств; организация встреч и переговоров между иностранными инвесторами и отечественными предпринимателями. Увеличение привлеченных в экономику республики инвестиций на 1% приведет к увеличению объема ВВП на 1,63%, снижению основных производственных фондов в экономике по противоположной балансовой стоимости на 0,22% и



среднегодовой численности занятых на 5,6%. Видно, что 2 фактора оказали обратно пропорциональное влияние на объем инвестиций в экономику.

Целесообразно использование следующих основных инструментов привлечения капиталовложений путем регулирования инвестиционных процессов: разработка программ, направленных на совершенствование внешнеэкономических связей; осуществление презентации конкретных проектов и для их оценки совершенствование системы представления специальной информации консалтинговым группам и агентствам; составление первоначальных соглашений о сотрудничестве; создание меморандумов о взаимопонимании и создание специальной базы данных; предоставление особых льгот и преференций инвесторам и отдельным проектам.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахмедов Т.М. Социально-демографические риски устойчивости и стабильности в экономике. Монография. Т., «Print Media» 2016, 118 с.
2. Олимжонов О.О. Вопросы повышения конкурентоспособности сельских районов. Агроэкономика, 2017, №1. – С. 7-12
3. Кадыров А.М. и др. Региональная экономика. - Т. 2018. -239 с.
4. Сейтов А.П. Опыт развитых стран в сфере инновационной деятельности.// Философия и Право.Ташкент, 2018. – № 2. – 27-31 с.

УДК 330

### РОСТ ЭЛЕКТРОННЫХ УСЛУГ В СТРАХОВОЙ ОТРАСЛИ УЗБЕКИСТАНА

*М.М.Нуралиева, доц., Ташкентский финансовый институт, Ташкент*

*Annotatsiya. Raqamli transformatsiya hukmron bo'lgan davrda butun dunyo bo'ylab sanoat paradigma o'zgarishini boshdan kechirmoqda va sug'urta sektori ham bundan mustasno emas. Elektron xizmatlarning integratsiyasi mijozlar tajribasini yaxshilash, operatsiyalarni soddalashtirish va tez o'zgaruvchan muhitda raqobatbardosh bo'lishni xohlaydigan sug'urtachilar uchun asos bo'ldi. Ushbu maqolada elektron xizmatlar sug'urta sohasini o'zgartirishda muhim rol o'ynaydi va ular sug'urtalovchilar va sug'urtalovchilar uchun ko'p foyda keltiradi.*

**Kalit so'zlar:** *Elektron tijorat sug'urtasi, onlayn biznes sug'urtasi, kiber sug'urta, raqamli risklarni boshqarish, onlayn javobgarlik sug'urtasi*

**Аннотация.** *В эпоху, когда доминирует цифровая трансформация, отрасли по всему миру переживают смену парадигмы, и страховой сектор не является исключением. Интеграция электронных услуг стала краеугольным камнем для страховщиков, стремящихся улучшить качество обслуживания клиентов, оптимизировать операции и оставаться конкурентоспособными в быстро меняющейся среде. В этой статье исследуется ключевая роль электронных услуг в изменении страховой отрасли и множество преимуществ, которые они приносят как страховщикам, так и держателям полисов.*

**Ключевые слова:** *Страхование электронной коммерции, страхование онлайн-бизнеса, киберстрахование, управление цифровыми рисками, страхование ответственности в Интернете*

**Abstract.** *In an era dominated by digital transformation, industries around the world are experiencing a paradigm shift, and the insurance sector is no exception. Electronic service integration has become a cornerstone for insurers looking to improve the customer experience, streamline operations and remain competitive in a rapidly changing environment. This article explores the key role e-services are playing in transforming the insurance industry and the many benefits they bring to both insurers and policyholders.*

**Keywords:** *E-commerce insurance, online business insurance, cyber insurance, digital risk management, online liability insurance*

В мире, где цифровизация меняет отрасли, страховой сектор претерпевает глубокую трансформацию за счет интеграции электронных услуг. Этот сдвиг знаменует собой поворотный момент, поскольку страховщики стремятся улучшить качество обслуживания клиентов, оптимизировать операции и адаптироваться к динамическим требованиям быстро развивающегося рынка. В этой статье рассматривается решающая роль развития электронных услуг в революционном преобразовании страховой отрасли и множество преимуществ, которые они предлагают как страховщикам, так и держателям полисов.

Электронные сервисы играют решающую роль в оптимизации внутренних процессов страховых компаний. Автоматизация рутинных задач, таких как андеррайтинг, обработка

претензий и администрирование полисов, значительно снижает административную нагрузку на сотрудников, что приводит к повышению эффективности и экономии затрат. Страховщики могут распределять ресурсы более стратегически, сосредоточиться на деятельности, добавляющей ценность, и гибко реагировать на изменения рынка.

Внедрение электронных услуг предоставило страховщикам Узбекистана ценную информацию на основе данных для более эффективного управления рисками. Инструменты расширенной аналитики позволяют страховщикам анализировать поведение клиентов, оценивать профили рисков и адаптировать страховые продукты для удовлетворения конкретных потребностей узбекского рынка. Такой подход, основанный на данных, не только улучшает оценку рисков, но и облегчает разработку инновационных страховых решений, соответствующих меняющимся требованиям потребителей.

На момент моего последнего обновления знаний в январе 2022 года я могу предоставить вам общий обзор состояния электронного страхования или электронного страхования в Узбекистане. Имейте в виду, что с тех пор могли произойти изменения, поэтому я рекомендую проверять последние источники самой актуальной информации. Правительство Узбекистана признало важность цифровой трансформации и предприняло шаги по поддержке развития электронных услуг в страховом секторе. Была создана благоприятная нормативно-правовая база для обеспечения безопасности и конфиденциальности электронных транзакций, что способствует укреплению доверия среди потребителей. Эта поддержка побудила страховщиков инвестировать в технологические достижения, что способствовало общему росту цифрового страхования в Узбекистане.

Состояние страхования как элемента системы управления рисками позволяет отнести страховой рынок Узбекистана к так называемым "мягким" страховым рынкам, которые характеризуются относительно большим числом участников и низким уровнем ставок страховых премий. Структура страхового рынка за 2019-2020 годы приведена в рис. 1.



Рис.1. Динамика основных показателей страхового рынка Узбекистана (уровень 1997 года условно принят равным 1)

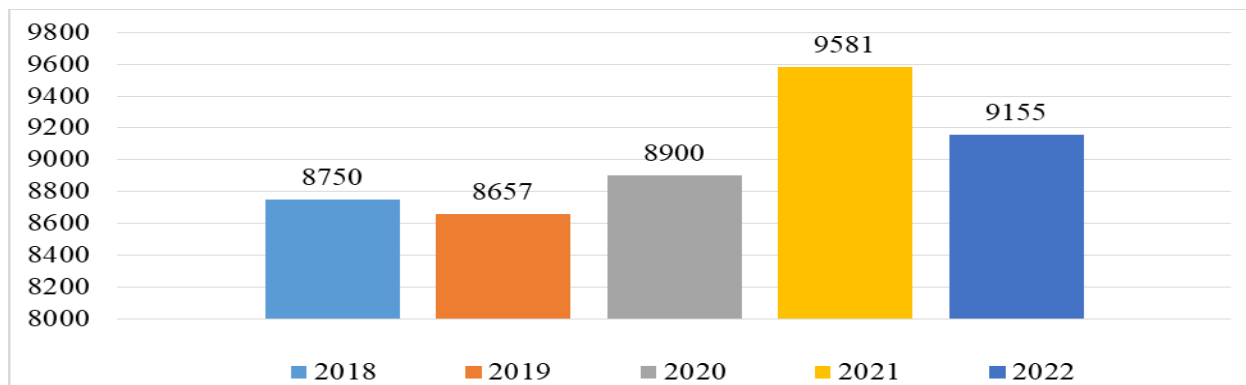
Расчет страховых резервов, адекватных принимаемым на страхование рискам, должен стать ключевым бизнес-процессом страховщика. Улучшение достоверности и полноты оценки страховых резервов и раскрытие информации об источниках и уровне страхуемых рисков позволяет оперативно определять рентабельность и рискованность страховой деятельности. Поэтому улучшение оценки страховых резервов в совокупности с финансовой отчетностью по международным стандартам позволит принимать своевременные правильные решения, необходимые для успешного развития страховых компаний в условиях высокой конкуренции и усиления нормативно-правовых ограничений.

Страховщики Узбекистана разрабатывают онлайн-платформы и мобильные приложения для предоставления страхователям удобного доступа к страховым услугам. Эволюция услуг электронного страхования в Узбекистане отражает более широкую тенденцию к цифровой трансформации в стране. Поскольку потребители становятся более подкованными в цифровых технологиях, страховая отрасль отреагировала на это, используя технологии для улучшения

качества обслуживания клиентов и повышения операционной эффективности. Благодаря благоприятной нормативно-правовой среде и растущему охвату электронных услуг страховой сектор Узбекистана имеет хорошие возможности для продолжения цифровой эволюции, предоставления инновационных решений и повышения доступности для потребителей в ближайшие годы.

Страховщики могут формировать партнерские отношения с технологическими компаниями и стартапами, чтобы использовать инновации и предлагать передовые решения в области электронного страхования. Сотрудничество с финтех-фирмами также может способствовать развитию электронного страхования в Узбекистане.

Усилия по повышению осведомленности о преимуществах электронного страхования и цифровых услуг могут способствовать внедрению этих услуг среди потребителей и предприятий в Узбекистане.



**Рис.2. Динамика количества страховых агентов на страховом рынке Узбекистана, (шт.)**

Предложения электронного страхования могут включать ряд продуктов, таких как автострахование, страхование имущества, медицинское страхование и потенциально специализированное покрытие, такое как киберстрахование. Страховщики, вероятно, адаптируют свои цифровые предложения к конкретным потребностям узбекского рынка.

Несмотря на прогресс, могут возникнуть такие проблемы, как обеспокоенность по поводу безопасности данных, необходимость дальнейшего повышения цифровой грамотности и сложности регулирования, над решением которых работают страховщики и политики.

Для получения самой последней и наиболее подробной информации я рекомендую ознакомиться с официальными отчетами регулирующих органов Узбекистана, отраслевыми публикациями или обратиться к местным страховым компаниям и отраслевым экспертам, которые могут предоставить информацию о текущем состоянии электронного страхования в стране.

#### **СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:**

1. <https://news.un.org/ru/story/> Интернет-продажи составляют пятую часть всех розничных продаж – новый доклад ООН // Официальный сайт ООН // <https://>
2. <https://www.businessperspectives.org/> Трансформация страховых технологий в условиях пандемии // Business Perspectives [https](https://)
3. Предыстория: мошенничество в страховании, <https://www.iii.org/article/background-on-insurance-fraud>.

**KO'K RANGLI QORAKO'L TERILAR**  
(Afg'oniston qorako'lchilik tarixidan)

*B.A.Axmedov, dots., Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi*

*Annotatsiya.* Mazkur maqolada Afg'onistonda qorako'lchilik, uning kelib chiqish tarixi, mintaqada mavjud bo'lgan ko'k rangli qorako'l terilari, ular uchun yaratilgan imkoniyatlar, bundan tashqari qorako'l terini oshlash, jahon bozorida sotilishi va u bilan bog'liq ba'zi masalalar bayon etilgan.

*Kalit so'zlar:* "kim oshdi", "go'sht parda", "Qorako'l shirkati", chan, organoleptik, ko'k rangli qorako'l, giljay, turklar, Arabi, xazaragi, Dust-bay.

*Аннотация.* В этой статье рассказывается о каракулеводстве в Афганистане, об истории его происхождения, о синих каракулевых шкурах, доступных в регионе, о возможностях, созданных для них, а также о выращивании каракулевых шкур, их продаже на мировом рынке и некоторых связанных с этим вопросах.

*Ключевые слова:* "аукцион", "мясной занавес", "Каракульская компания", Чан, органолептик, голубой каракуль, гилджай, турки, Араби, хазараги, Dust-bay.

*Abstract.* This article describes blacksmithing in Afghanistan, the history of its origin, the blue blacksmithing skins available in the region, the opportunities created for them, in addition to blacksmithing, sales in the world market and some related issues.

*Keywords:* "auction", "meat curtain", "Karakol company", chan, organoleptic, blue Karakol, giljay, Turks, Arabi, khazaragi, Dust-bay.

Bugungi kunda Afg'onistonda aholining 80% chorvachilik bilan shug'ullanadi. Mamlakatda mavjud 20 mln bosh qo'ying 1/3 qismini qorako'l qo'ylari tashkil qiladi. S.M.Mamatov va Sh.M.Rizayevlarning (1979) ko'rsatishlaricha, qorako'l terilari Afg'on eksportining 25-48% ni tashkil qiladi. A.A.Kaplinning (1965) hisobotiga ko'ra, qorako'lchilik asosan mamlakatning shimolida joylashgan Maymana, Axcha, Mozori Sharif, Qunduz tumanlarida urchitiladi (o'rtacha 500000 boshdan) [1:25]. Mamlakatning boshqa tumanlarida qo'ylarning soni nisbatan kamroq. Masalan, Shibirg'onda 300000 bosh, Andxoyda 120000, Xulida 100000 boshga yaqin qo'y boqiladi.

Afg'onistonning Samangan, Davlatobod, Balx, Bolgan, Qalayi nav, Imom sohib, Xojigar, Sarapul, Xonobod, Murg'ob, Kadis va Kushna kabi tumanlari ham qorako'l qo'ylarni urchitish bilan shug'ullanishadi. 1913-yilda mamlakatda 750000 bosh qorako'l qo'ylari bo'lgan va 300000 dona qorako'l terisi yetishtirilgan. Tarixiy hujjatlarda ma'lumot berilishicha, birinchi jahon urushi arafasida qorako'l qo'ylarning asosiy qismi (2 mln boshga yaqin) O'rta Osiyo hududida, aniqrog'i Buxoro amiri va uning yaqinlari bo'lgan yirik boylarga tegishli suruvlarda urchitilib kelingandi. XX asrning 20-yillarida sobiq Sovet hokimiyati o'rnatilishiga qarshi kurashda yengilgan amir va uning safdoshlari 400000 bosh sara qorako'l qo'ylarini Afg'onistonga, 70000 boshini Eronga haydab o'tib ketishgan. Quvg'inga uchragan ana shu qo'ylar Afg'oniston qorako'lchiligining tamal toshini tashkil qilgan edi. 30-yillarning boshlarida qorako'l qo'ylarning bosh soni 2,5 mln boshga, qorako'l yetishtirish 1mln donaga yetgan. Afg'onistonda urchitilayotgan qorako'l qo'yi soni 1938-yilda 4 mln, 1956 yilda 5 mln, 1960-yilda 6 mln, 1975 yilda 6,5 mln boshdan oshib ketgan [2:142]. Bu statistik ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, Afg'onistonda qorako'lchilik sohasidan tushadigan daromad ushbu sohaning rivojlanishiga sabab bo'ldi.

XX asrning 80-yillarida, - deb xabar beriladi tarixiy hujjatlarda - qorako'l ishlab chiqaruvchi yirik davlatlardagi siyosiy tanglik, jahon qorako'lchiligini tanazzulga olib keldi. Afg'onistondagi urush ushbu mamlakat qorako'lining xalqaro "kim oshdi" mo'yna savdolariga chiqarilishini amalda to'xtatib qo'ydi. Ammo XXI asrning boshlarida mamlakatda qorako'l ishlab chiqarish yana jonlandi, afg'on qorako'li Kopengagen mo'yna markazida o'tkazilayotgan "kim oshdi" savdolariga chiqarila boshlandi. Z.Radjapovning (2003) ta'kidlashicha, afg'on qorako'lining sotilish ko'lami 1974-yil darajasidan 10-15 barobarga kamayib ketgan. Qorako'lga birlamchi ishlov berish tartibi U.V.Valiyevning (1980) xabar berishicha, afg'on chorvadorlari 1-3 kunlik erkak qo'zilarini teri uchun so'yishadi. Bunda barcha urg'ochi qo'zilar, naslchilik ishlari uchun yaroqli va terisi sifati o'ta past qo'chqorchalar o'stirishga qoldiriladi. Teri uchun so'yishga mo'ljallangan qo'zilar bir necha vaqt onalarining bag'rida qoldiriladi. Afg'on qorako'lchilarining fikricha, bu teri sifatini birmuncha yaxshilaydi. Qo'zilarini so'yish, terisini shilib olish

tartibi va usullari ko'p jihatdan O'zbekistonda qo'llaniladigan texnologiyaga o'xshab ketadi. Afg'onistonda yangi shilingan qorako'l terilari tuzlab quritish yo'li bilan konservalanadi. Bunda yangi shilingan qorako'l terisining go'shtparda tomoni har xil iflosliklardan tozalanadi, ya'ni unda qolgan yog' va mushak qoldiqlari o'tmas pichoq bilan qirg'ichlab tozalanadi, dum o'simtasi dum umurtqalaridan, quloq suprasi tog'aydan tozalanadi.

Afg'oniston Respublikasi bugungi kunda 600 ming dona qorako'l teri yetishtirilmoqda [3:256]. Terilarni tuzlashda zarralari o'rtacha yiriklikdagi, oldin ishlatilmagan quruq tuzdan foydalaniladi. Tuz sepilgan terilar "go'sht pardani" – "go'shtpardaga" qilib uyumga taxlanadi. Tuzlanayotgan terilar doimiy nazoratda bo'ladi, lozim topilganda sal shamollatib turiladi. Tuzdan chiqqan terilar tuz zarralaridan, boshqa iflosliklardan silkiqib qoqib tozalanadi va quritiladi. U.V.Valiyevning (1980) ko'rsatishicha, qorako'l qo'ylarining kichikroq suruvi egalari qorako'lni yangi shilingan holda o'z omborlarida birlamchi ishlov beruvchi "Qorako'l shirkati" vakillariga yoki savdogarlarga sotishadi. Xomashyo qorako'l savdosi paytida terilarning sifati aniqlanib, shu asosda chorvadorlarga haq to'lanadi. Afg'oniston qorako'li odatda kraxmalga boy don yormasi achitqilarida oshlanadi. Oshlangan qorako'l uzoq muddat buzilmasdan saqlanadi. U.V.Valiyevning (1980) ta'riflashicha, oshlash jarayoni terilarni 10-16 soat davomida ivitishdan boshlanadi, bunda ular har xil iflosliklardan tozalanib yengillashadi va yumshoq holatga keladi. Keyin terilar toza suvda yuviladi. 80-100 donadan iborat teri partiyasi oshlash uchun yog'och romlarga yopishtirilgan teri (qoramol yoki yilqi terisi) chan(idish)larga tashlanadi. So'ngra changa arpa yormasi aralash eritma suyuqligi, osh tuzi va oldingi oshlashning qoldiq achitqisi solinadi [4:236]. Oshlash jarayonida chanlarda sut-nordon achish jarayonlari yuzaga kelib, u teri to'qimasining yaxshi oshlanishini ta'minlaydi. Bir tekis oshlanishi uchun oshlanayotgan terilar har kuni qo'zg'atilib, aralastiriladi, changa ozroq suv va tuz qo'shib turiladi. Oshlash sexi isitilmaydi, ya'ni bino ichi harorati bino sirti haroratiga mos tarzda o'zgarib turadi, shu sababli ham terilarning oshlanish muddati 10-18 kun davom etadi. Terilarning oshlanganligi organoleptik (ko'z bilan ko'rib, qo'l bilan ushlab) yo'l bilan aniqlanadi. Oshlash tugallanishiga 3 kun qolganida terilar qo'zg'atilib, achish jarayonini sekinlashtirish yoki to'xtatish uchun chanda ko'paytirilgan miqdorda osh tuzi eritiladi. Bir terini oshlash uchun 400-600 gr arpa uni, 300-400 gr osh tuzi sarflanadi va buning xarajatlari oshlovchi ustaning gardaniga tushadi. Oshlangan terilar qum sepilgan usti ochiq tekis maydonlarda quritiladi. Bunda terilarga cho'zib shakl berilgan holda avvalo go'shtparda tomonini osmonga qaratib yoyib chiqiladi. Quritilib bino ichiga kiritilgan terilarning tola qoplamidagi iflosliklar yog'och tayoqchalar bilan savalab tushiriladi (ximcha). Bu ish bilan ikki kishi mashg'ul bo'lib, ulardan biri qorako'lni orqa oyoqlaridan ushlab tursa, ikkinchisi bir qo'li bilan terining boshidan ushlab, ikkinchi qo'lidagi tayoqcha bilan teri yuzasiga bir necha bor keskin zarbalar beradi. Tozalangan terilar "gulini guliga" qilib taxlagan holda kamida uch kun mobaynida yuk bilan bostirib dam beriladi. Keyin xorij mo'yna bozorlarida sotish uchun 10 dona teridan bir dasta, har 20 dastadan bir toy tashkil qilib bog'lanadi [5:38]. Terining chetlari kesilmaydi.

Afg'onistonda tayyorlanadigan qorako'lning 3/4 ga yaqin qismiga uch yirik oshlash korxonalarida ishlov beriladi, qolgan qismi esa mayda oshlash sexlarida mo'ynado'zlar tomonidan oshlanib, mamlakat ichki ehtiyojlari uchun ishlatiladi. Afg'oniston qorako'lining 65-70% ini ko'k rangli terilar tashkil qiladi. Qorako'l terilar Andxoy va Mozori Sharif shaharlaridagi qorako'l zavodlarida oshlanadi. Bu zavodlar 1955-1956-yillarda "Qorako'l shirkati" tomonidan qurilgan bo'lib, ularda shu shirkatning va qisman boshqa shirkatlarning, shuningdek, ayrim savdogarlarning qorako'l terilari oshlanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyin mamlakatda qorako'l terilar uchun yagona eksport standarti joriy qilingan. Oshlangan qorako'l terilar standart bo'yicha navlarga ajratilib, "Qorako'l shirkati"ning Kobul shahridagi markaziy omboriga va dastlabki navlashning to'g'riligi tekshirilgach, u yerdan xorij bozorlariga jo'natilgan. Afg'on qorako'li yirik o'lchamli (12-20 dm<sup>2</sup>), gullari yassilashgan, naqshli, kuchli yaltiroqlik unga alohida chiroy bag'ishlaydi. Afg'on qorako'li o'ta sifatli va yengil, shu boisdan ham u o'zbek qorako'lidan ancha qimmat yuradi. Ko'k qorako'l ko'p davlatlarda olinadi, ammo sifati va chiroyi bo'yicha afg'on ko'k qorako'lga tenglasha olmaydi. Bu mamlakat qorako'l eksportining 60 foizini ana shu rangli qorako'l terilari tashkil qiladi [6:13]. Mamlakatda qorako'l terilari ikki bosqichda, ya'ni tayyorlov maqsadlari uchun va xorij bozorlarida sotishga tayyorlash oldidan xillanadi. Tayyorlov maqsadlari uchun xillash chorvador qorako'lchilardan qorako'l terisini sotib olish paytida qo'llaniladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, mijoz kooperativlar ham, "Qorako'l shirkati" ham yangi shilingan, tuzlanib quritilmagan, tuzlab quritilgan holdagi terilarning faqat yuqori sifatlarinigina sotib olishadi. U.V.Valiyevning (1980) xabar berishicha, qorako'lni tayyorlov xillash tartibi o'ta sodda tuzilgan, ya'ni qorako'l rangi va rang tuzlari bo'yicha xillanadi, xolos. Barcha holatlarda ham ko'k rangli qorako'l qora ranglilariga nisbatan 30-35% ga qimmat sotiladi [7:95]. Afg'onistonda asosan qo'pol sochli qo'ylar

boqiladi. Ularning umumiy soni 21 milliondan oshadi va ular sakkizta zot va urug' bilan ifodalanadi. Ularning eng ko'p soni Qorako'l, G'iljay, turklar, Arabi va xazaragi va boshqalardir. Qorako'lchilik mamlakat iqtisodiyotida alohida o'rin tutadi va xalq xo'jaligining eng muhim tarmoqlaridan biridir. Qorako'l terilari va qo'y junlari eksport va valyuta tushumlarining asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi, qo'zichoq va qo'y suti esa aholi tomonidan to'liq qo'llaniladi. Qorako'lchilik orqali cho'l va baland tog'li yaylovlarning ulkan kengliklari o'zlashtirilmoqda, ular boshqa chorva mollari uchun mavjud emas yoki umuman mavjud emas. Afg'onistonda qorako'l qo'ylarini ko'paytirish nisbatan kichik tarixga ega. Qorako'lchilik iqtisodiyotning bir tarmog'i sifatida bu yerda faqat XIX asrning ikkinchi yarmida, Rossiyaning Turkiston viloyatlaridan ko'plab chorvadorlar Amudaryo chap qirg'og'idagi erkin yaylovlarga ko'chib o'tganlarida rivojlangan. Bu davrda Afg'onistonda 1 million boshga yaqin qorako'l qo'ylari va ularning xochlari bor edi. Doodle savdosi mamlakat daromadining sezilarli qismiga aylandi. 1933-yil boshida Afg'onistonda 2,5 milliondan ortiq qorako'l qo'ylari mavjud bo'lgan [8:87].

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Afg'onistonda qorako'lchilik sohasining rivojlanishi albatta iqtisodiy samaradorlik bilan bog'liq. Ushbu samaradorlik esa mintaqada qorako'lchilik sohasiga rivojiga imkon berdi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akhmedov B. A. The role of Uzbekistan on establishing karakul (astrakhan) sheep breeding in foreign countries //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 3. – С. 72-75.
2. Akhmedov B.A. Karakul breeding during the Bukhara emirates //Научные исследования молодых учёных. – 2020. – С. 160-162.
3. Akhmedov B.A. History Of Karakul Industry In Uzbekistan //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 5. – С. 1159-1163.
4. Axmedov B. Qorako'lchilik sohasini ilmiy tadqiqotlarda o'rganilishining ahamiyati //Journal of Social Sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 01.
5. Goldstein, Joseph. 2015. Niche Trade in Lamb Pelts Proves Vital to Ailing Afghan Economy. The New York Times, 23 April.
6. Бозоров А.П. Каракулчилик ширкатларида ички хужалик юритиш механизмини такомиллаштириш: Дис... иктисод фанлари номзоди. - Тошкент, 2002. -133 б.;
7. I.Maqsudov, J.Jo'rayev, Sh.Amirov. Chorvachilik asoslari. Toshkent. 2012; A.Abdullayev, X.Aybeshov. Fermer xo'jaligi iqtisodi. O'quv qo'llanma, Toshkent. 2008.;
8. Inobatov A.B. Chorva mollarining bosh soni va mahsuldorligini oshirish. 2006.
9. Канцерольский А.С. Организация стрижки овец в каракулеводческих совхозах // Каракулеводство и звероводство. - Москва, 1950. №1. - С. 35-37
10. Канцерольский А.С. Организация стрижки овец в каракулеводческих совхозах // Каракулеводство и звероводство. - Москва, 1950. №1. - С. 35-37

UO'K 908

### SAMARQAND VILOYATINING TURIZM SALOHİYATI

*A.J.Eralov, dots.v.b., PhD, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Samarqand viloyatining turizm salohiyati haqida so'z boradi. Muallif ilmiy ma'lumotlarga tayanib, mavjud adabiyotlar asosida Samarqand viloyatining turizm salohiyati bo'yicha o'ziga xos jihatlarni o'rgangan va tahlil qilgan.

**Kalit so'zlar:** turizm, xorijiy sayyoh, viza, pandemiya, joylashtirish ob'ektlari, tarixiy ob'ektlar.

**Аннотация.** В данной статье говорится о туристическом потенциале Самаркандской области. Автор, опираясь на научные данные, на основе доступной литературы изучил и проанализировал особенности туристического потенциала Самаркандской области.

**Ключевые слова:** туризм, иностранный турист, виза, пандемия, средства размещения, исторические объекты.

**Abstract.** This article talks about the tourism potential of Samarkand region. The author, relying on scientific data, studied and analyzed the specific aspects of the tourism potential of Samarkand region on the basis of available literature.

**Key words:** tourism, foreign tourist, visa, pandemic, accommodation facilities, historical facilities.

**Kirish:** Bugungi kunda turizm dunyoning eng yirik va tez sur'atlarda rivojlanayotgan sohalaridan biri bo'lib, mamlakatlar va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlashtirishda muhim o'rin tutmoqda. Jahon Sayyohlik va Turizm tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda turizmning jahon yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 10,3 foizi, jami ish o'rinlarining o'ndan bir qismi, yani 330 million

(2018 yilda 319 million[1]) ish o'ri yoki umumiy ish o'ri hajmining 10,4 foizi aynan shu soha hissasiga to'g'ri kelmoqda. 2019-yilda butun jahonda yaratilgan jami yangi ish o'rinlarining to'rtadan biri [2] (2018 yilda har beshtadan bittasi [3] aynan turizm sohasida yaratilgan. Ketma-ket to'qqiz yil davomida turizm sohasidagi yalpi ichki mahsulotining o'sishi jahon yalpi ichki mahsulotining o'sishidan yuqori bo'ldi. Xususan, 2019-yilda turizm sohasida yalpi ichki mahsulotining o'sishi 3,5%ni, jahon yalpi ichki mahsulotning o'sishi esa 2,5%ni ko'rsatmoqda [4].

**Asosiy qism:** Mamlakatimizda turizm sohasiga mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shuvchi tarmoq sifatida qaralib, tarmoqning barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida zaruriy me'yoriy hujjatlar qabul qilingan. Respublikada sayyohlik industriyasini jadal rivojlantirish maqsadida 2016-2022 yillar davomida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining quyidagi bir qator Farmon va qarorlari qabul qilindi.

“Travel Uzbekistan” milliy turistik veb-portalidan mamlakatimizga tashrif buyurishni istagan har qanday sayyoh o'ziga kerakli ma'lumotlarni olishi mumkin. Ayni paytda ushbu saytda respublikamizdagi xavfsiz manzillar registry ko'rsatib berilgan. Xususan, Samarqand viloyatida joylashgan 39 ta tarixiy madaniy hamda sayyohlarga xizmat ko'rsatuvchi ob'ektlar ro'yxati keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistic qo'mitasi tomondan taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra, 2020-yil 1-yanvar holatida respublikada sayyohlik faoliyati bilan shug'ullanadigan firma va tashkilotlar soni 517 tani tashkil etdi, ularning eng katta ulushi Toshkent shahriga (64.2%) va Samarqand viloyatiga (13.2%) to'g'ri keladi [5]. Samarqand viloyatida sayyohlik faoliyati bilan shug'ullanadigan 68 ta firma va tashkilotlar, bir vaqtning o'zida 6100 nafar mehmonni qabul qilish imkoniyatiga ega 138 ta mehmonxona hamda 93 ta mehmon uyi faoliyat ko'rsatmoqda. Bundan 820 nafar mehmonga bir vaqtning o'zida aynan 93 ta mehmon uyi sifatli faoliyat ko'rsatmoqda [6].

Samarqand viloyat turizm va sport bosh boshqarmasi rahbari Dilshod Narziqulovning ma'lumotlariga ko'ra viloyatda 2019-2021-yillar davomida Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki kredit liniyasi orqali turizm infratuzilma obyektlarini rivojlantirish maqsadida 74 ta loyihani qamrab olgan 1311,8 milliard so'mlik 44 ta manzilli dastur ishlab chiqilgan [7]. Shu sababli Samarqand viloyati hokimining turizmni rivojlantirish masalalari bo'yicha o'rinbosari, viloyat turizmni rivojlantirish departamenti mas'ul xodimlari va viloyatdagi turistik kompaniyalar vakillari turli mamlakatlarda o'tkazilayotgan xalqaro ko'rgazma va yarmarkalarda faol ishtirok etmoqda. Jumladan, 2019 yilda Ispaniyada “FITUR2019”, Turkiyadagi “EMITT-2019”, Rossiyadagi “MITT-2019”, Germaniyadagi “ITB BERLIN-2019”, Latviyadagi “Balttour-2019”, Birlashgan Arab Amirliklaridagi “Arabian travel market” xalqaro turistik ko'rgazmalarida Samarqandning sayyohlik salohiyati va imkoniyatlari haqida taqdimotlar o'tkazildi. Shuningdek, xorijiy davlatlarning telekanallari ijodkorlari Samarqandga kelib, maxsus ko'rsatuvlar tayyorladi [8].

**Natijalar va muhokamalar:** E'tiborlisi, 2019-yilda Samarqand Jahon sayyohlik shaharlari federatsiyasi (WTCF) a'zoligiga qabul qilindi. Demak, endi Samarqand haqiqatdan ham dunyo turizm shaharlari orasida o'z o'rnini topib, yirik sayyohlik markaziga aylanishi shubhasiz. Samarqand 2023-yilda UNWTO Bosh Assambleyasining 25-sessiyasiga mezbonlik qiladi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinbosari, Turizm va madaniy meros vaziri Aziz Abduhakimov 30-noyabr – 3 dekabr kunlari Ispaniyaning Madrid shahrida bo'lib o'tgan UNWTOning 24-sessiyasida ovoz berishdan so'ng ma'lum qildi. Madriddagi tadbir doirasida O'zbekiston va Portugaliya 2023-yilda UNWTO Bosh Assambleyasini o'tkazish uchun ariza topshirgan mamlakatlar bo'lib, tadbir natijasida O'zbekiston ko'pchilik ovozga ega bo'ldi va navbatdagi assambleyani 2023-yilda qadimiy Samarqand shahrida o'tkazishga qaror qilindi.

Bu hol Samarqand ulkan sayyohlik salohiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. O'zbekiston tarixiy “Buyuk ipak yo'li”da joylashgan mamlakatlardan biri bo'lib, sayyohlar asosan vatanimizdagi tarixiy obidalar, madaniy me'morchilik maskanlarini ko'rish maqsadida tashrif buyurishadi. Respublikamizning turli shaharlarida joylashgan 7 ming 300 dan ortiq madaniy meros obyektlari mavjud bo'lib (shundan 2330 tasi me'morchilik, 3945 tasi arxeologik, 1138 tasi monumental yodgorliklar va 157 tasi diqqatga sazovor maskanlar), ayni paytda O'zbekistondagi 4 ta me'moriy majmua – Xiva, Buxoro, Samarqand va Shahrisabz shaharlarining tarixiy markazlari YUNESKO umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan [9]. Sayyohlarni asosiy jalb etadigan tarixiy yodgorliklar, ulug' ajdodlarimizning yuksak iste'dodi bilan bunyod etilgan obidalar, muqaddas qadamjolarining ulkan qismi Samarqand va Buxoro shaharlarida joylashgan. Xususan, Samarqand viloyati hududida 1607 ta tarixiy-madaniy ob'ektlar joylashgan bo'lib,

ulardan 975 arxeologik, 562 arxitektura ob'yektlari, 36 ta monumental san'at asarlari, 34 ta diqqatga sazovor joylar va 11 ta muzeylardir[10].

Bugungi kunda Samarqandning turistik salohiyatini yanada yuksaltirish hamda uni dunyo sayyohlik markazlaridan biriga aylantirish, zamonaviy infratuzilma yaratish, logistika masalalari hamda turizm sektorini rivojlantirish bo'yicha kata ishlar amalga oshirilmoqda. Turizm obyektlar bunyod etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ulardan biri eshkak eshish kanali atrofidagi 260 gektar maydonni egallagan "Ipak yo'li Samarqand" majmuasidir. Ko'p tarmoqli majmua hududida kongress-markaz, turli toifadagi 8 ta mehmonxona, restoranlar, akvazona va noyob "Abadiy shahar" tarixiy-etnografik majmuasi qurilishi rejalashtirilgan. Ushbu obyektlar hududning turistik salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Yangi majmua 2022-yilda ochilishi rejalashtirilgan.

**Xulosa:** 2019-yilda Samarqand Jahon sayyohlik shaharlari federatsiyasi (WTCTF) a'zoliciga qabul qilinganligi hamda Samarqand 2023-yilda UNWTO Bosh Assambleyasining 25-sessiyasiga mezbonlik qilishi o'zbek turizmiga o'zgacha jozibadorlik beradi. Albatta tarixiy shaharning bunday katta turistlarning qamrovini kengaytiradi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Travel and Tourism Economic Impact 2019. //https://www.wttc.orghttps://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/raziskave/raziskave/world2019.pdf (2019 yil mart)
2. World travel and Tourism Council.org.https://wtcc.org/Research/Economic-Impact
3. Travel and Tourism Economic Impact 2019. https://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/raziskave/raziskave/world2019.pdf(2019 yil mart)
4. Global Economic Impact and Trends 2020. https://wtcc.org/Portals/0/Documents/Reports/2020/Global%20Economic%20Impact%20Trends%202020.pdf?ver=2021-02-25-183118-360
5. <https://zarnews.uz/uz/post/samarqand> jahon turizm markaziga aylanadi (2019 yil 22 iyun holatiga ko'ra)
6. A.Yo'ldoshev. Samarqandga o'n yilda 14 million, uch yilda 15 million sayyoh keldi. Xalq so'zi. (2019 yil 7 noyabr).
7. <https://zarnews.uz/uz/post/> Samarqand jahon turizm markaziga aylanadi (2019 yil 22 iyun)
8. B.A.Erkayeva. "O'zbekistonda tarixiy-madaniy turizmni rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari". "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. №6, noyabr-dekabr, 2021 yil. <https://xs.uz/uz/post/samarqandga-on-jilda-14-million-uch-jilda-15-million-sayyoh-keldi> (2019 yil 7 noyabr).
9. G'olib Hasanov. Samarqand jahon turizm markaziga aylanadi. <https://zarnews.uz/uz/post/Samarqand-jahon-turizm-markaziga-aylanadi> (2019 yil 27 iyul)
10. Raxmonov Shuxrat Shavkatovich, and Alimova Mashxura Toirxonovna. «Туризм мощный катализатор социально-экономического развития региона» International Journal of Innovative Technologies in Economy, no. 3 (15), 2018, pp. 3-7.

UO'K 903

### SUV INSHOOTLARI QURILISHI TARIXI (QASHQADARYO VOHASI MISOLIDA)

*Yu.A.Ergasheva, t.f.d., prof., Qarshi Muhandislik-Iqtisodiyot Instituti, Qarshi*  
*I.X.Jabbarova, dots., PhD, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Maqolada O'zbekistonning janubiy hududi hisoblangan Qashqadaryo vohasi dehqonchilik an'analari, qadim suv inshootlarining vujudga kelishi, rivojlanishi, turli davrlarda kishilik jamiyati tomonidan suv inshootlarida bo'lgan o'ziga xosliklar, mafkuralar va siyosiy tuzumlarning ta'siri natijasida suv inshootlarning turlarini o'zgarib borishi hamda ahamiyatiga ko'lami jihatidan ulardan bugungi kunda ham foydalanilayotganligi xususidagi qarashlar kabi masalalar tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** suv, an'ana, Markaziy Osiyo, xalq, o'zbek, janubiy, suv bo'lma, hayrov, damba, sepoya, gidrotexnik inshoot, irrigatsiya.

**Аннотация.** В статье проанализированы такие вопросы, как оазис Кашкадарья, считающийся южной территорией Узбекистана, традиции земледелия, возникновение, развитие древних водных сооружений, изменение типов водных сооружений в результате влияния особенностей, идеологий и политических режимов, существовавших в водных сооружениях в разные периоды человеческим обществом, а также их значение и масштабы.

**Ключевые слова:** вода, традиция, Центральная Азия, народ, узбекский, Южный, Хайров, дamba, сепoя, гидротехническое сооружение, ирригация.

**Abstract.** The article analyzes such issues as the agricultural traditions of the Kashkadarya Oasis, the emergence, development of ancient water structures, the transformation of types of water structures as a result of the influence of peculiarities, ideologies and political arrangements in water structures by the human society at different times, as well as views on their use even today in terms of significance and scope.



**Keywords:** water, tradition, Central Asia, people, Uzbek, South, section water, hayrov, damba, sepyo, hydrotechnical structure, irrigation.

**Kirish.** Janubiy O'zbekiston hududida azaldan dehqonchilik kishilarning asosiy mehnat mashg'uloti sifatida turmush sharoitini yaxshilashning asoslaridan biri bo'lgan hamda suv va suv zahiralardan foydalanish an'analari o'ziga xosligi bilan ajralib turgan. Dehqonlar hayotida dehqonchilik qilish va uni rivojlantirish jarayonining o'ziga xos tarixiy tajribasi shakllangan va hududning o'zigagina xos bo'lgan jamoaviy ravishda suv ishlarini amalga oshirish bilan ajralib turadigan bir qator jihatlar ham mavjud bo'lgan. Shu ma'noda, O'zbekiston hududida, xususan, Qashqadaryo vohasida sug'orma dehqonchilikning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini o'rganishda tarixchi, arxeolog, irrigator, etnograf, tilshunos va boshqa olimlarning bu sohadagi tadqiqotlari, asar va maqolalari muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki voha sug'orilish tarixining paydo bo'lish va rivojlanish tarixini tahlil etmasdan turib, vohaning butun sug'orilish tarixini o'rganib bo'lmaydi. Chunki bir vaqtlar Yunon-Baqtriya, Kushon, Sug'd, boshqa qadimiy va o'rta asr davlatlari tarixida katta o'rin egallagan Qashqadaryo vohasining sug'orma dehqonchilik tarixini o'rganilishi tarixning turli bosqichlarida shu hududda yashovchi xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarzini va ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi tarixi muammolarini ilmiy tahlil qilishda g'oyat muhimdir.

**Manbalar va metodlar:** Qashqadaryo vohasida sug'orma dehqonchilik madaniyatining vujudga kelishi, sug'orish tarmoqlari, suv inshootlarining barpo etilishi hamda irrigatsiya xo'jaligining rivojlanishi tarixi haqida qisqacha fikr yuritishga harakat qilamiz. O'rta Osiyoda sug'orma dehqonchilik tarixini yoritishda rus sharqshunoslari, tarixchi, arxeolog, etnograflarning xizmatlari kattadir. Bu olimlarning tadqiqotlarida, turkiy xalqlar yashagan hududlarda qadimgi sug'orma dehqonchilikning paydo bo'lishi, shakllanishi, O'rta Osiyoda zamonaviy arxeologik tadqiqotlar va dehqonchilikning paydo bo'lish muammolari, Qashqadaryoda irrigatsiya ishlari, III-VIII asrlarda Naxshabning qadimiy tarixi haqida ba'zi bir muhim ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bu soha tarixini o'rganishda V.V. Bartold[1], B.V. Andrianov, S. Lunina, M.YE. Masson, N.D. Andreyev, G.N. Vinogradov, A.R. Voyeykov, V.A. Polozovlarning tadqiqotlari muhim rol o'ynaydi. Ko'rsatib o'tilgan tadqiqotlarning ayrimlarida bevosita Turkiston, xususan, Qashqadaryo vohasi sug'orma dehqonchiligi tarixi, etnografiyasi bilan bog'liq holatlarning ayrim jihatlari o'rganilgan.

**Natijalar:** Qashqadaryo vohasining eng qadimgi davrdagi sug'orilish tarixini o'rganilishida uning o'ziga xos tomoni shundaki, bu tarix arablar istilosigacha bo'lgan davrda yozma manbalar orqali to'liq yetib kelmaganligidadir. Shu sababli ham biz Qashqadaryo vohasining sug'orma dehqonchilik tarixining o'rganilishida mavjud yozma manbalarga, arxeologik qazuv ishlari orqali topib tekshirilgan topilmalarga suyanib fikr yuritishga harakat qilamiz.

Nazarimizda, odamlar qadim davrlardayoq suvning foydaliligiga e'tibor qaratishgan. Ular o'zlarining kun kechirish, yashash va turmush tarzini yaxshilash maqsadida yegulik topish yo'llari haqida o'ylay boshlashgan. Dastlab odamlar bu ishga ongsiz suratda yondoshishgan, vaqti-vaqti bilan daryolar suvi toshib turgan joylarda ekin ekishgan. Ular daryolar suvi qaytib, yer xalos bo'lishi bilan ekin ekishga kirishishgan. Bu tuproqni qayta ishlamasdan hosil yetishtirish imkoniyatini yaratgan. Sug'orma dehqonchilik shakli ana shu taxlitda paydo bo'lgan. Dehqonchilikning bu turi o'z samarasini bergan, odamlar mehnati samarasiz ketmagan. Otashparastlikning muqaddas kitobi, «Avesto»da ilk dehqonchilik bilan bog'liq g'alla ekish, yerni sug'orish, haydash kabi jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlarga keng o'rin berilgan. «Avesto»da hosildorlikni oshirishdagi asosiy omillardan biri yerning zaxini qochirish, sho'rini yuvish, deb maslahat beriladi. Zardushtiylarda yaxlit bir dehqonchilik madaniyati yaratish uchun maxsus irrigatsiya tizimi va yer maydonlari jamoa a'zolari o'rtasida tartibli taqsimlanishiga amal qilingan. «Avesto» da yozilishicha, «kimda-kim bug'doy eksa, u Ashahni (Haqiqatni) ekadi. U Mazda dinini yana va yana ko'klarga ko'taradi. Qachonki, egatlarda urug' yetilsa, devlar o'rinlaridan tura boshlaydilar. Qachonki, bug'doy gurkirab ko'karsa, devlar dahshatlardan titray boshlaydilar. Qachonki, bug'doy xirmonga uyulsa, devlar nobud bo'ladilar. Qay bir xonadonda bug'doy bosh chiqarsa, u xonadonga devlar yaqinlasha olmaydilar»[2]. Ma'lum bo'ladiki, «Avesto» paydo bo'lgan davrda g'alla ekish, don yetishtirish, umuman, dehqonchilik madaniyati yetarli darajada rivojlangan. Suv yo'llari to'silib irrigatsiya inshooti o'rni foydalanilgan.

Ilk temir davri O'zbekistonning janubiy vohalari bilan uzviy bog'liq. Keyingi yillarda o'tkazilgan qazish ishlari temir buyumlarning tarqalish areallarini yanada kengaytirdi. Dalvarzin, Daratepa va Quvisoy topilmalari miloddan avvalgi VII asrga mansub bo'lib, ular Janubiy Turkmaniston, Qashqa va Surxon hamda Zarafshon vodiylarida temirdan ishlangan buyumlar tarqalganligini isbotlaydi. Ular asosan temir pichoq va o'roqlardir. Shu tariqa Qashqa vohasida ilk temir davridayoq sug'oriladigan dehqonchilik

vodiylari vujudga keladi va u, eng avvalo, vohaning tog' oldi tumanlarida qaror topadi[3]. Mehnatkash xalqimiz ekinzorlarni suv bilan ta'minlashda sug'orish inshootlarini yaratib yildan–yilga sug'orish inshootlari texnikasini kuchaytirib borish orqali dalalardan mo'l hosil olishga erishganlar. O'rta asrlarda dalalarni sug'orish va suvlarni taqsimlashda suv qaytargichlarning ahamiyati benihoya katta bo'lgan.

Mamlakatimizda o'tkazilgan arxeologik qazishma ishlari natijasi shuni ko'rsatadiki, bundan 3000-3200 yillar muqaddam, ya'ni bronza davridayoq yurtimizda sug'orish ishlari ancha rivoj topib, suv inshootlari bunyod etilgan. Faqatgina Zarafshon daryosidan tortilgan, bundan ikki yarim ming yil oldin qo'lda qazib bunyod etilgan Darg'om kanalini qazishda tadbirkor miroblar, irrigatorlar yerning past-balandligini naqadar aniqlik bilan hisobga olishgan. Ajdodlarimiz Amudaryo va Zarafshonning bir qism suvini olish uchun ularning baland qirg'oqlari tagidan tonnellar (lahm) o'tkazishgan. Daryo suvlari sathidan baland yerlarni sug'orish uchun eramizning boshlaridayoq suv ko'tarish inshootlari - chig'irlar qurilgan. Chig'ir moslamasi suv sathi sug'oriladigan yer sathidan pastda bo'lgan joylarda suvni yuqoriga ko'tarib beradigan qadimgi eng oddiy gidravlik moslama sifatida keltiriladi. Qadimda Misr, Hindiston, Xitoy, O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarning sug'orish tizimlarida qo'llangan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, oqar suv kuchi bilan harakatlantiriladigan Chig'ir O'rta Osiyoda (ayniqsa, Xorazmda) IX—XI-asrlarda keng tarqalgan[4].

Mo'g'ullar istilosi davrida Movarounnahrda suv o'zanlari mutlaqo ishdan chiqarilgan va xonavayron qilingan. Masalan, Xorazmdagi Ko'hna Urganch kabi yirik shahar suvga bostirilgan, Samarqand shahridagi noyob "Jui Arzis" qo'rg'oshin arig'i ham buzib tashlangan. Ta'kidlash lozimki, Afrosiyob qo'rg'oni maxsus quvur orqali suv bilan ta'minlanib, ariqning tubi ravoqdor tirgaklar ustiga o'rnatilgan va yonlari qo'rg'oshin bilan mustahkamlangan. Jui Arzis 10 metr balandlikda oqqan, degan farazlarni keltirib chiqaradi. Hududimizda suv bilan ta'minlovchi tegishli xuddi shunday noyob qadimiy gidrotexnika inshootlaridan "Yakkabog'daryo" ning yuqori oqimining qadimgi qo'rg'on atrofidagi payram turidagi akveduki, "Bandixonsoy" ustidan o'tkazilgan osma quvur (akveduk) lari saqlanib qolgan.[5].

O'rta Osiyoda suv inshootlari orasida ko'p uchraydigan turi – Sardobadir. O'rta asrlardagi sardobalar murakkab irrigatsiya-muhandislik inshooti bo'lib, ular har bir joyning geografik iqlimiga moslashgan holatda bunyod etilgan. Bu inshootning hovuzidagi suvi bir yilgacha sof, toza holatda saqlangan. Bunday inshootlarning bir qismining hozirgi kungacha saqlanib qolganligi, O'rta Osiyo xalqlari suvdan foydalanish an'alarini tadqiq etishda alohida ahamiyat kasb etadi.[24] Bu kabi sardobalarni Qashqadaryo vohasida ko'plab uchratish mumkin.

**Conclusion.** Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Qashqadaryo vohasida sug'orma dehqonchilik qadimdan aholining asosiy mashg'uloti sifatida mavjud bo'lib, yuqoridagi xalqona amaliy usullar yaqin vaqtlargacha kishilar hayotining ajralmas tarkibiy qismi sifatida dehqonchilik jarayonida foydalanib kelinganligi bilan ahamiyatlidir.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркистана. Сочения – Москва: Наука, 1965. – С. 97-232.
2. Лунина С.Б. Города Южного Согда в VIII– XII вв. – Ташкент, 1984. – С. 23.
3. История Древнего Востока. – Москва: Политической литературы, Наука, 1988. – С. 283.<sup>1</sup>
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 1-жилд. – Б.552
5. Ergasheva, Y. A., & Khazratov, A. N. Water culture of the people in Uzbekistan. // Water Projects and Technologies in Asia: Historical Perspectives, (2023). 327.

UO'K 903

### MARKAZIY OSIYA MUTAFAKKIRLARINING DAVLAT BOSHQARUVIGA OID QARASHLARINING TARIXIY O'ZGARUVCHAN XARAKTERI

*M. Karimberdiyev, o'qituvchi, Namangan Muhandislik texnologiya Instituti, Namangan*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada, Mamlakatimizda yashab ijod qilgan davlat arboblari va olimlarning davlat boshqaruviga oid nazariy yondashuvlarini tarixiy-ijtimoiy tahlili ko'rib chiqilgan.

**Kalit so'zlar:** Davlat boshqaruvi, davlatchilik, boshqaruv, kengash, ra'iyat, Xukumdorga o'gitlar, podshox, vazir, adolatli jamiyat, tarixiy hotira.

**Аннотация.** В данной статье рассмотрен историко-социальный анализ теоретических подходов к государственному управлению государственных деятелей и ученых, живших и творивших в нашей стране.

**Ключевые слова:** Государственное управление, государственность, управление, совет, подданные, поручения правителю, царю, министру, справедливое общество, историческая память.

**Abstract.** In this article, the historical and social analysis of the theoretical approaches to state management of statesmen and scientists who lived and worked in our country was considered.

**Keywords:** *State management, statehood, management, council, subjects, instructions to the ruler, king, minister, just society, historical memory.*

Bizga malumki, jahon tarixida, xususan, vatanimiz tarixida o'zbek davlatchiligi tarixiga oid ko'plab moddiy va yozma manbalarimiz mavjud. Shu bilan bir qatorda Sharq o'lkalarida davlatni idora etish qoidalarini bayon qiluvchi, podshohlarni odil siyosat yurgizishga undovchi ko'plab katta-kichik asarlar ham yaratilgan. Bazi mualliflar mamlakatni boshqarish masalalariga o'z asarini ayrim boblarini bag'ishlagan bo'lsalar, bazilari bu mavzuda alohida asar yozganlar.

Farobiyning "Fozil odamlar shahri", Kaykavusning "Qobusnoma", Nizomulmulkning "Siyosatnoma", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Xoja Samandar Termiziyning "Hukmdorga o'g'itlar" va Amir Temurning "Temur tuzuklari" kabi asarlar sharq mamlakatlarida g'oyat mashhur bo'lgan. Undan keyingi davrlarda ham donishmand kishilar bu mavzuda qalam tebratganlar. Ular asosan, qaysidir jihatdan o'z davrining hukmron doiralariqa yaqin odamlar bo'lib, o'z asarlarini aksar hollarda biron podshoh, shahzoda yoki hokimga bag'ishlaganligiga guvoh bo'lamiz. Shu o'rinda davlatchilik tariximizdan ma'lumki, mamlakatimizga rahbarlik qilgan siyosiy yetakchilar ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosga hurmat qilish barobarida o'z faoliyatlarida ulardan dasturul amal sifatida foydalanganlar. Bu asarlarda odatda adolatli jamiyat, qonun ustuvorligi, qat'iy tartib intizom kabi masalalarga murojaat qilingan.

Zero yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, "Biz o'z faoliyatimizda qonun ustuvorligi, tartib-intizom, inson huquq va erkinliklarini ta'minlashga alohida e'tibor beramiz. Yurtimizda barpo etilayotgan huquqiy-demokratik davlatda adolatsizlik bo'lishiga hech qachon yo'l qo'ymaymiz. Qonun va adolat ximoyasi xokimiyatning barcha bo'g'inlari, eng avvalo davlat boshqaruvi organlari, ayniqsa, huquqni muxofaza qilish idoralarining birinchi darajali vazifasi bo'lib, ayni paytda butun jamiyatimizning kuch va imkoniyatlarini shu yo'lda safarbar etish shart, deb xisoblaymiz"[1]. O'zbek davlatchiligi taraqqiyot bosqichlarida davlatchilik an'analarimizni yanada yuqoriroq bosqichga ko'tarilishining asosiy sabablaridan biri davlatchiligimiz nazariy asoslari – davlatni boshqarish yuzasidan yo'l-yo'riq va nasihatlarini o'z ichiga olgan qarashlar mujassamlashgan asarlarni vujudga kelishidir. Bundan ming yillar burun davlatchiligimiz tizimi borasida qalam tebratgan ilk o'rta asr mutafakkirlaridan Abu Nasr Farobiy (875-950yy) davlatchilikning mag'zini anglab "Davlatning vazifasi insonlarni baxt saodatga eltishdir[2]", - deb yozgan edi. Bu bilan Farobiy boshqaruv doim davlatning o'z fuqarolarining baxt saodatga erishishi qayg'urishi lozimligini ta'kidlaydi. Uning na mazxabi, na millati, yoki boshqa tomoni ajratilgani yo'q. Bu yerda eltish deyilyapti, ya'ni davlatning jamiyat hayotidagi mas'uliyati va o'ziga yarasha boshqarish huquqi haqida ishora bo'lyabdi. Farobiy bobomiz IX-X asrlarda davlatni boshqarish shakli monarxiya shaklida bo'lsada, boshqaruvni demokratiya shaklini ilgari suradi.

Farobiy davlatni yetuk shaxs (marifatli shoh), yetuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida adolatli boshqarish mumkinligini qayd etadi. Uning fikricha, davlatning vazifasi shahar aholisining (Farobiy "shaharni" kamolot va baxtga erishishning zaruriy vositasi deb hisoblagan) baxtli hayotini taminlash va qo'riqlashdan iborat, deb hisoblaydi[3] Adolatli davlat va fozil jamiyatning o'zaro bog'liqligi, siyosiy hokimiyat masalalari G'azzoliy, Nizomulmulk (XI) asarlarida ham qayd etilgan. Imom G'azzoliyning "Kimyo saodat" asarida davlat rahbari jamiyatning yuragi, odamlarning dono va diyonatli rahbar atrofida uyushishi xaq taolo xohishiga muvofiq, degan g'oya ifodalangan[3].

Abu ali Hasan ibn ali Tusiy-Nizomulmulk (1018-1092) o'zining "Siyosatnoma", "Dastur-ul-vuzaro", "Qonun ul-mulk" kabi asarlarida adolat, insof, to'g'rilik va halollik kabi axloqiy kategoriyalarga urg'u bergan bo'lsa-da, siyosat hodisasini real hayot bilan bog'lab talqin etgan hamda markazlashgan kuchli davlat g'oyasini qat'iy himoya qilgan. Nizomulmulk "Davlatda markazlashgan hukumat (ijro hokimiyati) kuchli bo'lsa, shunda tinchlik va adolat barqaror bo'ladi, raiyat (xalq) o'z maqsadiga yetadi, jamiyat sulh va adolatda, muruvvatda yashaydi", - deb qayd etadiki, kuchli ijro hokimiyati haqidagi bu muallif qarashlari o'tish davrini boshdan kechirayotgan hozirgi zamon siyosiy tizimlari uchun ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda[3].

Markaziy Osiyodagi ilm-fan va madaniyat rivojida qomusiy olim Abu Rayxon Beruniy (973-1048-yillar)ning ham o'ziga xos o'rni bor. Beruniyning 154 ta tarjimasi, turli hajmdagi asarlar, yozishmalar yozganligi haqida ma'lumotlar bor, lekin bizgacha 30 tasi yetib kelgan. Bu asarlarida, bir tomondan Markaziy Osiyo, qadimgi Yunon va Hind mutafakkirlarining ilg'or an'analarini ijodiy rivojlantirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning yetukligi, tafakkur doirasining kengligidan dalolat beradi. Beruniy tomonidan "sabablarning sababi" – inson va insoniyat jamiyatining yuzaga kelishi masalasining qo'yilishi

diqqatga sazovordir. Bu to'g'risida u "Qadimgi tarixlarning eng qadimgisi va mashhuri bashariyatning boshlanishidir"<sup>4</sup>], – deb yozadi.

Millat tarbiyasi hamma zamonlarda ham eng dolzarb masala bo'lib kelgan. Sharq mutafakkirlari farzand tarbiyasiga, odil hukumdor tarbiyalashga, valiaxd va shaxzodalarni tarbiyalashga va axloqli va aqil zakovatli o'g'il qizlarni tabiiyalashga kata etibor berishgan. Jumladan: "Kalila va dimna" nomi bilan mashhur bo'lgan xindlarning "Panchatantra" (Besh hikmat), "To'tinoma" nomi bilan shuxrat qozongan "Shukasaptati" (To'tining yetmish hikoyasi), Yusuf hos Hojibning "Qutadg'u bilig" (Baxt saodatga yo'llovchi bilim), Muslixiddin Sadiyning "Guliston" va "Bo'ston", Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy", Alisher Navoiyning "Maxbub ul-qulub" (Ko'ngillarning sevgani), "Hayrat ul-abror" (Yaxshi kishilarning hayratlanishi), Gulxaniyning "Zarbulmasal" kabi o'nlab durdona asarlari asrlar mobaynida farzandlar tarbiyasida dasturulamal vazifasini o'tab kelmoqda. Bu asarlar necha-necha avlodga poklik, rostgo'ylik, juvonmardlik fazilatlarini singdirib kelayotgani sir emas. Unsurulmaoliy Kaykovus qalamiga mansub "Qobusnoma" asari Sharq xalqlari orasida ma'lum va mashhur<sup>5</sup>].

XV asr oxiri XVI asr boshlarida yashab ijod etgan mashhur bobolarimmizdan yana biri Mavlono Muhammad Qozidir. Muhammad Qozining asosiy asari "Silsilat ul-orifin va tazkirat us-siddiqin" bo'lib, ko'pincha qisqacha "Silsilat ul-orifin" deb yuritiladi. Risolada mamlakatda tartib va barqarorlik bo'lishi uchun podshoh amal qilishi lozim bo'lgan muhim shartlar, podshoh va fuqarolarning o'zaro munosabatlari, davlat siyosatining o'ziga xos nozik va murakkab tomonlari haqida mulohaza yuritiladi<sup>6</sup>].

Xulosa qilib aytganda ushbu asarlarni yozilishiga jamiyatni va davlat boshqaruvini yildan-yilga takomillashtirish zarurligi taqazo etgan. Bizning fikrimizcha, bugungi kunda rahbar kadrlarni yaratishda, davlat boshqaruviga oid yaratilayotgan qonunlarda ushbu asarlarning mazmun mohiyatidan kelib chiqib yaratilsa davlat boshqaruvida sifat ko'rsatgichi yanada yuqoriroq bo'ladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев. Ш. М. Буёк келажигимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.– Б. 22.
2. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. –Т.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – Б. 223.
3. Одилқориев Х. Т., Раззаков Д. Х. Сиёсатшунослик. – Т.: Ўқитувчи, 2008. – Б.72.
4. Манавият yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar).– Т.: Xalq merosi, 200. – Б. 107.
5. Кайковус. Қобуснома.– Т.: Ўқитувчи, 2006. – Б.4.
6. Мавлоно Муҳаммад қози. Хукмдорга ўғитлар. – Т.: Шарқ, 1999. – Б.1-2.

UO'K 93/94 377.2

## O'ZBEKISTONDA 1925-1954 –YILLARDA SANOAT SOHASIDA AMALGA OSHIRILGAN TADBIRLAR VA ULARNING NATIJALARI

(Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari misolida)

*B.Sh.Mamatqulov, PhD, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** O'zbekiston janubiy hududlari Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida 1925-1954-yillarda sanoat sohasida amalga oshirilgan tadbirlar va ularning natijalari gaz-oltingugurt sanoatining yuzaga kelishi va rivojlanish tarixi ilmiy asosda tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** O'zbekiston SSR, to'qimachilik, mashinasozlik, energetika, o'gir sanoat, fabrika, kimyo sanoati, zavod, infrastruktura, fabrika.

**Аннотация.** Анонированная история появления и развития газосернистой промышленности в южных регионах Узбекистана, в Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях, была проанализирована на научной основе по мерам, реализованным в промышленной сфере в 1925-1954 годах.

**Ключевые слова:** Узбекская ССР, текстиль, машиностроение, энергетика, обрабатывающая промышленность, фабрика, химическая промышленность, завод, инфраструктура, фабрика.

**Abstract.** The history of the emergence and development of the gas-sulfur industry in the southern regions of Uzbekistan, in the Kashkadarya and Surkhandarya regions, was analyzed on a scientific basis by the measures implemented in the industrial sphere in 1925-1954 and their results.

**Key words:** Uzbekistan SSR, textile, machinery, energy, manufacturing, factory, chemical industry, factory, infrastructure, factory.

O'zbekistonda 30-yillarda ham sanoat qurilishi sur'atlarini asossiz ravishda jadallashtirish tendensiya davom ettirildi. Respublika iqtisodiyotida mamlakatning asosiy paxta bazasi sifatida ixtisoslashuvi yanada kuchaytirildi. Shuningdek, to'qimachilik, mashinasozlik, energetika, kimyo sanoati, ipakchilik, uzumchilik va umuman qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarini ko'paytirish vazifalari qo'yildi. O'zbekistondagi sanoat korxonalarini asosan Markaz manfaatlariga muvofiq tashkil etilib, mintaqa aholisi uchun zarur bo'lgan zavod va fabrikalar qurish masalasi hech kimni qiziqitirmadi. Urushdan oldingi besh yilliklar davrida sanoatning xalq xo'jaligida egallagan salmog'i 1928-yildagi 43 foizdan 1940-yilda 70 foizga yetdi. Ammo sanoat Markaz tasarrufida edi. Masalan, 30 yillarning o'rtalarida O'zbekistondagi korxonalarining 90 foizi ittifoq tasarrufida bo'lgan [1, 8]. Ikkinchi besh yillikda 189 ta sanoat korxonasi ishga tushirildi. Bu davrda O'zbekiston og'ir sanoati uchun 365,7 mln rubl yoki xalq xo'jaligiga sarflash rejalashtirilgan mablag'ning 17,6 foizi mazkur tarmoqqa ajratildi. Ip, gazlama, ipak yigiruv, tikuvchilik, mo'ynachilik, poyafzal, qishloq xo'jaligi mashinasozligi sohalariga oid zavod va fabrikalar O'zbekiston uchun mutloqo yangi edi. 1933-yili O'zbekiston sanoat korxonalarining 40 foizi Toshkent okrugi, 31,4 foizi Farg'ona, 11,1 foizi Zarafshon, 6 foizi Qashqadaryo, 5,3 foizi Surxondaryo, 6,4 foizi Xorazm okrugiga to'g'ri keldi [2, 4]. 1940-yil O'zbekiston sanoat korxonalarining viloyatlar bo'yicha joylashuvida aksariyat sanoat korxonalarini Toshkent, Farg'ona va Samarqand hududida faoliyat yuritgan bo'lsa, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm hududlarida sanoat korxonalar sonining kamligi bilan izohlanadi. Yirik sanoat korxonalarining hududlar kesimida joylashuvidagi nomuvofiqliklarining sababi sifatida bizningcha:

Birinchi, hududlarda yashagan aholi soni bilan bog'liq xolda, aholi zich yashagan hududlarda sanoat korxonalarini ko'proq tashkil etildi;

Ikkinchi, O'zbekiston hududida 1925-yilga qadar ham sanoat korxonalarini mavjud edi, Buxoro va Xorazmdagi sanoat korxonalarining tashkil etilishidagi sustkashlik monarxiya tizimining asoratlari sifatida izohlansa, Turkiston o'lkasida Farg'ona va Toshkent okruglarida sanoat korxonalarini tezkorlik bilan qurildi;

Uchinchi, Markazning manfaatlari, qolaversa o'lka boyliklarini tashib ketish borasida temir yo'llar mavjud bo'lgan hududlarda sanoat korxonalarining tashkil etilishi ayni muddao edi;

To'rtinchi, infrastruktura ya'ni elektr energiyasi, yo'l, shuningdek, kadrlar tayyorlash masalasida o'rta maxsus hamda oliy o'quv yurtlarining tashkil etilishi ham hududlardagi sanoat korxonalarining soniga qarab belgilandi.

Beshinchi, Farg'ona, Toshkent va Samarqand viloyatlarida azaldan hunarmandchilik rivojlangan.

Tog'-kon sanoati ham so'zsiz bu davrda tinimsiz rivojlantirib borildi. Toshko'mir qazib chiqarish va undan sanoatda foydalanish yildan yilga oshirib borildi. Masalan, 1934-yil 1500 ming rubl, 1934-yil 2380 ming rubl, 1935-yil 3970 ming rubl, 1936-yil 5925 ming rubl, 1937-yil 8000 ming rubllik toshko'mir ishlab chiqarildi. 1933-yildan 1930-yilga qadar toshko'mir ishlab chiqarish 570 foizga ko'paydi. O'zbekistonda ko'mirni sanoat ulushida qazib olish 1930-yillarning oxiridan boshlandi. 1932-1937-yillarda O'zbekistonda toshko'mir ishlab chiqarishda o'sish jarayoni kuzatildi. Masalan, Norin №1 shaxtasida toshko'mir ishlab chiqarish 1933-1937-yillarda 100 ming tonnadan 700 ming tonnaga, Shurab №8 shaxtasida toshko'mir ishlab chiqarish shu yillarda 100 ming tonnadan 500 ming tonnaga ko'paydi [3, 219].

O'zbekistonda boy xom ashyo manbalari bo'lishiga qaramay, XX asrning 30-yillariga qadar kimyo sanoati deyarli bo'lmagan. Ohak kuydirish, o'simlik bo'yog'i olish, oltingugurt ishlab chiqarish, ishqoriy moddalar tayyorlash, savdogarlik bilan shug'ullangan bir qancha kichik korxonalar faoliyat olib borgan.

Zamonaviy kimyo sanoatining vujudga kelishi Farg'ona vodiysidagi Sho'rsuv oltingugurt konining ishga tushirilishi bilan boshlandi. 1932-yildan Chirchiq elektr kimyo kombinati qurilishi boshlanib, bu korxonada 1940-yil oktabrdan mahsulot bera boshladi. Shu yili respublikaning jami sanoat mahsuloti hajmida kimyo sanoati hissasi 0,8 foizga teng bo'ladi, bu sanoat sohada band bo'lgan ishchilar esa 1,5 foizini tashkil etdi. Ikkinchi va uchinchi besh yillik davrda ham O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish uchun barcha chora-tadbirlar ko'rildi. Paxta ekin maydonlari kengaytirib borildi. 1933-yil O'zbekiston bo'yicha 795671 tonna paxta yetishtirilgan bo'lsa, 1937-yil bu ko'rsatkich 1116325 tonnaga yetdi. Farg'onada 431 246 tonnadan, 588300 tonnaga, Xorazmda 46151 tonnadan, 75400 tonnaga ko'paydi. Farg'ona vodiysida bu yillarda paxta maydoni bor yo'g'i 4,6 ming gektarga ko'paytirgan bo'lsa. Hosildorlik esa 34 foizga oshirildi. Xorazmda esa hosildorlik 60 foizga oshiriladi.

1934-yil O'zbekiston paxta tozalash zavodlari 37 tani tashkil etib, ulushi 45 foizi Farg'ona, 18 foizi Zarafshon vohasi, 13 foizi Toshkent, 11 foizi Xorazm, 8 foizi Surxondaryo va Qashqadaryo, 5 foizi Buxoro viloyatiga to'g'ri keldi [4, 302].

Paxta ittifoqi markaziy shaharlari to'qimachilik fabrikalar uchun asosan xom ashyo bo'lganligi tufayli, uni ishlab chiqarish ko'paytirib borildi. Shuningdek, paxta tolasi ishlab chiqarish ham yildan yilga

oshirildi. 1924 – 1925-yilda 64,5 ming tonna paxta tolasi tayyorlangan bo'lsa, 1940-yil 538 ming tonna tayyorlandi. Respublika bo'yicha ishlab chiqarilgan paxta tolasining 178,4 ming tonnasi Andijonga, 98,2 ming tonnasi Farg'onaga, 21 ming tonnasi Surxondaryo, 36,3 ming tonnasi Xorazm viloyatiga 7,8 ming tonnasi Qashqadaryo hisobiga to'g'ri keldi. 1937-yildan sun'iy ipakdan gazlamalar to'qish boshlandi. O'zbekistonda qadimdan poyafzal tayyorlashning o'ziga xos usullari va an'analari mavjud edi. Poyafzal tikuvchi kosiblar qo'lda aholining turli qatlamlari uchun har xil andozalarda etik, maxsi, kavush tikkanlar. Birinchidan poyafzal fabrikasi 1927-yil Toshkent shahrida ochildi. 1935-yil shu shaharda ikkinchi poyafzal fabrikasi ishga tushirildi. Bu turdagi korxonalar 1938-yil Buxoroda, 1939-yil Samarqand, To'rtko'l, Termiz shaharlarida, 1940-yil Andijon, Qo'qon, Chirchiq, Namangan shaharlarida kichik hajmdagi poyafzal fabrikalari ishga tushirildi.

30-yillarda mahalliy hunarmandchilik rivojlanirish ikkinchi darajali masalaga aylandi. Respublikada hunarmandchilik artellari soni yildan yilga kamayib bordi. Masalan, 1933-yil O'zbekistonda hunarmandchilik soniyellari 495 ta bo'lsa, 1938-yil ular soni 321 taga tushdi. 1938-yili hunarmandchilik soniyellari 402,7 mln rubllik mahsulot ishlab chiqardi. Sovet davlat baliqchilik sanoatiga muayyan e'tibor qaratdi. Mazkur sanoat tarmog'i asosan Qoraqalog'iston ASSR yo'lga qo'yilgan bo'lib, 1928-yil 123,0 ming rubl, 1937-yil 2,1 mln rubl ajratildi[5, 271].

1934-yil Mo'ynoq baliq zavodiga 1436 ta ishchi faoliyat olib bordi. Bu zavod 1933-yil 565 ming rubllik, 1940-yil 1826 ming rubllik mahsulot ishlab chiqardi. Mo'ynoq go'sht-baliq konserva zavodi qurilishi 1935-yil boshlandi. Sobiq Ittifoqdagi eng yirik baliq urug'i tozalaydigan zavod Nukusda 1934-yil ishga tushirildi. 1937-yilda Termizda yog', 1938-yilda esa non zavodi, 1939-yilda Denovda vino zavdolari ishga tushirildi.

Sobiq SSSR tomonidan amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosati natijasi sifatida ayrim tarixchilar, xususan sovet davri tadqiqotlarida besh yillik rejalar sobiq SSSRning sanoatlashtirish siyosatidagi muhim bosqichlari sifatida e'tirof etiladi. Urushgacha 3 ta besh yillik rejalar ya'ni, birinchi besh yillik (1928-1932-yy), ikkinchi besh yillik (1933-1937-yy), uchinchi besh yillik (1938-1942-yy) rejalar qabul qilingan. Mazkur besh yillik rejalar davrida amalga oshirilgan ishlar bo'yicha tarixchilar mamlakatning sanoatlashuviga baho berishlari, industriya sohasida ma'lum natijalarga erishilganligini e'tirof etishlari tabiiy. Biroq, biz tomonimizdan O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish davrini ikki davrga ajratgan xolda, tahlil va tadqiq etish taklif etiladi:

**Birinchi davr. 1925-1932-yillar.** Bu davr sanoatlashtirishning sun'iy ravishda jadallashtirilishi va uning oqibatlarini sifatida O'zbekiston SSRda sanoat qurilishidagi zarur nisbatlar buzilishi, ma'muriy buyruqbozlik, noaniq topshiriqlar, mutaxassis kadrlar tanqisligi, sanoat sohasida oliy o'quv yurtlari va ishchilarning malaka oshirish tizimini yaratilmaganligi, amalda bajarib bo'lmaydigan vazifalarning belgilanishi bilan izohlanadi.

**Ikkinchi davr. 1933 – 1941-yillar.** Mazkur davr O'zbekistonda amalda yirik sanoat korxonalarining tashkil etilishi, mashinasozlik, energetika, kimyo sanoati, ipakchilik, uzumchilik va umuman qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalarining barpo etilishi, og'ir sanoatning rivojlanishi bilan izohlanadi.

Ayrim xorijlik tadqiqotchilar tomonidan SSSRda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatiga ijobiy baho berilib, sanoat ishlab chiqarishning mutlaq hajmlari bo'yicha XX asrning 30-yillari oxirida SSSR dunyoda AQShdan keyin 2-o'rinni egallaganligi ta'kidlanadi. SSSRda sanoat texnologiyasi yaratilishi mumkinligi, shuningdek, G'arbdan farqli o'laroq SSSRda bozor iqtisodiyoti va fuqarolik jamiyati yo'q edi. V.Lelchuk "SSSRni sanoatlashtirish: tarixi, tajribasi, muammolari" nomli risolasi SSSRdagi sanoatlashtirish jarayoniga yuqori baho berib, quyidagi fikrlarni bildiradi:

**Birinchiidan,** SSSRda sanoat o'zgarishi ikkinchi darajali xarakterga ega edi. Rivojlangan mamlakatlarga qaraganda ancha kechroq amalga oshirilganligi sababli, yangi qurilgan va rekonstruksiya qilingan korxonalarda chetdan eksport qilinadigan uskuna va texnologiyalar, shuningdek, mehnatni tashkil etish usullari qo'llanilgan.

**Ikkinchiidan,** ishlab chiqarishning sanoat turi dastlab iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida shakllanishi mumkin. Sanoatlashtirishda og'ir va mudofaa sanoatining ustuvor rivojlanishiga e'tibor qaratildi.

**Uchinchiidan,** sanoat texnologiyasi yollanma mehnatdan ortiqcha qiymat olish uchun yaratilgan va kapitalistik ekspluatatsiya vositasi bo'lib xizmat qilgan. Stalinistik model, asosan, sotsialistik bayroq ostida dastlabki sanoat kapitalizmini qayta ishlab chiqardi.

*To'rtinchidan*, 70-yillarga qadar sovet jamiyatining muhim xususiyati uning kelajakka intilishi, qo'rquv va dahshatga dosh berishga tayyorligi, o'z farzandlari va umuman kelajak avlodlari uchun porloq kelajak uchun qat'iy intizom va g'ayriinsoniy texnologiyalarga bo'ysunish edi".

Xullas, O'zbekistonda urushdan oldingi yillarda ham sanoat sohasini jadallashtirish tendensiyasi respublika iqtisodiyotining sobiq Ittifoqning asosiy paxta bazasi sifatidagi ixtisoslashuvi yanada avj oldirildi. Bu davrda O'zbekiston xalq xo'jaligida sanoat ishlab chiqarish salmog'i yildan yilga oshib borgan bo'lsada, ammo eng asosiy sanoat korxonalari ittifoq tasarrufida bo'lib, u turdagi korxonalarining salmog'i barcha sanoat korxonalarining 90% ni tashkil qildi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. R-767-fond- Butunittifoq paxta sanoati xodimlari kasaba uyushmasining O'rta Osiyo viloyat qo'mitasi fondi, 1-ro'yhat, 49-yig'ma jild, 8-varaq.
2. Yoqubov G'ulom. Sanoatimizdagi o'pirilishlarga qarshi kurashimiz! // Qizil O'zbekiston. - 1930.- 21-fevral;
3. Jo'raqulov O., Ergasheva J. Qashqadaryo sanoati tarixi. – Qarshi: Nasaf, 1996; 219 bet
4. Mo'minov N. M. Sovetlarning O'zbekistonni sanoatlashtirish uchun kurashi. (1928 – 1932-yillar). – T., 1959. – 302 bet
5. Tursunov S. va boshqalar. Surxondaryo tarixi. –T., 2004. – 271 bet.

UO'K 908

### BUXORO AMIRLIGIDA TA'LIM MASALALARI

*Sh.Mashrapov, o'qituvchi, Namangan muhandislik-texnologiya instituti, Namangan*

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada ta'lim, ma'rifatning rivojida madarasalarning o'rni, xususan, eng yirik va qadimiy ilm-fan markazi bo'lgan – Buxoro amirligidagi madrasalar faoliyati yoritib berilgan.

**Kalit so'zlar:** Madrasa, Buxoro, tarbiya, talaba, guruh, mudarris, a'lo, avsat, madaniyat, ma'rifat, ta'lim.

**Аннотация.** В данной статье освещена роль медресе в развитии образования и просвещения, в частности, деятельность медресе в Бухарском эмирате, который является крупнейшим и старейшим центром науки.

**Ключевые слова:** Медресе, Бухара, образование, студент, группа, преподаватель, отлично, авsat, культура, просвещение, образование.

**Abstract.** This article highlights the role of madrassas in the development of education and enlightenment, in particular, the activities of madrassas in the Bukhara Emirate, which is the largest and oldest center of science.

**Key words:** Madrasah, Bukhara, education, student, group, teacher, excellent, Avsat, culture, enlightenment, education.

Madrasalar ta'lim tizimi har qanday ijtimoiy sohani rivojlantirishda o'ziga xos omil bo'lib hizmat qiladi. Yillar davomida shakllangan ta'lim tizimini yangicha ko'rinishda barpo etish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Ushbu yo'nalishdagi harakatlarni amalga oshirishda Buxoro amirligi madrasalaridagi ta'lim tizimi ham o'ziga xos rol o'ynagan. Buxoro dunyo sivilizatsiyasiga beshik bo'lgan shaharlardan biridir. O'zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev madrasa va ilm markazlari ijtimoiy hayotdagi yuksak mavqeni alohida ta'kidlab, ularning o'ziga xos ma'naviyatni yuksaltirishda " ... mintaqamiz, avvalambor, bugungi O'zbekiston zamini islom ilm-fani va madaniyatining qadimiy beshiklaridan biri hisoblanadi. Xalqimizning ana shunday boy tarixiy, ilmiy, ma'naviy merosini har tomonlama o'rganish, jahon afkor ommasiga keng tanishtirish, eng muhimi, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berish maqsadida tashkil etilgan ilm markazlari tashkil etishni" davr taqozo etishiga alohida e'tibor qaratdi[1]. Yurtimizning qadimiy shaharlaridan bo'lgan Buxoro ham o'zining ko'p sonli madrasalari bilan nom taratgan. Shaharga turli yerlardan ilm olish uchun ko'plab talabalar kelgan, shu sababli "talabalar shahri" deb nomlashgan. Bu an'ana keyingi asrlarda ham davom etgan. Shu sababli aksariyat mualliflar Buxoro haqida so'z ketganda, avvalo, uning shu jihatiga katta e'tibor qaratganlar. Xususan ashtarxoniy davri muarrixii Maxmud ibn Vali (XVI asr) Buxoroning ilm tarqatuvchi markaz sifatidagi xizmatini shunday baholaydi: "Olimlarning ko'pligidan, uni olimlar va ilm-fan bulog'i deb ataydilar". Buxoroga XIX asrda safar qilgan E.K.Meyendorf esa Buxoroning islom olamida tutgan o'rnini quyidagicha ta'riflaydi: "O'zining ko'plab maktablari, olimlari hamda muqaddas qadamjolari sababli musulmonlarning ziyoratgohiga aylangan. Ehtimol shuning uchun u "sharif" nomiga sazovor bo'lgandir". Rus sayyohi N.Xanikov o'z esdaliklarida Buxoroni yirik ilm-fan va ma'rifat, diniy bilimlar markazi sifatida ta'riflab: "Buxoro ilm tarqatuvchi markaz hisoblangan va hisoblanadi", deydi. J.Kunits ham

Buxoroni “arab-eron madaniyatining qal’asi”, Markaziy Osiyoning yuz yillik tarixidagi “Islomning yuragi”, 250 masjid va madrasalar markazi deb atagan[2].

Buxoro madrasalarida nafaqat boylar, balki kambagʻallarning bolalari ham oʻqish huquqiga ega boʻlgan va nafaqa, kiyim-bosh bilan taʼminlangan. Oʻquv yili sakkiz yilga qisqargan va haftada besh kun taʼlim berilgan. Mirzo Ulugʻbek oʻquv dasturlarini ham yangidan ishlab chiqilgan. Yangi oʻquv qoʻllanmalar yaratilib, Mirzo Ulugʻbek mashgʻulotlarni yakka tartibda olib borishni man etib, “jamoalarga” (guruh)larga boʻlib oʻqitish uslubini joriy etgan. Maʼruzalar 70 kishidan iborat katta guruhlarda, amaliyotlar esa 10-15 kishidan iborat kichik guruhlarda olib borilgan. Bu uslub keyingi asrlarda ham saqlanib qolganini manbalarda koʻrishimiz mumkin[2]. Buxoro madrasalarida oʻquv yili 22-sentyabrdan 22-martgacha davom etgan. Bu muddatda 6 oyga puli yetadigan yoki ochlikka bardoshli talabalargina oʻqiy olgan. Qishloqlardan kelgan talabalar kuz boshida kelgan boʻlsa, dehqonchilik vaqtida qishloqqa qaytib, hosilni yigʻgan va pul toʻplab, Buxoroga qaytgan hamda oʻqishini davom ettirgan. Fevral oyida yana qishloqqa qaytgan. Masalan: oʻrtacha hisoblaydigan boʻlsak, oʻquv yili boshida 50 kishi darsga ishtirok etgan boʻlsa, bir haftadan soʻng 20 kishi qolgan. Noyabr va dekabr oylarida sinf yana toʻlgan. Oʻquvchilardan ikkinchi ketish vaqtida esa mart oyi boshlarida 10 ga yaqin talaba qolgan va shu 10 ta talaba oʻquv yilini yakunlagan. 19 yil taʼlim jarayoni shu tarzda kechgan.

Madrasalarda dars jarayonlari ertalabki soat 04:00 dan 10:00 gacha davom etgan, 12:00 da tushlik, soʻngra bahs-munozara, 16:00 dan 18:00 gacha dam olingan. Kechki ovqatdan soʻng yana tungacha bahs-munozara davom etgan. Talabalar oʻquv kursiga qarab emas, balki qaysi kitobni oʻqiyotganligiga qarab guruhlariga ajratilgan. Guruhlar soni talabalar miqdori va madrasa qamroviga qarab belgilangan. Katta madrasalarda har bir guruhda 5-10 nafardan 20 nafargacha talaba tahsil olgan[3]. Buxoro madrasalarida haftada toʻrt kun (shanba, yakshanba, dushanba, seshanba) dars oʻtilgan. Qolgan uch kun (chorshanba, payshanba, juma) taʼtil kunlari boʻlgan. Talaba taʼtil kunlari oʻtilgan mavzular yuzasidan mustaqil ishlashgan va berilgan topshiriqlarni bajargan. Oldingi darslarda oʻrganganini takrorlagan. Juma musulmonlarning anʼanaviy bayram kunidir. Barcha shu kungi ibodatga tayyorgarlik koʻrgan. Jumani talabalar olayotgan ilmini mustahkamlaydigan amaliy mashgʻulot sifatida ham qarash mumkin. Oʻsha kuni jomʼe masjidlarida koʻp xalq toʻplangan. Olim, imomlar turli masalalar yuzasidan vaʼz aytishgan, aholidan tushadigan savollarga javob berishgan.

Madrasa talabalari asosan ikki guruhga boʻlingan: darsga muntazam qatnashadigan, madrasa hujrasida yashab oʻqiydigan talabalar va darslarga erkin qatnashadigan talabalar. Madrasalarda bilim berish asosan suhbat va munozara uslubida olib borilgan, talabalarning mustaqil fikrlashiga alohida eʼtibor qaratilgan. Madrasayi oliylar nafaqat taʼlim-tarbiya, ayni vaqtda ilm-maʼrifat markazi sifatida alohida eʼtibor qozongan. Oʻquv yili oxirida talabalar oʻtilgan fanlar yuzasidan bevosita ota-onalar ishtirokida imtihon topshirgan. Madrasani muvaffaqiyatli tamomlagan talabalarga shahodatnoma – diplom berilgan.

Har yili Buxoro shahrida oʻquv mavsumi oxirlanayotganida bir ajoyib bayramona tadbir oʻtkazilgan. Bunda aʼlochi talabalar taqdirlangan. Xatto aʼlo baholarga oʻqigan talabalar amir tomonidan turli sovgʻa va naqd pul mukofoti bilan taqdirlangan. Oʻz vaqtida talabalar ham oʻzlariga mudarris izlash va tanlashga haqli hisoblanib, unga koʻnikmagan mudarrisdan boshqa mudarrisga borish imkoni berilgan. Ammo talabalarning bir madrasadan boshqa madrasaga oʻtishi juda kam hollarda uchragan. Ayrim madrasalarda maʼlum bir fan yoki kitobning dasturda kiritilmagani yoxud tugallanmay qolgani sababli boshqa madrasaga oʻsha dasturni tugatish maqsadida borilgan. Masalan, Samarqand, Sirdaryo va boshqa viloyatlardan koʻplab talabalarning Buxoro madrasalariga kelgani manbalarda qayd etilgan.

Madrasalarda talabalar tarbiyasiga alohida eʼtibor qaratilgan. Ayni vaqtda, talabalarning yalqovlik va xususan, axloqsizlik qilishiga yoʻl qoʻyilmagan. Madrasalardagi tarbiya jarayonini shartli ravishda ikkiga ajratish mumkin:

- 1) taʼlim jarayoni samaradorligini taʼminlashga qaratilgan tarbiyaviy choralar;
- 2) taʼlim bilan uzviy bogʻliq boʻlgan axloqiy tarbiyaga yoʻnaltirilgan choralar. Masalan, “Gʻoziyon” madrasasi vaqfnomasida tarbiyaviy tadbirlar aniq koʻrsatilgan. Koʻpincha chora-tadbirlar moddiy jazo shaklida boʻlgan. Darslarni oʻzlashtirish sohasida taʼlim dasturining bajarilmay qolgan qismi aniqlanib, bunday talabalarning oʻqish natijalari qoniqarsiz hisoblangan hamda oʻzlarini madrasa hujrasida yashash huquqidan mahrum etilgan va nafaqa berish toʻxtatilgan. Buxoroning Hazrati Eshon Imlo koʻchasida joylashgan “Amir Shohmurod” madrasasi vaqfnomasida ham talabaning darslarga muntazam qatnashishi shart etib koʻrsatilgan. Yana bir jazo chorasiga koʻra, agar talaba bir hafta davomida darslarga uzrsiz kelmasa, uning nafaqasi tegishli miqdorda kamaytirilgan. Agarda talaba madrasada olti oygacha



ko'rinmasa, u umuman nafaqa olish huquqidan mahrum bo'lgan. Axloqiy tarbiya berish ham moddiy jazo asosiga yo'naltirilgan[4].

Buxoro madrasalari qadimdan o'z nufuziga ega bo'lib, talabalarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu esa xalqimizning ming yillar davomida shakllangan an'analari, urf-odat, axloq-odob me'yorlari, tarixiy milliy qadriyatlarini saqlab qolishga, talabalarni kamtar, xushmuomalali, rostgo'y, olijanob, sabr-toqatli, xalol qilib tarbiyalashga yordam berdi. Diniy va dunyoviy fanlar uyg'unlikda o'qitilib, ma'rifatparvar olimlar, davlat arboblari yetishtirib chiqardi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Mir Arab madrasasiga tashrifidagi nutqidan // <https://kun.uz/uz/75931249>
2. Асророва Л. Бухоро мадрасалари тарихидан. – Т.: Хилол, 2017
3. Джурабаев Д. Х. Система мусульманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII начале XIX вв....
4. Казоков Б. Бухоро эски мадрасаларида таълим ва тарбия // Бухорои шариф, 2006.

UO'K 903

## 1920 - 30 YILLARGA OID ARXIV HUJJATLARIDA FARG'ONA VILOYAT AHOLISINING SAVODSIZLIK MASALALARI

*O.B.Nizomiddinov, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada 1920-30 yillarda Farg'ona viloyatida ta'lim tizimining holati, savodsizlik masalalari, yangi sovet maktablarini tashkil etilishi kabi ma'lumotlarning arxiv hujjatlarida yoritilishi tahlil etilgan. Shuningdek maqolada Farg'ona viloyatida savodsizlik darajasi, uning bartaraf etilishiga doir ko'rilgan chora-tadbirlar, savodli yoshlar sonini ko'paytirish uchun qilingan amaliy harakatlarning arxiv hujjatlarida yoritilishi bayon qilingan.

**Kalit so'zlar:** Savodsizlik, "Madaniy inqilob", Turkglavpolitprosveta, Kasaba uyushma, Ispolkom, fond, okrug, otinoyi, sotsial.

**Аннотация.** В статье анализируются архивные документы, характеризующие состояние системы образования в Ферганской области в 1920-30 гг., вопросы неграмотности, создания новых советских школ и т.д. В статье также описывается уровень неграмотности в Ферганской области, меры по ее ликвидации в архивных документах практических действий по увеличению числа грамотной молодежи.

**Ключевые слова:** Неграмотность, "Культурная революция", Туркглавполитпросвета, Профсоюз, Исполком, фонд, районный, национальный, социальный

**Abstract.** The article analyses archival documents describing the state of the education system in Ferghana province in 1920-30, issues of illiteracy, creation of new Soviet schools, etc. The article also describes the level of illiteracy in Ferghana province, measures to eliminate it in the archival documents of practical actions to increase the number of literate youth.

**Key words:** Illiteracy, "Cultural Revolution", Turkglavpolitprosveta, Trade union, Ispolkom, fund, district, national, social

**Kirish.** XX asrning 20 - 30 yillari davrini ko'zdan kechirar ekanmiz, bunda barcha ijtimoiy hayot jarayonlari qatori madaniy-ma'naviy soha ham o'ziga xos murakkablik, qiyinchilik bilan kechganligiga amin bo'lamiz. Sovetlar hokimiyati va uning hukmron partiyasi butun mamlakatda sotsializm tuzumini barpo etishni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'yar ekan, bunda madaniy sohaning roli alohidaligini, usiz ko'p narsaga erishib bo'lmasligini yaxshi tushunardilar. Shu boisdan sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan boshlaboq madaniy qurilish jarayonini o'z ta'minoti va g'oyalari asosida rivojlantirishga kirishgan edilar.

XX asr 20-30-yillariga kelib sovet davlatida sanoatlashtirish, qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish siyosatining avj oldirilishi bilan "madaniy inqilob" jarayonlari va bu jarayonning tarkibiy qismini tashkil etuvchi ommaviy tadbirlar ham yangicha yo'nalishda yo'lga qo'yila boshlandi. Aynan shu davrdan sovet mamlakatidagi savodsizlikni tugatish siyosatining maqsad va mohiyati ham o'zgardi. Ya'ni har bir savodli kishi sovet hukumati tadbirlarini qo'llab-quvvatlovchi, sovet tuzumiga sadoqat bilan xizmat qilishi lozim edi. Boshqa bir tomondan esa, butun mamlakatda barpo etilayotgan sanoat korxonalari uchun bilimli va malakali ishchi-xodimlar juda ham zarur edi[1].

**Mavzuning dolzarbligi.** Savodsizlikka qarshi kurashga iqtisodiy ehtiyojlargina emas, balki siyosiy ehtiyojlar – yangi rejimga sodiq fuqarolardan tashkil topgan sovet jamiyatini shakllantirish zarurati ham sabab bo'lgan. Mamlakatni sanoatlashtirish sharoitida uni amalga oshirish uchun malakali kadrlar

yetishmasligi kun tartibida turardi. Ayni shu paytdan boshlab savodsizlikni tugatish bir vaqtning o'zida ham davlatning siyosiy, ham iqtisodiy ehtiyojlari bilan belgilana boshladi. Shu bois Turkiston Respublikasi siyosiy-ma'rifiy ishlar bo'yicha bo'limi savodsizlikni tugatishni o'zining muhim vazifalaridan biri deb hisobladi. Bunga mamlakatda 97 foiz aholining savodsiz ekanligi ham yaqqol sabab bo'la olardi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bunday ta'lim tizimidagi madaniy qolokliklar bilan respublikadagi xo'jalikni o'zgartirib bo'lmadi. Shuning uchun Turkiston Respublikasi siyosiy-ma'rifiy ishlar bo'yicha bo'limi bor e'tiborini ushbu masalani hal etishga qaratdi.

Respublikaning Siyosiy-ma'rifiy ishlar bo'yicha bo'limi ushbu vazifaning qanchalar muhim ekanligini hisobga olib, jiddiy tarzda harakat qila boshladi. Lekin bu paytda mamlakatdagi sharoit judayam holatda tus olgan edi. Savodxonlik maktablari davlat ta'minotidan olib tashlangan, hukumat ushbu masala haqida murojaatlarni yetarli darajada ko'rib chiqmagan edi. Ilova sifatida shuni ko'rsatib o'tish o'rinliki, savodsizlikni tugatish maqsadlari uchun pul mablag'lari ajratilishi O'zbekiston SSRda yil sayin oshib borgan: 1925-1926-o'quv yilida 228145 so'm, 1927-1928-o'quv yilida esa 438156 so'm mablag' ajratilgan. Lekin bu maqsad uchun ajratilayotgan mablag'larning oshib borishi yetarli bo'lmay, ular savodsizlikni tugatish maktablari sonini ehtiyoj darajasida ko'paytirish imkonini bermas edi[2]. Shuningdek mamlakatda savodli-ma'lumotli tayyor kuchlarning yetishmasligi ham yaqin muddatlar ichida ushbu vazifani keng ko'lamda amalga oshirib bo'lmadigini ko'rsatib qo'ygan edi. Shunga qaramasdan bo'lim tomonidan keltirilgan bayonnomada quyidagi keltirilgan mavjud kamchiliklar qo'l qovushtirib o'tirishga sabab bo'lmadigini, aksincha o'z kuchlarini jamlab bu ishni to'xtat qolishiga yo'l qo'ymaslik uchun zarur sharoitlar yaratish kerak ekanligi aytib o'tilgan. Savodsizlik muammosini hal etish va ushbu vazifani amalga oshirish uchun joylarda mablag' topib, ana shu topilgan mablag'lar hisobiga uездlarda maktablar tarmog'ini tashkil qilish asosiy masala bo'lishi zarurligi keltirib o'tildi.

Bayonnomada bo'lim tomonidan quyidagilar taklif qilindi:

1) savodxonlik maktablarini tashkil qilishda asosiy manba sifatida professional sovet maktab vakillarini jalb qilish;

2) mahalliy komissiya ushbu maktablar ustidan rahbarlikni o'z majburiyati ostiga olishi;

3) topilgan mablag'larni talon-taroj qilmaslikni nazorat qilinishi. Ana shu takliflarga muvofiq ko'rilgan chora-tadbirlardan so'ng yoshlar orasida savodxonlik masalasi ancha keng tus ola boshladi. Maktablarni ochish va uning faoliyatini olib borishda mablag'larni tejash zarurati hududlarda maktablarni birlashtirishni taqozo etdi. Shu bois 30 kishidan kam va 40 kishidan ortiq bo'lmagan guruhlarni tashkillash to'g'risida ko'rsatma berdi.

Mahalliy qo'mitalarga sharoitga qarab bolalar maktablarini tashkil etish huquqi berilishi va ularga kattalar bilan ishlash bo'yicha ma'lum tajribaga ega bo'lganlarini o'qituvchi sifatida jalb qilish lozimligi belgilandi.

Mahalliy qo'mitaga quyidagi topshiriqlar berilgan:

1. Komissiya zimmasiga barcha maktablarda o'qituvchilarni nazorati uchun maxsus anketa va kitoblar tashkillansin.

2. Maktablardagi darslar tuzilgan reja asosida o'tkazilsin.

3. Savodxonlik maktablarga jalb qilish yoshi 30 yosh etib belgilansin va 30 yoshda bo'lganlarning kelishlari ixtiyoriy deb qoldirilsin.

4. O'quvchilarni maktablarga jalb qilish, ommaviy va yakka tartibda targ'ibot ishlari orqali olib borilsin.

5. Mahalliy favqulodda komissiyaga savodsizlikni tugatish maktablarini tugatgan o'quvchilarni chuqurlashtirilgan guruhlar zimmasiga o'tkazish yuklatilsin.

6. Savodsizlikni tugatish maktablarida darslar madaniy oqartuv ishlari bo'yicha olib borilib, siyosiy-iqtisodiy va ishlab chiqarish tashqivoti bilan birgalikda olib borilishi o'qitishning asosiy qismi etib belgilansin.

7. Favqulodda Komissiya mehnat komissariatining 1921 - yil 14 - maydagi qaroriga asosan, savodsizlik maktabida o'qiydigan o'quvchilarning mehnat ish haqlari saqlangan holda, ularni 2 soat ishdan ozod qilish belgilansin.

8. Favqulodda Komissiyaga qisqa vaqt ichida mablag' topish vazifasi yuklatilsin. Buning uchun a) mahalla kasaba uyushmalari bilan kelishish; b) kelishilgan holda fond tashkillash; d) savod chiqarish maktablariga vasiylik belgilash orqali olib borilsin.

9. Qarorga ko'ra savod maktabida ishlovchi o'qituvchilarga minimum oylik ish haqi 9600 rubl etib belgilansin.

10. Maktablarda dars berish uchun kelishilgan holda olib borilishi belgilansin.
11. Maktablarda davomat olinib, oy oxirida komissiyaga reja bo'yicha hisobot berib turilsin.
12. O'quvchilarni o'quv qurollari bilan ta'minlashni va ularni teng taqsimlanishi nazorat ostiga olinsin.
13. Mahalliy komissiya zimmasiga har bir oyda o'z ishlari yuzasidan va ishdagi holat haqida axborot berib turishi vazifasi belgilansin.
14. Mahalliy komissiya tomonidan maktablarni nazorat qilish va boshqaruv ishlari olib borilsin[3].

**Muhokama va natijalar.** Farg'ona viloyat davlat arxivi fondlarini tahlil qilganimizda savodsizlikni tugatishga doir ko'plab ma'lumotlar uchratishimiz mumkin. Masalan, Farg'ona viloyati xalq ta'limi bo'limi Turkiston Respublikasida 1923-yilda ikkita savodsizlikni tugatishga qaratilgan xalq maktablari ochilganligi haqida ma'lumot beradi. Lekin joylardagi kasaba uyushmalari rahbariyati vakillari maktablar faoliyatiga yetarli darajada qiziqmaganlar[4]. Buning birlamchi sababi sifatida mamlakatdagi iqtisodiy tanglik ta'lim sohasiga e'tibor qaratishni talab etmagan. Shuningdek Sovet hukumati tomonidan mahalliy xalqni savodli shaxslar sifatida tarbiyalash mamlakatda olib borilayotgan siyosiy jarayonlarga zid deb hisoblangan.

1928-yilning yoz mavsumida Farg'ona okrugi shahar va qishloqlarida savodsizlikni tugatish bo'yicha raqamlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, okrug bo'yicha 23400 kishini (16370 nafar erkak, 7030 nafar ayollar) savodli qilish rejalashtirilgan. Bu raqamlar okrug shahar va rayonlari bo'yicha quyidagicha bo'lishi edi: Qo'qon, Farg'ona, Marg'ilon va Chust shaharlarida 8100 kishini (5670 nafar erkak, 2430 nafar ayol), Qo'qon, Farg'ona, Marg'ilon, Pop, Buvayda, Bag'dod, Quva, Oltiariq, Rishton, Qudash va Beshariq rayonlarida 15300 kishini (10700 nafar erkak, 4600 nafar ayol) savodsizlikni tugatish maktablarida o'qitish ko'zda tutilgan[5].

Keyingi yillar mobaynida savodsizlikni tugatish rejasiga ko'ra, mamlakatning barcha hududlarida savodsizlikni to'la tugatish belgilangandi. Xususan, 1930-1931-yillar oralig'ida Farg'ona okrugining Qo'qon, Farg'ona, Marg'ilon, Chust shaharlarida, shuningdek, Quva rayonida va Bag'dod rayonidagi mashina-hunarmandchilik stansiyasida mazkur o'quv yilida 15 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan barcha aholi o'rtasida savodsizlikni to'la tugatish ko'zda tutilgan edi[6].

Farg'ona okrugida 1930-1931-o'quv yilida savodsizlikni tugatish maktablariga jalb etilishi rejalashtirilgan savodsizlar soni 104660 nafar bo'lib, ularni o'qitish uchun har bir maktablarga 30 kishi hisobidan 3475 ta savodsizlikni tugatish maktablari tashkil etilishi zarur bo'lgan. Mazkur o'quv yilida quyi savodlilarni o'qitish maktablariga jalb etilishi rejalashtirilgan quyi savodlilar soni 16000 nafar bo'lib, har bir maktablarga 35 kishi hisobidan 454 ta quyi savodlilar maktablarini tashkil etish lozim bo'lgan[7].

1930-1931-o'quv yilida Farg'ona okrugi bo'yicha savodsizlikni tugatish maktablari uchun 3996 nafar o'qituvchi zarur bo'lib, ulardan 3475 nafari (shundan 1635 tasi ayol o'qituvchilar) savodsizlikni tugatish kurslari uchun, 454 nafari quyi savodlilarni o'qitish uchun, 67 nafari savodsizlikni tugatish tayanch punktlari uchun kerak bo'lgan[8].

**Xulosa.** Farg'ona oblasti shaharlarida savodxonlik foizining nisbatan pastligi shu bilan izohlanadiki, ko'rsatkichlar foiz hisobida berilgan bo'lib, oblastda shaharlar nisbatan ko'p va ulardagi aholi soni ham boshqa oblastlarga qaraganda ancha salmoqli bo'lgan. Bunga ko'ra, Farg'ona oblasti shaharlarida katta yoshli savodlilar soni boshqa oblastlarga nisbatan (Toshkent shahri mustasno) ancha ko'p bo'lgani holda, shaharlarning umumiy aholisi soniga nisbatan olganda past foizlarni ko'rsatmoqda. Boshqa bir tomondan esa, aholi ro'yxati olingan 1926-yilga qadar ham Farg'ona oblastining ayrim hududlarida sovet hokimiyati to'la qaror topmagan, bu mintaqada sovetlarga qarshi qurolli qarshilik harakati davom etayotgani uchun ham sovet hokimiyatining katta yoshdagilar o'rtasidagi savodsizlikni tugatish siyosati vodiyning barcha hududlarida keng yoyilmagan edi. Qishloq joylardagi savodxonlik darajasining boshqa oblastlarga nisbatan yuqoriligi esa, Farg'ona vodiysi qishloq aholisi o'rtasida avvaldan mavjud bo'lib kelgan yuqori savodxonlik bilan bog'liq edi. Chunki Farg'ona vodiysi hududlarida xonliklar davrida ham, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida ham milliy maktab (qizlar uchun otinoyi maktablari) va madrasalar tizimi ancha keng taraqqiy etganligi ma'lum.

Sovet hukumati dastlabki davrda ta'lim sohasida siyosatdan siyosiy maqsadlar ko'zlangan bo'lib, tashkil etilgan sovet ta'lim orqali butun aholini qamrab olish va o'quv yurtlari orqali sotsialistik tizimni targ'ib qilish edi. Bu Turkistondagi mavjud an'anaviy ta'lim tizimini butunlay falaj qildi. Dastlabki davrida tashkil etilgan sovet tipidagi maktablar ikki: rus va mahalliy tillardagi maktablarga bo'lingan. Bu holatda hukumat rus tilidagi maktablarga ko'proq e'tibor qaratilib, mahalliy tillardagi maktablar esa "qarovsiz" qoldirilgan.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'z MA, R.94-fond, 5-ro'yxat, 68-ish, 77-78-varaqlar.
2. FVDA, 83-fond, 1-ro'yxat, 16-yj, 19-20-21-varaqlar.
3. FVDA, 83-fond, 1-ro'yxat, 48-yj, 6-varaq.
4. Farg'ona VDA, 131-fond, 1-ro'yxat, 327-ish, 13-varaq.
5. Farg'ona VDA, 131-fond, 1-ro'yxat, 327-ish, 39-varaq.
6. Farg'ona VDA, 131-fond, 1-ro'yxat, 315-ish, 180-varaq.
7. Farg'ona VDA, 131-fond, 1-ro'yxat, 315-ish, 181-varaq.

UO'K 908

## NAMANGAN GULLAR BAYRAMI TARIXI

*M.R.Norinov, o'qituvchi, Namangan Muxandislik texnologiya instituti, Namangan*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolda Namangan viloyatida 1961 yilda tashkil etilgan gullar bayrami va uning bugungi kungacha bosib o'tgan yo'li. Gulchilik sohasida qilingan ishlar, Namangan gulchilik maktabining tashkil etilishi, Gulchilikning Namangan madaniy hayotiga tasiri, Namanganda turizm salohiyatini oshib borishi haqida so'z boradi.

**Kalit so'zlar:** Gulchilik, gulchilik maktabi, gullar pardi, madayat, turizm, festival, tadbirkorlik, brend.

**Аннотация.** В данной статье фестиваль цветов возник в Наманганской области в 1961 году и его путь до наших дней. Обсуждается проделанная работа в области цветоводства, создание Наманганской школы цветоводства, влияние цветоводства на культурную жизнь Намангана, развитие туристического потенциала Намангана.

**Ключевые слова:** Цветоводство, школа цветоводства, парад цветов, туризм, фестиваль, предпринимательство, бренд.

**Abstract.** In this article, the flower festival was established in Namangan region in 1961 and its path to the present day. The work done in the field of floriculture, the establishment of the Namangan floriculture school, the influence of floriculture on the cultural life of Namangan, and the development of tourism potential in Namangan are discussed.

**Key words:** Floriculture, floriculture school, flower parade, tourism, festival, entrepreneurship, brand.

Namangan keyingi yillarda dunyo sayyohlarini o'ziga jalb etib kelayotgan viloyatlardan biriga aylanib kelmoqda. Go'zal tabiati, dam olish maskanlariga boyligi va bunga mos ravishda Namanganliklarning tadbirkorligi, yangiliklarda intilishi hudud infratuzilmasini rivojlantirishga hizmat qilmoqda.

Bugungi kunda Namanganning birendiga, tashrif qog'oziga aylangan Namangan gullar festivali o'ziga xos tarixga ega. Namanganda Gullar bayrami tashkil etish g'oyasi O'sha vaqtlarda Pushkin (hozirgi Z.M.Bobur nomli madaniyat va istirohat) bog'i direktori II- jahon urushi qatnashchisi Hoshimjon Nurmatov tomonida olg'a surildi. Hoshimjon Nurmatov har yili Essentukida dam olar edi. U erda har bir fuqaro o'zi istagan gulini tuvaklarda ko'cha eshigi oldiga qo'yar, shahar rahbaryati esa eng sarsini ko'paytirish haqida topshiriq berar ekan.[1] Ushbu tadbirni Namanganda ham joriy etish maqsadida Hoshimjon Nurmatov viloyatda ilk bor 1961 yil gullar bayramini tashkil etish tashabbusi bilan chiqdi va viloyat telvidinyasi, gazeta, jurnallar, radyolarda barchani gul bayramida ishtirok etishga chaqirdi.

1961 yil 24-27 avgust kunlari ilk bor gullar bayrami tashkil etildi. Unda Namangan shahar markaziy shifoxonasi, energo kombinat, 2- paxta tozalash zavodi, 3-maktab, yosh texnik va nataruslar stansiyalari, hamda Havaskor gulchilar o'zlarining gulchilik namunalari bilan qatnashdilar. O'sha vaqtlarda Namangan viloyati rahbari Asadulla Xo'jayev, Namangan shahrining bosh rahbari Tursun Ro'ziboyev, Ijro kom raisi Melixon Ibrohimov, bog' direktori Hoshimjon Nurmatovlar gulchilarga alo darajada sharoitlar yaratib berdi.

Shundan so'ng har yili Namanganda gul bayrami tashkil etish an'anaga aylanib bordi. "Namangan Haqiqati" gazetasining 1962 yil 13-maydagi sonida "Namangan gul shahri bo'lsin!" chaqrig'i e'lon qilindi[2]. Atoqli gulchilar Eshondada Alixanov, Solixon Nosirov, Yo'ldosh Rahimov, Abdusamad Maslennikova, Ramozon Murodrasulovlar Namanganda gulchilikni yanada rivojlantirish uchun o'zlarini mehnatlarini ayamadi. Shunday qilib 1962 yil 18-19 avgust kunlari Namanganda ikkinchi bor gullar bayrami nishonlandi. Unda 15 ta tashkilot va 30 ga yaqin gul ishqibozlari o'zlarining gul namunalari bilan faol qatnashdi. Toshkent Rassomchilik institutining talabasi Po'lat Jalilov ikkinchi bor gul bayramining

g'olibiga aylandi. U o'sha davr fan va texnikasi yutug'i "Vastok-3" va "Vastok-4" yo'ldosh kemalarining fazoga muvoffaqiyatli parvozini jonli gullardan yaratdi. Ikkinchi darajali mukofot agronom Abduqahhor Jalilov, Namangan shahar kamunal xo'jaligi xodimi Abduqodir Nasriddinov 3-o'rinni 2- paxta tozalash zavodi, elektiro kombinat va 15-g'isht zavodlari boshqarmasi qo'lga kiritdi. Ikkinchi bor o'tkazilgan gul bayramida "Gaz-21" avtomashinasi gullar bilan bezatildi [3]. Beshinchi an'anaviy gil bayrami 1965 yil o'tkazildi. Gulchilar va gul ishqibozlari yangilik yaratdilar. Respublika "Pravda vastoka" gazetasi, Andijon viloyatining "Komunist", "Andijaskaya pravda", Namangan shahrining "Namangan haqiqati", "Namanganskaya Pravda" gazetalarida bog' va gulchilik haqida misilsiz e'tiroflar yozildi. Bundan ruhlangan gulchilar 15- may kuni "Atir gul bayrami" va shu yilning o'zida 15- avgust kuni "Gul bayrami" o'tkazildi. O'sha vaqtlarda Namangan Vodoprovod rahbari Semyon Farajev atir gulning 50 xilini namoyish etdi. 52 tashkilotdan atirgulning 500 xili namoyish etildi. 1967 yil Davlatobod tumanida joylashgan shoyi gazlamalar kombnati tomonidan Do'stlik (hozirgi Islom Karimov) shox ko'chasida 20 dan ortiq "Gaz -21" avtomashinalari ishtirokida jonli gullar bilan bezatilgan gullar paradi tashkil etildi.

1971 yilda Namangan shaxridagi 26 ta tashkilot va maktablar bog'dan gul ko'rgazmasi uchun uchastkalar ajratib oldilar. Bu vaqtda gullarning 200ga yaqin navlari, soni esa ikki millionga yetdi. Atir gulning 10 ming ga yaqin rang barang navlari namoyish etildi. Gul ishqibozlari soni yildan yilga ortib borib mahalliy va horijiy sayyohlar oqimi ortib bordi. Shu sababdan 1977 yil viloyat rahbari Asadullo Xo'jayev, viloyat ijrokom raisi Qodirjon Mamarasulovlar bog' hududida joylashgan harbiy qism davlatobod tuman 3-mavzega ko'chirildi bog' hududi 16,5 gektarga yetkazildi. 1978 yil SSR aloqa vazirligi tomonidan Namangan shaxrida joylashgan A.S.Pushin bog'iga gul ishqibozlari uchun cheklanmagan miqdorda taklifnomalar tarqatdi. 1978-1979- yillarda Namanganda "Gulchilar sayuzi"(kengashi) tashkil etildi. Shu tariqa Namanganda gul bayramini o'tkazish an'anaga aylanib bordi. U shunchalik darjada urf bo'ldiki, Bubayramga nafaqat O'zbekistonga, balki qo'shni respublikalar, Hatto chet elliklardan ham mehmonlar tashrif buyurib, Go'zallikdan baxramand bo'ldilar. "Bog'ning esdalik kitobi"da Germanyalik Rober Jan Logenning dasxati bo'lib, Unda "Namangan Gullari, Istirohat bog'i dimog'imizni chog' qildi. Rangorang gullar va odamlar hush tovozeligidan minnatdorman"[4], degan so'zlar bilan bitilgan.

Istiqlol yillarida "Gul bayramiga" e'tibor yanda kuchaydi. Daslabki yillarda bog'dagi gulhonaning umumiy maydoni 3,5 gektardan iborat bo'lib, 100 ming tupdan ortiq gul ko'chatlari parvarish qilindi. Ulardan 20 mingtasi kop yillik, 30 mingtsi yozgi gullar va uch qil gilam nusxasidir. Atirgul nusxasi esa 3mingtani tani tashkil etgan[5]. Mustaqillikning daslabki yillaridanoq Namanganda gulchilikni yanda rivojlantirishga katta e'tibor qaratila boshlandi. Xususan, 1990 yilda an'anaviy gul bayrami o'tkazib kelinayotgan Namangan shaxri markazida joylashgan "Pushkin" nomidagi bog'ga "Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi madaniyat va istirohat bog'i" nomi berildi. 2009 yil 2- iyulda Respublikamizning birinchi prezidenti Islom Karimov Namangan viloyatiga tashrifida "Namangan shaxrini 2009-2012 yillarda obodonlashtirish va viloyat infrotuzulmani rivojlantirish bo'yicha chora tadbirlar to'g'risida"[6] qarori imzolandi. Unda viloyat markazida amalga oshirilayotgan ishlarning umumiy hajmi 164 mliard so'mga yaqin 91,2million AQSh dollari miqdorida belgilandi. Bu qaror Namanganda gullar bayramini yanada rivojlantirishga xizmat qildi.

2016 yilning O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev Saylov oldi uchrashuvda "Namanganga Gullar yarashadi, Namanganda gullar bog'ini yaratish" degan tashabbus bilan chiqdi. Bu esa Namanganda an'anaviy o'tkazilib kelinayotgan gullar bayramining mazmun mohiyatini kengaytirdi.

Anashu taklifdan kelib chiqib, 2019 yilda 12 ta xorijiy davlatdan gul ishqibozlari 100 ga yaqin gulchi 170 dan ziyod tashkilot turli xildagi gul navlari bilan ishtirok etdi. Besh kun davom etgan bayramda 300000 ga yaqin mehmonlar tashrif buyurdi. Bu viloyatning turizim salohiyatini yanada oshishiga sabab bo'ldi.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkin-ki 2021 yildan boshlab, "gullar bayrami" xalqaro festival maqomini oldi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining (2017 yil 10-oktabrda 830 sonli) qarori qabul qilindi. Boshqa dunyoning biror bir davlatida uchramaydigan 150 turdagi avtomabillardan iborat gullar paradi tashkil etildi. 50 dan ziyod mamlakat vakillari, 30 ga yaqin xorijiy jurnalistlar, 500ga yaqin gul ishqibozlari qatnashdi.[7] 2022 yil 61 xalqaro gullar festivaliga dunyoning rivojlangan mamlakatlari Hindiston, Eron, AQSH, Xitoy, Germaniya, Buyuk Biritanya kabi o'ttizga yaqin mamlakatlardan mexmonlar tashrif buyurdi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Namangan haqiqati" 2022 yil 4-son.
2. "Namangan haqiqati" 1962 yil 13 – maydagi soni
3. "Namangan haqiqati" 1962 yil 25-avgust soni
4. Гофуров Ф. Удумларда халқ қалби... – Б. 45.

5. Исмоилов Ю. Наманган фахри (Шаҳардаги Заҳириддин Муҳаммад Бобур номли маданият ва истироҳат боғи-нинг 110 йиллиги). –Наманган: 1994. –Б. 18.  
 6. Ismoilov YU. "Namangan faxri" 2-nashr "Namangan" 2005.3-bet  
 7. Namangan viloyat hokimligi matbuot xizmati.

UO'K 93/94

## “SIRDARYO XAZINASI” YOXUD MUNCHOQTEPA YODGORLIGI XUSUSIDA

*O.Olimjonov, talaba, Namangan davlat universiteti, Namangan*

**Annotatsiya.** *Ushbu maqolada tarixiy - qadimiy yodgorliklarimizdan biri “Sirdaryo xazinasini” yoxud Munchoqtepa yodgorligi xususida so‘z boradi.*

**Kalit so‘zlar:** *tarixiy - qadimiy yodgorliklar, diqqatga sazovor joylar, “Sirdaryo xazinasini” yoxud Munchoqtepa yodgorligi.*

**Аннотация.** *В данной статье речь пойдет об одном из наших историко - древних памятников “Сырдарьинское сокровище” или памятнике “Мунчоктепа”.*

**Ключевые слова:** *историко - древние памятники, достопримечательности, “Сырдарьинское сокровище” или памятник Мунчоктепа.*

**Abstract.** *This article will talk about one of our historical and ancient monuments “Treasure of the Syrdarya” or Munchoktepa monument.*

**Keywords:** *historical-ancient monuments, sights, “Treasure Of The Circus” or Munchoktepa monument.*

Istiqlol sharofati bilan madaniy va tarixiy obidalar, qadimiy yodgorliklar, ziyoratgoh va qadamjolar, qishloqlar tarixini ilmiy jihatdan o‘rganish, arxeologik qazishmalar orqali ko‘milib yotgan tarix haqiqatlarini anglash va tiklash ishlari amalga oshirilmoqda.

Pop tumani hududida joylashgan Munchoqtepa yodgorligidan topilgan arxeologik topilmalar butun Markaziy Osiyoning ilk o‘rta asrlar tarixidagi ayrim sahifalariga muhim oydinlik kiritdi. Ushbu yodgorlik ilk o‘rta asr shaharlaridan biri bo‘lgani aniq. Bunday shaharlar nomi odatda ko‘plab yozma manbalarda keltiriladi. VII asrga oid Xitoy manbalarida Farg‘ona vodiysida “oltita katta va yuzga yaqin shahar bor”, deyiladi. Arab geograflari Istaxriy va Muqaddasiy asarlarida Farg‘ona vodiysida jami 40 shahar mavjudligi ko‘rsatilgan. Ulardagi ma‘lumotlarga ko‘ra, ushbu shaharlarda hammasi bo‘lib 3000 kichik shaharchalarda jami 100 000 kishi yashagan. Arxeolog B.Matboboyev tadqiqotlarida “...22 ta shaharda 3000 dan ortiq aholi bo‘lsa, vodiy shaharlarida 65-70 ming kishi yashagani ma‘lum bo‘ladi. Umumiy hisobda 250-300 mingni tashkil etadi”, deb yozadi[1]. “Keyingi Xan sulolasi tarixi”da “Farg‘onada 300 000 aholi yashaydi”, deyilgan. Bu ma‘lumotlarga ko‘ra, Pop tumani hududida ham aholisi ko‘p bo‘lgan shahar va qishloqlar mavjud bo‘lganidan darak bermoqda. Buni Pop shahri atrofidagi Balandtepa, Munchoqtepa (“Ayritom shahri”), Qirquhujra yodgorliklari va ularda topilgan tarixiy buyumlar misolida ham ko‘rish mumkin[2].

Balandtepa va Munchoqtepa yodgorliklarining ilk marotaba 1939-yili qazuv ishlari Katta Farg‘ona kanali qurilishi jarayonida tashkil etilgan arxeologik qidiruv ishlariga to‘g‘ri keladi. Keyinroq bu yodgorliklarni Namangan o‘lkashunoslik muzeyi xodimlari I.Malenkov va A.Shlezlar o‘rganishgan. 1946-1948, 1950-1952- yillari A.N.Bernshtam boshchiligidagi Pomir-Farg‘ona ekspeditsiyasi hozirgi Sh.Mirsultonova nomidagi fermer xo‘jaligi hududida joylashgan Munchoqtepa, Ayritom va Balandtepa yodgorliklarida qazuv ishlarini olib borgan. M.E.Voronets Munchoqtepada arxeologik tadqiqot o‘tkazgan. Tekshiruv natijalariga ko‘ra, Balandtepa X-XI asrlarga oid shahar xarobasi ekani aniq bo‘ldi. O‘zR FA Arxeologiya instituti xodimi I.Ahrorov ham bu tarixiy yodgorliklarda arxeologik qazuv ishlari bilan shug‘ullangan. 1964-yili Yahyo G‘ulomov boshchiligidagi Farg‘ona arxeologik qidiruv guruhi Munchoqtepa va G‘arqiz kabi antik davr shahar xarobalarini o‘rgangan. 1983-yili M.Isomiddinov Balandtepada tadqiqot ishlarini olib boradi va uning Farg‘ona tarixi, madaniyatini o‘rganishdagi ahamiyatini sezib, arxeolog Boqijon Matboboyevga bu yerda qazish ishlarini o‘tkazishni tavsiya qiladi.

B.Matboboyev ilk tadqiqot ishini Pop shahri tarixi bilan bog‘liq Balandtepani o‘rganishdan boshlaydi. Yodgorlik shakli to‘rtburchak, balandligi ba‘zi joylarda 13 metrga yetadi. Tadqiqotchi yodgorlikning uchdan bir qismi va arkning katta bo‘lagini Sirdaryo yuvib ketganini aniqlaydi. Saqlanib qolgan qismi re‘lefidan uning arkligi ma‘lum bo‘ladi. Xullas, tadqiqotlar shahar quyidagi tarkibiy qismlardan iboratligini ko‘rsatdi:

1. Ark – Balandtepaning janubi-sharqiy tomonida joylashgan, yarmidan ortiqrog‘i yuvilib ketgan.

2. Shahriston (ichki shahar) – Balandtepaning shimoliy va shimoliy g'arbiy tomonida. Uning shimol, g'arb va janub tomonlari tekislanib ketgan. Ark bilan shahriston o'rtasidagi qadimiy xandaq o'rnida chuqur jarlik paydo bo'lgan.

3. Rabot (tashqi shahar) – Balandtepaning shimoliy va g'arbiy tarafida. Mahalliy aholi uni “Munchoqtepa”, “Ayritom shahri”, “Temirqasqoqtepa” kabi nomlar bilan ham ataydi. Shaharning bu qismidan o'rta asrlarga oid buyumlar topilgan. Hozir yo'qolib borayotgan bu tepaning o'rnida “Alanga” nomli xususiy g'isht ishlab chiqarish korxonasi faoliyat yuritgan.

3a. Shaharning bu qismi shartli ravishda “shahar qabristoni” (Munchoqtepa) deb atalgan. B. Matboboyev Pop tumani hududidagi Balandtepa va Munchoqtepa yodgorliklari tarixini xitoy manbalarida keltirilgan Guyshan yoki Gesay shahri bilan bog'lash mumkin, deb tahmin qiladi.

Antik davrga oid tarixiy topilmalar vositasida ark va ichki shahar qismi aniqlandi. Ark maydoni (2,5 ga) va uning mudofaa devorlari o'rni topildi. Ark o'rnida undan ham ko'hnaoq aholi yashash manzili bo'lgan haqida ma'lumotlar olindi. Balandtepa antik va o'rta asrlarda G'ovasoy sug'orish dehqonchilik hududi va butun Shimoliy Farg'ona vodiysidagi yirik shahrlardan biri bo'lgani uning mahobatida yaqqol ko'rinib turibdi. Shu sababdan bu tarixiy yodgorlik qadimiy Guyshan (Gesay) shahrining xarobasida bo'lishi mumkinligi to'g'risida farazlar paydo bo'lgandi. Xuddi shu o'ringa davogarlik qilayotgan Munchoqtepa (Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanidagi Shovon qishlog'i) va Balandtepa – Sirdaryo irmoqlarining daryoga quyilish o'rnida joylashgan. O'rtasidagi masofa ham uzoqmas. Bu masala keyingi tadqiqotlar albatta aniqlik kiritadi[3]. B. Matboboyev ham bu muammo bo'yicha farazlar bilan cheklanadi.

Yozma manbalarda Pop shahrining somoniy – qoraxoniylar davri tarixiga doir ayrim xabarlar saqlanib qolgan. Biroq arxeologik ashyolar uncha ko'p emas. Buning sababi mazkur xarobalardagi shu davrga tegishli moddiy-madaniy qoldiqlarga keyingi 40-50 yil ichida ayovsiz zarar yetkazilgani va ularning halokatli qarovsiz ahvolda qoldirishidir. Mahalliy aholi XX asrning 40-50- yillarida Pop shahrining o'rta asrlardagi o'rnini “Ayritom shahri” deb atagan. 1946-1948-yillari “Ayritom shahri”da qazuv ishlari olib borgan A. Bernshtam juda katta hududda mis, temir, sopol toshqollar va xumdon qoldiqlarini topgan. Shu asosda, u Munchoqtepa – Ayritom shahri xarobasi metall ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yirik hunarmandchilik markazi bo'lishi mumkinligini yozgan. O'rta asrlar muarrixii Muqaddasiy Shimoliy Farg'ona (Vog'iziy) qishloq va shaharlari ba'zi hunarmandchilik mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgani haqida xabar bergan. Masalan, Tisxanda – paxtali gazmollar, Zerkanda – gurunch, Rajandda – oyoq kiyimlar ishlab chiqarilar edi. Munchoqtepa (Ayritom shahri) ahli balki temir buyumlar tayyorlashga ixtisoslashgandir. Buning uchun eski Popda hamma imkoniyatlar mavjud bo'lgan. Binobarin, temir va boshqa ma'dan konlari uning yaqinida joylashgandi[4].

1989- yildagi qazish ishlarida dastlab birinchi qabr ochilganda III-V asrga oid sopollar, ikkinchi qabrdan esa to'rtburchakli maxsus sopol idish, arxeologlar tilida “ostodon”lar topilgan. Munchoqtepa sag'analaridan birida 47ta tobut topilgan bo'lib, bu tobutlar 8 qavat qilib taxlangan. Ularning 45tasi saralangan qamishlardan yasalgan bo'lib, bu tobutlarda har xil yoshdagi erkaklar va ayollar jasadining qoldiqlari yotardi. Ana shu tobutlardan 22 tasinigina saqlab qolishga muvaffaq bo'lingan, holos. Qamish tobutlar har bir marhumga mos qilib yasalgan. Qolgan ikkitasi uzunchoq savat bo'lib, unda yangi tug'ilgan chaqaloqlar dafn etilgan.

Marhumlar tobutlarga ust-boshlar, qurol-yarog'lari, zebi-ziynatlari va asbob-uskunalari bilan qo'yilgan. Bundan tashqari yonlariga savatda oziq-ovqat, qo'y va har xil parranda go'shtlari qo'yilgan[5]. Mevalardan shaftoli, o'rik, xurmo, gilos, yong'oq, xandon pista va yeryong'oqlar mavjud. Topilmalar ichidagi uch chanoqli paxta ko'saklari 1910- yillarda ekilgan paxta navini eslatadi. Topilmalar orasida kulolchilik, to'qimachilik, dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik, hunarmandchilik (10ming donadan iborat har xil munchoqlar)[6], poyabzal tikish bilan shug'ullanganligidan guvohlik beradi. Ushbu sag'analar noyob muhandislik quruvchilik inshootlari namunasi. Akademik A. Asqarovning ta'kidlashicha, Popdagi sag'analar Markaziy Osiyoda keyingi 30-40 yil ichida aniqlangan eng noyob topilmadir. Topilmalarni olib saqlash ishlariga nafaqat Respublika, balki xorijlik mutaxassislar ham jalb etilgan. Bu ishlarda Rossiya, Buyuk Britaniya, Avstraliya, Fransiya, Tojikiston mutaxassislari ham qatnashgan.

Xullas, O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishgach, Pop tumanidagi Balandtepa, Munchoqtepa (Ayritom shahri), Qirqhujra singari yana bir qancha o'tmish yodgorliklarining milliy tarbiyaviy va ma'naviy ahamiyati yuksak baholanib, 1993-yil Pop tumani markazida tarixiy buyum va ashyolarga boyligi bo'yicha Farg'ona vodiysida yagona va Respublikada ikkinchi o'rinda turadigan “Arxeologiya muzeyi” bunyod etildi. O'sha yili unda saqlanayotgan tarixiy topildiqlar jahonning bir nechta teleradiokompaniyalari orqali tomoshabinlarga namoyish qilindi[7]. Yaponiyalik olim Xata San Pop

tumanida o'n sakkiz kun bo'lib, xalq san'ati va madaniyati haqida ajoyib film ishladi. Unda qadimiy va hozirgi Pop shahrining tarixi tasvirlangan. Izchil amalga oshirib borilayotgan bunday tadqiqotlar hamda tadbirlarning barchasi Pop tumani o'tmishi, unda istiqomat qilayotgan qavmlar madaniyati, tarixini o'rganish borasida ishlar tobora qizg'in pallaga kirib borayotganidan xayrli nishonadir. Biroq Pop arxeologiya muzeyini saqlab qolinmadi. Uning faoliyati davom etmadi. 2016-yilga qadar biror tadbir o'tkazilmadi. Shu bois, bu muzey o'z faoliyatini to'xtatdi va uning eksponatlari Namangan o'lkashunoslik muzeyiga olib ketildi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Matboboyev B. X. Qadimgi Farg'ona ilk o'rta asrlar davri madaniyati. – Samarqand., 2009. – B. 51-52.
2. Qo'ldoshev T., Qo'ldoshev Sh. Pop tumani tarixi. – Toshkent: Sharq, 2020. – B. 21.
3. Matboboyev B.X. Farg'ona qadimiy shaharlarini joylashgan o'rni muammolari // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1995. № 9. – B. 81.
4. Matboboyev B.X. Qadimiy Pop // Fan va turmush. 1998. № 1. – B. 26-28.
5. [https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Munchoqtepa\\_yodgorliklari](https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Munchoqtepa_yodgorliklari)
6. [https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Munchoqtepa\\_yodgorliklari](https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Munchoqtepa_yodgorliklari)
7. Qo'ldoshev T., Qo'ldoshev Sh. Pop tumani tarixi. – Toshkent: Sharq, 2020. – B. 28.

UO'K 908

### O'ZBEKISTONDA TURIZMNING RIVOJLANISHIDA TARIXIY-MADANIY MEROS OBYEKTLARINI AHAMIYATI

*G'.O'ralov, tadqiqodchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekistonda turizmning rivojlanishida tarixiy-madaniy meros obyektlarini ahamiyati haqida so'z boradi. Muallif ilmiy ma'lumotlarga tayanib, mavjud adabiyotlar asosida O'zbekistonda turizmning rivojlanishida tarixiy-madaniy meros obyektlarini ahamiyati bo'yicha o'ziga xos jihatlarni o'rgangan va tahlil qilgan.

**Kalit so'zlar:** O'zbekiston, turizm, rivojlanish, tarixiy-madaniy meros obyektlari.

**Аннотация.** В данной статье говорится о значении объектов историко-культурного наследия в развитии туризма в Узбекистане. На основе научных данных автор на основе существующей литературы изучил и проанализировал конкретные аспекты значения объектов историко-культурного наследия в развитии туризма в Узбекистане.

**Ключевые слова:** Узбекистан, туризм, развитие, объекты историко-культурного наследия.

**Abstract.** This article talks about the importance of historical and cultural heritage objects in the development of tourism in Uzbekistan. Based on scientific data, the author studied and analyzed the specific aspects of the importance of historical and cultural heritage objects in the development of tourism in Uzbekistan on the basis of existing literature.

**Key words:** Uzbekistan, tourism, development, objects of historical and cultural heritage.

**Kirish:** Ziyoratgohlarga tashrif turizm sohasi bilan bog'liq bo'lib, bu soha XXI asrda dunyo miqyosida eng ustuvor foyda keltiruvchi sohaga aylangan. Hozir u avtomobilsozlik va neftni qayta ishlash sohasidan keyin uchinchi o'rinni egallab turibdi. Turizm sohasini rivojlantirish milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu paragrafda tarixiy-madaniy meros obyektlari va muzeylarning ahamiyati masalalarini yoritish maqsad qilinganligi tufayli xronologik ketma ketlikdan biroz chetga chiqilgan.

Umuman olganda yurtimizda mavjud ziyoratgoh, maqbara, qadamjolar xalqimizning diniy va milliy qadriyatlardan biri sanaladi. Bugungi kunda vatanimiz tuprog'ida xoki yotgan shaxslar hayoti, faoliyati, ziyoratgohlar tarixi, u yerdagi urf-odatlarini o'rganish, ma'naviy merosimiz sifatida yosh avlodga yetkazish, respublika, viloyat, tuman miqyosidagi ziyoratgohlarning musulmon olamidagi mavqeini oshirish, u yerga mahalliy va xorijiy ziyoratchilarni jalb etish, ziyorat turizmini rivojlantirish oldimizda turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

**Asosiy qism:** So'nggi yillarda ma'naviyat sohasida milliy mafkuramizni shakllantirish, yosh avlodni madaniy merosimiz, boy an'analarimiz va umuminsoniy qadriyatlarimizga ehtirom, ulug' yurtimiz va istiqloq g'oyalari sadoqat ruhida tarbiyalash masalasining dastlabki o'rinda turishi O'zbekistonda olib borilayotgan siyosatning naqadar to'g'ri ekanligini ko'rsatib beradi.

O'zbekistonda 7-8 mingdan ortiq tarixiy obidalar mavjud bo'lib, shundan 200 dan ortig'i YUNESKO ro'yxatidan joy olgan. Mamlakatimiz islom madaniyati obidalarini asrab-avaylash va tarixiy obidalarga boy davlat sifatida dunyo miqyosida 9-o'rinni egallab turibdi. Madaniy tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan



obyektlardan 545 tasi arxitektura, 575 tasi tarixiy, 1457 tasi san'at va 5500 dan ortig'ini arxeologik obyektlar tashkil etadi[1].

Mazkur masala yuzasidan X.Soatov, Y.Ahmadaliyev, O.Ismoilov, A.Berdiyev, S.Ruziyevlar o'z tadqiqotlarida turizm bilan bog'liq ayrim ma'lumotlar keltirishgan. Jumladan iqtisodchi olim S.Ro'ziyev O'zbekistonda turizmni rivojlantirishni bosqichlarga bo'lib, birinchi bosqich, 1992-yil O'zbekturizmning tashkil etilishi, 1993-1999-yillar – ikkinchi bosqich turizm to'g'risidagi qonun qabul qilinishi, 2000-yildan uchinchi bosqich boshlanganini, bunda ziyorat turizmi ham alohida o'rin egallashini qayd etib o'tadi. Biroq mazkur tadqiqotda tarixiy nuqtai nazardan alohida 2016-yildan keyingi davrda turizm sohasidagi keng miqyosidagi davlat e'tibori tahlil etilmagan.

2018-yil 3-fevraldagi PF-5326-son "O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonlarida[2] hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-14 dekabr kunlari Qashqadaryo viloyatida tashriflari vaqtida, Shahrisabz shahrini festivallar shahriga aylantirish bo'yicha berilgan topshiriqlari ijrosini ta'minlash maqsadida Shahrisabz shahri va unga yaqin hududlarda bo'lib o'tadigan festivallar ro'yxati shakllantirildi va yil mobaynida turli festival, seminar, konferensiyalar tashkil etildi.

Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 28-avgustdagi 708-f-sonli farmoyishiga asosan viloyatda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha 2018-yilning 11 oyida 183 mlrd.so'mlik 54 ta loyihalar amalga oshirildi. Jumladan, 810 o'ringa ega bo'lgan 11 ta joylashtirish vositalari, 21 ta restoranlar va kafelar, 4 ta turoperatorlik subyektlari tashkil qilindi. 13 ta turistik klassdagi avtobus va mikroavtobuslar, 4 ta elektromobillar olib kelindi. Avtotransport vositalari, sigveylar va velosipedlarni ijaraga berish yo'lga qo'yildi. Bu sohadagi eng muhim qadam 2018 yilda Toshkent shahridan Shahrisabz shahrigacha tez yurar (Afrosiyob) poyezdi qatnovi yo'lga qo'yildi. Qarshi xalqaro aeroportini "Ochiq osmon" tizimida ishlashi uchun samarali ishlar amalga oshirildi.

**Natijalar va muhokamalar:** Davlatimiz rahbarining 2018-yil 28-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4038-son Qarori[3] ijrosi yuzasidan viloyatda 10 ta madaniy meros obyektlariga sayyohlar va mahalliy aholining kirib-chiqishini elektron hisobga olish uchun turniket, ushbu obyektlarga olib boruvchi yo'l ko'rsatkichlarini o'rnatib chiqish rejalashtirilgan. Surxondaryo viloyati madaniy meros boshqarmasi mablag'lari hisobidan manzilli reja asosida 343 ta obyektga muhofaza belgisi o'rnatildi. Madaniy qiymatga ega bo'lgan viloyatdagi 561 ta madaniy meros obyektlarining kadastr hujjatlari to'liq rasmiylashtirildi.

Turizm sohasi bilan bog'liq iqtisodiyot tarmog'ida koronavirus pandemiyasi tarqalishi oqibatida, sohadagi tadbirkorlik subyektlariga 2020-yilda taqdim etilgan imtiyoz va preferensiyalarni 2021-yilda davom ettirish hamda ularni shiddat bilan qayta tiklanishlari uchun qulay shart-sharoitni yaratish nazarda tutildi.

Ushbu tadbirlarning samarasini Surxondaryo viloyatida kuzatadigan bo'lsak, viloyatda jami 561 ta moddiy-madaniy meros obyektlari davlat muhofazasiga olinib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev rahbarligida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan 2016-yil 28-oktbyardagi №08-1-76 sonli "Buyuk muhaddis Abu Iso Termiziyning boy ilmiy-ma'naviy merosini o'rganish va xotirasini abadiylashtirishga doir chora-tadbirlarning bajarilishi to'g'risida"gi Qarori hamda 2017-yil 14-fevraldagi "Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori xalqimiz, millatimiz tarixi va taraqqiyotiga hissasini qo'shgan allomalarimizning muqaddas ruhlarini shod etib, alloma, fuzalolar tomonidan yaratilgan ilmiy fan yutuqlari natijalarini kengroq o'rganish va hayotda foydalanish uchun muhim ijobiy dastur bo'ldi.

2020-yilda ham xalqaro miqyosda pandemiya davrini boshidan o'tkazgan bo'lsada, mamlakatimizda ushbu sohani jahon andozalari asosida rivojlantirish ishlari davom etmoqda. Shuningdek, turizm sohasi bilan bog'liq iqtisodiyot tarmog'ida koronavirus pandemiyasi tarqalishi oqibatida, sohadagi tadbirkorlik subyektlariga 2020-yilda taqdim etilgan imtiyoz va preferensiyalarni 2021-yilda davom ettirish hamda ularni jadal qayta tiklanishlari uchun qulay sharoitni yaratish ko'zda tutildi[4].

Yuqorida aytib o'tilgan muammolarni samarali hal etish uchun hamkor tashkilotlar ya'ni viloyat Yo'l qurilishi boshqarmasi, viloyat Aloqa va telekommunikatsiyalarni rivojlantirish boshqarmasi va viloyat ommaviy axborot va kommunikatsiyalar (AOKA) boshqarmasi hamda ijtimoiy tarmoqlarda mashxur blogerlar bilan tizimli ishlar tashkil qilish turizm istiqbollari uchun muhim ahamiyatlidir[5].

**Xulosa:** Xulosa qilib aytganda milliy qadriyatlarimizning bir bo'laki bo'lgan ziyorat turizmi jahon miqyosida O'zbekiston hududi shunday tarixiy qadriyatlar makoni bo'lganligini, o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni ro'yobga chiqarayotgan xalqimiz uchun buyuk kelajak barpo etishda, bugungi dunyoni yangi

ko'z bilan ko'rish, uni yangicha tafakkur bilan idrok etish jarayonlarida, ulug' ajdodlar merosi bilan tanishishi lozimligini anglatadi. Bugun yo'qotilgan barcha qadriyatlarni, boy berilgan madaniy va ma'naviy boylklarni qaytadan to'plash, an'analarni tiklash, o'z milliy qiyofasi bilan Yangi O'zbekistonni jahon xalqlari safidan munosib o'rin egallashi yuzasidan olib borilayotgan tadbirlar buyuk ajdodlarimiz qoldirgan merosni qayta tiklash, o'zligimiz, insoniy his-tuyg'ularimizni, sha'nimiz va oriyatimizni himoya qilishga, uni hamisha baland tutishga va xalqaro miqyosida o'z o'rnimizga ega bo'lishda muhim ahamiyat kasb etadi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi joriy arxiv materiallari. 2022-yil yanvar.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi PF-5326-sonli "O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06.02.2018-y., 06/18/5326/0657-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 28-noyabrdagi PQ-4038-sonli "Oilaviy mehmon uylari faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi Qarori. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 30.11.2018-y., 07/18/4038/2243-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi joriy arxiv materiallari. 2022-yil yanvar.
5. Og'zaki tarix materiallari. Surxondaryo viloyati turizm va madaniy meros boshqarmasi xalqaro bo'lim boshlig'i Shuhrat Ibragimov bilan suhbat. 2022-yil 10-fevral.

UO'K 904

### NODAVLAT NOTIJORAT TASHKILOTLAR VA ULARNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

*M.M.Qodirova, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** *Nodavlat notijorat tashkilotlar taraqqiyotning asosiy elementi hisoblanishi sir emas. Bugungi kun ijtimoiy-iqtisodiy holati ko'rsatmoqdagi, jamiyat hayotida o'z o'rniga ega bo'lishi uchun nodavlat notijorat tashkilotlari o'z oldiga qo'ygan vazifalarni og'ishmay amalga oshirishi zarur.*

**Kalit so'zlar:** *nodavlat notijorat tashkilot, jamiyat, taraqqiyot, tushuncha, metod.*

**Аннотация.** *Не секрет, что НПО считаются ключевым элементом прогресса. Сегодняшняя социально-экономическая ситуация показывает, что для того, чтобы иметь место в жизни общества, необходимо, чтобы НПО без отклонений выполняли поставленные перед ними задачи.*

**Ключевые слова:** *НПО, общество, прогресс, концепция, метод.*

**Abstract.** *It is not a secret that non-profit organizations are considered a key element of development. Today, the socio-economic situation shows that in order to have a place in the life of society, it is necessary that NGOs carry out their tasks without deviations.*

**Keywords:** *Non-profit organization, society, development, concept, method.*

Jamoat birlashmasi tushunchasi nodavlat notijorat tashkilot tushunchasidan oldinroq paydo bo'lgan. Demak, jamoat birlashmasi tushunchasining keng mazmunga egaligini Asosiy qonunda, qonunlarda, shuningdek ko'plab qonun osti hujjatlarida jamoat birlashmasi tushunchasi ko'p qo'llanilgani bilan izohlash mumkin. Shuningdek, ba'zi mualliflar "90 yillar o'rtalaridayoq nodavlat tashkilot atamasi"[1] qo'llanilganini aytib o'tganlar. Bu borada boshqacha qarashlar ham mavjud, ya'ni konstitutsiyaviy asosga ko'ra "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonun shu tizimga kiruvchi qonunlar uchun umumiy asos bo'lishi kerak[2]. Lekin bu fikrga qo'shilish biroz noaniqliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Chunki fikrimizcha, jamoat birlashmasi nodavlat notijorat tashkilotning turi bo'lgan "jamoat fondi" tushunchasini o'zida qamrab olmaydi.

Shuningdek, "jamoat tashkiloti nodavlat notijorat tashkilotning tashkiliy-huquqiy shakli sifatida fondlar va boshqa shakllar qatorida ko'rilishi kerak"[3]. G'arb adabiyotlarida uchta asosiy belgini: "nodavlat, notijorat va ixtiyoriylik" ni o'zida jamlagan tashkilotlarni jamoat tashkilotlari deb ataydilar. Bu haqida Sh.Nazarov "jamoat tashkilotlari faoliyatiga oid qonun hujjatlarida "jamoat tashkiloti" va "jamoat birlashmasi" tushunchalari o'rtasida muayyan definitsiya ko'rsatilmaganligi natijasida tegishli amaliyotda bir qator tushunmovchiliklar kelib chiqayotganligini ta'kidlash joiz. Shuni e'tiborga olgan holda, bizning fikrimizcha, mazkur jamoat tashkilotlari faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarni umumlashtirib "Nodavlat notijorat tashkilotlari va jamoatchilik birlashmalari to'g'risida"gi deb nomlash to'g'ri bo'ladi"[4]. Nodavlat notijorat tashkilotlari umuman keng miqyosda olganda jamoat birlashmalari tizimida oraliq o'rinni egallagan holda huquqiy jihatdan asoslangan ijtimoiy tushunchadir. Oraliq o'rinni egallashi deganda barcha jamoat birlashmalarining tub negizi qisman nodavlat notijorat tashkilotlariga kelib tutashadi. Masalan: jamoat birlashmalarining turi bo'lgan kasaba uyushmasi va siyosiy partiya tuzilishida ham fuqarolarining manfaatlar va maqsadlar mushtarakligi dastlabki o'ringa qo'yiladi. Nodavlat notijorat tashkilotlari jismoniy

va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ifodalashi hamda himoya qilishi asosiy maqsadlaridan biri sanaladi.

Nodavlat notijorat tashkilotini tuzishning umumiy maqsadi ijtimoiy foydali manfaatlarining qondirilishida aks etishi ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonunida ijtimoiy foydali manfaatlarini ifoda etuvchi faoliyat turlari alohida ta'kidlangan bo'lib, ular quyidagilar:

- jismoniy va yuridik shaxslarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoyalash;
- demokratik qadriyatlarni himoya qilish;
- ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy ahamiyatga molik faoliyat maqsadlariga erishish;
- ma'naviy va boshqa xildagi nomoddiy ehtiyojlarni qondirish;
- xayr-saxovat ishlarini amalga oshirish[5].

Mazkur qayd etilgan faoliyat turlaridan nodavlat notijorat tashkilotlarining vazifalari kelib chiqadi. Fikrimizcha, nodavlat notijorat tashkilotlarining vazifasini tahlil etishda "maqsad", "vazifa" va "funksiya" tushunchalarining o'zaro munosabatlariga e'tibor qaratish lozim. Buning uchun nodavlat notijorat tashkilotlari maqsadining shakllanishida uning ijtimoiy burchi namoyon bo'lishi, bu maqsadga erishish uchun aniq vazifalarni bajarish zarurligi hamda bu holat tegishli funksiyalarni amalga oshirishni taqozo etishini yodda tutishimiz kerak. Ayni paytda "funksiya" va "vazifa" bir-biridan ajralmas tushunchalar ekanligini ta'kidlash joiz. Vazifalar va funksiyalarning ta'riflari ham bir-biriga o'xshab ketadi. Buning boisi shundaki, nodavlat notijorat tashkilotlari va jamiyat oldida muayyan vazifalar ko'ndalang turgan bo'lsa, ularga taalluqli funksiyalarni ham amalga oshirish zarurati vujudga keladi. Aks holda nodavlat notijorat tashkilotlarining vazifalari bajarilmay qolib ketishi mumkin.

Shunday qilib, vazifa ikki xil zaruratni, ya'ni biron-bir maqsadga erishish hamda muayyan faoliyat turi bilan shug'ullanishni o'z ichiga oladi.

Nodavlat notijorat tashkiloti tashkil etilib o'zlariga yuklatilgan vazifalarni xolisona amalga oshirishining afzallik tomonlari quyidagilardan iborat:

- ✓ aholi o'rtasida ishsizlik kamayib, yangi ish o'rinlari yaratiladi;
- ✓ insonlar ma'lum bir g'oya atrofida birlashib, ijtimoiy hayotdagi ba'zi muammolarini hal qilinishiga o'z hissalarini qo'shadilar;
- ✓ aholi bo'sh vaqtdan unumli foydalanib, jamiyat uchun zararli illatlardan yiroqlashadilar;
- ✓ tashkilotdagi ish jarayonida yoshlarda hayotiy ko'nikma hosil bo'ladi va mustaqil hayotga tayyorlanadilar va h.k.

Jamiyat hayotidagi mavjud muammolarni hal etish uchun nodavlat notijorat tashkilotlari o'z faoliyatlarini takomillashtirishlari va bu borada ba'zi vazifalarni amalga oshirishlari zarur. Nodavlat notijorat tashkilotlarining jamiyatdagi vazifalarini o'rganib tadqiq qilgan olimlar S.Jo'raeva, A. Gonorskaya, Sh.Nazarovlar asosan bu borada umumiy va asoslantirilgan fikrlarni berib o'tadilar. S.Jo'raeva fuqarolik jamiyati institutlarining vazifalari sifatida ko'proq siyosiyhuquqiy jihatiga e'tibor qaratadi. Jumladan, "aholining siyosiy hayotda faol ishtirok etishiga ko'maklashish o'z ta'sir doirasidagi fuqarolarni hukumat tomonidan qabul qilingan yoki tayyorlanayotgan qarorlar to'g'risida xabardor qilish, qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir ko'rsatish yo'llarini tushuntirish"[6] deb qayd etilgan.

Shuningdek, tadqiqotchi S.Jo'raevaning fuqarolik jamiyati institutlarining "jamiyatdagi nizolarni hal qiluvchi institut vazifasini o'tash" borasidagi fikrlari biroz noaniq ifodalangan. Aynan qaysi turdagi nizolarni nodavlat notijorat tashkilot hal etishi mumkinligi masalasi ochiq qoldirilgan. Fikrimizcha, iqtisodiy nizolarni hal qilish uchun qonun hujjatlariga muvofiq hakamlik sudlarini tashkil etish orqali Savdo-sanoat palatasi hal qilsa, kasbiy nizolarni kasaba uyushmalari o'z vakolatlari doirasida ko'rib chiqadilar. A.V.Gonorskaya nodavlat notijorat tashkilotlarining ko'proq moliyaviy vazifalariga e'tibor qaratib, "chet el donorlaridan mustaqil" bo'lishlari lozimligini, shuningdek faoliyat yuritish chegarasini "yirik shaharlar chegarasida, qishloq tumanlarida faollashtirib kengaytirishni"[7] nazarda tutadi.

Nodavlat notijorat tashkilotlarining vazifalari borasida Sh.Nazarovning fikrlari ham diqqatga sazovordir. Jamoatchilik tashkilotlarining fuqarolik jamiyatini shakllantirishdagi o'rini belgilovchi jihatlar to'g'risida to'xtalar ekan, ko'proq huquqiy nuqtai nazardan qonuniy asoslashga harakat qilgan.

"Nodavlat notijorat tashkilotlarining vazifalari turlicha. Lekin asosiy vazifalaridan biri – turli ijtimoiy guruh va qatlamlar manfaatlarini artikulyatsiya qilish, ya'ni kishilarning bir-biriga o'xshash alohida manfaatlarini umumiy maqsad yoki manfaatlar doirasida birlashtirishdir". Bu o'rinda nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida bildirilgan fikr uning vazifasi faqatgina bir guruh shaxslar doirasida amalga oshirilishi bilan cheklanishiga olib kelishi mumkin. Bu fikrga qo'shilish biroz noaniqlik keltirib chiqarishi

mumkin. Zero, nodavlat notijorat tashkilotlari butun jamiyatning ehtiyojlarini o'rganib, ularga xizmat ko'rsatishi va o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan vazifalarni amalga oshirishlari lozim.

Fikrimizcha, yuqorida aytib o'tgan vazifalarni amalga oshirish uchun nodavlat notijorat tashkilotlarning professionalligini oshirish, ular ishlayotgan sohada tajribaga ega bo'lish, turli ish metodlari, modellari va vositalarni jalb qilish san'atini bilishlari lozim. Nodavlat notijorat tashkilotining samarali rivojlanishi uchun davlat, biznes va nodavlat notijorat tashkiloti o'rtasidagi, shuningdek, harakat ichidagi hamkorlik aloqalarini kuchaytirish lozim.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Джураев С. Гражданское общество: теория и практика.- Тошкент: 2003. С.97.
2. Ҳамидова К. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва жамоат бирлашмалари. Рисола. – Тошкент: ТДЮИ, 2005. – Б.27.
3. Уткин Р.В. Развитие законодательства об общественных объединениях в Российской Федерации (вопросы теории и практики): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К, 2017. – С.14.
4. Назаров Ш.Н. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришда жамоат ташкилотларининг роли (назарий ва ҳуқуқий масалалар): Автореф. дис. ... юрид. фан ном. – Тошкент, 2019. – Б.21.
5. “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – №5. – 115-модда.
6. Жўраева С. Фуқароларнинг сиёсий маданиятини юксалтиришда фуқаролик жамияти институтларининг роли // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2019. – № 4. – Б.24.
7. Гонорская А.В. Обеспечение занятости трудовых ресурсов Республики Узбекистан с использованием потенциала негосударственных некоммерческих организаций (на примере женской занятости): Дис. ... канд. экон. наук. – Тошкент, 2012. – С.118.
8. Муаллифлар жамоаси Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилиш йўлида. – Тошкент: Академия, 2015. – Б.109.

UO'K 369

### JAMIYATNING BARQAROR RIVOJLANISHIDA AYOLNING ROLI

*M.M.Qodirova, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** *Ushbu maqolada ayollarning jamiyat hayotidagi o'rni, mamlakat rivojlanishidagi ahamiyati tadqiq qilingan. Falsafiy ta'limotlar tarixida gender munosabatlari tahlil qilinib, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va jarayonlarda ayollarga munosabat masalasi tadqiq etilgan. Sharq va G'arb ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ayollarning jamiyatdagi o'rni xususidagi fikrlar ilmiy tarzda o'rganilgan.*

**Kalit so'zlar:** *ayol, gender siyosati, ijtimoiy faollik, davlat boshqaruvi, oila, farzand tarbiyasi, gender tenglik.*

**Аннотация.** *В данной статье исследуется роль женщин в жизни общества, их значение в развитии страны. В истории философских учений анализируются гендерные отношения, исследуется вопрос отношения к женщинам в социально-политических изменениях и процессах. В социофилософской мысли Востока и Запада научно изучались представления о роли женщин в обществе.*

**Ключевые слова:** *женщина, гендерная политика, социальная активность, государственное управление, семья, воспитание детей, гендерное равенство.*

**Abstract.** *This article explores the role of women in the life of society, their importance in the development of the country. In the history of philosophical teachings, gender relations have been analyzed and the question of the attitude towards women in socio-political changes and processes has been studied. In eastern and Western socio - philosophical thought, thoughts about the role of women in society are studied scientifically.*

**Keywords:** *woman, gender Policy, social activism, Public Administration, family, child rearing, gender equality.*

Mustaqillik yillarida erishgan yutuqlarimizga tayanib, milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari dadil qadam qo'yib bormoqdamiz. Mamlakatimizning siyosiy hayotida, davlat va jamiyat boshqaruvida, iqtisodiyotimizning barcha tarmoqlarida, madaniyat, ilmu - fan, xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, sport kabi ijtimoiy sohalarda ayollarimizning o'rni va roli ortib borayotganligi ayniqsa, e'tiborlidir.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda turli soha va tarmoqlarda mehnat qilayotgan ishchi va xizmatchilarning 45 foizini xotin-qizlar tashkil qiladi. Konstitutsiyamizning 46- moddasida belgilab qo'yilgan «xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar» degan g'oya hayotga izchil tatbiq etilmoqda. “O'zbekiston tarixida birinchi marta milliy parlamentda ayollar soni Birlashgan Millatlar Tashkiloti

tomonidan belgilangan tavsiyalarga mos darajaga yetdi. Mamlakatimiz parlamenti ayol deputatlar soni bo'yicha dunyodagi 190 ta milliy parlament o'rtasida 37-o'ringa ko'tarildi. Holbuki, – shunga e'tibor berishingizni so'rayman – bundan 5 yil avval biz bu borada 128-o'rinda edik"[6]. Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining siyosiy partiyalari a'zolidagi xotin-qizlarning ulushi ham o'tgan yillarga nisbatan ortganligini ko'rsatmoqda. Jumladan, O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasi a'zolarining 29 foizi, O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi a'zolarining 28 foizi, O'zbekiston Ekologik partiya a'zolarining 22 foizi, O'zbekiston "Adolat" sotsial-demokratik partiyasi a'zolarining 21 foizi va O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi a'zolarining 20 foizini xotin-qizlar tashkil qilmoqda.

Tarixiy taraqqiyotdan ma'lumki, kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha davrlarida ayollarning o'z o'rni bo'lgan. Shuningdek, mazkur davrlarda yaratilgan tarixiy manbalarda turli xil jarayonlarda erkaklar bilan bir qatorda ayollarning ham faol ishtirok etganliklari xususida ma'lumotlar bor. Jumladan, O'rta Osiyo ayollarining qadimgi tarixiy davrlardagi ijtimoiy mavqei va ularning hayot tarzi haqidagi ba'zi bir ma'lumotlar qadimgi yunon tarixchisi Gerodotning "Tarix", Strabonning "Geografiya", Abu Rayhon Beruniyning "O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar", Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otuturk" asarlarida uchratish mumkin. Ta'kidlash joizki, "Avesto"da ham ayol, oila, farzand tarbiyasi bilan bog'liq juda ko'p fikrlar uchraydi.

Amir Temur Sharq ayollaridagi tengsiz nafosat, matonat va insoniy fazilatlarini o'z vaqtida payqab olgan. Shuning uchun ham ularga barcha imkoniyatlar yaratib berilgan. Amir Temur davlati idoralarini mustahkamlashda va uni boshqarishda, obodonlashtirish, temuriy shahzodalarni tarbiyalashda "uning xotinlardan eng muqaddami va barkamoli Katta Malika (Saroy Mulk xonim)" Bibixonimning xizmatlari cheksiz bo'lgan. Sohibqiron bu oqila ayolga nabiralari, Shohruh Mirzo, Muhammad Sulton Mirzo, Halil Sulton Mirzo, Ulug'bek Mirzolarni tarbiyalash vazifasini ishonib topshirgan. U o'zining maftunkor latofati, yorga sadoqati, dono va hozirjavobligi, cheksiz insoniy fazilatlarga ega bo'lganligi bilan boshqa malikalardan ajralib turgan, shuning uchun ham Saroymulloxonim Amir Temurning samimiy hurmati, sadoqatiga sazovor bo'lgan.

Mustaqillik O'zbekiston ayollarini jamiyatning tom ma'nodagi teng huquqli a'zosiga, jumladan, siyosat sub'ektiga aylantirdi. Mustaqillik tufayli ayollar davlat va jamiyat boshqaruvida bevosita yoki bilvosita ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu – O'zbekiston xalqining, jumladan, ayollarimizning tarixiy yutuqidir. Albatta, bu yutuq o'z-o'zidan bo'lgani yo'q. Mustaqil O'zbekiston qonunchiligi va amaliyotida «siyosat – erkaklarning ishi», degan hukmron dunyoqarashga barham berildi. BMT tomonidan 1952 yil 20 dekabrda qabul qilingan «Ayollarning siyosiy huquqlari to'g'risidagi Konvensiya»da [1] ifodalangan.

«Ayollar barcha saylovlarda erkaklar bilan teng sharoitlar asosida, hech bir kamsitishlarsiz ovoz berish huquqiga ega» (1-modda); «Ayollar milliy qonun bilan belgilangan, oshkora saylovlarni talab etadigan barcha muassasalarga erkaklar bilan teng sharoitlar asosida, hech bir kamsitishlarsiz saylanishlari mumkin» (2-modda); «Ayollar erkaklar bilan teng sharoitlar asosida jamoat-davlat xizmatida lavozimni egallash va milliy qonunda belgilangan barcha jamoat-davlat vazifalarini bajarish huquqiga ega» (3-modda) – barcha talablari izchillik bilan hayotga tatbiq etilmoqda. Gender tenglikni ta'minlash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, parlament yuqori palatasida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasining Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasi, Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash masalalari bo'yicha Maslahat-kengashlari tashkil etildi.

Sohaga oid qonunlarning samarali ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasining 2020 - 2030 yillarda gender tenglikni ta'minlash strategiyasi loyihasi tayyorlandi. Ushbu hujjat O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi [2]da belgilangan ustuvor vazifalar hamda 2030 yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsadlar [5] va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqildi. "O'zbekiston Respublikasining 2020 - 2030 yillarda gender tenglikni ta'minlash strategiyasi 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid Davlat Dasturi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida [4]ham aynan xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi keng ishtirokini ta'minlash masalasiga juda katta e'tibor qaratilgan.

Ta'kidlash lozimki, Gender tenglikni ta'minlash strategiyasining ishlab chiqilishi va qabul qilinishi mamlakatda inson huquqlariga nisbatan hurmat bilan qarashni shakllantirish, O'zbekistonning xalqaro maydondagi obro'-e'tiborini yanada yuksaltirish imkonini beradi. Gender strategiyasini ishlab chiqishdan asosiy maqsad – irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar xotin-qizlar va erkaklarning haqiqiy tengligini ta'minlashdan iborat. Uzoq istiqboldagi maqsadli vazifalardan kelib chiqib, gender tenglikka erishish strategiyasi quyidagi 6 ta ustuvor yo'nalishlarni qamrab oldi:

Birinchi ustuvor yo'nalish - davlat xizmati sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash;

Ikkinchi ustuvor yo'nalish - saylov huquqlarini amalga oshirishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash;

Uchinchi ustuvor yo'nalish - ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash;

To'rtinchi ustuvor yo'nalish - oilaviy munosabatlar hamda bolalar tarbiyasi sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash;

Beshinchi ustuvor yo'nalish - ta'lim, ilm-fan, madaniyat hamda sog'liqni saqlash sohasida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash;

Oltinchi ustuvor yo'nalish - gender tenglikni ta'minlash tadbirlarini hisobga olgan holda davlat dasturlarini budjetlashtirish va moliyalashtirish.

2020-2030 yillarda Gender tenglikka erishish strategiyasini amalga oshirish orqali bir qator natijalarga erishish ko'zda tutilgan. Bular:

Birinchidan, davlat organlarining rahbarlik lavozimlariga xotin-qizlarni tayinlash amaliyotini kengaytirish;

Ikkinchidan, xotin-qizlarni saylov jarayonlariga keng jalb qilish, ular uchun munosib mehnat sharoitlarini yaratish va ularni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarning samaradorligini oshirish;

Uchinchidan, ularning huquqiy savodxonligini yuksaltirish;

To'rtinchidan, oilaviy ajrimlarning oldini olish, uy mehnatiga nisbatan jamiyatda shakllangan qarashlar va munosabatni o'zgartirish, uni amalga oshirishda jins bo'yicha kamsitishning oldini olish;

Beshinchidan, hududlarda, ayniqsa, qishloq joylarda xotin-qizlar va erkaklarga ko'rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy xizmatlar sifatini oshirish;

Oltinchidan, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, tibbiyot hamda erkaklar ulushi kam bo'lgan boshqa sohalarga erkaklarni jalb qilish;

Yettinchidan, "Genderga yo'naltirilgan budjetlashtirish" tizimini bosqichma-bosqich joriy etish va boshqalar.

Gender tenglikka erishish strategiyasi 10 yillik muddatni qamrab olganligiga qaramay, jamiyatdagi siyosiy-huquqiy, iqtisodiy qarashlar, strategiyani aholining turli qatlamlariga birday tatbiq etishning o'ziga xosliklarini inobatga olib, uni amalga oshirish qisqa muddatlarda bosqichma-bosqich olib boriladi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek, "Hayotimizning fayzu farishtasi bo'lgan munis onalarimiz, mehribon opa-singillarimizga munosib mehnat va turmush sharoitini yaratib berish, ularni rozi qilish – barcha darajadagi rahbarlarning nafaqat xizmat vazifasi, balki, eng avvalo, insoniy burchidir".

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:**

1. «Ayollarning siyosiy huquqlari to'g'risidagi Konvensiya» (BMT tomonidan 1952 yil 20 dekabrda qabul qilingan).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
3. "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni (O'RQ-562-son 02.09.2019).
4. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid Davlat Dasturi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.02.2021 yil PF-6155- sonli Farmoni.
5. 2030 yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 20.10.2018 yil 841-son Qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi //2020 yil 7 mart
7. Muravyova N. O'zbekiston xotin-qizlarining ijtimoiy maqomini yuksaltirish. – Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2004. – B.49.

## QORAKO'LCHILIK

("Muborak", "Qoraqum" "Nishon" naslchilik zavodlari misolida)

D.Ro'ziboyev, doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida qorako'lchilik sohasining rivojlanishi, jumladan, "Muborak" va "Qoraqum" naslchilik zavodlarida "Nishon", "Konimex", "Jinov", "Ravnina" kabi sermahsul zavod tiplarining yaratilishi, qorako'l terilarining ko'paytirilishi va u bilan bog'liq masalalar bayon etilgan.

**Kalit so'zlar:** "Muborak", qorako'l teri, "Qoraqum" naslchilik xo'jaligi, "Nishon", "Konimex", "Jinov", "Ravnina", qora, ko'k va sur qorako'l qo'ylari.

**Аннотация.** В данной статье рассказывается о развитии каракулеводства в Кашкадарьинской области, в том числе о создании таких продуктивных заводских типов, как "Нишон", "Конимекс", "джинов", "равнина" на племенных заводах "Мубарак" и "Каракум", разведении каракульских шкур и связанных с ними вопросах.

**Ключевые слова:** "Мубарак", Каракульская кожа, племенное хозяйство "Каракум", "Nishon", "Konimex", "Jinov", "Ravnina", черная, голубая и сур Каракульская овца.

**Abstract.** This article describes the development of the field of blacksmithing in the Kashkadarya region, including the creation of productive plant types such as "Nishon", "Konimex", "Jinov", "Ravnina", in the breeding plants "Mubarak" and "Karakum", breeding and related issues.

**Keywords:** "Muborak", blackcurrant hide, "Qoraqum" farm, "Nishon", "Konimex", "Jinov", "Ravnina", black, blue and sur blackcurrant sheep.

O'zbekiston KP Markaziy Komiteti va O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti 1974-yil 12-fevralda "1974-1980 yillarda respublikada chorvachilikni rivojlantirish choralari to'g'risida" qaror qabul qilib, unda dasht va chala dasht yaylovlarni fitomelioratsiya yo'li bilan yaxshilash, yaylovlarni suv bilan ta'minlash, sug'orish shahobchalarini qayta qurish va qorako'lchilik xo'jaliklari uchun donador oziq ishlab chiqarish vazifalari belgilandi. Ushbu vazifalar esa qorako'lchilik sohasining rivojlanishiga imkoniyat yaratib berdi. Jumladan, Rossiyada oktabr inqlobidan oldin qorako'l qo'ylari soni va jahon bozorida qorako'l terilari chiqarish jihatidan asosiy mamlakatlardan biri bo'lgan. Masalan, 1982-yilda Nurota atrofidagi qo'ylarning 90-95 foizi, Qorako'l tumani va Buxoro atrofida esa 90 foiz qorako'l qo'ylari qirilib ketdi. O'zbekiston SSRda 1928-yilda yirik qorako'lchilik xo'jaliklari tuzila boshlandi. 1928-yilda Qashqadaryo viloyati "Muborak" qorako'lchilik sovxozi va 1928-1931 yillarda 7 ta qorako'lchilik sovxozi tuzildi va bir necha o'nlab yirik chorvador sovxozlar qorako'lchilik xo'jaliklariga aylantirildi. 1933-yilda qorako'l qo'ylarining ko'pchilik qismi davlat xo'jaliklariga va kolxoz fermalariga o'tkazildi. Bu davrda O'rta Osiyo respublikalari qo'ylarining 45,8 foizi sovxozlarga va 40,5 foizi kolxozlarga o'tkazildi. Sovxozlar tez muddat ichida yetakchilik rolini o'ynay boshladi. Sovxozlarda zootexnika va veterinariya ishlari yaxshilandi, kolxoz fermalari mahsuldor zotli qo'chqorlar bilan ta'minlandi. Masalan, qorako'l qo'ylarining soni 1933-yilda 1931-yildagiga nisbatan 160 foizga, 1935-yil boshida 252 foizga, 1940-yil boshiga kelib 884 foizga ortdi [1;9-10].

Nemis bosqinchilari Ukraina, Qrim, Shimoliy Kavkazni vaqtincha ishg'ol qilib turganda qorako'l qo'ylarining deyarli hammasini Germaniyaga olib ketilgan, lekin O'rta Osiyo respublikalarida qorako'l qo'ylari soni kamaymadi va hatto urush yillarida 1939-1940 yillarda ham SSSR bo'yicha 46 foizga ko'paydi. Jumladan, O'zbekistonda 33 foizga, Turkmanistonda 45 foizga, Tojikistonda 53 foizga ortdi. Ulug' vatan urushidan so'ng qorako'lchilik mamlakatimizda va ayniqsa O'rta Osiyo respublikalarida tez sur'atlar bilan rivojlandi. O'zbekistonning o'zida 1952-yilda qorako'l qo'ylarining soni 496 ming boshga ortdi. Bunga sabab urushdan keyin ko'pgina kolxozlarda nasldor qorako'l qo'ylar fermalari tashkil qilindi. 1955-yilga kelib, SSSRda qorako'l qo'ylarining umumiy soni 11495 ming boshga, shu jumladan, sof zot qo'ylar soni esa 9471 ming boshga yetdi. 1960-yilda qorako'l qo'ylarining umumiy soni 1955-yilga nisbatan 16 foizga, shu jumladan, sof zot qorako'l qo'ylari 18 foizga ortdi. 1959-yilga kelib, O'zbekistonning o'zida qorako'lchilik bilan shug'ullanadigan 55 ta sovxoz va 687 ta kolxoz tashkil etildi. Ilgari qorako'l qo'ylari asosan Amudaryo bo'ylaridagi tumanlarda boqilgan bo'lsa, keyinchalik esa respublikaning janubiy-sharqiy, markaziy, shimoliy va g'arbiy tumanlarida ham boqila boshlandi. Respublikada 1935-yilda 12400 bosh qorako'l qo'yi boqilgan bo'lsa, 1967-yilda esa ularning soni million

boshdan ortdi. 1967-yilda respublikada 138 qorako'Ichilik sovxozlari tashkil etilib, ularda 50-60 ming bosh qorako'1 qo'ylari boqildi [2:10,11].

Qorako'1 qo'ylari sonining ortishi qorako'1 teri tayyorlashni ham oshirish imkonini berdi. B.A.Kuznetsov ma'lumotiga ko'ra, qorako'1 teri tayyorlash 1929-1930-yillarda 1925-1926 yillarga nisbatan 236 foizga ortdi. 1939-yilda xomashyo tayyorlash 1934-yilga nisbatan 76 foizga, 1944-yilda esa 1940-yilga qaraganda 59 foizga oshdi. Agar 1942-yilda SSSRda tayyorlangan qorako'1 terilarini 100 foiz deb olsak, shundan 63 foizi O'zbekistonga tegishli bo'lgan. Olimlar tomonidan teri sifatini yaxshilash sohasida ham talay ishlar qilindi. Jumladan, akademik V.M.Yudin 1936-yildan boshlab O'zbekistondagi "Qoraqum" naslchilik xo'jaligida qora rangli qorako'1 qo'ylarini takomillashtirish sohasida ish olib bordi. U shu xo'jalikning tajribakor cho'ponlari Xo'jam Qurbonov, Norboy Xolmurodov, Botir Boirov, Toshboy Xoliqov va boshqalar bilan 15 yil mobaynida tajriba ishlarini olib borib, qorako'1 qo'ylarining "Qoraqum" zavod tipini yetishtirdi. Bunday qo'ylar "Qoraqum" zavodi tipiga xos bo'lib, 92-94 foizga yaqin birinchi navli qorako'1 terilari bera boshladi [3:25].

V.M.Yudin metodiga ko'ra qorako'1chi seleksionerlar qora qorako'1 qo'ylarining "Muborak", "Nishon", "Konimex", "Jinov", "Ravnina" va boshqa sermahsul zavod tiplari yaratildi. Ko'k va sur qorako'1 qo'ylarini takomillashtirishda N.S.Gigineyshvili tomonidan ham ko'pgina ishlar qilindi. Qorako'1chilik ilmiy asosda yaxshilash va talay nazariy masalalarni hal etishda akademik M.F.Ivanov, V.M.Yudin, N.T.Nechayeva, M.I.Kotov, P.V.Arapov, I.Y.Averyanov, I.N.Dyachkov, E.V.Odinsova, V.I.Stoyanovskaya, M.A.Koshevoy, I.S.Amelin, L.S.Gayevskaya, N.L.Morozov, M.D.Zokirov, N.A.Veselov, L.S.Trapeznikov, M.A.Shirinskiy, R.Grigoryans, X.X.Mamatkazin, N.F.Nikolskiy va boshqalar tomonidan ko'pgina tadqiqotlar olib borildi. Agar 1938-1939 yillarda sovxozlarda elita va birinchi sinf qorako'1 qo'ylari barcha qo'yning 3-7 foizini tashkil etgan bo'lsa, 1967 yilda bu ko'rsatkich 50 foizga yetkazildi. 1967-yilda ba'zi xo'jaliklar tomonidan 92-94 foiz birinchi nav terilar yetkazib berildi. Bunday xo'jaliklar qatoriga "Qoraqum", "Muborak", "Ravnina", "Nishon", Talimarjon", "Pobeda", "Qarnab", "Uch-adji", "Toguskent", "G'uzor", "Gagarin", "Konimex" va boshqa davlat naslchilik zavodlarini misol qilib keltirish mumkin [4:16,17]. O'zbekistonda 1965-yilda o'zlashtirilgan o'tloqlar 11,6 million gektarga yetkazildi. Bu esa respublikada qorako'1 qo'ylari soni 7,2 million boshga yetkazish imkonini berdi. 1963-yilda har 100 gektar o'tloqqa Tojikistonda 69 bosh, O'zbekistonda 38 bosh, Qozog'istonda 18 bosh, Turkmanistonda 15 bosh qo'y to'g'ri keldi. Yaylovlarda qorako'1 qo'ylarining boqilishi ushbu sohaning rivojlanishiga imkoniyat yaratib berdi. Jumladan, 1965-yilda Qashqadaryo viloyatida joylashgan "G'uzor" naslchilik sovxozida har gektar yaylovdan 4,25 sentnerdan pichan olindi [6:102]. Bu esa qo'ylarning yem-xashakka bo'lgan ehtiyojini yaxshiladi. 1965-yilda O'zbekistonda bir bosh qorako'1 qo'yidan qirqib olinadigan jun kolxozlarda 1,7-2 kilogrammi, sovxozlarda esa 3,4 kilogrammi tashkil etdi. 1965-yilda O'zbekistonning Buxoro, Surxondaryo, Samarqand, Sirdaryo, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'iston ASSRdagi jami 56 ta tumanda qorako'1 qo'ylari urchitiladigan sovxozlar tashkil etildi. Respublikada 1960-yil 1-yanvar holatiga ko'ra qorako'1 qo'ylari soni 4504756 boshni tashkil etgan bo'lsa, 1963-yil 1-yanvarda esa ularning soni 5702000 boshga yetkazildi [7:19,28]. Qorako'1 qo'ylar O'rta Osiyodagi qadimgi zotdir.

Qorako'1 qo'ylarining kelib chiqishi haqida olimlarning fikri turlicha. Masalan, professor P.N.Kuleshov: "Qorako'1 zotini men qadimgi zot deb hisoblayman, bu qo'ylarni yetishtirish uchun ming yillab naslchilik ishlari olib borilgan", - deb ta'kidlaydi [8:46]. Qorako'1 qo'ylarining Qoraqum zavod tipini keltirib chiqarishda akademik V.M.Yudin "Qoraqum" naslchilik zavodida tajribakor cho'ponlar Sotsialistik Mehnat Qahramoni Xo'jambobo Qurbonov, Norboy Xolmurodov, Botir Boirov, Toshboy Xoliqov va boshqalar bilan 15 yildan ortiq vaqt davomida faoliyat yuritdi. Mehnat o'z samarasini berdi. Qoraqum zavod tipi yaratildi. 1951-yilda Ittifoq qishloq xo'jalik Ministrligining maxsus komissiyasi bu zavod tipini yuqori baholadi [8:13]. "Qoraqum" naslchilik xo'jaligida birinchi nav terilar tayyorlashning yildan-yilga ortib borishi [1:211].

Toshshiriladigan qorako'1 soni	Yillar						
	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
Jami topshiriladigan qorako'1 (dona)	9758	7314	7281	11972	17033	16209	23051
Birinchi nav terilar (foiz hisobida)	92,3	92,3	92	91	90,8	93,9	93,4

Respublika sovxozlarida 1962-yilda jaket nav teri 22,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich "Qoraqum" naslchilik zavodida 39,1 foizni tashkil etdi. "Kirpuk" nav terilar 1962-yilda Respublika sovxozlarida 0,4 foizga bajarilgan bo'lsa, "Qoraqum" naslchilik zavodida bu ko'rsatkich 1,2 foizni yoki 3 baravar ortiq bo'ldi. Yarim doirali Qalam gulli terilar Respublika sovxozlarida 1962 yilda o'rtacha 23 foiz



olingan bo'lsa, "Qoraqum" naslchilik zavodida bu ko'rsatkich 39 foizni tashkil etdi [1:212]. Qorako'l qo'ylarining "Nishon" zavod tipi ham yuqori sifatli qora rangli terilar beradi. Bu tipni keltirib chiqarishda I.G.Semyonovning xizmati katta bo'ldi. 1960 yillarda "Nishon" naslchilik zavodi jaket nav terilarni respublika sovxozlarining o'rtacha ko'rsatkichidan 19,4-19,5 foiz ortiq bergan [9:56]. "Muborak" naslchilik xo'jaligi 1939-1952 yillar ichida "Muborak" zavod tipini keltirib chiqarish uchun naslchilik ishlari amalga oshirildi. Shu yillar mobaynida elita va birinchi sinf qo'ylar soni 10 baravarga oshdi. Birinchi nav terilarning chiqishi 63 foizdan 90,5 foizgacha ko'tarildi.

Qorako'l qo'ylarining "Muborak" zavod tipini keltirib chiqarishda I.N.Diyachkov va tajribali cho'ponlardan Avazov Haqberdi, Rahmonov Eronqul, Sherqul Daminov, Og'aniyoz Orniyozov, G'iyos Raimov va boshqalar samarali mehnat qilishdi. Bu tipni keltirib chiqarishni sovxozning mutaxassislaridan B.A.Veterok, B.V.Grechin, E.A.Pomanskiy, X.S.Dautov, I.D.Xarchenko va boshqa zootexniklarning ham xizmati katta bo'ldi. Bu tip 1952-yilda tasdiqlandi [1:213]. Qora qorako'l qo'ylarining "Pomuq" zavod tipini keltirib chiqarishda Koson davlat naslchilik xo'jaligi mutxassislari shu qishloqning mashhur qorako'lchi cho'ponlari bilan birgalikda 1929-yildan 1952-yilgacha ishlaganlar. Bu tipni keltirib chiqarishda qorako'lchilikning atoqli tajribakor ustasi, xalq seleksioneri marhum Og'aniyoz Jumaqulov ko'p mehnat qildi (M.I.Baykov 1953-yil) [1:215,216]. Qora qorako'l qo'ylarining "Jenov" zavod tipi Qashqadaryo viloyatining Beshkent tuman Jenov (Qamashi tumani) qishloq sovetiga qarashli "III Internatsional" kolxozida chiqarildi. Bu kolxoz 1931-yilda tuzilgan. Dastlabki yillarda kolxozda atigi 700 bosh qorako'l qo'yi bo'lib, 20 yil ichida bu qo'ylar soni 10 marta ko'paydi. 1952-yilda kolxoz fermasida bu qo'ylar soni 8 ming boshga yetdi, shularning 60 foizi nasldor qo'ylar va 20 foizi nasldor qo'chqorlar va nasl uchun o'stirilayotgan yosh qo'chqorlardan iborat [1:216].

Xulosa o'rinda shuni aytilish mumkinki, "Muborak", "Nishon", "Qoraqum" naslchilik xo'jaliklarida yangi qorako'l qo'ylarining zavod tiplarining yaratilishi ushbu sohani jadallik bilan rivojlanishiga imkoniyat yaratib berdi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.A.Rahimov. Qorako'lchilik. O'quv qo'llanma. "O'qituvchi" nashriyoti. Toshkent. 1967. (366)
2. Ruziboev D.A. State of livestock breeding in Uzbekistan in the period until the first half of the 20th century // ORIENSS. 2022. #3.
3. Ruziboev D.A. The role of animal breeding in the economic life of Kashkadarya region and the animal feed policy of the soviet authority // ORIENSS. 2022. No. 11.
4. Ruziboev, D. A. (2021, November). Changes in livestock farming in Uzbekistan in 1946-1953 and their specific characteristics.//International journal of conference series on education and social sciences (Online) (Vol. 1, No. 2).
5. Рўзибоев, Д.А. XX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда Ўзбекистонда чорвачиликнинг аҳволи // ORIENSS. 2022. №3.
6. Рўзибоев Д.А. 1946-1953 йилларда Ўзбекистонда чорвачилик хўжалигидаги ўзгаришлар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари //International journal of conference series on education and social sciences (Online). – 2021. – Т. 1. – №. 2.
7. Ruziboev D. Specialization of animal husbandry in the Kashkadarya oasis //Academic International Conference on Multi-Disciplinary Studies and Education. – 2023. – Т. 1. – №. 11. – С. 38-41.
8. Ro'ziboyev, D.A. "Qashqadaryo viloyatida chorvachilikning iqtisodiy hayotdagi o'rni va sovet hokimiyatining chorva ozuqasi siyosati."//Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2.11 (2022): 1008-1016.

UO'K 902.6

### MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA GENDER TENGLIK SIYOSATI TARIXSHUNOSLIGI VA O'RGANILGANLIGI

*M.M.Rustamova, tayanch doktorant, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand*

**Annotatsiya.** Mamlakatimizda ayollar o'z iqtidorlarini namoyon qilish qobiliyatiga yarasha ishlashi uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Ana shu imkoniyatlardan foydalanish darajasi esa ayollarga bog'liq. Agar ayol o'zini nafaqat ayol sifatida, jamiyatdagi o'z o'rni va mavqeyini anglasa, unga tabiat ato etgan qobiliyatni to'g'ri yo'naltira olsa, faqat oila qurishni emas, balki halol mehnati bilan jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishi lozimligini hayotining maqsadi deb bilsa, bu ayol, albatta, o'z hayotidan qanoatlana oladi. Mamlakatimizda so'ngi besh yil davomida gender tenglik masalasiga ulkan ahamiyat bermoqda. Gender tenglik Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan alohida e'tibor qaratilayotgan va qo'llab-quvvatlash zarurligi e'tirof etilayotgan muxim masalalardan biri hisoblanadi.

**Kalit so'zlar:** Xotin-qizlar, Gender tenglik, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Inson huquqlari, Oila, er-xotin, Ota-ona, CEDAW, huquq va erkinliklar, ijtimoiy-siyosiy imkoniyatlar, qo'llab-quvvatlash, BMT, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT), Xalqaro migratsiya tashkiloti, Yevropa Ittifoqi, Jahon banki.

**Аннотация.** В нашей стране созданы все условия для того, чтобы женщины работали по мере своих возможностей и проявляли свои таланты. Уровень использования этих возможностей зависит от женщин. Если женщина осознает себя не только как женщину, но и свое место и положение в обществе, если она сможет правильно направить способности, данные ей от природы, то она сможет внести достойный вклад в развитие общества честным трудом, а не просто построение семьи. Если она считает необходимость целью своей жизни, эта женщина обязательно будет довольна своей жизнью. Последние пять лет вопросу гендерного равенства в нашей стране придается большое значение. Гендерное равенство является одним из важных вопросов, которым Организация Объединенных Наций уделяет особое внимание и признает необходимость поддержки.

**Ключевые слова:** Женщины, Гендерное равенство, Организация Объединенных Наций, Права человека, Семья, пара, Родители, КЛДЖ, права и свободы, социально-политические возможности, поддержка, ООН, Международная организация труда (МОТ), Международная организация по миграции, Европейский Союз, Всемирный банк.

**Abstract.** In our country, all conditions have been created for women to work according to their ability to show their talents. The level of use of these opportunities depends on women. If a woman understands herself not only as a woman, but also her place and position in the society, if she can properly direct the abilities given to her by nature, she can make a worthy contribution to the development of society with her honest work, not just raising a family. If she considers necessity as the goal of her life, this woman will definitely be satisfied with her life. For the last five years, the issue of gender equality has been given great importance in our country. Gender equality is one of the important issues that the United Nations pays special attention to and recognizes the need for support.

**Key words:** Women, Gender equality, United Nations, Human rights, Family, couple, Parents, CEDAW, rights and freedoms, socio-political opportunities, support, UN, International Labor Organization (IOM), International Organization for Migration, European Union, World Bank.

**Kirish.** Jamiyatda amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarning muvaffaqiyati ayollarning ushbu jarayonlarda faolligiga ham bog'liq. Respublikamizda xotin-qizlar masalasining davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi bejiz emas, chunki keng miqyosda olib borilayotgan ishlar o'z ko'lami jihatidan ayollarning barcha sohalardagi ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy manfaatlarini qamrab olgan. Biroq ayollardan jamiyatda bo'layotgan har bir voqea-hodisani ongli tahlil eta oladigan, o'tish davriga xos qiyinchiliklarni yenga oladigan, har tomonlama yetuk bo'lishi talab etilmoqda.

Amalga oshirilayotgan demokratik islohotlarda ularning bevosita ishtiroki zarur. Buning uchun ma'naviy, ijtimoiy-maishiy muammolarni hal qilishda xotin-qizlarning faolligini oshirish, davlat tomonidan moddiy va boshqa yordamlar ko'rsatish bilan birga, ularning ishlashi uchun shart-sharoit va imkoniyatlar yaratish, xotin-qizlar faolligini oshirish davr talabi. [1]

Yuqoridagi fikrlar O'zbekiston sharoitida xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini yuksaltirish jamiyatimiz taraqqiyotida muhim ma'naviy omil bo'lib xizmat qilishidan dalolat beradi. Bu muammoni milliy g'oya nuqtayi nazaridan tadqiq etish va globallashuv sharoitida xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi, estetik didi, ma'naviy dunyo-qarashini shakllantirish va rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda so'ngi besh yil davomida gender tenglik masalasiga ulkan ahamiyat bermoqda. Gender tenglik Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan alohida e'tibor qaratilayotgan va qo'llab-quvvatlash zarurligi e'tirof etilayotgan muxim masalalardan biri hisoblanadi.

**Adabiyotlar tahlili va metodologiya.** Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmonining ilovasidagi 69 – maqsad – "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash ularning jamiyat hayotidagi faolligini ta'minlash" deb nomlanib, unda Yangi O'zbekistondagi xotin-qizlar siyosati bo'yicha barcha ustuvor masalalar kompleks tarzda teran bayon etilgan. [2] Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Davlat va jamiyat boshqaruvida ayollarning o'rni va mavqei yanada mustahkamlash – islohotlarimizning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolaveradi". [3]

Ayollar mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida teng huquqli ishtirokchi sifatida qatnashishlari uchun O'zbekistonda zarur huquqiy baza, normativ hujjatlar yaratilgan. Hozirgi kunda xotin-qizlarimizning jamiyatdagi rolini oshirishga, ularni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilayotgani natijasida ijtimoiy munosabatlarda ham, qonunchilikda ham juda katta o'zgarishlar ro'y bermoqda. Jumladan, 2 sentyabr 2019 yilda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi

O'zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilindi. Qonun bilan ilk bor milliy qonunchiligimizda "gender" tushunchasiga tarif berilib, davlat xizmati, saylov jarayonlari, ijtimoiy-iqtisodiy, ta'lim, ilm-fan, madaniyat hamda sog'liqni saqlash sohalarida xotin-qizlar va erkaklar uchun davlat tomonidan teng huquq va imkoniyatlar yaratilishi kafolatlandi.

**Muhokama.** Mustaqillik yillarida jamiyat hayotining barcha jabhalarida xotin-qizlar rolini kuchaytirish ularning huquq hamda qonuniy manfaatlarini himoya etish yuzasidan salmoqli ishlar amalga oshirildi. Mustaqillik yillarida o'tish xotin-qizlarning ijtimoiy-demografik jarayonlarini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar, dissertatsiyaviy tadqiqotlar va xorijiy nashrlar guruhlariga bo'linib tahlil qilamiz. Shuningdek "o'tish davri" tushunchasining mohiyati, mazmuni va uning O'zbekistondagi xususiyatlariga oid nazariy yondashuvlar quydagicha ko'rishimiz mumkin. Mustaqillik yillarida ijtimoiy hayotning muhim sohalarini hisoblangan ijtimoiy-demografik jarayonlar tarix, tarixshunoslik, demografiya, geografiya, iqtisodiyot va sotsiologiya fani soha olimlari tomonidan keng o'rganilgan:

1. Tarixchi olimlarning ilmiy tadqiqotlari;
2. Boshqa ijtimoiy-gumanitar fan sohasi olimlari olib borgan tadqiqotlar;
3. Xalqaro tashkilotlar va xorijiy tadqiqotchilarning izlanishlari;

Birinchi guruhga tarixchi olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar, chop etilgan ilmiy adabiyot va maqolalar kiradi. Bunda asosiy e'tibor mazkur mavzuga yaqin tadqiqotlarga qaratilgan. Xususan, XX asr oxiridan boshlab hozirgi davrgacha ijtimoiy-demografik masalalarni qamrab olgan yoki qisman to'xtalib o'tilgan qator nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalar himoya qilindi.

Mavzuga aloqador ishlar oila, uning madaniyati, ijtimoiy muammolari masalasiga oid bo'lib, ular ham ancha mufassal tadqiq etilgan. Xususan, mamlakatimiz olimlari: O.Bo'riyev, M.Vohidov, L.Munavvarova, O.Musurmonova, M.Mamatov, K.Nasriddinov, M.Sangilov, U.Toshtemirov, I.Shoyardonov, M.Xolmatova, M.O'zbekov, B.Ochilova, M.Saidov, Q.Uralov, S.Djsaanova va Hamidovalarning ishlarida yuqoridagi masalalar tadqiq etilgan. O'zbek oilalarining etnopsixologik muammolari bo'yicha esa M.G.Davletshin, G.B.Shoumarov, E.G.G'oziyev va boshqalarning tadqiqotlarini keltirish o'rinli.

**Ikkinchi** guruhga oid aholishunoslik muammolari va ijtimoiy-demografik jarayonlarni tadqiq etgan, asosan iqtisodchi, demograf, sotsiolog olimlarning dissertatsiyalarini (o'rganilayotgan mavzuni tadqiq etishga qo'shgan hissasining salmog'ini hisobga olib) keltirish mumkin.

O'zbekiston xotin-qizlarining ijtimoiy ahvoli masalalari M.M.Xayrullayev, I.Xudoyberdiyev, I.Ergashev, E.Y.Yusupov, L.S.Yaxyayeva, R.X.Aminova, L.P.Maksakova, V.M.Karimova, Z.Muxtorova, F.Olimova, E.Usmonova, R.Ubaydullayeva, X.Shukurova, I.K.G'afforovalarning ishlarida atroflicha ko'rib chiqilgan.

**Uchinchi guruh.** O'zbekistonning mustaqillik davri tarixi nafaqat milliy, balki xorijiy tadqiqotchilar uchun ham dolzarb ilmiy tadqiqot ob'ekti bo'lib qolmoqda. O'zbekistonda kechayotgan ijtimoiy-demografik jarayonlar hamisha dunyoning yetakchi olimlari va ilmiy markazlari e'tiborida bo'lib kelgan. Ya'ni ushbu guruhda uzoq va yaqin xorijda amalga oshirilgan tadqiqotlarga chop etilgan adabiyotlar, maqolalar va xalqaro tashkilotlar nashrlarini tahlilini berishga harakat qildik.

Xususan, xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni, ularning ijtimoiylashuvida ma'naviy, madaniy omillarning ta'siriga doir fikrlar xorijlik olimlar V.Vundt, E.Dyurkgeym, P.Jane, U.Jeyms, Ch.Kuli, S.Koll, E.Klapared, E.Krechmer, J.Mill, J.G.Mid, J.Piajs, Z.Freyd, B.Shtern va boshqalarning; Rossiyalik tadqiqotchilar A.G.Afanasyev, Y.P.Buyeva, S.S.Batenin, F.V.Konstantinov, N.Y.Kryajev, N.S.Kon, M.B.Mitin, T.Oyzerman, K.L.Smironov, P.N.Fedoseyev, N.L.Yadov, R.G.Yanovskiy va boshqalarning asarlarida aks etgan.

**Natija.** Ushbu tadqiqotlarda asosan hududiy yoki mintaqaviy jihatdan yondoshilgan bo'lsada (masalan, viloyat miqyosida), qo'yilgan muammoning predmeti va xronologik doirasi bizning tadqiqotimizga yaqindir. Ayni vaqtda bu tadqiqotlarning afzalligi shundaki, ularda ilgari muomalaga kiritilmagan yangi arxiv materiallaridan keng foydalanilgan. Shu bilan birga, ularda turli vazirlik va idoralarning joriy arxivlari materiallaridan ham keng foydalanishga harakat qilingan. Demak, ushbu ishlarda O'zbekistonning zamonaviy tarixidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganishda ilk qadamlar qo'yilganligini alohida ta'kidlash lozim. Mustaqillik yillarida tarixchi, tarixshunos, demograf va geograf olimlar tomonidan hamkorlikda, fanlararo yondashuv asosida yaratilgan adabiyotlarni alohida ko'rsatib o'tish muhimdir. Mazkur ilmiy nashrlar fanlararo ilmiy hamkorlik natijasi bo'lib, tadqiqotchilarga uslubiy yordam vazifasini o'tamoqda. Ushbu kitoblarda respublika aholisining o'sish holati va uni o'zgarishi,

bandlik muammosining ayrim qirralari haqidagi keng ko'lamli ma'lumotlar urbanizatsiya hamda millatlararo munosabatlar mavzulari doirasida o'rganilgan.

XX asr oxirlaridan respublika ijtimoiy-gumanitar fanlarning ilmiy nashrlari – jurnallarda tarixchi olimlar tomonidan muammoning dolzarb masalalariga bag'ishlangan qator maqolalar chop etib borildi. Ularda O'zbekiston aholisining tarkibi, tug'ilish darajasi, aholi ishsizligi va mehnat migratsiyasi kabi masalalarning ayrim jihatlari o'rganildi. So'nggi o'ttiz yillikda mavzuga doir bir qancha tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsada, bu tadqiqotlarda mintaqaviy xususiyatidan kelib chiqib, ijtimoiy-demografik jarayonlarining muhim jihatlari – ishsizlik, kambag'allik va migratsiya muammolariga qisman to'xatilib, mavjud muammoning muhim omillari va jarayonlari deyarli ochib berilmagan.

Ijtimoiy-gumanitar fan vakillari mustaqillik yillarida olib borgan tadqiqotlari natijasida yozilgan dissertatsiyalar, chop etgan ilmiy adabiyotlarning tahlili shundan dalolat beradiki, birinchidan, biz o'rganayotgan mavzuning ayrim qirralarini (migratsiya, bandlik va boshqa ijtimoiy muammolarni va h.k.) o'rganganligini alohida qayd etish kerak. Ikkinchidan, bu olimlar boshqa ijtimoiy-gumanitar fan vakillari bo'lganligi va ular o'z fani doirasidagi maqsad vazifalardan kelib chiqib oldiga qo'yilgan muammoni tadqiq etganligi sababli bu ishlarda **tarix** fanining metodologik yondashuvlari kam kuzatiladi.

Mazkur davrning ijtimoiy-demografik jarayonlarini tadqiq etishimizda xalqaro tashkilotlardan BMT va uning ixtisoslashgan muassasalari, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT), Xalqaro migratsiya tashkiloti, Yevropa Ittifoqi, Jahon bankining turli nashrlari muhim ahamiyat kasb etadi. Jahon aholisi sur'ati, tug'ilish, o'lim, ko'chish kabi demografik jarayonlar bilan ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalalari xalqaro hamjamiyatning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Yuqorida aytib o'tilgan tadqiqotlarning aksariyati sho'rolar davrida yozilgan bo'lib, ularda o'sha davrdagi kommunistik mafkuraning kuchli ta'siri bilinib turadi. Shunday bo'lsada, ulardan xotin-qizlar, ijtimoiy faolligini oshirish, ma'naviy-axloqiy omillarni aniqlashda qimmatli manbalar sifatida foydalanish mumkin. Yuqoridagi fikrlar O'zbekiston sharoitida xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini yuksaltirish jamiyatimiz taraqqiyotida muhim ma'naviy omil bo'lib xizmat qilishidan dalolat beradi. Bu muammoni milliy g'oya nuqtayi nazaridan tadqiq etish va globallashtirish sharoitida xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi, estetik didi, ma'naviy dunyo-qarashini shakllantirish va rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev davlat rahbari sifatida faoliyatining ilk kunlaridanoq asosiy e'tiborni ayollar va oila muammolariga qaratib kelmoqda. Natijada o'tgan davrda gender tenglikni ta'minlash va ayollarning ijtimoiy turmush sharoitlarini yaxshilashga doir bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

**Xulosa.** Inson huquqlari umum jahon deklaratsiyasining 16-moddasida "Oila jamiyatning eng muhim va tabiiy yacheykalaridan biri hisoblanadi va jamiyat va davlat tomonidan himoyalanihga har tomnlama haqqi va huquqi mavjuddir" deb yozilgan. Shunday tuzilmaning bir elementi bo'lgani sababli oila jamiyat va ma'lum bir individ manfaatlari yo'lida ma'lum bir funksiyalarni amalga oshiradi. Oilaning funksiyalari ko'p va turli-tumandir. Oila nomoddiy ishlab chiqarish sohasi bilan bevosita bog'liqdir. Oilaning ma'lum bir funksiyalarni bajarishi tarixan o'zgaruvchan, davlat manfaatlari va jamiyatning iqtisodiy muhtojligiga bevosita bog'liqdir. Millatimiz tarixidan ma'lumki, o'zbek ayoli, o'zbek onalari nafaqat o'z elimiz, balki dunyo hamjamiyati, umumbashariyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan mag'rur, jasur va dono, mashhur ayollar – To'maris, Bibixonim, Nodirabegim, Uvaysiyalar nomlari nafaqat biz uchun, balki ilg'or fikrli dunyo ahli uchun ham ahamiyatli ekanini hammamiz yaxshi bilamiz.

Ayol qadrini qanchalik yuqoriga ko'tarishga muayassar bo'lsak, milliy g'ururimiz, ma'naviyat va madaniyatimiz yanada yuksalishi, oilalarimiz barqarorligi ta'minlanishi, halol va pok, fidoyi, vatanparvar, jamiyatga foyda keltiruvchi, millatimizni butun jahon miqyosida ko'z-ko'z qildiruvchi farzandlarimiz soni kundan kunga ko'paya borishi tabiiy holdir. Zero, har tomnlama faol va oqila, dono, izlanuvchan, zamonaviy ayol mehnatidan, salohiyatidan nafaqat uning oilasi, balki butun jamiyat manfaatdor bo'lishi chin haqiqatdir. Biz qurayotgan jamiyatning og'ir yukini dadil ko'tarib, uning poydevorini mustahkamlab turadigan asosiy kuch jamiyatimizdagi har bir oila, har bir inson, har bir fuqaro, shu jumladan, xotin-qizlar ekanligini unutmasligimiz kerak.

Mamlakatimizda ayollar o'z iqtidorlarini namoyon qilish qobiliyatiga yarasha ishlashi uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Ana shu imkoniyatlardan foydalanish darajasi esa ayollarga bog'liq. Agar ayol o'zini nafaqat ayol sifatida, jamiyatdagi o'z o'rni va mavqeyini anglasa, unga tabiat ato etgan qobiliyatni to'g'ri yo'naltira olsa, faqat oila qurishni emas, balki halol mehnati bilan jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shishi lozimligini hayotining maqsadi deb bilsa, bu ayol, albatta, o'z hayotidan qanoatlana oladi. Agarki faqat oilani hayotining asosiy maqsadi qilsa, pirovard natijada namoyon qilinmagan qobiliyat,

foydalanilmagan imkoniyat, erishilmagan yutuqlar u uchun armon bo'lib qoladi va qalbida barcha narsaga erisha olgan ayollarga nisbatan hasad tuyg'usi shakllanadi. Shunisi quvonarliligi, so'nggi yigirma yilda o'z maqsadini aniq bilgan, oila bekasi, farzandlarining onasi bo'lish bilan bir qatorda jamiyat taraqqiyotining turli sohalarida kasbi orqali kamolotga erishayotgan ayollarning soni orib bormoqda. Yurtimizda barcha uchun "Teng imkoniyat va teng huquqlar belgilangan", shu bois maosh olish, ishga kirish, ma'lum sohada muayyan yutuqlarga erishish xoh erkak, xoh ayol bo'lsin, bu insonning maqsadli faoliyatiga bog'liq.

## REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2004- yil 25- maydagi «O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi faoliyatini qo'llab-quvvatlash borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmonida belgilab berilgan vazifalar muhokamasiga bag'ishlangan majlisidagi nutqi
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni // <https://lex.uz/docs/5841063>.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2021. – B.249
4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2019. – B.17 – 66.
5. Гаврилова Н. В. Нарушения функций семьи как объект социологического исследования// Семья философского и социологического исследования. Л.,1974,с.104.
6. Zeynab Natig qizi Baghirova – "Qadin huquqlari insan huquqlarining bir qismini tashkil etadi" QƏDİM DİYAR Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. İmpakt Faktor: 0.652. 2022 / Cild: 4 Sayı: 8 / 52-55

UO'K 908

## SHAHRISABZ VILOYATIDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI

Sh.E. To'xtayev, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Shahrisabz viloyatida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va uning viloyat ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** Amir Sayid Olimxon, Nizomiddin Xoji, Qarshi, Shahrisabz, FayzullaXojayev, qizil armiya.

**Аннотация.** В данной статье освещается установление советской власти в Шахрисабзской области и ее влияние на общественно-политическую жизнь области.

**Ключевые слова:** Амир Саид Олимхан, Низамиддин Ходжи, Карши, Шахрисабз, Файзуллахожаев, Красная Армия.

**Abstract.** This article covers the establishment of Soviet power in the Shahrisabz region and its impact on the socio-political life of the region.

**Keywords:** Amir Sayid Olimkhan, Nizamiddin Khoji, Karshi, Shahrisabz, Fayzullakhojeyev, Red Army.

Bugungi kunda jahon mamlakatlarining integratsiya jarayonlari va o'zaro hamkorlik munosabatlari yangi bosqichga kirmoqda. Mazkur holatda milliy davlatchilikning shakllanishi, jahon hamjamiyati qatoriga qo'shilishi ularning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy munosabatlariga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Xalqaro tashkilotlar o'z dasturlarida milliy davlatlarning tashkil topishida ularda siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarni o'tkazishga ko'mak bergan holda mustaqil taraqqiyot yo'lini belgilashda amaliy yordam ko'rsatmoqda. Jahonning qator yirik ilmiy markazlari muassasalarida XX asr birinchi choragida Buxoroda yuz bergan siyosiy o'zgarishlar, sovet Rossiyasining harbiy kuchlari bo'lgan qizil armiya tomonidan Buxoro amirligining bosib olinishi, Yosh buxoroliklarning bolsheviklar yordamida hokimiyat tepasiga kelishi, qizil armiyaga qarshi istiklolchilik harakati, 1920-1924 yillarda mavjud bo'lgan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) ning ichki va tashqi siyosati, yangi va yosh respublikada amalga oshirilgan demokratik islohotlar, bu islohotlarga siyosati, Davlatning mustamlakachilik karshi Markaz bolsheviklarning Buxoroni sovetlashtirish va ruslashtirish yo'lidagi harakatlari o'rganilmoqda.

Amir Sayid Olimxon 1920-yilning 10 sentabrida o'z guruhi bilan Boysunga yetib keladi. Boysun va Sherobod aholisi amirni qo'llab-quvvatlaydi. Tez orada uning atrofida olti ming kishilik ko'ngilli qo'shin jam bo'ladi. Amir huzurida to'plangan lashkarlarni sobiq qushbegi Nizomiddin hoji Devonbegi bilan sobiq G'uzor begi Bo'ri to'qsobalar boshqaradi. 1920 yilning dekabr oyiga kelib, amir 7 ming kishilik qo'shinga, 30 ta to'pga, 500 tuyalik o'q-dori zaxirasiga[1] ega edi. Taxtdan qulatilgan amirning tez orada bu qadar kuchayishi, elu ulus tomonidan qo'llab-quvvatlanishi sobiq bekliliklarda ham aks sado bermay qolmaydi. Amir Olimxonning Boysunda mustahkamlanishi Qashqa vohasining yuqori hududlarida sovetlarga qarshi ochiq qurolli kurashni ro'yobga chiqarishda o'ziga xos turtki bo'ldi. Shahrisabzda sovetlarni ag'darib tashlashga qaratilgan isyon 1920 yil 24 dekabrda, seshanbadan chorshanbaga o'tar kuni boshlanadi. Kitob,

Yakkabog' va Chiroqchidan ko'ngilli qo'shinlar ko'plab yig'iladi. Sovetlarga qarshi miltiq, qilich, nayza, shuningdek, panshaxa, bel va ketmon bilan qurollangan ko'ngillilar soni 15 mingdan[2] oshib ketadi. Qizil armiya garnizoni yakson etiladi. Xalq ko'chalarga chiqib, xaloskorlarni olqishlaydi. Lekin g'alaba uzoqqa cho'zilmaydi. Shahrisabzda vujudga kelgan vaziyat Buxoro komfirqasi Markaziy qo'mitasini va Buxoro inqilobiy qo'mitasini larzaga soladi. 1920 yilning 29 dekabrda BXSRS xalq nozirlari kengashi raisi Fayzulla Xo'jayev tezlik bilan Shahrisabzga[3] jo'natiladi. Uning yonida yana yordamga yuborilgan 15 ta arbob ham bor edi. Respublika bosh noziriga, shubhasiz, aksilinqilobchilarga qarshi chora ko'rishda cheklanmagan vakolatlar berilgan, shu jumladan, qizil askarlar ham keragicha jalb etilgan edi. Shahrisabzda bo'lib o'tgan qurolli isyon haqida sovet tarixshunosligida uning bo'lgan vaqti va 15 mingga yaqin ko'ngilli qatnashganligi eslatib o'tiladi: "1920 yil 24 dekabrda amirning josuslari Shahrisabz, Kitob, Yakkabog', Chiroqchida aksilinqilobiy galayon ko'tarishga, bu tumanlarda majburiy safarbarlikni amalga oshirishga, 1920 yil oxirlarida lashkarlar sonini o'n besh mingga qadar yetkazishga muvaffak buladilar"[4].

"Aksilinqilobiy tashkilot" ning Shahrisabz qanoti haqida ma'lumotlar juda kam. Qashqadaryo viloyat Davlat arxivida Shahrisabz aksilinqilobiy harakati tarixini bir oz bo'lsada oydinlashtiradigan ayrim hujjatlar saqlanib qolgan. 172- jamg'armaning 3- r'yxati, 11- ishini, 2- ruyxati, 13 (20) ishini bunga misol qilib keltirish mumkin. Shahrisabz aksilinqilobchilari ham Bosh siyosiy boshqarmaning viloyat bo'limi tomonidan ta'qib etilgan va ularning tirik qolganlari, xuddi Qarshi tashkilotida bo'lgani kabi, 1926 yilning mart oyidan boshlab qo'lga olingan, qamoqlarga tashlangan, hukm etilgan. Shahrisabzda sovetlarga qarshi amalga oshirilgan qurolli qo'zg'olon haqida uning ishtirokchisi, «Aksilinqilobiy tashkilot» ning faollaridan biri bo'lgan Abdul Hofizxo'ja Fayozxo'ja o'g'li yozgan bir arznoma orqali ma'lum tasavvurga ega bo'lish mumkin. 1926 yilning 25 mart kuni BSB Qashqadaryo viloyat bo'limi tomonidan hibsga olingan Abdul Hofizxo'ja Fayozxo'ja o'g'li oliy hukumat organlariga 1926 yil 8 iyulda ariza yozadi. Arizada Shahrisabz qurolli qo'zg'oloniga taalluqli kimmatli dalillar zikr etiladi. Mazkur arznomada aks etgan tarixning qimmatli bebaho. 73 yoshli mahbus Abdul Hofizxo'ja shunday dalolatlar keltiradi: 1920 yilda ikkinchi inkilob sodir bo'ldi. Shaharning va qishloqlarning barcha aholisi bir bo'lib, Shaxrisabzni egallab oldilar .... ularning soni 100 ga yaqin edi. Odamlarni Shahrisabz tumanidan bo'lgan o'rtoq Rajab amin va Umar aminlar boshlab kelgan ekan. Ular oldimga kirib, «Ey sen, amir amaldori, uyingda yotaverasanmi, bizga qo'shil va biz bilan birga bo'l», dedilar. Ular meni olib chikdilar. Ko'rdimki, ish yomon, nixoyatda ko'p odam to'plangan. Qo'rqanimdan, men ularga qo'shildim. Olomon sovet hukumatida ishlaydigan kishilarni uylaridan olib chiqib, ota boshladi. Men ularga qarab, «bolalarim, sabr qilinglar, sovet hukumati buni yaxshilikcha qoldirmaydi, bu ishning oqibati yomon bo'ladi», dedim. Uylaridan olib kelingan sovet xizmatchilarini hovlimga kiritib, eshikni berkitdim. Ularning soni bir yuz yigirma kishiga yetar edi. Uch kundan keyin galayonchilar yana uyimga keldilar va sovet xizmatchilarini berishimni talab qildilar, ular sho'roda ishlaydiganlarni o'ldirishga qasdlangan edilar. Men ularga yalinib- yolvorib, ertaga qadar muhlat berishlarini so'radim va bir amallab ko'ndirdim. Shu okshom men qishloqqa chikib ketdim. Men qishloqqa ketganimga ertasi kuni kizil armiya qismlari yetib keladi va Shahrisabzni egallaydi. Ular sovet xizmatchilarini mening uyimdan olib chiqadilar»[5]. Abdul Hofizxo'ja qo'zg'olonning bostirilishi, bunda kizil armiya qismlarining xokimiyatni qo'lga olganlaridan keyin ko'chalarda bemisl xunrezlik kilishi haqida ham muxtasar fikr bildirib, «sovetlar Shahrisabzda va qishloqlarda qirg'inni boshlab yubordi. Men qo'rquvga tushib, Afg'onistonga ketib qoldim»[6], deydi. Shahrisabz isyonini shafqatsizlik bilan bostirgan sovetlar shahar va qishloqlarda talon- tarojsa, qirg'inga zo'r beradi. Abdul Hofizxo'ja kabi ayrim tirik qolgan isyon boshliqlari Afg'onistonga o'tib, jon saqlaydilar. Uning ham uy- joyi, mol- holi talon- taroj etiladi. «Qochgan vaqtimda,- deydi Abdul Hofizxo'ja,- yuz botmon sholimni, shuncha zigir, kunjut, bug'doy va boshqa uy ashyolarimni talab ketganlar»[7]. Sovetlar va uning eng qattol jazo organi BSB (GPU) aksilinkilobchilarni ta'qib qilishni, jazoga tortishni bir zum to'xtatmagan. Abdul Hofizxo'janing arznomasida Shahrisabz «Aksilinqilobiy tashkilotining rahbarlaridan Oston qorovulbegi, Jamol jivachi, Sudur eshon Abdovorisi o'g'li, Rajab amin, Umar amin ismi shariflari qayd etilishi diqqatga loyiq. Qarshida bo'lgani kabi, Shahrisabzda ham kurolli qo'zg'olon shahar begi rahnamoligida tayyorlangan va amalga oshirilgan.

Titov o'z «Sharhida bu haqda, «So'nggi xalq isyonida Bobo eshon hokimiyat tomonidan qamoqqa olingan edi, Shahrisabzda o'tirgan (hibsda) edi. U qamoqxonadan qochishga muvaffaq bo'ladi» deb ko'rsatadi. «Sharh» ning oxirida, «Bobo eshon 1920 yil inqilobida uning faol ishtirokchilaridan biri bo'lib, xatto, «Yosh buxoroliklar» harakatini bostirishda Sudur eshon Abdovorisi bilan birgalikda 3 mingga qadar aholini to'plaganlar va ular bilan Shahrisabzga hujum uyushtirganlar, lekin mag'lub bo'lganlar, shundan keyin birgalikda Afg'onistonga qochib ketdilar» degan xulosa beriladi. Arxivda saqlanib qolgan shu hujjat

sababli, Shahrisabz qurolli isyonining tashkilotchilari va rahbarlaridan yana biri Sudur eshon Abdovorisi o'g'lining ismi sharifi ma'lum bo'ldi. Sudur eshon va Boboxo'ja Shahrisabzning tevarak- atrof qishloqlaridan- Shakarteri, Noki, Shiraman va Poycha kabi mavzeldardan 3 ming kishilik ko'ngillilarni 1920 yil 24 dekabrda sovetlarga qarshi kurashga boshlab kelganlar. Shahrisabz qurolli isyoni o'sha vaqtda Buxoro xalq sovet respublikasi hukumatini qattiq xavotirga solgan. Hukumat raisidan tortib, uning o'n besh siyosiy xodimi 29 dekabr kuni Shahrisabzga yetib keladi.

Qarshida 1920 yilning 7-12 sentabr, Yakkabogda 15-19 dekabr, Shahrisabzda 24-30 dekabr kunlarida har birida 10-15 ming kishilik ko'ngillilar qatnashgan sovet hokimiyatini ag'darib tashlash uchun amalga oshirilgan qurolli kurash maglubiyatga uchraydi. Ko'p odami, kam quroli bo'lgan, jang tajribasi yo'q xalq ko'ngillilarini urush ko'rgan, to'la qurollangan, mahoratga ega bo'lgan qizil armiya va uning zobitlari tutday to'kadi. Ikkala isyon ham qonga botiriladi, Qashqadaryoda sovet hokimiyati qayta tiklanadi. Qurolli qo'zg'olon bostirilganiga qaramay, vohada mustabid, qattol sovetlar tuzumiga qarshi kurash to'xtab qolmaydi. Bu kurash, BSB Qashqadaryo viloyat bo'limi tergov guruhi rahbari Yepifanov ta'kidlaganidek, yangicha usulda, « qizil armiya kismilariga o'xshash muntazam harakat qiladigan alohida guruh- lardan iborat kuchlar vositasida davom ettiriladi. Sovetlarga qarshi kurashish uchun qo'lga qurol olgan vatanparvarlar o'zlarini « umum ishi » - ozodlik kurashiga bag'ishlagan edilar.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. История Бухарской Народной Советской Республики ( 1920-1924 гг.)/ Сборник документов.-Т.: Фан, 1976.-484 с.
2. Ишанов А.<< Народная Советская Республика- Государственности форма при переходе к социализму// « Общественные науки Узб ». 1965
3. Ражабов Қ. Бухорога кизил армия босқини ва унга қарши кураш.-Т.: Маънавият, 2002.-144 б.
4. Ражабов Қ., Хайдаров М. Туркистон тарихи ( 1917-1924 йиллар) Ўқув кўлланма.-Т.: Университет, 2002.-168 б.
5. Ражабов Қ. Бухоро Халқ Совет Республикаси/ ЎзМЭ. 2- жилд.-Т., 2001.
6. Гафуров А, Рашидов У « Бухоро халқи шурулар жумхурияти тарихидан лавҳалар ( 1920-1924) Т. 1992 й
7. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2- китоб. Ўзбекистон совет-Тошкент:" Шарк", 2000.

UO'K 903

### UMMAVIYLAR VA ULARNING MOVAROUNNAHRDAGI MUHOLIFATCHILARI

A.A.Ungalov, PhD, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada umaviylar va ularning Movarounnahrdagi muholifatchi guruhlari, muholifatning maqsad-muddaolari va ular bilan umaviylarning Xurosondagi noibi Nasr ibn Sayyorning olib borgan siyosati bayoni yoritiladi.

**Kalit so'zlar:** umaviylar, xorijiyalar, shialar, turklar, G'urak, Devashtich, muholifat, qabilaviy nizolar.

**Аннотация.** В этой статье описывается политика Омейядов и их оппозиционных групп в Моваруннахре, цели оппозиции, а также политика заместителя Омейядов в Хорасане Насра ибн Сайяра.

**Ключевые слова:** Омейяды, хариджиты, шииты, турки, Гурак, Деваштич, оппозиция, межплеменные конфликты.

**Abstract.** This article describes the policy of the Umayyads and their opposition groups in Transoxiana, the objectives of the opposition, and the policy of Nasr ibn Sayyar, the Umayyad viceroy in Khorasan.

**Key words:** Umayyads, Kharijites, Shiites, Turks, Gurak, Devashtic, opposition, tribal conflicts.

Umaviylar sulolasi (661-750) Arab xalifaligi hokimiyatida turgan kezlarda juda katta ijtimoiy-siyosiy muammolarga duch keldi. Sulola xalifalari davrida islom bayrog'i ostida G'arbda Gibraltargacha, sharqda Talas vodiysigacha bo'lgan katta hudud fath etilgandi. Fath etish va uzil-kesil egallash tushunchalari o'zaro boshqa ma'no va ahamiyat kasb etadi. Bosib olingan hudud ko'lamini va so'z yuritilayotgan VII-VIII asrlarda uni bekamu-ko'st boshqarish vazifasi mushkullik tug'dirishi tabiiy edi.

Quyida bo'g'inida yetilgan kamchiliklar xalifalikning oliy hokimiyatiga qarshi norozilik kayfiyati shakllanishiga sabab bo'ldi. Bu esa umaviylarga qarshi muxolifatning vujudga kelishiga olib keldi. Umaviylarga qarshi norozilik kayfiyati ko'p hollarda oliy va quyi hokimiyat o'rtasidagi nomutanosib va noizchil siyosat natijasi edi. Birinchi muxolifat bu "xorijiyalar" bo'lib, ular nafaqat umaviylarga, shu bilan birgalikda, shia mas'habiga ham qarshi edi. Keyinchalik "xorijiyalar" harakatining yoyilishi natijasida ular ilgari surgan tamoyillar va talablar mohiyati ham o'zgarib borgan. Bu jarayon ular orasidan "ibodiyalar" singari mo'tadil, "azrokiylar" kabi murosasiz guruhlarining ajralib chiqishiga sabab bo'lgan [1].

Umaviylarga qarshi shakllangan muxolifatning yana biri bu *shia* guruhi tarafdorlari bo'lib [2], ular faqatgina Ali va undan keyingi 12 imomning qonuniyligini tan olishgan [1, – C. 103.]. Shialar nafaqat umaviylarning avvalboshdan hokimiyatga kelishiga qarshi, shuningdek, umaviylarning sulolaviylikka asoslangan merosiy boshqaruvi ham shialarga tinchlik bermagan.

Umaviylarga qarshi navbatdagi asosiy muxolifat bu bosib olingan hududlarda real hokimiyat qo'ldan chiqishini xohlamagan mahalliy hukmdorlar va siyosiy sinflar edi. Movarounnahr misolida bu Turk xoqonligi, shuningdek G'urak, Devashnich singari shaxslar Movarounnahrni xalifalik ixtiyoriga osongina berib yuborishga toqat qila olishmagan.

Nasr ibn Sayyor davriga kelib Movarounnahrda umaviylarga qarshi kurashlar avj olgan. Bu davrda Movarounnahrda Arab xalifaligiga qarshi kuchlarning tarkibi ham kengayib, ularning maqsadlari ham turlicha bo'lgan. Movarounnahrda mahalliy hokimliklar va turklardan iborat ittifoq avvalgidek arablardan holi Movarounnahrni xohlardilar. Xoris ibn Surayj boshchiligidagi xorijiyar esa, umaviylarning hokimiyatga noqonuniy kelishi, ularning merosiy boshqaruvi hamda islom amallari va sunnatlariga to'la amal qilmayotganligidan norozi bo'lishgan [3] Xorijiyar amalda saylanadigan xalifa, islomning dastlabki davrlaridagi sunnatlariga qat'iy amal qilish tarafdori bo'lishdi. Juday al-Kirmoniy boshchiligidagi azdiylar guruhi esa umaviylar homiylik qilgan janubiy arablarga qarshi edi. Nasr ibn Sayyor davriga kelib Movarounnahrda vaziyat keskinlashgan. Nasrgacha Xuroson noibi o'lgan Asim ibn Abdulloh va Asad ibn Abdullohlar Xuroson va Movarounnahrda avj olgan Xoris ibn Surayj yetakchiligidagi xorijiyar harakatini bartaraf eta olmagan.

Xalifalik ma'muriyatining Movarounnahr aholisiga soliq imtiyozlarini berishdagi noizchilligi Islom dini targ'iboti uchun yuborilgan Abu Said, Abu Fotima singari shaxslarining ham amalda xalq tomonida turishiga olib kelgan [4]. Xoris Turk xoqoni Suluxon bilan ham ittifoqqa kirishish uchun uni o'ziga homiy deb bilgan. Shunday qilinsagina qo'lida real kuch mavjud bo'lgan xoqonni o'z tomonida turishiga erishish mumkin bo'lardi. Mana shu tariqa umaviylarga xalifalikning ko'plab hududlarida qarshi chiqqan xorijiyar Movarounnahr va Xurosonda o'zlarining ijtimoiy asoslarini yaratib, mahalliy kuchlar bilan birlashishgan. Bu esa umaviy ma'muriyatini Xuroson va Movarounnahrda hali to'la o'rnatilmagan hokimiyatini saqlab qolish uchun jiddiy kurash olib borishga undagan.

738-yil Xalifa Xishom Nasr ibn Sayyorni Xuroson noibi lavozimiga tayinlagan. Yangi noib Movarounnahrda umaviylar siyosatiga rahna solayotgan kuchlarni bartaraf etishga kirishadi. Bu yo'lda birinchi o'rinda qabilaviy kurashlarga barham berish zarur bo'lgan [5]. So'ngra Movarounnahr va unga qo'shni hududlarda kuchaya borayotgan Xoris boshliq xorijiyar va ularning ittifoqchilariga zarba berishga qaror qilingan. Shu maqsadda u Marvga bormasdan oldinroq Boysun dovoni tomonga yurish qilgan [7. – C. 299.]. Bu yurish, aftidan, samarasiz tugagan, shu bois u sal keyin Samarqandga yana yurish qilgan [7]. Tabariyga ko'ra, Nasr mazkur yurishda Samarqandning suv to'g'oni Varagsarni egallashga harakat qilgani haqida so'z boradi [7. – C. 266.].

Nasrning suv to'g'oniga hujum qilishi uni Samarqandni egallay olmaganligidan dalolat beradi. Negaki, o'sha davr harbiy strategiyasida egallanishi qiyin shahar yoki qo'rg'onni muayyan zaruriy ta'minotdan uzib qo'yish hollari kuzatiladi. Nasrning Samarqandga yurishi hamda Varagsar to'g'oniga qilgan hujumi Movarounnahrni umaviylar nazoratiga qaytarish deb baholashga asos bo'ladi. Nasrning Movarounnahrda ikki bor qilgan yurishi uni mahalliy aholi bilan kelishishdan o'zga siyosat unga kerakli natijani bermasligini anglab yetishiga va, yuqorida keltirganimizdek, soliq imtiyozlarini dadil va izchil amalga oshirishga undadi. Shu bilan birga, kechirimlilik siyosati unga mahalliy aholidan xayrixoh guruhning shakllanishiga olib kelgan. Nasr Shoshga Xoris ustiga yurish qilgan paytda unga Nasaf, Kesh, Buxoro, Samarqand, Ustrushonadan 20 ming musulmon hamrohlik qilganligi shundan dalolat beradi.

Bu davrda 15 ming yollanma qo'shin hamda Xoris boshliq xorijiyar tarafdori bilan hamkorlik qilgan turk shahzodasi Kursul va Shosh hukmdori Qadr ularni Shosh daryosidan o'tkazishga yo'l qo'ymaydi [7. – C. 105.]. Nasr arab razvedkasi yordamida Kursulni shaxsan asir olgan va o'ldirtirgan, boshliqsiz qolgan hamda Kursulning o'limini bexosiyat deb hisoblagan turklar orqaga qaytib ketishga majbur bo'lishgan [4. – C. 155.]. Tabariy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, Nasr Farg'onaga yurish qilgan va uning hukmdoridan 30 ming asir olgan [7. – C. 268.]. Farg'ona bo'ysundirilgach, Iroq noibi Yusuf ibn Umardan Shoshda qo'nim topgan Xorisni bartaraf etish xususida ko'rsatma kelgan [7. – C. 105.], shu sababdan bo'lsa kerak, u Shoshni bo'ysundirishga qaror qilgan. Shosh hukmdori Qadr ibn Badr bilan imzolangan shartnomaning to'liq matni bizga qadar yetib kelmagan. Ammo kelishuv ahdnomasida Nasrni Shoshdan chiqarib yuborish vazifasi haqida gap boradi. Shundan so'ng Xoris Farobga chekinishga majbur bo'lgan [8]. Nasr Nizak ibn Solihni Shoshda qoldirib, o'zi yana Farg'onaga yurgan. Quvada bo'lib o'tgan to'qnashuvlardan so'ng Farg'ona



hukmdori ham undan sulh so‘rashga majbur bo‘lgan. Nasr u yerda Muhammad ibn Xolidni atigi 10 kishi bilan hukmdor etib qoldirgan [7. – C. 105.]. Shu tariqa Nasr Farg‘ona va Shosh bilan ham yirik janglar olib bormay ularni sulh bilan o‘ziga qayta bo‘ysundirgan. U sharqiy chegaralar daxlsizligini ta‘minlash bilan bir qatorda, Xoris ibn Surayjni Shoshdek tayanch nuqtadan chiqarib yuborishga muvaffaq bo‘lgan.

Movarounnahr aholisining aksariyat qismi xayrixohligi bilan bir qatorda, Nasr mahalliy aslzodalar bilan yaqinlashish tashabbuskori bo‘lgan [4.. – C. 156-157.]. U buxoroxudot Tug‘shodaning qiziga uylangan. Shundan so‘ng arab qo‘mondonlari va zodagonlari mahalliy aslzoda qizlarga uylana boshlagan.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, Movarounnahrda chuqur va puxta o‘ylangan Nasr siyosati u yerdagi kuchlar muvozonati o‘zgargan bir sharoitda xalifalik hokimiyati qayta tiklanishiga zamin hozirlagan. Bir so‘z bilan aytganda, Movarounnahr endi Nasr islohotlari uchun bir muncha sokin o‘lkaga aylangan. Bu har doimgidek vaqtinchalik edi. Muxolifat hali batamom zabt etilmagan bo‘lib, mahalliy aholining hamma qismi ham to‘la-to‘kis Nasrga moyillik bildirib uning sodiq fuqarosiga aylanmagandi. Ular xalifalik ma’murlarining kelishish siyosati zahirida arablar mafaati yotganligi va bu siyosatga ularning barqaror amal qilmasligini yaxshi anglagan. Turklar hokimiyatining zaiflashuvi, Devashtich, G‘urak singari shaxslarning vafoti Xoris ibn Surayjning mag‘lubiyati va nihoyat, Nasrning bag‘rikenglik siyosati Movarounnahr va Xorazm ahlini mazkur pozitsiyada ushlab turgan edi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Васильев Л.С. История религий Востока. – Москва: Высшая школа, 1988. – 266 с.
2. The History of al-Tabari. The First Civil War Volume XVII. / Translated by G. R. Hawting. – New York: State University of New York Press, 1996. – 250 p.
3. Osman Aydinli. Semerkant tarihi. Fethinden Samanilerin yikilishina kadar. Istanbul: Isam / Islam Araştırmaları merkezi, 2011. – 596 s.
4. Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в., Сталинград, 1961. – 176 с.
5. Аҳмад ибн Йаҳйю ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан тар., шарҳ., изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолитдин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 440 с.
6. История ат-Табари / Пер. с араб. В.И.Беляева с допол. О.Г.Большакова, А.Б.Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – 443 с.
7. Кадырова Т. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. – Ташкент: Наука, 1965. – 240 с.
8. Большаков О.Г. История Халифата. Апогей и падение. В 4-х томах. – Москва: Восточная литература, РАН, 2010. – 367 с.

UO‘K 908

## ITTIFOQNING G‘ARBIY HUDUDLARIDAN SANOAT KORXONALARINING EVAKUATSIYA QILINISHI

*M.Xoliqulova, mustaqil izlanuvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** *Ikkinchi jahon urushi yillarida sovet davlati tarkibida bo‘lgan O‘zbekistonda ham barcha sohalar front ehtiyojlari tomon yo‘naltirildi. Qisqa fursat mobaynida sanoat urush sharoitiga moslashtirildi. G‘arbdan ko‘chirib keltirilgan sanoat korxonalari, ilmiy muassasalar, aholi O‘zbekistonning turli hududlariga evakuatsiya qilindi. Bu jarayonlar O‘zbekistonning har bir viloyatida o‘ziga xos tarzda kechdi.*

**Kalit so‘zlar:** *Ikkinchi jahon urushi, sanoat korxonalari, ilmiy muassasalar, “Rostselmash”, “Qizil Oqsoy”.*

**Аннотация.** *В Узбекистане, входившем в состав Советского государства во время Второй мировой войны, все отрасли были направлены на нужды фронта. За короткий период промышленность была адаптирована к условиям войны. Промышленные предприятия, научные учреждения и переселенное с Запада население были эвакуированы в различные регионы Узбекистана. Эти процессы происходили в каждом регионе Узбекистана по-своему.*

**Ключевые слова:** *Вторая мировая война, промышленные предприятия, научные учреждения, «Ростсельмаш», «Красный Аксай».*

**Abstract.** *In Uzbekistan, which was part of the Soviet state during the Second World War, all other countries were directed to the emergency front. For a short period, promyshlennost byla adaptirovana k usloviyam voyny. Industrial enterprises, scientific institutions and resettled populations in the West were evacuated to different regions of Uzbekistan. Eti process products are available in the Kajdom region of Uzbekistan.*

*Key words: Keywords: World War II, industrial enterprises, scientific institutions, Rostselmash, Krasny Aksai.*

Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekiston eng yirik evakuatsiya markazlaridan biriga aylandi. Urush yillarida O'zbekistonning o'ziga jami 104 ta zavod va fabrika evakuatsiya qilindi. Leningrad to'qimachilik mashinalari zavodi, "Rostselmash", "Qizil Oqsoy", Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk karborund zavodlari, Moskvadagi "Elektrokabel" va "Podyomnik" zavodlari, Temir yo'llar xalq komissarligining mashinasozlik zavodi, Kiyevdagi "Transsignal" zavodi, Stalingrad kimyo kombinati kabi korxonalar O'zbekistonga joylashtirildi[1].

Urushning dastlabki oylarida o'lkamizga ko'chirib keltirilgan sanoat korxonalarini va ularning 19565 ishchi va xizmatchisi, 40155 oila a'zolarini qabul qilib olish, joylashtirish qisqa muddatda muvaffaqiyatli hal etildi. Ular shahar va tuman markazlarida, dehqon xo'jaliklarida, korxonalarda, xonadonlarda bolalar esa o'qishga, ishga, bog'cha va yashilarga, bolalar uylariga, oilalarga tarqatildi. Qisqa muddatda ular uchun 135127 kv.m. uy-joy ajratib berildi[2].

1941 yil 10 dekabrda SSSR Davlat Reja Qo'mitasi ma'lumotnomasida evakuatsiya bilan bog'liq kamchiliklar haqida fikr bildirilgan edi[3]. Jumladan, ba'zi hollarda korxonalarini demontaj qilish tartibsiz holda amalga oshirilib, shu sababli evakuatsiya joyiga yetib kelgandi korxonalarda ishlab chiqarish jarayonini tezlikda tiklashda ma'lum dastgohlar yetishmagan. Ushbu dastgohni topib, ish jarayonini boshlash uchun qo'shimcha qimmatli vaqt va mablag' talab etildi. Yuqoridagi muammolarni ma'lum ma'noda tartibga solish, O'zbekistonda ko'chirilgan korxonalarini qabul qilish, joylashtirish va ishga tushirish masalalarini tezkorlik bilan hal qilish maqsadida maxsus komissiya tuzildi[4].

O'zbekiston hukumati mazkur korxonalarini va ular bilan birga kelgan ishchilarni, mutaxassislarni qabul qilib olish, ularga zarur shart-sharoitlar yaratib berishga kirishdi. Shu maqsadda u ko'chirilgan sanoat korxonalarini qabul qilish, joylashtirish, ishga tushirish, mutaxassislar uchun shart-sharoitlar yaratish, uy-joy va oziq-ovqat bilan ta'minlash haqida 1941 yil 2 avgustda qaror qabul qildi. Mazkur qarorga muvofiq davlat komissiyasi tuzildi va joylarda evakuatsiya qilinganlarni qabul qilish, uy-joy, oziq-ovqat bilan ta'minlash bo'limlari tashkil etildi. O'zbekiston KP (b) MK ham 1942 yil 21 fevralda "Evakuatsiya qilinganlar sharoiti va ularni mehnat bilan ta'minlash masalasini ko'rib chiqdi. Mazkur yig'ilishda respublikadagi partiya tashkilotlari, kolxoz va sovxozlar, viloyat va rayonlardagi mas'ul xodimlar evakuatsiya qilinganlar uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berish shart ekanligi ta'kidlandi"[5].

Dastlab front yoqasidagi ko'chirib keltirilgan kishilardan 342 tasi har-xil ish bilan ta'minlandi. Ukrain farzandi F.L.Klochko Qarshi shahriga kelib, u yoshlarning ishlariga rahbarlik qildi. Dasht qishloq kengashidagi Qora tepa qishlog'i ustaxonasida arman kishisi Sakayan, Taktorchi, Okrogonva, yahudiy Rozenburg, suykolar dehqonlar bilan birga yashadi va ishladi. 1942 yilning keyingi 5 oyi ichida o'zbek eliga qo'shimcha 70323 kishi ko'chirib keltirildi. Ular asosan Buxoro, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari hududlariga keltirildi. Keltirilganlar fashistlar tomonidan uysiz, boshpanasiz, oziq-ovqatsiz qoldirilgan kishilar edilar. Biroq, ular O'zbekistonda boshpanasiz, och-yalang'och qolmadilar, hukumat tomonidan tuzilgan komissiyalar yordamida uy-joy ish bilan ta'minlandi. Moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlandi, keksalarga nafaqa to'landi[6].

Mehnatga yaroqli erkaklarning armiyaga safarbar qilinganligi tufayli ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchilar va injener texnik kadrlar tanqisligi paydo bo'ldi. Shu bois kadrlar tayyorlash muammosi avvalo fabrika-zavod ta'limi maktablarida, hunar-bilim yurtlari, qisqa muddatli turli kurslarda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida hal qilindi. So'ngra respublikada yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rganish va ikkinchi ixtisoslikni egallash yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston mehnatkashlari, avvalo xotin-qizlar mamlakat boshiga tushgan kulfat-fojeani o'z kulfatlari va fojealari deb bildilar.

1941 yil iyul oyining o'zida Ursatevsk stantsiyasida 300 dan ortiq, Samarqandda 250 dan ko'proq, «Tashselmash» zavodida 220, Andijon parovoz deposida 120 dan ortiq xotin-qizlar frontga ketgan o'z otalari, aklari va erlarining o'rniga ishga kirib mardonavor mehnat qildilar. Bunday «Vatanparvarlik» harakati butun O'zbekistonda, shu jumladan qishloqlarimizda ham keng quloq yoydi. O'zbek xalqi Ukraina, Belorussiya, Boltqbo'yi va Rusiya Federatsiyasi yerlariga qilingan hujumni jonajon o'z yurti - O'zbekistonga qilingan hujum hisoblab har jabhada qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatdilar.

VKP(b) Markaziy Qo'mitasi va Davlat mudofaa Qo'mitasining topshirig'iga binoan SSSR Gosplani 1941 yilning IV kvartali va 1942 yil uchun harbiy xo'jalik rejasini ishlab chiqdi va uni 1941 yil 16 avgustda Siyosiy byuroda tasdiqladi. Ana shu rejaga asosan mamlakatning G'arbiy mintaqalaridagi sanoat

korxonalarini O'rta Osiyo, Ural va Sibir hududlariga ko'chirib joylashtirishga qaror qilindi. Qisqa muddat davomida 1941 yilning iyul-noyabr oylarida Ukraina, Belorussiya, Moskva va Leningraddan 1563 sanoat korxonasi (shundan 1360 tasi harbiy sanoatga oid) Ittifoqning sharqiy mintaqalariga, bulardan 250 dan ortig'i O'rta Osiyo respublikalarida joylashtirildi. Sovetlar hukumati bu sanoat korxonalarini urush tufayli chorasizlikdan, noilojlikdan turkiy respublikalar hududlarida joylashtirishga majbur bo'lgan edi. Holbuki urushga qadar O'rta Osiyo hududida sovetlar birorta og'ir sanoat mahsuloti korxonasini qurib ishga tushirmagan edi. O'rta osiyoda joylashtirilgan 250 dan ortiq sanoat korxonasining 100 dan ortig'i O'zbekiston hissasiga to'g'ri keldi. V.P.Chkalov nomidagi Moskva aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, Sumsk ximiya (hozirgi Chirchiqximmash), Elektrokabel «Krasno'y dvigatel», «Rostselmash», «Krasno'y Aksay», Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk Karborund zavodlari, Moskva, «Podemnik» va «Elektrostanok» zavodlari, Stalingrad Kimyo kombinati va boshqalar shular jumlasidandir.

O'zbekistonga bunday yirik sanoat korxonalarining ko'chirib keltirilishi respublikamizni SSSRning Sovet Armiyasining qudratli harbiy mudofaa arsenaliga aylantiribgina qolmay, mamlakat iqtisodiy potentsialini yoppasiga kuchaytirishga, sanoat mahsulotlarining o'sishiga ham olib keldi. Yirik sanoat korxonalari bilan bir qatorda O'zbekistonga Ittifoqning G'arbiy huddudlaridan fan, maorif va madaniyat muassasalari, ming-minglab boshpanasiz qolgan oilalar, ota-onasiz etim qolgan yosh go'dak bolalar ham evakuatsiya qilindi. O'rta Osiyoga jami bo'lib, 3 million kishi ko'chirildi. Shundan 2 million 300 minggi Qozog'istonga, 716 ming kishi O'zbekistonda joylashtirildi. Bu ish 1941 yil 3 dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti evakuatsiya qilingan sovet fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo'yicha qabul qilgan maxsus qarori asosida amalga oshirildi. Qarorda ota-onasiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilishga alohida e'tibor berilib, Toshkent shahrida maxsus qabul shaxobchasi tashkil qilindi. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan aholini o'zbek xalqi o'zining issiq bag'riga oldi, ularga mehr-oqibat ko'rsatdi, uy-joy bilan ta'minladi, oziq-ovqat berdi. Ota-onasiz, etim-esir qolgan bolalarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyo respublikalariga, xususan O'zbekiston yuborildi. Faqat 1941 yilning o'zida 200 ming bola bolalar uylariga joylashtirildi. Minglab-minglab bolalarni o'zbek oilalari o'z issiq qalblariga oldilar. 1943 yilga qadar 4672 etim-esir o'zbek xalqining mehr qalbi haroratidan va adolatlik diyonatidan bahramanda bo'ldilar[7]. «Toshkentga kelib bolalar uylarining oldida bola olish uchun navbatda turgan odamlarni ko'rib xayratga tushdim», deb yozgandi mashhur bolalar shoiri Korney Chukovskiy.

Respublikada umumxalq mudofaa fondi tashkil qilindi. Urushning birinchi kunlaridayoq 1941 yil 21 avgustgacha mudofaa fondiga hammasi bo'lib 5 million 293 ming so'm pul, zayom obligatsiyalari va qimmatbaho buyumlarni topshirilgan bo'lsa, bir oydan so'ng mudofaa fondi 70 million so'mga ko'paydi. Bundan tashqari respublika mehnatkashlari mudofaa fondiga 2389 sentner don, 1808 sentner go'sht, 200 sentner jun, 1495 sentner pichan, 325 sentner quruq meva, 430 sentner sabzavot, qovun-tarvuz[8] va shu kabilarni jo'natdilar.

Mudofaa fondlarini ko'paytirishda shanbaliklar va yakshanbaliklar ham katta rol o'ynadi. Jumladan, 1941 yil 28 iyunda o'tkazilgan respublikadagi birinchi shanbalikda, 1,2 million kishi qatnashdi va shanbalikdan tushgan 3 million so'm pul mudofaa fondiga o'tkazildi. Hammasi bo'lib O'zbekiston mehnatkashlarining mudofaa fondiga qo'shgan hissasi 650 million so'm pul va 56 kilogramm tilla va kumushni tashkil etadi. Bundan tashqari 4.266 milliard so'm miqdorida davlat zayomi va pul-buyum lotareyasi to'plandi.

Xullas, O'zbekistonning zahmatkash mehnatkashlari o'z vijdon va da'vati bilan respublikani fashizmga qarshi kurashda Ittifoqning bastionlaridan biriga aylantirdi. Bu hol esa so'zsiz suratda SSSRning Germaniya ustidan g'alaba qozonishini ta'minlagan eng muhim omillardan biri bo'ldi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekistonning yangi tarixi. K.2. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – B. 440.
2. Ulug' Vatan urushi. Savol va javoblar. Toshkent, 1978. – B.109.
3. Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. – Москва: РОССПЭН, 1996. – С. 142.
4. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. Т. 1. ... – С. 115.
5. Иноятов Х.Ш. Ғалабага қўшилган ҳисса. – Т.: “Ўзбекистон”, 1975. – Б. 71-72.
6. Халқ сўзи, 1992 йил 4 апрель.
7. Каримов Ш. Ғалабага қўшилган ҳисса, -Т.: Ўзбекистон, 1990, 20-бет.
8. Ўзбекистон ССР тарихи. Тўртинчи том.-Т. Фан, 1971, 91-бет.

## СОПОЛЛИ МАДАНИЯТИ ТАҚИНЧОҚЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ

*Г. Ч. Камтаева, PhD, катта ўқитувчи, Термиз давлат университети, Термиз*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Sopolli madaniyati yodgorliklaridan topilgan taqinchoqlarning turlari va ularning vazifasi to'g'risidagi tarixiy va arxeologik ma'lumotlar ilmiy tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar.** Sopolli madaniyati, Sopolлитеpa, Jarqo`ton, Mo`lalitepa, Bo`stonVI, Bo`ston VII, Tillabuloq, taqinchoqlar.

**Аннотация.** В статье научно проанализированы сведения о назначении и видах украшений найденных на памятниках сапаллийской культуры.

**Ключевые слова:** Культура Сапалли, Сапаллитепа, Джаркутан, Молали, Бустон VI, VII, Тиллабулак, украшения.

**Abstract.** It is scientifically analyzed information about function and types of jewellery diademas, earrings, beads, necklaces, pendants, amulets, bracelets and rings) that were found from the monuments of Sapalli culture in this article.

**Key words:** Sapalli culture, Sapallitepa, Djarkutan, Mulali, Bustan VI, VII, Tilla Bulak, jewelry.

**Мавзунинг долзарблиги:** Сополли маданияти Жанубий Туркменистон худудидаги сўнги бронза даври Намозгоҳ VI мажмуасининг Жанубий Ўзбекистон худудидаги маҳаллий Шимолий Бактрия варианты ҳисобланади. Ушбу маданият Намозгоҳ маданияти туркумининг энг шарқий қанотини ва шунингдек Қадимги Шарқ дунёсининг шимолий-шарқий чегарасини ташкил этади. Оқс цивилизациясининг маҳаллий шимолий Бактрия варианты бўлган Сополли маданияти мил. авв. XX асрдан XV асргача бўлган давр оралиғида гуллаб – яшнаган. 2020 йил маълумотларига кўра Сурхон воҳасида ушбу маданиятга оид ёдгорликларнинг умумий сони 45 тага етган. Шундан 12 тасида археологик қазилма ишлари амалга оширилган. Сополли маданияти ёдгорликларида амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижасида қўлга киритилган артефактлар орасида заргарлик буюмлари Сополли маданиятининг бронза даври аҳолисининг яшаш турмуш шароити ва этник ўзига хослигини ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

**Тадқиқот усули.** Мазкур мақолада тадқиқот методологияси сифатида замонавий фан ривожланишининг қонуний тенденцияси бўлмиш фанлараро ёндашув усулидан фойдаланилган. Мақолада шу билан бир қаторда анализ, синтез, таққослаш, умумлаштириш усуллардан фойдаланилган.

**Тадқиқот натижалари.** Тақинчоқлар – шахсий зеб-у зийнат учун тақиладиган заргарлик буюмлари бўлиб, уларга тиллақош, диадем, сирға, тўғноғич, маржон, мунчоқ, шокила, билагузук ва узуклар киради. Тақинчоқлар, одатда кийимга ёки инсон танасининг маълум бир қисмига тақиб қўйилиши мумкин. Кўп асрлар давомида тақинчоқлар, асосан, турли хил қимматбаҳо тошлар(ляпис-лазурит, феруза, ақиқ, сердолик, хлорит) ва олтин, кумуш, мис каби металллардан ясаиб келинган. Ўсимлик қисмлари, туюқуш тухумлари ва чиғаноқлар ҳам тақинчоқларни ясашда фойдаланилган. Энг қадимги археологик артефактлардан бири бўлган Нассариус чиғаноқлари(*Nassarius shells*)дан ясалган 100000 йиллик тарихга эга бўлган мунчоқлар энг қадимги тақинчоқлардан бири ҳисобланади.

Сополли маданияти ёдгорликларидан жами 769 та тақинчоқ ўрганилган бўлиб[2, С. 94-98; 3, С. 19-21, 24-25, 30-31; 4, С. 77-78; 15, Р. 106-144; 1, С. 107-134; 13; 14, Р. 27-54 ], шулардан 40 таси маржон, 235 таси мунчоқ, 63 таси шокила, 1 таси сепочка, 114 таси билагузук, 142 таси тўғноғич, 59 таси тумор, 4 таси узук, 6 таси диадем, 105 таси сирғалардир.

1-жадвал.

Сополли маданияти ёдгорликларидан топилган тақинчоқларининг турлари ҳақида умумий маълумот

№	Тақинчоқ номи	Сополлитепа	Жарқўтон	Мўлалитепа	Бўстон VI	Бўстон VII	Тиллабулоқ
1	Маржон	9	11	–	19	1	–
2	Мунчоқ	31	95	10	83	14	2
3	Шокила	11	16	–	35	1	–
4	Билагузук	34	71	–	9	–	–
5	Тўғноғич	33	94	1	11	1	2
6	Тумор	37	20	–	–	–	2
7	Сирға	25	58	–	15	1	–

8	Узук	–	4	–	–	–	–
9	Диadem	3	1	–	2	–	–
10	Сепочка	–	1	–	–	–	–

Сополли маданияти тақинчоқлари хомашёси жиҳатдан ҳам ҳилма-хилликка эгадир. Ушбу маданият аҳолиси томонидан фойдаланилган тақинчоқларни ясашда, асосан, ляпис-лазурит, ақиқ, феруза, сердолик, халцедон, хлорит, нефрит, ёқут, шиша пастаси, мрамор, гипс, каолин гили, суяк, ёғоч, оҳақтошли туф, змеевик, опока, фаянс, кўк кварц тош, оддий тош каби минераллардан, ва олтин, кумуш, мис, бронза, қалай каби металллардан фойдаланилган. Қадимги ва Ўрта асрларда заргарлик буюмларининг асосий вазифаси, муқаддаслилик ва сеҳрлилик даражаси билан белгиланган бўлса, кейинчалик безак ва эстетик хусусияти билан белгиланган[8]. Ўрта Осиё қадимги заргарлик санъатининг таниқли тадқиқотчиси Д.А. Фахретдинованинг сўзларига кўра “Схоластик диний мафкура ҳукмронлик қилган даврда заргарлик буюмлари ҳам маълум бир маъновий култ аҳамиятига эга бўлган. Сеҳрли маъно олов билан муомала қилган заргарнинг ишига, ҳар бир тош ва металлга, безакнинг шакли, рангига ва унда тасвирланган тасвирга боғлиқ бўлган”. Шунинг учун ҳам дастлаб тақинчоқлар сеҳрли, ҳимоя қилувчи, даволовчи вазифаларни бажарган.

Сополли маданияти ёдгорликларидан қуйидаги турдаги тақинчоқлар топилган: тўғноғич, диadem, сирға, маржон, мунчоқ, шокила, тумор, узук ва билагузук. Ушбу тақинчоқлар инсон танасининг қайси қисмига тақилишига кўра қуйидаги синфларга бўлинади: бош учун мўлжалланган тақинчоқлар; бўйин ва кўкракка тақиладиган тақинчоқлар; қўл учун мўлжалланган тақинчоқлар.

Тўғноғичлар – Шимолий Бақтриянинг Сополли маданияти аҳолиси томонидан энг кўп фойдаланилган ва маданиятнинг деярли босқичларида муомалада бўлган тақинчоқ турларидан биридир. Тўғноғичлар вазифасига кўра иккита типга бўлинади: соч тўғноғичлар ва нина тўғноғичлар. Соч тўғноғичлар сочни турли хил усулда турмаклаш, безаш ва муҳр вазифасини бажарган бўлса, нина тўғноғичлар соч безаги, қалпоқ ёки бош кийимни жойида ушлаб туриш, кийимнинг таркибий қисмларини жойида ушлаб туриш, косметик таёқча вазифаларини бажарган.

А.А. Асқаров Сополли маданияти ёдгорликларидан топилган миҳ шаклидаги тўпбарггулбошли соч тўғноғичларни муҳр деб атайди. Уларда олти, етти ва саккиз япрокли тўпбарггуллар ифодаланган[5, С. 79]. Ушбу қараш уларнинг морфологик жиҳатлари билан эмас балки муҳрларга металлургик ўхшашлиги билан ҳам изоҳланади. Улар муҳрларга ўхшаб қўрғошин, маргимуш ва қўрғошин-маргимушли бронзадан ясалаган. Ушбу шаклдаги тўғноғичларнинг аёллар қабридан топилиши, бошқарув ишларида аёлларнинг ҳам сиёсий ўрни мавжудлигидан далолат берган.

Э. Кузмина ва В.М. Масссон эса, Марказий Осиёнинг бронза даври ёдгорликларидан топилган бош қисми зооморфик ва антраморфик шакли тўғноғичларни диний эътиқод билан боғлиқ деб таърифлайди[5, С. 82]. Сополли маданияти ёдгорликларидан топилган бош қисми зооморфик ҳайкалтарошлик намуналари шаклидаги соч тўғноғичларнинг бош қисми тоғ эчкиси, қўй ва оҳу шаклида ясалган.

Диademлар – соч учун мўлжалланган тақинчоқ турларидан биридир. Диademларга ўхшаш ҳалқа шаклидаги бош кийимлар қадим замонлардан бери маълум бўлган. Диadem – бу тожнинг бир тури бўлганлиги учун қадимги даврларда эгасининг мақомини ва қирол ёки зодогон табақага мансублигини белгиловчи безак вазифасини бажарган.

Сирғалар ва чакка учун ҳалқалар – бош учун мўлжалланган тақинчоқ турларидан ҳисобланади ва асосан, қулоққа тақилади. Қадимги маданиятлар тўғрисидаги кўпгина археологик ва тарихий манбаларда сирғалар анъанавий равишда маълум бир маданият ёки халқнинг ўзига хослигининг рамзи сифатида, эгасининг ёши, оилавий аҳволи ёки мавқеини белгиловчи ёки уларни ҳимоя қилувчи илоҳий кучга эга эканлигига ишониш учун тақишган. Бошқа мақсадларга хизмат қилган тақдирда ҳам, сирғаларнинг асосий вазифаси безак вазифа бўлиб келган. Қадимги Миср, Осурия ва бошқа қадимги подшоликларда, шунингдек Қадимги Америка цивилизациясининг яратувчилари бўлган майя ва инклар орасида сирғалар нафақат безак, балки эгасининг юксак мавқеини, унинг ҳукмрон табақа ёки зодогонларга мансублигини кўрсатувчи кўрсаткич бўлган. Қадимги Ҳиндистонда сирғалар сеҳрли хусусиятга эга деб ишонишган. Хусусан, эркаклар ва аёллар бу тақинчоқни жодугарликдан ҳимоя деб билган ҳолда тақишган.

Сополли маданияти ёдгорликларидан топилган *маржон, мунчоқ, шокила-туморлар* бўйин ва кўкракка тақиладиган тақинчоқлар синфига киради. Қадимги даврда маржон, мунчоқ ва

шокилаларнинг вазифаси шакли ва ясалган хомашёга қараб белгиланган. Ушбу маданият ёдгорликларидан топилган маржондаги мунчоқлар ва алоҳида топилган мунчоқлар, асосан, цилиндр, ромб, квадрат, овал, доира шаклида ясалган. Қадимги халқлар орасида ушбу шакллар ҳам маълум бир рамзий маънони англатган. Цилиндр, Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган шакллардан бири бўлиб, унумдорлик ғояси билан боғлиқ бўлган.

**Хулоса.** Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Сополли маданияти ёдгорликларидан бугунги кунда халқимиз томонидан тақиб юриладиган тақинчоқларнинг деярли барча турлари топилган бўлиб уларга: бош кийимлар, бош ва бўйин учун мўлжалланган тақинчоқлар, қўл учун мўлжалланган тақинчоқлар киради. Аммо, ушбу тақинчоқлар ясашиш шакли, хомашёсига ва вазифасига кўра биридан тубдан фарқ қилади. Тақинчоқларнинг вазифаси инсон танасининг қайси қисмига тақилиши, ясашиш шакли ва уларда ифоланган белгилар ва рамзлар уйғунлиги, хомашёси билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аванесова Н.А. Проявление степных традиций в сапаллинской культуре // В сборнике материалов Международной конференции «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. Самарканд-Ташкент, 2010. – С. 107 – 134.
2. Аскарлов А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973. - 172 с.
3. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент, 1983. . – 122 с.
4. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. - 232 с.
5. Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // Археология СССР: СВОД археологических источников. Москва, 1966. – 139 с.
6. Умарова З.Х. История развития ювелирного искусства таджиков(V-начало XX вв.). Дисс... канд. ист. наук. Душанбе, 2009. – 234 с.

УЎК 908

## СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУРНИНГ МИН СУЛОЛАСИ САРИ ҲАРБИЙ ЮРИШГА ТАЙЁРГАРЛИГИ

*Ж.Кучаров, доц.в.б., PhD, Қариш Давлат Университети, Қариш*

**Аннотация.** Мазкур мақолада соҳибқирон Амир Темурнинг Хитойдаги Мин сулоласига ҳарбий юришга тайёргарлиги ҳақида маълумотлар келтирилган.

**Калим сўзлар:** дипломатия, ҳарбий юриш, “уч йиллик уруш”, арғуншоҳ, “зафарнома”, осие қитъаси, яқин шарқ, озиқ-овқат, чорвани ем-хашак.

**Аннотация.** В статье представлена информация о подготовке сахибқирона Амира Темура к военной кампании против династии Мин в Китае.

**Ключевые слова:** дипломатия, военная кампания, «трехлетняя война», арғуншах, «зафарнама», азиатский континент, ближний восток, продовольствие, корм для скота.

**Abstract.** This article provides information about sahibqiron Amir Temur's preparations for a military campaign against the Ming dynasty in China.

**Key words:** diplomacy, military campaign, "three-year war", arghunshah, "zafarnama", asian continent, middle east, food, livestock fodder.

Амир Темурнинг Хитой ҳарбий юриши пухта тайёргарликка асосланган уруш эди. Ушбу юриш амалга ошган тақдирда Осие қитъасининг тарихий тақдирини бутунлай ўзгартириб юборарди. Амир Темурнинг олдинги урушларидан фарқ қилган ҳолда Мин империясига қилинажак юришни келтириб чиқарган омиллар сифатида Осие қитъасида гегемонлик учун кураш ҳамда темурийлар ҳокимиятининг легитимацияси масалаларини кўрсатиш мумкин. Эҳтимолки, бу ҳарбий юришга Амир Темур бир неча ўн йиллар давомида тайёргарлик кўрган. Унинг 1404 йилга қадар бўлган ҳарбий-сиёсий фаолиятининг йўналишлари, асосан, ғарбий ва жанубий сарҳадларга қаратилган эди. Хитой юришини амалга ошириш учун бир неча йиллар керак бўлишини буюк саркарда яхши англади. Узоқ вақт давомида Узоқ Шарқда уруш олиб бориш учун эса мамлакатнинг ғарбий ва жанубий чегаралари хавфсизлигининг тўла таъминланиши талаб этиларди. “Уч йиллик”, “Беш йиллик”, “Етти йиллик” урушлар натижасида Ўртаер денгизи соҳилларига қадар бўлган минтақалардаги рақиблар яқсон қилинди. 1395 йилда шимолдаги энг хавфли душман – Олтин Ўрдага ўнганмас зарба берилди. Ҳиндистон уруши даврида эса жанубий сарҳадларга таҳдид солиши мумкин бўлган Деҳли султонлиги (1206-1526 йй) таъсири яриморол ичкарасига суриб ташланган. Мамлакат хавфсизлиги тўла таъминланиб, вилоятлар бошқарувида қобилятли

амирзодалар ва ҳарбий санъатда мохир саркардалар тайинланди. Энди Шарққа томон қилинажак сафарни беҳавотир амалга ошириш мумкин эди.

Амир Темур ўз фаолияти давомида доимо шарқий чегараларнинг хавфсизлигини таъминлашга эътибор берган. XIV асрнинг 80 йилларига келиб шарқий чегараларда Қамариддин таҳдиди маҳв этилди. Бу эса Яқин Шарқ минтақасида “уч йиллик уруш”ни бошлашга имкон яратди. Аммо, 1389 йилда Мўғулистон тахтига ўтирган Хизр Хўжагон ҳам дастлаб Амир Темур давлатига нисбатан душманлик кайфиятида эди. “Беш йиллик уруш” даврида, 1394 йил Қамариддин яна шарқий чегараларга бостириб киради. Муиниддин Натанзийнинг маълумот беришича, ўша йили Шохрух Мирзо ҳамда Умар Шайхнинг ўғли Искандар Мирзолар биргаликда Мовароуннаҳрни бошқариб туриш учун Самарқандга жўнатилган[4:202-204]. Кейинги йилларда Қамариддин хавфи бутунлай бартараф этилди. Хизр Хўжагон билан эса 1397 йилда тинчликка эришилиб, Амир Темур унинг қизи Тўкал хонимга уйланган. Шунга қарамай, кейинги йилларда шарқий чегаралар хавфсизлигига эътибор янада кучайди. Аслини олганда, бу Хитой юришига тайёргарлик эди.

1398 йил бошларида Амир Темур катта набираси, валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султонга баъзи саркардалар ва 40 минг суворийни ҳамроҳ қилиб, Ашпара қалъасини қуриш ҳамда ундан шарқда бўш ётган ерларни ўзлаштириш тўғрисида буйруқ беради. Ушбу йўналишда янги қишлоқлар барпо этиш ҳамда янги ўзлаштирилган ерларда деҳқончилик ва савдони йўлга қўйиш орқали шарққа қилинажак юришда қўшинни озиқ-овқат, чорвани ем-хашак билан таъминлаш мақсади кўзланган. Рус тарихчиси М.Иванин Ашпара деб Шарқий Туркистондаги Қорашаҳар мавзесини кўзда тутган[7:198]. Аммо, “Зафарнома”да бу иккала шаҳар алоҳида-алоҳида тилга олинади.

Амир Темурнинг 1398-1399 йиллардаги Ҳиндистон юришлари вақтида Муҳаммад Султон мўғул чегараларида ўзига топширилган вазифани бажараётган эди. 1399 йил май ойида Муҳаммад Султон Самарқандга чақириб олиниб, “етти йиллик уруш” даврида пойтахтни бошқариб туриш вазифаси унга топширилади. Шарафиддин Али Яздийнинг таъкидлашича, Ашпара қурилишида иштирок этган амир Ҳожи Сайфиддин, Худойдод Ҳусайний, амир Шамсиддин Аббос каби саркардалар яна мўғул сарҳадларида ўз ишларини давом эттириш учун жўнатилганлар. Андигон (Анджон) вилоятига ноиб этиб Искандар Мирзо тайинланган. Амир Темурнинг Муҳаммад Султон, Искандар Мирзо каби суюкли набираларини шарқий чегараларда тутиб туриши бежизга эмас. Юксак масъулият талаб қиладиган бу вазифалар ҳар томонлама қобилиятли амирзодаларгагина ишониб топширилиши аниқ эди. “Етти йиллик уруш”да соҳибқирон Амир Темур билан бир қаторда кўплаб содиқ саркардалар ва амирзодалар қатнашдилар. Аммо, шарқий чегаралар хавфсизлигини таъминлаш, озиқ-овқат захиралари жамлаш, разведка ишларини олиб бориш ҳар кимнинг ҳам кўлидан келадиган иш эмасди.

1399-1400 йил қишида Амир Темурнинг Қорабўғдаги қароргоҳига Искандар Мирзонинг ёш бўлишига қарамай (бу вақтда у 15 ёшда эди) Мўғулистон сарҳадларига юриш қилиб, ғалаба қозонганлиги ҳақидаги хабар келади. Тарихий адабиётларда Искандар Мирзо ҳарбий ҳаракатларининг сабаби сифатида Хизр Хўжагоннинг вафоти кўрсатилган[1:35]. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида ҳам бу фикр ўз тасдиғини топган:

*“Жета улусининг подшоҳи Хизр Хожа Ўғлон вафот бўлди, ўғлонлари бир-бири била мухалиф бўлуб, эл-улуси паршон бўлуб эрди, амирзода Искандар бу хабарни эшитиб, фурсат ганимат билиб, бовужуд улким, ўн беш ёшида эрди, Андигон черикини йиғиштируб, беклари билаким, мулозиматида эрди, мисли Пир Муҳаммад Тагай Бугай Барлос ва Нурак Барлос ва Баён Темур Беккичик Жета ва Пир Ҳожи Малаш ва Шерматким, Баҳман Жоникўрбонининг ўғли эрди, Мўғулистонга мутаважжих бўлдилар”.*

Искандар Мирзо Кошғарга келганда унинг қўшинига амир Бердибек ва Худойдод Ҳусайний каби бошқа саркардалар ҳам келиб қўшиладилар. Бирлашган қўшинлар Кошғар, Ёркенд шаҳарларини эгаллагач, Оқсувга ҳужум қилинади. Шаҳар қирқ кунда таслим бўлиб, Оқсув аҳолиси хитойлик савдогарларни Искандар Мирзога тутиб беришади. Унинг шимоли-шарққа томон жўнатган қўшини Бай (Байчен) ва Кучани забт этган. Сўнгра Искандар Мирзо ўзи қўшиннинг қолган қисми билан Хўтан шаҳрига юради. Шаҳар аҳолиси темурийлар армиясини яхши кутиб олган ва жангсиз таслим бўлган[3:471]. Искандар Мирзонинг ҳарбий ҳаракатлари Хизр Хўжагон вафоти муносабати билан Шарқий Туркистон минтақасида юз бериши мумкин бўлган тартибсизликларнинг олдини олиш мақсадида амалга оширилган эди.

Ибн Арабшоҳ қайд этишича, Муҳаммад Султон ва амир Сайфиддинлар Ашпарада қалъа қуриб, Хитой юриши учун таъминот захиралари тўплаётган вақтларда саркардалардан амир

Аргуншоҳни бу ерга ҳокимлик этиб тайинлаганлар[6:282]. Бу фикрни рад этишга асосимиз йўқ. Чунки, ҳеч бир манбада унинг 1398 йилдан кейинги жангларида иштирок этганлиги ҳақида эслатилмаган. Фикримизча, амир Аргуншоҳ Хитой юриши бошлангунга қадар чегара ҳудудларида бўлажак урушга моддий ва иқтисодий тайёргарлик ишларига бошчилик қилган. Суриядаги Мордин қалъаси қамали (1401 йил баҳори) вақтида амир Аллоҳдод исмли саркарда Ашпара қалъасига жўнатилган. Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, унга бу вазифа Шом (Сурия)даги урушларда талон-тарож ишларини амалга оширганлиги учун жазо сифатида берилган. Аллоҳдод Амир Темур вафотига қадар Ашпарада турган ва разведка ишларини амалга оширган. Жумладан, у Хитой томонга борадиган йўллар, бу йўллар бекатларининг орасидаги масофа, кишлок, шаҳар, қалъаларнинг аҳволи, саҳролардаги сув кудуклари ва анҳорларнинг жойлашуви, уруғ-қабилаларнинг кайфияти ва бошқалар тўғрисидаги барча маълумотларни тўплаган. Амир Темур хали Кичик Осиёдалигидаёқ Аллоҳдод унга ўзи тўплаган барча маълумотларни жўнатди[6:285].

Хулоса қилиб айтганда, Амирзодалар ва саркардаларнинг бирин-кетин ва узлуксиз равишда шарқий вилоятларга юборилиб туриши Амир Темурнинг Яқин Шарқдаги уруш даврида бўлажак Хитой ҳарбий юришини режалаштириб борганлигидан далолатдир. Мамлакат шарқий сарҳадларига жўнатилган амирзодалар ва саркардаларнинг ҳар бирига алоҳида мудофаа, таъминот, разведка вазифалари юкланган. Уларнинг барчаси қобилиятли саркардалар бўлиб, ўз зиммаларидаги юмушни тўла адо этганлар.

#### ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ака Исмоил. Буюк Темур давлати (Т.Қаҳҳор тарж). – Т.: Чўлпон, 1996. – Б.35.
2. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т.: “Ёзувчи” нашриёти – “Ҳазина”, 1995. – Б.71.
3. Груссэ Р. Империя степей. Агтила, Чингиз-хан, Тамерлан. Перевод Х.Хамраева. – Алматы, 2006. – С.471.
4. Натанзий Муиниддин. Мунтахаб ут-таворихи Муиний (Муиний тарихлари танланмаси) / Муиниддин Натанзий; форс тилидан тарж., сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ғ.Каримий; масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – Т.: O'zbekiston, 2011. – Б.202-204.
5. Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари / Араб тилидан таржима ва изоҳларни, сўз бошини У.Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. К.1. – Т.: Меҳнат, 1992. – Б.260.
6. Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари / Араб тилидан таржима ва изоҳларни, сўз бошини У.Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. К.1. – Т.: Меҳнат, 1992. – Б.281-282.
7. Иванов М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур (Тарж. А.Маҳкамов). – Т.: Фан, 1994. – Б.198.

УДК 908

### ИЗ ИСТОРИИ САМАРКАНДСКОЙ ЧАЙНОЙ ПРОИЗВОДСТВ

*М.Б.Маматова, PhD, и.о. доц., Каршинский государственный университет, Каршии*

**Annotatsiya.** *Maqolada O'zbekistonning Samarqand shahridagi 1920 yildan keyingi choy fabrika va zavodlari faoliyati o'rganiladi. Shuningdek, choy qadoqlash zavodining qurilishi, Ikkinchi jahon urushi yillarida Moskva choy qadoqlash zavodining evakuatsiya qilinishi va butun SSSRni ta'minlash maqsadida ikki barobar ko'p ishlagani yoritilgan.*

**Kalit so'zlar:** *choy ishlab chiqarish, choy sanoati, choy fabrikasi, texnologiya, qora choy, ko'k choy.*

**Аннотация.** *В статье изучается деятельность фабрик и заводов по производству чая в Узбекистане в городе Самарканд после 1920 годов. Также освещается строительство чаеразвесочной фабрики, которой было эвакуировано Московская чаеразвесочная фабрика и работала вдвое чтобы снабжать на весь СССР в годы второй мировой войны.*

**Ключевые слова:** *чайная производства, чайная промышленность, чайная фабрика, технология, чёрный чай, зелёный чай.*

**Abstract.** *The article studies the activity of factories and plants for the production of tea in Uzbekistan in the city of Samarkand after the 1920s. It also covers the construction of the tea factory, which was evacuated Moscow tea factory and worked twice to supply the entire USSR during the Second World War.*

**Key words:** *tea production, tea industry, tea factory, technology, black tea, green tea.*

Изучая историю распространения чая в Самарканде, можно отметить, то в период становления советской власти (1917-1924 гг.) наблюдался высокий рост потребления чая, так как употребление алкогольных напитков было официально запрещено, но при этом армия и рабочие промышленных предприятий снабжались чаем бесплатно. Была создана организация «Центрочай», которая занималась распределением чая с конфискованных складов чаеоторговых фирм Губкина,



Кузнецовых, Пономарёвых, Высоцкого, Грибушина, существовавших во всех концах Российской Империи [10].

По данным В.В.Похлебкина, эти запасы были столь велики, что их должно было хватить для населения Европейской России по крайней мере на 5-7 лет. И поэтому Советская Россия оказалась практически обеспеченной чаем до 1923 года и не нуждалась за всё время гражданской войны в каких-либо внешних закупках этого продукта [4, лл. 193, 193 об.]. В то же время, по данным архивных материалах, Туркестан в те годы пережил «чайный кризис». До 20-х гг. XX в. фруктово-чайное и кофейное производство в Самарканде находилось в следующем состоянии, так как чайное производство Компрода в Самарканде, переданное затем Центральному Рабочему Кооперативу, вырабатывающие 60-80 тысяч фунтов в месяц был вторым крупным производством после Ташкента [7, лл. 193, 193 об.].

В докладе о чайном производстве Туркпищеотдела, образованном 7 марта 1921 года чайные фабрики имелись в Коканде, Самарканде, Верном и на Карасу, общей производительностью до 3 млн. фунтов чая и 500 тыс. фунтов кофе [7, лл. 61-62].

До 1920 года в Самарканде было 17 чайных развесок [9]. На заседании Президиума Центрального Совета Народного Хозяйства 16 августа 1920 г. признавалось необходимым осуществить национализацию завода Вогау в Самарканде, и передать его в ведение Самаркандского Обсовнархоза (Областной совет народных хозяйств) с представлением части завода во временную эксплуатацию Центросоюзу для выработки чая [1, л. 277].

В то же время Чаеуправление считало организацию собственной чаеразвески в Самарканде в это время нецелесообразной [5, л. 136].

Развеска зеленых чаев производилась на фабрике в Одессе, которая была загружена в недостаточном объеме. Морской фрахт сырья Владивосток-Одесса был выгоднее железнодорожного провоза Владивосток-Самарканд на 60 коп за 1 пуд. Стоимость организации и оборудования фабрики по образцу других производственных единиц Чаеуправлением определялся в несколько сотен тысяч рублей. В Узбекистане не было и необходимых для фабрики квалифицированных рабочих. Для развешивания случайных партий зеленых чаев в Узбекистане имелись 5 развесок [5, л. 136].

Положение с зеленым чаем в январе почти что нормировалось. Об это красноречиво говорят цифры реализации и сведения с мест, отраженные в докладе Самаркандского отделения.

В докладе сообщается о положении дел на чайном рынке в Самарканде. С начала января чай начали поступать в Самаркандское отделение по сравнению с декабрем 1925 г. более стабильно.

В январе было получено 2116 ящ., в пути находилось 1276 ящ., в остатке около – 500 ящ. В этом месяце было реализовано зеленого чая – 2400 ящ., черного – 200 ящ.

Участие контрагентов в торговых операциях январе составило: у госорганов – 39 %, коопераций – 38 %, частных – 23 % [6, л. 102].

В январе чая на рынках Самарканда было достаточно, все лавки, а также Госорганы и кооперации снабжаются в необходимом для них количестве.

Цены на Самаркандском рынке были приемлемыми:

№ 111 – 2 руб. 60 коп. за фунт

№ 120 – 2 руб. 80 коп. за фунт

№ 110 – 2 руб. 30 коп. за фунт

Исходя из такого положения, цены на чай на Чаеуправления сильно понизились. В декабре цены на чай из Чаеуправления доходили до 4 рублей фунт, как при отпуске своего товара [6, л. 102].

В 1935 г. в городе Самарканде начали строить ныне действующую чаеразвесочную фабрику. Строительство производственного корпуса Самаркандской чаеразвесочной фабрики было закончено только в 1938 году [8]. Предполагалось по плану, что в 4-м квартале 1937 г. фабрика уже будет работать в новом корпусе. Но по ряду причин срок перехода в новый корпус выдержан не был, что вызвало необходимость выполнять производственный план в тех же условиях, какие были в 1936 г.

Резких отклонений по ассортименту фабрики не имелось, хотя выпуск 3 сорта был невыполнен, ввиду отсутствия для него сырья, а это, в свою очередь, повлекло за собой увеличение выпуска чая высшего сорта [2, л. 3].

Также был выполнен план по развесу, так зелёные чай расфасовывались по 200 гр., 100 гр., 50 гр. и 25 гр., чёрные чай по 50 гр. и 25 гр. соответственно [2, л. 4].

В целом на фабрике пачек было выпущено 110,1 % годового задания и средний вес пачек составлял 69,61 грамм, также фабрика работала с более мелкой пачкой, что является положительным фактором. По чёрному и зелёному чаю (вместе) фабрика дала удельный вес развесов, как 200 гр. – 0,85 %, 100 гр. – 37 %, 50 гр. – 61,51 %, 25 гр. – 0,64 %, вместе – 100 % [2, л. 4].

Для нормальной работы фабрики по годовому плану на 1937 г. с учётом сырьевых ресурсов был откорректирован квартальными заданиями. Так как годовой план (4000 т.) и квартальные задания (4147000) фабрика перекрыла и выполнила годовой план на 106,2 %, а квартальные задания на 102,4 % [2, л. 5]. По этим данным выясняется, к 1937 г. стоимость валовой продукции в оптово-отпускных ценах, включая налог с оборота – 195050 р., а это почти в 10 раз больше, чем 1926-1927 гг. (19252 р.) [2, л. 24].

Также, на Самаркандской чаеразвесочной фабрике расфасовывались зелёные и чёрные чаи по сортам такие, как высший, первый, второй, третий. Только, зелёный третий сорт разделялся на крупный и мелкий чай. В соответствии плана (335 000 кг.), расфасовка зелёного третьесортного чая не была выполнена (142021 кг.).

По калькуляции важнейших изделий, чай чёрный байховый ручной вёртки, выпускавший в 1937 г. составил 21872,5 кг. [2, л. 28]. Чай зелёный байховый ручной вёртки выпуска 1937 г. составил 3857097 кг. [2, л. 28].

Себестоимость единицы продукта в 1936 г. составляла 2 руб. 81,9 коп. В 1937 г. себестоимость единицы продукта была 1 руб. 20 коп. [3, л. 30].

В фабрике сырьё чёрного чая привезённое из Цейлона (высший и первый), Индии (первый и второй), Явы (второй) и Грузии (третий). Сырьё зелёного чая привезённое из Китая (высший, первый и второй) и Грузии (второй и третий крупный и мелкий).

С мая 1937 г. на Фармацевтическом заводе в г. Харькова была куплена для Самаркандской чаеразвесочной фабрики чайная пыль на сумму 1193 коп [2, л. 30]. Только в 1939 году был получен первый чаеупаковочный автомат [8], до этого на фабрике все работали вручную.

На 1942 г. на Самаркандскую чаеразвесочную фабрику было эвакуировано производство Московской чаеразвесочной фабрики [3, л. 18].

Эвакуированная Московская Чаеразвесочная фабрика размещалась в существующих помещениях Самаркандской Чаеразвесочной фабрики и объединила с ней производственную деятельность. Мощность существующей Самаркандской фабрики за счёт привезённых механизмов увеличилась вдвое и доходила до 11 тыс. тонн в год. На монтаж ввозимого оборудования потребовалось капитальных вложений ориентировочно на сумму 100 тыс. рублей. Производственный план на 1942 г. проектировался из расчёта: чёрных байховых 5000 тонн и зелёных байховых 5000 тонн, что соответствовало фактическому выполнению за 1941 г. двумя фабриками [3, л. 18]. Проектируемая программа покрывалась завозом из Грузии по чёрным байховым 5000 полностью из наличия от выработки сезона 1941 г. и урожая 1942 г., по зелёным же покрывалось завозом из Грузии частично около 50 %, а остальное количество импортировалось [3, л. 18].

В фабрике машинная производительность по плану составляла 500 тонн до 1942 г., но начиная с 1942 г. она возрастает в 13 раз и доходит до 6500 тонн; ручная производительность была 5000 тонн и в 10 раз больше, чем машинная, но с 1942 г. он снижается до 4500 тонн [3, л. 19-20].

По данным Г.Ш.Зунунова, во время Второй мировой войны рацион питания ташкентского населения значительно обеднял, и чай дополнялся его суррогатами, в качестве чайной заварки использовали сушёные фрукты (яблоки) [9, с. 228].

В 1950-60 гг. в Самаркандской чаеразвесочной фабрике ежегодно производилось 12-15 тысяч тонн чая [11]. В 1980-90 гг. на фабрике было установлено дополнительное современное оборудование для упаковки чая. Мощность производства была увеличена до 28-30 тысяч тонн [11].

В 1970-1980 годы в Узбекистане индийский чай становится дефицитом [9, с. 228]. Практически до 1991 г. Самаркандская чаеразвесочная фабрика оставалась в единственной в Центральной Азии, и обеспечила все пять республик бывшего СССР различными сортами чая. В конце 1990-х годов все крупные промышленные предприятия и заводы Узбекистана оказались в тяжёлом положении, в том числе, и чайная промышленность. Серьёзными проблемами для предприятий в тот период было и отсутствие чайного сырья, и низкая покупательная способность населения Республики. Другой причиной кризиса в данной отрасли стало устаревание

оборудования и производственных технологий. Все требовало серьёзного обновления технологического процесса.

Таким образом, в наши дни Самаркандская чаерезвесочная фабрика запускает большой ассортимент чаев под брендом «Amir», как зелёных, так и чёрных, работает она, ориентируясь на вкус населения, учитывая его потребности, которые изучено в течение долгого времени. В результате самаркандский чай снова занял достойное место на рынке. Самаркандская чаерезвесочная фабрика имеет собственные торговые точки практически во всех регионах страны.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Национальный Архив Узбекистана, ф. Р-27, оп. 1, д. 107.
2. Национальный Архив Узбекистана, ф. Р-93, оп. 16, д. 406.
3. Национальный Архив Узбекистана, ф. Р-1970, оп. 4, д. 2023.
4. Национальный Архив Узбекистана, ф. Р-25, Оп.1, д. 353.
5. Национальный Архив Узбекистана, ф. Р-89, Оп. 1, д. 240.
6. Национальный Архив Узбекистана, ф. Р-1, Оп. 1, д. 515.
7. Национальный Архив Узбекистана, Ф. Р-25, Оп. 1, д. 450.
8. Текущий архив Самаркандской чаерезвесочной фабрики. 2020. Папка 1.
9. Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков: трансформация традиций (XX – начало XXI в.). – Т.: «Extremum-press», 2013. – С. 228.
10. Похлебкин В.В. Чай и водка в истории России. Красноярск; Новосибирск, 1995. – 464 с.
11. Самаркандская чаерезвесочная фабрика. [Сайт] [URL:https://www.qomus.info](https://www.qomus.info).

УЎК 9(575.3)

### ҚЎҚОН-БУХОРО МУНОСАБАТЛАРИДА ЖИЗЗАХНИНГ АҲАМИЯТИ

*Ш.Махмудов, т.ф.н., доц., ЎзР ФА Тарих институти, Тошкент*

**Аннотация.** *Мазкур мақолада Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги муносабатларида Жиззах вилоятининг тутган манбалар асосида тадқиқ этилган.*

**Калим сўзлар:** *Жиззах, Ўратепа, Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги, Қўқон-Бухоро муносабатлари.*

**Аннотация.** *В данной статье исследовал на основе источников роль Джиззак в отношениях Коканского ханства и Бухарского эмирата.*

**Ключевые слова:** *Джиззак, Уратепа, Коканское ханство, Бухарский эмират, Коканско-бухарские отношения.*

**Abstract.** *This article studied, based on sources, the role of the Jizzakh in the relations between the Khoqand Khanate and the Bukhara Emirate.*

**Keywords:** *Jizzakh, Uratapa, Khoqand Khanate, Bukhara Emirate, Khoqand-Bukhara relations.*

Бухоро хонлиги ҳокимиятида сулолалар алмашинуви минтақадаги сиёсий муносабатларга ҳам таъсир кўрсатмасдан қолмаган эди. Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхоннинг (1711-1747) давлат бошқарувидаги сиёсий кудратининг сусайиши бош вазир Ҳақимбийнинг бошқарувда барча масалаларни ўз қўлига олишига имконият яратган эди. Бу жараёнда Ҳақимбий қўшбеги ўз сулоласи манғитлар ва ўзининг яқин одамларини Бухоро хонлиги давлат бошқарувининг турли лавозимларига қўйиш учун жиддий ҳаракатни бошлаган эди. Натижада, Аштархонийларнинг сиёсий заифлашуви Бухоро тахтини янги сулола, манғитларнинг эгаллашига имкон яратган эди.

Аштархонийлар ҳокимиятининг заифлашувини англаган минглар сулоласининг етакчиси Абдурахимхон (1721-1733) хонлик сарҳадларини кенгайтириш ишларини бошлаб юборган эди. 1723 йилдаёқ Хўжанд, Ўратепа ва унинг таркибида бўлган Устравшанага қўшин тортгани манбаларда қайд этилади [10, Б.95]. Абдурахимхон бу юришини шарққа қараб давом эттирган ҳолда Жиззах, Самарқанд ва Каттакўрғон худудларигача етиб борган эди. Минглар сулоласи етакчисининг ҳаракати билан 1731 йилда Қўқон-Бухоро ўртасида сиёсий келишувга қарор қилинади ва унда Самарқанд ва Каттакўрғон худудлари ҳам Қўқон хонлиги худуди сифатида тан олинади [8, Б.4; 10, Б.98].

1731 йилдаги Қўқон-Бухоро ўртасидаги келишуви дастлаб элчилар воситасида кўриб чиқилган. Келишувга кўра Самарқанд, Каттакўрғон ва Жиззах Қўқон хонлиги таркибига ўтиши белгиланади. Ушбу маъмурий бирликларга Бухоро хонлигининг даво қилмаслиги келишувнинг асосий шартлари сифатида киритилади. “Анжум ат-таворих” муаллифининг қайд этишича икки

тарафдан ушбу келишувда иштирок этган масъуллар иштирокида ахднома тузилиб, мухр билан тасдиқланади [10, Б.99]. “Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин” асарида қайд этилишича, Абдурахимхон Самарқандга Мулла Бечорани, Жиззахга эса Оллохқулибек додхоҳни ҳоким қилиб тайинлаган [5, Б.14]. Шу тариқа Самарқанд, Каттақўрғон ва Жиззах вилоятлари 1740 йилга қадар Қўқон хонлигининг маъмурий бирлиги бўлиб қолади.

1740 йилда Эрон ҳукмдори Нодиршоҳнинг (1736-1747) Бухорога ҳарбий юриши туфайли Қўқон хонлиги таркибида бўлган Самарқанд, Каттақўрғон ва Жиззахнинг ҳокимлари мағлубиятга учрайди ва улар Қўқонга қочиб келишга мажбур бўлишади. Бу воқеалардан сўнг Самарқанд ва Каттақўрғон вилояти Қўқон хонлигининг қўлидан кетади.

Қўқон хонлиги Бухоро амирлиги билан фаол дипломатик муносабатларни Эрдонахон давридан йўлга қўйганлигини кузатиш мумкин. Бу ўринда дипломатик муносабатларни ўрнатишда асосий ташаббускор сифатида Муҳаммад Раҳимнинг (1753-1758) фаолияти алоҳида аҳамиятга эга. Дастлаб икки сулола етакчилари ўртасидаги муносабатлар Муҳаммад Раҳимбий томонидан Қўқон тахтига ўтирган Эрдонахонни (1753-1763) муборакбод этиш учун элчи юборилган. Муҳаммад Раҳимхоннинг Қўқон хонлигига юборган дипломатик миссияси унинг сарҳадларни кенгайтиришга қаратилган стратегияси эди. Қолаверса, маъмурий birlikларнинг марказий ҳокимиятга тобелигини таъминлаш асосий режаларидна бўлиши табиий, албатта. Чунки, Муҳаммад Раҳимхон Бухоро тахтини эгаллаган вақтда Ўратепа, Шахрисабз, Ҳисор бекликларининг ҳокимлари унинг ҳокимиятини тан олмаганлар [10, Б.124]. Ушбу вазиятда Муҳаммад Раҳимхон Қўқон хони билан дўстона муносабатларни олиб бориш, Эрдонахоннинг ёрдамига таяниш орқали бўйсунмаган маҳаллий ҳокимликларга қарши туришни режалаган эди. Муҳаммад Раҳимхоннинг бундай сиёсатини ўз ҳокимиятини мустақамлашда қўшнилар билан ҳамкорликни йўлга қўйишга қаратилган дастлабки қадами деб, қараш мумкин.

“Анжум ат-таворих” асарида қайд этилишича, Муҳаммад Раҳимхон ўз мактубида дўстона муносабатларни ўрнатиш юзасидан ёзган таклифлари Эрдонахонга ҳам маъқул келган [10, Б.124]. Муҳаммад Раҳимхоннинг мактуби ва юборган элчилиги Эрдонахоннинг ҳам жавоб тариқасида элчилар юборишига туртки берган. Натижада Эрдонахон шу вақтнинг ўзидаёқ Муҳаммад Раҳимхон элчисига қўшиб синглисининг ўғли бўлган Хонхўжа Юсуфалихўжа ўғлини<sup>1</sup> Бухорога юборади [10, Б.124].

Қўқон-Бухоро муносабатларидаги фаоллик Муҳаммад Раҳимхон ва Эрдонахонларнинг стратегик аҳамиятга эга ҳамда тарқоқ ҳолда бўлган мустақил ҳокимликларни бирлаштиришдан иборат эди [10, Б.124-125].

Жиззах ва Ўратепа Бухоро ва Қўқон хонликлари ўртасидаги геосиёсий ҳудуд бўлган [2, Б.75-91]. Ушбу вилоятни дастлаб Муҳаммад Раҳимхон даврида Бухоро амирлиги ўз таркибига киритиш учун интиланган бўлса [9, Б.10], кейинчалик, 19 аснинг биринчи чорагида Қўқон хонлигининг ҳам бу ҳудудни қўлга киритишга интилиши кучайган [2].

1754 йилда Муҳаммад Раҳимхон Ўртепани Бухоро таркибига киритиш мақсадида Қўқон хонлиги билан ҳарбий иттифоқ тузишни режалаштиради [1, С.81; 4, С.24]. Буни амалга ошириш мақсадида Қўқон билан келишиш учун ўз элчиларини Эрдонахон ҳузурига юборади [7, 223 а варақ]. Бухоро элчиси Эрдонахон билан Муҳаммад Раҳимхоннинг Ўратепада юзма-юз учрашувини таклиф қилади. Бу таклифнинг ташаббускори ҳам Муҳаммад Раҳимхон эди. Эрдонахон ҳам бу учрашувга розилик бериши билан бирга, тезкор қўшин тўплаш тўғрисида ўз фармонини эълон қилади [10, Б.125]. Аслида Муҳаммад Раҳимхоннинг дипломатик миссиясининг марказида Ўратепани қўлга киритиш учун бошланган ҳарбий иттифоқчилик масаласи турган эди. Шу аснода, 1754 йилда Қўқон ва Бухоро ҳукмдорлари Эрдонахон билан Муҳаммад Раҳимхон ўртасидаги учрашув белгиланади. Учрашув жойи этиб Самарқанд-Хўжанд йўли ўртасида жойлашган Зомин-Ём қалъаси белгиланади [7, 223 а варақ]. Икки сулола етакчилари ушбу учрашувда Ўратепани бирга босиб олиш масаласини муҳокама қилишган. Жиззахнинг Зомин-Ём қалъасида манғит ва минг сулоласи етакчиларининг учрашувидан Ўратепа ҳокими хабарсиз қолмаслиги ҳам мумкин эмас эди, албатта. Ўратепа ҳокими Фозилбий ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш учун Ҳисор беклигидан ёрдам сўрайди [4, С.24]. Ҳисор беги Муҳаммад Аминбийдан Ўратепага юборилган ҳарбий куч туфайли Муҳаммад Раҳимхон ва Эрдонахон келишувига кўра тузилган ҳарбий иттифоқнинг birlikда ҳаракат қилишига

<sup>1</sup> Худоёрхонзоданинг она томонидан бобоси.

қарамасдан, кўзланган асосий режа амалга ошмайди. Улар Ўратепани бўйсундира олишмайди [4, С.24]. Натижада икки сулола етакчилари ўз қўшинлари билан орқага қайтишга мажбур бўлишади.

“Мунтахаб ат-таворих” маълумотларига кўра 19 асрни бошларида, Қўқон тахтида Олимхон ўтирган вақтда Ўратепа хонлик таркибида бўлган [7, 247 а.варақ]. Амир Ҳайдарнинг 1805 йилда Ўратепа учун амир Ҳайдар ва Олимхон ўртасида ҳам зиддиятлар, ўртада ҳарбий ҳаркатлар ҳам бўлганлиги маълум [7, 247 а.варақ].

1810 йилда Қўқон хонлиги тахтига ўтирган Умархон ҳам дастлабки муносабатларини Бухоро билан бошлаганлиги ҳам бежиз эмас эди. Умархон тахтга ўтириши билан Бухоро амирлигига Тўрахожа хожакалонни элчи этиб юборган. “Мунтахаб ут-таворих” асари муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон тўранинг қайд этишича, Қўқон-Бухоро ўртасида янгидан дўстлик битими тузилган. Лекин, бу битимнинг матни қандай мазмундан иборатлиги, қанақа шартлар белгиланганлиги маълум эмас.

Қўқон хонининг элчиси Тўрахожа хожакалон Бухородан қайтиш вақтида Ўратепа ҳокими Маҳмудхон тўрадан Умархонга махфий хабар келтиради [6, С.27]. Умархоннинг Ўратепа вилоятини Қўқон хонлиги таркибига киритиш учун ҳаракат бошлаганидан бу ҳудуд ҳар доим Қўқон-Бухоро ўртасидаги геосиёсий нукта бўлганлигини кўрсатади. Шу боис Ўратепа ҳокимлари минг ва мангит сулоласи ҳукмдорларининг минтақадаги етакчилиги ва қудратига қараб гоҳ Қўқон, гоҳ Бухорога итоат этишлигини ошқора ёки яширин маънода билдириб турган. Шу боис Қўқон-Бухоро муносабатларидаги асосий зиддиятлар марказида ҳам Ўратепа вилояти бўлган. Хусусан, Ўратепа ҳокими Маҳмудхон тўранинг Умархонга билдирган махфий хабари орқали Қўқон тизгинни ўзига тортиш учун ҳаракатга тушган эди. Бу воқеа ўз навбатида Қўқон-Бухоро муносабатларининг совуқлашишига олиб келмасдан қолмаслиги аниқ эди. 1815 йилда Амир Ҳайдарнинг (1775-1826) Ўратепани қайтариб олиш учун тайёргарлик кўраётганлиги ҳақидаги хабардан сўнг Умархон ҳам олдинроқ ҳаракатга тушади ва қўшини билан олдинроқ етиб боришга интилади. Ўратепа ва Жиззах орасида жойлашган Пешоғар қалъасида ҳарбий тайёргарлик кўраётган Амир Ҳайдар Умархоннинг Ўратепага етиб келганлиги тўғрисидаги хабардан сўнг, ўз қўшинлари билан Бухорога қайтишга мажбур бўлган. “Мунтахаб ут-таворих” муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон тўра Амир Ҳайдарнинг Қўқон ҳарбий салоҳиятидан ҳадиксираганлигига урғу берувчи маълумоти Қўқон хонлигининг Туркистон сиёсий майдонида қудратли кучга айланиб улгурганини англатади [7, 278 б.варақ].

Муҳаммад Алихон (1822-1841) Қўқон тахтига ўтиргандан кейин унинг Амир Ҳайдар билан муносабатлари яхши бўлсада, Қўқон-Бухоро муносабатларида тарихий Уструшана ҳудудлари геосиёсий ҳудудлигича қолаверган. Амир Ҳайдардан сўнг Бухоро тахтига бирин-кетин унинг ўғиллари ўтирар экан, амир Насруллохон (1826-1860) даврининг бошланғичида Қўқон-Бухоро муносабатларида совуқлик йўқ эди. 1829 йилда Жиззах ҳокими Муҳаммад Раҳим девонбегининг Бухоро саройига келиши, амир Насруллохонни Жиззах ва Ўратепани қўлга киритишга иштиёқини очган эди [8, Р.429]. Шундан сўнг Қўқон-Бухоро ўртасида Жиззах ва Ўратепа учун курашлар яна ҳам авжига чиқа бошлагани кузатилади. Айниқса, Муҳаммад Алихонга муҳолиф бўлган сиёсий кучларнинг Бухорода бирлашиши, амир Насруллохонни фақатгина Жиззах ва Ўратепани эгаллашини эмас, балки, Қўқонга лашкар тортишига ундашга қартилгани ҳам сир эмас.

Жиззах ва Ўратепа Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасидаги чегара ҳудуд бўлиб, ҳар икки ўзбек хонлиги учун алоҳида геосиёсий аҳамият касб этган. Бу эса, ўз навбатида дастлаб Қўқон-Бухоро ўртасидаги ҳарбий иттифоқчилик руҳида бошланган муносабатлар, кейинчалик ўзаро зиддиятлару, бир-бирига қўшин тортишгача борган эди. Оқибатда, Қўқон-Бухоро ўртасида баҳсли ҳудудга айланган Жиззах вилоятининг ижтимоий, иқтисодий, ҳатто маданий ҳаётига салбий таъсир кўрсатмасдан қолмади, албатта.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдукаримов Джамолиддин. Отражение истории Ура-Тюбе и Худжанда в «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Хакимхана. «Нури маърифат», Худжанд, 2020. С. 81.
2. Дилшод, Анбар Отин. Тузувчи ва сўз боши муаллифи Махбуба Қодирова. “Фан”, 1994 йил. 75-91-бетлар.
3. Душман сифатида амир Насруллохонга урғу берилган.
4. М.Хамраев. Очерки истории Хисарского бекства конца XIX и начало XX вв. Сталинабад, 1959.
5. Мирзо Олим Мирзо Раҳим ўғли. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавокин. ЎзФА ШИ 1314 рақамли қўлёзма.
6. Мухтаров А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе. 1964. С.27.
7. Муҳаммад Ҳакимхон ибн Маъсумхон тўра. Мунтахаб ат-таворих. ЎзФА ШИ 594 рақамли қўлёзма, 223 а.варақ.
8. Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol. I, Edited by Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo : ILCAA 2006.

9. Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol. II, Edited by Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo : ILCAA 2006.

10. Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. Тошкент, 2014. 95-бет.

УЎК 908

## ҚАРШИ ШАҲРИ ДЕМОГРАФИЯСИ (XVIII-XX АСР БОШЛАРИ)

*У.Мўминов, ўқитувчи, Қарши Давлат Университети, Қарши*

**Аннотация.** Ушбу мақолада Қашқадарё воҳасининг сиёсий ҳам маданий марказларидан бири бўлган Қарши шаҳрининг XIX – XX аср бошларидаги аҳолисининг таркиби ва жойлашуви ёзма ҳамда этнографик тадқиқотлар асосида қиёсий таҳлил этиб ўтилган.

**Калит сўзлар:** Қарши шаҳари аҳолиси, маҳалла-гузарлари, этник жараёнлар, ўзбек уруғлари, мангит, қовчун, украин.

**Аннотация.** В данной статье на основе письменных и этнографических исследований анализируется состав и размещение населения Карши, одного из политических и культурных центров Кашкадарьинского оазиса, в начале XIX-XX вв.

**Ключевые слова:** Жители города Карши, кварталы, этнические процессы, узбекские кланы, мангиты, ковчуны, украинцы.

**Abstract.** In this article, the composition and location of the population of Karshi, one of the political and cultural centers of the Kashkadarya oasis, in the early 19th-20th centuries, is analyzed based on written and ethnographic research.

**Keywords:** Residents of the city of Karshi, neighborhoods, ethnic processes, Uzbek clans, Mangit, Kovchun, Ukrainian.

Бухоро амирлигининг энг йирик шаҳарлари аҳолиси ҳақида тарихий манбаларда турли хил маълумотлар келтирилган. Пойтахт Бухородан кейинги ўринда турувчи Қарши шаҳари аҳолисининг сонига келсак, кўплаб муаллифлар, 1917 йилгача бўлган давр учун статистик материаллар етишмаслиги сабабли, ноаниқ маълумотларни келтиришган. 1917 йилгача бўлган адабиётда Қарши аҳолиси 60-70 минг кишидан иборат бўлган, деб маълумот берилса, [9;117] шаҳарга келган сайёҳ Вамбери асарида шаҳар аҳолиси сонини 25 мингдан иборат, деб маълумот берилди.[4;170] Шаҳар аҳолиси сонини аниқлаш учун унинг таркибидаги масжидлар сонига эътибор қаратиш лозим, деб ҳисоблаймиз. XIX асрнинг биринчи ярмидаги шаҳарни тавсифловчи Н. Хаников, шаҳарда масжидлар кам эканлигини таъкидлайди ва шаҳарда 6 та масжид борлиги ҳақида маълумот беради.[10;109] Кейинги даврда шаҳарнинг ўсиши масжидлар қурилишининг янада кўпайишига олиб келган. Масжидларнинг кўплиги аҳоли сонининг ошганлиги билан боғлиқлигини ҳисобга олган О.А. Сухарева Қарши шаҳри аҳолисини 15-20 минг аҳолига тенг бўлиши мумкин, деб маълумот берган.[9;118]

Мавжуд барча адабиётларда Қарши шаҳри аҳолисини асосини турли қабилаларга мансуб ўзбеклар ташкил қилганлиги таъкидланган. Шаҳар аҳолиси орасида энг кўп сонли гуруҳ мангитлар бўлган. Маълумотларга кўра, Қаршида ҳам, вилоятнинг бошқа жойларида ҳам асосан мангит уруғидан бўлган ўзбеклар яшайдилар, улар бошқа қабилалардан устун бўлган ва шу билан бирга, имтиёзли ўзбек уруғи бўлган.[5;22] Шаҳарда яшовчи барча қабилавий гуруҳлар келиб чиқиши бўйича Қарши атрофида (мангитлар) ва Қарши ҳамда Шаҳрисабз тоғлари орасида (қўнғиротлар) кўчиб юрган қабилалар билан боғлиқ эди. Кўпчилик, айниқса, кекса авлодлар даштдан шаҳарга кўчиб келган аҳолини ташкил этган.[10;65]

Шаҳар аҳолисининг катта қисми томонидан уруғ ва уруғ урф-одатлари сақланиб қолганига қарамай, улар билан дашт қариндошлари ўртасидаги алоқалар аллақачон анча сусайган, биз ўрганаётган даврга келиб даврга келиб қабилавий муносабатлар чуқур парчаланиш босқичида бўлган. Шаҳарда кўплаб ўзбек қабилалари вакиллариининг тўпланиши ва улардан янада кўпроқ ҳарбий аралашма шаклланиши шундан далолат беради. Қарши вилояти ўз қўшинларини етказиб берганда, Қарши шаҳри қабилавий бўлмаган махсус гуруҳга ажратилган эди, агар баъзи бир қабилаларга мансуб шаҳар аҳолиси улар билан чамбарчас боғлиқ бўлган бўлса, шубҳасиз, Бухоро қўшинини ташкил этиш асосидаги қабилавий тамойил бузилмаган бўлар эди. Этнографик маълумотларга кўра, қабилавий бўлиниш ғояси шаҳар аҳолиси учун хос бўлган. Агар аҳолининг бир қисми орасида у сақланиб қолган ва кучли бўлган бўлса, унда бошқалар учун бу узоқ, ярим унутилган хотира бўлиб чиқади ёки умуман йўқ эди.

Шаҳар аҳолисининг асосий қатламини ташкил этган ўзбек қабилалари вакиллари билан бир қаторда, унинг аҳолиси орасида қабилавий бўлинишни билмаган ўзбеклар ҳам бор эди, уларнинг этник келиб чиқиши қадимги эронийзабон аҳолига мансуб бўлган. Қарши аҳолисида тожик компонентининг мавжудлиги унинг топонимикасида кўплаб тожик номлари билан кўрсатилган, А. Вамбери Қарши шаҳри аҳолисини таркибида ўзбеклардан ташқари тожик, ҳинд, афғон ва яхудийлар яшашлари ҳақида маълумотлар беради.[4;170] Қарши шаҳрида кўп қабилали туркий аҳоли орасида умуман тожиклар бўлмаган, ҳеч бўлмаганда улар ҳақида бирон бир алоҳида зикр қилинмаган.[5;23] Тожиклар бирон бир сабабга кўра ўз тилларини йўқотиб, ўзбек аҳолиси билан тўлиқ бирлашиб кетишган. Фикримизча, ушбу қўшилиш XIX асрнинг ўзида тугалланган.

Бухоро амирлари ва Шаҳрисабз беклари ўртасидаги кураш пайтида Қарши шаҳрига маълум гуруҳлар кўчирилганлиги ҳақидаги маълумотлар бор.[3;86] Шунингдек, бу ерга Бухородан келган кичик бир гуруҳни (50-60 уй), Ўрта Осиё яхудийларининг бир нечта оилаларини ва уйғурларнинг муҳим гуруҳини (1926 йилдаги рўйхатга олиш бўйича - 287 киши) Қарши аҳолиси ўз ичига олган. Аммо, уйғурларнинг бу ерда истиқомат қилган вақти номаълум.[9;121] Н. Хаников Қарши шаҳрида яхудийларга тегишли битта карвонсарой борлигини такидлайди.[10;110] Баъзи маълумотларда Қарши шаҳрида яхудийлар 3-4 та оиладан иборат бўлиб, 40 йил олдин (1842 йил назарда тутилмоқда) шаҳарга келганликларини қайд этиб ўтган.[1;48] Архив маълумотларида амирликдаги ҳинд ва яхудий жамоалари жузья тўлаганликлари ҳақидаги маълумот қайд этилган,[12;16] улар давлатга жузья тўлаганлар ва давлат ҳимоясида бўлганлар. XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Қарши шаҳрида 37 нафар ҳинд миллатига мансуб кишилар истиқомат қилишган.[8;146]

Л. В. Ошанин 1927 йилдаёқ антропологик материалларни йиғиб “Қаршида у билан суҳбатлашган икки юз кишидан 57 нафари ўзларининг қайси қабилага мансублигини билишмаганлигини ҳамда Шаҳрисабз ва Қаршининг асосий замонавий ўзбеклари илгариги маҳаллий ўзбекларнинг бир хил туридир”, деб маълумот беради.[7;141] Қарши шаҳрида яшовчи ўзбеклар, ўзларининг қабилавий бўлинмаларини қатъий сақлаб қолишган.[5;23]

Россия босқинидан сўнг Ўзбекистон қадимги шаҳарларини сунъий равишда “янги шаҳар” (европаликлар қисми) ва “эски шаҳар” (осиёликлар қисми) га бўлиниши оқибатида икки хил маданият вужудга келган. 1913 йилга келиб Бухоро амирлиги ҳудудидан Когон, Қарши – Ғузор, Келиф, Термиз шаҳарларини боғловчи темир йўл лойиҳаси ишлаб чиқилди ва 1914 – 1918 йилларда куриб битказилди.[2;41,42] 1915 йилнинг 15 декабрига Қарши шаҳрида йўловчилар учун 107 метр квадратлик кутиш зали ва ишчи, муҳандислар, техник ҳодимларга тўққизтадан ҳажми 100 метр квадратлик турар жой бинолари куриб битказилди.[11;17] 1913 – 1915 йилларда гумбаз шаклидаги темир йўл шоҳбекати, бир қатор тошдан қурилган бинолар қурилган. Темир йўл қурилгач, поездларнинг қатнаши туфайли Қарши шоҳбекати атрофига рус ишчилари жойлаштирила бошланди.[6;48]

Қарши шаҳрида рус аҳолиси (1926 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра 2773 киши), шу қаторда Россиядан кўчиб келган бошқа этник гуруҳларнинг вакиллари: украинлар, яхудийлар, немислар, татарлар ҳам истиқомат қилишган.[4;122] Подшо Россияси ҳокимияти ўз диққатини, маданий хизматни ва ободонлаштиришни шаҳарнинг фақат Европа, руслар қисмига жалб этиб, кўплаб замонавий бинолар, истироҳат боғлари барпо қилган. Лекин, “туземцы” (маҳаллийлар), “инородцы” (бегона уруғлар) осиёликлар яшаётган қисмига умуман эътибор ҳам берилмаган.

Шу боисдан ҳам янги шаҳар ободонлаштирилган бўлса, маҳаллий аҳоли яшаган эски шаҳар қисми эса ўрта асрлар хонликлари замонидаги каби жуда аянчли ва хароба ахволда бўлган, ободончилиги учун ҳеч қандай маблағ ажратилмаган. Шаҳарларнинг сунъий эски ва янги шаҳар қисмлари ўртасида аниқ чегара ўрнатилган бўлиб, ҳаттоки эски шаҳар аҳолисининг янги шаҳарга ўтиши ҳам қатъиян ман этилган эди. Россиянинг бу мустамлакачилик сиёсати халқлар ўртасида миллий адоватни кучайтиришга қаратилган эди. 1919 йилда темир йўл шоҳбекати атрофида истиқомат қилувчи аҳоли томонидан амирлик ва беклик тутган сиёсат қораланган. Бухоро амиридан кўмак олган Қарши беги Тоғайбек шоҳбекат атрофида яшовчи аҳолидан қаттиқ ўч олган.[6;48]

Эски шаҳарнинг шимолида жойлашган Зоғза гузарига 300 хонадон ва учта масжид жойлашган (Қуйи Зоғза, Юқори Зоғза, учинчи масжид номи аниқланмаган). Тўртинчи гузар Арабхона ёки Қумравотда жойлашган уйлар ва масжидларнинг сони аниқланмаган ушбу гузар нисбатан кичик гузар бўлган. Чармгар дарвозасининг жанубида жойлашган Бузурравот гузарига

(Бузург-равот) 300 хонадондан истикомат қилиб, иккита масжид унинг худудидида фаолият кўрсатган. (масжидлардан бирининг номи Дукчи Масжид, иккинчисининг номи аниқланмаган). Бузурравотнинг жанубида жойлашган Бешгумбаз гузарида иккита масжид (Ичкари Масжид ва Ташқари Масжид) мавжуд эди. Махсумовот гузари эски шаҳарнинг жануби-ғарбида жойлашган бўлиб, у иккита масжиддан (Абдуқодир оқсоққол ва Ичкари масжид) иборат бўлган.[4;116] Бу маълумотлардан кўриниб турибдики Қарши атрофидаги масжидлар сони 20 – 22 тани ташкил этган.

Шаҳарнинг марказий қисми аҳолиси амалдорлар ва бой савдогарлар, бу уюшмалардан узоқ турганлар. Элни шу номдаги мавжуд бўлган хунармандчилик уюшмалари билан бирга уста (бобо) бошқарган. Худди шу эл аъзолари ўртасидаги ички муносабатлар, шунингдек, турли хил эллар ўртасидаги муносабатлар нафақат Қарши, балки шу каби гуруҳлар мавжуд бўлган бошқа шаҳарлар учун ҳам ҳали ўрганилмаган.

Эллар ўртасидаги анъанавий душманлик ва рақобат ҳамма жойда қайд этилган бўлиб, улар ўртасида бўлиб ўтган жангларда ифодаланган. Қаршида бундай жанглар "дук" деб номланган ва кураш оёқлар билан бошланган, рақиблар бир бирларини зарбалар билан йиқитишга ҳаракат қилишган, агар шу тарзда муваффақиятга эришиш имкони бўлмаса, муштлашиш бошланган, агар рақибларнинг ҳеч бири мағлуб бўлганини тан олмаса, улар таёқ олишган ва жанг томонлардан бири қочиб кетгунча давом этган.[9;122]

Хуллас, Ўрта Осиё шаҳарлари аҳолиси узоқ давр мобайнида ижтимоий муносабатларда икки гуруҳ амир бошчилигидаги олий табақа аҳли ва деҳқонлар, хунармандлар, майда савдогарлардан иборат меҳнаткаш табақа аҳлидан иборат бўлган.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Lansdell H. Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. – London, 1885. Vols. II.
2. Абдурахмонов Э. Тўйчиев А. Жанубий сарҳадларда (Ўзбекистон жанубий вилоятлари темир йўллари тарихи). Ўзбекистон нашриёти, Т. 2000.
3. Бекчурен И. Шахрисабзкоэ владение, по рассказам Джурабека и Бобобека. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. II, 1874.
4. Вамбери А. Путешествие по средней Азии. Москва. Восточная литература – 2003. с.170
5. Вяткин В. Л. Каршинский округ, организация в нем войска и события в период 1215-1217 (1800-1803) годов / ИСАОГРО. М.: 1928. Т. XVIII. с. 23.
6. Исмоилов Н. Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. 2006.
7. Ошанин Л. В. К сравнительной антропологии этнических групп, пришлых из Средней Азии – евреев и арабов, и этнических групп Узбекистана – узбеков и тажиков. Материалы по антропологии населения Узбекистана. Вып.1. Ташкент – Самарканд, 1929.
8. Разаков Д. Бухоро хонлигини ташқи савдо алоқалари (XIX асрнинг 60-90- йиллари). Диссертация тарих фанлари номзоди. Т. 1994.
9. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства.
10. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. СПб. 1843.
11. Ўз М.А. фонд-39, рўйхат-1, ягона жамғарма -16, варақ -17.
12. ЎзР МДА, И.126-фонд, 1-рўйхат, 657-ийғма жилд, 16-варақ

УЎК 903

### НАМАНГАНДА МАОРИФ ИШЛАРИНИ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ

*Д.Насретдинова, доц., Наманган муҳандислик-технология институти, Наманган*

**Аннотация.** Ушбу мақолада XIX асрнинг охирида Туркистонда маориф ва маданиятни тараққий этишида маърифатпарварларнинг иштироки ҳамда Наманганда маориф соҳасидаги ўзгаришларнинг содир бўлишида татар муаллималарининг иштироки ҳақида сўз юритилади.

**Калит сўзлар:** Наманган, маориф ва маданият, татар муаллималари, хотин-қизлар билим юрти, педагогик мутахиссислар этишмовчилиги

**Аннотация.** В данной статье говорится об участии просветителей в развитии образования и культуры Туркестана в конце XIX века, а также участии татарских учителей в развитии образования в Намангане.

**Ключевые слова:** Наманганская область, образования и культуры, татарские учителя, центр женского образования, недостаток педагогических специалистов

**Abstract.** This article talks about the participation of educators in the development of education and culture in Turkestan at the end of the 19th century and the participation of Tatar teachers in the development of educational changes in Namangan.



*Key words: Namangan Region, education and culture, Tatar teachers, women's school, lack of pedagogical specialists*

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия Туркистон ўлкасини босиб олгач, иқтисодий – ижтимоий, маданий ва сиёсий соҳалардаги ўз манфаатларини акс эттирган тизимни қарор топтирди. Подшо ҳукуматининг олиб борган сиёсати узокни кўзлаган манфаатлар асосига қурилган эди. Масалан, олиб борилган руслаштириш сиёсати маҳаллий аҳолини ўз тили дини ва миллий кадриятларидан айириб, муъте халқларга айлантириш каби ғаразли мақсадларни кўзлаган эди. Бундай мақсадлар йўлида дастлабки амалий ишлардан бири рус-тузем мактаблари ҳамда ўқув юртларини ташкил этиш бўлган. Бундай мактаб ва ўқув юртларини тамомлаганлар Россия империясининг “содиқ фуқоролари” бўлиб етишиб чиқиши кўзда тутилган эди. Руслашиш хавфи ва оқибатларини олдиндан тушуниб етган жадидлар бундан қутилиб қолишнинг ягона йўли маорифни ислох қилиш деб билганлар. Жадидлар “усули жадид” мактабларини ташкил этиб, шу асосда маҳаллий аҳоли болаларига таълим берганлар. Айти пайтда татар аёллари ҳам эркаклар қатори Туркистон ўлкасида маҳаллий қизларга таълим берганлар. Масалан, 1911 йил Тўқмоқ қишлоғидаги хотин-қизлар мактабида муаллима Деникеева (исми кўрсатилмаган) диний билимлардан ўқувчиларга дарс бериб келган[1].

Татар маърифатпарвар аёлларининг фаолиятини Наманганда ҳам кузатишимиз мумкин. Хусусан, Хусайин Макаевнинг рафиқаси Фотима Макаева (188-1974) ҳам Наманганда очилган илк хотин-қизлар мактабида ўқитувчилик қилиб, саводсизликни тугатиш ҳамда паранжи ташлаш ҳаракатида фаол иштирок этган. У турмуш ўртоғи Хусайин Макаев билан кўп йиллар давомида педагогик фаолияти билан шуғулланган. Ҳ.Макаев ўқитувчилик фаолияти шуғулланиш билан биргаликда, Тўрақўрғон шаҳрида очилган “Исҳоқия” босмаҳонасида Исҳоқхон Ибрат билан ҳамкорликда ишлаган. Унинг фаолиятида рафиқаси Фотима Макаеванинг ҳам ўзига хос ҳиссаси бўлган. Ф.Макаева Намангандаги олиб борилган маърифий ва маданий ишларда фаол қатнашиб, хотин-қизлар орасида тарғибот-ташвиқот ишларини ҳам олиб борган[2]. Татар маърифатпарвар аёллари Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларида самарали фаолият олиб бориб, подшо ҳукумати томонидан ташкил этилган хотин-қизлар билим юртларида ҳам фаолият юргизишган. Бундай билим юрти Наманган шаҳрида ҳам очилган бўлиб, унда директор ўринбосари вазифасида татар аёли Анастасия Ивановна Тўқаева фаолият кўрсатган ва бичиш-тикиш дарсларини ўзи олиб борган[3]. Бундай билим юртларининг ташкил этишдан асосий мақсад, маҳаллий хотин-қизлар орасидан мавжуд тузумга итоат этувчи “содиқ фуқоролар” ни тайёрлашда тили ва дини бир-бирига муштарак татар аёлларидан “фойдаланиш” кўзда тутилган эди. Совет ҳокимияти ўрнатилгач, жойларда маданий-маърифий ишлар жонланган. Ҳукумат хотин-қизлар маорифига алоҳида эътиборни қаратди, бундан кўзланган мақсад эса ҳукуматни ишончли вакилларини (биз томондан ажратилган –Д.Н.) тайёрлаш эди. Совет ҳукумати даврида маориф ишларига алоҳида эътибор қаратилган. Лекин, Халқ маорифи йўналишидаги олиб борган ҳукуматнинг ислохотлари Туркистон ўлкасининг ҳамма жойларида ҳам бирдек муваффақиятли кечмаган. Хусусан, “Иштирокиюн” газетасининг 1919 йил 22 июндаги “Наманганда маориф ишлари” номли мақолада Намангандаги маориф ишларининг қай даражада эканлиги ҳақида сўз бориб, унда очилган бир нечта ибтидоий (бошланғич) ўғил болалар мактаблари ва уларнинг фаолияти тўғрисида фикр юритилган. Наманганда “Қизлар мактаблари” ҳам очилган бўлиб, амалий фаолиятда муаллималар етишмаслиги сабабли атиги 2-3 ой давом этиб, кейин ёпиб қўйилган. Мақолада муаллиф маориф ходимларининг ўз ишларига совуққонлик билан қараётганликлари, ҳамда юқоридаги раҳбарлар (яъни маориф ишларини бошқарувчи махсус идора вакиллари кўзда тутилмоқда Д.Н.) ўз вазифаларини суъистемол қилаётганликларини ҳам танқид остига олган[4].

Подшо ҳукумати хотин-қизлар маорифига алоҳида эътибор бергани каби, совет ҳукумати ҳам ушбу масалага катта эътибор берган. Бунинг учун хотин-қизлар орасида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб боришда хотин-қизлар шўъбаларини очишга асосий эътиборни қаратган. Дастлаб, бундай хотин-қизлар шўъбаси Наманганда ташкил этилган бўлиб, 1919 йил 22 июнида унинг ташаббуси билан 200 яқин маҳаллий хотин-қизлар иштирок этган йиғилиш ўтказилган. Мажлисда сўзга чиққан бўлим аъзолари Шўролар ҳокимияти олдида турган вазифалар ҳамда мусулмон хотин-қизларининг европали аёллардан маданий ва маърифий соҳада маълум даражада орқада эканликлари ҳақида тушунтириш ишларини олиб борганлар. Нотиклар ўз чиқишларини яқунлагач, тингловчиларга туғилган саволлар бўйича сўзга чиқиш имконияти берилган. Дастлаб сукунат

сақланиб, кейин сўзга чикувчи ва савол берувчиларнинг сони ориб кетган. Мажлисда тўрт кишидан иборат ҳайъат тузилиб, хотин-қизлар бўлимига раис этиб татар аёли Оғунова (исми кўрсатилмаган) сайланган. Мақолада тез орада Намангандаги каби Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларида бундай бўлимлар ташкил этилиб иш бошлашига умид боғланади. Мусулмон хотин-қизларини ҳам ижтимоий фаол-ликлари ошириб, жамиятда ўз ўринларини эгаллашлари муқаррар эканлиги таъкидланади[5]. Бундай бўлимлар кейинчалик Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларида ташкил топган бўлиб, улар хотин-қизлар орасида ўз ташвиқот ишларини олиб борганлар, ҳамда жамиятдаги ижтимоий фаолликларини ортишида асосий омиллардан бири бўлган. Шўро ҳукумати ҳокимиятни мустақамлаш учун “ўз тарафдорларини” хотин-қизлардан топишни маъқул кўрган. Шу мақсад йўлида хотин-қизлар саводсизлик даражасини ошириш учун, педагогик мутахассислар етишмовчилиги масаласини ҳал этиш борасидаги амалга оширилган чора-тадбирлардан бири Наманган шаҳрида педагогика билим юртини очилиши бўлган. Унда татар муаллималари ҳам фаоллик кўрсатиб иш юритишган. Хусусан, Зоҳида Бурнашева 1919 йил 4 октябрда ушбу билим юртига ўқитувчи этиб тайинланган. Татар маллималари воситасида совет ҳукумати маҳаллий хотин-қизлар саводсизлик мактаблари ҳамда педагогика билим юртларига жалб қилишга эришган. Бундан кўзланган пировард мақсад, уларни саводсизлигини ошириш воситасида ижтимоий ишлаб чиқаришга тортиш ва “арзон ишчи кучи” га эга бўлиш эди.

Демак, Шўролар даврида Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларида хотин-қизлар бўлимлари ва педагогика билим юртлари ташкил этилиб, улар ҳукуматнинг ўз тарафдорларини маҳаллий аёллардан тайёрлаш режасини амалга ошириш йўлидаги омил бўлиб хизмат қилган ва бундан ҳукумрон фирқа татар аёлларидан “унумли” фойдаланган.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қосимов Б. Долимов У. Маърифат дарғалари. -Т., Маънавият, 1987, 147-148 бетлар.
2. ЎзР МДА И-47 фонд, 1-рўйхат, 1164-иш, 170- варақ.
3. Наманганда маориф ишлари // Иштирокиюн, 1919, 22 июн
4. Хотин-қиз дунёсида // Иштирокиюн, 1919, 21 июл
5. Nasretdinova, D. M. (2022). The contribution of tatar women to the development of the cultural life of turkestan. *International Journal of Early Childhood Special Education*, 14(4).
6. Nasretdinova, D. M. (2020). Tatar women teachers in new-method schools in turkestan. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 2(11), 110-116.
7. Nasretdinova, D. (2020). Women's education in fergana valley. *The Scientific Heritage*, (55-3), 55-56.
8. Насретдинова, Д. М. (2020). Татарские женщины в социальной жизни туркестана. *Историческая этнология*, 5(3), 460-465.
9. Насретдинова, Д. М. (2022). Женские просвещение в туркестане. *взгляд в прошлое*, 5(11).
10. Насретдинова, Д. М. (2011). Туркистоннинг маданий ҳаётида татар-бошқирд аёлларининг тутган ўрни (XIX аср охири–XX асрнинг биринчи чораги): тарих ф. дис. автореф. *Тарих ф. дис. автореф. Тошкент*, 29.

УЎК 93/94

### ЮСУФ ҲАМАДОНИЙ - БУХОРО ТАСАВВУФ ИЛМИ АСОСЧИСИ Н.У.Нурматова, доц., Бухоро муҳандислик-техника институти, Бухоро

**Аннотация.** Мазкур мақолада Бухородаги 7 пирнинг табаррук устози бўлмиш, тасаввуф таълимоти билимдони Юсуф Ҳамадоний Бухорода маълум вақт яшаб, фаолият кўрсатганлиги, ўзининг тасаввуф таълимоти мактабини яратганлиги, таълим олган шогирдлари ва Юсуф Ҳамадонийнинг Бухородаги қадамжоси ҳақида илмий изланишар натижаси ёритилган.

**Калит сўзлар:** Юсуф Ҳамадоний, тасаввуф мактаби, Юсуф Ҳамадоний қадамжоси, гузар, Корхона, «Мақомоти Юсуф Ҳамадоний» Абдулҳолиқ Гиждувоний, Андоқий, Барқий, Яссавий.

**Аннотация.** В данной статье описаны результаты научных исследований о Юсуфе Хамадони, который был учителем 7 пиров в Бухаре, ученом суфизма, некоторое время жил и работал в Бухаре, создал свою школу суфизма, воспитывал учеников, а также историческое местонахождение Юсуфа Хамадони в Бухаре.

**Ключевые слова:** Юсуф Хамадони, школа суфизма, кадамджо Юсуфа Хамадони, гузар, Корхона, «Мақомоти Юсуф Ҳамадоний» Абдулҳолиқ Гиждувани, Андоки, Барки, Яссави.

**Abstract.** This article describes the results of scientific research about Yusuf Hamadoni, who was a teacher of 7 pirs in Bukhara, a scholar of Sufism, lived and worked in Bukhara for some time,

*created his own school of Sufism, educated students, as well as the historical location of Yusuf Hamadoni in Bukhara.*

**Key words:** *Yusuf Hamadoni, school of Sufism, kadamjo Yusuf Hamadoni, Guzar, Korkhona, "Makamoti Yusuf Hamadoni" Abdulkhalik Gijduvani, Andoki, Barki, Yassavi.*

**Кириш.** Бухородаги 7 пирнинг табаррук устози бўлмиш, тасаввуф таълимоти билимдони Юсуф Ҳамадоний Бухорода маълум вақт яшаб, фаолият кўрсатган.

Юсуф Ҳамадонийнинг Бухорога ташриф буюришига доир маълумотлар манбаларда турли хилда берилганлиги мазкур масалага алоҳида тўхталишни тақозо қилади. Абдулҳолик Ғиждувонийнинг “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” асарида “Шайхнинг Самарқандга келиш сабаби” деб номланган қисмида Юсуф Ҳамадоний Самарқандга Ҳамадондан келганлиги ёзилган. Аллома Самарқандда Ғатфар туманининг Хушвуруд маҳалласида яшаганлиги ва шу ерга Андокий, Яссавий, Барқийлар келиб ундан таълим олганлиги ҳақида маълумот берилган.[1] Аммо Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”, Фахриддин ас-Сафийнинг “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” асарларида Юсуф Ҳамадонийнинг тасаввуф таълимоти мактаби Бухорода қарор топганлиги айтилади. Юсуф Ҳамадонийнинг биринчи шогирди Хожа Абдуллоҳ Барқий ҳақида шундай ёзилади: “Хожа Юсуф Ҳамадоний Бухорога келганда, Барқий у билан учрашади ва унга мурид бўлади”. [2] Барқийнинг қabri ҳам Бухоро шаҳрида жойлашган. Андокий ҳақида ҳам “Рашаҳот” да шундай маълумот ёзилган: “Ёшлигидан илм олишга қизиққан Андокий Бухородаги мадрасада ўқишни давом эттиради. Ўша вақтда Бухорога Юсуф Ҳамадоний келади. Андокий шайх ҳузурига келиб, унга мурид бўлади”. [3] Андокийнинг ҳам қabri Бухоро шаҳридадир. Аҳмад Яссавий ҳам ёшлик даврида илм олишга интилади ва Бухоро мадрасаларининг бирида ўқиб юрган даврида Юсуф Ҳамадоний шон-шухрати ҳақида эшитади. Ўша пайтда Бухорога Юсуф Ҳамадоний келади ва Яссавий унга шогирд бўлади. [4]

**Мавзунинг долзарблиги ва ҳозирги ҳолати.** Абдулҳолик Ғиждувоний ҳақидаги манбаларда таъкидланишича, у киши Хожа Хизрдан сабоқ олиб юрганида, “Ондин сўнг Хожа Юсуф Ҳамадоний Бухорога келдилар. Хожа Абдулҳолик уларнинг (Юсуф Ҳамадонийнинг) суҳбатларини топдилар ва маълум қилдиларки, уларга зикри дил бор экан, суҳбатларида бўлдилар, то муддатеким Хожа Юсуф Бухорода эрдилар”. [5] Абдулҳолик Ғиждувоний 22 ёшида бўлганида Хожа Хизр тавсияси билан Бухорода Хожа Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, у кишидан таълим олган. Абдулҳолик Ғиждувоний 1103 йилда туғилганлигини инобатга олсак, у киши Юсуф Ҳамадоний билан 1125 йилда учрашиб, устоз-шогирд тутинган. 1125 йилда Юсуф Ҳамадоний 77 ёшда бўлган. Юсуф Ҳамадоний 94 йил умр кўрган. Умрининг охириги йилларида Хуросонга кетиб ўша ерда вафот этган. Сўнгги маълумотларга қараганда шайх Ҳамадоний 1140 йилда Ҳиротга боради. [6] Мазкур фактлардан маълум бўладики, Юсуф Ҳамадоний 77 ёшдан токи 90 ёшигача Бухорода бўлган ва Бухорода ҳаммаси бўлиб 15 йил яшаган. У киши Хуросонга кетган вақтида ҳам Юсуф Ҳамадоний мактаби Бухорода ўз фаолиятини давом эттирган. Алломанинг вафотидан сўнг ҳам у кишининг ишларини шогирдлари Бухорода давом эттирганлар.

Хулоса қилиш мумкинки, Юсуф Ҳамадонийнинг Бухородаги фаолияти 2 даврга бўлинади. Биринчи даврда, Юсуф Ҳамадоний ёшлик йилларида илм олиш мақсадида Бухорога келган ва бу ерда таълим олиб қайтиб кетган. Иккинчи даврда, эса Юсуф Ҳамадоний тўла камолотга етган ҳолда Бухорога яна қайтиб келган ва ўзининг тасаввуф мактабини ташкил этиб, илм истагида юрганлардан шогирдликка қабул қилиб уларга тасаввуф илмидан сабоқ берган. [7]

**Тажриба қисми.** Ҳозирда Бухорода Ҳазрат Юсуф Ҳамадоний яшаб, фаолият олиб борган жой қадамжо сифатида мавжуд. У Хожа Нуробод гузарининг шимолидаги Корхона гузаридан жойлашган. [8] С.Рахматова ва Ҳ.Қурбонов томонидан ёзилган “Бухоро гузарлари тарихидан лавҳалар” китобида ушбу гузар ҳақида қуйидагича маълумот тўпланган: “Корхона. Гузар шимолий ва жанубий томондан Хўжа Нуробод қабристонига бориб тақалади. Бу қабристон ҳақида “Муллазода китоби” (Муин ал фуқаро тахаллусли Аҳмад бин Маҳмуднинг

“Муллозода китоби” Н.Н.)да ҳам айтиб ўтилган. Бу ерда шайх ва эшон, муллалар дафн қилинган. Бир пайтлар гузар ҳам шу қабристон номида бўлган дейишади. 1824 йилда ҳам гузар Нуробод деб аталган. Хўжа Нуробод, Хўжа Сесарон, Хўжа Аспгардонлар ака-укалар бўлишган. Бу қабристонлар - Хўжа Сесарон Самарқанд дарвозаси олдида, Хўжа Аспгардон ёки Хўжа Чоршанбе эса Хожа Аспгардон гузарида жойлашган. Булар шаҳар ичидаги энг эски қабристонлардан саналади. Шундай қилиб, 1867 йили гузар Корхона номини олган. Гузардаги Корхона ҳовузи ва мачити эса XVI асрга тааллуқли бўлган”.[9] Корхона ҳовузи мрамар тошлардан бунёд этилган бўлиб, Лаби Ҳовуздагидек катталикка эга бўлган ва унга келиб қуйиладиган сув Шоҳруд ариғига ўхшаш ариқдан оқиб келган. Юсуф Ҳамадонийнинг камтарона уйи ана шу ариқнинг ҳовузга келиб қуйиладиган ерига жуда яқин бўлган экан. “Ҳужрасида бўйра, кигиз, кўза, икки ёстиқ ва қозондан бошқа нарса йўқ эди. Бойни молдавлати туфайли камбағалдан устун кўрмасди”.[10] Шунингдек, ушбу ариқ бошқа ҳовузларга борадиган ариқлар билан туташтириб қурилган. Ариқ бўйлаб жуда кўп йиллар яшаган қатор тут дарахтлари ушбу салқин гўшанинг янада чиройига чирой кўшиб турган. Гузар аҳолиси хунармандчилик билан шуғулланишган. Кўпларининг ўз устахоналари бўлган. Улар қалғай, рўмол ва адрас тўқишган. Гузарда мачит ва мактаб бўлиб, зиёратгоҳ жой сифатида эса Юсуф Ҳамадоний қабри (“рамзий қабр” ёки “қадамжо”) табаррук маскан ҳисобланган. Тикувчилар шу ерга келиб зиёрат қилишни одат қилишган.

Юсуф Ҳамадоний шогирдлари – Абдулҳолик Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Барқий ва Андоқийлар ҳам ана шу гузарда илм ўрганганликларини ҳис қилиш кишига ғурур бағишлайди.

**Олинган натижалар таҳлили.** 1927 йилги олинган ҳисоботларга кўра гузарда 101 хўжалик бўлиб, унда 404 киши истиқомат қилган[11]. 1929 йилги гузарларни қайта рўйхатдан ўтказишганда Корхона, Калобод гузарлари бирлаштирилиб Корхона номини олган.[12] Ҳозир гузар ўрнида катта Самарқанд кўчаси бўлиб, Туркман кўчаси ҳам киради. Мустақиллик йилларида тарихий жой номларини қайта тиклаш ишлари натижасида ушбу жойга яна “Корхона” гузари номи берилди. Лекин, собиқ Иттифоқ замонида масжид йиқитилди, ҳовуз кўмилди, ҳазрат Юсуф Ҳамадоний қадамжоси эса сақланган ва ҳозирда таъмир талабдир. Юсуф Ҳамадонийнинг қадамжолари Гиждувонда ҳам бўлган.

Бизлар ушбу Корхона гузаридаги Юсуф Ҳамадоний қадамжосини зиёрат қилиш бахтига муяссар бўлдик. 1936 йилда Вобкент туманида туғилган ва 1952 йилдан буён мазкур Корхона гузарида муқим яшаб келаётган кекса отахон Бўри Бўронов билан суҳбатлашдик. Суҳбат асносида биз учун янги бўлган анча маълумотларга эга бўлдик. У кишининг айтишларича, бу муқаддас жойни Фарғонадан, Хоразмдан ва Самарқанддан кўплаб кишилар излаб келиб, зиёрат қилишар эканлар. Аммо бухороликларнинг аксарияти бу жойни билмайдилар. Зиёрат қилишга келган мусофир кишилар ушбу жойни Юсуф Ҳамадонийга бўлган ҳурматларини намоёиш қилиб, ўз маблағларига пишиқ ғиштдан сағана, устига рамзий қабр қуриб кетишган экан. Сағананинг ичидаги 6 метр чуқурликдаги қабр усти анча кўмилиб юқорироққа кўтарилган ва мустаҳкам қилиб ғиштлар билан қопланган. 6 метр чуқурликдан XVI асрга оид қабр устига қўйиладиган ёдгорлик мрамар тошининг синган ярим бўлаги топилган. Бу тошда араб имлосида форсий тилда ёзув битилган. Ушбу ёзувни кўп киши ўқишга уриниб кўрган ва зеру-забари йўқ бўлгани учун ўқий олишмаган. Бухоро шаҳридаги Пири Дастир масжидининг имом-хатиби Жонмуҳаммад Гулов ўша тошдаги битикни ўқий олган. Тошда Бухоро хони Абдулаллизхон томонидан “Илм Султониغا Замон Султонидан ёдгорлик” деб ёзилган экан.

**Хулоса.** Бухоронинг Корхона гузарида жойлашган Юсуф Ҳамадоний қадамжосини таъмирлаб, тарихини халқимизга етказиш галдаги кечиктириб бўлмайдиган савоб ишлардан бири деб ҳисоблаймиз. Бухоронинг ўзига хос тасаввуф мактабига айнан шу ерда тамал тошининг қўйилганлигини ҳис қилиш ҳар бир зиёратчига руҳий камолот сирларини ечишга яна бир мадад бўлади деган умиддамиз. Юсуф Ҳамадоний тасаввуф таълимоти илмини айнан Бухоро ва унинг атрофидаги ҳудудларда ёйилишига асос яратган.

Қачон айтилган гап билан қилинаётган иш бир хил бўлса, қачон тил билан дил бир бўлса шунда натижа ҳосил бўлур, мурод ҳосил бўлур. Айтган гапларига ўзлари амал этганлари боис

устод Ҳамадонийга юзлаб, минглаб, бугунги кунга келиб миллионлаб кишилар эргашмоқда. Инчунин, Ҳазрат Абдулҳолик Ғиждувонийга нафақат Шарқ балки Ғарблик муҳиблар ҳам эргашмоқда. Немислар, инглизлар, французлар хожагон нақшбандия таълимотига кирмоқда, «Хатми Хожагон»ни ўз юртларида ихлос билан, эътиқод билан ўтказмоқда.[13]

Юсуф Ҳамадоний халқни ахлоқий сифатларни эгаллашга, бир сўз билан комиллик сари ундаган. Мазкур буюк зотнинг ҳаёти ва авлодларга қолдирган маънавий мероси халқимиз маънавий онгини янада юксалтиришга хизмат қилади.

Юсуф Ҳамадонийнинг Бухородаги қадамжоси ва унинг атрофларини обод қилиб, ушбу жойда музей ташкил қилинса халқимизга тасаввуф асосларини, Бухоро тасаввуф тарихидаги буюк ва азиз инсонларнинг хизматларини яхши ўрганишларига ва маънавий оламларини бойитишга яна бир имконият юзага келтирилган бўларди.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. - Т.: “Янги аср авлоди”. 2003. 26-28 б.
2. Ҳасаний М., Раззоқова М. Хожагон тариқати ва Хожа Ҳасан Андоқий.Т.: 2003 й., 11- бет.
3. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт.Т.: “Абу Али Ибн Сино”, 2004. 14-бет.
4. Ҳасаний М., Раззоқова М. Хожагон тариқати ва Хожа Ҳасан Андоқий.Т.: 2003 й., 12- бет.
5. Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат.,254-бет; “Рашаҳот”, 30-бет.
6. Ориф Усмон. Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний. Т.: Мовароуннаҳр, 2003 й, 40-бет.
7. Nurmatova N.U. The work “Maqomoti Yusuf Hamadoni” by Abdulkholik Ghijduvoni – a sample of respect to the master./ Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. July, 2019-II. 210-218 б. <http://khorezm-science.uz/uz>
8. Nurmatova N.U. Four basis analysis of human perfection in the work of Yusuf Khamadani, Odobi tariqat./ International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology. Volume:7 Issue:4, april 2020. 141-143 p.
9. С.Рахматова, Ҳ. Қурбонов. Бухоро гузарлари тарихидан лавҳалар. “Бухоро” нашриёти, 1995 йил, 111-б.
10. Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Т., “Янги аср авлоди”. 2003 й., 25-24-б.
11. Вилоят Давлат архиви, 37-фонд, опись 1, дело 92.1-8 бетлар
12. Ўша жойда, дело 254.4-,28-30 бетлар.
13. Садриддин Салим Бухорий, Самад Азимов. Буюк ғиждувонийлар. (Авлиё ва алломалар)“Бухоро” нашриёти, 2006 й.

УЎК 908

### КАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АДАБИЙ МУҲИТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАРИХИ

*Л.Орипова, ўқитувчи, Қариши давлат университети, Қариши*

**Аннотация.** Ушбу мақолада Қашқадарё воҳаси адабий муҳити тарихи ва унинг ривожланиши босқичларини ёритилган. Мустақилликдан сўнг вужудга келган адабий муҳит ва унинг йўналишлари таҳлил қилинган. Воҳа тарихига оид адабий ва бадий адабиётларнинг қисқача таҳлили ҳам бериб ўтилган. Инсониятнинг кўп минг йиллик тарихи давомида бадий адабиёт унга ҳаммиса ҳамроҳ бўлиб келганлиги мустақиллик йилларида бу соҳа анча ривож топганлиги кўриб чиқилган.

**Калит сўзлар:** Мустақиллик, адабий муҳит, санъат, адабиёт, ижодкор, йиш ижодкор, Қашқадарё адиблари, адабиёт тараққиёти, шоир, ёзувчи, маънавий юксалиши

**Аннотация.** В данной статье описывается история литературной среды Кашкадарьинского оазиса и этапы ее развития. Анализируется литературная среда и ее тенденции, сложившиеся после обретения независимости. Также дан краткий анализ литературной и художественной литературы по истории оазиса. Принято считать, что на протяжении многих тысячелетий истории человечества художественная литература всегда сопровождала его и что за годы независимости эта область значительно развилась.

**Ключевые слова:** Независимость, литературная среда, искусство, литература, художник, молодой художник, писатели Кашкадарьи, литературное развитие, поэт, писатель, духовный рост.

**Abstract.** This article describes the history of the literary environment of the Kashkadarya oasis and the stages of its development. The literary environment and its trends that emerged after independence are analyzed. A brief analysis of literary and fictional literature on the history of the oasis is also given. It has been considered that during the many thousand years of history of mankind, fiction has always accompanied him, and that this field has developed significantly in the years of independence.

**Key words:** *Independence, literary environment, art, literature, artist, young artist, Kashkadarya writers, literary development, poet, writer, spiritual growth*

Ўзбек адабиёти ва унинг ривожланиш тарихи жуда катта даврни ўз ичига қамраб олади. Тарихий нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак XX аср бошларида миллий адабиётимиз ғоят кучли ривожланиш босқичига ўтди.

Мустақиллик йилларида барча соҳалар каби тарихий адабиёт ва адабий муҳит тарихини қайта тиклашга қаратилган бир қанча ижобий ишлар амалга оширилди ва бу ҳозирда ҳам давом этмоқда. Худудлардаги адабий жараёни янада ривожлантириш келгусида Ўзбекистон адабиёти равнакига хайрли туртки бўлиб хизмат қилишга шак-шубҳа йўқ[1:5].

Адабиёт тарихига назар ташласак, Қашқадарёнинг ҳам ўзига хос ва кенг кўламли, салмоқдор адабий муҳити борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Маълумки, кўпдан-кўп улуг зотлар, машҳур шоирларнинг тақдири Қашқадарё воҳаси Насаф ва Кеш тупроғи[2] билан чамбарчас боғлиқ. Биргина Насафий таҳаллуси билан юзлаб шоирлар, олимлар, ҳаттотлар ижод қилганлар[1:5]. Қашқадарё азалдан илм ва маърифат ўчоғи, олиму шоирлар, машҳур муҳаддислар маскани бўлиб келган.

XX-асрнинг II-ярми Қашқадарё адабий муҳитининг кўтарилиши ва янги ижодкорлар билан бойиш даври бўлди: Гулшаний, Тоғай шоир, Шомурод бахши, Сувон Соқи, Самар Нур, Азим (бахши) Хўжаев, Қодир (бахши) Раҳимов, Абдулла Орипов, Икром Отамуродов, Жуманиёз Жабборов, Нормурод Нарзуллаев, Исмоил Тўхтамишев[3], Хосият Лутфуллаева, Муҳаммад Очил, Жумакул Қурбон, Нормурод Норқобил, Поён Равшанов, Убайдулла Уватов, Юсуф Бердиев каби шоир, ёзувчи ва олимларнинг илмий ва бадиий асарлари адабиёт тараққиётига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. XX-асрнинг 90-йиллар бошларида Назар Эшонкул, Чори Аваз, Амир Худойберди, Зебо Мирзаева, Ҳабиб Абдуназар, Лукмон Бўрихон, Салим Ашур, Амиркул Карим, Гулом Мирзо ва бошқалар шоир ва ёзувчилар фаол ижод қилдилар. Мустақиллик йилларида[4:1492-1495] Қашқадарё воҳасида адабий ҳаёт янада ривожланди. Бу даврда эришилган ютуқлар сифатида Поён Равшановнинг қадимий Нахшаб ва Кешнинг тарихига оид 4 жиддли сайланмаси, Абдулла Ориповнинг «Адолат кўзгуси», «Кўзтумор», Нормурод Нарзуллаевнинг «Алёр», Икром Отамуроднинг «Гавр», Амир Худойбердининг «Еттинчи малак», Ҳабиб Абдуназарнинг «Анжир гули» каби[5:135-138] асарларини кўрсатиб ўтиш лозим.

XX асрга келиб Қашқадарё заминидан яна бир буюк шоир- Абдулла Орипов етишиб чиқди. Алоҳида эътироф[6:1-6] этиш керакки, Абдулла Ориповдек шоир юз йилда бир марта туғилади. У ҳақли равишда ўзбекнинг рамзи бўлган ижодкорга айланди. Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири сифатида юксак ҳурмат-эътиборга[7:96-100] сазовор бўлди. Бугунги кунда вилоятимизда шоир ижодини адабийлаштиришга қаратилган кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Давлатимиз раҳбари раҳнамолигида шоир шеърятини ва ижодини ёш авлодга янада кенгроқ тушунтиришга қаратилган чора тадбирлар бунга мисол бўла олади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 19 июлдаги ПҚ-5188-сон[2] қарори бунга мисол бўла олади. Ўшбу қарорга кўра Қарши шаҳри марказида Абдулла Орипов номидаги ижод мактаби(она тили ва адабиёт фанига ихтисослаштирилган) ўз фаолиятини бошлади. Мактаб ташкил этилган кундан[8:121-123] бошлаб адабиёт ва шеърятга ихлосманд ўғил қизларга таълим ва тарбия бериб келмоқда.

“Мен Қашқадарёда туғилиб вояга етган қаҳрамон шоиримиз Абдулла Орипов билан яқин дўст, ижодининг чинакам[9:128-131] муҳлиси бўлганимдан доимо фахрланаман. Улуғ шоиримиз: “Толеймга битган Қашқадарёмсан”, деб туғилган юртини чексиз ардоқлар эди. Очиғини айтсам, менга шу кунда Абдулла Орипов каби инсонлар етишмаяпти. У киши Қашқадарёни жуда мақтар, элини яхши кўрарди. Биз Абдулла ака билан Зоминда ёш ижодкорлар учрашувларини ташкил қилгандик, Зомин ижодкорлар мактаби анъана[10:128-132] тусига кирди. Мен яқинда меҳмон бўлиб келган АҚШ конгрессменлари билан учрашувда Америкада Абдулла Орипов музейини очиш таклифини билдирдим. Улар бу масалада ёрдам беришларини айтишди. Биласиз, Абдулла ака АҚШда вафот этган. Энди ўша давлатда ҳам яхши бир музейини ташкил қилсак, у кишини хотираси учун муносиб иш бўларди. Насиб қилса, Америкага бориб шу музейни очиб келамиз”[3], - деган эди Президентимиз Шавкат Мирзиёев.

2021 йилда Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов таваллудининг 80 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги президент қарори қабул қилинди. Республика Бош вазир бошчилигида ишчи гуруҳ ташкил этилиб шоир таваллудининг 80 йиллиги республика миқёсида

кенг нишонлаш ишлари амалга оширилди. Қарорга кўра 2021 йил март ойининг учинчи ўн кунлигида Ўзбекистон Халқаро анжуманлар саройида Абдулла Орипов хотирасига бағишланган тантанали адабий-бадий хотира кечасини ўтказиш;

Абдулла Ориповнинг ўзбек тилидаги икки жилдлик «Танланган асарлар»ини, қорақалпоқ, рус, инглиз ва бошқа тилларга таржима қилинган шеърлий тўпламларини, шунингдек, «Абдулла Орипов замондошлари хотирасида» китобини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш;

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида «Абдулла Орипов ижодий меросининг ўзбек ва жаҳон адабий-эстетик тафаккури тараққиётидаги ўрни» мавзусида халқаро илмий-назарий конференция ўтказиш ҳамда анжуман материалларини алоҳида тўплам ҳолида чоп этиш;

Тошкент вилояти Қибрай тумани Арғин маҳалласидаги Абдулла Орипов яшаган хонадонда ёдгорлик лавҳаси ўрнатиш;

Абдулла Ориповнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида хужжатли фильм яратиш каби ишлар амалга оширилди.

Абдулла Орипов изидан бориб, адабиётимиз хазинасини бойитиш йўлида тинмай меҳнат қилган ва қилаётган шоирлар, ёзувчилар Қашқадарёда юзлаб саналади ва ижодкорлар сони тобора кўпайиб бормокда, улар сафига янги-янги истеъодлар келиб кўшилмокда. Мустақиллик даврида, айниқса, кейинги пайтларда китобга бўлган эътибор янада ошди, китобхонлик маданиятини юксалтириш, китоб нашр қилиш ишларини такомиллаштириш, пойтахтимизнинг энг сўлим боғида шоирлар хиёбонини ташкил этиш, ижод аҳлига ғамхўрлик кўрсатиш, ёш истеъодларни аниқлаб уларга ижод қилиш учун барча шарт шароитларни яратиш шахсан Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг диққат-эътиборида турибди. Бу ғамхўрликларнинг ҳаммаси бадий адабиётимизнинг янада раванк топишида муҳим аҳамият касб этади.

Президентимизнинг “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қабул қилган тарихий қарорида “Ёзувчилар уюшмаси аъзоларининг ҳаётий манфаатларини тامينлаш, уларнинг жамият тарққиёти учун бекиёс аҳамиятга эга бўлган машаққатли ижодий меҳнатини муносиб кадрлаш, адабиёт ва санъат соҳасини ҳар томонлама ривожлантириш, бадий ижод аҳлининг жамиятимиз ҳаётидаги ўрни ва таъсирини кучайтириш” каби улуғ ва долзарб вазифаларнинг кўйилиши ҳам бежиз эмас.

2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги Фармойишда белгиланган вазифаларни амалга ошириш ҳам китобхонлик маданиятини янги босқичга кўтаришда дастуриламал бўлмокда. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ташаббуси ва Қашқадарё вилоят ҳокимлигининг қўллаб-қўвватлаши билан Б.Йўлдошев томонидан “Қашқадарё адиблари” номли китоб нашрга тайёрланди. Ушбу китобда Қашқадарё адабий муҳити, унинг қадимий тарихи, бутуни ва эртанги куни тўғрисида батафсил фикр юритилган, таниқли ижодкорларнинг асарлари таҳлил этилиб, уларнинг ижодий ютуқлари ва камчиликлари ҳақида ҳам баҳс юритилган. Ижодкорларнинг услубий шаклий изланишлари, тарихий ўтмишимизни дадил ёритиш ва ҳозирги ҳаёт муаммоларига чуқур кириб бориш жараёнларини кенг ёритиш масалаларига алоҳида аҳамият берилганлиги билан ажралиб туради.

Хуллас, Ўзбекистон Қаҳрамони, таниқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов алоҳида таъкидлаганидек: “Ирмоқлар кўшилиб дарё бўлгани каби республикамизнинг ҳар бир вилояти адабий муҳитини теран таҳлил этиб, чуқур ўрганмасдан туриб, умумўзбек миллий адабиётини тўла англаб етмаймиз”. Бу соҳани ривож учун Қашқадарё воҳасида етарли шарт-шароитлар мавжуд.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Йўлдошев Б. Қашқадарё адиблари(Адабий портретларга чизгилар) Т., 2020 йил 5 б.
2. <https://lex.uz/uz/docs/5520855?ONDATE2=15.04.2022&action=compare>
3. Мирзиёв Ш.М Қашқадарё вилояти сайловчилари билан сайлов олди учрашув нуткидан 12.10.2021
4. Hasanov, A. (2020). Kesh-Shakhrisabz oasis in the middle ages. International Journal of Advanced Science and Technology, 29(5), 1492-1495.
5. Khudaykulovich, E. A. (2022). Guzar's ethymology in Historical Sources. International Journal of Development and Public Policy, 2(3), 135-138.
6. Muminovich, H. A. (2022). Territorial and geographical location of the cities of the Termiz oasis in the early middle ages. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 6, 1-6.
7. Khasanov, A. M. (2021). Historical and Geographical Regions of Chaghaniyan. International Journal of Development and Public Policy, 1(4), 96-100

8. Karimov, B. (2021). Historical Geography of Yakkabog District. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(4), 121-123.
9. Xudaykulovich, E. A. (2022). Handicraft and Trade in Guzar District. *International Journal of Development and Public Policy*, 1(8), 128-131.
10. Eshov, B. J., & Hasanov, A. M. (2016). Certain reasonings about ancient local population and the nomadic of Central Asia. *Education Transformation Issues*, (1), 128-132.

УЎК 351

**ЎЗБЕКИСТОНДА НОГИРОНЛИГИ БЎЛГАН ШАХСЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШГА ҚАРАТИЛГАН ДАВЛАТ ВА НОДАВЛАТ ТАШКИЛОТЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИ**  
**Ф.Очилов, мустақил изланувчи, Қариши муҳандислик - иқтисодий институти, Қариши**

**Аннотация.** Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида ногиронлиги бўлган шахсларни ҳимоя қилишга қаратилган давлат ва нодавлат ташкилотларининг фаолияти ва уларнинг ҳуқуқий асослари ҳақида таҳлилий фикр юритилган.

**Калим сўзлар:** Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Ижтимоий, ногиронлик, Имконияти чекланган шахслар жамияти, Мехр-мурувват, карлар жамияти, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари.

**Аннотация.** В данной статье анализируется деятельность государственных и негосударственных организаций, направленная на защиту лиц с ограниченными возможностями в Республике Узбекистан, и их правовая основа.

**Ключевые слова:** Всемирная организация здравоохранения, Социальная, Инвалидность, Общество инвалидов, Мехр-Мурувват, Общество глухих, Ветеранские и молодежные организации.

**Abstract.** This article analyzes the activity of state and non-state organizations aimed at protecting persons with disabilities in the Republic of Uzbekistan and their legal basis.

**Key words:** World Health Organization, Social, Disability, Society of Disabled People, Mehr-Muruvvat, Society of the Deaf, Veterans and Youth Organizations.

Бугунги кунда дунё миқёсида долзарб муаммолардан бирига айланган ногиронлиги бўлган шахслар Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти берган маълумотларга қараганда дунё аҳолисининг 13% дан зиёдини ташкил қилади. Шунинг учун бугун дунёда ногиронлиги бўлган шахслар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, уларга муносиб ҳаёт тарзини яратиб беришга қаратилган 10 дан ортиқ қонунлар ва халқаро ҳужжатлар қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикасида 1991 йил 18 ноябр куни қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциядан бир неча йил илгари қабул қилинган бўлса ҳам Конвенция талабларига тўла мос келади. Айниқса, 2008 йилда ушбу қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши натижасида имконияти чекланганларнинг барча соғлом инсонлар каби шахсий, сиёсий, иқтисодий ҳуқуқлари кафолатланган ва имконияти чекланганларга ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида кенг демократик ҳуқуқ ва эркинликлар белгилаб қўйилган. 2009 йил Ўзбекистон Республикаси «Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция»ни имзолади. Бу билан Ўзбекистон Республикасида имконияти чекланганларни ҳимоя қилишнинг жаҳон стандартларига мос қонунчилик тизими шаклланаётганлигидан далолат беради. Чунки, «Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонун ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг барча моддалари «Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция» ва «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»талабларига мос келади. Конвенция талаблари эса имконияти чекланганларга бўлган муносабатнинг ижтимоий модели жиҳатларини ўзида акс эттирган. Аммо унинг амалга ошириш механизми тўлиқ такомиллашмаган эди.

Бунинг асосида юртимизда фуқаролик жамиятининг асоси бўлган демократик институтларнинг ҳуқуқий, ташкилий асослари тўла шаклланиб ва уларни ривожлантириш жараёнларига доир ислохотлар тобора чуқурлашиб бормокда. Мамлакатимизда мустақиллик арафасида 100 га яқин нодавлат нотижорат ташкилотлари мавжуд бўлган бўлса, уларнинг сони бугунги кунга келиб 9 мингтага етганидан ҳам маълум. Улар орасидан 78 дан ортиғи имконияти чекланганларнинг махсус манфаатларига хизмат қилади ва уларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:



1. **Ассоциациялар.** Ўзбекистон Миллий паралимпия ассоциацияси, Ўзбекистон ННТлар Ассоциацияси, Ўзбекистон ногирон ишбилармон аёллар Ассоциацияси, Остеопороз бўйича Ассоциация.

2. **Жамиятлар.** Ўзбекистон қизил ярим ой жамияти, Ўзбекистон кўзи ожизлар жамияти, Ўзбекистон карлар жамияти.

3. **Жамғармалар.** Ўзбекистон фахрийларни ижтимоий қўллаб қувватлаш «Нуроний» жамғармаси, Ўзбекистон кўзи ожизлар ва заиф болалар ҳамда ёшларни реабилитация қилиш бўйича «Паноҳ шуъласи» жамоат фонди, «Сен ёлғиз эмассан» Республика жамоат болалар фонди, Ўзбекистон куролли можаролар ва антитеррористик кураш қурбонлари ногирон фахрийларининг «Ватан» хайрия жамғармаси, касб-хунар коллежлари, академик лицейларда таълим олаётган кам таъминланган оилаларнинг иқтидорли фондлари ва ногирон болаларни моддий қўллабқувватлаш «Меҳр-мурувват» жамоат фонди, Анемия ва лейкомия жамоат фонди, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги нодавлат нотижорат ташкилотларни ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди.

1. **Марказлар.** Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқларни ўрганиш маркази, Республика болалар ижтимоий мослашув маркази.

2. **Уюшмалар.** Ҳаёт учун кўкрак беги саратони миллий уюшмаси.

3. **Федерациялар.** Ўзбекистон пауэрлифтинг уюшмаси, Ўзбекистон кўзи ожизлар спорт федерацияси, Ўзбекистон карлар спорт федерацияси.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар Адлия вазирлигининг жамоат, нодавлат нотижорат ва диний ташкилотлар бошқармасига доимий равишда ҳисобот бериб туради ва улар ўз бошқарув тузилмасига эга. Ўзбекистон Ногиронлар жамияти, Ўзбекистон кўзи ожизлар жамияти, карлар жамияти улар орасидан асосий бўғинни ташкил қилиб, бир-биридан мустақил равишда фаолият юритади, улар вилоят, шаҳар ва туманларда бўлимларига эга. Ушбу ННТ лар орасида Ўзбекистон карлар ва кўзи ожизлар жамияти кўп йиллик тарихга ва тажрибага эга бўлиб, карлар жамияти 1929 йил, кўзи ожизлар жамияти 1932 йилда ташкил топган. Жамиятларнинг асосий мақсади кўзи ожиз, кар ва заиф эшитувчи шахсларни бирлаштириш, ҳимоя қилиш ва фуқаролик, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларини амалга оширишда кўмаклашиш, уларнинг ижтимоий реабилитацияси ва замонавий жамиятга интеграциялашувини таъминлашдан иборат.[1] Ўзбекистон карлар жамияти томонидан кар ва соқов ногиронлар учун 19 та корхона, 2 та республика соғломлаштириш реабилитацион марказлари, спорт мажмуаси, стадион, Жиззах вилоятидаги дам олиш учун «Зилол» пансионати қурилди.[2]

1992 йил 19 мартда «Ўзбекистон чернобилчилар» Республика ассоциацияси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Чернобил» уюшмаси минтақавий жамоатчилик ташкилотларини бирлаштириш ва фаолиятларини мувофиқлаштириш бўйича қарорига мувофиқ ташкил этилган. Чернобилчилар ассоциацияси чернобил фожеси ва бошқа радиацион-ядровий объектларда талофот кўрган фуқароларга ва шунингдек вафот қилган оилаларга ва болаларга амалий ёрдам кўрсатиш, ассоциация маблағи ҳисобидан чернобилчиларни дорилар билан бепул таъминлаш учун дорихоналар тармоғини ташкил этиш вазифаларини амалга оширади.[3] 2000 йилда унинг аъзолари сони 10 минг нафарга етган[4] бўлиб у халқаро «Союз Чернобыл» аъзоси ҳисобланади. (Унга Америка, Осиё, Австралия ва Европа давлатлари киради)[5]. Бундан ташқари Республикамызда самарали фаолият юритаётган Ўзбекистон тадбиркор ногирон аёллар ассоциацияси, Ногирон Тадбиркорлар Ассоциацияси «Нур», Ўзбекистон Ногиронлар Жамияти, «Статус», «Меҳрибонлик», «Умидворлик», «Опа-сингиллар», «Миллениум», «Меҳр кўзда» каби нодавлат нотижорат ташкилотларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Аммо ушбу ННТ лар асосан республиканинг марказий ва санокли вилоятларида фаолият олиб боради. Ўзбекистон ногирон тадбиркор аёллар ассоциацияси филиаллари асосан Самарақанд, Бухоро ва Наманган вилоятларида мавжуд бўлиб, қолган вилоятлардаги кўпгина ногирон аёллар тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун бирлашишга зарурат сезадилар. Бошқа турдаги ННТ ларнинг филиаллари номигагина фаолият юритадилар.

Жамиятлар ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг жамоат бирлашмалари тўғрисидаги, «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги, «Ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида»ги Қонунлари, амалиётдаги қонунчилик ва ўз низомига биноан республикадаги ва хориждаги бошқа бирлашмалар ва

ташкilotлар билан ҳамкорлик қилади. Бундан ташқари, ННТ лар турли давлат ташкilotлари билан ҳамкорликни ҳам амалга оширади, яъни имконияти чекланган шахслар билан давлат ташкilotлари ўртасида воситачи вазифасини ўтайди. Шу ўринда ногиронлар жамиятининг ҳамкорлик фаолиятини 3 та йўналишга ажратиш мумкин:

1. Республика нодавлат нотижорат ташкilotлари билан ҳамкорлик.
2. Давлат ташкilotлари билан ҳамкорлик.
3. Хориждаги ва халқаро ННТ лар, халқаро хайрия ташкilotлари билан ҳамкорлик.

Халқаро йўналишда БМТ нинг Тараққиёт Дастури, Япониянинг халқаро ҳамкорлик агентлиги (ЈКА), Жанубий Кореянинг халқаро хайрия агентлиги (КОКА) билан олиб борилаётган ҳамкорлигини мисол қилиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, юртимизда ногиронлар жамияти аъзолари давлат ҳокимияти ва бошқаруви тузилмалари билан ҳамкорлиги йўлга қўйилди. Улар мамлакат сиёсий ҳаётида фаол қатнашиб, ўзларининг вакиллари маҳаллий ҳокимият органларига номзод қилиб кўрсатмоқдалар. Бу эса ўз навбатида уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим қисмларидан бирига айланмоқда.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон қарлар жамияти низоми. 1991 йил 14 март.
2. Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкilotлар тўғрисида маълумотнома. – Тошкент: Ўзбекистон. – Б. 125
3. Ўзбекистонда ногиронлар жамиятлари тўғрисидаги маълумотнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – Б. 48.
4. ЎзМА, М.37-жамғарма, 1-рўйхат, 5437-йиғма жилд. 285-варақ.
5. ЎзМА, М.37-жамғарма, 1-рўйхат, 5437-йиғма жилд. 177-варақ.

УДК 908

## АРХИТЕКТУРНЫЕ СООРУЖЕНИЯ ЭПОХИ ВОСТОЧНОГО РЕНЕССАНСА КАК ОСНОВА ТУРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА

*Ш.Э.Серикбаева, студент, Национальный институт художеств и дизайна, Ташкент*

*Annotatsiya. Maqola Markaziy Osiyodagi Uyg'onish davri me'moriy yodgorliklarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, mintaqaning madaniy rivojlanishini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari va mahalliy va xorijiy mualliflarning tadqiqot metodologiyasini aks ettiradi.*

*Kalit so'zlar: me'morchilik, Uyg'onish davri, fan ijodkorlari, olimlar, betakror saroylar, maqbara.*

*Аннотация. Статья посвящена вопросам изучения архитектурных памятников эпохи Возрождения на территории Центральной Азии, а также отражает специфику изучения культурного развития региона и методологию исследования отечественных и зарубежных авторов.*

*Ключевые слова: архитектура, Ренессанс, творцы науки, ученые, уникальные дворцы, мавзолей.*

*Abstract. The article is devoted to the study of architectural monuments of the Renaissance in Central Asia, and also reflects the specifics of studying the cultural development of the region and the research methodology of domestic and foreign authors.*

*Key words: architecture, Renaissance, creators of science, scientists, unique palaces, mausoleum.*

Результатом Возрождения в Центральной Азии являются величайшие достижения в политической, экономической и духовной жизни общества. В этот период по существу, были созданы политические, юридические науки, новая литература и искусство, медицина и философия, новое эстетическое сознание. Проблема человека впервые так остро была поставлена деятелями Возрождения и всё, что было достигнуто, служило развитию самого человека. Эта эпоха нуждалась в своих творцах и история дала их. Научный подвиг, который совершили Фергани, Фараби, Фирдауси, Абу Али ибн Сина, Беруни, Улугбек, Джами до сих пор удивляет людей и их научные открытия составляют гордость нашей национальной культуры. Своими естественнонаучными и философскими открытиями они совершили переворот в человеческом сознании.

Академик М. Хайруллаев делит центральноазиатское Возрождение на два этапа. Первый этап охватывает IX–XII века. В этот период жили и творили такие энциклопедисты как Мусо аль-Хорезми, Ахмад аль-Фергани, Абурайхан Беруни, Абу Наср Фараби, Абу Абдуллох Рудаки, Фирдауси, Авиценна, основатель нового направления суфизма А. Яссави, выдающиеся литераторы Махмуд Кашгари, Юсуф Хас Хаджиб, Ахмад Югнаки и многие другие. Второй этап называют

зрелым Возрождением (XIII–XV вв) и связывают с именами великого астронома Улугбека, знаменитыми учёным Коши и Али Кушчи, поэтов-философов Джами и Навои, художника Бехзада, историка Хондамира и др. Этот этап называют также эпохой Темура и темуридов[1]. Таким образом, следует подчеркнуть, что эпоха Возрождения на Востоке способствовала развитию и укреплению культурно-экономических связей. И сделать вывод, что Возрождение для Маверауннара, Азербайджана и Хорасана является общим историческим явлением, совместным культурным развитием.

Термин «Возрождение» чаще связывался с расцветом культуры в Европе, начавшимся в Италии, а затем перекинувшимся в другие страны – Францию, Англию, Германию, Россию. Однако Возрождение в Центральной Азии началось почти на пятьсот лет раньше, чем европейское Возрождение[2].

Наряду со многими другими вопросами, в новом свете рассматривается в современной научной литературе и проблема Возрождения. В применении к Востоку понятие «ренессанс» употреблялось в любом из перечисленных нами выше, в начале статьи, смысле и объеме: и в смысле вообще расцвета культуры, и в смысле расцвета культуры, предполагающего обязательно возрождение греческой античности, либо восточнотурецкого прошлого (А. Мец), и в смысле адекватном западному ренессансу, когда пытались доказать тождественность либо близкое сходство явлений, происходивших на Востоке, с явлениями на Западе IX–XII вв. и сделать вывод о наличии восточного Ренессанса по аналогии с Западом[3]. Отсутствие же подобной аналогии вызывало у ряда исследователей твердое убеждение в отсутствии ренессанса на Востоке.

До нашего времени сохранились лишь немногие архитектурные памятники IX–XII вв. В этот период в строительстве начинают применять высококачественный обожженный кирпич и алебастровый раствор. Значительную роль в постройках X в. играло дерево. Первоначально в композиции строящихся зданий продолжали сохраняться старые традиции. Таков мавзолей Исмаила Самани в Бухаре (Xв). Мавзолей считается одним из совершеннейших произведений, построенных на рубеже IX–Xвв. Здание сохранилось до нашего времени и находится в прекрасном состоянии. Большой интерес для науки и культурного наследия представляют остатки жилых построек на городищах Афрасиаб, Варахша, Пайкенд и некоторых других. В них обнаружены фрагменты росписи клеевыми красками по алебастровой штукатурке, резьбы по алебастру и глиняной штукатурке и стеновых росписей с цветочным растительным узором. В X в. широкое распространение получила монументальная архитектура. До нашего времени сохранилось довольно значительное число шедевров из жженого кирпича, произведенных в XI–XII в. Среди них такое замечательное произведение древних зодчих, как мечеть Деггаррон в селении Хазара. Среди прекрасных произведений монументальной архитектуры Ургенча сохранился чудесный мавзолей Фахруддина Рази и мавзолей, называемый мазаром Шейха Шерефа[4].

В XI–XII веках наблюдался рост городов с притоком все возрастающего населения, средоточие в них административной власти, дальнейшее расширение внутренней и международной торговли выдвигали ответственные задачи перед архитектурно-строительными корпорациями. В строительном деле отмечался дальнейшее расширение видов строительных материалов и совершенствование конструкций. В монументальном строительстве требование усиления прочности зданий приводит к все возрастающему применению жженого кирпича на высокопрочных ганчевых растворах, а в конструкциях влажного режима (мосты, бани, фундаменты) на водоустойчивых известково-зольных растворах.

Больших успехов достигли зодчие в разработке сводчато-купольных систем из сырца и жженого кирпича. Особенно интересна конструкция купола, основанного на квадрате стен, переход от которого осуществляется посредством разнообразных парусов, устройства в подкупольной зоне облегченных пазушных пространств и, наконец, выведением самих куполов двойной оболочкой, в чем Средняя Азия на триста лет опередила подобную конструкцию в европейской архитектуре. Развитие строительного и гончарного дела расширяет виды архитектурного декора. Помимо узоробразующих выкладок из жженого кирпича, уже применявшихся и в предшествующий период, появляются многообразные орнаментальные системы кирпичного узора. Резные фигурные кирпичи – «бантики», вкрапленные в кладку парных горизонтальных кирпичей, и кладки в «елку» особенно виртуозно применяемая в постройках Хорасана и Тохаристана. Повсеместно для выкладки геометрического узора-гириха или куфических надписей употребляют отесанные кирпичи. В Мавераннахре и Хорезме помимо кирпичного декора с XII века используются

облицовки из резной терракоты, в которой наряду с гирихом вводятся пышный растительный орнамент и надписи.

Подводя итоги, стоит отметить, что архитектурные и культурные памятники, площади, крепости, руины древних городищ - вот настоящие каменные страницы истории. Многие знают о грандиозной площади Регистан в Самарканде, окруженной триадой великолепных медресе (XV-XVII вв.); о бирюзовом куполе величественного мавзолея Гур-Эмир, в стенах которого, облицованных полудрагоценным ониксом, обрел покой знаменитый полководец Амир Темура; об изящном некрополе Шах-и-Зинда, который начал формироваться еще в XII в. Образ Бухары обычно ассоциируется с династической усыпальницей Саманидов (конец IX в.) и знаменитым 50-метровым минаретом Калян, хотя в городе имеется еще 170 значительных архитектурных памятников, а Хива знаменита своим «городом в городе» - средневековой Ичан-Калой, где практически ничто не напоминает, что на дворе уже XXI век. И хотя безжалостная рука времени коснулась большинства великолепных зданий, но и в наши дни творения зодчих Средневековья вызывают справедливое восхищение. А самое приятное, однако, состоит в том, что все эти достопримечательности - не просто музей под открытым небом.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Хайруллаев М.М. Фараби - крупнейший мыслитель средневековья. (К 1100-летию со дня рождения Абу Насра Фараби). Ташкент: Фан, 1973. 100 с.
2. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М.: Наука, Восточная литература, 1973. 473 стр.
3. Browne Edward Granville. A Literary History of Persia (4 volumes). Bethesda, MD: Ilex Publishers, 1997.
4. <http://www.centralasia-travel.com/ru/countries/uzbekistan/places>

УЎК 903

### ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА СУҒД КОНФЕДЕРАЦИЯСИ БОШҚАРУВИДА МАҲАЛЛИЙ УНВОНЛАРНИНГ ЎРНИ

*С. Сулайманова, доц. в. б., PhD, Қарши давлат университети, Қарши*  
*Ш. Муродов, магистрант, Қарши давлат университети, Қарши*

**Аннотация.** Ушбу мақолада Фарбий Турк ҳоқонлиги таркибидаги Суғд конфедерациясининг тарихий-географик вилоятларга бўлиниши, сиёсий бошқарувда иштирок этган сулолалар, маҳаллий унвонларнинг сиёсий ўрни, Суғд ва ҳоқонлик ўртасида ўрнатилган ҳарбий ва сиёсий алоқалар баён этилган. Бу даврда айрим Суғд ҳукмдорликларида маҳаллий сулолалар бошқаруви сақланган бўлса, айримларида эса ҳоқонликка алоқадор сулолалар бошқаруви ташиқил топган.

**Калит сўзлар:** Суғд, Фарбий Турк ҳоқонлиги, бошқарув тизими, маҳаллий сулолар, Чжаову хонадони, унвонлар, хитой йилномалари.

**Аннотация.** В данной статье описывается разделение Согдийской конфедерации на историко-географические регионы в составе Западно Тюркского каганата, династиях занимающиеся политическим управлением, политическая роль местных титулов, военно-политические связи между Согдом и каганатом. В этот период одни Согдийские владения сохранили местное династическое управление, а другие установили династическое правление связанное с каганатом.

**Ключевые слова:** Согд, Западно Тюркское каганат, система правления, местные династии, династия Чжао, титулы, китайские хроники.

**Abstract.** This article describes the division of the Sughd Confederation into historical and geographical regions within the Western Turkic Khanate, the dynasties involved in political governance, the political role of local titles, and the military and political ties between Sughd and the Khanate. During this period, some Sughd administrations retained local dynastic rule, while others established dynastic rule related to the khanate.

**Keywords:** Sughd, Western Turkic Khanate, system of government, local dynasties, Zhao dynasty, titles, Chinese chronicles.

Илк ўрта асрларда Турк ҳоқонлиги Ўрта Осиё ҳудудини босиб олгандан кейин, кичик давлатчаларга бўлиб, вассалик бошқарув тизимини ўрнатди. Турк ҳоқонлиги авваллари вассалликларнинг ички ҳаётига аралашмаган, фақат ўлпон олиш билан чекланган холос. Ўша пайтлар Ўрта Осиёда ўтроқ ҳаёт тарзи ҳукм сурган бўлиб, мулкчиликка асосланган бошқарув тизими шаклланган эди. Суғд конфедерациясида Парламент **Оқсоқоллар Кенгаши** томонидан

бошқарилиб, улар элита аҳоли қатлампидан ташкил топган эди. Булар катта ер эгалари, бой савдогарлар ва шарҳарлик аслзодалардан иборат эди. Хитой манбалардан маълумки Сўғд тўққизта мулкдан иборат бўлиб, Самарқанд ҳукумдори томонидан бошқарилган. Самарқандда-**ихшид**, Кешда-**ихрид**, Бухорода-**бухорхудот** каби унвонлар остида ҳукумдорлар бошқарганликлари мусулмон муаллифлари асарларида келтирилган[1]. Муғ тоғидан топилган Суғд хужжатларида Панчнинг маҳаллий унвонлари келтирилган, лекин Самарқанд, Кеш, Нақшаб каби Суғднинг йирик ҳукумдорликлардаги маҳаллий унвонлар тизимини ҳақида ҳеч нарса айтиб ўтилмаган. Нумузматик манбалардан аниқроғи Самарқанд, Панч, Нақшаб, Кеш каби Суғднинг йирик ҳукумдорликларида зарб қилинган тангалардаги ёзувларни таққослаганимизга “**уwb – хwab-ҳукумдор**” унвонининг ҳаммасида учраши, маҳаллий унвонлар ҳам бир хил бўлган деган тахмин қиялпмиз.

1) ихшид – *xšayatiya*[2] (суғдийча ихшид сосонийлардан кириб келган бўлиб “**нурланувчи**” деган маънони англатади) подшо, оромий идеограммада *MLK'* деб аталувчи амалдор бўлган. *MLK'* ёзув шакли Суғд хужжатларида Тархун подшога нисбатан ва “Суғд подшоси” тарзида Деваштичга нисбатан қўлланилган. Самарқанд ҳукумдори – **ихшид**, Оқсоқоллар Кенгаши томонидан тайинланган ва мамлакатни бошқаришда улар билан маслаҳатлашиб ҳисобот бериб турган. Аммо Тархундан (700-710) бошлаб бу анъана бекор қилиниб, бошқарув сулолавий бўлган.

2) *uwt'w* – хунав, бу сўз ҳам жаноби олийлари, “подшо” каби маъноларни беради. Муғ тоғи суғдий хужжатлари мажмуасининг Nov. 6, B-7, B-17 хужжатларида қайд этилган. Оромий ёзилиш шакли, идеограммаси *MR'Y // MRY'* бўлиб, B-8, B-4, A-13, B-3, A-14, A-20, A-9, Nov. 2, B-10, A-2, A-16 каби хужжатларда қайд этилади. B-8 хужжатида Деваштичдан олдинроқ Панч ҳукмдорлигини бошқарган Чакин чур Билгага нисбатан ҳам бу унвон қўлланилган[4]. Қолган барча хужжатларда Панч ҳукмдори сифатида Деваштичга нисбатан қўлланилган[5]. Бу сўзнинг ҳам оромий шакли юқоридаги каби Аҳамонийлар даври бошқаруви давридан сақланган[6].

3) Суғдий хужжатларидаги *uwb* – хwab ёки *uwbw* – хwabу атамаси “ҳукмдор” маъносида қўлланилган. Муғ архивининг Nov. 3, Nov. 4, B-19 рақамли хужжатларида Тархун ва Деваштичга нисбатан қўлланилган. Аслида «хwab» ва «хwabу» синоним бўлиб, деярли бир хил маъноларни ифодалайди[7]. Шу билан бирга Суғднинг йирик ҳукумдорликлари Самарқанд, Панч, Нақшаб, Кеш ва Бухорода зарб қилинган тангаларида *uwb* – хwab (подшо, ҳукумдор) ёзувни учратишимиз мумкин.

4) Панжикент саройида Деваштичдан сўнг хўжалик ишларида *prn'nd'r wtt* – фармондор Ўтт (“олов, аланга”) исми турк турган. Бу эса Суғдда VII-VIII асрларда туркларнинг муҳим лавозимларни эгаллаганликларидан далолат беради. Фрамандар – ҳокимнинг буйруқ, фармон, кўрсатма ва топшириқлари устидан назоратни амалга оширган. Фармондор Ўтт ҳақида B-13, B-11, A-18, A-2, A-9, A-3, A-18, A-16, A-6, A-1, B-15, B-19, B-18 хужжатларида маълумотлар келтирилади[8]. Қолаверса, Ўттга девонхонадаги дапирпат (*δp'urpt*) - мирзабоши, арспан (*'rspn*) - кишлоқ ҳокимлари ёки маҳалла бошлиқлари, апшарспан (*'pš'rspn*) - унинг ўринбосари ва катуабшаус (*ktu'βš'uws*) - хонадон (оила ёки жамоа) соҳиблари – оқсоқоллар бўйсунган. Бу “фрамандар” Ўттнинг Панжикент саройидаги ва вилоятдаги иқтисодий-ижтимоий ҳаётини ҳал қилувчи шахс бўлганлигини кўрсатади[9].

5) *uwp*t – ғупат, Деваштич саройидаги молиявий ишларни бошқарган олий унвонлардан бири. В.А.Лившиц бу сўзни, “молия ишлари бошлиғи”, “даромадлар бошлиғи” деб ўқиган. Бу унвон юқори унвонлардан эканлигини A-5 хужжатида унга 50 драхм миқдоридagi кумуш танга маош тайинланганлиги исботлайди[10].

6) *n'ztyryw* – настяғрив, A-14, A-15 хужжатларида “ҳукмдор ёрдамчиси”, “ёрдамчи” жумласини ифодалаш учун ишлатилган[11]. Бу эса Суғдда ҳукмдорларнинг махсус ёрдамчилари бўлганлигини билдиради. Юқорида фрамандар, ғупат – каби хўжалик ва молия масаласидаги фақат ҳукмдор Деваштич олдида ҳисобот берувчи амалдорлар унвонларини кўриб ўтилди. Настяғрив – сўзи ҳам ана шу ёрдамчиларнинг икковидан бирини англатиш учун хизмат қилганлиги эҳтимолдан холи эмас[12].

7) *ktu'βš'uws* – катиявшауз, “кишлоқ оқсоқоли” маъносини англатиб, B-1 хужжатида келтирилади[13].

8) *δp'urpt* – дапирпат, B-17 хужжатида учрайдиган бу сўз суғдийчадан таржима қилинганда “бош котиб, девонхона бошлиғи” деган маънони англатади[14]. Дапирпат – саройда бош котиб бўлиш баробарида саройда хужжат тузиш, уларни тартибга солиш билан шуғулланганлар.

9) *prw'nk'kr'k* – парвонак крак, А-5 хужжатларидаги бу унвон, “хужжат тўпловчи” маносини англатган. Парвоначи ўрта асрларда Бухоро (Бухорода парвоначи мансабдорлар пиллапоғонасидаги 3 чи ўринда турган) ва Балхда хоннинг фармонларини етказувчи шахс бўлган[15].

10) *β'zkr'm* – бозкром, “Унутилган подшоликдан хатлар” рисоласининг мундарижа қисмида бу сўз учрайдиган хужжат В-13 деб келтирилган, матн ичида эса А-13 рақами билан кўрсатилади. Хужжат мазмунига кўра, Панжикент бозкром кўприкдан фойдаланганлик учун тўпланадиган солиқ миқдорини кўрсатиб, тархонга мактуб йўллаган[16]. Кўриниб турибдики, “бозкром” илк ўрта асрлар Суғдда солиқ тушумлари билан шуғулланувчи махсус амалдор ҳисобланган. Бозкром – сўзининг бир бўлагини ташкил этувчи “боз” сўзи ўзбекча “бож” сўзини англатиб, “солиқ” деган маъносини ифода этишга ҳам хизмат қилади.

11) *'rspn* – арспан, Муғ тоғи суғдий хужжатларининг иккинчи нашрида бу сўз В.А.Лившиц томонидан Б-18 хужжатида шахс исми бўлиши мумкинлиги таъкидланган[17]. Аммо хужжатлар “арспан”нинг унвон эканлигидан дарак беради. Бу унвон соҳиби Панжикентга қарашли қишлоқлар устидан назорат юритувчи шахс бўлиб, *ktu'βs'ums* – катиявшауз қишлоқ оқсоқоллари уларга ҳисобот берган бўлиши мумкин[18]. Арспан – умуман олганда марказ ва чекка ҳудудлар ўртасида алоқаларни юритувчи амалдор бўлган.

12) *'wrnyk'm* – урникам, мансабдор амалдор маъносидаги атама. В-4 хужжатида “ҳукмдорнинг амалдори” маъносида қўлланилган. М.Исҳоқов *'wrn* сўзини “ишонч, ҳаққоний” деб таржима қилади[19]. В-4 хужжатининг олд томони 23 қаторидаги давлат амалдори билан боғлиқ жумла айнан ҳуқуқий ишлар билан шуғулланувчи давлат амалдорини англатади. Бу амалдор маъносидаги атама Суғдда қонун ишлари билан шуғулланувчи кишига нисбатан ишлатилган. Бундан хулоса чиқаришимиз мумкинки бу мансабдаги амалдорлар ҳозирги адлия вазирлигига яъни суд тизимида ишлаган ва уларни вазифаси адолатли қарор қабул қилиш бўлган.

13) Муғ архивининг А-9, В-18, Б-11, В-7, А-19, В-17, Б-13 каби хужжатларида *'zynt* ёки *'zy'nt* – “азгант” шаклида сўзлар учраб улар “элчи”, “чопар” шаклида ўқилган[20]. Чекка ҳудудлардаги аҳвол ҳақида марказга керакли маълумотларни етказишда чопарлар беназир дастёрлар бўлган. Улар баъзида чопар бўлиш билан бирга элчилик вазифасини ҳам бажарганлар.

14) *š'ykn* – қўмондон, ҳарбий бошлиқ маъноларида келади. А-9 ва В-17 хужжатлари матнида ҳам ана шу маънони ифодалаб келган[21]. М.Исҳоқов бу атамага қуйидагича изоҳ беради: – “5-қаторда ўқилган “шайкин” сўзи В-17 рақамли суғд хатида ҳам учрайди. Бу сўз икки хил маънони англатади: “қалъа” ёки “лашкарбоши”. Кейинги маъно мақбулроқ кўринади. Шайкин – хитойча “*чи гуан*” – “қўшин бошлиғи”, қадимий туркий “чийқон, чакқон” маъноларини англатади. Бу сўз тарихининг туркийчага бориб тақалиши ҳам муҳимдир. Балки суғдийчага туркийдан киргандир”. Посбонлардан шаҳар аҳолиси кўп бўлиши мумкин. Албатта Суғднинг маҳаллий-маъмурий бошқаруви ва бошқарувдаги узвийликни Панч мисолида тўла қонли ёритиб бериш қийин. Шундай экан, Панч ҳукмдорлигидаги бошқарув умумсуғд бошқарувининг асосий хусусиятларини акс эттиради дейишга асос бор. Умуман олганда, илк ўрта асрлар Панчдаги бошқарув тизими ўзига хос мураккаблик, қатъий тартиб асосида, лавозим хизматларига маош тўланадиган шаклда бўлганлигини кўрсатади. Бошқарувнинг бу усули маълум маънода тартиб ва ҳисоботли бўлганидан дарак беради.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ғоибов Б. Панч тарихидан лавхалар (Илк ўрта асрлар). Тошкент. “Тафуккур” 2012 й. Б.-53.
2. Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык / Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 347-514.
3. Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1962. – С. 49.
4. СДГМ II. – С. 201.
5. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т., Фан, 1992. – Б. 20.
6. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар... – Б. 20.
7. СДГМ II. – С. 208.
8. Отажуаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. Тошкент “ART-FLEX” 2010 й. Б.-106
9. СДГМ II. – С. 184.
10. СДГМ II. – С. 86-163.
11. Ғоибов Б. Панч тарихидан лавхалар (Илк ўрта асрлар). Тошкент. “Тафуккур” 2012 й. Б.-56.
12. СДГМ II. – С. 177.
13. СДГМ II. – С. 176.
14. СДГМ II. – С. 183.

15. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар... – Б. 24.
16. СДГМ II. – С. 106, 154, 177.
17. СДГМ II. – С. 177.
18. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар... – Б.24.
19. СДГМ II. – С. 196.
20. СДГМ II. – С. 117.
21. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар... – Б. 50.

УДК 908

## ОБЗОР РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ТУРКЕСТАНЕ В РАБОТАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ XX ВЕКА

*Д.А. Таиқенбаева, ст.преподаватель, Таиқенбургский университет информатических технологий, Таиқенбург*

**Аннотация.** *Мақоллада mustamlaka Turkistonda sanoat taraqqiyoti tarixi, uning mintaqa taraqqiyoti tarixiga bevosita ta'siri bo'yicha xorijiy tadqiqotchilarning asarlari tahliliga bag'ishlangan, shuningdek, ushbu sohadagi adabiyotlar tizimlashtirilgan va rivojlanish yo'nalishlari ko'rsatilgan. sanoat mintaqa davlatchiligi tarixini o'rganish uchun bilim ob'ekti sifatida.*

**Калит со'злар:** *xorijiy tarixshunoslik, tadqiqotlar, tarixiy adabiyotlarni tizimlashtirish, sanoat, hunarmandchilik, yer egalari, iqtisodiy taraqqiyot.*

**Аннотация.** *Статья посвящена анализу работ зарубежных исследователей об истории развития промышленности в колониальном Туркестане, ее непосредственном влиянии на историю развития региона, а также систематизирует литературу по данному направлению и показывает развитие промышленности как объект познания по изучению истории государственности региона.*

**Ключевые слова:** *зарубежная историография, исследования, систематизация исторической литературы, промышленность, ремесло, помещики, экономическое развитие.*

**Abstract.** *the article is devoted to the analysis of works of foreign researchers on the history of industrial development in colonial Turkestan, its direct influence on the history of the region, and also systematizes the literature in this area and shows the development of industry as an object of knowledge on the study of the history of the region.*

**Keywords:** *foreign historiography, research, systematization of historical literature, industry, craft, landowners, economic development.*

За почти два десятилетия существования и развития независимых государств Центральной Азии в мировой политической науке сложились определенные концепции и подходы к изучению региона. Методы, взгляды и концепции отличаются друг от друга в зависимости от принадлежности соответствующих исследователей к той или иной научной школе, и особенно – от их политических взглядов.

Вопросы социально-экономического развития туркестанского общества, а также его социальной структуры нашли свое отражение не только в трудах отечественных и российских авторов, а также в исследованиях зарубежных исследователей. Вся зарубежная литература по данной проблематике базируется на определенном объеме литературы, в которой она рассматривается по отдельным аспектам и периодам. Большое место в трудах зарубежных исследователей занимает изучение аграрного вопроса. Аграрный характер экономики края с ярко выраженным колониальным уклоном обусловил наличие обширной литературы о развитии сельского хозяйства в целом, социальном положении и социальной структуре кишлака в частности.

В конце XIX в. - начале XX в. внутрисоциальные отношения в туркестанском кишлаке были специфическими. В них, несмотря на наличие неравенства в социальном положении и материальном достатке, отсутствовали ярко выраженные антагонистические противоречия. В 1907 г. журнал «Туркестанское сельское хозяйство» писал: «В местном кишлаке аграрно-экономические отношения не усложняются сословной враждой, ...клич «земля и воля», в смысле требования дополнительного наделения землей и политического освобождения, чужд главной массе населения». Объяснялось это, прежде всего, бытовыми особенностями сельской жизни региона. Если русские помещики жили отдельно от крестьян и сильно отличались от них своим культурным уровнем и бытом, то в кишлаке богатые баи и простые дехкане жили рядом, мало чем отличаясь по

своему образу жизни друг от друга. Это нашло свое отражение и в целом ряде работ зарубежных авторов. Например, американский ученый А. Парк так охарактеризовал ситуацию в среднеазиатском кишлаке: «Образ жизни, культурный уровень, религиозные убеждения богатых баев были мало отличны от тех, кто арендовал у них землю. Они жили на земле рядом и поддерживали тесный контакт со своими арендаторами. Ислам создал духовные и социальные связи между владельцами земли и дехканами более тесные, чем те, которые существовали среди сельского православного населения. Местные кишлаки не имели открытых язв, которые советский режим мог бы назвать вирусом классовый борьбы».

Развитие капиталистических отношений в регионе повлекло за собой появление в социальной структуре его общества новой торгово-промышленной буржуазии, передовые представители которой помимо развития производительных сил края, вносили свой вклад и в просвещение его широких слоев населения. В конце XIX -начале XX века просвещению народа уделяли большое внимание и представители передовой интеллигенции края в лице джадидов. Они издавали восточную художественную литературу, школьные учебники и продавали их по низким ценам, открывали общедоступные книжные магазины, библиотеки-читальни. Об этом писали в целом ряде научных трудов и зарубежные исследователи. Как отмечает М. Холдсворт, «даже западные ученые, которые неохотно признавали образованность восточного общества, были вынуждены признать тот факт, что книги и брошюры были более востребованы в Туркестане в XIX – начале XX в., чем обычно считалось»[1]. Многие из купцов-предпринимателей были обладателями богатых коллекций, занимались широкой благотворительностью, благоустройством городов.

Большое значение придавали джадиды поиску путей формирования общественного мнения в среде коренного населения по важнейшим морально-этическим проблемам. С этой целью ими была предпринята попытка создать национальный театр, поставив 15 февраля 1914 г. в Самарканде, силами любительской труппы «Турон» под руководством Убайдуллы Ходжаева, спектакль по пьесе Махмудходжи Бехбудий «Падаркуш» (Отцеубийца). По свидетельству современников, эта постановка имела огромный успех у населения. Журнал «Ойна» писал, что для всех желающих попасть на это представление не хватило мест. Люди готовы были купить билет намного дороже и смотреть спектакль стоя. 27 февраля с таким же успехом прошла постановка этого спектакля в Ташкенте. Как отмечает Э. Олворт, «зримое воплощение на сцене понятия греха» за отцеубийство было воспринято населением с большим пониманием и оказало на него мощное воздействие, что позволило джадидам широко использовать театр в своей просветительской деятельности»[2].

Не обошли своим вниманием зарубежные исследователи и ситуацию с кустарями и ремесленниками в первые годы советской власти. Как известно, в этот период кооперативы создавались советским государством на строго классовый основе из самой беднейшей части кустарей и ремесленников, но из-за финансовых трудностей помогало им мало. Кооперативы в первые годы советской власти были малопродуктивными и едва сводили концы с концами, не имели ни основного, ни оборотного капитала. Обычно в кассе артели имелись деньги только от паевых и вступительных взносов.

Большевики, считая Туркестан экономически и культурно отсталым регионом с крайне малочисленной национальной интеллигенцией, к тому же зараженной идеями «панисламизма» и «пантюркизма», отказывались видеть в ней интеллектуальную часть общества, способную стать помощницей новой власти. По их мнению, она должна была быть подвергнута классовый большевистской трансформации или же просто уничтожена как классовый враг. Борьба советской власти с этой стратой означала борьбу с этносоциальной, этнокультурной спецификой жизни коренного населения Туркестана, его ментальностью. Опираясь на силу власти государственной машины, она проводила последовательную политику по деформации общественного сознания. Как пишет Баймирза Хайит, «советская власть не хотела понимать стремление народов к национальному развитию на своей национальной базе, а не к интенсивному развитию в общем потоке без учета их национальных особенностей»[3].

Все это делало промышленный труд непривлекательным для ремесленников, кустарей и дехкан и не способствовало росту промышленных рабочих из коренного населения, подрывало у него доверие к новой власти. Совершенно верно пишет А. Парк: «Дискриминация местных рабочих напоминала рабочим не европейцам, что революционная смена правительства не развеяла атмосферу колониализма. Этого было достаточно, чтобы свести к нулю все усилия коммунистической партии завоевать доверие и уважение местных трудящихся. Сочетание же



ограниченных возможностей промышленности из-за ее небольших размеров и приоритетного права рабочих европейцев занимать имеющиеся рабочие места на промышленных предприятиях ограничивало эффект большевистской программы по созданию местного пролетариата под руководством советской власти»[4].

Таким образом, анализ исследований зарубежных авторов по целому ряду проблем социально-экономического развития Узбекистана демонстрирует нам огромный интерес со стороны зарубежных исследователей к целому ряду актуальных проблем истории Узбекистана. Во многом точка зрения зарубежных авторов по поводу событий рассматриваемого периода кардинально расходится с их оценкой, принятой в советской историографии. Однако, на сегодняшний день эти работы призваны в значительной мере дополнить некоторые пробелы, которые имеются до сих пор в вопросах освещения таких сложных и противоречивых периодов отечественной истории, как колониальный и советский.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ollworth E. The modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present A cultural History. Hoover Institution Press. Stanford University. – California. 1990. – P. 147.
2. Holdsworth M. Turkestan in the Nineteenth Century (A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva). – Oxford. Soviet Affairs Study Group. 1959. – P. 37.
3. Hayit Baymirza. Op. cit. – P. 47.
4. Park A. Bolshevism in Turkestan. 1917-1927. – Columbia University Press. New York. 1957. – P. 293.

УЎК 37.02

### ТИББИЁТ ЙЎНАЛИШИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРМОҒИНИНГ КЕНГАЙТИРИЛИШИ ВА НАТИЖАЛАРИ

*Б. Тошнўлатов, доц.в.б., PhD, Қарши давлат университети, Қарши*

**Аннотация.** Мақолада тиббиёт йўналишидаги олий таълим муассасалари тармоғининг кенгайтирилиши ва натижаларининг минтақалар бўйича таҳлили акс эттирилган.

**Калим сўзлар:** Андигон давлат тиббиёт институти, тиббиёт институтлари, тиббий мутахассисликлар, кадрлар, клиник ординатура.

**Аннотация.** В статье отражен анализ расширения сети высших учебных заведений в сфере медицины и результаты по регионам.

**Ключевые слова:** Андигонский государственный медицинский институт, медицинские учреждения, медицинские специальности, персонал, клиническая ординатура.

**Abstract.** The article reflects the analysis of the expansion of the network of higher education institutions in the field of medicine and the results by region.

**Keywords:** Andijan State Medical Institute, medical institutions, medical specialties, personnel, clinical residency.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимида амалга оширилган жадал ислохотлар ўз ўрнида тиббий таълим тизимида илғор таълим стандартларини жорий этиш, жаҳон тиббиёт фани илмий янгиликларидан келиб чиқиб янги-янги йўналишлар бўйича кадрлар тайёрлаш заруриятини келтириб чиқарди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тиббий таълим тизими тармоғи кенгайтирилиб борилди. Янги давр талабидан келиб чиқиб, таълим муассасалари фаолияти янгидан йўлга қўйилиб, соҳада туб ислохотлар амалга оширилди. Ўзбекистонда таълим соҳасидаги ўзгаришлар ва соғлиқни сақлаш тизимидаги модернизация жараёнлари тиббий кадрлар тайёрлаш соҳасида ислохотларни кун тартибига долзарб қилиб қўйди. “Таълим ислохоти бизни демократик ўзгаришлар, янги жамият барпо этиш йўлидан дадил етакловчи, барчамизни ҳаракатлантирувчи ички куч бўлмоғи зарур”[1].

Ўзбекистонда жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, 1994 йилдан олий таълим муассасаларига абитуриентларни тест усулида танлаш жорий этилди[2]. Қарорга мувофиқ тиббиёт институтларида ҳам бу усулдан фойдаланилди. Таълим муассасаларига қабул жараёнида тест усулидан фойдаланиш аввало тизимда коррупцион ҳолатларга чек қўйишга хизмат қилди. Қолаверса, олий таълим муассасаларига энг билимли ёшларни саралаб олиш имкони яратилди. Мустақиллик арафасида тиббиёт институтларига таниш-билиш, пора эвазига қабул қилинган талабаларнинг кўпчилигида тиббиёт соҳасига нисбатан қобилият йўқлиги туфайли уқувсиз врачлар сони кўпайиб, ёш врачлар

хатто оддий электрокардиограммани ҳам тушунмайди. Шу боис, тизимда тест усули имкони қадар бу мавжуд муаммоларни бартараф этишга хизмат қилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакатда давом этаётган иқтисодий кийинчиликлар туфайли юқорида таъкидланганидек, қабул квоталари ва таълим муассасаларида профессор-ўқитувчилар штати қисқартирилди. Масалан, Андижон давлат тиббиёт институтида 1985-1994 йиллари 6892 нафар талаба қабул қилинган бўлса, кейинги ўн йиллик яъни, 1995-2004 йилларда бу кўрсаткич 3851 нафарни ташкил этди[3]. 1998 йилдан бошлаб ТошПТИда талабалар қабули сони 410 тагача туширилди. 1995 йилдан бошлаб институтларга талабалар қабул қилиш шартнома асосида ҳам олиб борилди. Демак, рақамлар қиёсий таққосланганда қисқариш яққол кўзга ташланади.

Бухоро давлат тиббиёт институтида 1991 йили даволаш, 1992 йили стоматология, 1999 йили олий ҳамширалик иши, 2000 йили тиббий-педагогика йўналишлари очилиши тиббий кадрлар тайёрлаш соҳасида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Тиббиёт институтлари филиаллари ҳам очилди. 1991 йил 1 сентябрдан Нукусда Тошкент педиатрия тиббиёт институтининг филиали очилиб, 200 нафар талаба қабул қилинди[4]. Нукус филиали 1995-1998 йиллар давомида Қорақалпоқ давлат университети таркибида бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 июнида 239-сонли қарорига мувофиқ ТошПТИнинг Нукус филиали номи билан қайта ташкил этилди. Нукус филиалида асосан 5 та йўналишда тиббий мутахассислар тайёрланди[5].

Ўзбекистонда тиббиёт олийгоҳлари тармоғи кенгайтириб борилди. Масалан, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1992 йил 28 май кунидаги 189 ва 311-сонли қўшма буйруқлари асосида Фарғона давлат университети қошида «Тиббиёт Маркази» ташкил қилинди. Марказ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 3 июндаги 239-қарори билан Тошкент давлат Иккинчи тиббиёт институтининг Фарғона филиалига айлантирилди[6].

Андижон давлат тиббиёт институтида ҳам талабалар қабул квотаси ва шифокор тайёрлаш кўрсаткичи ўсиб, 1991-2016 йиллар давомида институтда 5000 дан зиёд шифокор тайёрлаб чиқарилди. 2016 йили институтнинг даволаш факультетида 1295 нафар, педиатрия факультетида 1210 нафар, тиббиёт педагогикаси факультетида 46 нафар, олий ҳамширалик факультетида 50 та талаба ўқиди.

Умуман Ўзбекистонда олий маълумотли тиббиёт ходимларини тайёрлаш 6 та тиббиёт олий ўқув юртларида ва уларнинг 3 та филиалларида амалга оширилди. 2010-2011 ўқув йили учун уларга атиги 3525 талаба қабул қилинди (2009-2010 йилларда - 3372). Улардан - бакалавриат учун 2899 та (қабул режаси билан 2805 та), шу жумладан 1034 та грант асосида ва 626 та магистратура учун 58 та мутахассислик бўйича (760 та қабул режаси билан), шу жумладан 179 та давлат гранти бўйича эди[7]. 6 та тиббиёт олий ўқув юртларида ва 3 та филиалда профессор-ўқитувчилар таркибининг умумий сони 3111 нафар кишини ташкил этиб, улардан 371 нафари фан докторлари, 1166 нафар фан номзодлари эди[8].

2009 йил Бухоро давлат тиббиёт институтида жами 2114 нафар талаба таҳсил олиб, уларга 33 та кафедрада фаолият кўрсатган 236 нафар профессор-ўқитувчи дарс берди. Улардан 20 нафари фан доктори, 92 нафари фан номзоди эди. 2010 йили институтда 1909 нафар талаба таълим олиб, даволаш иши йўналишида 1047 нафар, стоматология йўналишида 573 нафар, тиббий педагогика йўналишида 186 нафар, олий ҳамширалик иши йўналишида 103 нафар эди. Институтда бошқа вилоятлардан 461 нафар, хорижий давлатлардан 9 нафар талаба таҳсил олди[9].

Кейинги йиллардан тиббиёт институтлари моддий-техника базасини мустаҳкамлашга бир қадар эътибор берилди. Масалан, Самарқанд давлат тиббиёт институтида 2005 – 2007 ўқув йиллари даврида 520 млн. сўмга 30-40 йилдан бери таъминланмаган ўқув биноларнинг 80 фоизи (бош корпус, биохимия, морфология, ижтимоий гигиена ва ижтимоий фанлар ўқув бинолари ва бошқалар) сифатли капитал таъмирланди. 126 млн. сўмга замонавий мебель олинди, 100 та ўқув аудиторияси (1200 ўринли) ва 20 та маъруза заллари (1300 ўринли) замонавий ҳамда мустаҳкам стол ва стуллар билан жиҳозланди[10].

Бухоро давлат тиббиёт институти дастлаб 5 та асосий ва ёрдамчи биноларда фаолиятини бошлади. Институтда 3 та ўқув биноси, 1 та талабалар турар жойи, 1 та спорт-соғломлаштириш биноси бўлиб, ўқув машғулотлари 112 та ўқув аудиториялари, 5 та умумлаштириш ва умумтаълим лабораторияларида ўтказилди. Ўқув жараёнларининг сифатини янада яхшилаш мақсадида 2008-2009

йилларида Хитой давлатининг кредити асосида 287011,1 АҚШ доллари қийматида тиббий асбоб-ускуналар ва ўқув лаборатория жиҳозлари олиниб, улар амалиётида қўлланилди. Институт бўйича бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан 1995 йилда – 104 млн. 312 минг сўм, 2005 йилда – 1 млрд. 292 млн 154,1 минг сўм, 2007 йилда – 2 млрд. 159 млн 419 минг сўм, 2008 йилда – 2 млрд. 550 млн. 902 минг сўм, умуман 1995-2008 йиллари жами 9 млрд. 78 млн. 726,0 минг сўм маблағ молиялаштирилди[11].

Хуллас, Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тизимида амалга оширилган жадал ислохотлар самарасида Самарқанд, Андижон, Бухоро тиббиёт институтлари ҳамда Тошкент педиатрия тиббиёт ва Тошкент фармацевтика институтлари муҳим роль ўйнаб келди. ТошПТИда анестезиолог-реанематолог, оилавий шифокор йўналишлари бўйича магистрлар тайёрлаш йўлга қуйилди. Андижон давлат тиббиёт институти жамоасининг ходим ва талабаларни ижтимоий ҳимоялаш борасида олиб борган ишлари бошқа институтларга намуна бўлди. Хусусан, институт ёрдамчи хўжалиги ҳисобидан олинган маҳсулотлар талабалар ва ходимларга тарқатилиб, бепул тушлик, ётоқхонадаги талабаларга ёпилган нон бепул берилди ва ўқитувчиларнинг йўл кира ҳақи, фаол ўқитувчиларга ойлик иш ҳақига қўшимча пул маблағи берилди.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 1999. – Б.161.
2. Тюриков В., Шагулямов Р. Независимая Республика Узбекистан: Памятные события и даты (1991–1996). – Т.: Ўзбекистон. 1997. – С.73.
3. <https://xs.uz/uz/post/qoraqalpogistonda-tibbiyot-instituti-tashkil-etildi>
4. Ўз МА, Р-837-фонд, 41-рўйхат, 7900-йиғма жилд, 19-варақ.
5. Институт биносининг янги қиёфаси // www.uza.uz. 30.08.2014.
6. <https://taff.uz/blog/71/institut-tarixi>
7. ЎзР ССВ ИА, 372-фонд, 1-рўйхат (давоми), 859-иш, 42-варақ.
8. ЎзР ССВ ИА, 372-фонд, 1-рўйхат (давоми), 859-иш, 42-варақ.
9. ЎзР ССВ ИА, 372-фонд, 1-рўйхат (давоми), 892-иш, 120-варақ.
10. Самарқанд давлат тиббиёт институти жорий архиви материаллари.
11. Бухоро давлат тиббиёт институти жорий архиви материаллари.

УЎК 908

## ҚАШҚАДАРЁДА СОВЕТ ДАВРИ СУДЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИНИНГ ТАРИХИЙ НАТИЖАЛАРИ

*И.Б.Худойқулов, мустақил изланувчи*

**Аннотация.** Мазкур мақолада Қашқадарёда совет даври судларининг ташкил этилишининг тарихий натижалари, хусусан судлар қошида юридик маслаҳат хоналар фаолият кўрсатиб, меҳнат ва оила ҳуқуқлари, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи бўйича алоҳида ҳуқуқий маслаҳат хизмати кўрсатилганлиги ҳақида маълумотлар берилган.

**Калит сўз:** халқ судлари, халқ маслаҳатчилари, қози, совет даври, юрист, Қашқадарё, Бех-Буди, Косон, Чироқчи, Гузор ва Шаҳрисабз.

**Аннотация.** В статье представлены сведения об исторических результатах создания судов советской эпохи в Кашкадарье, в частности, действующих при судах юридических консультаций, оказывающих отдельные юридические консультационные услуги по трудовым и семейным правам, гражданскому и уголовному праву.

**Ключевые слова:** народные суды, народные советники, судья, советское время, адвокат, Кашкадарья, Бех-Буди, Косон, Чиракчи, Гузор и Шахрисабз.

**Abstract.** The article presents information about the historical results of the creation of Soviet-era courts in Kashkadarya, in particular, legal consultation centers operating at the courts, providing individual legal consulting services on labor and family rights, civil and criminal law.

**Key words:** people's courts, people's advisers, judge, Soviet era, lawyer, Kashkadarya, Beh-Budi, Koson, Chirakchi, Guzgor and Shahrisabz.

Жаҳон миқёсида интеграция ва глобаллашув жараёни юз бераётган бир даврда дунё ҳамжамиятида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масаласи, ҳуқуқбузарлик, уюшган жиноятчиликнинг олдини олиш, халқаро ҳуқуқ нормаларининг имплементацияси нихоятда муҳим аҳамият касб этмокда. Қонун устуворлигини қарор топтириш, уларнинг тўла ва катъий ижросига

эришиш, судларнинг фаол ва таъсирчан иштирокини таъминлаш, ижтимоий- иқтисодий ва ҳуқуқий ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси сифатидаги мавқеини мустаҳкамлаш долзарб вазифа саналади.

1922 йилда совет давлати Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи сифатида қайта ташкил этилди. Шундан келиб чиқиб, унинг таркибига кирувчи совет республикалар куришга киришилди. Бу сиёсат Туркистонни ҳам четлаб ўтмади. Ўлкада миллий-худудий чегараланиш ўтказилди. Бунинг натижасида 1924-1925 йилларда Ўрта Осиёда янги совет давлатлари вужудга келди. Туркманистон, Қирғизистон қаторида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ҳам ташкил топди. Бу тарихда шу ном билан аталувчи биринчи миллий давлатимиз эди. 1924 йил 13 февралда Бухорода бўлган съездда — Ўзбекистон ССР давлатини тузилиши тўғрисида Декларация қабул қилиниб, унинг ҳуқуқий асослари яратилди.

Шу муносабат билан аввалдан яратилган барча давлат тизимлари ўзгартирила бошланди. Туркистон АССР, Бухоро ХСР ва Хоразм ХСР давлат сифатида тугатилиб, худудининг айрим қисмлари Ўзбекистон ССР таркибига кирди. Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия кўмитасининг 1924 йил 13 декабрдаги Қарори билан РСФСР Олий суди Туркистон АССР бўлинмаси ўрнида, Ўзбекистон ССР Олий суди ташкил топди[1].

1924 йил 25 октябрда Қашқадарё вилоятида 25 кишидан иборат суд ташкил қилинган ва 1 ноябрдан иш бошлаган. Ушбу кун Ўзбекистон тарихидаги биринчи ва ҳақиқий Олий суд ва суд органлари вужудга келган кун бўлиб қолди. Унинг аввалги суддан фарқи, у ўзининг мустақил функциялари билан таъминланганди.

1920 йилларнинг бошида суд – тергов ҳаракатлари Россия қонунчилиги асосида олиб борилгани, уларни асосан рус мутахассислари юристлари олиб боргани учун процессуал қонунчилик талабларига иложи борича мос олиб боришга ҳаракат қилингани, рус тили лексикони, жумлалар тузиш ва ишлатиш ҳам уларнинг тилида юритилгани, рус тили маданияти яққол сезилади. Шу билан бирга йиллар ўтиши билан қонунларнинг такомиллашуви кўпроқ қўлда эмас ёзув машинкасида ёзишга ҳаракат қилингани кўринади. 1920 йилларда қоғоз йўқлигидан чой солинган қутилларнинг қоғозларидан фойдаланиш, ҳар хил спортга ва бошқа масалаларга оид чиқарилган шиор-плакатларнинг орқа томонига, газеталарга, савдо ташкилотларининг накладной ва ҳақозо бланкаларига ҳам алоқа хатлари ҳар хил процессуал ҳужжатларнинг ёзилганини кўриш мумкин. Шу билан бирга рус тилида ёзилган бланкаларга ёзилган араб имлосидаги ёзувлар ҳам тартиб билан чиройли ёзилгани, умуман араб имлосидаги ёзувлар чатилмасдан, буялмасдан кўркем ёзишга ҳаракат қилингани сезилади.

Вилоят суди қошидаги тергов аппарати кучсиз ва саводсиз бўлган. 1925 йил январь ойидан ҳозиргача очиқ суд мажлисида 8 та жинойт иши кўриб чиқилди, улардан 8 таси ўзбек тилида, 3 таси рус тилида. Қуйи судларга судловлик бўйича 6 та жинойт иши берилди, кўшимча терговга 3 та иш қайтарилди, 13 та иш тугатилди. Бундан ташқари сайёр судда 2 та жинойт иши бўлиб 1 та иш тухтатилган, фуқаролик ишлари эса йўқ. 2 та терговчи бўлиб уларнинг бирида ўзбек тилидаги ишлар 73 тани, иккинчисида рус тилидаги ишлар 38 тани ташкил қилади. Бунга сабаб чақирув қоғозларининг ўз вақтида милиция томонидан эгаларига етказилмаслиги, Қашқадарё вилоятида жинойтчиликнинг кўпайиши ва терговчилар штатининг жуда озчилигидир[2].

1924 йилда Қашқадарёда 5 та худудда яъни, Беҳ-Буди, Косон, Чирокчи, Ғузор ва Шаҳрисабз районларида Халқ судлари ва халқ маслаҳатчилари ташкил қилинган. Прокуратура бўлмаган балки вилоят суди қошида давлат айбловини амалга оширувчи Клевакин деган прокурор бўлган ҳолос. (1925 йил 9-январьдаги Қашқадарё вилоят ижроия кўмитаси ва ЎЗР Ревком комиссиясининг бирлашган йиғилиши президиуми баённомасига қараганда, вилоят ГПУ бошлиғи билан бирга вилоят прокурори Измайлов ҳам маслаҳат овози билан қатнашганлиги кўрсатилган. Бундан келиб чиқадикки, Клевакиндан олдин Измайлов деган киши ҳам вилоят судида прокурор бўлиб ишлаган)[3].

ЎзССР Юстиция Халқ комиссариатининг 06.08.1928 йилда барча судларга юборган хатига қараганда, ушбу курсни битирганларнинг билими ниҳоятда саёз бўлиб улар хатто оддий техник ишларни ҳам олиб боришга қодир эмаслиги аниқланган. Чунки бу курсларга саводсиз, ишчи ва деҳқонларга ҳеч қандай фойда келтирмаган, лекин чарм куртқа кийганлар таниш – билишчилик қариндош-уруғчилик орқали юборилгани сабаб бўлганлиги ва улар суд органларининг обрўйига путур етказиши мумкинлиги кўрсатилган. Шунинг учун Юстиция комиссариати бу курсларни бундан кейин юридик техникум деб номланиши ва унга бундан кейин қандайдир мактабни битирган, суд ва совет аппарати тизимларида икки уч йил ишлаган меҳнаткашлар оммасидан бўлган

соғлом эркак ва аёлларни юбориш талаб қилинган. Агарда юқоридаги талабларга жавоб бермаса улар қабул қилинмасдан қайтариб юборилиши тўғрисида огоҳлантирилган[4].

Жумладан, 1925 йил 9 январьда тузулган вилоятда суд ишларини ташкил қилиш бўйича тадбирлар режаси ишлаб чиқилган. Унда янги қонунчиликга кўра қози судлари тугатилиб ўрнига халқ судлари ташкил қилиниши кўрсатилган бўлсада, аммо, буни дарҳол амалга ошириш имкони йўқлиги, бу масалага эҳтиёт бўлиб ёндашиб бугунги сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, Бехбуди, Шахрисабз ва Ғузор туманларида қози судлари номини сақлаб қолиш, шу билан бирга бу судларда судлар қошидаги терговчилар ва уларнинг камераларини ташкил қилиш, бу ишга кўпроқ маҳаллий аҳоли вакиллари жалб қилиш, Юстиция вазирлигидан судга оид декретлар, қўлланмаларни тезроқ жўнатиш улар билан қози судларини таништириш ва ҳақозолар белгиланган.

Шунинг учун бўлса керак, 1925 йил 17-ноябрьда бўлиб утган вилоят суди партия фракциясининг мажлисида, Чироқчи, Яккабоғ, Китоб туманларида қози судларининг тугатилиши ва уларнинг ўрнида ташкил қилинган халқ судларида терговчиларнинг камералари бўлиши, қишда ишлашга мослаштирилган биноларни топиш вилоят суди раиси Тўраев ва унинг ўринбосари Хўжаевларга топширилган[5].

Вилоят суди раиси Рустамбековнинг 1926 йил 16- майдаги 68- буйруғидан кўчирма. Унда 7-сонли Чироқчи участкаси собиқ судьяси Розиков Абдулла янгидан тайинланган судья Сағдулла Лутфуллаевга барча ишларни топшириш ва шундан сўнг унинг ўзи ўз хохишига кўра ишдан озод қилиниши кўрсатилган.

Анкета маълумотлари 1925 йил 8-декабрьда тўлдирилган бўлиб, унга кўра у 1882 йилда Зиядин станциясида туғулган, миллати ўзбек, оилалик, бир нафар 6 ойлик Нарзулла исмли ўғли борлиги, дехқон оиласидан эканлиги, Бухорода 1903 йилдан 1913 йилгача 10 йил ўзбек мадрасасида ўқиганлиги, шундан сўнг отаси билан дехқончилик қилгани ва Бухорода сув хужалигида мудир бўлиб ҳам ишлаганлиги, 1923 йилдан бери адлия органларида ишлаши ва Чироқчида судья бўлганлиги, тожик ва араб тилларини билиши, (мулла Сағдулланинг хуснихати ҳам чиройли бўлган) партия аъзоси эмаслиги, лекин коммунистик партия ғояларига қўшилишини билдирган. Шахсий иш асосан араб имлосида ёзилган бўлиб улардаги ёзувларни таржимаи ҳол, мажлис баённомаларидан кўчирмалар деб тушуниш мумкин. Чунки кимдир қалам билан Мулла Сағдуллани қайта сайлаш баённомаси деб ёзган ва қози деган сўзлар учрайди. Демак Мулла Сағдулла Октябрь революциясигача ҳам Чироқчи ва бошқа туманларда қози бўлиб ишлаган. Совет даврида бир муддат ички ишлар органларида ҳам ишлаган. Совет давлати учун юрист кадрлар бўлмагани учун илгариги қозиларни халқ судьяси деб номлаб фойдаланишдан бошқа иложи бўлмаган[6].

1928 йил январ-июн ойларида Қашқадарё вилоят округи суди томонидан бир кварталда 108 нафар киши судланди. Уларнинг 104 нафари эркак, 4 нафари аёллар ташкил этди[7].

1928 йил апрель-июнь ойларида округ судларида жами 658 та кўриш учун келиб тушган. Умуман шу йилнинг июль ойида судларда 878 та жиноий иш кўриш жараёнида бўлди. Шу билан бирга бу даврда ишлари бўйича 949 та иш судларга келиб тушган бўлиб, 1250 та иш ҳаракатда эди. Қашқадарё округ судларида адвокат коллегиялари ҳам фаолият кўрсатди. Коллегия таркибида Корець Александрова, Ананьева, Цветкова, Праева, Сағдуллаева, Марубин, Валинковалар фаолият кўрсатди[8].

Судлар қошида юридик маслаҳат хоналар фаолият кўрсатиб, улар меҳнат ва оила ҳуқуқлари, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи бўйича алоҳида ҳуқуқий маслаҳат хизмати кўрсатилган. Кўпинча ўзбек аёллари оилавий зўравонлик бўйича мурожаат қилган[9].

Хуллас, юридик маслаҳатхоналарда маҳаллий аҳолига нисбатан европа миллатига мансублар кўпроқ мурожаат қилган. Юридик маслаҳатхоналарнинг иш шароити бир оз оғир эди. Бехбудий шаҳридаги юридик маслаҳатхонаси қиш пайтида "Меҳнат саройи" биносида олиб борилган бўлса, ёз пайтларида шаҳар боғида фаолият кўрсатди. Қарши станцияси эса темир йўл клубида юридик маслаҳатхона фаолият кўрсатди.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. ЎЗР МДА. Р-837 фонд, 1-рўйхат, 42-иш, 52-варақ
2. Қашқадарё вилояти архиви 1- фонд.1-руйхат, 74- ягона сақлов
3. Қашқадарё вилояти архиви 1- фонд.1-руйхат, 74- ягона сақлов
4. Қашқадарё вилояти архиви 1- фонд.1-руйхат, 74- ягона сақлов
5. Қонун-адолат кўзгуси Қашқадарё вилояти прокуратураси: кеча ва бугун, Тошкент: "Тамаддун". 2022. -В.43.
6. Қонун-адолат кўзгуси Қашқадарё вилояти прокуратураси: кеча ва бугун, Тошкент: "Тамаддун". 2022. -В.43.

7. ҚВДА, С-172, 1-рўйхат, 68-иш, 2-10 варақ.

8. ҚВДА, С-172, 1-рўйхат, 68-иш, 2-10 варақ.

9. ҚВДА, С-172, 1-рўйхат, 68-иш, 3-15 варақ.

УДК 908

## ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В РЕГИОНАХ

*Г.П.Эркаева, к.э.н., доц., Қаришинский государственный университет, Қариши*

**Annotatsiya.** *Ushbu ilmiy sharh mintaqalarda inson kapitalini rivojlantirishga innovatsion yondashuvlarni o'rganadi. Inson kapitali mintaqalarning iqtisodiy o'sishi va raqobatbardoshligining asosiy omilidir. Ta'lim, ilmiy-texnik taraqqiyot, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va texnologik klasterlarni rivojlantirish kabi innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi.*

**Kalit so'zlar:** *inson kapitali, mintaqa, innovatsiya, barqaror iqtisodiy o'sish, mintaqaning raqobatbardoshligi, omillar, turmush darajasi.*

**Аннотация.** *Данный научный обзор исследует инновационные подходы к развитию человеческого капитала в регионах. Человеческий капитал является ключевым фактором экономического роста и конкурентоспособности регионов. Анализируются инновационные подходы, такие как образование, научно-технический прогресс, поддержка предпринимательства и развитие технологических кластеров.*

**Ключевые слова:** *человеческий капитал, регион, инновации, устойчивый экономический рост, конкурентоспособность региона, факторы, уровень жизни.*

**Abstract.** *This scientific review explores innovative approaches to the development of human capital in the regions. Human capital is a key factor in the economic growth and competitiveness of the regions. Innovative approaches such as education, scientific and technological progress, entrepreneurship support and the development of technological clusters are analyzed.*

**Keywords:** *human capital, region, innovation, sustainable economic growth, competitiveness of the region, factors, standard of living.*

**Введение:** Развитие человеческого капитала является основополагающим фактором устойчивого экономического роста и конкурентоспособности регионов. Человеческий капитал включает в себя знания, навыки, компетенции и качества человеческого ресурса, которые являются ключевыми элементами инновационной экономики. В свете быстро меняющихся технологий и глобализации, регионы сталкиваются с необходимостью постоянного развития своего человеческого капитала.

**Обзор литературы.** До сих пор не существует единого мнения понятия «человеческий капитал». Подходы к определению этого понятия различаются в зависимости от направления исследования ученого.

Термин «человеческий капитал» впервые использовал американский экономист Теодор Шульц, который считал, что «человеческий капитал формируется из приобретаемых на протяжении жизни человеком ценных качеств, которые возможно усилить посредством соответствующих вложений» и выделил следующие его виды исходя из направленных инвестиций – школьное образование, обучение на рабочем месте, укрепление и охрана здоровья [1].

Г. Беккер относил совокупность всех навыков, знаний и мотиваций человека в человеческий капитал и считал неотделимым человеческого капитала от личности своего носителя. Помимо этого, человеческий капитал рассматривается как самовозрастающая стоимость ввиду того, что накопленные знания и навыки являются активами, способными производить новые активы [2].

Некоторые ученые, такие как Т. Гараван [3], П. Расторги [4] сосредотачиваются на изучение аспектов понятия человеческого капитала, другие, такие как D. Fuente [5], Л.И. Абалкин рассматривают это понятие с точки зрения накопительного ресурса, т.е. учитывают знания и навыки, полученные в течение обязательного, высшего и профессионального образования.

Среди ученых СНГ, занимающихся проблемами развития человеческого капитала можно выделить труды Л.Г. Симкиной, А.В.Божечковой, А.И. Добрынина, С.А. Дятлова, Е.Д. Цыреновой, В.С. Ефимова и других. Они рассматривают человеческий капитал как физические, умственные, творческие способности и мотивации человека, являющимися источниками их доходов, а также влияющие на рост производительности труда и прогресса общества.

Отечественные ученые К.Х.Абдурахманов, А.Улмасов, А.Вахобов, М.Саидов, И.А.Бакиева, М.Г.Пардаев, Б.А.Абдукаримов, К.Саидов, М.Мухаммедов, Д.Асланова, Р.Сейтмурадov, С.Исхакова проводят научные исследования в области человеческого капитала.

**Методология исследования.** Широко использовались такие методы экономических исследований, как изучение исследований мировых ученых и экономистов по инвестициям в человеческий капитал, сбор данных, анализ собранных данных, синтез и логическое мышление.

**Основная часть.** Развитие человеческого капитала является одним из ключевых факторов экономического и социального прогресса в мире. Этот термин означает накопление знаний, навыков и компетенций у людей, которые могут быть использованы в различных сферах жизни.

В настоящее время наблюдается растущий интерес к развитию человеческого капитала во всем мире. Государства, частные компании и международные организации признают важность инвестиций в образование, здравоохранение, профессиональное обучение и развитие навыков у людей. Одной из главных причин такого интереса является осознание того, что человеческий капитал является движущей силой экономического роста и инноваций. Люди с высоким уровнем образования и навыков могут более эффективно использовать доступные ресурсы и создавать новые возможности для развития.

Необходимость достижения устойчивого развития экономики на основе использования инноваций требует эффективного использования человеческого капитала на уровне регионов. Основными центрами инноваций в регионах выступают города, являющимися областными центрами, так как, они охватывают практически все сферы деятельности человека. Поэтому для перевода экономики регионов на инновационный путь развития, необходимо обеспечивать повышения качества рабочей силы, сопутствующего повышению уровня развития человеческого потенциала. Это требует инвестиционных вложений в человеческий капитал.

Основными факторами развития человеческого капитала являются:

1. Образование и здравоохранение: в развитых странах многие государства вкладывают значительные средства в образование и здравоохранение, чтобы обеспечить высокий уровень человеческого капитала. Это включает в себя строительство школ, университетов и больниц, финансирование исследований и разработок, а также создание программ поддержки молодых специалистов. В развивающихся странах также наблюдается рост интереса к развитию человеческого капитала. Многие из них признают, что инвестиции в образование и профессиональное обучение являются ключевыми факторами для преодоления бедности и достижения устойчивого экономического роста. Однако, несмотря на усилия, сделанные в области развития человеческого капитала, существуют неравенства между различными регионами и группами населения. Некоторые люди все еще имеют ограниченный доступ к образованию и здравоохранению, что ограничивает их возможности для развития.

Инновационные подходы к развитию человеческого капитала включают в себя создание современных образовательных программ, внедрение онлайн-обучения и повышение доступности образования для всех слоев населения. Проактивное привлечение студентов и молодых специалистов в научные исследования и инновационные проекты также способствует развитию человеческого капитала в регионах.

2. Научно-технический прогресс: регионы должны активно поддерживать научно-технические исследования и инновации, чтобы развивать свой человеческий капитал. Создание научных центров, технопарков и инкубаторов способствует сотрудничеству между учеными, инженерами и бизнес-сообществом, что стимулирует инновационную активность и создание новых рабочих мест.

3. Поддержка предпринимательства: развитие предпринимательства является важным фактором в развитии человеческого капитала. Региональные власти могут предоставлять финансовую поддержку, консультации и обучение.

4. Развитие технологических кластеров: в последнее время возрастает интерес для развития человеческого капитала в регионах, к созданию инновационных научно-производственных и образовательных кластеров. Главной задачей таких кластеров - ускорить инновационное развитие хозяйственных систем региона, которое будет использовано на основе инновационных возможностей человеческого капитала. Они выражаются в непрерывном процессе обновления инноваций и росте уровня активности региональной хозяйственной системы. Инновационный кластер предусматривает ликвидацию разрыва между наукой, производством и образованием.

Инновационные кластеры являются эффективной формой организации полной технологической цепочки, т.е. от зарождения идеи, коммерциализации инноваций и ее внедрения в производство и доведения до потребления.

**Выводы.** Для формирования и развития качественного человеческого капитала необходимо использовать инновационные подходы, а именно создание инновационно-технологических кластеров. Они помогают в решении проблемы неэффективного развития человеческого капитала в регионах, которое предусматривает принятие программ инновационного развития человеческого капитала, где в том числе включается создание механизма профессиональной подготовки и переподготовки высококвалифицированных специалистов с учетом требований трудового рынка, формирование новой модели трудовых отношений, основанной на развитии инновационных форм и видов занятости в регионе. В целом, инновационное развитие человеческого капитала является важным фактором для повышения качества жизни и достижения устойчивого развития в регионах. Оно способствует экономическому росту, снижению бедности и улучшению здравоохранения и образования. Поэтому продолжение инвестиций в человеческий капитал остается важной задачей для регионального развития.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Schultz, T. W. Investment in Human Capital [Text] / T.W. Schultz // The American Economic Review. 1961. Vol. 51. Pp. 1-17.
2. Becker, G. Human capital [Electronic resource]. URL: <http://www.econlib.org/library/Enc/HumanCapital.html> (accessed 11.06.2016).
3. Garavan, T. Human Capital Accumulation: The Role of Human Resource Development [Text] / T. Garavan,
4. Rastogi, P. Knowledge Management and Intellectual Capital as a Paradigm of Value Creation [Text] / P. Rastogi // Human Systems Management. 2002. Vol. 21 (4). Pp. 229-240.
5. De la Fuente, A. Le capital humain dans une e'conomie mondiale sur la connaissance, Brussels. 2002. 119 p
6. Шомиев Г.У. Формирование человеческого капитала как фактор инновационного развития Республики Узбекистан. Научно-электрон.журнал «Иқтисодий ва инновацион технологиялар». № 2, март-апрель, 2019.
7. Эркаева, Г. П., & Жаҳонгиров, Ш. (2023). Худуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва тартибга солишнинг назарий асослари. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(2), 115-12
8. Г.П.Эркаева, С.З. Рузикулов. Инсон капиталлини шаклланиши, ривожланиш даражалари ва инсон капиталлини инвестициялаш. *Ej.Gospodarka i innowacje*. Volume: 24 | 2022.225-229 b.

УЎК 908

## ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА

*Н.Қувватова, ўқитувчи, Қариш Давлат Университети, Қариш*

**Аннотация.** Мақолада архив хужжатлари ва илмий адабиётлар асосида қишлоқ хўжалигининг аҳволи ва муаммолари таҳлил қилинган, Ўзбекистон фронти ва аҳолисини озиқ-овқат ва озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масалалари очиб берилган, шунингдек, Иккинчи жаҳон уруши йилларида ирригация иншоотлари қурилиши, Иккинчи жаҳон урушидаги галабага ўзбек деҳқонларининг қўшган ҳиссаси.

**Калит сўзлар:** қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат таъминоти, ирригация, қурилиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, Ўзбекистон.

**Аннотация.** В статье на основе архивных документов и научной литературы анализируется состояние и проблемы сельского хозяйства, раскрываются вопросы обеспечения фронта и населения Узбекистана продуктами питания и продовольственными товарами, а также строительство ирригационных сооружений в годы второй мировой войны, вклад узбекских деҳқанов в победу во второй мировой войне.

**Ключевые слова:** сельское хозяйство, продовольственное обеспечение, ирригация, строительство, сельскохозяйственная продукция, Узбекистан.

**Abstract.** The article discloses the condition of agriculture in Uzbekistan during World War Two and the issues of providing the population and the front of with food supply and industrial based on archival documents and literature. Besides, there is analyzed the construction of irrigation facilities and deficiencies in this field.

**Keywords:** agriculture, food supply, irrigation, construction, sugar bett, fruits, Uzbek farmers, Uzbekistan.

Иккинчи жаҳон уруши СССР иқтисодийнинг барча соҳалари каби қишлоқ хўжалигига ҳам катта талофатлар келтирди. Саноатдан фарқли равишда, даладаги экинларни кўчириб кетишнинг



имкони йўқ эди. Улар ёки душманга қолдирилиши, ёки йўқ қилиниши керак бўларди. Бу икки ҳолатда ҳам иқтисодийёт учун экинлар – озиқ-овқат маҳсулотларининг йўқотилишини англатарди. Қишлоқ хўжалигини саноатдан яна бир фарқи унинг ҳудуд ва иқлимга боғлиқлиги эди. Масалан, Белоруссияда экиладиган маълум экин турини бошқа ҳудудда ҳар доим ҳам муваффақиятли етиштириб бўлмас эди.

1941 йил 17 ноябрда қабул қилинган ВКП (б) МҚ ва СССР ХКСнинг қўшма қарорида янги мураккаб шароитларда қишлоқ хўжалиги олдиға кўйиладиган асосий вазифалар белгилаб берилди. Қарорда озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан фронтни таъминлашда дон, техника экинлари ва сабзавотлар ҳосилини кўпайтиришда Урал, Сибир, Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг алоҳида аҳамияти кўрсатилди[1].

Қарорда белгиланган вазифаларни тўлиқ амалға ошириш жуда қийин эди. Бир томондан, қишлоқ хўжалигига тегишли техника ва ишчи кучи бошқа халқ хўжалиги тармоқлари ва фронтга жалб қилиниши оқибатида вазият мураккаблашганди. Иккинчидан, қишлоқ хўжалиги маълум даражада “иккинчи даражали” тармоқ деб қаралиши натижасида соҳага ажратиладиган умумий маблағ миқдори камайганди.

Ўзбекистонда ирригация қувватларини ошириш ва шу асосда экин майдонларини кенгайтиришни таъминлаш муҳим вазифаға айланди. Суғориш иншоотларини қуришда техника, ишчи кучи ва қурилиш-муҳандислик ашёлари кескин етишмасди. Бундай қурилишлар оғир шароитларда, содда меҳнат шароитларида аҳоли меҳнат кучи билан амалға оширилди. Бундай қийинчиликларға қарамасдан, уруш йилларида Ўзбекистонда йирик суғориш иншоотлари Шимолий Тошкент (Тошкент вилояти), Чуст ва Юқори Учқўрғон (Наманган вилояти), Сўх-Шоҳимардон (Фарғона вилояти), Косонсой (Наманган вилояти) сув омборлари, умумиттифок аҳамиятиға эға бўлган Фарҳод ГЭС қурилиши, эскидан фойдаланиб келинаётган Ҳазорбоғ, Овгир, Хайрибод, Катта Фарғона, Шимолий Фарғона, Охунбобоев номли ариқлар қайта таъмирланди[2]. Мавжуд суғориш тизимини таъмирлаш ишларига республика бюджетидан маблағ ажратилиши йил сайин камайиб бориб, бу мақсадларға 1941 йили 49 900 000 рубль ва кейинги 1942 йили эса 43 900 000 рубль сарфланди[3]. Қўриқ ерларни охиригача ўзлаштирмаслик, мутахассис ва ишчи кучининг етишмаслиги ҳамда “ўзлаштирилган гектар”лар ортидан қувиш Ўзбекистон ер ва сув имкониятларидан самарасиз фойдаланишға сабаб бўлди. Натижада, оғир меҳнат ва кўплаб маблағ сарфланишиға қарамай, қўлга киритилган ютуқлардан тўлиқ фойдаланиш имкони бўлмади.

Юқорида иккинчи жаҳон уруши йилларида ғарбий ерларнинг душман томонидан босиб олингани туфайли маълум экин турларининг етиштирилиши кескин камайиб кетгани таъкидланган эди. Бундай қишлоқ хўжалик экинлари жумласиға қанд лавлаги ҳам кирган. Ҳоблуки, урушгача СССР миқёсида етиштириладиган қанд лавлагининг 87 фоизи Украина ССР ҳиссасиға тўғри келарди[4].

Республика деҳқонлари қанд лавлаги етиштиришни ўзлаштиришға катта эътибор берадилар. Ўзбекистон ҳудудида қанд лавлагининг экилиши асосан бошқа экинлар майдонларининг қисқартирилиши эвазига амалға оширилди. 1941 йил СССР ХКС ва ВКП (б) МҚнинг қўшма қарори асосида 1942 йили Ўзбекистонда қанд лавлаги учун 70 000 гектар ер майдони ажратиш мақсадида 52 400 гектар беда ва 22 600 гектар пахта майдони қасқартирилди[5].

1943 йили ўзбек деҳқонлари давлатға 1 565 000 центнер қанд лавлаги топширдилар[6]. 1942 йили қанд лавлаги ҳосилдорлиги гектаридан 162 центнерға ва 1944 йилда эса гектаридан 260 центнерға тенг бўлди[7]. Ўзбекистон бутун СССРда етиштирилган қанд лавлагининг чорак қисмини ишлаб чиқара бошлади. Бу эса, фақат республикадаги қанд ишлаб чиқариш корхоналаринигина эмас, балки бошқа республикаларни ҳам қанд лавлаги билан таъминлаш имконини берди.

1944 йили қанд лавлаги экиладиган ҳудудлар озод этилиши билан Ўзбекистонда ушбу экин учун ажратиладиган ер майдонлари қисқартирилди. Шу йили республика таркибидаги тўрт вилоятда, жумладан, Тошкент вилоятида 5 900 гектар, Фарғона вилоятида 14 300 гектар, Самарқанд вилоятида 18 800 гектар ва Қашқадарё вилоятида 1 000 гектар ер майдони қанд лавлаги учун ажратилган эди[8].

Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, Ўзбекистондаги қанд корхоналари маҳсулотлари маҳаллий аҳолиға деярли сотилмаган. Одатда, республика аҳолиси шакар эмас, қайта ишланмаган қанд лавлаги билан таъминланган. Республика йиғиштириб, олинган қанд лавлагининг барчаси ҳам корхоналарда қайта ишланмасдан, унинг маълум миқдори қайта ишланмаган ҳолатда аҳоли

истеъмоли учун ажратиларди. Масалан, 1943 йилнинг ўзида 20 700 тонна қанд лавлаги республика ташкилотлари ҳамда Тошкент шаҳри ва вилояти, Бухоро вилояти аҳолиси ўртасида тақсимланган[9]. Шунингдек, 1943 йил ҳосили ҳисобидан Тошкент шаҳридаги жамоат ошхоналари учун кунига 30 вагон қанд лавлаги юборилгани маълум[10].

1943 йил 17 сентябрдан 17 октябргача эса Ўзбекистондан Украинанинг озод этилган хуудларига 3 636,7 центнер дон, 1075 бош йирик қорамол, 7 989 бош қўй ва эчки, 295 центнер сабзавот, 1 975 центнер қуритилган мева, 34,5 центнер гўшт ва ёғ ҳамда 1 018,5 центнер бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари жўнатилди[11]. Умумий ҳисоб китобларга кўра, Ўзбекистондан Украинага жами 200 000 бош чорва юборилди[12]. Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, шу йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги чорвачиликка эмас, асосан пахтачиликка ихтисослаштирилган эди.

Ўзбекистон чорвачилиги армияни гўшт билан таъминлашда барча имкониятларни ишга солди. Ем-хашак ва озуқанинг етарли эмаслиги ҳолатида чорва моллари вазнда ортда қолиб кетдилар. 1942 йили республика бўйича гўштга топиширган 45 фоиз чорва моллари етарли вазнга эга эмас эди[13]. Бу ҳолатдан яна икки муаммо келиб чиқарди. Яъни, етарли вазнга эга бўлмаган чорва моли гўшти сифатида қониқарсиз эди. Иккинчидан, давлат гўшт режасини (тонна ҳисобида) бажариш учун 80 000 чорва молини қўшимча топширишга тўғри келган. Режани бажариш учун гўштга бузоқли сигирлар ҳам топшириб юборилади[14].

Шу билан 1941-1943 йилларда республикадан давлатга гўшт топшириш режасини бажариш учун икки имконият ва захираларни сарфлаб бўлинган эди. 1944 йили республика чорвачилиги тўлиқ инқироз ҳолатида эди. 1944 йилнинг биринчи чорагида давлатга мажбурий гўшт топшириш режаси Тошкент вилоятида 9,5 фоиз, Сурхондарё вилоятида 12,7 фоиз, Наманган вилоятида 16,1 фоиз, Фарғона вилоятида эса 18,6 фоизга бажарилди. Наманган, Сурхондарё, Хоразм, Қашқадарё вилоятлари ҳамда ҚҚАССРда Қизил Армия жамғармасига гўшт топшириш умуман барбод бўлган[15].

Урушгача бўлган йилларда республика қишлоқ хўжалигининг техника билан таъминланиши қониқарсиз аҳволда эди. 1943 йил биринчи ярмида республика МТСларининг эҳтиёт қисмлар етказиб берилди. Шу сабабли эҳтиёт қисмларининг етишмаслиги ва техник хизмат сифатининг пастлиги шароитида қишлоқ хўжалик техникаси ҳолати қониқарсиз даражага келади. Масалан, 1943 йили баҳорги чопиқ ишларига тайёр бўлмаган тракторлар сони Самарқанд вилоятида эса 28,7 фоизни ташкил этди[16].

Уруш йилларида бузилиб, эскириб яроқсиз ҳолатда келаётган қишлоқ хўжалиги техникасининг ўрни асосан уй ҳайвонларидан фойдаланиш эвазига тўлдирилди. Мавжуд вазиятда бошқа йўл ҳам йўқ эди. 1944 йилнинг 1 январига қадар республика колхоз ва совхозларида меҳнатга яроқли уй ҳайвонлари сонини, хусусан, отларни 369100 тага, туяларн 38019 тага ва эшакларни 1190720 тагача етказиш режалаштирилди[17].

Уруш йиллари деҳқонларнинг масъулияти ва фидокорона меҳнатига қарамасдан, уларга нисбатан мустабид тузумнинг ишончсизлик сиёсати ҳамон давом этаётган эди. Совет давлати колхоз қурилишининг бутун тарихи давомида колхоз ва совхозлар мулкани кўриқлашга алоҳида эътибор берди. Иккинчи жаҳон уруши йиллари ҳам бундан истисно бўлмади. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қандай камчилик ва суистеъмолчилик учун жиноий жавобгарлик жорий этилганди. Масалан, 1942 йил 24 октябрда Ўзбекистон ССР ҲКСнинг 1421-қарори билан Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг баъзи моддалари тўлдирилди. Унга кўра, қанд лавлагига ҳар қандай зарар етказиш, қанд лавлаги бўйича давлат давлат режасини бажаришга қарши тўсқинлик қилишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат барча мол-мулк мусодара қилинган ҳолда, ўн йилгача озодликдан маҳрум этиш билан жазоланадиган бўлди[18]. Иккинчи жаҳон уруши йилларида совет даври тарихшунослигида колхоз тизимининг иқтисодий устунлиги тўғрисидаги фикрлар кўплаб учрайди. Бу ҳақда 1945-1991 йилларда қатор илмий тадқиқотлар яратилди. Уларнинг баъзиларида уруш йилларида қишлоқ хўжалигида ўсиш бўлгани ҳақида таъкидланади. Тадқиқотлар бундай фикрларда ҳеч қандай асос йўқлигини кўрсатмоқда. Юқорида берилган фикрлар ва далиллар уруш йилларида республика қишлоқ хўжалигида ҳеч қандай ўсиш бўлмагани ва умуман бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатиб беради.

Республика қишлоқ хўжалигида юзага келган мураккаб вазиятга қарамай, Ўзбекистон барча имкониятларини фронт, саноат ва аҳоли таъминотида йўналтирди. Уруш йиллари мобайнида республика деҳқонлари давлатга 4 148 000 тонна пахта, 82 000 000 пуд ғалла, 54 067 тонна пилла, 195 000 тонна шоли, 57 444 тонна мева, 36 000 тонна қуритилган мева, 159 300 тонна гўшт, 22 300

тонна жун ва бошқа кўпгина маҳсулотлар етказиб бердилар[19]. Иккинчи жаҳон урушида эришилган ғалаба фақат қурол-яроқ орқали эмас, озиқ-овқат, кийим-бош, дори-дармон сингари ҳар бир жангчи учун зарурлиги тенгсиз маҳсулот, ашёлар эвазига ҳам юз бергани борасида иккиланиш йўқ. Юқорида келтирилган ҳужжатли далиллар ва уларнинг илмий таҳлили эса, ғалабани таъминлашда ўзбек халқи, жумладан, деҳқонларнинг фидокорона меҳнатлари улкан амалий аҳамият касб этганини кўрсатади.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Москва.1961. С.168.
2. К.Насриддинов. Ўзбекистон 1941-1945 йил уруш йиллари даврида ирригация ва мелиорация ишлари // Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси. Тошкент. 1996. 174-бет.
3. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-839-фонд, 32-рўйхат, 3318-йиғма жилд, 16-варак.
4. Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.Москва. 1990. С.96.
5. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 2787-рўйхат, 3318-йиғма жилд, 265-варак.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тошкент.2000. 447-бет.
7. С.Тилекулов. Социалистические преобразования орошаемого земледелия Узбекистана. Ташкент. 1981. С.143.
8. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 4163-йиғма жилд, 122-варак.
9. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3753-йиғма жилд, 66-варак.
10. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3753-йиғма жилд, 6-орқа варак.
11. Советский тыл в Великой Отечественной войне. Москва. 1987. С.329.
12. История советского крестьянства. Том. 3. Москва. 1987. С.329.
13. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3753- йиғма жилд, 153-варак.
14. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3753- йиғма жилд, 153-варак.
15. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 4163- йиғма жилд, 17-варак.
16. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3774- йиғма жилд, 217-варак.
17. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3740- йиғма жилд, 47-варак.
18. Ўзбекистон Миллий архиви. Р-837-фонд, 32-рўйхат, 2289- йиғма жилд, 20-варак.
19. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 450-бет.

UO'K 81-13

**AXBOROT-QIDIRUV TEZAURUS (MUKAMMAL LUG'AT)LARDA VA BIR TILLI LUG'ATLARDA SOHA TERMINOLOGIK BIRLIKLARINING BERILISHI***S.A'zamov, PhD, Namangan muhandislik-qurilish instituti, Namangan*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada sohaga oid zamonaviy axborot manbalarini tahlil qilish qat'iy ravishda leksikografik tahlil metodologiyasiga muvofiq olib boriladi va manbalar ko'lami, lug'at uchun atamalarni tanlash mezonlari va ularni tavsiflash usullari tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** Tilshunoslik, to'qimachilik, yengil sanoat, terminologiya, leksikografik tahlil, ta'riflash vositalari, terminologik lug'at, tezaurus.

**Аннотация.** В данной статье анализ современных источников информации, относящихся к данной области, проводится строго в соответствии с методологией лексикографического анализа, а также анализируется объем источников, критерии выбора терминов для словаря и методы их описания.

**Ключевые слова:** лингвистика, текстиль, легкая промышленность, терминология, лексикографический анализ, описательные средства, терминологический словарь, тезаурус.

**Abstract.** In this article, the analysis of modern information sources related to the field is carried out strictly according to the methodology of lexicographic analysis, and the scope of sources, the criteria for choosing terms for the dictionary and the methods of their description are analyzed.

**Key words:** Linguistics, textiles, light industry, terminology, lexicographic analysis, descriptive tools, terminological dictionary, thesaurus.

Zamonaviy tilshunoslikda to'qimachilik va yengil sanoat terminologiyasi tizimining leksikografik tavsifi bir qator majburiy bosqichlarni amalga oshirishni talab etadi, ulardan biri mavjud terminologik lug'atlarning leksikografik tahlilidir. Lug'atlarning leksikografik tahlili, bir tomondan, mavjud lug'at manbalarida to'qimachilikka doir terminlarni ro'yxatdan o'tkazish, qayd qilish va ta'riflash vositalarini qo'llash jarayonining zamonaviy usullarini aniqlash maqsadida amalga oshiriladi. So'zlarni leksik ma'nolari bo'yicha guruhlash ular orqali ifodalanadigan tushunchalarning u yoki bu munosabatlariga asoslanishi, predmetlarning hamda borliq hodisalarining aloqalarini aks ettirishini V.I. Koduxov ko'rsatib o'tgan edi.[1] T.S. Sherbina ham leksik birliklarni tizim sifatida o'rganishning prinsiplarini umumlashtirib, lisoniy (semantik) va nolisoniy yondashuvlar hamda paradigmatic va sintagmatic parametrlarni aniqlashga e'tibor qaratgan. [2] Boshqa tomondan, tadqiqot natijalari nafaqat to'qimachilik terminlarining ma'nolari va ishlatilish xususiyatlari to'g'risida ma'lumot olish uchun vosita, balki unga taalluqli fragmentning tabiati to'g'risida nazariy bilimlarni rivojlantirish uchun material sifatida ham yagona ilmiy tushunchani yoritish imkonini beradi.

Biz tadqiqotimiz tahlili uchun sohaga oid quyidagi terminologik lug'atlarga davriy ketma ketlik asosida murojaat etdik, ular bir necha bor qayta nashr qilingan va ular hozirgi kunda professional matnlar bilan doimiy ravishda ishlaydigan tarjimonlar va mutaxassislar tomonidan keng qo'llanilmoqda. Ular orasida:

- Obrazsov M. Anglo-russkiy tekstilnyy slovar Xlopko-pryadeniye i tkachestvo. M.,1961;  
Rabinovich Z.Ye. Anglo-russkiy tekstilnyy slovar. Minsk, 1997;  
Courtaulds Vocabulary of Textile Terms. L., 1998;  
Encyclopedia of Textiles. Third Edition. By the Editors of American Fabrics and Fashions Magazine. Englewood Cliffs. N.Y., 1973;  
Rouette H.-K. Dictionary of Textile Finishing. Berlin - Heidelberg. 2002;  
Hirsch Textile Glossary English-French. Amsterdam, 1989;  
Celanese Corporation Man - Made Fiber and Textile Dictionary. N. Y., 1978;  
Vincenti R. Elsevier's Textile Dictionary. Amsterdam, 1993;  
The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary. Oxford, 1987;  
Obrazsov M. Inglizcha-ruscha to'qimachilik lug'ati. Paxta - yigiruv va to'qish. M., 1961;  
Pipenok V., Grigoryeva A., Jdanov Ya. To'qimachilik va tikuvchilik ishlab chiqarish bo'yicha inglizcha-ruscha-inglizcha lug'at. M., 2004;  
Rabinovich Z.Ye. Inglizcha-ruscha to'qimachilik lug'ati. Minsk, 1997;

Internet lug'atlari (Textile and Apparel Glossary [http:// www. apparesearch.com/](http://www.apparesearch.com/); Textile Glossary [http:// www.nvo. com/](http://www.nvo.com/);

Yengil sanoat sohasiga oid terminlarning ingliz-o'zbek-rus tillarida izohli lug'ati. Toshkent-2021. D.M.Yuldasheva.

To'qimachilik sohasiga oid terminlar lug'ati (ingliz, o'zbek, rus tillarida) Toshkent-2021. D.M.Yuldasheva.

Ushbu sohaga oid zamonaviy axborot manbalarini tahlil qilish qat'iy leksikografik tahlil metodologiyasiga muvofiq amalga oshiriladi va manbalar doirasi, lug'atga terminlarni tanlash mezonlari va ularni tavsiflash usullari o'rganiladi. Leksikografik tahlil natijalari foydalanuvchi va mutaxassislarning so'rovlari bilan birgalikda to'qimachilik terminologiyasini aks ettiruvchi lug'at foydalanuvchisining ehtiyojlari va duch keluvchi masalalarni yechimini aniqlaydi.

Har qanday lug'atni leksikografik tahlil qilishning asosiy sharti - bu lug'at megastrukturasi parametrlarini, so'zning tarkibiy qismlari va tashqi tuzilishining (so'z boshi, lug'atdan foydalanish bo'yicha qo'llanma, mazmun, qisqartmalar ro'yxati va boshqalar) berilgan manbaning makrostrukturasi (bosh so'zlarning butun xajmining ma'lumotnoma korpusidagi joylashuvi) va mikrostrukturasi (materialni aniq lug'at yozuvlarida tartibga solish usuli) iyerarxiyasi (morfoloqik va sintaktik, fonetik talaffuzi, etimologiyasi xususiyatlari)ga rioya qilishdir.

So'nggi yillarda tezauruslar muayyan tildagi barcha so'zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo'llanish holatlarini to'la-to'kis aks ettiradigan lug'at sifatida e'tirof etilmoqda. Qolaversa, ularning leksikografik shakli ingliz va boshqa xorijiy tillarning zamonaviy lug'atlarida, eng qulay, maxsus lug'atni o'z ichiga olgan shakl sifatida mustahkam joy oldi. Bundan tashqari tilshunoslik va terminshunoslikda ideografik lug'atlar ham mavjud. Ideografik lug'atlarni tuzishga birinchi urinishlar qadimgi davrlarga to'g'ri keladi. Biroq, ideografik leksikografiya o'zining eng yuqori cho'qqisiga 1852 yilda P. Rojerning lug'ati nashr etilgandan so'ng chiqdi. "Keyingi yillarda X. Kasares, P. Buasyer, T. Robertson, P. Robert, C. Make, P. Rue va boshqalarning ideografik lug'atlari ham nashr etildi". Bizningcha hozirgi texnik inqilob ehtiyojini bu kabi lug'atlar qondira olmaydi. Ideografik lug'atlarning ahamiyatini ta'kidlab, L.V. Ilyerba o'zining leksikografiyaning umumiy nazariyasi bo'yicha klassik ishida, ushbu turdagi lug'atlar kam ishlatilayotganligini ta'kidlagan[3]. Dastlab tezauruslar tuzish asosan o'quv-uslubiy maqsadlarni ko'zlagan, bunga quyidagi manbalarni misol qilib keltirish mumkin:

*Collins Thesaurus. The Ultimate Wordfinder from A to Z. Major new edition. Glasgow, 2002;*

*Collins English Dictionary & Thesaurus. 21 st century edition. General Consultant: J.M. Sinclair. Glasgow, 2002;*

*Collins Concise Thesaurus. Second Edition. Managing Editor: Lorna Gilmour. Glasgow, 2003 va boshqalar.*

Hozirgi kunda bu kabi vositalarga asoslangan vaziyat tubdan o'zgardi, chunki tezauruslarni qo'llashning yangi yo'nalishlari kashf etildi, bu esa tadqiqotchilarning ularga bo'lgan munosabatini tabiiy ravishda o'zgartiradi. Bularning barchasi ideografik lug'atlarni (tezaurus) leksikografiyaning tezaurus leksikografiyasi deb atash mumkin bo'lgan maxsus sohasiga ajratish masalasini oldinga olib chiqadi[4]. Semantik modellashtirish jarayonida semantik belgilardan (deskriptorlar) tashkil topgan semantik etalonlar (boshqacha qilib aytganimizda tezauruslar) o'rtasida ma'noni umumlashtiruvchi aloqalar paydo bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, "tezaurus" tushunchasi nafaqat semantik etalonni anglatadi, u insonlarning til va dunyo haqidagi bilimlari majmuini ham ifodalaydi. Bundan tashqari, "tezaurus" til birliklari va ma'noga ega birliklar tasnifi o'rtasidagi munosabatlar tizimini aniq ifodalaydigan maxsus lug'atdir[5].

Nazariy jihatdan tezauruslarning ilk shakli hozirgi ideografik lug'atlarning lingvistik funksiyalarini o'z ichiga olgan. Chunki ideografik lug'atni tashkil qilishning ideografik usuli ma'lum bir sohaning rivojlanish mantig'iga mos keladi va uning ma'nosi bo'yicha aynan o'sha soha terminini topish jarayonini osonlashtiradi. Ideografik lug'at o'z mohiyatiga ko'ra nafaqat ma'lumotnoma, balki sohaga doir (juda muhim) kitob bo'lib, o'quvchini zamonaviy ilm-fan nuqtai nazaridan u yoki bu tushuncha sohasi tuzilishi bilan tanishtiruvchi ilmiy manba hamdir. Bu haqida 1964 yil tezaurusining batafsil tarixini I.V. Voronsovaning Ingliz tilining tezauruslarini tarixiy va tipologik o'rganish ishida xam ko'rish mumkin[6]. Ushbu jarayon to'qimachilik va yengil sanoat sohasi mavzusining tematik maxsus lug'atini (ingliz tili materiallari asosida) yaratish dolzarbligiga e'tiborni jalb qilmay qolmaydi. Ushbu turdagi lug'at soha ixtisosligini shakllantirish nuqtai nazaridan terminologik tizim leksikografik tavsifiga oydinlik kiritishi mumkin edi. Vaqt o'tishi bilan tezauruslarning turlari takomillashib bordi va bu borada sohaga doir grafik

illyustratsiyalar asosida terminologik lug'atni tizimlashtirishda tayanch sifatida rasmi tezausni e'tirof etish lozim. Bu kabi grafiklar muayyan nazariy leksik tushunchalarga qo'shimcha amaliy ma'lumotlar berish orqali uning ma'nosini o'quvchi yanada yaxshiroq anglashi uchun xizmat qilgan. Masalan, 1981 yilda "Oxford University Press" nashr etilgan *The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary* lug'ati buning yaqqol namunasidir.

Mazkur lug'at to'qimachilik sohasidagi mutaxassislar va so'zlashuvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, bir tilli (inglizcha), o'rta hajmli, ideologik (differensial), tematik, bosma lug'at sifatida tavsiflanishi mumkin. Tarkibiy jihatdan ushbu manba (lug'at) megastrukturasi ingliz tilidagi leksikografiyaning so'nggi tendensiyalariga mos keladi. Lug'at ortiqcha, keraksiz ma'lumotlar bilan boyitilmagan maxsus leksikaga mo'ljallangan va kirish qismi, so'z va ilovadan iborat. Muqaddimada mualliflar nazariy jihatdan lug'at tuzish prinsiplarini ko'rib chiqishgan. Lug'at uchun terminlarni tanlash va hajmini aniqlash bilan bog'liq ko'rsatmalarni ko'rib chiqadilar, shuningdek belgilar va qisqartmalar ro'yxatini taqdim etadilar, jumladan, Am. - American, s - casti-ated (animal), coll. — colloquial, form. - formerly, joe. —jocidar v.b.). Mazkur qo'llanma ingliz tilini o'rta va yuqori darajalarda o'rganayotgan yoki ingliz tilida ishlaydigan keng kitobxonlar doirasi uchun mo'ljallangan. Ushbu lug'at asoschilari matn tarkibida rasm qo'llanmasining afzalliklarini quyidagicha tushuntiradilar: There are certain kinds of information which can be conveyed more readily and clearly by pictures than by definitions and explanations alone: an illustration will help the reader to visualize the object denoted by the word and to form an impression of the way in which objects function in their own technical field or in the everyday life of English-speaking countries. The layout of the illustrations and the text will be particularly useful to the learner. Each double page of the dictionary contains a list of the vocabulary of a subject together with a picture illustrating this vocabulary. This arrangement, and the presence of an alphabetical index, allows the book to be used in two ways: either as a key to the vocabulary of a subject or as an alphabetical dictionary in which the reader is referred to the section or sections in which the word is illustrated.

Tarj.: Ta'riflar va tushuntirishlarga qaraganda tasvirlar bilan yetkazish osonroq va aniqroq bo'lgan ma'lumotlarning ayrim turlari mavjud: illyustratsiya (ya'ni rasm) o'quvchiga o'z texnik sohasida yoki ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar kundalik hayotida shu so'z bilan ifodalangan ob'yektni va uni qanday ishlashini tasavvur qilishga va tushuncha shakllantirishga yordam beradi. Ilyustratsiya va matn tartibi talaba uchun ayniqsa foydali bo'ladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кодухов В.И. Лексико-семантические группы слов: лекция. – Л.: Просвещение, 1985. – С.5.
2. Щербина Т.С. О принципах изучения лексики как системы // Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Общественные науки, 1977. №3. – С.75.
3. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии //Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.
4. Карпова О.М., Коробейникова О.В. Словари языка писателей и цитат в английской лексикографии. М. 2007.
5. Атаева Н.С. Инглиз ва ўзбек тилларида банк-молия терминларининг лексик-семантик хусусиятлари фил.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) Диссертация иши 2021. 33-6.
6. Иванова Г.А. К вопросу о синонимии терминов (на материале лингвистической терминологии)/ /Научно-техническая терминология. Вып.1.М.,2006.
7. Atayeva N.S. Ingliz va o'zbek tillarida bank-moliya terminlarining leksik-semantik xususiyatlari fil.fan.bo'yicha falsafa doktori (PhD) Dissertatsiya ishi 2021. 33-b.
8. Azamov, S. (2022). The emergence of english and uzbek terms used in the field of textiles and light industry and their characteristics. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 3598-3602.
9. Botirova, P. X. (2016). Using modular object-oriented dynamic learning environment (Moodle) in NEPI. Молодой ученый, (3), 796-798.
10. Botirova, P., & Sobirova, R. (2019). Features of the translation of poetry into english. Theoretical & Applied Science, (6), 383-387.
11. Botirova, P. (2019). Modern problems of linguistics and methods of teaching english language. Теория и практика современной науки, (2 (44)), 28-31.

UO'K: 811.512.133'373.21

#### TOPONIMLAR YONDOSH FANLAR OBEKTI SIFATIDA

*O.Q.Abbozov, katta o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

**Annotatsiya.** *Toponimlarni yondosh fanlar obekti sifatida tahlil qilish tilshunoslik, tarix, etnografiya, madaniyatshunoslik va geografiya sohalaridagi ko'plab masalalarini hal etishda muhim vosita bo'lib, bir qator qimmatli ma'lumotlar va ilmiy dalillar olish imkonini beradi.*

*O'zbek tili leksikologiyasining tadqiq etilishi lozim bo'lgan muammolaridan biri toponimlar lug'aviy-ma'naviy o'ziga xosliklarini o'rganish hamda mavzuiy jihatdan tasnif qilish hisoblanadi.*

**Kalit so'zlar:** *Til va tafakkur, toponim, xoronim, oykonim, astionim, formant, komonim, agionim, oronim, dromonim.*

**Аннотация.** *Анализ топонимов как объекта смежных наук является важным инструментом в решении многих проблем в области языкознания, истории, этнографии, культурологи и географии, позволяет получить ряд ценных сведений и научных доказательств.*

*Одной из проблем лексикологии узбекского языка, требующей исследования, является изучение лексико-духовных характеристик топонимов и их тематическая классификация.*

**Ключевые слова:** *Язык и мышление, топоним, хороним, ойконим, астионим, формант, комоним, агсионим, ороним, дромоним.*

**Abstract.** *The analysis of toponyms as an object of related sciences is an important tool in solving many problems in the field of linguistics, history, ethnography, cultural studies and geography, and allows one to obtain a number of valuable information and scientific evidence.*

*One of the problems in the lexicology of the Uzbek language that requires research is the study of the lexical-spiritual characteristics of toponyms and their thematic classification.*

**Key words:** *Language and thinking, toponym, horonym, oikonym, astionim, formant, comonym, agionim, oronym, dromonim.*

Til insonlar o'rtasidagi aloqa-aralashuv vositasigina emas balki ularning ongu tafakkuri, yashash tarzi, tarixi, madaniyati, orzu-umidlari haqida ma'lumot beruvchi va hatto kelajagini ham belgilab beruvchi murakkab ijtimoiy-madaniy tushunchadir.

Bu nodir hodisa, insoniyatning buyuk belgisi faqat tilshunoslikning emas, balki ko'plab fan sohalarining qadim zamonlardan buyon o'rganish ob'ekti bo'lib kelmoqda. Aynan kummulyativ funktsiyasi sababli ham til avlodlar va ajdodlar o'rtasida ma'naviy ko'priq vazifasini o'tay oladi. Til – o'tmish, til – bugun, til bu – kelajakdir. Tilda tarixiy shakllarni o'rganish, tahlil qilish, baholash imkoni mavjud. Bu tili o'rganilayotgan xalqning o'tmishi haqida tasavvur hosil qilish va shuning barobarida bugungi ahvolini baholash va kelajagini bashorat qilish imkonini beradi. Aynan shu belgisiga ko'ra, til jamiyat hayotida o'ta qimmatli ma'naviy boylikka aylanadi.

Til materiallari insonlarning o'zaro muloqot jarayonidagi ongli faoliyati natijasi sanaladi. Bu o'rinda faoliyat inson omili bilan chambarchas bog'liq ma'noga ega bo'lib, lug'atlarda bu tushunchaga, inson hayotining, uning voqelikka nisbatan faol munosabatining ro'yobga chiqish formasi, deya ta'rif beriladi. Inson faoliyati turlari orasida eng asosiysi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Nutqiy faoliyat esa insonlarning voqelikka munosabatini ro'yobga chiqarishda eng muhim jarayonlardan biridir. «Har qanday matn ortida lisoniy tizimlarni egallagan muayyan shaxs turadi», deb yozadi taniqli rus tilshunosi Y.N.Karaulov.

Joy nomlari tilning eng faol va tarixiy voqealarga aloqador sohasi sanaladi. Chunki tarixiy hodisalarni qayd etishda makon va zamon tushunchalari ustuvorligi mavjud ekan, joy nomlarining muhim ahamiyatga ega ekanligi o'z tasdig'ini topadi. Shu ma'noda joy nomlari masalasi azaldan ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib, bu birliklar o'zida xalqlar tarixi, madaniyati va tafakkuri hamda o'zligini namoyon etadi. Aynan katta ijtimoiy ahamiyatga molikligi sababli ham, mazkur masalalar fanda nafaqat tilshunoslar, balki adabiyotshunoslar, etnograflar, tarixchilar, arxeologlar, siyosatshunoslar, madaniyatshunoslar, harbiylar va hatto juda tor mutaxassisliklar egalari bo'lgan xazina izlovchilar uchun ham qiziqarli mavzular mundarijasini taqdim etib kelgan. Har bir fan yo'nalishi vakillari o'z tadqiqot predmetiga ko'ra, bu sohani turli maqsadlar bilan turli jihatdan talqin etganlar. Bu haqda rus olimi V.A.Nikonov o'z asarlarida batafsil ma'lumot berib, joy nomlari masalasi bilan qiziquvchi soha vakillarining tadqiqot predmeti haqida o'z ilmiy mushohadalarini bayon etgan. Xususan, tilshunoslik sohasida joy nomlari eng qadimgi yozma manbalarda tilga olinadi. Bu manbalarda joy nomlarining, asosan, onomastik xarakteri ahamiyatli bo'lib, ularni leksikogrammatik jihatdan tadqiq etish tilshunoslikning keyingi davrlariga to'g'ri keladi.

Joy nomlarini o'rganish turli sohalar bilan tutashadi. Bunda joy bilan bog'liq atamalar, eng birinchi navbatda, jo'g'rofiya fani bilan aloqadorlik hosil qiladi. Jo'g'rofiya fani olimlari joy nomlarini, asosan, ajratish, farqlash uchun xizmat qilib ularning ma'nosi, qaysi asos yoki tildan olinganligiga ahamiyat berilmaydi. Unda, asosan, shu nom bilan belgilangan hududlar iqlimi, o'ziga xosliklari, tabiati va yilning turli fasllaridagi o'zgarishlar, tuproq, suv, resurslar va boshqa shu kabi jihatlari yoritiladi. Farg'ona vodiysi hududi jo'g'rofik xususiyatlari o'rganilgan tadqiqot ishlari talaygina. Jumladan, geografiya fanlari doktori Y.Ahmadaliyev «Farg'ona viloyati toponimlari» deb nomlangan qo'llanmasida Farg'ona viloyatida

mavjud 200 dan ortiq joy nomlari izohini keltirish bilan birga, toponimika fanining rivojlanish tarixi, toponimlar paydo bo'lishining geografik tamoyillari, joylarga nom berish va qayta nomlashning huquqiy asoslari haqida ham o'z mutaxassislik doirasidan kelib chiqqan holda, asosli fikrlarni beradi.

Joy nomlari bevosita tarix bilan aloqadordir. Tarix fani til materiallari asosida tarixiy voqealarni ilmiy asoslaydi, o'z navbatida, til bosqichlari tarixiy voqealar bilan chambarchas bog'liq ravishda evrilishlarga uchraydi. Ayniqsa, joy nomlari ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'zida yaqqol aks ettira oladigan muhim omillardan biri sanaladi. Shu ma'noda toponimika sohasi tarix fani bilan ham yaqin aloqador. O'zbekiston tarixi, xususan, Farg'ona tarixiga oid ko'plab tadqiqotlarning, deyarli, barchasida joy nomlarining o'ziga xos tarzda qo'llanilishini uchratish mumkin. Chunki tarix nima, qachon, qayerda uchligi mushtarakligida tadqiqotlar olib borar ekan, qayerda so'rog'ining tahlilida joy nomlariga murojaat etmaslikning iloji yo'q. Aynan Farg'ona vodiysi toponimlarini monografik tarzda tadqiq etgan tarixchi olim S.Gubayeva o'zining «Этнонимы в топонимии Ферганской долины» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida etnonimlarining tarixiy manbalari, kelib chiqishi, tarqalish areali va statistik tahliliga doir muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Bitta tadqiqot ob'ekti ustida olib borilgan ishlar fanning turli-tuman sohalariga aloqador bo'lishiga qaramay, o'zaro umumiy tasavvurning hosil bo'lishi va mazkur masalalar talqinida to'g'ri mulohaza yuritishga yordam beradi. Azaldan fan sohalar va tarmoqlari orasida o'zaro hamkorlik mavjud bo'lgan, bugungi kunga kelib, bunday munosabatlardagi ijobiylik yanada teranroq anglanmoqda.

Toponimlar tilshunoslikda ko'proq paradigmatic munosabatlar asosida o'rganiladi. Toponimlar lug'atlarini tuzish an'anasi uzoq yillardan buyon davom etib keladi. Tilshunos olimlar E.Begmatov, N.Uluqovlar tomonidan yaratilgan onomastik terminlar lug'ati o'zbek tilshunosligida muhim manba sanaladi. Unda mamlakatimiz hududidagi juda ko'p toponimlar, oykonim va gidronimlar yig'ilgan, tartiblangan va tadqiqotlarning asosiy xarakterini o'zida namoyon etgan.

So'x tumani toponimlarini lingvistik jihatdan tadqiq etish bugungi kunda tilshunoslik bilan birga boshqa bir qancha sohalarining rivojiga ham hissa qo'shadi. So'x tumani Farg'ona viloyatining alohida siyosiy-jo'g'rofik ahamiyatga ega hududlaridan hisoblanadi. Shu sababli ham bu ma'muriy hududning toponimlarini tadqiq etish mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy masalalari hamda tarixiy nomlarning ko'p miqdorda saqlanib qolganligi jihatidan tarixiy-etnografik xarakterga ham egadir.

So'x tumani bugungi kunda ham aholi gavjum yashaydigan zonalardan biri, ammo uning ma'muriy-hududiy joylashuvi murakkab bo'lib, anklav zona hisoblanadi. Bu hudud toponimlari haqida tadqiqotlar olib borish shu jihatdan ham muhim va dolzarbdir.

So'x tumani tabiiy iqlim sharoiti bilan bog'liq rang-barangliklar ishda mazmunli mundarija yaratilishiga asos bo'ladi. Tog'liklar, suv havzasi va aholi yashash joylari bilan bog'liq nomlar tahlili ilm-fanning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shu bilan birga, Farg'ona viloyatining So'x tumani milliy tarkib jihatidan ham alohida xususiyat kasb etadi. Bu hududda qadimdan, asosan, etnik tojiklar, qisman o'zbeklar, qirg'izlar birga yashab keladilar. Toponimlarning shakllanishida bu jihatlar barchasi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Hududning onomastik tabiatli birliklari lisoniy belgilariga ko'ra o'rganilganda, boshqa hududlarning nomlanishida ham kuzatilgani singari milliy, madaniy, tarixiy va siyosiy munosabatlar o'z ta'sirini ko'rsatadi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 110 б.
2. Губаева С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. – Ташкент: Фан, 1983 – 245 с.
3. Ibragimova, E. I., Zokirov, M. T., Qurbonova, S. M., & Abbozov, O. Q. (2018). Filologiyaning dolzarb masalalari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy internetkonferensiya materiallari: Ilmiy ishlar to'plami. Farg'ona, 113.
4. Abbozov, O. Q. (2021). General properties of oronyms. ISJ Theoretical & Applied Science, (12), 389-391.
5. Abbozov Oxunjon Qayumjonovich, & Abbozova Firuza Bahodirovna. (2023). Oronimlarning o'ziga xos xususiyatlari. Scientific Impulse, 2(14), 136–140.
6. Mahamadzoda, A. P. (2022, December). Saif Farghani und die situation seines lebens. //International scientific research conference (Vol. 1, No. 9, pp. 33-35).
7. Maxamadzoda, A. P. (2022). Life and Works of Saifiddin Muhammad Fargani. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(11), 127-132.

UDC 82.0

### THE ESSENCE OF ETHNOLINGUOCULTURAL CONSCIOUSNESS

Z.Z.Abulova, Senior Teacher, Bukhara state university, Bukhara

*Annotatsiya. Etnolingvomadaniy ong - bu milliy madaniyat va millat psixologiyasining xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan dunyoning madaniy jihatdan aniqlangan o'zgarimas manzarasi. Ushbu maqolada*



*etnolingvomadaniy ongning mohiyati, tushunchalari, dunyoning kontseptual manzarasi va dunyoning lisonoy, etnolingvomadaniy ongning individual va ijtimoiy shakllari ko'rib chiqiladi.*

**Kalit so'zlar:** *Kontsept, kognitiv, lingvistik, etnolingvomadaniyat, dunyoning lisoniy manzarasi, dunyoning kontseptual manzarasi, lingvomadaniyat, verballashuv.*

**Аннотация.** *Этнолингвокультурное сознание – это культурно детерминированная инвариантная картина мира, соотношенная с особенностями национальной культуры и психологии нации. В данной статье рассматриваются сущность этнолингвокультурного сознания, концепт, концептуальная картина мира и языковая картина мира, индивидуальные и социальные формы этнолингвокультурного сознания.*

**Ключевые слова:** *Концепт, когнитивный, лингвистический, этнолингвокультурология, языковая картина мира, концептуальная картина мира, лингвокультурология, вербализация.*

**Abstract.** *Ethnolinguocultural consciousness is a culturally determined invariant picture of the world, correlated with the characteristics of national culture and psychology of the nation. This article deals with the essence of ethnolinguocultural consciousness, concepts, conceptual view of the world and linguistic view of the world, individual and social forms of ethnolinguocultural consciousness.*

**Key words:** *Concept, cognitive, linguistic, ethnolinguoculture, linguistic view of the world, conceptual view of the world, linguocultural, verbalization.*

The objective, real world is reflected in the psyche of a person so that this reflection represents an image of the world - a conceptual complete picture of the world. And verbalization of the conceptual view of the world is a linguistic view of the world. It is rightly emphasized that the linguistic picture of the world cannot be identified with the image of the world of a person using language.

For modern psycholinguistic science the linguistic picture of the world is smaller and poorer than the image the world and reflects only a small part of it.

Ethnolinguocultural consciousness is a culturally determined invariant picture of the world, correlated with the characteristics of national culture and psychology of the nation. The basis of the worldview of every nation include the lives of its own system of objective meanings, social stereotypes and cognitive schemes that determine the ethnicity of national consciousness as a separate for the individual and society as a whole.

Therefore, ethnolinguocultural consciousness exists both in individual and social forms. Ethnolinguocultural consciousness is not identical with the linguistic picture of the world, because it does not only include conscious, structured and verbalized knowledge, but also subconscious ideas. Culturally conditioned consciousness integrates knowledge about cultural objects, perspectives, rules and norms of communicative behaviour. Ethnolinguocultural consciousness is a combination of cognitive-emotive and axiological structural, national marking, which ensures their variability belonging from one culture to another. The specific features of national view of the world will be obvious in the process of intercultural communication.

The basic functions of ethnolinguocultural consciousness are the same as the functions of a picture of the world – interpretive (implementation of the vision of the world) and regulatory. Existence of a single ethnolinguocultural consciousness can be nationally internally integrated and at the same time externally delimit representatives of the same ethnic community. Ethnolinguocultural consciousness mediates acts of world perception and worldview and carries out the construction of subjective images of objective world, using a special arsenal of functional units.

The image of ethnolinguocultural consciousness is constituted by functional/operational units of three spaces: linguistic, cognitive, cultural. Cognitive space consists of such functional units, frame structures, concepts, concept sphere. The cultural space includes culturemes, mythologems, rituals, cultural standards, symbols, and to the linguistic – linguistic universals, prototypes and linguistic markers of national cultural consciousness (NMNC).

Linguistic, cognitive and cultural spaces are structured and consist of those molecular-like units in certain relationships with each other in a special way in their structure, each of which carries a separate quantum of information. In this case it is advisable to use the term “information” to denote an unordered collection of information about anything that does not exclude entropy, and to distinguish it from the term “knowledge”, under which is understood as an organized system united by a common space ordered facts.

Treating “knowledge” and “information” as relative identical concepts, it is also important for us that the term “information” implies “something coming to a person through different channels, regiven and

encoded, processed upon entry into as different sensations, signals or stimuli during the perception of the world..."

Thus, the functional units of ethnolinguocultural consciousness can be qualified as a special way of law-coordinated structures of knowledge representation in language, having a certain coholding and used for cumulation and transmission of information. Thus, the functional units of ethnolinguocultural consciousness can be qualified as a special way of law-coordinated structures of knowledge representation in language, having a certain coholding and used for cumulation and transmission of information.

Visual representation of the interaction model of functional units can be represented as an iceberg. This provision is quite important for us, because such mental constructs, such as representations, concepts, concept spheres, are in "underwater" part and are explicated by a complex of functional units of linguistic and cultural spaces. As for the functional cognitive unit, we do not single out metaphor, the main feature of which is that it can act as a unit of three spaces: cognitive, cultural and linguistic [Lakoff, Johnson, 1980], [Lakoff, 1987]. When addressing such people who have come to cognitive linguistics from Gestalt psychology to concepts such as "background", "figure" we support the idea of differentiated perception of more relevant information formation and its further extrapolation, which is explained by various per-conceptual properties. [Demyankov, 1992].

We can distinguish three angles in the interpretation of the "concept": linguistic cognitive, linguoculturological and psycholinguistic. Representatives of Linguocognitive direction Z.D. Popov and I.A. Sternin, drawing on the works E.S. Kubryakova and N.N. Boldyrev, define the concept as a global unit, an ideal essence that is formed in the human mind. Concepts are encoded in the mind by units of a universal subject code, which have a subject-shaped character, but with an increase in the level of abstraction any concept gradually turns from a sensory image into an essentially mental property.

It seems important in the psycholinguistic approach that the concept is interpreted not as a "hopelessly frozen entity" (A.A. Zalevskaya), but as structure prone to modification: concepts expand, merge, i.e. are subject to distortion and mutation. Thus, a time parameter directly related to the dynamics and transformation of concepts. Based on the fact that the subject is at the same time a representative of a certain local society (in our terminology – ethnolinguocultural community), and individual, A.A. Zalevskaya distinguishes between invariant and individual concepts. Individual concept is defined as "spontaneously functioning in cognitive and communicative activities" individual's basic perceptual-cognitive-affective formation dynamic of a psychological nature, subject to the laws of human mental life century and, as a result, in a number of parameters different from the concepts and meanings as products of scientific description from the standpoint of linguistic theory".

Individual concepts are manifested primarily in the results of aesthetical speech activity, i.e. literary texts where they appear as units of the author's individual consciousness and forming his conceptual system themes.

The notion of an "individual concept" can be interpreted in a variety of ways. One interpretation could be related to the concept of individuality and personal identity. In this sense, an individual concept could refer to the unique attributes, characteristics, and experiences that define a person as an individual.

Another interpretation could be within the context of cognitive psychology and philosophy of mind, where the concept could refer to the mental representations that individuals hold about specific objects, ideas, or entities. These individual concepts are shaped by personal experiences, cultural background, and cognitive processes.

Furthermore, in the realm of marketing and branding, individual concepts could be associated with the way individuals perceive products, services, or brands based on their personal preferences, values, and experiences.

It's important to note that the term "individual concept" may have different meanings in various fields, so understanding the specific context in which it's being used is crucial for providing a more precise explanation.

The concept of "ethnolinguocultural consciousness" refers to the awareness and understanding of the interconnectedness of language, culture, and ethnicity. It encompasses the recognition that language is deeply intertwined with cultural and ethnic identities, and that these elements influence and shape individuals' perceptions, behaviors, and interactions with their environment and society.

Ethnolinguocultural consciousness involves an appreciation of the diverse ways in which language and culture intersect, impacting practices, traditions, expressions, and social dynamics within a community or society. It also involves an understanding of the power dynamics and historical contexts that influence

language use and cultural norms within a given group. This concept is particularly significant in the fields of anthropology, sociology, linguistics, and cultural studies, as it sheds light on how language and culture are not isolated entities, but rather integral components of individuals' and communities' identities and experiences.

Furthermore, ethnolinguocultural consciousness plays a crucial role in promoting inclusivity, understanding, and respect for diverse linguistic and cultural practices, and in advocating for the preservation and empowerment of minority languages and cultures within broader social frameworks.

In essence, ethnolinguocultural consciousness calls for an informed and nuanced perspective that acknowledges the intricate connections between language, culture, and ethnicity, and seeks to foster greater cross-cultural understanding and appreciation.

#### REFERENCES:

1. Демьянков В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория //Язык и структуры представления знаний. М., 1992. С. 39-77.
2. Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. Калинин, 1977.
3. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность. М., 1998.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж. 1999.
5. Djurabayeva, D. N. Comparative analysis of magical jewellery and ornaments in English and Uzbek fairy tales. JournalNX, 7(06), 138-142.
6. Hardy C. Networks of meaning: A bridge between mind and matter. Wesport, Connecticut, London, 1998.
7. Lakoff G. The invariance hypothesis: Is abstract reason based on imageschemas?// Cognitive linguistics. 1990. № 1. P. 39-74.
8. Lakoff G. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago, 1987.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. Chicago, 1980.
10. Talmy L. Figure and ground in complex sentences // Greenberg et. al. (eds), Universals of human language. Stanford, 1978, Vol. 4. P. 625-649.
11. Rasulov Z. (2023). Lisoniy tejamkorlikning axborot ifodasidagi ortiqchalikka munosabati. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 42(42). [https://journal.buxdu.uz/index.php/journals\\_buxdu/article/view/10944](https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/10944)
12. Yuldasheva, F. (2023). Politeness research in modern linguistics. Scientific Journal of the Fergana State University, 29(1), 99. [https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol29\\_iss1/a100](https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol29_iss1/a100)

UO'K 82.0

## BUYUK BRITANIYA VA AQSH OLIY O'QUV YURTLARIDAGI TARJIMAGA OID FANLARNING O'QITILISHI

*N.S.Bafoyeva, doktorant, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy  
Z.Q.Teshaboyeva, dots., f.f.d., O'zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent*

**Annotatsiya.** Maqolada Yevropa universitetlarining tarjimaga oid va ularning tarjimon yaratish jarayonlari ko'rsatib o'tiladi. Tarjima inson ongini charhlaydigan va uni yangilik yaratishga undaydigan sohalaridan biri hisoblanadi. Shuni e'tiborga molikki turli tillarni biladigan barcha insonlar ham o'zlarini tarjimon deb atamaydilar, zero bu ilmi egasi bo'lmoqlik nafaqat boshqa tilda gapira olish yoki uni tushunish balki, maxsus bilimlar jamlanmasini ham talab etadi.

**Kalit so'zlar:** Oksford universiteti, Aberisvis universiteti, Surrey, Durham universiteti, Amerika, Boston, Jorjiya universiteti, Pompeu Fabra, Valensiya Yevropa universiteti, UNINT

**Аннотация.** В этой статье будут показаны самые известные переводческие университеты Европы и их процессы создания переводчиков. Перевод – одна из областей, которая освещает человеческий разум и побуждает его создавать что-то новое. Стоит отметить, что не все люди, владеющие разными языками, могут называть себя переводчиками, ведь для обладания этими знаниями требуется не только умение говорить или понимать другой язык, но и набор специальных знаний.

**Ключевые слова:** Оксфордский университет, Аберистуитский университет, Суррейский университет, Даремский университет, Америка, Бостон, Университет Джорджии, Помпеу Фабра, Европейский университет Валенсии, UNINT

**Abstract.** In this article, the most famous translation universities of Europe and their processes of creating translators will be shown. Translation is one of the areas that illuminates the human mind and encourages it to create something new. It is worth noting that not all people who know different languages can call themselves translators, because being the owner of this knowledge requires not only the ability to speak or understand another language, but also a set of special knowledge.

**Key words:** *University of Oxford, University of Aberystwyth, University of Surrey, University of Durham, America, Boston, University of Georgia, Pompeu Fabra, European University of Valencia, UNINT*

Tarjima tilshunoslikning alohida yo‘nalishi bo‘lib, ko‘ringanidek sodda emas balki, anchagina nozik mahoratni talab etadigan ijodiy jarayon, fan, san‘at va madaniyat deb atasak yanglishmagan bo‘lamiz. Malakali tarjimon turli tillarning tovushini, grammatikasini va ma‘nosini osonlik bilan ajrata olishi lozim, bu esa undan kuchli mehnat va yetarlicha salohiyat talab qiladi. Aynan mana shunday bilim va ko‘nikmalar tarjima fakulteti va yo‘nalishiga ega bo‘lgan ko‘plab universitetlarda va malakali ustozlar orqali o‘qitiladi.

Xususan, tarjima kurslarining asosiy maqsadi talabalarda tarjima qobiliyatini rivojlantirish, uning nazariyasi va amaliyotini chuqurroq tushunishga imkon berishdan iborat. Turli tarmoqlarga ega bo‘lgan bu kabi nazariyalar jumladan; tarjima nazariyasi va amaliyoti, badiiy tarjima, huquqiy va texnik tarjima, tarjima texnologiyasidan foydalanish talabalarni professional tarjimon sifatida faoliyat olib borish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va bilimlar bilan qurollantirishni ta‘minlashga mo‘ljallangan. O‘z o‘rnida talabalar muayyan yo‘nalishlarda ixtisoslashishi va tarjimaga oid o‘z ilmiy loyihalarini ishlab chiqishi, ular ta‘lim olayotgan oliygohning o‘quv dasturining mukammalligi va undagi mutaxassislarining mehnati samarasidir. Bu bo‘yicha ko‘plab Yevropa universitetlari misol bo‘lib xizmat qiladi. Buyuk Britaniya universitetlari til va adabiyotning asrlar oshib kelayotgan qudrati namoyandasi bo‘lib xizmat qiladilar; ular dunyodagi eng yaxshi tarjima kurslariga ega. Universitetlar talabalarga o‘zlarida tarjimonlik qobiliyatini shakllantirishda yordam berish uchun “State-of-the-art” infratuzilmalari va jahon standartlariga mos darajadagi muhitni jo etgan.

Zero, globallashib borayotgan dunyoda iqtidorli tarjimonlarga talab ortib bormoqda. Buyuk Britaniyadagi deyarli barcha tarjima kurslari Chared Institute of Linguists tomonidan akkreditatsiyadan o‘tgan hisoblanadi. Buyuk Britaniyada tarjima sohasining turli sohalaiga ixtisoslashgan universitetlari mavjud bo‘lib, quyida ular orasidagi eng mukammalashgan dasturga ega bo‘lganlari ko‘rsatilgan.

1. Oksford universiteti. Qiyosiy adabiyot va tanqidiy tarjima bo‘yicha turli yo‘nalishlarga ega fakultet-adabiyot, madaniyat va til o‘rganish kabi chorrahalar uchun mo‘ljallangan. U adabiyot va madaniyat nazariyasi, tanqidiy fikrlash, tarjimashunoslik, turli tillar va madaniyatlardagi adabiy asarlarning qiyosiy tahlilini chuqur mustahkamlashga qaratilgan. Universitetda talabalar o‘zlarining ilmiy qiziqishlarini rivojlantirish maqsadida qiyosiy adabiyot va tarjimashunoslik sohasida jahonga mashhur olimlar bilan yaqindan hamkorlik qilish imkoniyati yaratiladi. O‘quv dastur so‘ngida nomzodlar adabiy tahlil, tanqidiy fikrlash va tarjima bo‘yicha muhim ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar, bu ularga nashriyot, jurnalistika yoki madaniy diplomatiya sohalarida keyingi akademik tadqiqotlar olib borishga dastak bo‘lib xizmat qiladi.

2. Surrey universitetidagi tarjimonlik yo‘nalishi tarjima nazariyasi, professional tarjima amaliyoti, tarjima texnologiyasidan foydalanish kabi keng ko‘lamli tarmoqlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Shuningdek, talabalar huquqiy yoki tibbiy tarjima kabi tarjimaning muayyan yo‘nalishlari bo‘yicha ixtisoslashish va o‘z tadqiqot loyihalarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega. Talabalar turli xil tarjima resurslari va dasturlardan, jumladan, kompyuter yordamida tarjima qilish (CAT) vositalaridan foydalanishni ham o‘rganadilar. Surreyning tarjima bo‘yicha darajasi talabalarga tarjima va tarjimonlik bo‘yicha ilg‘or ko‘nikmalarni egallashga hamda tarjima nazariyasi va amaliyotini chuqur tushunishga yordam beradi. Qolaversa, bu universitetda talabalar professional tarjimon bo‘lib yetishish yoki doktoranturada o‘qishni davom ettira oladilar.

3. Durham universiteti ham yuqoridagi ilg‘or texnologiyalarni o‘zining tarjimonlikka bag‘ishlangan dasturida amalga oshiribgina qolmay, kurs davomida tarjima nazariyasi, badiiy tarjima va amaliy tarjima ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadida talabalarga professional tarjimonlar bilan ishlashga imkon beradi.

4. Aberisvis universiteti boshqa universitetlardan farqi uning tarmoqlari ixtisoslashishga yo‘naltirilganidir ya‘ni talabalar bu oliygohda bir nechta fanlar, jumladan tarjima nazariyasi, madaniy tarjima va tarjima texnologiyasini o‘rganibgina qolmay, adabiyot, yuridik yoki texnik tarjima kabi muayyan sohalarida texnik tarjimon sifatida ishlash uchun barcha zarur resurslar bilan qurollanadilar.

Sarhad bilmas tarjima sohasi Amerika Qo‘shma Shtatlarining ko‘plab mashhur universitetlariga ham yetib borganligini sir emas. Ushbu davlatning tarjima universitetlarida tarjimoni tadqiq qilish qobiliyatlari, ixtisoslashtirilgan tarjima, kompyuter yordamidagi terminologiya va tarjima, dasturiy ta‘minotni mahalliyashtirish va til sohasi uchun loyihalarni boshqarishga qaratilgan, biroq ayni paytda gumanistik tarjima va tarjimashunoslik bo‘yicha ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun keng qamrovli asos yaratishga mo‘ljallangan. Xususan, IAL universitetining bakalavr va magistr o‘quv dasturi talabalar uchun fransuz,

nemis, yapon, rus va ispan tillarida tarjimashunoslik va tarjima amaliyotini o'rganish uchun mustahkam poydevor vazifasini o'taydi. Tarjima sohasini egallash uchun zarur bo'lgan ilmiy ko'nikmalar va texnologiyalar o'qitishni ta'minlash dasturning oliy maqsadi bo'lib xizmat qiladi. Middlebury institutida ishlab chiqilgan texnik kurslar tarjima texnologiyasi, dasturiy ta'minot va veb-saytlarni mahalliyashtirish, tarjimani avtomatlashtirish, jarayonlarni standartlashtirish, IT jarayoni strategiyalari va loyihalarni boshqarish vositalarini qamrab oladi. "Tarjima va tarjimonlik" dasturida tegishli matnlarni tarjima qilish va talqin qilish orqali ish tillarining yozma va og'zaki jihatlarini egallashni kuchaytiriladi.

Nyu-York shtatidagi Binghamton shtat universitetida tarjimashunoslik bo'yicha PhD darajasi Qo'shma Shtatlardagi ilk oliygoh, talabalarni professorlik darajasiga ham, ilmiy tadqiqotlarga ham, jumladan, tadqiqot asosidagi tarjimaga ham tayyorlaydi va turli xil ma'lumotlarga moslashish uchun individual fanlararo kesishishni taklif qiladi. Kurslar tarjimashunoslik tarixi va an'analari, qiyosiy adabiyotlar, madaniyat va mustamlakachilikdan keyingi davrshunoslik, milliy adabiyotlar va yirik arboblardan, falsafa va pedagogika, shuningdek, individual ta'lim dasturlariga qaratilgan. Dallasdagi Texas universiteti qoshidagi Tarjimashunoslik markazi 1980 - yilda badiiy tarjimalarni ilmiy tahlil qilish va yaratishni qo'llab-quvvatlash, dunyo bo'ylab yozuvchilar, olimlar va noshirlar bilan hamkorlik qilish, tarjimonning vositachi sifatida ko'rinishini oshirish maqsadida tashkil etilgan bo'lib. U madaniyatlar o'rtasida innovatsion tarjima ustaxonasi pedagogikasini rivojlantirish va "Translation Review" xalqaro jurnaliga asos solgan.

Shu bilan birga, bu yerdagi yuqoridagi jarayon talabalarga boshqa ilmiy kontekstlarni fanlararo nuqtai nazardan o'rganish imkonini beradi, shu bilan ularning tarjimashunoslik haqidagi tushunchalarini boyitadi va ularni ixtisoslashgan darajaga qaraganda kengroq turli amallar bajarishga tayyorlaydi. Tarjimashunoslik markazi va San'at, gumanitar fanlar fakultetidagi professor-o'qituvchilar talabalar bilan yaqindan hamkorlik qilib, uchta ilmiy yo'nalishdan birini yoki bir nechta bo'yicha keng umumiy ma'lumotni ta'minlovchi tarjimashunoslik dasturiga ham alohida e'tibor qaratadilar.

Umumiy sertifikatlar tarjimashunoslik bo'yicha magistr darajalari kabi ishlaydi. Ular tarjimonga chet tilini chuqur o'rganish, shuningdek, kasbga oid kurslarni o'tash imkonini beradi. Yuridik tarjima va tarjimonlik sertifikatlari nomzodlarni yuridik va sud zalida ishlashga tayyorlaydi. Biroq shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, sud tarjimoni bo'lish uchun ingliz va chet tili bo'yicha davlat imtihonidan o'tish kerak. Sertifikat dasturi nomzodlarni huquqiy tilga, sud zalida tarjimonning professional xulq-atvoriga va davlat sud imtihoniga tayyorgarlik ko'rishga e'tibor qaratish orqali huquqiy sharoitda tarjimonlik qilishga tayyorlashga yordam beradi. Xuddi shunday, tibbiy tarjima sertifikati shifoxonada yoki boshqa tibbiy muassasada tarjimonlik amaliyotini bajarishga imkon berish uchun tibbiy tilni shakllantirishga mo'ljallangan. Ma'lumot o'rnida, ushbu sertifikat dasturlari vaqt va narx jihatidan farq qiladi, lekin ularning aksariyati professional talaba uchun mo'ljallangan va tunda yoki ikki haftalik majburiyatlarda bir yildan ikki yilgacha bo'lgan muddatda amalga oshiriladi.

Washingtonda Amerika universiteti fransuz, rus yoki ispan tilidan ingliz tiliga tarjima bo'yicha bitiruv malaka sertifikatlariga ega. Sertifikat dasturi 15 kredit soatidan iborat bo'lib, tarjima va tilshunoslik bo'yicha ilg'or kurslarni ham o'z ichiga oladi. Boston universiteti xitoy, portugal va ispan tillarida ixtisoslashgan jamoat, yuridik va tibbiy tarjimonlik bo'yicha professional mutaxassislariga ega yo'nalishlari bilan mashhur. Dastur tilshunoslik texnikasi va tarjimonlik kasbining axloqiy jihatlariga e'tibor qaratadi va talabalarni til ixtisosligi bo'yicha o'qitadi. Mayami shahrida joylashgan Florida International universiteti tarjimashunoslik bo'yicha maxsus fakultetlar kesimida o'z faoliyatini olib boradi va o'quv dasturida, yuridik tarjima, sud tarjimonligi (ingliz/ ispan) bo'yicha maxsus fanlarga ega. 1980-yilda tashkil etilgan dastur bo'yicha ta'lim oluvchilar kechqurun va dam olish kunlarida ham ixtisoslashgan fanlar bo'yicha amaliy ishlar olib boradilar. Atlanta shahrida joylashgan va 1980-yilda tashkil etilgan Jorjiya shtat universitetining Tarjima fakultetlari yo'nalishlari bo'yicha fransuz, nemis va ispan tilidagi tarjimalar, shuningdek, tibbiy, yuridik va konferensiya tarjimoni uchun fransuz va ispan tilidagi tarjimonlik bo'yicha mutaxassisliklarga egadirlar. O'quv dasturi 15 semestr soatidan iborat bo'lib, unda qiyosiy stilistika, umumiy va ilg'or tarjima bo'yicha darslar hamda tarjima ustaxonasi mavjud.

Xulosa o'rnida, dunyo bo'ylab sarhadlar va madaniyatlaning turliliga, shak-shubhasiz yagona ekanligi, raqobatbardosh siyosatning mavjudligi har bir davlatning tarjima sohasida erishgan yutuqlari tarixi o'quv jarayonining ham bir biridan farqliligiga va boshqalari bilan tenglashmasligiga va albatta yagonaligiga sabab bo'ladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. [www//LINGUISTICS. Translation courses](http://www/LINGUISTICS.Translation%20courses)
2. [www//Ten top translation schools.](http://www//Ten%20top%20translation%20schools)
3. [www//Spain universities on translatio.](http://www//Spain%20universities%20on%20translatio)

4. www//Avstralian translation versions.
5. Salomov G'. Til va tarjima. Toshkent. 1966
6. Toshboyev M. Sinxron tajriba va uning hayotimizdagi o'rni. In library.uz
7. To'laganov M. Ilk tarjima- ilk tajriba. Ilmiy ish. Zangiota. 2018

UO'K 81-2

**SOMATIZMLARNING BADIY ASARDAGI QIYOSIY TAHLILI**  
**M.O.Batirkhanova, PhD, DSc doctorate, Fergana State University, Fergana**

**Annotatsiya.** Mazkur maqola somatik frazeologizmlar tushunchasi va ularning tasniflash masalalariga bag'ishlangan. Badiiy asar tarjimasi jarayonida o'girilayotgan tilning nafaqat madaniyati, tarixi, balki pragmatik jihatdan tinglovchiga asl ma'noni saqlagan holda yetkazish uchun frazeologik iboralar orqali tarjima qilinishi tahlil qilingan. Bunday tarjima asarlarida iboraning konnotativ bo'yoqdorligini yo'qotmaslik tarjimonning to'g'ri usuldan foydalanganligi ko'rsatib berilgan.

**Kalit so'zlar:** somatik frazeologizm, tasnif, guruh, olam manzarasi, milliy, kontsept, kategoriya, tana, tana a'zolari.

**Аннотация.** Данная статья посвящена понятию соматических фразеологизмов и их классификации. В процессе перевода художественного произведения анализируются не только культура и история переводимого языка, но и перевод посредством фразеологических выражений с целью донести до слушателя исходный смысл с прагматической точки зрения. В таких переводных произведениях не утрачивание коннотативной окраски фразы показывает, что переводчик использовал правильный прием.

**Ключевые слова:** соматический фразеологизм, классификация, группа, картина мира, национальный, концепт, категория, тело, части тела.

**Abstract.** This article is devoted to the concept of somatic phraseological expressions and their classification. In the process of translating a work of fiction, not only the culture and history of the translated language are analyzed, but also translation by means of phraseological expressions in order to convey the original meaning to the listener from a pragmatic point of view. In such translated works, not losing the connotative coloring of the phrase shows that the translator used the right technique.

**Key words:** somatic phraseologies, classification, group, world picture, national, concept, category, body, parts of body.

Badiiy asarlarda SFBlarni uchta turli tizimli tillarda qiyosan o'rganar ekanmiz, bunda uchta tilning har birida ushbu tillarda so'zlovchi millatning mentaliteti va fikrlash tarzidagi o'ziga xos farqlar yaqqol ko'zga tashlanadi. FBlar badiiy asar tiliga semantik ko'rk bag'ishlaydi, ayni paytda, nutqning emotsional-ekspressivligini ta'minlaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, uchta tilning qiyosiy tadqiqida badiiy asarda somatik iboralar o'zbek tilida nihoyatda ko'p qo'llanishi, ingliz va rus tillarida esa ular o'zbek tiliga nisbatan kam ishlatilishi hamda o'zbek tilida somatik frazeologizmlar so'zlovchining niyatini turli ottenkalar orqali ifodalashi ma'lum bo'ldi. Bunda milliy mentalitetning o'ziga xos farqi seziladi.

Badiiy tarjimaning nazariy masalalari, asarlar tarjimasiga doir maqola va dissertatsiyalar ustida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. O'zbek tarjimachiligi maktabi vakillari Sh.Shomuhamedov, N.Vladimirova, G.G'afurova, P.Tartakovskiy, N.Komilov, S.Salomova, Poshali Usmon o'g'li, M.Soliyev, D.G'ulomovalar shular jumlasidandir.

FBlarning ilmiy tadqiqi til sohiblariga olam manzarasini chuqurroq ifodalashga yordam beradi. Madaniyatlardagi turfalik tilning somatik frazeologiyasida ham ko'zga tashlanadi. Bu esa FBlarni bir tildan ikkinchi tilga o'girishda ayrim muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. FBlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda hamma vaqt ham muvofiqlik uchrayvermaydi. V.N.Komissarovning "...tarjima bu nafaqat tillar, balki madaniyatlararo o'zaro ta'sir hamdir", degan fikrlari yuqoridagi fikrimizni asoslaydi. [2, 1]

O'zbek adabiyotida A.Qahhor, A.Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, G'afur G'ulom, P.Qodirov, O.Yoqubov, O'Hoshimov, Said Ahmad kabi atoqli yozuvchilar yaratgan asarlarda o'zbek xalqi ma'naviyatini, madaniyatini milliy mentalitetini yorqin namoyon etadigan milliy obrazlar mavjud. [2, 1]

SFBlar sinonimlari orqali ham ta'riflanadi. Biz somatizmlarda sinonimik munosabatlarni hamda ularning bu jihatdan turli konnotatsiyalarga egaligini tavsiflab berdik. Shuningdek, SFBlarning og'zaki nutqda va badiiy matnlarda qo'llanilishi, frazeologik iboralarning sinonimik qatoridan tarjimada eng muqobilini ko'rsatib berishga harakat qildik.

Matnda yoki nutqda tarixiy, madaniy, geografik, milliy pragmatik axborotlarni ifodalovchi realiyalar tarjima tilida kalъkalash, izohlash, tushuntirish, matn ichida yoki ostida iqtibos keltirish usullaridan foydalanishni taqozo qiladi.

*Chol-kampir qishloqqa borishsa boshiga ko'taradi, uyning to'rini shularga bo'shatib beradi.*  
(O.Yoqubov, Diyonat)

*А когда старики приезжали к нему в кишлак, он оказывал им все почести, отдавал им лучшую комнату.*

M.Abdurahimov lug'atining o'ziga xos jihati shundaki, ushbu lug'atshunos FBlarning analog variantini ham keltirib o'tadi. Tarjimada boshga ko'tarmoq somatik frazeologik birligi rus tilida nositъ na rukax deb berilgan.

Shu o'rinda G'.G'ulomning "Shum bola" asarini tahlil qilgan holda, ularga rus va ingliz tillaridagi o'zimizning muqobil variantlarimizni keltirib o'tamiz. Ushbu qissada "ko'z" komponentli juda ko'p iboralar qo'llangan. Jumladan, ko'z tikmoq, ko'ziga issiq ko'rinmoq, ko'zi to'ymaydi, ko'zi tor, ko'zi yoridi, ko'zini moshdek ochmoq, ko'zlari uchib turmagan, ko'ziga qon to'lgan, og'zimdan tushmaydi, boshimdan kechirganlarim, qulog'imdan ketmaydi, quloq solib kabi iboralar hamda ushbu gapdagi: "Novcha yigit suzgan bo'zadan ozgina tatib ko'rib, birinchi oyoqni Sultonga uzatdi." Iboraning rus tiliga tarjimasi "*Потом он попробовал процеженное питьё на вкус и протянул чашу Султану*" tarzida berilgan. Pragmatik ta'sirni ta'minlash uchun tarjimon *чаша* so'zidan foydalanmoqda. Lekin, bizning fikrimizcha, oyoq so'zining o'rniga rus tilidagi *поз* so'zini olgan ma'qulroq edi. Tarjimada tarjimon kalka usulidan foydalandi, lekin ilgari vaqtlarda hayvonlarning oyoq yoki shoxidan ichimlik idishi yasalgan. *Чаша* so'zi esa oltin, kumush, mis kabi turli metallardan yasalgan idish ma'nosini ifodalaydi. [2, 1]

O'zbek tilida SFBlar o'zining emotsional-ekspressivligi bilan ajralib turadi. Ushbu gaplarda "Men nafasim og'zimga tiqilgan holda ularga voqeani aytdim" degan iborani rus tarjimoni A.Naumov (1984) rus kitobxoniga quyidagicha yetkazib bermoqda: "*Едва переводя дух, я рассказал им о случившемся*"; "*икки бармогини бурнимга тикиб бораманми*" rus tiliга эса "*ходи-ил, рабо-тал, только на лохмотья и заработал!..*". [2, 1]

Har qaysi tilda FBlar ushbu tilning milliy xususiyatlarini namoyon etadi. Shuning uchun bir til doirasidagi lingvomadniy xususiyatlarni ifodalash uchun ayrim FBlarning analog varianti to'g'ri kelmasligi ham mumkin.

Asliyat va tarjima matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tarjima matnining ba'zi o'rinlari mazmunan asliyatdan sezilarli darajada yiroq bo'ladi. Shubhasiz, tarjima asar asliyat matnning o'rnini bosa oladigan matn bo'lishi kerak.

SFBlarning pragmatik xususiyatlarini turli kontekstlarda ko'rib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, metaforik FBlarning kommunikativ imkoniyatlari chegaralanmagandir. Shu bilan birga, somatizmlarning kelib chiqishi, FBlar pragmatik funktsiyasini amalga oshirish faqat kommunikativ jarayon doirasida sodir bo'ladi. Badiiy adabiyotda SFBlar tarjimalariga oid ayrim izohlar va sharhlarga ko'proq o'rin berilishi oqibatida adekvat o'girilmagan holatlar ham uchraydi. Garchi tarjimonlar bu o'rinda rus va ingliz tili retseptori ehtiyojini hisobga olgan bo'lsalar-da, bu tarjima oqibatida kelib chiqadigan matn g'alizligini ko'zdan qochirganlar. Natijada, SFB tarjimalarda to'la ifodalanmay qolgan. Shunday ekan, bu jihatlar tarjima amaliyotiga kirishishdan oldin shu xalq tili, tarixi, madaniyati, urf-odatlaridagi nozikliklarni to'la o'rganishga undaydi.

"Shum bola" asari tarkibidagi somatik FBlar ishtirok etgan quyidagi misralar tahlilida buni yana ham aniqroq ko'rishimiz mumkin: Hamyonni, pulni, uzukni menga olib berdilar. Lekin bir yarim tanga cho'tal olib qoldilar. Shunday qilib, o'rtoqlarim bilan qilingan garovni yutdim.

– *Ie, sho'rlik begunoh kosib yigit qulog'ini ushlab ketaverdimi?*– dedim.

– *Yo'q, birpas qamalib yotdi, keyin bechoraga rahmim kelib, mirshabga bir so'm pora berib, yigitni qutqazib yubordim, da'vom yo'q, dedim. Yigit bechora xursand bo'lganidan bo'ynimdan quchoqlab o'pib...*  
[1, 2]

Rus tiliga tarjimasi:

*Привели нас к аксакалу, пересчитали деньги, вышло, конечно, по-моему, ну, мне и отдали кошелек, только взяли полторы таньги магарыча! Ловко, а?*

– *Ловко... — еле выдавил я из себя. — А что тот... растяпа?*

– *Ха-ха, посадили его, что ж еще! Ну, не бойся, он недолго сидел, я над ним сжалился, дал полицейскому рубль — взятку и освободил этого дурачка, — сказал, что у меня нет к нему претензий. Ты бы видел, как он обрадовался! Ха-ха-ха... обнимал меня... целовал... хе-хе...* [2, 1].

Badiiy asar tarjimasida jarayonida o'girilayotgan tilning nafaqat madaniyati, tarixi, balki pragmatik jihatdan tinglovchiga asl ma'noni saqlagan holda yetkazish uchun frazeologik iboralar orqali tarjima qilinishi maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bunday tarjima asarlarida iboraning konnotativ bo'yoqdorligini yo'qotmaslik tarjimonning to'g'ri usuldan foydalanganligidan darak beradi.

O'zbek tilida SFBlar o'zining emotsional-ekspressivligi bilan ajralib turadi. Ushbu gaplarda "Men nafasim og'zimga tiqilgan holda ularga voqeani aytdim" degan iborani rus tarjimoni A.Naumov (1984) rus kitobxoniga quyidagicha yetkazib bermoqda: "Едва переводя дух, я рассказал им о случившемся"; "икки бармогини бурнимга тиқиб бораманми" рус тилига эса "ходи-ил, рабо-тал, только на лохмотья и заработал!..".

FBlar tarjimasida biz ularning yashirin ma'no beruvchi xususiyatlariga alohida e'tibor berishimiz zarur. Har qaysi til millatning o'ziga xos betakror fikrlash jarayoni, mentalitetini ifodalaydi. Ayrim holatda FBning o'rninga qo'llanayotgan so'zlar tarjima qilinaotgan tilning xususiyatlarini namoyon eta olmaydi. Shuning uchun o'girilayotgan tilda kontekstning ma'nosini to'liq bera oladigan til vositalaridan foydalanish zarur.

Xulosa qilishimiz mumkinki, pragmatik omillar ekvivalentlikning tarkibiy qismi bo'lib, ularning kayta yaratilishi tarjimaning asliyatga kommunikativ jihatdan to'liq mosligini ta'minlaydi. Tarjimaning asliyatga pragmatik adekvatligi asliyat va tarjima sohiblarining bir xil axborotga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Ko'rinib turibdiki, hamma vaqt ham tarjimada FBlardan foydalanish mos ekvivalentni bera olmaydi hamda kontekst ma'nosini butunlay o'zgartirib yuborishi mumkin.

Tillararo diskursiv munosabatda pragmatik muammolar yuzaga kelar ekan, mutarjimning vazifasi tarjima jarayoni maqsadini to'g'ri anglagan holda, uni tarjima talabi, me'yor asosida kayta yaratishdan iboratdir. Har qanday tarjimaning pragmatik vazifasini amalga oshirish tarjimondan axborot qabul qiluvchining estetik ta'sirlanish darajasini birinchi o'ringa qo'yishini talab kiladi. Zero, haddan ortiq aniqlik pragmatik noaniqlikka olib kelishi, yozuvchi ko'zda tutgan ta'sirchanlikni yaratishga ojizlik qilishi mumkin. U yoki bu xalqning badiiy asarlari tarjimasida, pragmatik muvofiqlikni soqlagan holda, kitobxoniga asliyat ma'noni to'g'ri yetkazish uchun tarjimondan nafaqat tilshunoslik borasida bilimlarga ega bo'lish, balki o'girilayotgan tilning madaniyati, urf-odatlarini, tarixi, og'zaki so'zlashuv nutqidan xabardor bo'lishi ham talab etiladi. Bu esa, o'z o'rnida, asliyatning tarjima tiliga muvofiqlashishi, asar pragmatik xususiyatlarini saqlash imkonini beradi.

Ikki yoki undan ortiq tillarning FBlarini o'rganish va taqqoslash turli xalqlar madaniyati va mentalitetining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Ba'zan ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar tafakkuridagi farqlarni aniqlash ham mumkin.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гафур Гулом. Шум бола. Қисса. – Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. – Б.72.
2. Наумов А. Озорник, 1984.–Издания: ВСЕ 1, 1984. – 182 с.
3. Виноградов В. В., Лексикология и лексикография: Избранные труды, Москва: Наука, 1977
2. Кунин А. В., Фразеология современного английского языка, Москва: Издательство "Международные отношения", 1972
3. A. V. Koonin "Phraseology in Modern English" М – 1972
4. Gak V. G., Lvin Yu. I. translation Course: French. Moscow, 1970.- 59p.
5. Komissarov V.N. Modern translation. - М.: ЕТС, 2004. – 424p.
6. Kobiakova I.K. Translation aspects of quantitative phraseological units. – Research gate. 2017.- p.4.
7. Комиссаров В.Н. Прагматические аспекты перевода // Сб. научн. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. вып. 193. – М., 1982. С. – 57,62.

UDC 808.3

### LINGUISTIC FEATURES OF POLITICAL SPEECH (based on the example of B.Obama's Inauguration speech) Z.B.Djalilova, PhD, Bukhara State University, Bukhara M.Ibotova, master student, Bukhara State University, Bukhara

**Annotatsiya.** Quyidagi maqolada ingliz tilidagi siyosiy nutqning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Unda Barak Obamaning inauguratsiya marosimidagi nutqi lingvistik jihatdan tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** obrazli til, emotsional til, takrorlash, maxsus lug'at va terminlar

**Аннотация.** В данной статье рассматриваются особенности политической речи на английском языке. В ней анализируется инаугурационная речь Барака Обамы с лингвистического аспекта.



**Ключевые слова:** образный язык, эмотивный язык, повтор, специализированная лексика.

**Abstract.** The following article deals with peculiar features of political speech in English. It analyses Barack Obama's Inauguration speech from linguistic aspect.

**Key words:** figurative language, emotive language, repetition, specialized vocabulary

**Introduction.** The connection between language and politics was initially described by Aristotle when he described men as creatures whose nature is to live in polis[1]. At this very point Aristotle showed the difference between “speech” and “voice” explaining that the first is related only to humans, while the latter can be applied to all animals. Denoting human capacity of speech, he calls man as a “political animal”. He says:” Speech serves to indicate what is useful and what is harmful, and so also what is just and unjust. For the real difference between man and other animals is that humans alone have perception of good and evil, just and unjust, etc.”[2] He gives further clarification :”It is a sharing of common views in these matters (i.e.what is useful and harmful, just and unjust, etc) that makes a household and a state”. [2] Political speech is a unique form of political discourse that is frequently employed by politicians to communicate their ideas, sway public opinion, and gain support. It is a distinct form of discourse characterized by variety of linguistic features. These features are deliberately utilized by politicians to persuade, influence and captivate their audience. Understanding the linguistic features of political speech can offer valuable insights into the strategies employed by politicians to shape public opinion.

**Main part.** One significant linguistic feature found in political speech is the use of persuasive techniques such as rhetoric and figurative language. Politicians often employ rhetorical devices like metaphors, similes, and hyperbole to communicate their ideas more effectively. These devices help to create vivid mental images that resonate with audience and make complex political concepts more accessible. For example,, a politician might use the metaphor of “the American dream” to evoke a sense of aspiration and collective identity. For example, in Obama’s inauguration speech he figuratively describes the sufferings of the people in civil war. “We are shaped by every language and culture, drawn from every end of this Earth; and because we have tasted the *bitter swill* of civil war and segregation, ...”[3]

Another feature of political speech is the use of emotive language. Politicians aim to elicit emotional responses from their audience to generate support and rally people behind their cause. This can be achieved through the use of powerful adjectives, strong adverbs, and evocative imagery. By appealing to emotions, politicians can connect with the public on a deeper level and build a sense of trust and loyalty. “We remain the most *prosperous, powerful* nation on Earth. Our workers are *no less productive* than when this crisis began. Our minds are *no less inventive*, our goods and services *no less needed* than they were last week or last month or last year. Our capacity remains *undiminished*. But our time of standing pat, of protecting *narrow interests* and putting off *unpleasant decisions* - that time has surely passed.”[3] However, it is worth nothing that the use of emotive language can also be manipulative and may divert attention away from factual evidence and reasoned arguments.

Another linguistic feature common in political speech is the strategic use of pronouns and other grammatical devices. Politicians often employ pronouns like “we”, “us” and “our” to foster a sense of unity and inclusivity, aligning themselves with the audience and creating a sense of shared responsibility “That *we* are in the midst of crisis is now well understood. *Our* nation is at war, against a far-reaching network of violence and hatred. *Our* economy is badly weakened, a consequence of greed and irresponsibility on the part of some, but also *our* collective failure to make hard choices and prepare the nation for a new age”[3]. When analyzing Barack Obama’s inaugural speech we found out following numbers of pronouns (1<sup>st</sup> person plural)

Pronouns in 1 <sup>st</sup> person plural	We	Our	Us	Ourselves
Number of frequency	57 times	64 times	22 times	3 times

Additionally, the use of passive voice can be employed to downplay responsibility or accountability, shifting the focus away from the speaker.

Moreover, political speech is characterized by a distinctive patterns of specialized vocabulary and jargon. Politicians often employ technical terms to establish their expertise and authority on specific topics. This can create a sense of credibility and reinforce the politician’s position as a knowledgeable and trustworthy figure. However, the use of specialized language can also exclude certain segments of the audience who may be unfamiliar with the terminology used. In his book “Terms of Political Discourse” W.Connolly explains his perception of political terms in three meanings which are “ the vocabulary commonly employed in political thought and action; second, to the ways in which the meanings

conventionally embodied in that vocabulary set the frame for political reflection by establishing criteria to be met before an event or act can be said to fall within the ambit of a given concept; and third, the judgements or commitments that are conventionally sanctioned when these criteria are met.”[4]

Lastly, repetition is a common linguistic feature observed in political speech. By repeating certain key phrases or slogans, politicians can reinforce their main points and make them more memorable for the audience. Repetition helps to emphasize particular ideas or messages and ensure that they resonate with the public long after the speech is delivered. B.Obama also used repetitions to reinforce his ideas as well as, to increase emotive influence “We remain the most *prosperous, powerful* nation on Earth. Our workers are *no less productive* than when this crisis began. Our minds are *no less inventive*, our goods and services *no less needed* than they were last week or last month or last year. Our capacity remains *undiminished*. But our time of standing pat, of protecting *narrow interests* and putting off *unpleasant decisions* - that time has surely passed.”[3]

**Conclusion.** In conclusion, the linguistic features of political speech go beyond mere communication techniques. They are carefully crafted strategies employed by politicians to persuade, influence and mobilize the masses. Understanding these linguistic features can help individuals critically analyze political discourse and discern the underlying messages and intentions behind the words.

#### REFERENCES:

1. Britannica defines polis as a city-state in ancient Greek. Government was centred in the town, but citizens of the polis lived throughout its territory. Ideally, the polis was a corporation of citizens who all participated in its government, religious cults, defense, and economic welfare and who obeyed its sacred and customary laws.
2. Chilton P.A.,(2004) *Analysing Political Discourse:Theory and Practice*.London:Routledge. P-6. Retrieved from [https://books.google.co.uz/books?hl=ru&lr=&id=W11jKiWbOeEC&oi=fnd&pg=PR8&dq=political+discourse&ots=MWRfVevojL&sig=wb1wpUMHQ5hCk2RvixwjoYuVuU&redir\\_esc=y#v=onepage&q=political%20discourse&f=false](https://books.google.co.uz/books?hl=ru&lr=&id=W11jKiWbOeEC&oi=fnd&pg=PR8&dq=political+discourse&ots=MWRfVevojL&sig=wb1wpUMHQ5hCk2RvixwjoYuVuU&redir_esc=y#v=onepage&q=political%20discourse&f=false)
3. Obama Inaugural Address, 20th January 2009 retrieved from <http://obamaspeeches.com/>
4. Connolly W.,(1994). *The Terms of Political Discourse*. UK: Blackwell Publishers.P-2.
5. Djalilova, Z. (2022). Описание человеческого образа посредством цветов в английской поэзии. Центр научных публикаций (*buxdu. Uz*), 26, 26.
6. Зарнигор, Д. Б. (2023). Выражение Модели" Эмоция–Растение" В Английской И Узбекской Поэзии. *Miasto Przyszłości*, 32, 147-150.
7. Djalilova, Z. (2020). Flowers symbolizing human features in english romantic poetry. Центр научных публикаций (*buxdu. uz*), 1(1).
8. Rasulov, Z. (2022). О дискурсивном анализе в современной лингвистике. Центр научных публикаций (*buxdu. uz*), 25(25).
9. Izomovich, R. Z. (2022). On the Basis of Information-Discursive Analysis. *Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18. <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/621>
10. Zarnigor, D. (2021). Phytonymic comparison as a means to create image in poetry. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11 (9), 693-698.

UO’K 808.5

## INGLIZ XALQ UDUMLARIDA GULGA OID TUSHUNCHALARNING BADIY-KONSEPTUAL IFODASI

Z.B.Djalilova, PhD, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada ingliz xalqining gulga oid qarashlari ochib berilib, gullarning inglizlar tarixida va ijtimoiy, madaniy hayodita tungan o‘rni haqida ma’lumot keltirilgan.

**Kalit so‘zlar:** gullar, May kuni, yashil Jek.

**Аннотация.** В данной статье раскрываются взгляды английского народа на цветы, а также роль цветов в истории и социальной и культурной жизни английского народа.

**Ключевые слова:** цветы, Майский фестиваль, зелёный Джек.

**Abstract.** This article reveals the views of the English people on flowers, as well as the role of flowers in the history and social and cultural life of the English people.

**Key words:** flowers, May day, Jack-in-green.

**Kirish.** Dunyo xalqlarining gul bilan aloqador magik-mifologik qarashlari va an’analari o‘ziga xos bo‘lsa-da, genezisining yaqinligi bilan e’tiborni tortadi. Zero, insoniyatning eng qadimiy an’analari, marosim va bayramlari bevosita tabiat, undagi o‘zgarishlar, yil fasllari va mehnat jarayoni bilan uzviy bog‘liqlikda kelib chiqqan. Qadim zamonlardan buyon dehqonchilik madaniyati yuksak darajada taraqqiy etgan mamlakatlarda tabiatni ulug‘lash va o‘simliklar kulti bilan aloqador ko‘pgina an’analarda vujudga

kelgan. Xususan, bahor kelishi bilan dala-qirlarning turli gul-chechaklarga qoplanishini tabiatning, insonlarning ramziy ma'nodagi o'lib-tirilishi tushunchasi bilan bog'laganlar.

Eron va Markaziy Osiyo xalqlarining, jumladan, o'zbeklarning Navro'z bayrami bilan aloqador marosimlari sirasiga kiradigan an'anaviy "Boychechak", "Qizil gul" ("Sayli guli surx") kabilar shular jumlasidandir. Boychechak Navro'zning,[1] binafsha, lola, lolaqizg'aldoq bahorning ramzi sifatida alohida mohiyat kasb etadi.

Ingliz millatiga xos bayramlarda, to'y va motam marosimlarida va ijtimoiy hayotida gulga bog'liq udumlarning gulga oid *konsept doirasi*, *ya'ni olamni bilish jarayonlari natijasida tafakkurda hosil bo'lgan bilim va tajribalarni aks ettiruvchi ma'nolari* tashkil etadi. Y.S.Stepanov konseptni inson mental olamida madaniyatning muhim omili sifatida belgilarkan, uning individual-psixologik xususiyatlarini inobatga olmaydi.[2] Shuning uchun biz V.I.Karasikning "konseptning mohiyatini ko'p qatlamli madaniy tajribaga asoslangan hamda individual va jamoaviy lisoniy tafakkurga tayangan mental barqarorlik"[3] sifatida qarash fikriga qo'shilamiz. Zero, barcha xalqlarda olamni bilish jarayonida gulga doir qarashlar qadimdan shakllangan bo'lib, qator an'analarda hamon davom etib kelmoqda.

Gul marosimlari va bayramlari dunyoda keng tarqalgan an'analardan biri bo'lib, ular har bir millatning o'ziga xos urf-odatlar va folkloriga uyg'un holatda tashkil etilishi kuzatiladi.[4]

**Asosiy qism.** Inglizlar orasida gullar ham to'y, ham motam marosimlarida ishlatilgan. Zero, manbalarda ko'rsatilganidek, gullar har doim Angliya **ijtimoiy hayotida** muhim o'rin tutgan, "Flowers played a role in nineteenth-century social life much as they do in today's society, but to a greater extent. Flowers were worn on many more occasions than they are today, and the gift of flowers in a romantic context was much more complicated. Flowers were used for occasions of celebration, such as wedding, and of consolation, such as illness and death, just as they are today".[5] O'n to'qqizinchi asr ingliz jamiyatida gullarning foydalanish ko'lami bugungidan kengroq bo'lgan. Inglizlar gullardan romantik kontekstda, to'y va motam marosimlarida, kasallardan xabar olishda foydalanganlar. **Gullar kiyimning tarkibiy ornamenti bo'lib**, ular nafaqat tantanalarda, balki kundalik hayotda ham taqilgan. Erkaklar, odatda, kostyum, nimchalarining ko'krak kissasiga yoki tugma uchun mo'ljallangan teshikka gul yoinki freziya, giansit, vodiy nilufari, binafsha kabi gullardan kichik buket taqishgan. Zero, 1886 yilda nashrga chiqqan "American Florist" jurnalida shunday yozilgan "Freesia is very fashionable for buttonnieres, which are worn very large for evening dress and wedding. They are also made of Roman hyacinths, lily of the valley and narcissus. A few violets are the most preferred for the buttonwhole daytimes."[6] Ayollar esa paltolarining tugma qadagichlarini, ko'ylaklarining beli, etaklarini, sochini, bilaklarini turli gullar bilan bezashgan.

Yoqtirgan ayoliga guldasta sovg'a qilish ham ingliz jamiyati uchun an'ana tusini olgan. Ayol kimning guldastasini qabul qilishi, oshiqlar orasida kimga mayli borligini ifodalagan. Ingliz madaniyatida ham gullar kasalxonada bemorlarni ko'rishga tashrif buyurgan do'st va birodarlari tomonidan keltirilgan.

Gullarning ahamiyati ingliz motam marosimlarida ham katta. O'tmishda xushbo'y hidli gullar marhum bilan bog'liq gigienik masalalarda qo'llanilgan. Tobutdagi jasad, ko'milgandan keyin qabr gullar bilan qoplangan. Motam marosimlaridagi gul tanlovi yil fasllariga bog'liq bo'libgina qolmay, gulning ramziy ma'nosiga ham asoslangan. "White for the young and unmarried, violet or mauve preferred for married and elderly",[7] ya'ni "oq rangdagi gullar yoshlar, turmush qurmaganlar uchun, binafsha va to'q tusdagi gullar yoshi kattalar va oilalilar uchun" degan ma'lumotlar keltirilgan.

Ingliz cherkovlarida ham gullarning ahamiyati ulkan. Mehrob va butun cherkov dekorasiyasida turfa gullardan foydalanilgan. XIX asr oxirlarida cherkovlar tomonidan tashkil etilgan "Gul missiyalari" ("Flower missions") juda mashhur bo'lib, dardmandlar, kambag'allar va nochorlarga yaratganning muhabbatini namoyish etish hamda yaxshilikka umid ramziy ma'nosi sifatida gullar tarqatilgan. "The main idea of flower mission is that unfortunate people need more than just physical care, they need inspiration as well. What better way to express love and concern for those less fortunate or to send religious message? For nineteenth-century Christians believed that flowers spoke God's language, thus sending flowers to the sick and poor was testifying to them of God's love".[8] Keltirilgan parchadan ma'lum bo'ladiki, inglizlar kasallar va bechoralar jismoniy yordamdan tashqari, mehr va g'amxo'rlikni ifodalovchi ruhiy najotga ham muhtoj deb hisoblashishi, gullar esa shu mehr va g'amxo'rlikni ko'rsatishning eng yaxshi yo'li ekanligiga ishonishgan.

Ingliz to'y marosimlarini gullarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Qadimda kelinlar boshiga mirtl (doimo yashil ko'rinishda turadigan pushti yoki oq kichik gulli daraxt turi) novdalari bilan bog'lab yasalgan atirgulli gulchambar taqishgan. Nikoh marosimi o'tkaziladigan cherkov, odatda, atirgul va nilufar bilan, kelin kirib keladigan xonadon atirgullar bilan bezatilgan. Kelin-kuyov yotog'idagi karavot (divan) ustiga atirgul barglari sochilgan. Kelinning guldastasi uchun tanlanadigan gullar ham ularga bog'langan ramziy ma'nolari

asosida ajratilgan. Masalan, Kembridj gersoginyasi Keyt Midltenning to'y guldastasi ishonchli, baxtning

q  
a  
y  
t

i Birinchi May yoz mavsumining boshlanishi sifatida bayram qilingan. Angliyada bu bayram ikki ming yildan buyon tantanali nishonlanib kelinadi. Buyuk Britaniyada ushbu tantanalar Maypole, ya'ni shoxlari kesib tashlangan daraxt xodasini erga ko'mib, bosh qismiga turli gullardan tayyorlangan gulchambarni taqib, unga yana turfa rangdagi lenta – bog'ichlarni ilib tayyorlangan "may ustuni"ning atrofida raqsga tushish, o'sha hudud aholisi o'rtasida go'zalligi va xulqi tufayli tilga tushgan qizni May malikasi sifatida tanlash hamda uning boshiga toj kiydirish kabi an'analari bilan mashhurlik kasb etgan. Tarixchilarning fikricha, may ustuni uchun daraxt kesish udumi aslida qishloq aholisining o'rmondan erkin foydalana olish huquqini bildirish, shu huquqni o'rnatish targ'ibi sifatida keltirib chiqarilgan.

n May bayramining o'ziga xos mashhur va mas'uliyatli tadbirlaridan biri may ustunini tayyorlash jarayoni hisoblangan. Buning uchun o'rmondagi yosh va baquvvat qayin daraxti tanlanib, kesib olingan. U shoxlaridan, novda va barglaridan tozalangan, faqat tepa qismidagi barglari qoldirilgan, xolos. Daraxtning tepa qismida qoldirilgan barglar o'zida yangi hayot tushunchasini ramziy ifodalashga xizmat qilgan. мартадан ихлос билан айланган.

i May oyining boshida har bir kishi May tantanalariga borishi odat bo'lgan. Shunga ko'ra, XVII asr ingliz shoiri Herrik shunday yozadi:

i *There's not a budding boy, or girl, this day,  
But is got up, and gone to bring in May.[10]*

a Mamlakatning ayrim hududlarida bu bayram "Gulshoda" (Garland) kuni deb ham homlangan.

n *The first of May is Garland Day  
g So please remember the garland.  
l We don't come here but once a year,  
a So please remember the garland.[11]*

t May kunidagi yana bir marosim Jack-in-the-Green (yashinga burkangan Jack) deb nomlangan. U yuqori hosil olishga bo'lgan katta umid va ishonchni o'zida ifoda etgan. Angliya qishloqlari aholisi qishloqdoshlaridan birini yashil rangdagi Jek qiyofasida kiyintirib, uni yangi ko'kliklar bilan o'rab bezatishgan. Jek va uning izdoshlari shahar atrofida raqsga tushib, o'tkinchilardan marosim ziyofati uchun pul yig'ishgan. Bugungi kunda unga ishorani an'anaviy Morris raqs guruhlari repertuarida kuzatish mumkin. Yashil Jek timsoliga Angliyaning yashil daraxtlarini qo'riqlovchi o'rmon ruhi sifatida qaralgan. Shu mamlakat xalqi amaliy san'atining ko'plab namunalarida Yashil Jekning ko'k barglar bilan o'ralgan boshlari aptoqlasirasi dan glayin qabul turli rangdagi yasab ko'pi uchraydi. Bugungi kunda Yashil Jek marosimi hozirgi kunda ingliz tilidagi asosiy qismlar kabi Budaiko ko'ngiz to'rtinchi bosh qismlarida asv iklahilari g'uldashadi o'chun zida qayin bog'larim Mjytka (to'rt)stik qalnosalar sado qit- lo'g'ali ky g'uldashib k'bbganingizi namoyon etadi.

a **Xulosa.** Muxtasar qilib aytganda, gullar bilan aloqador marosim va udumlar ingliz xalqining ijtimoiy-madaniy turmushida alohida o'ringa ega. Ular bilan bog'liq tushunchalar nafaqat mavsumiy marosimlar folkloyorida balki she'riyatda ham badiiy-konsuptual ifodalanganligi kuzatiladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мусақулов А. Бойчечак – наврўз гули // Соғлом авлод учун. 2003. – №3. – Б.3.
2. Степанов, Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – М.: Языки русс, культ., 1997. – 41 с.
3. Карасик, В. И. Англо-русский новояз: от слов к концептам / В.И. Карасик // Чествуя филолога. К семидесятипятилетию Ф.А. Литвинова: Сб. статей. – Орел: Орлов, правда, 2002. – С. 282.
4. Сафаров О., Махмудов М. Оила маънавияти. – Т.: Маънавият, 1998. – 110 б.
5. Seaton B. The Language of Flowers: – Charlottesville and London: University Press of Virginia, 1995. – P. 9.
6. American Florist. New York. February 1886.
7. Seaton B. The Language of Flowers: – Charlottesville and London: University Press of Virginia, 1995. – P. 11.
8. Seaton B. The Language of Flowers: – Charlottesville and London: University Press of Virginia, 1995. – P. 13.
9. <https://www.rootwell.com/blogs/language-of-flowers>
10. <https://www.projectbritain.com/mayday/past.html>
11. <https://www.projectbritain.com/mayday/past.html>
12. Djalilova, Z. (2020). Инглиз шеърлятида инсон сифатларининг гуллар тимсолида ифодаланиши. *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 1(1).
13. Djalilova, Z. (2023). Инглиз ва ўзбек шеърлятида ҳис-туйғуларнинг "ҳиссиётбу ўсимлик" концептуал метафораси орқали ифодаланиши. *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 29(29).

UDC 808.3

**THE ESSENCE OF CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS***N.Djumayeva, Associate professor, Bukhara State University, Bukhara**N.Akhmadova, Master Student, Bukhara State University, Bukhara*

**Annotatsiya.** Ushbu maqola "Kontsept" atamasi bilan bog'liq bo'lib, uni soyabon atama deb hisoblaydi, chunki u bir nechta ilmiy yo'nalishlarning mavzu sohalarini qamrab oladi: birinchi navbatda kognitiv psixologiya va kognitiv tilshunoslik. Til tushunchalarni shakllantirish uchun emas, balki tushunchalar almashinuvi va aloqa jarayonida muhokama qilish uchun zarurdir. Tushunchalar odamlarning haqiqiy mentalitetida mavjud, shuning uchun ularni muloqot qilish uchun og'zaki ifodalash kerak, ya'ni, ularni til vositalaridan foydalangan holda ifodalash lozim.

**Kalit so'zlar:** ong, dunyoning lisoniy manzarasi, freym, skript, geshtalt, yo'nalish

**Аннотация.** В данной статье рассматривается термин «концепт», — это обобщенный термин, поскольку он охватывает множество научных областей, в первую очередь когнитивную психологию и когнитивную лингвистику. Язык нужен не для формирования понятий, а для обмена и обсуждения понятий в процессе общения. Понятия существуют в специфическом мышлении людей, поэтому для общения необходимо выражать их ясно, то есть вербальными средствами. В языке понятия могут выражаться отдельными словами, фразами, предложениями или целыми текстами, в зависимости от самого понятия.

**Ключевые слова:** сознание, языковая картина мира, фрейм, сценарий, геиштальт, ориентация

**Abstract.** This article deals with the term "concept", considering it as an umbrella term because it comprises a variety of scientific fields, primarily cognitive psychology and cognitive linguistics. Language is not necessary to form concepts, but to exchange and discuss concepts in the process of communication. Concepts exist in a specific way of thinking of people, so for communication it is necessary to express them clearly, that is, through verbal means. In language, concepts can be expressed as individual words, phrases, sentences, or entire texts, depending on the concept itself.

**Key words:** consciousness, linguistic view of the world, frame, script, gestalt, orientation

**Introduction.** The development of humanitarian knowledge has raised the dilemma of developing a new term that would adequately indicate the content of the linguistic sign, eliminate the functional limitations of traditional sense and meaning, and organically connect the logical, psychological and linguistic categories.

In every science there are concepts for which, on the one hand, there is no clear, precise and generally accepted definition; on the other hand, this term is "more or less" clear to all experts in this field of research. In other words, this happens because each researcher brings his own understanding of the ultimate elements on the basis of which the theory is built. However, some terms introduced by individual experts have long enjoyed popularity, and the frequency of use of these terms creates a certain "visibility" of the clarity and transparency of their meaning. The growing demand for this unit has led to the emergence of a number of competing units. However, at least in some countries, there is neither a single general definition nor a single term for this entity. However, in recent years it has become clear that the term "concept" is far ahead of all other parts in terms of frequency of use.

**Methods.** The meaning of the word "concept" is studied in cognitive science, metaphysics and the philosophy of mind. The term "concept" is derived from the definition of concepts given by Aristotle in the classical theory of concepts[1].

Another notable researcher is the language philosopher Gottlob Frege. In 1892 he defined the distinction between concept and object in the philosophy of language. According to Frege, every sentence that expresses a single thought consists of a sentence that denotes the object (this can be a proper name or a general term with a definite article) and a predicate that denotes the concept[2].

This term is actively used by cognitive linguistics in its categorical apparatus as a missing cognitive "link", the content of which also includes the concepts of assessment and associative-figurative understanding. Therefore, "concept" is both an old and a new term in linguistics. The study of the concept in modern linguistics is of great importance. However, any attempt to understand the nature of this concept

requires many different viewpoints. Intensive research on this topic in the field of Cognitive linguistics has revealed a significant gap in the understanding of the term “concept”. Deviations lead to ambiguity and terminological confusion[3].

Therefore, the term “concept” is a collective term that denotes several scientific directions: primarily cognitive psychology and cognitive linguistics, which deal with thinking and cognition, the storage and processing of information, as well as cultural linguistics, which continues to define and refine the conceptual boundaries of the theory, which are determined by postulates and basic categories. We can assume that as in mathematics, the concept in cognitive science is the basic axiomatic category which is undetectable, intuitively understanding; the hyperonym of the notion, ideas, frame, script, gestalt etc[4].

According to Russian scientist J. Stepanov, “Concepts are nothing more than sentences, fragments of conversations, but they are subtle phrases that force our minds to create content as if we have known them for a long time.” The concept can be seen as a series of Cultures that exist in people's consciousness; it is something in the form through which culture enters the mental world. Concepts are not only thought, but also experienced. They are prone to emotions, likes and dislikes and sometimes collisions.

**Results.** In linguistics, a concept has a more complicated structure than a word. The content of the concept is divided into linguistic meaning and cultural meaning. Therefore, it is often referred to as a unit of knowledge, an abstract idea, or a mental symbol[5]. In the current state of linguistics, different approaches to understanding concepts can be distinguished. Researchers from different countries consider this concept as a linguistic-cognitive, psycholinguistic, linguistic-cultural, cultural or linguistic phenomenon. Each approach emphasizes a particular aspect of the concept due to certain characteristics. There are two approaches based on the role of language in training and shows the connections between language and culture.

**Discussion.** The first approach treats the concept as a cultural phenomenon. Concepts are self-organizing, integrative, functional, systematic, multidimensional, idealized entities based on a conceptual basis and associated with the meaning of a sign[6]. According to J. Stepanov, the “concept” is “a basic cultural cell in the mental world of a man”.[7] Concept is a mental structure that represents a person's knowledge of a particular part of the world. The concept adapts to the worldview and reflects the value orientation of both the individual and the entire speech community. This means that the concept can include both general and individual characteristics of native speakers. When analyzing a concept from a cultural point of view, it is necessary to take into account that the content of the concept remains within the framework of a particular culture and era.

Representatives of the second approach propose to consider this concept as a linguistic-cognitive phenomenon. A concept is information about what a person knows, suggests, thinks and imagines about objects in our world. The term "concept" corresponds to the senses that a person uses in the thinking process and the senses that reflect the content of experience and knowledge, the content of the results of all human activities and learning processes in the world.

In linguistic-cognitive understanding, the relationship between the concept and the verbal means of expression is linked. Language does not create concepts, but rather serves to exchange and discuss them in the communication process. Concepts exist in an individual's current mentality. In order to communicate them, they must be verbalized, expressed using linguistic means. Concept in language can be verbalized both with individual words and phrases as well as with sentences and entire texts that determine the term itself.

**Conclusion.** Understanding a concept as an operational unit of thought is a way and a result of quantifying and categorizing knowledge. In fact, the object of a concept is a mental entity, the emergence of which is determined by the form of abstraction, and the model of which is determined by a concept that not only describes the object, but also creates it. It is therefore obvious that the study of concepts in all their aspects represents one of the most important research directions in linguistics in recent years. The core of the language or language unit is called a concept. A concept manifests itself in the mind through linguistic units. The concept entries can belong to different language levels. To refer to the same concept, lexemes, idiomatic expressions, collocations, phrases and texts can be used.

#### REFERENCES:

1. Aristotle 1998. *Nicomachean Ethics*. USA: Oxford University Press.
2. Frege, G. On Concept and Object", originally published as *Über Begriff und Gegenstand* in *Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Philosophie* 16, 1892, S. 192-205, translated in Geach & Black 1952 pp. 42-55. Slater, B.H. *Concept and Object* in Frege, 2000 (Minerva)

3. Грузберг Л.А. Концепт // Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 696 с.
4. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. – М.: Academia, 1997. - С. 280-288.
5. Encyclopaedia Britannica 2008, Concepts in Linguistics, CD.
6. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Вып 1. – Архангельск, 1997. - С. 32-45.
7. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
8. Djurabayevna, D. N. Comparative analysis of magical jewellery and ornaments in English and Uzbek fairy tales. JournalNX, 7(06), 138-142.
9. Rasulov Z. (2023). Lisoniy tejamkorlikning axborot ifodasidagi ortiqchalikka munosabati. [https://journal.buxdu.uz/index.php/journals\\_buxdu/article/view/10944](https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/10944)

UO'K 811.112.2'28 (571.150)

## KORPUS LINGVISTIKASIGA TILSHUNOSLIKNING YANGI TADQIQOT OB'EKTI SIFATIDAGI QARASHLAR

*J.Ermetova, f.f.n., dots., Urganch davlat universiteti, Urganch*

**Annotasiya.** *Maqolada tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlaridan biri – korpus lingvistikasi sohasida tadqiqotlar tahlilga tortilgan; korpus lingvistikasi tilga funksional yondashuv va uning ko'rinishlaridan biri sifatida o'rganilganda, tizim va funksiya o'zaro munosabatda bo'lishi muhokama etilgan.*

**Kalit so'zlar:** *linguistik korpus, fundamental tushunchalar, korpus lingvistikasi, korpus texnologiyalarini o'rganish, funksional yondashuv, strukturaviy yondashuv.*

**Аннотация.** *В статье анализируется одно из современных направлений языкознания - исследования в области корпусной лингвистики подвергнута к анализу; когда корпусная лингвистика изучается как функциональный подход к языку и одному из его проявлений, система и функция находятся во взаимосвязи.*

**Ключевые слова:** *лингвистический корпус, фундаментальные понятия, корпусная лингвистика, исследование корпусных технологий, функциональный подход, структурный подход.*

**Abstract.** *The article analyzes one of the modern directions of linguistics - research in the field of corpus linguistics subjected to analysis; when corpus linguistics is studied as a functional approach to language and one of its manifestations, it is discussed that system and function are in an interrelationship.*

**Keywords:** *linguistic corpus, fundamental concepts, corpus linguistics, corpus technology study, functional approach, structural approach.*

**Kirish.** Korpus lingvistikasi tilning faoliyat mahsulini o'rganadi va asosan muloqot jarayonida nutqning tuzilishiga e'tibor beradi. Mazkur yo'nalish funksional-kommunikativ paradigmaning tabiiy davomi sifatida vujudga kelgan. Tilning muloqot vositasi sifatida muvaffaqiyatli mavjud bo'lishi tilni tashkil qiluvchilarining o'zaro ta'siri bilan ta'minlangan, ularning shakllari til tizimi va me'yor bilan ham, kommunikatsiyaning ma'lum shartlari bilan ham aniqlanadi.

Bugun kudna til korpus tadqiqoti korpus sifatida, korpusdan foydalanish usullari va yangi dalillari tilshunoslar tomonidan aniqlanmoqda. Korpus bu ma'lum bir maqsad uchun yaratilgan tabiiy tillar to'plami (matn va / yoki nutq yoki belgilar transkripsiyasi). Ko'pgina mavjud korpuslar faqat matndan iborat bo'lsa-da, multimodal korpuslar, jumladan, imo-ishora tili korpuslari soni ham tilshunoslikning yo'nalishi sifatida namoyon bo'lmoqda. Korpus tahlili miqdoriy, qayta foydalanish mumkin bo'lgan ma'lumotlar va til haqidagi g'oyalarimiz va fikrlarimizni sinab ko'rish imkoniyatini beradi.

Korpus lingvistikasining asosiy vazifasi – bu til voqeligini, eng to'g'ri va aniq ifodalash va uning turli jihatlarini namoyish etish maqsadida kommunikatsiya jarayonida tilni qo'llash mikrokosistemasini tadqiq qilishdir.

Korpus lingvistikasi nafaqat nutqni, balki tilni ham yangicha ko'rib chiqadi, keltirilgan xulosalar ko'lamidan va ular tomonidan qamrab olingan til hodisalarining tobora oshib borayotgan hajmidan kelib chiquvchi kuchli tadqiqot salohiyatini ochib beradi. Korpus lingvistikasi bugungi

kunda til qanday qo'llanilishini va bu tilning turli kontekstlarda qanday qo'llanilishini ko'rish imkonini beradi, bu esa bizga tilni yanada samarali o'rgatish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekistonda ham korpus lingvistikasi tilshunoslikning turli sohalari uchun muhim o'rganish obyektiga aylanib bormoqda. Bugungi kunga kelib, o'zbek tilshunosligida korpus bilan bog'liq amaliy tadqiqotlar ham amalga oshirilmoqda. Olimlar B.Mengliev, S.Bobojonov, Sh.Hamroyevalar ushbu yo'nalishda tadqiqotlarning zaruriyati haqida: "Bu sohada olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlari o'zbek korpus lingvistikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, namuna sifatida bir-ikki korpus lavhasi yaratish bosqichida turibdi, xolos. O'zbekistonda amaliy tilshunoslikning bir yo'nalishi sanalgan o'zbek korpus lingvistikasini rivojlantirish, uni ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etish, kompyuter va korpus lingvistikasi markazi yoki laboratoriyasini tashkil qilish hamda unga mutaxassislarni birlashtirish orqali amalga oshishi mumkin" deya ta'kidlaydilar [1. 2018].

Shunga ko'ra korpus lingvistikasi qator ilmiy izlanishlar mavzusiga aylanmoqda. N.Z.Abduraxmonova korpusning kompyuter modellarini yaratishga doir izlanishlarni tahlil qilish va ulardan unumli foydalanish uchun erishilgan natijalarni qiyosiy o'rganishga; o'rganish obyektining o'ziga xos xususiyatlari va foydalanuvchilarning turli maqsadlaridan kelib chiqib, elektron korpuslarning shakllantirish bosqichlari bir nechta korpuslarning qiyosiy tahlili asosida o'rgangan. Olima matnga doir metama'lumotlarning berilishi, lingvistik jihatdan annotatsiyalash va janrlar tasnifini muvofiqlashtirish barcha korpuslar uchun umumiy jihatlaridan biridir, degan tahlil natijalarini ko'rsatgan va korpusning morfologik, sintaktik va semantik annotatsiyalari yordamida kompyuter lingvistikasining turli ilmiy yo'nalishlarida dasturiy ta'minotlar (ma'lumotlarni klassifikatsiyalash, ma'lumotlarni qayta ishlash, mashina tarjimasini, sentiment analiz) yaratish uchun muhim manba hisoblanadi, degan xulosaga kelgan [2. 2020: 54].

A.Sharipova korpus lingvistikasining asosiy tushunchasi elektron shaklda, tizimli, umumlashtirilgan, til belgilari bilan ta'minlangan va til muammolarini hal qilish uchun mo'ljallangan, filologik jihatdan keng qamrovli lingvistik ma'lumotlar majmuasi korpusning tavsiflarini aniqlagan [3. 2023: 235].

E.S. Kubryakovaning fikricha, «nazariy lingvistikaning hozirgi holati undagi ilmiy bilimlarning asosiy ikkita – kognitiv va kommunikativ paradigmalarni ilgari surish bilan izohlanadi». Shu bois, tabiiyki, zamonaviy tilshunoslikda ilmiy bilimlarning asosiy paradigmalardan biri bo'la turib, funksional-kommunikativ paradigma nazariy lingvistika sohasida tub o'zgarish yasadi va ko'plab fundamental tushunchalarni yangi holatda yangicha qarash bilan qayta ko'rib chiqishga turtki berdi [4: 10-12].

Bir tomondan til tizimlari o'rtasidagi munosabatlar va boshqa tomondan uning faoliyati masalasiga qiziqishlarning ortib borishi tilning sof rasmiy tadqiqoti o'rnini nutqda dinamik faoliyat yurituvchi til tizimini tahlil qiluvchi yo'nalish egallashiga olib keldi.

Tadqiqot metodologiyasi Tilshunoslarning nutqni tuzish jarayonidagi inson muloqoti amaliyotida til faktlarini va tuzilmalarining ishlatilishini o'rganishga qaratilgan katta e'tibori tilning funksional jihatiga yo'naltirishda namoyon bo'ldi va tilning sintagmatik nazariyalari, diskursiv tahlil va pragmatikaning paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

Biroq, tilga funksional yondashuv va uning ko'rinishlaridan biri sifatida korpus lingvistikasi haqida gapirganda, shuni esdan chiqarmaslik kerakki, «tizim va funksiya dialektik munosabatda bo'ladi... Faqatgina funksional yondashuv, strukturaviydan ajralgan holda, tizim va tuzilishi haqida adekvat taassurot berolmaydi» [5: 7-8].

Funksional yondashuv strukturaviy yondashuv bilan chambarchas bog'liq holdagina muvaffaqiyatli amalga oshirilishi mumkin. Grammatikani strukturaviy-funksional yaxlit sifatida tahlil qilishga asoslangan funksional yondashuv tilning tizimli va funksional tavsifining birligi, til va nutq dixotomiyasi tamoyilining aksiga aylandi.

Natijada, allaqachon til faoliyatining qarama-qarshi tomoni sifatida emas, uning davomi va ajralmas qismi sifatida ko'riladigan til tuzilmasining yangi tushunchasi shakllandi.

Boshqacha qilib aytganda, til tuzilmasi va faoliyati lingvistik tahlilning o'zaro bog'liq va o'zaro kirishuvchan jihatlarini sifatida bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda tadqiq qilinadi.



Nomidan ko'rinib turibdiki, korpus lingvistikasi, turli manbalaridan olingan va tadqiqotchilar, xususan, leksikograflar, ma'nosini va paydo bo'luvchi til qonuniyatlarini o'rganishlari uchun kompyuterlashtirilgan tizimga keltirilgan korpusni, ya'ni "katta hajmli tirik, "real" til materialini" ishlatishga asoslanadi.

Mazkur nuqtai nazardan, korpus yaratish nafaqat «tilning real faktlari» ahamiyatini ta'kidlovchi uslub sifatida, balki oldinroq shakllangan holatlar tabiatiga yangicha qarashga imkon beruvchi nazariya sifatida ham yangi strategiyani ifodalaydi.

Tahlil va natijalar. Korpus tadqiqotlarining predmeti nutq tuzish jarayonidagi gapiruvchi (yoki yozuvchi)ning faoliyat mahsuloti, natijasidir. Mazkur ko'p qirrali hodisa gapiruvchining aniq tilni bilishiga (competence), shuningdek ma'lum til jamoasining a'zosi va ma'lum lingvistik madaniyat «egasi» sifatida uning «til xulq atvori»ga asoslanadi.

Shu nuqtai nazardan, F. de Sossyurning Language (nutq faoliyati) ta'rifi parallel ravishda – shuningdek, Langue (tilni) va parole (nutqni) o'z ichiga oluvchi uning uchta elementini keltirish mumkin. Uning fikriga ko'ra, langue va parole nutq faoliyatning ikkita fundamental jihatlari aksi hisoblanadi: til «o'zida nutq faoliyatning individga nisbatan tashqi ijtimoiy jihatini namoyon etadi», nutq esa nutq faoliyatining individual tomonini aks ettiradi, u iroda va idrokning individual harakati hisoblanadi [6: 26].

Nutqni tashkil qilinishi va til tizimi bilan bir qatorda tilning uchta jihatidan biri sifatida, nutq faoliyati ham gaplashish va tushunishning ayrim harakatlari yig'indisini o'z ichiga oluvchi til materiali sifatida aniqlanadi [7: 86-90].

Mazkur tahlildagi markaziy va ancha qiziqarli jihat til tanlovini, ya'ni nutq paydo bo'lishi jarayonida gapiruvchi tomonidan qabul qilinuvchi qarorni aks ettiradi.

Til tanlovi masalasi bizni muqarrar ravishda bitta savolga yo'liqtiradi: Tilda nimani normal, umumiy qabul qilingan deb hisoblash mumkin va nima ehtimoliy? Bunda korpus lingvistikasi kognitiv tadqiqotlar bilan kesishadi, chunki gapiruvchining ko'pchilik til qarorlari ma'lum madaniyat bilan izohlanadi va bizning dunyoni bilishimiz va tushunishimizga bog'liq.

Tilning bundayligi haqida gapirganda, biz shuni taxmin qilishimiz mumkinki, ba'zi qarorlar uning tuzilmasi bilan aniqlanadi, boshqalari esa individual, yakka hisoblanadi. Bunda, bir qator holatlarda gapiruvchining «avvalo son jihatdan, uning qo'llanilishi tomonidan til elementlarini» ifodalovchi til tanlovi ma'lum tendensiyalarni aks ettiradi [5: 10].

Korpus tadqiqotlari kontekstida ushbu masala, bir tilning «boyligini» ta'kidlashda va boshqasida resurslarning yo'qligida emas, aksincha ularni qo'llash tendensiyalaridagi, ya'ni nutq grammatikasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashdan iborat.

**Xulosa** o'rinda shuni ta'kidlash zarur-ki, korpus lingvistikasi tilning konsepsiyasi, shakllanishi, rivojlanishi va bugungi holati bilan tanishtiradi; korpus texnologiyalarini o'rganish, korpuslar bilan ishlash ko'nikmasini hosil qilish, xususan, korpusning axborot texnologiyalaridagi o'rmini aniqlash imkonini beradi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mengliev B., Bobojonov S., Hamroeva Sh. "O'zbek tilining milliy korpusi". Toshkent. Ma'rifat gazetasi. 2018 yil 26-aprel soni
2. Abduraxmonova N.Z. Zamonaviy lingvistik korpuslarning kompyuter modellari. O'zbekistonda xorijiy tillar, 2020, № 1(30), 50-58. DOI: 10.36078 54-bet
3. Sharipova A. So'z, matn, korpus lingvistikasi: nazariya va amaliyot. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. (E) ISSN: 2181-1784 www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(1), Jan., 2023
4. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. Вопросы языкознания. // 1999. №5, 127-130, ISSN 0373-658X
5. Гак В. Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры. 1998, - 768 стр
6. Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики. Р.Шор мухаррирлигида русчага таржима қилинган асар. – М.: МДУ нашриёти, 1933.
7. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – М.: Наука, 1974. – 428 стр

## FITRATNING MUMTOZ ADABIYOT TARIXIGA DOIR ASARLARI TADQIQI

*T.Kenjaye, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada o'zbek adabiyotshunosligida Abdurauf Fitratning mumtoz adabiyot tarixiga doir asarlari tadqiqi haqida fikr yuritilgan.

**Kalit so'z:** olim, ilm, mumtoz adabiyot, adabiyot tarixi, millatparvarlik, adabiyotshunoslik, talqin, tahlil.

**Аннотация.** В данной статье рассматривается исследование произведений Абдурауфа Фитрата по истории классической литературы в узбекском литературоведении.

**Ключевые слова:** ученый, наука, классическая литература, история литературы, национализм, литературоведение, толкование, анализ.

**Abstract.** This article reflects on the study of Abdurauf Fitrat's works on the history of classical literature in Uzbek literary studies.

**Keywords:** scientist, science, classical literature, history of literature, nationalism, literary studies, interpretation, analysis.

Abdurauf Fitratning badiiy mumtoz adabiyotga doir ilmiy merosi o'zbek adabiyoti tarixi fanining shakllanishida adabiy ko'prik vazifasini bajargan. A. Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, M. Qoshg'ariy A. Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Mashrab, Turdi kabi o'zbek adabiyoti tarixi vakillarining hayoti va ijod yo'li, badiiy asar borasidagi tadqiqotlari, yuqoridagi tezis fikrni to'la quvvatlaydi. Fitrat yashab ijod etgan davr o'zining yangilanish bosqichini boshdan kechirayotgan bir pallada olimning bunday ilmiy izlanishlari uning millatparvarligiga dalolat qiladi. Adib ilmiy merosining bir qanoti sifatida mumtoz asarlari mavzusi talqini milliylik, xolislik prinsiplari asosida vujudga kelgan edi.

Fitratning ilmiy merosiga e'tibor qilinsa, u mumtoz adabiyotga oid tadqiqotlarida professional tadqiqotchi sifatida ko'rinadi. Fitrat tadqiqotlarida davrlashtirish masalasidan tortib aruz, tasavvuf adabiyotidagi turk yodgorliklari, Navoiy, Bobur adabiy merosi, XVI asr adabiyotigacha hatto forsiyabon adiblar – Firdavsiy, Umar Hayyom, Bedil ijodi ham nazardan chetda qolmagan. Masalan, adabiyot tarixini davrlashtirish masalasiga ilk bor Fitrat qo'l urgan, uni besh davrga bo'lganiga guvoh bo'lamiz. Bular: 1. Qabilaviy adabiyot, 2. Feodallik davri adabiyoti. 3. Savdo sarmoyasi adabiyoti 4. XVI asrdan keyinga davr adabiyoti. 5. Jadidchilik va inqilobdan keyingi davr adabiyoti kabilar. Mazkur davrlashtirish xususida Do'stqorayev, H. Boltaboyev, U. Jo'raqulov kabi olimlar o'zining turli mulohazalarini bildirishadi. H. Boltaboyev mazkur davrlashtirishga asos bo'lgan nazariy omillar, uning adabiyotshunoslik tarixidagi ahamiyati haqida to'xtalsa, U. Jo'raqulov Fitratning ushbu tasnifidan oldingi va keyingi yillarda yaratilgan adabiyotshunoslarning adabiyot tarixini davrlashtirish borasidagi ilmiy izlanishlarini umumlashtirish, ularning mushtarak va o'ziga xos sifatlarini ko'rsatish, shuningdek, mazkur muammo yuzasidan bildirilgan nazariy qarashlarni tushuntirish yo'lidan boradi. Adabiyotshunosning yozishicha, Fitrat adabiyot tarixini davrlashtirishda o'ziga ma'qul bo'lgan sof ilmiy yo'ldan emas, Fitratning tadqiqotlarida Sharq va G'arb ilmining sintezlashgani uning adabiy-estetik qarashlari negizida millat manfaati yotishi va nazariy xulosalarida muayyan davrda shakllangan "men" xohishi ustuvorlik qilishi ta'kidlandi.

Yuqorida aytganimizdek, mumtoz adabiyotga oid tadqiqotlarda Fitrat professional tadqiqotchi sifatida adabiyot tarixi fanining metodologik asosini ishlab chiqdi. Olimning bunday ilmiy izlanishlari, ayniqsa, "Hibat ul-haqoyiq", "Devoni lug'otit-turk", "Qutadg'u bilik" asarlari tadqiqiga qaratilgan ishlarida o'z tasdig'ini topadi. YA'ni, olim adabiyot tarixi faniga doir nazariy muammolar yechimini mazkur asarlardan topib asoslaydi. H. Boltaboyev Fitratning ushbu sohadagi tadqiqotlarini Sharq va G'arb adabiyotshunosligi hamda XX asr boshlaridagi adabiy- tanqidiy qarashlar bilan qiyoslab o'rgangan bo'lsa, U. Jo'raqulov esa adabiyot tarixi fanining metodologik asosini ishlashga Fitratning, yordamchi fanlar sifatida tilshunoslik, tarix, folklorshunoslik ilmiy tarjibalari asos bo'lganligini ta'kidlaydi. Xususan, turk olimi Qosimbekning "Hibbat ul-haqoyiq" tili izohidagi "Bir misol, Fitrat yozadi: "Tunga" so'zini "tugal" ma'nosida olib, majoz yo'li bilan "xalq", omma" uchun ishlatish yangiligidir. "Devonu lug'at"da bu so'z yo'lbars ma'nosida kelgan. Afrosiyobning laqabi "Olb er tunga bo'lg'on. Endi hammaga ma'lum "Alp er tunga marsiyasi"ning: "Alp Er Tunga o'ldimi?!... deb boshlanuvchi birinchi misrasini, najib Osimbekka ko'ra, "xalq, omma" ma'nosida tushunishini tasavvur qilaylik... Demak, Fitrat H. Osimbekni tanqid qilganda nafaqat tilshunos sifatida, balki zukko adabiyotshunos, she'rshunos sifatida ham namoyon bo'ladi. [1.80]

Ko'rinadiki, Fitratning adabiyot tarixi sohasida qilgan tadqiqotlari mustaqillik davrida qiyosiy-tipologik, avtobiografik, psixologik metodlar doirasida tadqiq etildi. Bu esa olimning serqirra nazariy qarashlarini, tadqiqotchilik mahoratining o'ziga xos tomonlarini ko'rsatishga zamin hozirlaydi. Bunday talqin metodlaridan nafaqat istiqolol davri adabiyotshinoslari, balki Fitrat ham o'zining tadqiqotchilik faoliyatida qo'llaganini ko'ramiz. Masalan, Fitrat qiyosiy-tipologik biografik-struktural metod imkoniyatlariga suyanib, mumtoz adabiyot vakillarining tarjimai holini yaratganini ko'ramiz. Ayniqsa, adib Ahmad, shoir Turdi Farog'iy tarjimai holi haqida yozganlari portret maqola sifatida qimmatlidir. Masalan, Fitratning adib Ahmad tarjimai holi haqidagi fikrlari adabiyotshunoslikda ko'plab bahs munozaralarga sabab bo'ldi. Olimning bu boradigi qarashlariga U. Jo'raqulov "Fitratning tarjimai hol ustida ishlash uslubi" carlahasi ostidagi maqolasida maxsus to'xtaldi.

Adabiyotshunos Sharq adabiyotshunosligida bunday muammo maxsus o'rganilmaganini, bori ham turli janrlarda tarqoq holda uchrashi (bunda tazkira, manoqib, debocha, muallifning o'zi haqidagi qisqacha ma'lumoti nazarda tutilgan) ilk bor Fitrat tarjimai hol ustida ishlash prinsiplarini taqdim qilgani u, asosan, tazkira janridagi ma'lumotlar va ijodkorlarning adabiy merosiga tayanganligini misollar orqali ko'rsatadi. "Fitrat Turdining "Bu mulk" radifli g'azalidan:

Joyi islom-u musulmonlig' farog'iy istama,  
Poytaxti kishvari Subxonqulixon dur bu mulk.

Misralarini keltirib, uning "... poytaxti Subxonqulixon bo'lgan bir kishvar o'lkada, ya'ni Buxoroda tug'ilg'on"ni aniqladi. Buxoro atrofida urug'lardan ko'pi yo'q. Turdi bu urug'lardan qaysu biridan bo'lgan ekan? End bu savol tadqiqotchini o'ziga toldiradi. Shunda shoir Turdi o'zi haqida so'zlay boshlaydi:

Hukmi joriy, so'z qabuli bir duri dargush edim,  
Ahli davlatlar bila yori harif hamdush edim,  
Hoyi-xuyi bazmlarda shaxd-u nushonish edim.

*Tadqiqotchi savollaridan yana biriga javob topildi. Demak Turdi Buxoro xonligida baland nufuzli bo'lgan Yuz qabilasidan. Yuz qabilasining ham oddiy a'zolaridan emas, obro'li kishilaridan, yo'qsa u "Yuz qazoni boshida sarxush edim" deb yozmasdi"[1.85-86.]*

*Fitrat shoir Turdi Farog'iyning tarjimai holini ishlab chiqishda tarixiy manbalarda hech qanday ma'lumot uchramaganini, uning badiiy asarlaridagi biografik ishoralarga murojaat qilgani tahsinga sazovor. Fitratning bunday tarjimai hol ustida ishlashi uchun uning ilmiy tadqiqotidagi ijodkorlar portretiga oid faktlar adabiyot tarixi fanining shakllanishida ulkan o'rni borligini aytish joiz. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Fitratning "Aybat ul haqoyiq" maqolasi o'zbek adabiyotshunosligida adib Ahmadning tarjimai holi atrofidagi bahslarning ibtidosi sifatida o'z o'rniga ega. "Tadqiqot uchun asos matn bo'lib Najib Osimbekning Istambulda Ayosofiya kutubxonasidan topilib nashr etilgan nusxasi xizmat qilgan". U. Jo'raqulov bunda Fitrat ko'proq tarixiy manbalardagi faktlarga suyangani, avvalo, adib asarlarining eng ishonarli nuxasini saralab olishi, o'z qarashlarini asoslash uchun mavjud barcha manbalardan dalillar keltirishi ularni qiyoslab tasniflab haqiqatga yaqinini saralab olishi kabi metodlarga amal qilganligini iqtiboslar keltirish orqali asoslagan. Eng qizig'i, Fitratning mumtoz adabiyotga doir tadqiqotlari o'ziga zamondosh adabiyotshunoslar tomonidan turli aspektida talqin qilingan edi (Bunda V. Mahmud, A. Sa'diy, O. Hoshim, J. Boybo'latov kabi adabiyotshunoslar nazarda tutilgan). Qarangki, mustaqillik davri adabiyotshunosligi doirasida ham bunday an'ana davom etdi, biroq shuni aytish kerakki, istiqolol davrida yuritilgan ilmiy mulohazalarning mohiyatida xolislik prinsipi, tadqiqotchilarning mustaqil pozitsiyasi zuhur etadi. Masalan, H. Boltaboyev "Fitrat – adabiyotshunos" monografiyasida, U. Jo'raqulov "Fitratning tadqiqotchilik mahorati" tadqiqotida olimning tasavvufshunoslik faoliyatini o'rganar ekan, ikki xil xulosaga keladi. Olimlar tadqiqotida Fitratning tasavvufshunoslik faoliyatidagi turli nozik nuqtalarga diqqat qaratadilar. Avvalo, adabiyotshunoslar adabiyot tarixi fanida Fitratning tasavvuf adabiyotiga oid tadqiqotlari ilmiy salmoqqa egaligi, muayyan tadrijiy tizim asosida bu mavzu haqida bir nechta maqolalar e'lon qilingani, xususan, Hoja Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, B. Mashrab va boshqa O'rta Osiyolik tasavvuf namoyandalari haqida o'z qarashlarini bildirgani qayd etiladi. Fitrat yozadi: "Arab bo'lmagan o'lkalarni din ismidan istilo etgan arablarning diniy ham milliy taassublari, maxalliy din, maxalliy madaniyatga qarshi islom ismidin qattiq kurashlar, arab bo'lmagan millatlarga hur qarab taxqir qilishlari, arab xalifat saroyining isrofli chiqimlari, arab voliyolari ham shuning dumi bo'lib yashagan mahalliy xonlar, beklarning og'ir talablari ostida xalq ayniqsa, mustamlaka xalqi) so'ng darajada ezilgan edi. Mana shu ezilishdan boshlab siyosiy, diniy oqimlarga, muxolifatlarga yo'l*

ochib, shularning kengayishiga sabab bo'lgan. Mana shu muxolifat oqimlarining asoslarini islom taassubi ostida ezilgan milliy e'tiqodlardan olib maydonga chiqqan tasavvuf oqimidir"[2.36].

Adabiyotshunos H. Boltaboyev yuqoridagi fikrni davom ettirar ekan, Fitrat tasavvufning kelib chiqishi xususida islom tarixchisi sifatida ish ko'rgani uning bu boradagi maqolalaridagi qarashlari maqoladan maqolaga qarab o'zgarib mukammallashib borganligiga e'tibor qaratib quyidagicha yozadi: "Fitrat birgina bu maqolada emas, balki "Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar", "Mashrab", "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga bir qarash" maqolalarida, "Bedil (Bir majlisda)" nomli badihasida ham tasavvuf to'g'risida bergan ilk tushunchalarini kengaytirgan. Ana shu fikrlarni bir tizimga salsak, Fitrat tasavvuf jarayoniga munosabatda islomning g'olibona yurishlarga qarshi tashqi ta'sirli oqim sifatida emas, balki islomning ichidagi islohiy bir qarash sifatida maydonga kelganini isbotlab ko'rsatgani ma'lum bo'ladi"[1.110.] Adabiyotshunos U. Jo'raqulov esa Fitratning tasavvufshunoslik faoliyatini tadqiq etishda olimning Yassaviy, Navoiy va Mashrab ijodi yuzasidan qilingan ilmiy izlanishlarning sarmahsulligini uning Navoiy ijodi haqida maxsus risola yozganini mumtoz adabiyot vakillarining ijodidagi tasavvufiy timsollarni sistemali tarzda o'rgangani e'tirof etiladi. Masalan "Mab dai nur" asarining muallifi Mashrab ekanligi quyidagi asoslarga ko'ra aniqlanadi. "Uning dalillari quyidagilar :

a) "Mab dai nur" bilan "Manoqib"dagi til birdir;

b) "Devonai Mashrab" dagi masnaviylar uslubi bilan "Mab dai nur" dagi masnaviylar uslubi o'xshash ;

v) Ofoqxo'ja shoirlariga Jaloliddin Rumi masnaviylari sharhi asosida dars o'tgan. Mashrab uning shogirdlardan va asarlarida Rumiyning ta'siri ochiq ko'rinadi;

g) "Mab dai nur" muallifi Ofoqxo'ja shogirdi ekani asar xotimasida keltirilgan"[1.110]. Ayniqsa, adabiyotshunos tomonidan olimning ilk bor o'zbek adabiyoti tarixida qalandarlik silsilasini ishlab chiqqani, qalandarlik yo'nalishi orqali Mashrabning ijodiga xos tasavvufiy jihatlar tushuntirilgani mumtoz adabiyotning negizini tasavvufda ko'rganini alohida ta'kidlarkan o'quvchi e'tiborini bir nuqtaga qaratadi. YA'ni bu Fitratning adabiy tanqidiy tafakkuri dunyoqarashi ularning shakllanishida muhim rol o'ynagan muhit ta'siri kabilar edi. Aynan Fitratning tasavvuf adabiyoti Ahmad Yassaviy va uning ijodi haqidagi noxolis qarashlar yuqoridagi omillardan izlash kerakligini uqtiradi. "Professor B. Qosimov o'zining "Shayxul mashoyix" deb nomlanuvchi maqolasida buni : "O'sha yillar ( 20-yillarning 2-yarmi – U. J ) tomir ota boshlagan partiyaviy monopolistik nuqtayi nazarning iskanjasidan uzoq keta olmaslik" deb talqin qiladi.

Fitratning Yassaviyga munosabati adabiyotshunos H. Boltaboyev tomonidan sal o'zgacharoq talqin etilgan. U olimga bevosita tazyiq bo'lgan deb taxmin qiladi. Isbot sifatida maqolaniing 1-qismi bilan keyingi chiqqan qismi (maqola "Maorif va o'qituvchi"ning ketma-ket ikki sonida bosilib chiqqan)ni qiyoslab ko'rsatadi: " Anglashimizcha, Fitratga Ahmad Yassaviy ijodini "sinfiy yoqdan tekshirish topshirig'i bo'lgan, biroq olim maqolani bu topshiriqni unchalik uddalamay tugatganki, natijada uning qo'lida yana qalam tutqazib, Yassaviyni o'zi tushunganchalik emas, balki, atrofdagi johil muhit talab etganchalik talqin qilish yuklatilgan. Olim bu ishdan bo'yin tortishni uddalay olmagan" – deb yozadi bu haqda fitratshunos".

Ko'rinadiki, adabiyotshunos U. Jo'raqulov o'zining bu boradagi qarashlarini ochiqlashdan oldin yuqoridagi olimlarning asarlarini o'rganadi. Shuningdek, Fitratning tasavvufning paydo bo'lishi, uning makon va zamon chegaralari haqidagi xulosalarining bir yoqlamaligini quyidagilarda ko'ratadi: "Birinchidan, tasavvufning paydo bo'lish makonini noto'g'ri tanlashda, ya'ni O'rta Osiyo hududi bilan cheklanishda; Ikkinchidan, so'filylik harakatining negizida millat manfaatini ko'rishda;

Uchinchidan, so'fiy yoki solikning maqsadini alal-oqibat islomdan chiqish deb ko'rsatishda va buning negizida ham zohiriy bir kurashni ko'rishda. Fitrat maqolasining keyingi qismlarida tasavvufga munosabat ochiq ko'rinadiki, yuqoridagilarni aniqlamasdan turib, unga to'g'ri baho berib bo'lmaydi. Chunki munosabat aynan shu nuqtadan shakllana boradi[1.117]. So'ngra esa adabiyotshunos, Fitratning Ahmad Yassaviy ijodiga munosabatini o'rganadi. Yassaviy ijodiga oid Fitratning ijobiy va salbiy fikrlarini izohlaydi. Aslida, Fitrat so'filylik bilan nega chiqisha olmaganini aniqlashga kirishadi. "Uning so'filylik bilan chiqisholmasligi islomiy e'tiqodi tufayli ham sho'rocha e'tiqod yoki aldanish tufayli ham, tazyiq-u qo'rqitishlar tufayli ham, qolaversa, Yassaviy she'riyatidagi "xalqona saviya" (B.Do'stqorayev) tufayli ham emas, balki o'zining jadidcha e'tiqodi tufaylidir"[1.124]. YA'ni, adabiyotshunos Fitratning millatparvarligi adabiy-estetik tafakkuri uning dunyoqarashi jadidcha nuqtai nazari tasavvuf adabiyotining mohiyatini to'g'ri anglashga to'sqinlik qilganini asoslaydi.

*Xullas, fikrlarni umumlashtirib aytganda, Fitratning mumtoz adabiyotga oid tadqiqotlari zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligi nuqtai nazaridan turli aspektda talqin qilinadi. Bu esa uning zukko adabiyotshunos, zahmatkash tadqiqotchi, Sharq adabiyotining bilimdoni, mohir tarixchi bo'lganiga shubha qoldirmaydi.*

Birinchidan, U. Jo'raqulov "Fitratning tadqiqotchilik mahorati" tadqiqotida olimning mumtoz adabiyotga oid ilmiy asarlarini quyidagi prinsiplarga ko'ra qayta baholaydi:

a) Fitratning tadqiqotchilik faoliyatiga xos prinsiplari oydinlashdi. Uning millatparvarligi adabiy-estetik tafakkuri dunyoqarashi va jadidcha nuqtai nazari mumtoz adabiyot tadqiqi metodologiyasining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgani oydinlashdi.

b) adabiyot tarixi fanining metodologik asoslarini ishlab chiqishda adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarix, folklorshunoslik yutuqlari ilk bor Fitrat tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgani asoslandi.

s) Fitrat mumtoz adabiyoti vakillari – Ahmad Yugnakiy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Solih, Boborahim Mashrab, Turdi Farog'iy kabilarning ijodini tizimli tadqiq etish barobarida ularning ilmiy biografiyasini ishlab chiqqanligini mumtoz adabiyot negizida tasavvuf ta'limoti zohir bo'lishi qiyosiy-tipologik avtobiografik-psixologik va estetik metodlar doirasida talqin qilingan. Shuningdek, olimning ilmiy merosini ijtimoiy sharoit, mavjud tuzum tazyiqi bilan bog'lab tushuntirish bir yoqlama tahlilga olib kelishi ta'kidlandi.

Uchinchidan, adabiyotshunos H. Boltaboyev Fitratning tadqiqotchilik faoliyatini kompleks tarzda kuzatganligi oydinlashdi. Uning mumtoz adabiyotga doir tadqiqotlarini o'rganishda XX asr boshlaridagi adabiyotshunoslik, Sharq poetikasi fani tajribalari ilmiy muomalaga kiritilgani, olimning ayrim noxolis adabiy qarashlari davr talabi tufayli yuzaga kelgani e'tirof etildi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jo'raqulov U. Fitratning tadqiqotchilik mahorati. Fil.fan.nomzodi...diss. – T.,1998.
2. Boltaboyev H A. Fitrat – adabiyotshunos(monografiya). – T., "Yozuvchi", 1996.
3. Boltaboyev H. XX asr boshlari adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi. Fil.fan.dok...diss. –T.,1996.

UO'K 808.3

### HUJJATLARIDA OTLI SO'Z BIRIKMALARI TURLARINING ISHLATILISHI

*M.U.Kosimova, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

**Annotatsiya.** *Ushbu maqola o'zbek va ingliz tillarida ish yuritish hujjatlarini qiyosiy tadqiq etishni maqsad qilib olgan ilmiy tadqiqotning bir qismi sifatida ikki tildagi hujjatlarda qo'llanadigan so'z birikmalarini tahlil qiladi va tarkibiy jihatdan o'rganadi.*

**Kalit so'zlar:** *ish yuritish hujjatlari, xizmat yozishmalari, so'z birikmasi*

**Аннотация.** *В данной статье анализируется и структурно изучается лексика, используемая в документах на двух языках, в рамках научного исследования, направленного на сравнительное изучение деловых документов на узбекском и английском языках.*

**Ключевые слова:** *административная переписка, деловая переписка, словосочетание.*

**Abstract.** *This article, as a part of the scientific research aimed at the comparative study of business documents in Uzbek and English languages, analyzes and organizes the word combinations used in documents in two languages.*

**Key words:** *administrative correspondence, business correspondence, collocation, word combination*

**Kirish.** Rasmiy uslub rasmiy yozishma va hujjatlar stili deb ham atalib, uning qo'llanish doirasi keng va xilma-xildir. Rasmiy uslub yuridik huquq va burchlarni qayd etishda, davlatlararo diplomatik munosabatlarda, davlat idoralari, turli tashkilotlarning o'zaro iqtisodiy-huquqiy munosabatlarini ifodalashda, sud ishi va savdoga oid munosabatlarda ishlatiladi. Hujjat turlari ham turfa xil bo'lib, kundalik ish yuritish hujjatlaridan tortib, qonun hujjatlarigacha ushbu usulda o'z mazmunini aks ettiradi. Ushbu maqolada hujjatlardagi so'z birikmalarini tahlil qilishga qaror qildik. So'z birikmalari mavzusi keng va ba'zida baxsli mavzu bo'lib, juda ko'p tahlil qilingan va turlicha ta'riflar berilgan. So'z birikmasi — ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning tobe grammatik aloqa (moslashuv, boshqaruv yoki bitishuv) asosida birikishi natijasida hosil bo'lgan, borliqdagi narsa va hodisalarning nomini bildiradigan sintaktik tuzilma. Demak, so'z birikmasi ikki so'zdan birining ikkinchisiga tobelanishi asosida yuzaga keladi va hokim va tobe so'zlardan tashkil topadi. So'z birikmasi so'zdan ko'ra kengroq tushunchani ifodalaydi, ya'ni narsa-buyum yoki harakatni ta'riflab, tavsiflab ifodalaydi yoxud harakat obyektini ham ko'rsatadi [4].

**Adabiyotlar tahlili.** 1970-80-yillarda badiiy uslub bilan bir qatorda boshqa til uslublarini o'rganishda ham bir qancha harakatlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, A.Shomaqsudovning bir necha asarlari o'zbek tili funksional stillarini keng yoritib bergan [10; 11]. A.Shomaqsudov va boshqalar tomonidan yozilgan "O'zbek tili stilistikasi" kitobi o'sha davrga qadar qilingan ilmiy ishlarni umumlashtirgan va mualliflarning o'z kuzatishlariga asoslangan bo'lib, o'zbek tili uslubshunosligi haqidagi ilk to'liq, mukammal asar hisoblanadi. Unda stilistikaning umumiy masalalari, stil haqida tushuncha, har bir stil haqida batafsil ma'lumot berish bilan birgalikda, o'zbek tilining sintaktik, leksik va morfologik stilistikasi, qo'shma gaplar uslubi keng va batafsil tushuntirib berilgan.

Mamlakatimizda amalda bo'lgan ruslashtirish siyosati sababli uzoq vaqt mobaynida ish yuritish sohasi rus tilida foydalanildi, o'zbek tili negizida rivojlanmadi. 1989-yilda "Davlat tili haqida"gi qonun qabul qilingandan so'ng o'zbek tilida ish yuritish sohasiga bag'ishlangan ko'plab maqolalar, qo'llanma va dissertatsiyalar yaratildi. Ularda ish yuritish hujjatlarining turlari, hujjat shakllari, leksik, sintaktik xususiyatlari ochib berildi. Shuningdek, "Davlat tilida ish yuritish"ga oid manbalarda ish yuritish hujjatlari qatorida xizmat yozishmalari turlari, shakllari va mazmuni kabilar birmuncha kengroq yoritib berilgan [1][2][5]. Shu bilan birgalikda, ish yuritish terminologiyasiga oid ilmiy ishlar [7] va lug'atlar ham yaratildiki [3] [6] [8] bu ishlar ish yuritish jarayonining o'zbek tiliga o'tishiga katta hissa qo'shdi. So'nggi yillarda ham rasmiy uslubni tadqiq etish borasida bir necha ishlar amalga oshirilgan bo'lib, ularning asosiy maqsadi rasmiy hujjatlarni lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishdir. Masalan, D.M.Teshaboyeva o'zbek va rus tillaridagi xizmat xatlarida nutqiy etiket qo'llanishini tadqiq etgan bo'lsa [9], R.Karimovning PhD dissertatsiyasida o'zbek va ingliz tillarida tijorat xatlarning lingvopragmatik aspekti yoritib berilgan. X.Sh.Norxodjayeve esa o'z doktorlik disseratsiyasida o'zbek tilida rasmiy muloqot matnlarining pragmatik xususiyatlarini ochib berish, rasmiy nutqiy aktlarning turlarini belgilash, rasmiy nutqiy muloqotda kommunikativ strategiya va taktikaning qo'llanish xususiyatlarini yoritish bilan shug'ullanadi.

**Tadqiqot metodi.** Ushbu ishda biz ilmiy tadqiqotning struktur, qiyosiy tahlil metodlaridn foydalandik. Ushbu metodlar orqali o'zbek va ingliz tillaridagi hujjatlar matnida uchraydigan otli so'z birikmalarining tarkibiy tahlilini berganmiz va bu orqali ikki til o'rtasidagi farqlar ko'ratib berilgan.

**Natija va tahlillar.** Bosh so'zi shaxsli fe'l formasi va ravishdosh, sifatdosh shakllaridan boshqa so'zlar bilan ifodalangan so'z birikmalari otli so'z birikmalari hisoblanadi. Quyida otli birikmalarni tarkibiga ko'ra turlarini ko'rib chiqamiz.

**Bitishuvli otli birikmalar** o'zaro bog'lovchisiz, yani so'z tartibi asosida bir-biriga bog'lanadi. Bunday birikmalarining **ot-ot** komponentli turi hujjatlarda juda ko'p uchraydi. Bu ikki otning qo'shimchasiz tobe bog'lanishidir: *Hisob raqam, ho'jalik shartnoma, meros jamg'arma, omonat daftarcha, ijro varaqasi/yozuvi, turmush o'rtoq.*

**Olmosh-ot.** Odatda, ko'rsatish, so'roq, belgilash olmoshlari otga bitishuv orqali bog'lanadi va hujjatlarda asosan *bu, shu, ushbu* kabi olmoshlar bitishuvli birikmalarda faol ishtirok etadi. *Ushbu kamomad, shu yil, ushbu shikoyat, har bir ishchi* kabi.

**Son-ot** komponentli birikmalar ham hujjatlarda uchraydi: *ikki nafar xodim, 10 kun muddat* kabi. Bu turdagi birikmalar ko'pincha murakkab birikma bo'lib keladi, yani tarkibi ikki so'zdan ortiq bo'ladi. Masalan, *Ishonchnoma uch yillik muddatga berildi.*

Lekin barcha turlardan ham ko'ra **sifatdosh-ot** komponentli so'z birikmalari ko'proq ishlatiladi. Masalan, *ko'rsatilgan tovar, belgilangan muddat, kechiktirilgan kunlar, to'langan penya, yetkazib berilmagan tovar, yetkazilgan moddiy zarar.*

**Boshqaruvli otli birikmalar** deganda, asosan ot, sifat, son, ravish so'zlar boshqaruvi nazarda tutiladi va umumiy ot boshqaruvi deyiladi. Ot boshqaruvning ikki turi ajratiladi: kelishikli boshqaruv, ko'makchili boshqaruv.

**Kelishikli boshqaruv.** Bunda hokim komponent o'rnidagi ot, sifat, ravish, sonlar jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi tobe komponentni boshqarib keladi. Masalan: *Sotib olishda chegirma, mulkka me'rosxo'rlilik,* kabi.

**Ko'makchili boshqaruv**da tobe so'z boshqaruvchi otga ko'makchilar yordamida tobelanib bog'lanadi: *Tomosha qilish uchun bilet, mashg'ulot olib borishingiz uchun barcha sharoitlar, komputer uchun taklif, tovar uchun taklif, sotib olish haqidagi qarorimiz* kabilar.

**Moslashuvli otli birikmalar**- bu qaratuvchi va qaralmish munosabatidagi ikki otning birikuvidir: *jo'natuvchining tamg'asi* kabi. Bu tipdagi bog'lanishda birikmaning birinchi (tobe) komponenti qaratqich kelishigi shaklida, hokim komponent egalik shaklida bir-biri bilan moslashib, muvofiqlashadi.

*Men ushbu hovli-joyning merosxo'riman.* (arizadan)

Ingliz tilida soʻz birikmalari aynan oʻzbek tilidagidek guruhlar boʻlinmaydi, sababi, oʻzbek va ingliz tilining ikki xil oilaga mansubligi va grammatik shakl hosil qilish usullari har xil ekanligida. Masalan, oʻzbek tili agglutinativ til boʻlib, unda soʻzlar oʻzak va affikslardan iborat boʻlib, ular gapda maʼlum bir vazifa bajaradi va grammatik maʼno anglatadi. Yaʼni soʻz birikmasidagi soʻzlar oʻzaro tobe va hokim munosabatda boʻladi va bu munosabat qoʻshimchali va qoʻshimchasiz koʻrinishda aks etadi. Birikuv va moslashuvli soʻz birikmalari toʻliq qoʻshimchaga asoslanganini koʻrishimiz mumkin. Ingliz tili esa, flektiv-analitik til boʻlib undagi soʻzlarning bir-biriga grammatik bogʻliqligi asosan soʻz tartibi va yordamchi soʻzlar yordamida amalga oshiriladi. Demak, ingliz tilida soʻz birikmasi yasashning asosiy ikki turi mavjud boʻlib, ular soʻz tartibi orqali va predloglar vositasidir.

Noun collocations or nominal word combinations (otli soʻz birikmalari) tarkibidagi hokim soʻz odatda ot yoki sifat, boʻladi. Ingliz tilidagi otli birikmalarni ham bitishuvli soʻz birikmalar (adjoining phrases) yani hech qanday qoʻshimchasiz bogʻlanadigan birikmalar va predlogli (boshqaruvga yaqin shakldagi) birikmalarga ajratish mumkin. Moslashuv usulida birikuvchi soʻz birikmalari ingliz tilida mavud emas, chunki, ingliz tilida ot va uni aniqlab keluvchi soʻzlar biriga moslashmaydi, oʻz shaklini oʻzgartirmaydi yoki maxsus qoʻshimchalar talab qilmaydi. Masalan, oʻzbek tilida “*mol-mulkning merosxoʻri*” soʻz birikmasi oʻzaro tobe soʻzdagi qaratqich kelishigi qoʻshimchasi va hokim soʻzdagi egalik qoʻshimchasi orqali bir-biriga moslashgan, yani ikkisi bir-birini talab qiladi. Ingliz tilida esa bunga zarurat yoʻq. Bu birikma ingliz tilida predlog orqali amalga oshadi: *the heir of property*.

Qoʻshimchasiz bogʻlanadigan otli birikmalar gapda soʻz tartibiga rioya qilgan holda bir-biriga bogʻlanadi va quyidagi komponentlardan iborat boʻladi:

**ot+ot** (N+N): *business plan (biznes reja), market share (bozor ulushi), budget increase (byudjetni oshirish)*.

Eʼtibor bersak, oʻzbek tilida moslashuv orqali birikadigan soʻz birikmalari ham ingliz tilida hech qanday yordamchi vositalarsiz birikishini koʻrish mumkin. Masalan, *company property-kompaniyaning mulki*

**sifat+ot** (adj+N): *reasonable price (qulay narx), tight schedule (tigʻiz jadval), further information (qoʻshimcha maʼlumot)*.

Oʻzbek tilidan farqli ravishda ingliz tilida **ravish+sifat** (adv+adj) komponentli soʻz birikmalari juda keng qoʻllaniladi: *extremely difficult (juda qiyin), absolutely delighted (mutlaqo xursand), readily available (tayyor mavjud), reasonably priced (qulay narxda), widely available (keng tarqalgan)*.

**Olmosh+ot** (pro+N) komponentli birikmalar har ikki tilda koʻp uchraydi: *our decision, your representative, my impression, any moment, your request, both sides, both parties*. Aynan *any* bilan kelgan birikmalarni koʻproq qonun hujjatlari va sud hujjatlarida koʻrish mumkin.

- *any other ground which may be necessary to be taken in the court; and - any other instructions the Honʼble Prime Minister may like to give in this Regard. – Sudda koʻrib chiqish zarur boʻlgan har qanday holat; va Hurmatli Bosh vazir bu borada berishni hohlaydigan boshqa har qanday koʻrsatmalar*

Oʻzbek tilidan farqli ravishda, ingliz tilida **gumon olmoshi+sifat** (pron+adj) birikmalari ham uchraydi va olmosh bu yerda hokim soʻz boʻladi: *something strange; anything interesting*. Lekin bunday birikmalarni asosan xizmat yozishmalarida ishlatilganini koʻrish mumkin.

Shuningdek, oʻzbek tilida uchramaydigan holat **olmosh+harakat nomi** (pro+to infinitive) kabi soʻz birikmalarni ham uchratish mumkin. *nothing to do, something+to complain about, someone to agree with*. Lekin bunday birikmalar hujjatlarda ishlatilmaydi, asosan, ogʻzaki murojaatlarda foydalaniladi.

*I have something to complain about the service. –Men xizmat koʻrsatishda bir narsada noroziman.* (ogʻzaki murojaatdan)

**son+ot** (numeral+N): *two servings, one child, three parties*.

**siftdosh+ot** (participle+N): *upcoming week, reserved seat, unexpected expenses, hard-earned money, added challenges*

**ot+infinitiv** (N+to infinitive): *an issue to discuss, a problem to solve*

Ingliz tilida gaplarda otli soʻz birikmalarining keyingi bogʻlanish vositasi bu predloglar orqalidir: *payment in full, a response to this letter, the right to commence legal procedures*.

**Xulosa.** Soʻz birikmalarining tarkibiy turlari jihatdan qilgan tahlilimiz natijasida har ikki tilda otli soʻz birikmalar tarkibiy jihatdan oʻxshashligi shu bilan birga, ingliz tilida oʻzbek tilida mavjud boʻlmagan, lekin ingliz tilida juda unumdor ravishda qoʻllaniladigan ravish+sifat, ot+infinitive komponentli birikmalar mavjudligi maʼlum boʻldi. Tahlillarni umulashtirgan holda shuni aytish mumkinki, ikki tildagi hujjatlarda

ishlatiladigan soʻz birikmalari tahlili bevosita tillarning oʻziga xos sintaktik xususiyatlari bilan bogʻliq. Soʻz birikmalarida soʻzlarning bir-biriga bogʻlanishi va birikmalar tarkibida ushbu xususiyatlar yaqqol namoyon boʻladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аминов М, Мадвалиев А, Маҳкамов Н, Маҳмудов Н, Одилов Ё. / Давлат тилида иш юритиш // Амалий кўлланма. “Ўзбекистон нашриёти”, Тошкент-2020.
2. Бабаханова Д.А. / Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка // Автореферат дисс.на соискание уч. ст. канд. филол. наук. -Ташкент, 1987.;
3. Иш юритиш атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати. –Тошкент: Фаан, 1994. Панасенко.Э.Д., холл М.А., Маҳкамов Н., Мадвалиев А.П, Панасенко И.Ю.
4. Муҳиддинова Х., Худойбергана Д., Умиров И. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Т.: “Ўқитувчи”, 2006. Б 133
5. Муҳиддинова Х.С., Абдуллаева Н.А. / Расмий услубнинг дипломатик ёзишмалар тури // – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази, 1997. 3
6. Қисқача русча-ўзбекча-инглизча иш юритиш луғати. –Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
7. Садинова Н. Ўзбек тили иш юритиш терминологияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.Тошкент, 2020.
8. Файзийева Р., Шомансурова Р. Хужжатлар: Архив ишига доир русча-ўзбекча қисқача изохли луғат. – Тошкент, 1993. ; Маҳкамов Н, Мадвалиев А.Ф., Панасенко Э. ва б.
9. Тешабаева Р.М. Речевой этикет делового письма (на материале русского и узбекского языков): Дисс. ... канд.филол.наук. - Ташкент, 2000.
10. Шомаксудов А. Ўзбек тили стилистикаси. Биринчи қисм. Тошкент. 1974. 12-70 бетлар.

UDC 82-14

### THE SYNTACTICAL AND LEXICAL ANALYSIS OF THE POEM “I WANDERED LONELY AS A CLOUD” BY WILLIAM WORDSWORTH

*N.R.Kurbonova, PhD, associate professor, Bukhara state university, Bukhara*

*U.J.Anvarova, Master student, Bukhara state university, Bukhara*

**Annotatsiya.** Ushbu maqola ingliz romantizmining asoschisi Uilyam Uordsvortning yoki boshqa nom bilan aytganda “Daffodils” she'rini leksik va sintaktik jihatdan tahlil qilishga harakat qiladi. Bu yerda she'r tahlili va talqinida lingvistik jihatlar qo'llaniladi. She'ning sarlavhasi, umumiy tuzilishi, she'rda qo'llangan o'xshatish, metafora, takror, timsol kabi uslubiy vositalarga ham e'tibor beriladi. She'r tahlilida shoir qo'llagan lug'at tarkibiga e'tibor qaratilib, u yetkazgan chuqur ma'no va his-tuyg'ular ochib beriladi.

**Kalit so'zlar:** nargis guli, leksika, sintaksis, metafora, o'xshatish, shaxslash, takrorlash, olmosh, assonans, konsonans, koordinatorlar, parallellik.

**Аннотация.** В данной статье предпринята попытка лексического и синтаксического анализа стихотворения основоположника английского романтизма Уильяма Вордсворта “Я бродил одиноко, как облако” или, по-другому, “Нарцисс”. Здесь лингвистические аспекты применяются при анализе и интерпретации стихотворения. Помимо обсуждения названия, общей структуры стихотворения, учитываются также стилистические приемы, используемые в стихотворении, такие как simile, метафора, повтор, олицетворение. Анализ фокусируется на структуре и лексике, используемой в стихотворении, чтобы раскрыть глубокий смысл и эмоции, передаваемые поэтом.

**Ключевые слова:** нарциссы, лексика, синтаксис, метафора, сравнение, персонификация, повтор, рифма, ассонанс, созвучие, подчинители, координаторы, параллелизм.

**Abstract.** This article attempts to analyze the poem of the founder of English romanticism William Wordsworth called “I Wandered Lonely as a Cloud” or in another name “Daffodils” lexically and syntactically. Here linguistic aspects are applied in the analysis and interpretation of the poem. Besides discussing the title, overall structure of the poem, stylistic devices used in the poem such as simile, metaphor, repetition, personification are taken into consideration as well. The analysis focuses on the structure and vocabulary used in the poem to uncover the deeper meaning and emotions conveyed by the poet.

**Key words:** daffodils, lexis, syntax, metaphor, simile, personification, repetition, rhyme, assonance, consonance, subordinators, coordinators, parallelism.

**Introduction.** William Wordsworth was one of the most leading figures of the Romantic era. He was best known for capturing the beauty and power of nature in his works. His most poems continue to motivate readers and nature lovers, making Wordsworth a timeless literary figure. His philosophy includes the notion that nature can be a great source of inspiration. [6,1] His poem “I Wandered Lonely as a Cloud” or “The



Daffodils” is discussed and observed what feelings the writer wants to express. In order to make his poem colorful, the writer used a number of stylistic devices such as personification, metaphor, simile, repetition and others.

**Literature review.** There have been numerous scholars who have analyzed the poem “I Wandered Lonely as a Cloud” by William Wordsworth. Some notable scholars include: A prominent literary critic, Abrams discusses the poem in his book “The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition”. He explores the themes of memory, imagination, and the power of nature in Wordsworth’s poetry. [5,73] Harold Bloom, in his book “The Anxiety of Influence”, examines Wordsworth’s influence on later poets and analyzes the poem as a representation of Wordsworth’s unique vision of nature and its impact on the human psyche. [2,55] Richard Gravil, in his article “Wordsworth’s “I Wandered Lonely as a Cloud”: A Study of its Composition, Publication, Reception and Influence”, provides a comprehensive analysis of the poem’s composition, publication history, reception, and its influence on subsequent poets. [6,3] Stephen Gill, in his book “Wordsworth and the Victorians” explores the reception and interpretation of Wordsworth’s poetry during the Victorian era, including an in-depth analysis of “I Wandered Lonely as a Cloud”. [9, 24] These scholars, among others, have contributed to the understanding and appreciation of Wordsworth’s poem through their analysis and interpretation of its themes, language, and poetic devices.

**Discussion.** The title “I Wandered Lonely as a Cloud” is a phrase that begins with the personal pronoun “I”, indicating that the poem will be a subjective description or the poet’s experience. The past form of the verb “wander” shows that the poet has previously visited a location without a specific goal or company, as expressed by the adverb “lonely”. The poet compared his travels to the passage of a cloud. As a cloud floats aimlessly in any direction in the sky, so the poet wandered in a spot while he was alone. Thus, the title of the poem refers to the poet’s previous experience of wandering alone in a location of tranquility like a cloud. The poem’s variant title “The Daffodils” provides a different perspective on the poetry. The title begins with the definite article “the”, which denotes the particularity of a location. Daffodil is a type of flower, however the plural form “daffodils” and the definite word “the” refer to a specific location abounding with daffodils. So, looking at both titles, it can be concluded that the poem is about the poet’s experience of wandering alone in an area abounding with daffodils in pursuit of a tranquil and relaxing setting.

The **general structure** of the poem is then examined. The poem is structured into four stanzas, each of which has six lines. The first three stanzas are in the past tense and give a pictorial representation of the daffodil-filled location.

Then going on to the **lexis**, where we can see the two sorts of vocabulary the first is connected to nouns that describe nature, such as “daffodils”, “vales”, “hills”, “trees”, “waves”, “cloud”, “lake”, and the second is tied to action verbs, such as “fluttering”, “dancing”, and so forth. What stands out here is the usage of human nouns for the flowers. Daffodils are therefore given human characteristics or activities. Thus, the foregrounding strategy is accomplished by the employment of a personification mechanism, which allows the poet to make the reader feel the same way he did when he first glanced at the daffodils. We also have repetition, such as “gazed - and gazed”, which highlights the poet’s shocking and surprising moment, having a profound influence on his ideas.

In terms of **syntax**, the first paragraph, which has six lines, creates one complicated sentence with well-placed punctuation marks such as commas, semicolons, dashes, and so on. The first line of the first paragraph serves as the fundamental clause, with “that clause” as a subordinate clause. This subordinate sentence is a supplement to the first line. Similarly, the third line expands on the first line’s meaning, and the fourth line expands on the third line’s description. Similarly, the sixth line expands on the fifth line’s description. So there is good consistency in the first paragraph. Parallelism emphasizes the placement of the daffodils in this case, achieving consistency throughout the poem. We have a good example of alliteration. Like the ones that say “beside the lake, beneath the trees”, [Line 5] “stars that shines” [Line 7] and so on. “I wandered lonely as a cloud” (Simile), “Continuous as a star that shines/ And twinkles on the milky way” [Lines 7, 8] (Simile), “I saw a crowd” [Line 3] (Metaphor), and “A host of golden daffodils” [Line 4] (Metaphor) are examples of metaphor and simile that add artistic quality to the poem. Personification follows, as human-like attributes are attributed to the daffodils in the poem, such as “dancing”, “tossing”, “fluttering”, and so on.

Finally, considering the poem’s cohesive techniques, such as anaphora, cataphora, coordinators, subordinators, repetition, and so on, there are a variety of noun clauses containing “that” demonstrative adjectives or determiners in the anaphora and cataphora, such as “that floats on high over vales and hills” [Line 2], “continuous as the stars that shine/And twinkle on the Milky Way”. [Lines 7, 8] We also have

noun phrases with the definite article “the” such as “the lake”, “the trees”, “the breeze”, “the milky way”, and so on. Repetition of words and structures also contributes to the poem’s coherence and intensity of thinking. So, by investigating what appears to be the poem’s meaningful language element, we are gradually approaching the interpretation. The poem “Daffodills” or “As I Wandered Lonely as a Cloud” is primarily a monologue in which the poet describes his former experience of seeing a field full of daffodils to unknown listeners or readers. To recall his former experience, the poet employs simile, metaphor, and personification tactics.

**Conclusion.** To conclude, it can be stated that the poem features ideal rhyming scheme and iambic tetrameter, as well as assonance and consonance, which give musical quality in this poem matched to the poet’s sentiments and enjoyment experience. Lexical and syntactical fields are handled expertly. Apart from William Wordsworth, a number of scholars such as M.H. Abrams, Harold Bloom, Richard Gravil and Stephen Gill have contributed to the understanding and appreciation of Wordsworth’s poem through their analysis and interpretation of its themes, language, and poetic devices. The syntactical and lexical analysis of “I Wandered Lonely as a Cloud” highlights the poetic techniques used by Wordsworth to convey his emotional and sensory experience.

#### REFERENCES:

1. Bharti, Surbhi. Introduction to linguistics block I: General Introduction “PGCTE.” Eds. Tapas S Ray and Surbhi Bharti. Hyderabad: English and Foreign Language U, 2007. 5-11.
2. Harold Bloom “The Anxiety of Influence”. 2<sup>nd</sup> Ed. 1997, 103p.
3. Kurbonova, N. R., & Anvarova, U. J. F. (2023). The analysis of “Boat stealing” extract from “The prelude” by William Wordsworth. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(9), 356-360.
4. Kurbonova, Nodira Rozikovna, and Umidabegim Ja’farovna Anvarova. "William Wordsworth as the founder of romanticism and his contribution to romantic poetry." *International scientific conference" scientific advances and innovative approaches"*. Vol. 1. No. 1. 2023.
5. M.H. Abrams “The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition”. Oxford University Press, 1971.
6. Richard Gravil, “Wordsworth’s “I Wandered Lonely as a Cloud”: A Study of its Composition, Publication, Reception and Influence”, 2005
7. Sriraman, T. Stylistic block I: History, Theories and Definitions “PGDTE.” Ed. K. Lavanya. Hyderabad: English and Foreign Language U, 2012. 41-58.
8. “Stylistics.” Def. 2. Oxford Advanced Learner’s Dictionary. 8th ed. Oxford: Oxford UP, 2010. CD-ROM.
9. Stephen Gill, “Wordsworth and the Victorians”. Oxford University Press. April, 2001, 360 pages
10. Wordsworth, William. “As I Wandered Lonely as a Cloud.” William Wordsworth poems. Classic Poetry Series. PoemHunter.com - The World’s Poetry Archive, 2004.
11. Ravshanovna, B. Z., Sharafovna, S. G., & Kahhorovna, T. D. (2023). National And Cultural Specificity of Zoomorphic Figurative Means in H. Hosseini's Novel "The Kite Runner". *Journal of Survey in Fisheries Sciences*, 10(2S), 2860-2867.
12. Izatilloevna, X. D., & Botirovna, B. K. (2023). Romanticism in “Pride and prejudice”. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(4), 1862-1865.

UO’K 81-13

### ABDULLA QODIRIY KICHIK JANRDAGI ASARLARIDA ANTONIMIYA VA SINONIMIYA HODISASI TADQIQI

*M.Sh.Matqurbonova, o‘qituvchi, Urganch davlat Innovatsiya Universiteti, Urganch*

**Annotatsiya.** Maqolada Abdulla Qodiriyning kichik janrdagi asarlarida qo‘llangan sinonim hamda antonim so‘zlar va iboralarning o‘ziga xos xususiyatlari, ma’no qirralari, stilistik vazifalari ochib berishga bag‘ishlangan.

**Kalit so‘zlar:** antonim leksemalar, sinonim leksemalar, kontekstual antonimiya va sinonimiya hodisasi, antonim iboralar, sinonim iboralar.

**Аннотация.** Статья посвящена выявлению особенностей, значений и стилистических функций синонимов и антонимов, используемых в произведениях Абдуллы Кадири в малом жанре.

**Ключевые слова:** антонимические лексемы, синонимические лексемы, контекстуальная антонимия и феномен синонимии, антонимические словосочетания, синонимические словосочетания.

**Abstract.** The article is dedicated to revealing the specific features, meanings, and stylistic functions of the synonyms and antonyms used in Abdulla Qadiri's works in the small genre.

**Key words:** antonymous lexemes, synonymous lexemes, contextual antonymy and phenomenon

Leksik birliklar lisonda turli semantik munosabat asosida har xil paradigma hosil qilgan holda mavjud bo'ladi. Sinonimik, antonimik munosabatlar ana shunday munosabatlardan hisoblanadi. Muayyan davr tilini o'rganishda o'sha davr adabiy tilidagi leksik-semantik munosabatlar voqelanishi holati ham kuzatiladi. Bu leksikani tekshirmay, uning boyliklarini, so'zning leksik tuzilishi, qo'llanish xususiyatlarini o'rganmay turib, umumtil leksikasining sinxronik va diaxronik rivojini ishlab bo'lmaydi. XX asrning 20-30-yillari davri hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlarining shakllanish davri hisoblanadi. Ma'lumki, til me'yorlarining shakllanishi, tilning lug'at fondi rivojlanishida yozuvchilar tomonidan yaratiladigan asarlar, ularning badiiy tili muhim ahamiyatga ega. Chunki yozuvchi ishlatayotgan so'zlarga ijodiy yondashib unga qo'shimcha ma'nolar yuklaydi bu esa o'z-o'zidan so'zning ma'no qirralarining ko'payishiga xizmat qiladi.

Mazkur faslimizda Abdulla Qodiriyning kichik janrdagi asarlari so'zlaridagi polisemiya, fikrni kuchaytirish, ta'sirchanlikni oshirishda foydalangan omonimiya, jumladagi bir xillikdan qochish, ekspressiv-emotsionallikni ta'minlash hamda stilistik ravonlikka erishish uchun qo'llangan sinonimiya, narsa va hodisalarning sifatini, qarama-qarshi ma'nolarini ifodalashda antonimiya hodisalari haqida fikr yuritiladi. Badiiy asar matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, muallif hozirjavoblik, hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirishda, isbotlashda, o'quvchini bunga ishontirishda, his-tuyg'ulariga ta'sir etishda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, tarixiy va arxaiik so'zlarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, Shuningdek, ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga ham murojaat qiladi.

**Abdulla Qodiriyning kichik janrdagi asarlarida sinonimiya hodisasi.** Sinonimlar fikrni aniq va ta'sirchan qilib ifodalash nuqtayi nazaridan badiiy asar tilining boy va rang-barangligini ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Shu sababli, badiiy so'z san'atkorlari ulardan ustalik bilan foydalanishga harakat qiladilar.

Tilshunoslikda sinonimlar – talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma'nosi bir xil (umumiy) bo'lgan, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional buyog'li, qo'llanishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o'zaro farqlanadigan so'zlardir (gr. *synonymos* – “bir nomli”). Sinonim leksemalar orasidagi munosabat sinonimiya yoki sinonimik munosabat deb yuritiladi [1]. S.Usmonov, A.Hojiyev, I.Qo'chqortoyev, S.Isomuhamedova, M.Rahmatullayeva [2] va boshqalarning sinonimlarga bag'ishlangan ilmiy izlanishlarida sinonim so'zlarning ma'nolari, hosil bo'lish yo'llari, uslubiy qo'llanishlari tadqiqqa tortilgan.

Abdulla Qodiriy kichik janrlardagi asarlarida muallifning ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy maqsadidan kelib chiqqan holda tilning maxsus vositasi hisoblangan sinonimlarning voqelanishi o'ziga xos tarzda namoyon bo'lgan. Ma'nodosh so'zlar, iboralarning qo'llanishi ushbu janrga oid asarlari rang-barangligini ta'minlashning asosiy vositasi sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Shuni ta'kidlash lozimki, davr o'zgarishi, jamiyat taraqqiyoti tilda ham o'z aksini topgani holda tasviriy vosita hisoblangan sinonimlarning ma'no taraqqiyoti, geneologik tarkibida doimo yangilanishlar bo'lib turishini taqazo qiladi. Tadqiq obyektini bo'lgan Qodiriy kichik janrdagi asarlari tilida ham bu holatni kuzatish mumkin.

Ma'lumki, sinonim so'z yoki iboralar bir ikkinchisidan o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanib turadi. Ularning ayrimlari muayyan bir ma'noning turli ottenkalaridan iborat bo'ladi [3]. Qodiriy ma'nodosh so'zlarni ayni shu xususiyatidan ya'ni ularning mutlaq teng emasligiga, har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligiga hamda ma'nolaridagi nozik farqlarga e'tibor qilgan holda o'zi yaratgan obrazlarning qiyofasini kitobxon ko'z oldida gavdalantirish va ularning ichki kechinmalarini har tomonlama mukammal ifodalashda unumli foydalangan. Quyida asarlaridan parchalar orqali bularni ko'rib o'tamiz.

*Men ishyoqmas, dangasaman (1). Buning ustiga biroz va'darakligim ham bor. Tajribalik kishilarga ma'lum bo'lsa kerak, aksar yalqovlar o'zlari uchun foydalik bo'lgan ishlarga dangasalik qilib, foydasiz bo'lgan ishlar orqasidan umr o'tkazalar (2). Men ham bir ishyoqmas bo'luvim sifatida ba'zi o'zim uchun foydasiz, ammo ko'bincha xalalimni kelturub yurgan bir ish to'g'risida*

*biroz gapurmochiman (3) (A.Qodiriy "Bozor surishtirmaydir")*. Parchada Qodiriy "ishga bo'yni yor bermaydigan, ish-mehnatdan qochuvchi" ma'nosini anglatuvchi **dangasa, yalqov, ishyoqmas** sinonim so'zlardan mohirona foydalangan, ya'ni muallif sinonimik qatordagi so'zlarning har birining ma'no qirrasiga e'tiborga olgan holda qo'llagan. 1-gapda **ishyoqmas** so'zida belgi darajasi **dangasa, yalqov** so'zlaridagi nisbatan kuchliroq hisoblanadi, shu sababli muallif tomonidan o'quvchining diqqatini tortish, ta'kidlash uchun, bundan tashqari bu yerda kuchli darajadan kuchsizga qaratib ikkala sinonim ketma-ket tarzda ishlatilmoqda. 2-gapda qo'llangan **yalqov** so'zi qolgan sinonimlariga nisbatan kuchsizroq bo'lgani uchun umumiy kishilarga nisbatan ishlatilgan. Muallif 3-gapda yana o'ziga nisbatan belgi bo'yog'i eng kuchli bo'lgan **ishyoqmas** so'zini ishlatgan.

Tilimizda *yo'qolmoq* so'zi mavjud va u "yo'qlik kasb etmoq, mavjudligi barham topmoq, yo'q bo'lmoq" ma'nolarida ishlatiladi Qodiriy o'z asarida ushbu so'z o'rniga unga ma'nolari yaqin bo'lgan iboralarni qo'llaydiki, obrazga nisbatan kinoya, piching yaqqol sezilib turadi: *Ammo keying vaqtlarda haligi "Ishchi" deganimiz suvga urib ketdimi, osmonga uchib ketdimi, haytovur tanqidini yozmiy boshlab, jimjit suv qo'ygandek bo'ldi (A.Qodiriy "Bozor surishmaydir")*.

Bundan tashqari Qodiriy sinonim so'z yoki iboralarning ma'nosida anglashiluvchi o'ziga xosliklardan unumli foydalanish bilan birga ulardan individual foydalanish mahorati ham ko'zga tashlanadi, ayniqsa bu iboralarda yaqqol seziladi: "*berdi*"sini aytguncha urib o'ldirmoq umumtil iborasini *berdisini aytguncha kishini belangi qilib qo'ymoq* shaklida, *to'rt ko'z bilan* umumtil iborasini *to'rt ko'z, qirq quloq bilan kutmoq* shaklida qo'llanilgan.

Ko'rinadiki, adib tildan foydalanishdagi o'ziga xos mahoratini namoyon etib, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashadigan leksik birliklardan biri bo'lmish sinonimlarni badiiy asar tilida o'rinli va maqsadli qo'llagan va umumtil leksikasi rivojiga sezilarli hissa qo'sha olgan.

**Abdulla Qodiriyning kichik janrdagi asarlarida antonimiya hodisasi.** Qarama-qarshi, zid ma'no bildiruvchi so'zlar biri-ikkinchisiga nisbatan antonim deyiladi. Bunday so'zlarning zid, qarama-qarshi ma'nosi bilan birga grammatik tomoniga ham e'tibor bermoq kerak, chunki ushbu so'zlar stilistik vosita sifatida qo'llaniladi. Tildagi zid ma'noli so'zlar badiiy asar tilining ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashning qulay vositalaridan biri hisoblanadi. Zid ma'noli so'zlardan Sharq adabiyotida tasvir vositasi sifatida keng foydalanib kelingan. "Shoir uchun juda zarur bo'lgan san'atlardan biri tazod. Bu san'at yana *mutobaqa, tiboq, tatbiq, muttazod, ittizod va takofu* deb ham ataladi. Mazkur san'atlarda, adabiyotshunoslarning aytishicha, zid ma'noli so'zlardan foydalaniladi" [4]. G'arb filologiya ilmida bu san'at "antiteza" deb yuritiladi. Badiiy matnning lingvopoetik tahliliga bag'ishlangan ishlarda zidlantirish, qarshilantirish atamalaridan foydalaniladi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi [5]. Tilimizda deyarli barcha mustaqil so'z turkumlarida antonimiya hodisasi kuzatiladi. Ikki so'zning bir-biriga nisbatan zid ma'no bildirishining o'zi antonimlar uchun umumiy belgi bo'la oladi. Biroq bu belgi unga muayyan aniqliklar kiritishni talab qiladi. Ana Shuning uchun ham qarama-qarshi fikrni har qanday so'zlar ham, masalan, ayrim tilshunoslar tomonidan antonim hisoblab kelingan keldi-kelmadi, aka-uka, tovuq-xo'roz kabi so'zlar zotan antonim bo'lavermaydi [6].

Tilshunos R.Shukurovning ta'kidlashicha, so'zlarning antonimligini ko'rsatuvchi belgilardan biri antonimik juftlik hosil qiluvchi komponentlar orasida oraliq tushunchalarning mavjud bo'lishidir. Olim bunday oraliq tushunchalarni mantiqiy markaz deb ataydi. Mantiqiy markaz so'zlarning antonim bo'lish-bo'lmasligini aniqlashda muhim omil bo'lib xizmat qilishi mumkin. Professor S.Usmonov bunday oraliq tushunchalarni faqat to'la antonimlarga xos deb belgilaydi. Mavjud o'quv adabiyotlarida, xususan, "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida mualliflar tomonidan antonim so'zlar borasida keng ilmiy tahlillar berilgan. Jumladan, antonimlarning mantiqiy asosini ikki tur qarama-qarshilik tashkil etishi ta'kidlangan:

- a) kontrar qarama-qarshilik;
- b) komplementar qarama-qarshilik [7].

Kontrar qarama-qarshilik – darajalanuvchi leksema qatoridagi tafovutning farqlariga, farqning ziddiyat, ya'ni qarama-qarshilikda o'sib borishi natijasida birinchi a'zo bilan oxirgi a'zoning antonimlashuvi [8]: *kichik – o'rta – katta, yosh – o'smir – o'rtayosh – qari* kabi.

Komplementar antonimiyada qarama-qarshilik uchinchi, oraliq bo'g'insiz bo'ladi [9]: *arzon – qimmat, oson – qiyin* kabi.

Abdulla Qodiriy kichik janrdagi asarlarida bunday so'zlardan unumli foydalangan. Xususan, yozuvchi shaxs-narsa va voqea hodisalarini tasvirlash, uning sifatini aniq va obrazli qilib ko'rsatish, eskilik tarafdorlarini tanqid qilish, obrazlarning o'ziga xos xarakterlarini ko'rsatishda asarlarida antonim so'zlardan mohirona foydalangan. Masalan, *Uzrim shul: tilasang yig'la – tilasang kul!* (A.Qodiriy "Do'stlarga uzrim"). Gapida **yig'lamoq – kulmoq** antonim so'zlari ziddlik bilan birgalikda kinoya ma'nosini, *Ikki firqa, ya'ni boy ulamo bilan kambag'al benavo jon berib jon olmoqda edi* (A.Qodiriy "Tinch ish"). Gapida esa ham leksik, ham frazeologik antonimlarni bir gap tarkibida qo'llaydiki, bunda ta'sirchanlik yanada bo'yoqdor ifodalanishiga xizmat qilgan, yoki tilimizda **suyunmoq – kuyunmoq** antonim so'zlari mavjud muallif "Uloqda" hikoyasida ushbu so'zlarni shunday ustalik bilan qo'llaydiki, bevosita bolalarcha xursanchilik va xafagarchilik ko'z oldingizda gavdalandi: *Men ham shu to'g'rida o'ylab, ularning aytgan nishonlarini qora qashqamdan qidirib topsam suyunib, topmasam kuyunib turaman* (A.Qodiriy "Uloqda"). Ushbu hikoyada xalqning o'zaro suhbatini ochishda ham antonim so'z va gaplardan foydalanib o'sha davr jonli xalq tili muloqotini yaqqol ochib bergan: *Shu yigitning ustida anchagina janjal bo'lib oldi, biri: "O'lib ketgan", desa, ikkinchisi: "Tirik" deb qichqiradi. Ularga yana birisi qarshi turib: "Ot bosqan, doktorxonada o'lgan!" deydi, so'firoq biro dam: "Birovga yomon nafas qilmanglar!" degan edi, allaqaysi kishi: "O'lsa o'lgandir, bung anima janjal!" deb qo'ydi, tag'in birov: "Bekor ham o'tiribmiz-da!" deb kuldi. Yana: "Sirasi-sirasi!" Tag'in shovqin-suron, yana: "Ha, ha!" Tag'in: "Yo'q yo'q..."*

Tilshunoslikda kontekstual antonimiya – lug'aviy ma'nolarida zidlanish munosabati bo'lmagan leksemalarning ma'lum kontekst ichida nutqiy talab taqazosi bilan "antonimlashuvi". Bunday "antonimlashuv", odatda, so'zlovchi yoki asar muallifi tomonidan uslubiy maqsadlarda "kashf" etiladi [10]. Qodiriy o'z asarlarida mazkur "antonimlashuv" hodisasidan unumli foydalangan. Bu esa asar ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynagan: *Ikki qadoq deganning og'zidan o'pking, bir qadoqlikni bo'g'ging keladir* (A.Qodiriy "Dumbasi tushib qolgan emish"). Kelasidagi kulgilik bog'imizning **bulbuli emas – zag'izg'oni, guli emas – tikoni** bo'lmog'imni-da iqrор etaman (A.Qodiriy "Do'stlarga uzrim"). **To'g'ri** ko'chadan aljib, **lo'li** ko'chsiga burildingiz va shuning ila dovdிரagan matbuotimizni qojiratdingiz... (A.Qodiriy "Olti yillik bazm") Ushbu misollardagi o'pmoq va bo'g'moq, bulbul va zag'izg'on gul va tikon hamda to'g'ri va lo'li so'zlari aslida (lisonda) antonimlar emas, ammo dastlabki misolda o'pmoq va bo'g'moq fe'llari muallifning leksik qo'llashi natijasida yaxshi ko'rmoq va yomon ko'rmoq ma'nolarini, keying misollarda yaxshi va yomon ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiyani hosil qilgan. Shuningdek, adib "Davosiz dardlar" hangamasining boshlanishini Umuman olganda, kontekstual antonimlar so'zlashuvchining nutqdan foydalanish qobiliyatiga bog'liq holda nutq jarayonida paydo bo'ladi. Ular uchun muayyan qolip bo'lmay, tez-tez o'zgarib turadi. Shuning uchun ham kontekstual antonimlar ilmiy-texnik va rasmiy nutqda emas, balki asosan poeziya, nasr va og'zaki nutqda ishlatiladi. Yozma nutqda fikr ifodalash jarayonida qo'llaniladigan leksik vositalar voqea-hodisaning reallashishini ta'minlashga xizmat qiladi. Ijodkor asarda aytilmoqchi bo'lgan fikrni butun ma'no nozikliklari bilan ifodalay oladigan so'z yoki so'z birikmalarini tanlashga harakat qiladi.

Zid ma'noli so'zlar ma'lum uslubiy vazifalarni bajaradi. Nutqning emotsionalligi, obrazlilikligi zid ma'noli so'zlar yordamida bilan oshiriladi. Buning yorqin namunasi yuqorida keltirilgan misollardan ham ko'rinib turibdi.

Xulosa qilib aytganda, adib tildan foydalanishdagi o'ziga xos mahoratini namoyon etib, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashadigan leksik birliklardan biri bo'lmish sinonim so'zlar hamda nutqning emotsionalligi, obrazlilikligini ta'minlovchi zid ma'noli so'zlardan mohirona foydalanish bilan birga badiiy asar tilida o'rinli va maqsadli qo'llagan va umumtil leksikasi rivojiga sezilarli hissa qo'sha olgan.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2010. – Б.150.
2. Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида омоним ва синонимлар. – Тошкент: ТДПИнинг илмий асарлари, №12, 1959. – 178 б; Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1963. – 118 б; Қўчқортоев И. Синоним сўзлар ва уларнинг баъзи бир хусусиятлари. “Тилшунослик масалалари”, 1-китоб. – Тошкент: ТошДУ, 1960. – 166 б; Исомухамедова С. Синонимларнинг вужудга келиш йўллари ҳақида баъзи мулоҳазалар. Тилшунослик масалалари, 1-китоб. – Тошкент: 1960. – 212 б.
3. I.Qo'chqorov, Sinonim so'zlar va ularning ba'zi bir xususiyatlari. Tilshunoslik masalalari, 1-kitob. – Toshkent, 1960. 5-bet
4. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б. 64.
5. Ўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: 2007. – Б. 151.
6. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 20.
7. Sayfullayeva R va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – B. 133.
8. Sayfullayeva R va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – B. 134.
9. Sayfullayeva R va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – B. 134.
10. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. – B. 288.

UO'K 808.5

SOMERSET MOEM HAYOTI VA IJODI HAMDA UNING TEATR SOHASIGA QO'SHGAN  
HISSASI*M.T.Nekboyeva, o'qituvchi, TATU Qarshi filiali, Qarshi*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Somerset Moem hayoti va ijodi hamda uning teatr sohasiga qo'shgan hissasi haqida so'z boradi. Muallif madaniy ma'lumotlar hamda yozma manbalarga tayanib, mavjud ilmiy-tarixiy adabiyotlar asosida muammoga aniqliklar kiritgan.

**Kalit so'zlar:** Somerset Moem hayoti, ijodi, teatr sohasi.

**Аннотация.** В этой статье рассказывается о жизни и творчестве Сомерсета Моэма, а также о его вкладе в театральную индустрию. Автор, опираясь на культурные данные, а также письменные источники, уточнил проблему на основе имеющейся научно-исторической литературы.

**Ключевые слова:** Жизнь, Творчество, театральная индустрия Сомерсета Моэма.

**Abstract.** This article discusses the life and work of Somerset Maugham and his contribution to the field of theatre. The author clarified the problem on the basis of existing scientific and historical literature, relying on cultural information and written sources.

**Key words:** Somerset Maugham's life, work, theater.

**Kirish qism:** Taniqli ingliz yozuvchisi Uilyam Somerset Moem (inglizchada: William Somerset Maugham; 1874, Parij — 1965, Nitssa) Parijda, ingliz elchixonasida xizmat qilgan yurist oilasida tug'ilgan. Bolaligidayoq ota-onasidan ajralgan Somerset Angliyadagi qarindoshlari qo'lida tarbiyalanadi. Dastlab Geydelberg universitetida adabiyot va falsafa yo'nalishida, keyinchalik Londondagi tibbiyot maktabida tahsil ko'rgan. Moyemning shu yillarda kechirgan hayoti materiallari asosida yozilgan «Lambetlik Liza» (1897) romani mashhur. Shundan keyin Moem vrachlik ixtisosidan voz kechib, yozuvchilik bilan shug'ullangan. U asosan Fransiyaning janubiy tomonlarida yashab, 60 yillik adabiy faoliyati davomida ko'plab roman, hikoya, pesa, adabiy-tanqidiy etyud va memuar asarlar yozgan.

**Asosiy qism:** Moyem ilk pyesasi — «Ledi Frederik» (1907) ning katta muvaffaqiyat qozonganidan rag'batlanib, «Noma'lumlik» (1920), «Sadoqatli xizmati uchun» (1932) va «SHeppi» (1933) pyesalarini yozgan. Uning pyesalarida 20-asrning 1-yarmidagi ingliz jamiyati hayoti manzaralari aks etgan.

Somerset Moem «Oy va choychaqa» (1919), «Shirin kulcha va pivo» (1930), «Teatr» (1937) va boshqa romanlar muallifi. Adibning «Insoniy ehtiroslar zalvori» (1915) avtobiografiy romani, ayniqsa, mashhur bo'lib, unda roman qahramoni — yosh yigit va u bilan to'qnashgan kishilar talqinidagi nozik psixologizm hayot manzaralarining keng tasviri bilan tutashgan holda asarga o'zgacha badiiy latofat bag'ishlagan. «Notanish odam Parijda» va «Oy va choychaqa» romanlari o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Bu kitob na tarjimai hol va na esdaliklardir. Hayotimda sodir bo'lgan voqea-hodisalardan yo u, yo bu tarzda asarlarimda foydalanganman. Ba'zan boshimdan o'tkazgan biron bir iztirobli holat yozilajak asarimga mavzu bo'lib xizmat qilgan. Bu mavzuni yoritish uchun men bir qator voqealarni o'ylab topar

edim. Ko'pincha men yaqindan bilgan, yoki shunchaki tanish bo'lgan kishilardan foydalanar edim. Hamda ularga suyanib qiyofalar yaratardim.

Mening umrim turfa xil hodisalarga to'la, judayam qiziqarli kechdi. Lekin, hayot yo'lim sarguzashtlarga boy bo'lgan, deymayman. Mening xotiram chatoq. Biron bir latifa eshitsam, o'sha zahotiyoyq unutam. Hatto, o'zimning hazillarim ham yodimda turmagani sababli, ularni takrorlab berolmayman. Bu kamchilik muloqot payti menga pand berishini yaxshi bilaman.

Men hech qachon kundalik yozmaganman. Dramaturg sifatida ilk bor muvaffaqiyatga erishganimda shu ishni qilmaganimga achinaman. O'sha paytlar men bir talay iste'dod egalari bilan baqamti bo'lganman. Mening qaydlarim hozirda hujjat sifatida ahamiyatli bo'lishi tayin edi.

Bu kitobni yozishga kirishganimdan maqsad boshimda o'rtnashib, tinchimni buzayotgan bir talay fikrlarni qoqib chiqarishdan iboratdir. Men hech kimga aql o'rgatmoqchi emasman. Mening murabbiylikka layoqatim yo'q. Shu tufayli o'z bilimlarimni birov bilan baham ko'rishga muhtoj emasman.

Boshqalar fikrimga qo'shiladimi, yo'qmi, menga – baribir. Albatta, o'zimni haq deb bilaman. Mulohazalarim ko'pchilikning fikriga teskari bo'lgan chog'da ham, pinagimni buzmayman. Chunki ichki hissiyotlarimga ishonaman. Men yozayotgan paytimda, o'zimni mo'tabar zot, deb bilishim zarur. Aslida ham men o'zim uchun dunyodagi eng e'tiborli shaxsman. Lekin, oddiygina sog'lom fikr nuqtai nazaridan kelib chiqsak, men mutlaqo ahamiyatsiz ekanligimni juda yaxshi bilaman. Agar men hech qachon mavjud bo'lmaganimda ham, dunyoda hech narsa o'zgaras edi.

Menimcha, o'limidan so'ng yozgan asarlarining taqdiri qanday kechishiga qiziqmaydigan yozuvchi kam topilsa kerak. Men abadiyatga erishishni nazarda tutmayapman. Badiiy asarning boqiyliigi bir necha asrlar bilan o'lchanadi. Lekin, yozgan kitoblarningni bir qancha avlod qiziqib o'qishini, hamda o'zing mansub bo'lgan xalq adabiyoti tarixidan kamtarona bo'lsa ham o'rin egallashni xayol qilish, albatta, maroqli. O'zimga kelsak, men bunday imkonyatga shubha bilan qarayman. Adabiyot olamida katta shov-shuvlarga sababchi bo'lgan ko'pgina yozuvchilar unutilib ketdilar. Yoshligimizda Jorj Meredit bilan Tomas Xardi asarlarining boqiy bo'lishiga hech shubha qilmasdik. Lekin zamonaviy yoshlar uchun bu adiblarning qizig'i yo'q.

**Natijalar va muhokamalar:** Asar yozish boshdanoq men uchun tabiiy hol bo'lgan, (o'rdak uchun suvda suzish tabiiy hol bo'lganiday). Men yozuvchi bo'lganimga xaliyam ajablanaman. Bunga kuchli ishtiyoqdan bo'lak hech qanday sabab bo'lmagan. Menda bu moyillik qanday paydo bo'ldi, tushunolmayman. Mening ajdodlarim yuz yildan ortiq vaqt davomida huquqshunos bo'lishgan... Yozuvchilik borasida maktab ko'rmaganman. Yaqinda dastlab yozgan hikoyalarimni ko'rib chiqdim. Menda tug'ma qobiliyat bo'lganmi, yo'qmi, shuni bilmoqchiydim. Hikoyalar ohangida kibr sezilib turibdi. Bu – g'orlikning oqibati. Ifodaladagi g'ijinish esa badfe'llikdandir. Men fikrni ifodalash tarzini nazarda tutayapman. O'ylaymanki, uslubdagi aniqlik, dialoglarni o'z o'rnida ishlatish boshdanoq qo'limdan kelgan.

Bir qarashda, yozuvchi duch kelgan so'zni ishlatib ketaverganga o'xshaydi. Lekin Swift o'tkir, mantiqiy tafakkurga ega bo'lganligi tufayli so'zlar doimo o'z o'rnida ishlatilgan va topib aytilgan. Jumalarning mukammalligi va ularning ta'sir kuchi – yuksak darajadagi diddan nishona. Men avval matndan biror parcha ko'chirib, so'ng uni yodimda tiklashga harakat qilardim. Men so'zlarni boshqalariga almashtirardim yoki ularning tartibini o'zgartirib ko'radim.

Bu urinishlarim zoye ketmadi. Men durustgina yozishni o'rgandim. Lekin bundan ko'nglim to'lmadi. Uslubdagi zo'riqish yaqqol sezilib turardi. So'zlarni muayyan bir shakl doirasiga tiqishtirishga urinardim. Natijada shakl bo'rtib chiqdi. Shunda so'zlarni ma'lum tartibda joylamoqchi bo'ldim. Lekin, bir narsani nazardan qochirgan ekanman. O'n sakkizinchi asrga tegishli bo'lgan uslub yigirmanchi asr uchun g'ayritabiiy edi. Swift uslubidagi meni hayratga solgan mukammallikka erisha olmadim. Chunki, men unga taqlid qilar edim. So'ngra bu ishinni tashlab, bir qancha pyesalar yozdim. Faqat, besh yildan keyingina yana roman yozishga kirishdim. Endi men uslub borasida bosh qotirmay, ochiq oydin yoza boshladim.

Men, faqat, aniq dalillarni bayon qilmoqchi bo'ldim. Aytadigan gaplarim shu qadar ko'p ediki, so'zlarni behudaga sarf qila olmasdim. Shuning uchun sifatlarni sira ham qo'llamaslikni maqsad qildim. Nazarimda, topib aytilgan so'z sifatlashga muhtoj emas edi. Men yozilajak asarni uzundan-uzoq telegramma ko'rinishida tasavvur qilar edim. Ma'no tashishga xizmat qilmaydigan so'zlar tejamkorlik nuqtai nazaridan tushib qoldirilgan edi. Korrektura qilingandan keyin kitobni o'qimaganligim sababli, asar yozish borasidagi urinishlarim qay darajada amalga oshgani menga qorong'u. Har holda, bu kitob avvalgi asarlarimga qaraganda ancha ravon yozilgan.

**Xulosa:** Men boshqa yozuvchilarning san'atidan zavqlanardim, ularning mahoratiga qoyil qolardim. Taassufki, mening tafakkurim bunday mohirlikka qodir emas edi. Shu tufayli men o'zimni zo'riqtirishdan

charchadim. Lekin boshqa tomondan qaraganda, men ziyrak va kuzatuvchan edim. Boshqalar nazaridan qochirgan ko'p narsa va hodisalarni men yaqqol ko'ra olardim. Men aniq, izchil fikrlar edim, ko'rganlarimni aniq tasvirlab bera olardim. Nafis, jozibador yozish qo'limdan kelmasa-da, har holda, iboralardagi ohangni yaxshi payqardim. Ko'ngildagidek yozishni hech qachon uddalay olmasligimni bilardim. Shunga qaramay, imkonim boricha yaxshi yozishga harakat qildim. Uzundan-uzoq mulohazalardan so'ng, fikr tiniqligi, soddalik va so'zlarning ohangdorligiga intilishim kerak, degan xulosaga keldim... So'z salmoq, ohang va ko'rinishga ega. Mana shu uchchala xususiyatni yodda tutgan holda, ham quloqqa, ham ko'zga xush yoqadigan ibora yozish mumkin.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nagibin Y. Somerset Moemning yozilmagan hikoyasi // Tur va ket: ertaklar va hikoyalar. M., 1989. S. 654.
2. Shaginyan M. Chet el xatlari. M., 1964. S. 213.
3. 1954-yilda kitob qayta ko'rib chiqilgan holda "O'n roman va ularning ijodkorlari" nomi bilan nashr etilgan.
4. Yozuvchining daftarchasi, L., 1949; Nuqtai nazar, Bog'lar shahri (N.Y.), 1959; ruscha tarjimada? Dojd, M., 1961.
5. Ijodga oid eslatmalar, «Voprosy literatury», 1966, 4-son; Teatr, shanba kuni.
6. Zamonaviy ingliz qissasi, M., 1969.
7. Braun I., V. S. Maugham, L., 1970.
8. Kalder R. L., V. S. Maugham va ozodlikka intilish, L., 1972 yil.
9. Зарубежная литература. S.V. То 'rayev muharrirligida. M., 1884.
10. Краткая литературная энциклопедия в 9 томах M., 1971.
11. Muhabbat Sharafiddinova. XX asr adabiyotida absurd hayot ruhi. «Jahon adabiyoti» jumali, 1-son.

UO'K 808.5

### “YETTI O'LCHAB BIR KES” MAQOLIDA 7 RAQAMINING QO'LLANILISHI XUSUSIDA (o'zbek va ingliz tillari misolida)

*D.Nematjanova, stajor o'qituvchi, Namangan davlat universiteti, Namangan*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada “Yetti o'lchab bir kes” maqolida 7 raqamining ishlatilish o'rni haqida atroflicha bayon etilgan va maqollar ko'pincha haqiqatlarni yetkazish, oqilona tanlov qilish hamda turli vaziyatlarni hal qilish uchun ko'rsatmalar berishi borasida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, 7 raqami diniy va ilmiy-madaniy taraflama yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** haqiqat, tanlov, ta'rif, hikmat, 7 raqami, omad, baxt, saodat, mo'jiza, mantiqiy fikrlash, ilohiy ma'no, ilm, madaniyat

**Аннотация.** В этой статье подробно рассказывается о месте употребления числа 7 в пословице «Семь мер одним ударом», и в пословице часто приводятся инструкции о том, как донести истину, сделать мудрый выбор и разрешить различные ситуации. Кроме того, число 7 выделяется в религиозном, научном и культурном плане.

**Ключевые слова:** истина, выбор, описание, мудрость, число 7, удача, счастье, молитва, чудо, логическое мышление, божественный смысл, знание, культура

**Abstract.** This article details the place of use of number 7 in the proverb "Seven Measures One Cut", and the proverb often provides instructions on how to convey truths, make a wise choice, and solve various situations. In addition, number 7 is highlighted religiously and scientifically and culturally.

**Key words:** truth, choice, description, wisdom, number 7, luck, happiness, prayer, miracle, logical thinking, divine meaning, knowledge, culture

Maqollar - hayotning turli jabhalari bo'yicha hikmat yoki maslahat beradigan qisqa, an'anaviy hikmatlardir. Ular ko'pincha sog'lom fikr, kuzatishlar yoki madaniy qadriyatlarga asoslanadi va avlodlar orqali o'tib kelgan. Maqollar ixcham va esda qolarli bo'lib, ular muloqotda, o'rgatishda, hayot saboqlari haqida fikr yuritishda qo'l keladi. Ular turli madaniyatlar yoki tillardan bo'lishsa-da, ular ko'pincha universal haqiqatlarni yetkazadilar va oqilona tanlov qilish yoki turli vaziyatlarni hal qilish uchun ko'rsatmalar beradi. Maqollar dunyoning ko'plab madaniyatlarida uchraydi va ular og'zaki ijodining qimmatli qismidir. Maqollarga mavzu jihatdan qaraladigan bo'lsa, ular nihoyatda boy va turli-xildir. Maqollar bir nechta mavzularda yaratilgan, xususan, vatan, mehnat, ilm-hunar, do'stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, sevgi va muhabbat kabilar. Bundan tashqari, ular mazmun va shaklning dialektik birligi, qofiyadoshlik va ko'p ma'nolilik jihatlari bilan xarakterlanadi. Qo'shimcha qilgan holda, maqollar bir qator nomlar, zarbulmasal, naql, hikmat, hikmatli so'z, tanbeh, mashoyixlar so'zi, hikmatli maqol, donishmandlar so'zi, otalar so'zi kabilar bilan yuritiladi.



Maqollar madaniyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, ular kishilar qiziqishlari, turmush tarzlari, hayoti va faoliyati, turmush tarzidagi mavjud narsasi yoki kundalik yumushi va albatta ma'naviy hayotini o'z ichiga oladi. Har bir xalqning madaniyatini maqollar orqali bilish qiyin emas. Rus yozuvchisi L.N. Tolstoy "Har bir maqolda men shu maqolni yaratgan xalq siymosini ko'raman" degan fikri yuqorida aytilganlarni tasdiqlaydi. Maqollar madaniyatga bog'liq bo'libgina qolmay, din bilan ham chambarchas bo'g'liqdir. Chunki, xalq dinidan kelib chiqqan holda o'z dini uchun muqaddas odatlari bor. Va albatta bu odatlar qadimdan mavjud bo'lib dinga taqaladi. Dinda berilgan ko'rsatmalar orqali muqaddas odatlar shakllana boshlaydi. Misol uchun o'zbeklarning aksari musulmonlar hisoblanib, ularning dinida 7 raqami ilohiy ma'noga ega.

Aksari odamlar 7 raqamini suyushadi. Bunga misol, yangi avtomobil sotib olgan kishidan "qaysi raqamni xohlaysiz?" deb so'rsa ko'pchiliklari 7 li raqamlarni afzal ko'rishadi. Mashhur futbolchilarni kuzatadigan bo'lsak, ularning ko'pchiligi ham shu raqamda maydonda o'ynaydi. Bir nechta xalqlar uchun 7 raqami xosiyatli hisoblanadi. Bundan tashqari, mazkur raqam bilan bog'liq bir nechta ajoyibotlarni hayotda uchratishimiz mumkin: 7 kun, 7 mo'jiza, 7 xazina, 7 farz, 7 iqlim, 7 rang va hokazo. Dunyoning 7 mo'jizasi: Misr ehromlari, Bobil osma bog'lari, Artemida ibodatxonasi, Galikarnas dahmasi, Zevs haykali, Rodosdagi Haykal, Iskandariya mayog'i. Bu kabi 7 raqami bilan bog'liq ko'plab mo'jizalarni keltirishimiz mumkin. O'zbeklar 7 raqamli maqollarni kundalik hayotlarida ishlatishlariga guvoh bo'lamiz. Masalan: "Yetti o'lchab bir kes" maqolida nega aynan 7 raqami maqollarda ishlatilganiga diniy va ilmiy- madaniy taraflama javob beramiz: Ulug' ulamolardan biri Ja'far Sodiq rahimahulloh: "*Bir soliha ayol eriga 7 kun xizmat qilsa, Alloh uning qarshisidagi do'zaxning 7 eshigini yopib, jannatning 8 eshigini ochadi*" deganlar. (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Bahtiyor oila"); Hazrati Omina Payg'ambarimiz sollallohu alayhi va sallamni 7 kun emizdi; (U) 7 osmonni ustma-ust qilib yaratgan Zotdirki, siz U Rahmonning (Mehribon zotning) yaratishida biron tafovut-nuqsonni ko'rmasiz. Endi ko'zingizni yana (samoga) qaytaring-chi, (unda) biron futur-yoriqni ko'raramikansiz? (Mulk surasi, 3-oyat); Shariat ta'limotlarida, tavalludning 7-kuni bolaning sochini olib, o'sha soch og'irligida sadaqa qilmoq tavsiya qilinadi. (Aynan 7 kunni tayin qilinishi hikmati to'g'risida so'z yuritgan ulamolar "Shunda dunyoning kunlarida bir kundan yashab o'tgan bo'ladi" deydilar) (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Bahtiyor olia" 325-326 b); Haj va umra safariga kelganlar Kabani 7 marta aylanib tavof qiladilar; Imom Buxoriy Anas ibn Molik roziyallohu anhudan "Zaynab binti Jahsh Roziyallohu anho Payg'ambarimiz Sollallohu alyhi va sallamning boshqa ayollariga faxrlanib: "Sizlarni ahlillaringiz nikohlab bergan, meni Alloh taolo 7 osmonning ustidan nikohlab bergan", der edi" (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf "Hadis va Hayot" Nubuvvat xonadoni xonimlari 25-juz 240b); Muso alayhissalom qavmlaridan qochib, 7 yil yashirilib yurdilar (Payg'ambarlar tarixi, Islomiyat tarixi 336 b); Alloh taolo Misrning Qibtiy qavmiga to'fon yubordi. Yomg'ir yog'ib, sel kelib, hamma yerni suv bosdi. To'fon 7 kun davom etdi. (Payg'ambarlar tarixi, Islomiyat tarixi 300 b); Namrud Ibrohim alayhissalomni 7 yil zindonda saqladi (Payg'ambarlar tarixi, Islomiyat tarixi 138 b); Yetti avlod: farzand, nevara, evara, pannevara, ovora, begona; Yetti xazina: sigir, asalari, ipak qurti, objuvoz, tegirmon, o'rmon, tovuq; *Yetti sayyora*: quyosh, oy, mars, merkuriy, yupiter, venera; *Yetti musiqiy nota*: do, re, mi, fa, sol, lya, si;

"Yetti o'lchab bir kes" maqolini ingliz tilidagi ekvivalenti "Second thoughts are the best" bo'lib, inglizlarda 7 raqami o'miga 2 raqami qo'llanilgan. Lekin, ma'no jihatidan ko'rib chiqilganda ular deyarli bir xil ma'noda kelishini bilib olamiz. Ya'ni, Ikkinchi-fikr eng yaxshisi- bu qarorni qayta ko'rib chiqish yoki Shubha qilish ko'pincha foydali ekanligini anglatuvchi ibora. Bundan ko'rinib turibdiki, tanlovni yakunlashdan oldin ikki marta o'ylashga vaqt ajratish natijalarning yaxshilanishiga olib kelishi mumkin.

2 raqamiga diniy taraflama, ya'ni inglizlarning dini (ko'pchiliklari Xristianlar) ga ko'ra izoh beramiz; inglizlarning fikricha har bir insonda erkaklik va ayollik energiyasi bor va 2 raqami ishonch hamda iymon bilan bog'liq deb bilishadi. Bundan kelib chiqadiki, 2 raqami kishining o'ziga va boshqalarga ishonishga undaydi. Keyingi ta'rifda quyidagilarni keltiramiz, burjlardagi tarozi nomli burj ham 2 raqamini nazarda tutadi, 2 – bu hamkorlik va birgalikda yaratish va maqsadni topish uchun sheriklikning timsoli, mazkur raqam dunyoni yaratilishida sherikchilik borligi, barcha narsani yaratilishi hamkorlikni talab qilishi va hech narsa yolg'iz o'zi tomonidan yaratilmasligi hamda erkak va ayol jinsalari kabilar.

2 raqami bir nechta madaniy ahamiyatga ega bo'lib, turli jamiyatlarda turlicha talqinlarga ega. 2 soni bilan bog'liq madaniy ma'nolarning ba'zilar quyidagicha: 2 raqami turli yo'llar bilan madaniy ahamiyatga ega bo'lib, turli jamiyatlar va e'tiqod tizimlari bo'yicha turli talqinlarga ega. 2 soni bilan bog'liq madaniy ma'nolarning ba'zilar quyidagilardan iborat: *ikkilik ramzi*, juft yoki qarama-qarshi va tenglik hamda hamjihatlik tushunchalarini ifodalaydi, *munosabatlar va sheriklik*, 2 raqami ko'pincha munosabatlar,

shiriklik va hamkorlik bilan bog'liq bo'lib, hamkorlik, birdamlik va jamoaviy ishning ahamiyatini ta'kidlovchi hamda nikoh ikki shaxsning muqaddas birligi kabilar. “Yetti o'lchab bir kes” maqolini ingliz tilidagi ekvivalenti “Second thoughts are the best” ligini yuqorida berib etildi, endi ingliz va o'zbek maqollarni o'xshash va farqli taraflariga izoh beramiz. “Yetti o'lchab bir kes” va uning ekvivalenti “Second thoughts are the best” maqollari deyarli bir xil oqilona tanlov uchun ko'rsatma va maslahat beradi. Bu maqollardan ko'rinib turibdiki, diqqat bilan ko'rib chiqilmasdan qarorlarga shoshilmaslik muhurligini ta'kidlaydi. Bu birinchi fikrlar yoki shoshib qilingan qarorlar har doim ham eng foydali yoki aniq bo'lmasligi mumkinligini anglatadi. Buning o'rniga, kishilarni tanlov qilishlaridan oldin shoshmasdan fikrlashga undaydi, bu esa vaziyatni chuqurroq tushunish va tahlil qilish imkonini beradi. Qayta fikrlab keyin qaror qilish degani o'ziga imkoniyat berish orqali turli ehtimoliy nuqsonlarni aniqlash va yanada mukammal bo'lishdir. Unda dastlabki taassurotlar muhim tafsilotlarni ko'zdan kechirish yoki barcha tegishli omillarni to'liq hisobga olmasligi mumkinligini inobatga olinadi. Variantlarni qayta ko'rib chiqish orqali yanada ma'lumotli va mulohazali qaror qabul qilish mumkin. Mazkur maqollarni farqli tomonlarini ko'rib chiqish mobaynida quyidagilarni aniqlandi: birinchi tafovut, o'zbek maqolidagi 7 raqami ingliz maqolidagi ekvivalentida 2 raqami bo'lib, inglizlarda 7 raqami o'rniga 2 raqami qo'llanilgan. Keyingisi esa, diniy jihatdan aniqlandiki xristianlardagi 2 raqami hamkorlikdagi dunyoni yaratish deb tushunishadi va hech narsani yakkalikda yaratib bo'lmaydi deb bilishadi, lekin musulmonlar buni mutlaqo rad etadilar, chunki ular Allohni yagona o'zi har ishga qodir deb biladilar.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, “Yetti o'lchab bir kes” maqolida bir ish boshlashdan yoki qilishdan avval yaxshilab o'yla va shoshib ish qilma degan ko'rsatmalar bor. Agar o'ylamasdan ish qilinsa, oxiri yomonlikka yoki muvafaqqiyatsizlikka olib kelishi mumkin va albatta bularni oldini olish uchun yaxshilab idrok qilmoq zarur. 7 raqamini kelishida bu qilayotgan yoki qilishga qaror qilayotgan ishga yaxshilab yondashish, bir marta emas bir necha marta o'yla degan fikrni anglashimiz darkor.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. “Bahtiyor olia”
2. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf “Hadis va Hayot” Nubuvvat xonadoni xonimlari
3. Payg'ambarlar tarixi, Islomiyat tarixi
4. I bob. Ingliz va o'zbek maqollari haqida nazariy qarashlar (azkurs.org)
5. [2301.00355] Second Thoughts are Best: Learning to Re-Align With Human Values from Text Edits (arxiv.org)
6. Spiritual Meaning Of Numbers 1-9 - Insight state

UO'K 808.5

### LAKUNA VA KOGNITIV LINGVISTIKA

*M.Nematova, tayanch doktorant, Namangan Davlat universiteti, Namangan*

**Annotatsiya.** Ushbu maqola lakunarlik hodisasini kognitiv lingvistika tomonidan o'rganadi. Ishda lakunarlik hodisasini mentalitetlarning kognitiv nomuvofiqligining (divergentsiya) ifodasi sifatida ko'rib chiqadi. Chunki, aynan kognitiv tilshunoslikda turli milliy kontseptsiya sohalarini bir-biri bilan solishtirish keng qo'llaniladi.

**Kalit so'zlar:** kognitiv tilshunoslik, kognitiv divergentsiya, konseptning nominativ maydoni, lakuna, lakunarlik hodisasi, lakunar birlik, lakunalar tipologiyasi, intralingual lakunalar, tillararo lakunalar.

**Аннотация.** В статье исследуется феномен лакунарности с позиций когнитивной лингвистики. Работа рассматривает феномен лакунарности как выражение когнитивной противоречивости (дивергенции) менталитетов, в когнитивной лингвистике он широко используется для сопоставления различных национальных концептуальных областей друг с другом.

**Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, когнитивная дивергенция, номинативное поле концепта, лакуна, феномен лакунарности, лакунарное единство, типология лакун, внутриязыковые лакуны, межъязыковые лакуны.

**Abstract.** The article studies the phenomenon of lacunarity from the perspective of cognitive linguistics. It considers the phenomenon of lacunarity at work as an expression of cognitive inconsistency (divergence) of mentalities. It is precisely in cognitive linguistics that it is widely used to compare different national conceptual areas with each other.

**Key words:** cognitive linguistics, cognitive divergence, nominative field of the concept, lacuna, phenomenon of lacunarity, lacunar unity, typology of lacunae, intralingual lacunae, interlingual lacunae.

Интерес к таким понятиям, как лакуна и лакунарность появился во второй половине XX века, когда вопросы межкультурной коммуникации, тесной связи языка и мышления, культуры и

картины мира становятся особо актуальными. Феномен лакунарности изучается с точек зрения различных лингвистических наук и в настоящее время существует достаточное количество работ, посвященных вопросам определения, классификации, пути элиминирования лакун. Но при этом, если в рамках культурологии вопрос лакунарности и лакуны достаточно хорошо изучен, то с точки зрения переводоведения и когнитивной лингвистики он остается недостаточно разработанным как в теоретическом, так и в практическом плане.

На сегодняшний день значительное место в теоретических исследованиях перевода занимает анализ самого процесса перевода, мыслительных операций переводчика, его стратегий и переводческих тактик. Такие исследования проходят с помощью методологических подходов и приемов когнитивной лингвистики.

Методами лингвокогнитивного исследования являются те лингвистические методы, которые используются для того, чтобы описать лексическую и грамматическую семантику языковых единиц. Таким образом, когнитивная лингвистика изучает семантику единиц, репрезентирующих в языке тот или иной концепт. Ключевым положением когнитивной лингвистики является идея о том, что концепт как ментальная единица может быть описан путем анализа средств его языковой объективизации. В связи с этим, основное назначение когнитивной лингвистики - это получить полный список языковых единиц, объективирующих интересующий исследователя концепт. Совокупность языковых средств, объективирующих концепт в определенный период развития общества, определяется нами как номинативное поле концепта. Описывая семантику единиц номинативного поля, можно представить содержание в отраженном и зафиксированном в языке виде, что способствует реконструировать, иными словами описать лишь ту часть концепта, которая содержит наиболее коммуникативно значимые признаки таким образом, достигается лингвистическая объективизация (Попова, 2007: 14).

Таким образом, номинативное поле концепта - это языковой материал, являющийся объектом лингвокогнитивного исследования, а предметом такого исследования считается семантика единиц номинативного поля концепта, которая отражает изучаемый концепт в языковом сознании носителей языка. Целью лингвокогнитивного исследования является описание соответствующего концепта.

**Методология исследования.** Данная статья изучит важность аспекта лакунарности в когнитивной лингвистике. Прежде всего стоит отметить, что более точное определение и объяснение явлению лакунизации можно дать с позиций когнитивной науки, потому что языковые выражения – это репрезентанты когнитивных моделей носителей иного языка и культуры. Сравнение таких языковых выражений в разных языках позволяет выявить различия в когнитивных моделях носителей этих языков. Если значение слова – это когнитивная структура, задающая способ обработки информации, то причины непонимания следует искать в различиях когнитивных структурах. Далее, рассмотрим определение лакуны русскими лингвистами Ю. А. Сорокиным и И. Ю. Марковиной. Они определяют лакуны как *базовые элементы национальной специфики лингвокультурной общности, существующие в текстах и затрудняющие их понимание*. Однако такое определение не отражает сущностных черт лакуны. Лакуна - базовый элемент. Но элемент чего? Языка? Культуры? Сознания? Определение лакуны, данного лингвокультурологических позиций, явно недостаточно для понимания сущности лакуны, а также для выработки способов заполнения лакун и для построения структуры анализа. Также не объясняется, почему эти базовые элементы затрудняют понимание текста инокультурными реципиентами. Есть и другое определение лакуны русскими лингвистами - по мнению З.Д. Поповой и И.А. Стернина, когда концепт вербализуется на одном языке, эквивалентное слово не может быть найдено в сопоставляемом языке для его обозначения. Следствием несовпадения содержания концептов в разных языках появляется такое явление как лакуна, то есть отсутствие иного понятия в одном из сопоставляемых языков. Они указывают на то, что «в результате неполной эквивалентности денотативных семем разных языков создается такое явление, как лакуна: отсутствие в одном из языков, сопоставляемых между собой, наименования того или иного понятия, имеющегося в другом языке» (Попова, Стернин, 1984: 71).

Далее рассмотрим фрагменты из научных работ лингвистов, которые изъяснили данные ими наименования к термину «лакуна». Так, например, канадские лингвисты Ж.П. Вине и Ж. Дарбельне, которые впервые ввели термин «лакуна» в научный обиход, определили лакуну следующим

образом: «явление, которое имеет место всякий раз, когда слово одного языка не имеет соответствия в другом языке» (Вине, Дарбельне, 1958: 10).

Один из русских лингвистов В.Л. Муравьев под лакуной подразумевает «недостающее в данном языке слово другого языка» (Муравьев, 1975: 3).

В.Г. Гак лакунами обосновывает «пропуски в лексической системе языка, отсутствие слов, которые, казалось бы, должны были присутствовать в языке, если исходить из его отражательной функции... и из лексической системы языка» (Гак, 1977: 261).

В.И. Жельвис называет лакуны как то, «что в одних языках и культурах обозначается как «отдельности», а в других не сигнализируется, то есть не находит общественно закрепленного выражения» (Жельвис, 1977: 136). Он же (в соавторстве с И.Ю. Марковиной) объясняет это понятие следующим образом: «...под лакунами подразумеваются несоответствия, возникающие при сопоставлении понятийных, языковых и эмотивных категорий двух локальных культур» (Жельвис, 1977: 194).

Г.В. Быкова интерпретирует лакуны, как «многочисленные концепты, не имеющие средств языкового выражения в национальной языковой системе (лакуны)», «семемы без лексем», «идеальное содержание (семема), представляющее собой виртуальную лексическую единицу, занимающую определенное место в лексической системе в статусе нулевой лексемы» (Быкова, 2003: 15).

На наш взгляд, при исследовании лакун прежде всего надо учесть, на скольких языковых материалах они анализируются: если в качестве материала исследуется один язык – тогда исследователю необходимо изучить внутриязыковые лакуны. С другой стороны, при сопоставлении двух или более языков исследователь имеет дело с межъязыковыми лакунами. Следовательно, при классификации лакун разграничение внутриязыковых лакун и межъязыковых лакун является обязательным. Можно сделать вывод, что с точки зрения когнитивной лингвистики, «лакуна» – это отсутствие или несоответствие когнитивных структур, выраженных в одном языке, по сравнению с другим или же даже внутри одного языка.

Можно сделать вывод, что с точки зрения когнитивной лингвистики «лакуна» — это отсутствие или несогласованность когнитивных структур, выраженных в одном языке, по сравнению с другим языком или даже внутри языка. Более того, стоит отметить, что носители разных языков по-разному концептуализируют, классифицируют, конструируют и описывают объекты, их свойства и отношения.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Быкова Г.В. (1) Лакунарность как категория лексической системологии / Г.В. Быкова. - Благовещенск: Издательство Благовещенского государственного педагогического университета, 2003. - 364 с.
2. Вине Ж.П., Дарбельне Ж. Сопоставительная стилистика французского и английского языков. Метод перевода.- Парпиз- 1958., -180стр Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка // З.Д. Попова, И.А. Стернин. Воронеж: Истоки, 2007. 252 с.
3. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - Л.: Просвещение. Ленингр. отдние, 1977. - 300 с
4. Жельвис В.И. К вопросу о характере русских и английских лакун / В.И. Жельвис // Национально-культурная специфика речевого поведения: сборник научных трудов. - Москва: «Наука», 1977. - С. 136-146.
5. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). - Владимир, 1975. - 96 с.
6. Попова, З. Д. Лексическая система языка / З. Д. Попова, И. А. Стернин. Воронеж : ВГУ, 1984. 149 с.

UDC 808.3

## THE CHALLENGES IN PRACTICAL TEACHING IN THE FIELD OF TESOL AND SPECIFIC SOLUTIONS

*B.I.Omonova, teacher, Alfraganus University, Tashkent*

*Annotatsiya. Ushbu maqolada ba'zi o'qituvchilarning darslarni rejalashtirish nazariyasi, ya'ni TESOL xalqaro o'quv dasturlari va aniq muammolarni hal qilish asosida ideal dars rejalarini tuzish ko'rib chiqiladi.*

*Kalit so'zlar: TESOL (ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'qitish), dars rejasi, taqdimot, amaliyot, baholash, vizual effektlar.*

**Аннотация.** В этой статье рассматривается составление идеальных планов уроков на основе теорий некоторых ученых о планировании уроков и особенно международных учебных программ TESOL и конкретные решения задач.

**Ключевые слова:** TESOL (преподавание английского как второго языка), план урока, презентация, практика, оценка, визуальные эффекты.

**Abstract.** This article examines the creation of ideal lesson plans based on the theory of some scientists about lesson planning and especially TESOL international curricula and specific problem solutions.

**Keywords:** TESOL (teaching English as a second language), lesson plan, presentation, practice, assessment, visual effects.

The growing interest in learning the language is caused by its global spread around the world and the use of this language as a means of international communication. Knowledge of foreign languages is a kind of capital, a profit that a person can extract, therefore, learning English is still in great demand among young people. One of the important, priority tasks of higher educational institutions is the training of comprehensively developed, competitive specialists who speak two or more foreign languages as a means of professional or personal communication at a high level. Practical training of a future foreign language specialist, primarily in the field of professional foreign language proficiency, as the main tool of his future professional activity should be carried out at all stages of training at a language university and create the basis for subsequent fluent language proficiency. Among the rich variety of English language learning programs, one of the most widespread programs today is the TESOL program, which is taught all over the world. The term ESOL (English to speakers of other languages) means "English for people who speak another language", respectively TESOL (Teaching English to speakers of other languages) means "Teaching English to people who speak another language". The TESOL program is chosen by listeners almost all over the world, especially in such countries as the USA, Great Britain, Australia, Thailand, Italy, Spain, France, Egypt, China, Philippines, Costa Rica, Vietnam, India, Argentina, Nepal, Greece, Japan, Indonesia and many others. The TESOL program includes two subroutines: ESL (English as a Second Language) and EFL (English as a Foreign Language).

ESL is studied by people who speak other languages, such as, for example, Spanish, Arabic, Chinese, which is their first or native language, but studying in a country where English is the official language of the country (for example, Australia, Canada, or the USA). TESL (Teaching English as a Second Language) means teaching English as a second language. EFL is studied by people who live in countries where English is not the official language of the country, such as Italy, Saudi Arabia, Vietnam, etc. TEFL (Teaching English as a Foreign Language) means teaching English as a foreign language. The TESOL course is focused on:

- obtaining theoretical knowledge about modern methods of teaching English;
- preparation of lesson plans and selection of material;
- building trusting and respectful relationships with students;
- using and combining learning techniques and strategies depending on the student's goals;
- motivation of students;
- getting feedback from a mentor;
- the development of hard and soft skills of students.

TESOL has a lot of advantages, which we will mention later when comparing this course with others. But perhaps the most important difference is the opportunity to study without having any previous work experience or understanding of teaching in general. The course is ideal for both beginners and experienced teachers.

ESL teachers create and work according to curricula that meet the requirements of the educational system. EFL teachers work according to the curricula chosen by their educational institution. In addition to these and many other differences between these programs, there are also major similarities between EFL & ESL:

1. For ESL and EFL students, English is not their native language.
2. The main purpose of teaching ESL and EFL students is to teach English to students.
3. The ESL and EFL training programs include: the ESP (English for Specific Purpose) program "English for Special Purposes", as well as the EAP (English for Academic Purpose) program "English for Academic Purposes".

4. Educational materials. Today, in countries where the EFL program is taught, English language teaching is increasingly based on authentic sources published by foreign authors, which are used to teach ESL students. Thus, EFL teachers strive to use educational materials used by foreign teachers in their professional activities. The analysis of the similarities and differences between ESL and EFL gives a good idea of the structure of these programs, their features and specifics.

The training included both a theoretical part, which took place in an online format, and a practical one. The experience helped to qualify for the positions of leading trainers within the framework of the Core Trainers (CTs) project. And today I have a TESOL certificate in my hands, which gives me many opportunities, including the opportunity to use advanced methods of teaching English in my native school. By the way, English textbooks in schools from A1 to B1 are also being improved. Today English textbooks are interesting for schoolchildren, as they develop conversational skills, reading, listening and writing, and contribute to the development of students' thinking and horizons. The students themselves strive to achieve a certain level of knowledge of the English language in order to subsequently have certain benefits when applying to domestic and foreign universities, and therefore become qualified specialists.

Specialists trained under this program are in high demand in many countries of the world. TESOL provides a good knowledge base of the English language, as well as the formed skills and abilities necessary for successful teaching in any country of the world. The main focus of this program is on the practical skills of teaching English using modern directions and teaching methods. The promotion of excellence in English language research and teaching is considered to be the main focus of the work of TESOL teachers and linguists. The TESOL training program includes:

- Teaching and learning English using the latest technologies and teaching methods;
- Creating favorable conditions for understanding the structure of the English language;
- Teaching students various models and forms of classroom teaching;
- Developing confidence in the use of technical means in language learning;
- Studying and using a variety of textbooks and educational materials for better language learning within the framework of the educational structure;
- Focusing on the intercultural understanding and consciousness of listeners of various groups.

"A new time is coming in the field of education. The main task of the education sector, the very essence of the teacher's work, is, first of all, to prepare for the future, to bring up our children healthy and harmoniously developing, who will have to live in a still difficult time, when competition in the context of globalization is becoming especially acute," Shavkat Mirziyoyev said. We cannot disagree with these words, and we, teachers, need to strive to match the time, and sometimes even get ahead of it, so that our students can become successful people and the country flourishes.

Consideration of the use of various forms of assessment of students' knowledge, skills and abilities. While studying English under the TESOL program, students simultaneously get acquainted with the culture of an English-speaking country, which ultimately helps them to get to know the culture of their people, their country better.

#### REFERENCES:

1. Rose H. et al. Global TESOL for the 21st century: Teaching English in a changing world. – Multilingual Matters, 2020. – T. 81.
2. Lin A. et al. International TESOL professionals and teaching English for globalized communication (TEGCOM) //Reclaiming the local in language policy and practice. – 2005. – C. 197-222.

UDC 808.5

### PICTORIAL EXPRESSION AS AN OBJECT OF METAPHOR

*G.I.Ortiqova, trainee teacher, Alfraganus University, Tashkent*

**Annotatsiya.** *Ushbu maqolada tasviriy ifoda va metaforaning mazmun – mohiyati, ikki tushunchaning bir – biri bilan o'zaro bog'liqligi yoritilgan.*

**Kalit so'zlar:** *metafora, tasviriy ifoda, tarjima, ma'no, badiiy adabiyot.*

**Аннотация.** *В этой статье рассматривается содержание и характер описательного выражения и метафоры, а также взаимосвязь этих двух понятий.*

**Ключевые слова:** *метафора, изобразительное выражение, перевод, смысл, художественная литература.*

**Abstract.** *This article covers the meaning and essence of pictorial expression and metaphor, the relationship of two concepts with each other.*

*Keywords: metaphor, pictorial expression, translation, meaning, fiction.*

Each language has a layer of phrases that experts call pictorial expression, paraphrase, with the help of which our opinion is figuratively and impressively expressed. For example, there is a saying in Uzbek that is white gold, and it explains to us that Cotton looks like gold. On this basis, the white gold amulet remained the second name of cotton. Each pictorial expression in the language will have a time to be made. For example, the white gold designation of cotton, which was the result of heavy and long labor, was created during the periods of cotton soloism, since in those times really cotton was equated to gold.

The means of expression in the literature are called differently by the term "trope". A rhetorical figure, phrase or word used in a portable sense in order to increase the artistic expressiveness and figurativeness of the language is a trope. Various types of these figures are widely used in literary works, they are also used in everyday speech and oratory. Major types of tropes include hyperbola, epithet, metonymy, analogy, metaphor, synecdoche, irony, lithota, paraphrase, personification, allegory, among others. Today we are talking about the following three types: comparison, hyperbola and metaphor. Each of the above means of expression in the literature is considered by us in detail.

In translation, the word "metaphor" means "moving meaning", "passing". It is a phrase or word used in an indirect sense, and the basis of this trope is with the object (unnamed) solishtirishdir.ba ' others according to the similarity of some feature. That is, a metaphor is a speech turn that consists of comparing phrases and words in a portable sense based on analogy, analogy.

In this trace, the following 4 elements can be distinguished: context or category; object of this category; the process of performing a certain function of a given object; application of the process in certain situations or where it intersects with them.

Famous cognitive linguists J.Lakoff and M.Johnson, while analyzing the process of metaphorization in his works "Metaphors we live by", writes that the process of understanding the universe surrounding man is metaphorical in nature, and is achieved by applying insights into information from our previous experiences in understanding the outcome of our experiences. In studies on linguistics, metaphor is recognized as the most effective cognitive model that is realized in language. As Lakoff and Johnson point out, metaphors that seem simple, serving to hide the various properties of a conceptualized object, are actually complex and multifaceted, it serves to reveal not only the universal, but also the national aspects of different discourses, and through this, to the surface the cognitive processes that occur in the minds and minds of speakers of a particular language.

In lexicology, a metaphor is a semantic relationship that exists between the meanings of certain polysemantic words, based on the existence of similarity (functional, external, structural). Often this trope appears to be an aesthetic purpose in itself and thus alters the original, original meaning of a particular concept.

In modern theory, it is customary to distinguish the following two types that characterize metaphors: diaphora (that is, opposite, acute metaphor), as well as Epiphora (deleted, familiar).

An extended metaphor is a metaphor that is consistently implemented throughout the message or throughout a large part of it. An example of this is: "the thirst for books continues: products in the book market often become outdated - they must be thrown away immediately without trying."

In addition, there is a so-called realized metaphor, which involves working with an expression without taking into account its figurative nature. Others the metaphor, as it were, has a direct meaning. The result of such an implementation is often ridiculous.

There are such pictorial expressions that, over time, cease to be used and go to the unproductive foundation of the language. The time is completely forgotten, because the concepts they represent themselves become obsolete, there is no need for that concept in the lives of language owners. For example, the pictorial expression of the field Queen was actively used in the language of the press of the corn plant, which was planted a lot in Uzbekistan. But nowadays it cannot be said that this pictorial expression is used a lot. Also, the scope of application of such figurative expressions as steel skirt (bunker of a cotton picker), steel horse (tractor) is today extremely limited. This situation suggests that the way in which pictorial expressions live in language is related to the way people live by chips.

smart machine - computer	source of knowledge - book	science lodge I - school
plague of the century - addiction	knowledge abode-school	science Lodge II - library
plague of the century - AIDS	field queen-corn	engineers of the spirit of Man-writers
atomic age - 20th century	farmer's wing-tractor	silver fiber - cocoon
spring comb - snow drop	Sea Governor - whale	silver fiber workers - stairs

spring ambassador - swallow	roof of the world - Pamir	blue's phonus - moon
lord of high peaks – eagle	flange of sky - fate duty	mangu glacier land - Anthractida
happiness - Constitution	animal King - Lion	Sultan of creatures-man
bird of happiness - humo	the key to science - book	enlightenment space-library

Knowledge of figurative expressions students are equally useful for both young people and adults. In speech, thought is expressed impressively by using them correctly, appropriately and furiously. Especially since it is very necessary for media personnel, we will link below a dictionary of popular pictorial expressions.

Expressive and pictorial units of language, in particular metaphors, are found in texts written in different functional styles. The functions, properties of metaphorical units, and the process of metaphorization in general itself are the subject of interest and research in various areas of linguistics, including the field of translational and translation theory. The translation of metaphor is complex due to the differences between the metaphor systems that exist in different languages. In the thought of metaphor, which arose as a result of the socio-domestic life and experience of one people, it is natural that conveying to other speakers of the language with a view of the universe, which is created on the basis of other analogies in general, arouses difficulties in translation. For example, metaphorical images typical of English are in many cases absent from Uzbek and vice versa.

Therefore, it is not always possible to move metaphors from Uzbek text to English or vice versa from English text to Uzbek. With this in mind, the need arises to change the metaphorical image by the presumption of translation. This substitution helps to maintain the expression level of the original and make the translation idiomatic.

The fact that metaphors are associated with different cultural fields means that one must seek a similar or identical cognitive equivalent in the translation process. The closer and more similar the tarsi represents experience in the culture of the source language and the language being transformed, the easier it is to translate. But given that the life experience of peoples is not always similar, and that metaphor means exactly these experiences, the task of the translator becomes more difficult when translating metaphors into languages belonging to different cultures. The difficulty in conveying metaphors lies in the absence in languages of similar metaphors belonging precisely to one or another conceptual sphere.

The suggestions and conclusions regarding metaphor translation above are the result of traditional views on metaphor, in which metaphors are approached as linguistic units whose main functional feature is stylistic appeal. The cognitivist approach to metaphor, which has arisen in the recent past, has also been reflected in interpreting. From the point of view of cognitivism, different languages are a way of accessing and understanding the thinking system of people who speak in it. Metaphors, on the other hand, are the product of the cognitive process, and in different languages the process of knowing and understanding the world is represented by a similar or different linguistic image in the language. The study of the metaphor inherent in a particular culture makes it possible to study how the expert experience in this culture is structured, according to N.Mandelblit's "cognitive translation hypothesis", two cognitive scenarios can be used to translate metaphors:

1) a similar mapping condition (a similar metaphorical projection state) (SMC) in such a process that no conceptual shift occurs as a result of translation;

2) a different mapping condition (state of another metaphorical projection) (DMC) describes a situation in which a conceptual shift occurs between the original text and the translation text in the translation process.

Linguistic and individual types of this trope as a means of expression in literature are always present in artistic speech. They give character to the text. In the study of various works, especially poetic ones, it is necessary to carefully analyze what an artistic metaphor is. Their different types, which are widely used when they seek to express a subjective, personal attitude to life, to creatively change the world around them. For example, in romantic works, the attitude of writers to man, to the world is expressed precisely in metaphor. In philosophical and psychological lyrics, including realistic lyrics, this trope is indispensable as a means of individualizing various experiences, as well as expressing the philosophical ideas of some poets.

#### REFERENCES:

1. Lakoff, G. *Metaphors We Live by* / G. Lakoff, M. John-son. — Chicago, 1980. — 242 p. — Text:unmediated.
2. Mandelblit N. The cognitive view of metaphor and its implications for translation theory. *Translation and Meaning*, Part 3. — Maastricht: Universitaire Press, 1995. — p. 483-495.



**“JEYN EYR” VA “KENG SARGASSO DENGIZI” ROMANLARIDA TUSH MOTIVI VA UNING QAHRAMONLAR TAQDIRIDA AKS ETISHI**

*N.R. Qurbonova, PhD, Buxoro davlat uniersiteti, Buxoro*  
*M.Khamdamova, magistrant, Buxoro davlat uniersiteti, Buxoro*

**Annotatsiya.** Ushbu maqola ingliz romantizm va realizmining yorqin namoyondasi Sharlotta Brontening “Jane Eyr” va britaniyalik mashhur romannavis Jin Rizning “Keng Sargasso dengizi” romanlaridagi tush motivini tahlil qiladi. Shuningdek, badiiy asarlarda tushdan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari va maqsadlar yoritilgan. Tush motividan foydalangan yozuvchilar va undan ko'zlangan maqsad qisqacha tahlil qilingan. Jin Rizning “Keng Sargasso Sea” va Sharlotta Brontning “Jane Eyr” asarlaridagi tush bilan bog'liq holatlar tahlil qilindi va misollar bilan ko'rsatib berildi. Keltirilgan asarlarda tushning badiiy vazifasiga urg'u berilgan.

**Kalit so'zlar:** tush motivi, tush ta'biri, tush tahlili, badiiy vosita, ruhiyat tasviri, takroriylik, voqealar rivoji, oldindan ko'ra bilish

**Аннотация.** В статье анализируется мотив сновидения в романах «Джейн Эйр» Шарлотты Бронте и «Широкое Саргассово море» известной британской писательницы Джин Рис видной представительницы английского романтизма и реализма. Также в произведениях искусства выделены особенности и цели использования сновидений. Кратко анализируются писатели, использовавшие мотив сна, и его цель. Проанализированы и проиллюстрированы примерами ситуации сновидений в «Широкое Саргассово море» Жана Риса и «Джейн Эйр» Шарлотты Бронте. В цитируемых произведениях подчеркивается художественная функция сновидений.

**Ключевые слова:** мотив сновидения, толкование сновидения, анализ сновидения, художественный инструмент, образ психики, повторение, развитие событий, предвидение.

**Abstract.** This article analyzes the dream motif in the novels "Jane Eyre" by Charlotte Bronte and "Wide Sargasso Sea" by the famous British novelist Jean Rhys, a prominent representative of English Romanticism and Realism. Also, the specific features and purposes of using dreams are highlighted in the works of art. Writers who used the dream motif and the purpose of it are briefly analyzed. Dream situations in Jean Rhys's "Wide Sargasso Sea" and Charlotte Bronte's "Jane Eyre" were analyzed and illustrated with examples. The cited works emphasize the artistic function of dreams.

**Key words:** dream motif, dream interpretation, dream analysis, artistic tool, image of the psyche, repetition, development of events, foresight

**Kirish.** Badiiy asarlarda tush motividan foydalanish qadimdan adabiyot vakillarini qiziqtirib kelgan uslublardan hisoblanadi. Chunki tush hodisasi o'zining ta'birlanishi va sirliligi bilan asarning estetik ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Oxford izohli lug'atida keltirilishicha, tush voqea, hodisalarning inson uyquda bulganligidagi tasviridir. “Biror kishini yoki biror narsani tushda ko'rish haqiqat, bashoratning bir turi sifatida ta'riflanadi ... (10)” Odatda, tush xalqlar orasida nafaqat insonning ongsiz miya faoliyatini, balki uni kutayotgan va sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalardan darak beruvchi belgi sifatida ham ta'riflanadi. Zigmund Freyding nazariyasiga ko'ra esa tush har bir insonning ongli va ongsiz xohishlari, istak va intilishlari, o'y-fikrlari, shu bilan birga ziddiyatlarining ko'rinishidir. Sources of dreams include stimuli from the external world, subjective experiences, organic stimuli within the body, and mental activities during sleep [2, 22]. Badiiy asarlarda ham xuddi shunday qahramonlarning orzu umidlari, hayotidagi ziddiyatlari yoki yashirin qo'rquvlari tushlar orqali ko'rsatib beriladi. Tushlar asosan ramziy ma'nolarda yoki ba'zan real hodisalarning o'zini ham tasvirlab kelishi mumkin. Bu orqali asar kompozitsiyasi va syujet qurilmasida alohida o'rin kasb etadi.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Badiiy asarlarda tush motivini ko'plab adabiyotchilar o'z asarlarida badiiy vosita sifatida foydalanishgan. Sitseron o'zining “Skipio tushi” asarida Rimlik general Skipio Amelianus Karsajning vayron bo'lishini ikki yil oldin tushida ko'radi[9]. Buyuk yozuvchi Shekspir ham o'z asarlarida, ayniqsa tragediyalarida tush motividan unumli foydalangan. Bu orqali asarning badiiy estetik ta'sirchanligini oshirishda va qahramonlarning kechinmalarini ifodalashga uringan. Xususan, “Richard III”, “Romeo va Julyetta” tragediyalarida bashoratlar, tushlar haqidagi ertaklar asarning asosiy qismini tashkil etadi va qahramonlarning o'z taqdirini oldindan ko'ra olish qobiliyatini ifodalaydi. Mashhur Italyan shoiri Dantening “Ilohiy komediya” si tush motividan keng qamrovda foydalanilgan asar sifatida

baholanadi. Dantening ta'kidlashicha, "Ilohiy komediya" dagi hamma narsa vahiyilar, halokat, poklanish, jannat tush hodisasi bilan bog'lanadi va janr qoidalariga mos keladi. Dante tundagi g'alati mantiqni va ong osti haqiqatini tush bilan ifodalaydi. Unga ko'ra, tushning ko'p sirlarni ochib berishi mumkinligini ta'kidlaydi. "*Insonning barcha harakatlari, takomillashtirilganda, tushning natijasi bo'lgani uchun yurakdan chiqarilishi kerak*" [10]

Jahon adabiyotida ko'plab olimlar "Jeyn Eyr" va "Keng Sargasso dengizi" asarlaridagi tush motivi tahlili ustida ish olib borganlar. Xususan, professorlar Sandra Gilbert va Susan Gubar o'zlarining "The Madwoman in the Attic" asarlarida "Jeyn Eyr" dagi tush motivini tahlil qilib, uning Jeynning psixologiyasiga chuqur taftish qiladi va tushlar uning ichki olamining oynasi ekanligini aytadi. [3,230] Jerom Beti o'zining "Mid-Victorian studies" asarida "Jeyn Eyr" dagi tushlar ketma-ketligini uning psixologik holati va yashirin istaklarining namoyishi sifatida talqin qiladi. [1,70-90].

**Tahlil va natijalar:** Ingliz romantizmining yorqin vakilasi bo'lgan Charlotta Bronte o'zining "Jeyn Eyr" asarida tush motividan unumli foydalanadi. Asarning yetakchi g'oyalaridan biri bo'lgan Jeynning qiyinchiliklari va baxtsiz bolaligiga qaramay jamiyatda ideal ayol bo'lib yetishish qobiliyatining tagida uning his tuyg'ulari yashirin ko'rsatiladi. Shuning uchun ham, tushlar o'quvchiga Jeynning qo'rquvlari, orzu-intilishlariga nazar solishni ko'rsatib beradi. Shu bilan birga, Jeyn Eyr asarida tushlar qahramonlarning voqealarni oldindan sezishi uchun ham ishlatiladi. Jeyn hafta davomida bir xil tush, ya'ni chaqaloqni tush ko'radi, bu esa uning Rochesterga turmushga chiqishi va ona bo'lishi haqidagi sirli istagidan darak beradi. Jeynning tushlari Rochester bilan munosabatlarida muhim o'rin tutadi. [10] Xususan, Jeyn Rochesterni tuta olmasligini, Rochesterning esa undan qochishini va yana bir tushida Thornfield vayronalarida Rochesterning yo'qolib ketishini va Rochesterga befarq bo'lmagan ayol Blanch Ingramning unga darvozani yopishini ko'radi. Hattoki, to'ylari buzilib, Jeyn qochib ketganidan keyin ham u tushlarida o'zini Rochesterning qo'lida ko'radi. [11] Bu tush Jeynning kelajakda taqdirining Rochesterga bog'liqligini ko'rsatib beradi.

Jin Riz ham "Keng Sargasso dengizi" asarida tush hodisasi bilan foydalanish orqali asar qahramoni Antuanettaning ichki qo'rquvlari va sirli taqdiridan mujda sifatida foydalangan. Shu bilan birga, asar o'quvchisining voqealar rivojiga bo'lgan qiziqishini ortishida badiiy vosita sifatida qo'llanilgan. "Keng Sargasso dengizi" uch qismdan iborat bo'lib, har bir qism voqealar halqasi uchun muhim bo'lgan tushdan iborat. Antuanettaning birinchi tushi juda qisqa bolib, unda u o'rmonda yurayotganini, notanish ammo uni yomon ko'radigan kishi tomonidan o'rmonda ta'qib etilayotganini ko'radi: "*I went to bed early and slept at once. I dreamed that I was walking in the forest. Not alone. Someone who hated me was with me, out of sight. I could hear heavy footsteps closer and though O struggled and screamed I could not move. I woke crying. The covering sheet was on the floor and my mother was looking down at me.*" (6,24)- Bu tush nafaqat sobiq quldor va boy oilaning farzandi bo'lgan oq tanli Kreol qiz Antuanetta va uning oilasining qullikdan ozod bo'lgan Yamaykaning tub aholisi tomonidan ta'qib etilishidan bolalarcha qo'rquvini balki, Rochester bilan kelajakdagi muvafaqqiyatsiz va baxtsiz munosabatlarining belgisi sifatida beriladi. Keyinroq, Antuanettaning o'gay otasi qizning qaligi tashrif buyurishini aytganida u yana o'sha tushini ko'radi ammo bu safar tushi yanada murakkabroq va vahimaliroq edi. Tushida o'rmonda notanish, nafratlangan erkakka ergashishga majbur edi bu esa uning baxtsiz turmushidan belgi berar edi: "*This was the second time I had my dream. Again I have left the house at Coulibri. It is still night and I am walking toward the forest. I am wearing a long dress and thin slippers, so I walk with difficulty, following the man who is with me and holding up the skirt of my dress. I follow him, sick with fear but I make no effort to save myself, if anyone were to try to save me, I would refuse.*" [6,54]

Antuanetta o'zining so'nggi uchinchi tushini Thornfielddagi chordoqda ko'radi. Unda yongan shamlarni yerga va pardalarga alanga oldirib tashlab chiqib ketayotgani aks etgan: "That was the third time I had my dream, and it ended. I know now that the flight of steps leads to this room where I lie watching the woman asleep with her head on her arms. In my dream I waited till she began to snore, then I got up, took the keys and let myself out with a candle in my hand. ...." [6,168]-shundan so'ng u tushida butun uyni alanga olganini va keyin nima qilishi kerak ekanligini anglagandek turib chiqib ketadi: "Now at last I know why I brought here and what I have to do. ...." [6,171]- ya'ni Antuanetta bu so'zlari orqali tushida aks etgan taqdiri qanday davom etishidan belgi sifatida ifodalangan.

**Xulosa.** Tush motivi ikkala asarda ham voqealar qurilishini odindan bashorat qila olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Asar qahramonlari Jeyn va Antuanettaning tushidagi takroriylik va darajama-daraja davomiylilik asarning so'ngigacha voqealarga ishora, va nihoyat oxirgi hodisaga yechim sifatida rol o'ynagan. Voqealarning tushlar orqali boyitilganligi asar qahramonlari Jeyn va Antuanettaning yashirin

istaklari, intilishlari va shu bilan birga qo'rquvlariga ishora qiladi. Tush motivi Jeyn va Antuanettaning his-tuyg'ulari, xayollari va ruhiy holatini ifodalab berishda yordam beradi. Ikkala asarda ham tush elementi xarakterlar rivoji va tematik tadqiqotda muhim sanaladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Beaty, Jerome "The Ironic Vision of Jane Eyre" 1960.
2. Freud, Z. "The Interpretation of dream" Eksmo. Russia 2019.
3. Gilbert S. and Gubar S. "The Madwoman in the Attic" Yale University press. 1979. USA.
4. Hesse, H. Following the dream pp. 7-19. Moscow. Russia.
5. Messer W. The dreaming Homer and Greek Tragedy. New York. 1918
6. Rhys J. "Wide Sargasso sea". New York. 1966.
7. Savory E. "The Cambridge Introduction to Jean Rhys" Cambridge University Press 2009.
8. Qurbonova N.H., Sodiqova Sh. "Problems of women and society in the novel of Charlotte Bronte" International scientific and practical Conference: "Youth, science, education: Topical issues, achievements and innovations" 2022, Prague, Czech P. 69-71.
9. KN Rozikovna. Mark Twain is a prominent representative of American literature. Current research Journal of philological sciences Volume 3, Issue 05. 2022 p. 69-73
10. <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/vision-dream-literature>
11. <https://poemanalysis.com/literary-device/dream-vision/>
12. [https://www.oxfordenglishdictionary.com/search/dictionary/scope=Entries=dream vision](https://www.oxfordenglishdictionary.com/search/dictionary/scope=Entries=dream%20vision)

UO'K 808.3

### KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA LISONIY SHAXS MUAMMOSI

*N.A. Rasulova, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro*

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikning yo'nalishlaridan biri kognitiv tilshunoslik uning umumiy xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, kognitiv tilshunoslikda lisoniy shaxs muammosi ko'rib o'tilgan.

**Kalit so'zlar:** jahon tilshunosligi, areal lingvistika, lisoniy hodisalar, kognitologiya, kognitiv jarayonlar, turkumlashtirish, konseptualizatsiya, kognitiv mexanizm, lisoniy shaxs, lisoniy shaxsga kognitiv tilshunoslikda berilgan ta'riflar.

**Аннотация.** В данной статье представлена информация об одном из направлений современного языкознания – когнитивной лингвистике, и его общих особенностях. Также проблема языковой личности рассматривается в когнитивной лингвистике.

**Ключевые слова:** мировая лингвистика, ареальная лингвистика, языковые явления, когнитология, когнитивные процессы, категоризация, концептуализация, когнитивный механизм, языковая личность, определения языковой личности в когнитивной лингвистике.

**Abstract.** This article provides information about one of the directions of modern linguistics, cognitive linguistics, and its general features. Also, the problem of linguistic identity is considered in cognitive linguistics.

**Key words:** world linguistics, areal linguistics, linguistic phenomena, cognitology, cognitive processes, categorization, conceptualization, cognitive mechanism, linguistic personality, definitions of linguistic personality in cognitive linguistics.

**Kirish.** XXI asr jahon tilshunosligida tilshunoslikning boshqa fanlar bilan integratsiyalashuvi natijasida shakllangan sotsiolingvistika, antropolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, areal lingvistika, onomastika, kognitiv tilshunoslik kabi qator sohalar rivojlanmoqda, yangidan yangi nazariyalar, yo'nalishlar shakllanmoqda. Ushbu yo'nalishlar bo'yicha o'zbek tilshunosligida ham qator tadqiqotlar olib borilib, tilimizning boyligi, kuch-qudrati, ifoda imkoniyatlari, o'ziga xos jihatlari, qirralari har tomonlama ochib berilmoqda. "Til-kundalik hayotimizni qamrab olgan va qat'iy tartibga soladigan- hammamiz biladigan va gapiradigan muloqot vositasidir, - deb yozadi S. Levin.

Biz haqiqatan ham til orqali yaratilganmiz, odamlar unga buyruq beradilar va bu buyruq bizni boshqa tirik mavjudotlardan ajratib turadi. Binobarin, til inson mulki sifatida eng jiddiy o'rganishga loyiq bo'lib, bunday o'rganish o'zimiz va dunyodagi voqeligimiz haqida bilimga ega bo'lishimiz bilan mukofotlanadi" [3, 342-b.].

Lisoniy shaxsiga oid tadqiqotlar Yu.N. Karaulov g'oyalarining hayotiyiligini ko'rsatdi. Lingvistik shaxs tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan sohalarini (kognitiv, psixo, sotsial, pragma, etno, ontolingvistika va boshqalar)ning ajralmas obyektini sifatida belgilandi. Yoshiga ko'ra: maktab o'quvchisining lingvistik shaxsiyati va boshqalar. Lingvistik shaxsning o'ziga xosligi uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining

o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Biroq, shunga o'xshash kommunikativ vaziyatlar shaxsning xususiyatlarini tekislash kabi ko'rinadi. "Gapiruvchi shaxs" ko'p qirrali, ko'p tekislikli obyektidir" (Demyankov, 2016; Sedov, 1999).

**Adabiyotlar tahlili va metodologiya.** Tilshunoslikda lisoniy hodisalar tahliliga kognitiv yondashuv til va tafakkur, so'z ma'nosining o'zaro munosabati muammolarini kategoriyalash va konseptlashtirish orqali bilimning turli strukturalarini shakllantirish va ularning tilda namoyon bo'lish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. "Lisoniy shaxs" atamasi Karaulov (2010) tomonidan fanga kiritilgan bo'lib, uni a) tarkibiy va lingvistik murakkablik darajasi bilan farq qiluvchi nutq asarlarini (matnlarini) yaratish va idrok etishni belgilovchi inson qobiliyatlari va xususiyatlari to'plami, b) voqelikni aks ettirishning chuqurligi va to'g'riligi, c) aniq nishon yo'nalishi" deb ta'riflagan.

Til shaxsiga dastlabki ta'riflar uning asarlarida berilgan: "... tilda (matnlarda) va til orqali ifodalangan shaxs, lingvistik vositalar yordamida qayta tiklangan shaxs.

a) tarkibiy va lingvistik murakkablik darajasi,  
b) voqelikni aks ettirishning chuqurligi va aniqligi,  
c) nutq asarlarini (matnlarini) yaratish va idrok etish qobiliyatlarining umumiyliigi (va amalga oshirish natijasi) maqsadli orientatsiya." Shunday qilib, lingvistik shaxs bo'yicha tadqiqotlar har bir ona tilida so'zlashuvchini o'ziga xos ob'ekt sifatida tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Lisoniy shaxsni tavsiflash uchun asos Karaulov tomonidan ishlab chiqilgan uch darajali tuzilma bo'lib, unda har bir daraja ma'lum bir falsafiy va psixologik jihatga mos keladi va har bir daraja o'z elementlar (birliklar, munosabatlar va stereotiplar)iga ega.

Kognitologiya – bilim va tafakkur, borliq va uning obyektiv qonuniyatlarini o'rganish, anglash, idrok qilish natijalari haqidagi fan bo'lib, u to'plangan ma'lumotlarning muayyan tizimiga aylangan, bizning ongimizda ma'lum tarzda joylashgan va o'z tabiatiga ko'ra tafakkurning kognitiv jarayonlaridan tarkib topgan. Shuningdek, kognitiv fan bilim tuzilishi jarayonlarini o'rganish, turli xil axborotlarni qayta ishlash, saqlash, foydalanish, tashkillashtirish va to'plash hamda bu tuzilmalarning inson miyasida shakllanishini o'rganishni ham o'z ichiga oladi [1].

Til shaxsining tuzilishi boshqa olimlar tomonidan o'zgartirildi. Maslov lingvistik shaxsning uchta komponentini aniqladi: qadriyat, madaniy va shaxsiy jihatlar, qiymat, kognitiv va xulq-atvor jihatlarini aniqladi. Umuman olganda, lingvistik shaxs tarkibida lingvistik qobiliyat, kommunikativ ehtiyojlar, kommunikativ kompetensiyalar, til ongi va nutq xatti-harakatlarini aniqlash mumkin. "Gapiruvchi shaxs" ko'p qirrali, ko'p tekislikli obyektidir" (Demyankov, 2016; Sedov, 1999).

Kognitiv tilshunoslik-til va ong o'rtasidagi munosabatlar muammolarini, dunyoni kontseptualashtirish va turkumlashtirishda tilning rolini, kognitiv jarayonlarda va inson tajribasini umumlashtirishda, insonning individual kognitiv qobiliyatlari bilan bog'liqligini va til va ularning o'zaro ta'siri shakllarini o'rganadigan tilshunoslik yo'nalishidir. "Ona tili har bir insonning shaxsiyati bilan shunchalik singib ketganki, – deb yozadi F.I. Buslaev, – o'qitish bir vaqtning o'zida o'quvchining ma'naviy qobiliyatini rivojlantirish demakdir".

**Muhokama.** Lisoniy shaxs tuzilishi tushunchasi psixologiyadagi shaxs tuzilishi tushunchasi bilan bir xil emas. Shaxsning tuzilishi, bugungi kunda ko'pchilik psixologlar tomonidan tushunilganidek, to'rtta kichik tuzilmadan iborat [4, b.137-140]. Keling, ularga murojaat qilaylik. Birlamchi tuzilma ijtimoiy jihatdan shartlangan. Shaxsning yo'nalishi va munosabati (munosabati) individual ravishda singan guruh ijtimoiy ongini aks ettiradi. Bu quyi tuzilmaning mavjudlik shakllari mayl, istak-xoxish, dunyoqarash va e'tiqoddur. Bu yerda munosabat shaxsning mulki sifatida emas, balki tajriba va ong bilan birga ongning atributi va ishonitirish - shaxs yo'nalishining eng yuqori darajasi sifatida tushuniladi. Ikkinchi quyi tuzilma shaxsiy tajribada olingan, ammo biologik va genetik jihatdan aniqlangan xususiyatlarning sezilarli ta'siriga ega bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar, odatlar va udumlardan iborat. Uchinchi quyi tuzilma aqliy aks ettirish shakllari sifatida tushuniladigan individual psixik jarayonlar yoki psixik funksiyalarning individual xususiyatlari: xotira, his-tuyg'u, sezgi, idrok, aql va iroda bilan ifodalanadi. To'rtinchisi temperament xususiyatlarini yoki shaxsning tipologik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Til shaxsining bunday ifodalanishida shaxs tili tuzilishga bo'ysunadi. Lingvistik tuzilmani shaxsiy tuzilmalar bilan bog'laydigan element tabiatan psixologik shaxsiy xususiyat - qobiliyatdir.

Qobiliyat kontsepsiyasining kiritilishi bilan inson shaxsiyatining yaxlit, bo'linmagan g'oyasi saqlanib qoladi, chunki u yoki bu tarzda nutq qurilishini belgilaydigan shaxsning barcha tarkibiy qismlari yo'naltirilgan va qobiliyat tushunchasi singgan. Psixolingvistik nuqtai nazardan, shaxsning bu qobiliyatini nutq yaratish qobiliyati deb atash mumkin. Shaxsning nutqi – til biluvchi shaxsning o'zi [1; 13].

**Xulosa.** Kognitiv tilshunoslikning o'rganish obyekti til hisoblanadi. Bu fan tilni —inson ongida fikrlarni shakllantiruvchi va ifodalovchi, bilimlarni saqlovchi va tashkil qiluvchi vosita sifatida tadqiq etadi. Zero, til kognitiv faoliyatning asosini tashkil qiladi. A.V.Kravchenko to'g'ri ta'kidlaganidek, til —bilishning ajralmas qismi bo'lib, madaniy, ruhiy, aloqaviy, vazifaviy omillarning o'zaro aloqasini aks ettiradi. N.N.Boldirev fikrlariga asoslanib aytish mumkinki, kognitiv tilshunoslikning asosiy maqsadi —tilni tadqiq qilish orqali bilimlarning har xil tuzilmalariga kirib borish hamda til va ular o'rtasidagi aloqadorliklarni izohlash hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasi til sistemasining insonlarni o'rab turgan muhitni, insoniyat tarixi va madaniyatini, urf-odatlarini o'rganishda, anglab olishdagi ishtirokini aniqlash, inson ongidagi mavjud tajribaga suyanib, to'plangan bilimni ma'lum tartibga tushirish, uni boshqalarga uzatishda vositachilik qilayotgan tilning rolini tadqiq etishdir[2]. O'zaro bog'liq bo'lgan, biri ikkinchisini to'ldiruvchi bu yo'nalishlarning maqsadi inson nutqi va uning aloqaviy sifatlarini, aloqa, xabar, ta'sir etish kabi ijtimoiy vazifalarning voqelanishida lisoniy vositalarning o'rni va imkoniyatlarini aniqlashdir va bunda lisoniy shaxs ham kognitiv tilshunoslikning o'rganish obyekti sirasiga kiradi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Скребцова, Т. Г.. Когнитивная лингвистика: Курс лекций.. Филологический факультет СПбГУ, 2011 — 256 bet. ISBN ISBN 978-5-8465-1037-1.
2. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. –B.175.
3. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики / Вопросы когнитивной лингвистики. - 2004. - № 1 - С. 23.
4. Akramov I. Nutqimizda aforizmdan foydalanishning ahamiyati nimada? . buxdu.uz [Internet]. 2022 Jan. 17
5. Alisherovna, R. N., & Shaxina, M. (2023). Lisoniy shaxs nutqida hissiy belgilarning ifodalanishi. formation of psychology and pedagogy as interdisciplinary sciences, 2(20), 107-109.
6. Fayzieva, M. (2021). The impact of bilingualism and multilingualism in FLT//Центр научных публикаций (buxdu.uz), 8(8).
7. Rasulov, Z. (2022). Information forming tools (factors) in the structure of discourse//Центр научных публикаций (buxdu.uz), 15(15).
8. Usmonova, Z. H. (2017). Stiven King romanlarining badiiy xususiyati va uning o'zbek ilmiy fantastikasiga ta'siri. Міжнародний науковий журнал Інтернаука, (1 (1)), 170-172.
9. Rasulova, N. (2023). The implementation of functional approach in linguistics//Scientific journal of the Fergana State University, (1), 357-361.
10. Yuldasheva, F. (2023). Этические проблемы в творчестве Алишера Навои//Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 31(31).
11. Yusupova O.S. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. (O'quv qo'llanma). Samarqand – 2021

UO'K 808.3

### BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLARDA KO'P MA'NOLILIK (O'TKIR HOSHIMOVNING "TUSHDA KECHGAN UMRLAR" ASARI MISOLIDA) G.Z.Rozikova, prof., f.f.d., Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada sintaktik sathga xos polisemiya hodisasi O'tkir Hoshimovning „Tushda kechgan umrlar“ asarida qo'llangan bog'langan qo'shma gaplar misolida tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** qo'shma gap, sintaktik polisemiya, qo'shma gap komponentlarini biriktiruvchi vositalar, sintaktik aloqa, transformatsiya.

**Аннотация.** В данной статье явление полисемии, характерное для синтаксического уровня, анализируется на примере связанных предложений, использованных в произведении Уткира Хашимова «Сны о прошлых жизнях».

**Ключевые слова:** сложное предложение, синтаксическая многозначность, средства соединения компонентов сложного предложения, синтаксическая связь, трансформация.

**Abstract.** In this article, the phenomenon of polysemy characteristic of the syntactic level is analyzed on the example of connected sentences used in O'tkir Hashimov's work "Dreams of Past Lives".

**Key words:** compound sentence, syntactic polysemy, means of connecting the components of a compound sentence, syntactic connection, transformation.

G'.Abdurahmonov o'zining "Qo'shma gap sintaksisi" asarida bog'langan qo'shma gap komponentlarini biriktiruvchi vositalar sirasiga va, ham, hamda bog'lovchilari kirishini ta'kidlab, qo'shma gapning tuzilishi va u ifodalagan ma'no, asosan, unda ishtirok etgan grammatik vositalar va, ham, hamda ga bog'liqligini alohida etirof etadi [1].

Va bog'lovchisi biriktiruvchi bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning asosiy grammatik shaklidir. Bu bog'lovchi orqali bog'langan qo'shma gaplar polisemantik xarakter kasb etadi. Qismlari va orqali bog'langan qo'shma gaplar uchun umumiy bo'lgan ma'no "xabar" ma'nosidir. Bu bog'lovchi yordamida bog'langan qo'shma gapning voqea-hodisalarning bir payta bajarilishi; turli paytda bajarilishi; voqea-hodisalaridan birining boshqasi uchun sabab bo'lishi va hokazo ma'noli turlari hosil bo'lishi mumkin. Bunday ma'no munosabatlari „xabar“ semasining variantlari hisoblanadi, ya'ni bir paytda bajarilgan voqea - hodisalar haqida xabar; turli paytda ro'y bergan voqea - hodisalar haqida xabar; bir voqeaning boshqasi uchun sabab bo'lgani haqidagi xabar kabilar.

O'tkir Hoshimovning „Tushda kechgan umrlar“ asarida qismlari va orqali bog'langan qo'shma gaplar qo'llanmagan. Lekin asarning so'zboshi qismida va bog'lovchili qo'shma gap uchraydi: *U romanni Rustamning so'nggi kundaligidan boshlaydi va bu bilan kitobxonni voqealar ichiga birdan olib kirmaydi ("Tushda kechgan umrlar, 4-bet")*. Bu bog'langan qo'shma gap komponentlari o'zaro tenglanish xarakteridagi sintaktik aloqaga kirishgan bo'lib, biri ikkinchisiga mantiqan tobe yoki bog'liq emas. Har ikki komponentdagi voqea bir paytda sodir bo'lgan, ularning har biri o'zicha mustaqil. Ularning o'rinlari almashganda ham, gapning umumiy mazmuniga putur yetmaydi. Demak, qo'shma gap qismlari grammatik jihatdan ham, semantik jihatdan ham teng aloqaga kirishgan. Bu gapda bir paytda sodir bo'lgan va biri ikkinchisiga bog'liq bo'lmagan voqea- hodisalar ifodalangan.

*Ana shunday „partiyaviy vijdon“ga sodiq qolgan shomatovlar bor edi va buni adib yaxshi bilgani uchun ham romanning mantiqiy yo'nalishiga binoan shu unsumni kiritgan (5-bet).*

Va bog'lovchisi yuqoridagi gapdagi singari bu gapda ham qo'shma gap qismlarini o'zaro tenglashish yo'li bilan sintaktik aloqaga kiritgan. Bu gapda sabab-natija munosabati ifodalangan. Birinchi sodda gap ifodasi bo'lgan voqea oqibatida ikkinchi sodda gap ifodasi bo'lgan voqea sodir bo'lgan.

Zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gap qismlari *ammo, lekin, biroq* bog'lovchilari hamda *-u, (-yu)* yuklamalari orqali bog'lanadi.

Zidlik munosabati ifodalangan gaplar o'z mazmun e'tiboriga ko'ra ikki so'z yoki ikki gapni o'zaro zidlash yo'li bilan bog'laydi, ya'ni ikki bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan modus yoki voqea ifodasi bo'lgan so'z va gaplar (predikativ konstruksiyalar)ni bog'laydi.

Komponentlari *ammo, lekin, biroq* bog'lovchilari orqali bog'langan qo'shma gaplarda ham ko'p ma'nolilik hodisasini kuzatish mumkin. Bunday qo'shma gaplar uchun "zidlik" ma'nosi umumiy ma'no hisoblanadi. Bevosita "zidlik" ma'nosidan o'sib chiqqan va unga bog'liq bo'lgan "qiyos", "izoh", "shart", "to'siqsizlik" ma'no munosabatlari bunday modeldagi qo'shma gaplarning farqlovchi ma'nolari hisoblanadi.

1.Zidlik ma'no munosabati:

*Ro'zimat ota hamon bir nimalarni gapirar, ammo nima deytganini eshitmasdim (221-bet).*

Bunday modeldagi qo'shma gaplarning qismlari shakl jihatidan ham, umumiy ma'no jihatidan ham biri ikkinchisiga zid bo'ladi. Zidlik ma'nosi predikativ birliklarning o'zaro munosabati orqali yuzaga chiqadi. Quyidagi bog'langan qo'shma gaplarda ham zidlik ma'no munosabati ifodalangan:

*Vasilyev militsiyaga shikoyat yozgan, ammo ertasiga da'vosidan kechib arizasini qaytarib olgan (36-bet); Kavshandozga engashib, etigini yechdi, lekin o'ng qo'lini hamon cho'ntagidan olmadi (35-bet).*

2.Qiyos ma'no munosabati: *Odatda, boshqaruvchi tankda minaga duch kelsa, beshikast portlatadigan moslama bo'ladi, uni tuxum deydi, ammo mina degani ham anoyi emas (124-bet).*

Ushbu bog'langan qo'shma gapda ikki predmet: *tuxum (minani beshikast portlatadigan moslama) va mina* bir-biriga qiyoslanyapti. Shuning bilan birga, ikki komponent o'rtasida zid ma'no munosabati ham yo'q emas: *tuxum (minani beshikast portlatadigan moslama) va minaning xatti-harakatlari* o'zaro zid. Demak, yuqorida keltirilgan qo'shma gapda „zidlik“ invarianti ostiga birlashgan semalardan biri – qiyos ma'no munosabati ifodalangan.

Quyidagi misolda ham xuddi shunday holatni kuzatish mumkin: *Men bir nima deytganim yo'q, ammo onasi chidolmadi (221-bet).*

Bu bog'langan qo'shma gap qismlari ham o'zaro qiyoslanyapti. Unda ham ikki shaxs *men* va *onasi* qiyoslanyapti. Shuningdek, bu ikki shaxsning xatti-harakatlari ma'lum ma'noda bir -biriga zid. Aytish mumkinki, ikki komponent o'rtasidagi zidlik ma'nosi bilan bog'langan qiyos ma'no munosabatlarining mavjudligi sintaktik polisemiyaning gap modellariga xos ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

3.To'siqsizlik ma'no munosabati. *Shahnoza uyalib yerga qaradi, ammo oyimning aytganini qilib shirmoyni yedi, choyni ixlos bilan ichdi.*

Ta'kidlash joizki, bunday modeldagi bog'langan qo'shma gaplar zid ma'no munosabati bilan bog'langan to'siqsizlik ma'nosini ham ifodalaydi.

Avvalo, ikki komponentdagi voqea-hodisa – *Shahnozaning uyalgani va shirmoyni yeb, choyni ixlos bilan ichgani* bir-biriga zid. Ikkinchi hodisaning yuzaga kelishiga birinchi voqeaning mazmuni zid bo'lsa ham, to'siq bo'la olmadi, ya'ni *Shahnoza uyalsa ham, shirmoyni yedi, choyni ixlos bilan ichdi*. Yoki quyidagi misolga diqqatni qarataylik:

*Unsurlar dadamni o'ldirsin-da, siz ularni duo qiling?! (49-bet)*

Bu bog'langan qo'shma gapda ham zid va to'siqsizlik ma'no munosabatlari ifodalangan. Ushbu gapni to'siqsiz ergash gapli qo'shma gapga transformatsiya qilsak, aytilgan fikr yanada oydinlashadi: *Unsurlar dadamni o'ldirsa ham, siz ularni duo qilyapsiz?!*

*Qurbonoy yig'lagisi keldi-yu yig'lamadi (95-bet)* gapida ham to'siqsizlik ma'no munosabati mavjud: *Qurbonoy yig'lagisi kelsa ham, yig'lamadi*.

Quyidagi bog'langan qo'shma gapda ham yuqoridagi kabi holatni ko'rishimiz mumkin: *Gaplashadi-yu, begonaligi sezilib turadi (50-bet)*. Bu gapni to'siqsiz ergash gapli qo'shma gapga quyidagicha transformatsiya qilish mumkin: *Gaplashsa ham, begonaligi sezilib turadi*.

Zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarda ham zidlik, ham shart ma'no munosabati ifodalanishi mumkin. Bunda ikkinchi komponentdagi voqea-hodisa birinchi komponentdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildiradi.

Zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplarda izoh ma'nosi ham ifodalanadi. Bunda birinchi komponentning izohi keyingi komponent orqali o'z ifodasiga ega bo'ladi.

Bog'lovchi vazifasida qo'llanuvchi *bo'lsa, esa* fe'llari ayrim bog'langan qo'shma gaplarning grammatik shakli sifatida kelib, qo'shma gap qismlarini semantik jihatdan ham, grammatik jihatdan ham o'zaro bog'laydi [1.62; 3.169].

Bunday modeldagi qo'shma gaplar quyidagi ma'no munosabatlarini ifodalaydi:

1. Qiyos ma'no munosabati. Qiyos ma'no munosabati bu shaklning bosh ma'nosi hisoblanadi. Qolgan ma'nolar bevosita mana shu bosh ma'nodan o'sib chiqqan ma'nolardir.

Mazmuniy jihatdan qiyos ma'no munosabatini ifodalagan qo'shma gap predikativ birliklarida ishtirok etgan leksik birliklar ma'no jihatidan bir-biriga zid bo'ladi, ya'ni bunday gaplarning predikatlarida sintaktik antonimiya mavjud bo'ladi. Bu esa qiyos ma'no munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplarning grammatik shakli *bo'lsa so'zi bo'lishini taqozo etadi* [2.193-194]. *Mauzerning xotini bitta o'g'il tug'di, Melsning xotini bo'lsa bir yo'la ikkita – egizak tug'ib berdi (171-bet)*. Bunday gaplarda ikki predmet, ikki shaxs yoki ikki voqea-hodisa bir-biriga qiyoslanadi va bunday gaplarning predikativ birliklarida sintaktik antonimiya amal qiladi.

Ta'kidlash joizki, *bo'lsa, esa* so'zlari bog'langan qo'shma gap komponentlarini grammatik va mazmuniy jihatdan bog'lash bilan birga, gap komponentlari, ayniqsa, ikkinchi komponent subyektiga – agensga mantiqiy urg'u beradi, uni ajratib ko'rsatadi. Yuqoridagi misolda ham mantiqiy urg'u Melsning xotiniga va uning egizak farzand ko'rganiga qaratilgan.

1. Zidlik ma'no munosabati:

Qismlari *bo'lsa, esa* so'zlari bilan bog'langan qo'shma gaplar, yuqorida ham aytib o'tganimizdek, qiyos ma'no munosabatini ifodalaydi. Ba'zan bunday modeldagi qo'shma gaplarda qiyos ma'nosi bilan bog'langan zidlik ma'nosi ham ifoda etiladi. *BMPlardan biri oyog'i osmondan bo'lib yotar, narigi tank esa zambaragidan chakalakzor tomonga ketma-ket o'q otar edi (126-bet)*. Keltirilgan misolda qiyoslanayotgan predmetlar ikkita tank (BMP va narigi tank). Qiyos ma'nosi bilan birga, bu gapda zidlik ma'no munosabati ham ifodalangan. Buni gapni transformatsiya qilib aniqlash mumkin. *BMPlardan biri oyog'i osmondan bo'lib yotar, lekin narigi tank zambaragidan chakalakzor tomonga ketma-ket o'q otar edi*. Demak, gapda zidlik ma'nosi asosiy ma'no hisoblanib, qiyos ma'nosi xiralashgan tarzda namoyon bo'lgan.

2. To'siqsizlik ma'no munosabati. Qismlari *bo'lsa, esa* so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplarda to'siqsizlik ma'no munosabati ham ifodalanadi. Masalan: *Tashqarida bo'ron uvillar, pastak derazani qor uchqunlari ayovsiz savalar, onasi esa she'r o'qir edi (68-bet)*. Bu gapni to'siqsiz ergash gapli qo'shma gapga aylantirsak, u shunday ko'rinishga keladi: *Tashqarida bo'ron uvillab, pastak derazani qor uchqunlari ayovsiz savalasa ham, onasi she'r o'qir edi*. Aslida bo'ron uvillab, qattiq qor yog'gan paytda odamlar vahimaga tushadi. Yuqoridagi misolda esa ona bu holatga parvo qilmay, o'zini xotirjam tutib she'r o'qimoqda.

3. Izoh ma'no munosabati:

*Bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplarda ba'zan mazmuniy jihatdan qiyos ma'nosi bilan bog'liq holda izoh ma'nosi ham ifodalanadi. Uning gavdasi juda katta, tovushi bo'lsa juda baland edi.*

Mazmuniy jihatdan izoh ma'no munosabatini ifodalagan bog'langan qo'shma gaplarning predikativ birliklarida ishtirok etgan leksik birliklarda ma'no mutanosibliigi mavjud bo'ladi, komponent kesimlari, ko'pincha, sinonim so'zlar bilan ifodalanadi yoki predikatlarda sintaktik sinonimiya mavjud bo'ladi [2.193].

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари. –Тошкент, 1958.
2. Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А, Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
3. Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги замон ўзбек тили.Синтаксис. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1961.

UDC 808.3

### A FACTOR AFFECTING COMPETITIVENESS: THE YOUNG LEARNER'S DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

*E.G.Ribinskaya, senior teacher, Uzbek State World Languages University, Tashkent*

**Аннотация.** *Мақоллада yosh o'quvchilar o'rtasida xorijiy tillarni o'rganishning hozirgi holati va O'zbekistondagi islohotlarning yoshlar raqobatbardoshligiga ta'siri ko'rsatilgan. Til o'rganishning asosiy elementlari xalq og'zaki ijodi namunalari va turli davrlarda yashab ijod etgan olimlar, shoirlar, nazariyotchilarning fikrlari asosida mazmunan tahlil qilish orqali yetkaziladi. Til o'rganishning yosh o'quvchilarning raqobatbardoshligiga ta'siri Yangi O'zbekistonda xorijiy tillarni o'rgatish bo'yicha turli dalillardan olingan statistik ma'lumotlardan foydalangan holda o'rganiladi.*

**Калит so'zlar:** *kommunikativ kompetentsiya, chet tili, ijtimoiy hodisa, rivojlanish darajasi, so'z ma'nosi, ijtimoiy jarayon, til leksikasi, aloqa vositalari, madaniy me'yor, mulqot qobiliyatlar.*

**Аннотация.** *В статье представлено современное состояние изучения иностранных языков среди молодежи и влияние реформ в Узбекистане на конкурентоспособность молодежи. Ключевые элементы изучения языка передаются через примеры фольклора и контент-анализ, основанный на мнениях ученых, поэтов и теоретиков, живших и творивших в разные эпохи. Влияние изучения языка на конкурентоспособность молодых учащихся исследуется с использованием статистических данных, полученных на основе различных аргументов относительно преподавания иностранных языков в Новом Узбекистане.*

**Ключевые слова:** *коммуникативная компетентность, иностранный язык, социальное явление, уровень развития, значение слова, социальный процесс, языковая лексика, средства общения, культурная норма, коммуникативные навыки.*

**Abstract.** *The article presents the current state of foreign language learning among young learners and the impact of Uzbekistan's reforms on youth competitiveness. Key elements of language learning are conveyed through folklore examples and content analysis based on the opinions of scientists, poets, and theorists who lived and worked in various eras. The effect of language learning on young learners competitiveness is examined using statistical data derived from various arguments regarding the teaching of foreign languages in New Uzbekistan.*

**Key words:** *communicative competence, foreign language, social phenomenon, level of development, word meaning, social process, language lexicon, means of communication, cultural norm, communication skills.*

As the primary means of human communication, language is a system of exchange that people within a certain group or civilization use to communicate their thoughts and beliefs. There are as many nations, people, tribes as there are languages on earth. Without a language, no nation can function. There could be no language without humans. These are two notions that are inseparable from one another and lose their individuality if they are. Without a doubt, language has a role in organizing the actions of a certain community, group of people, or person that arises throughout the social production process, also known as labor, which is the social realm of society. Today's changes and the process of competition in the context of globalization undoubtedly show the need of cultivating competitive qualities in young learners. To enlighten the people is to make them moral. Making them literate means development'. Therefore, in New Uzbekistan, which seeks to take a worthy place among the developed countries of the world, the issue of



the youth education has risen to the level of state policy, a number of practical measures which have been developed and implemented has being served as an institutional framework for growth.

There are many definitions of communication in the sources. For example, communication is “the transfer of information, ideas, evaluations or feelings from one person (or group) to another (or others) based on signs”, while in some sources “communication is a system and process of interaction in a broad sense”. Another source says, “Communication is the transmission of information in different interpersonal and mass media through different channels using different means of communication (verbal, non-verbal, etc.) socially conditioned process of perception”. The latter definition, in our opinion, captures the core of communication as social phenomena. After all, communication encompasses a variety of ways and is primarily concerned with the effect of information. A complex web of relationships, including subject-object, individual-individual, individual-social group, and individual-social environment, make up communication. Communicative competence is defined as having sophisticated communication skills and abilities, developing new social skills sufficiently, understanding cultural norms and communication restrictions, customs, etiquette, education, means of communicational orientation, national and class mentalities, and how they are expressed by professions.

Communicative competence is a general communicative trait of an individual that includes communication skills, knowledge, abilities, emotional and social experience in the field of business communication. Communication skills include:

- provide a socio-psychological forecast of the communicative situation in which to communicate;
- Socio-psychological programming of the communication process, based on the specificity of the communicative situation;
- Implementation of socio -psychological management of communication processes in a communicative situation.

The concept of communication is expressed at two levels: simple and at the level of scientific understanding of this phenomenon. At its simplest level, communication is understood as the ability to make any kind of communication. For example, the phrase “communicative person” is understood as a characteristic of a person who is able to communicate quickly and easily with people, find mutual understanding with them, and is open to communication and relations.

The communication's subjects can accomplish three things: first, they can understand some meanings that are only acceptable to the recipient; second, the communicator wants to convey to the recipient only meanings that influence the recipient's behavior; and third, both the communicator and the recipient are eager to communicate in order to exchange information. These are the following: dialogue is a form of interaction between the subjects of equal communication; control is a form of subject-to-object exposure; imitation is the assimilation of something or someone specific to the initial level of socialization, for example, in preschool children, as well as the communicative movement, such as the transmission of traditions and customs.

In the study of communicative competence, it is important to know that any message compiler / creator, message transmitter / messenger, message compiler / collector, and message commentator / descriptor, including their individual-psychological characteristics, such as personal values, interests, worldview, beliefs, aspirations and it is recommended to take into account the presence of factors that affect the content of the activity.

“There are various theoretical approaches to the youth competitiveness in foreign sources, focusing on the integration of science -based youth culture through the organization and operation of various skills training sessions to shape youth competitiveness, with a particular focus on developing hyper-competitiveness”.

Through the teaching of foreign languages to young learners to understand their role and place in the society, to form the skills and competencies necessary for learning foreign languages, as well as to gain work experience, to see a clear goal of learning a foreign language, to plan activities, analyze its content, media and technology ability to work independently, to organize and conduct various spiritual and educational activities in the team;

#### REFERENCES:

1. The Analysis of Political Behavior. - L., 1947, Psychological encyclopedia / edition of Raymond Corsy , Alana Ourbaha. – SPb, 2002.
2. Theodorson S.A., Theodorson A.G. A Modern Dictionary of Sociology. N.Y.: Cassell, 1969.

**TOMAS VULFNING BADIY TASVIR MAHORATI**  
**F.B.Sadullayev, PhD, dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro**  
**N.T.Qudratullayeva, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro**

*Annotatsiya.* Tomas Vulfning qisqa, ammo sermazmun ijodi qahramonlarining xarakter darajasiga yeta olgani, yoritilgan mavzular ko'lamining kengligi, betakror tasviri bilan hozirgi kunga qadar jahon adabiyotshunoslari va kitobxonlari diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Mazkur maqolada yozuvchi uslubining o'ziga xosligini ta'minlagan bir necha omillar xususida so'z boradi. Aynan jonli va ta'sirchan tasvir, nasriy lirik ohangdorlik, avtobiografiklik, antropoentrik yondashuv jihatlari tahlilga tortilib, fikrlar "You Can't Go Home Again" romani misolida yoritiladi.

**Kalit so'zlar:** Tomas Vulf, roman, uslub, tasvir, yondashuv, inson, mahorat.

**Аннотация.** Краткое, но значительное творчество Томаса Вулфа привлекло внимание мировых литературных критиков и читателей благодаря своей способности передать внутреннюю глубину персонажей, широту затронутых проблем и уникальность описания, принадлежащего автору. В этой статье обсуждаются многочисленные переменные, которые способствуют оригинальности стиля писателя. Динамичный и впечатляющий образ, прозаический лирический тон, использование автобиографических элементов, антропоцентрического подхода и концепций рассматриваются на примерах из романа «Домой возврата нет».

**Ключевые слова:** Томас Вульф, роман, стиль, описание, подход, человек, мастерство.

**Abstract.** Thomas Wolfe's short but significant oeuvre has captured the attention of the world's literary critics and readers due to its ability to portray the inner depths of the characters, the vastness of the issues covered, and the unique description that belong to the author. This article discusses numerous variables that contribute to the originality of a writer's style. A dynamic and impressive image, a prosaic lyrical tone, the use of autobiographic elements, anthropocentric approach, and concepts are discussed with the examples from the novel "You Can't Go Home, Again".

**Key words:** Tomas Wolfe, novel, style, description, approach, person, skill.

T.Vulf nomi XX asr Amerika realistlari bilan bir qatorda tilga olinib, ular o'rtasidagi realistik munosabat ifodasidagi mutanosibliklar, hukmron voqelik qabulidagi o'xshash hissiyotlar talqini, shaxs hamda o'zlik tushunchalarining adabiyotdagi in'ikosi, mavzular tanlovida o'xshashlik hamda tafovutlar jihatidan muqoyasa qilingani ko'zga tashlanadi. Xususan, muallifning estetik o'ziga xos qarashlari, badiiy yondashuvdagi spetsifik individualligi, asarlarining struktur, janriy, uslubiy betakrorligi nazariyotchilar diqqat markazida bo'lib kelgan. Har bir asar yozuvchi qalbidan otilib chiqqan nido, hissiyotlarni junbushga keltirgan sas sifatida dunyoga kelganini inobatga oladigan bo'lsak, Tomas Vulf ijodi ham teran tadqiq qilinishi, yozuvchi uslubidagi o'ziga xoslik diqqatga molik ekani diqqatni tortadi. (Sadullayev, 2022, 148-bet). Mazkur maqolada yozuvchi uslubini kuzatish, Vulfga xos uslubni tahlil qilish va o'quvchilarda kuchli his-tuyg'ularni uyg'otish uchun qo'llagan turli badiiy usullarni o'rganishga harakat qilindi.

Tomas Vulf yozuv uslubining eng ko'zga ko'ringan xususiyatlaridan biri uning **jonli va ta'sirchan tasvirlarni** yaratish qobiliyatidir. Uning romanlari o'quvchilarni o'zi tasvirlagan manzaralarga olib boradigan batafsil tavsiflar bilan to'la. Muallifning sezgir tilidan foydalanish o'quvchilarga u tasvirlagan makonning diqqatga sazovor joylari, tovushlari va hidlarini his qilish imkonini beradi va shu bilan ularni o'z hikoyasiga singdiradi. "You Can't Go Home Again" romanida bosh qahramon Jorj Uebber nutqi orqali muallif bu badiiy niyatini amalga oshira olganligini kuzatish mumkin. "How fine it is, here in America, at ink-fresh, coffee-fragrant morning, to read the paper!" [7]. Birgina shu misolda yozuvchi amerikaliklarga xos an'ana va qadriyatlar haqida kitobxonga ma'lumot yetkazadi. Har qanday o'quvchi beixtiyor hali siyohdan qurimagan gazetani xushbo'y ifor taratayotgan kofe ichib mutolaa qilayotgan tipik amerikalikni ko'z oldiga keltiradi.

Ma'lumki, "You Can't Go Home Again" Tomas Vulf ijodiga mansub so'nggi katta epik janrga mansub asar bo'lib, hajman yirikligi e'tiborni tortadi. (Sadullayev, 2022, 149-bet). Romandagi "The Native's Return", "The World that Jack Built", "An End and a Beginning", "The Quest of the Fair Medusa", "Exile and Discovery", "I Have a Thing to Tell You", "A Wind is Rising, and the Rivers Flow" kabi bo'limlarda nosir o'zlikni anglash va ma'no izlash mavzularini o'rganib, adabiy dunyoning

murakkabliklarida yurgan yozuvchi sifatida o'z tajribasidan keng foydalanadi. Bu esa uning uslubidagi yana bir jihat – **avtobiografik elementlarning** ham roli e'tiborga molik ekanini namoyon etadi.

Tomas Vulfning yozish uslubi o'zining **lirik sifati** bilan ajralib turadi, bu uning she'riy til va ritmik iboralarni qo'llashida yaqqol namoyon bo'ladi. Uning nasri ko'pincha simfoniya o'xshab o'qiladi, ohangdor oqim va puxta tuzilgan jumlar. Bu lirik fazilat uning asarlaridagi hissiy-estetik ta'sirni kuchaytirib, o'quvchilarga uning romanlarida ochilgan qahramonlar va chuqur mavzular bilan bog'lanish imkonini beradi. Ushbu lirik nasrni qo'llash orqali adib shunchaki hikoya qilishdan ustun turadigan noyob o'qish tajribasini yaratadi. *"How we do love the paper in America! How we do love the paper, all! Why do we love the paper in America? Why do we love the paper, all? Mad masters, I will tell ye why. Because the paper is "the news" here in America, and we love the smell of news. We love the smell of news that's "fit to print" [7].* Tomas Vulf gazeta deganda, yangiliklarni tushunishini, yangiliklar bu jamiyatda bo'layotgan o'zgarishlar, millat ma'naviyati va madaniyatida beqiyoslik kasb etgan mutolaa madaniyatining yuksak darajada ekani, uning Vatani, xalqi va uning qadriyatlariga ulkan muhabbati bu jumalarda lirik ifoda yordamida o'z isbotini topadi.

Xulosa qilib aytganda, Tomas Vulfning romanlari kitobxonlarga doimiy ta'sir ko'rsatadigan o'ziga xos va jozibali yozuv uslubini namoyish etadi. Yozuvchi o'zining yorqin tasviri, lirik nasri, avtobiografik elementlarni o'zida mujassamlashtirgani va insoniy holatni o'rganishi orqali ham hayratlanarli, ham hissiy jihatdan chuqur adabiy tajriba yaratadi. Uning asarlarini o'rganish nafaqat uning yozuv uslubi haqidagi tushunchamizni boyitibgina qolmay, balki insoniyat tajribasiga chuqur mohiyat baxsh etadi. Tomas Vulfning mohir roviy va o'ziga xos uslubga ega romannavis sifatidagi merosi bugungi kungacha kitobxonlarni ilhomlantirishda va hayratda qoldirishda davom etmoqda.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 504.
2. Thomas Wolfe and the Glass of Time. – USA: University of Georgia Press, 1971. – P. 169.
3. Ganieva, O. K. (2020). Depiction of relations between a person and society in american realistic literature. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(8), 215-220.
4. Садуллаев, Ф. Б. XX аср ақш модерн адабиётининг тарихий ҳамда ижтимоий негизлари. Scientific reports of bukhara state university, 171.
5. Садуллаев, Ф. Б. (2022). Т. Вульфнинг "You can't go home again" романи хусусида айрим мулоҳазалар. Conference, 148-150.
6. <https://www.enotes.com/topics/you-cant-go-home-again/characters>
7. <http://gutenberg.net.au/ebooks07/0700231h.html>

UO'K: 82.091

### UILYAM FOLKNERNING "DRY SEPTEMBER" HIKOYASIDA JAMIYAT VA SHAXS MUNOSABATLARI TASVIRI

*F.B.Sadullayev, PhD, dots., Buxoro davlat universiteti, Buxoro*  
*A.I.Fayzullayeva, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro*

**Annotatsiya.** Uilyam Folkner XX asr AQSH modern adabiyotining zabardast vakillaridan biri sifatida nasriy asarlar rivojiga beqiyos hissa qo'shdi. Muallifning nafaqat roman hamda qissalari, balki kichik nasr namunalari ham davrning ijtimoiy muammolari, irqchilik hamda irqlararo munosabatlar tasviriga keng o'rin ajratiladi. "Dry September" asari "These 13" hikoyalar to'plamiga kiritilib, yozuvchining modernistik uslubidagi o'ziga xoslikni namoyon etadi. Hikoyada tasvirlangan qahramonlararo munosabatlar tahlili XX asr boshida AQSH jamiyati va shaxlar o'rtasida mavjud muammolarni yaqqol ifodalab, fikrlar asardan olingan parchalar yordamida izohlanadi.

**Kalit so'zlar:** Uilyam Folkner, "Dry September", "These 13", hikoya, jamiyat, shaxs, tasvir.

**Аннотация.** Уильям Фолкнер, как один из ведущих представителей современной американской литературы XX века, внес несравненный вклад в развитие прозаического произведения. Не только в романах и повестях автора, но и в небольших прозаических образцах большое место отведено описанию социальных проблем того времени, расизма и межрасовых отношений. Произведение «Сухой сентябрь» входит в сборник рассказов «Эти 13» и показывает своеобразие модернистского стиля писателя. Анализ отношений героев, описанных в рассказе, ярко выражает проблемы, существующие между обществом США XX века и личности, а идеи поясняются с помощью отрывков из произведения.

**Ключевые слова:** Уильям Фолкнер, «Сухой сентябрь», «Эти 13», рассказ, общество, личность, описание.

**Abstract.** William Faulkner, as one of the leading representatives of modern American literature of the 20th century, made an incomparable contribution to the development of prose work. Not only in the author's novels and short novels, but also in small prose samples, a large place is devoted to the description of the social problems of that time, racism and interracial relations. The work "Dry September" is included in the collection of stories "These 13" and shows the originality of the writer's modernist style. The analysis of the relationships of the characters described in the story clearly expresses the problems that exist between XX century US society and individuals, and ideas are explained using excerpts from the work.

**Key words:** William Faulkner, "Dry September", "These 13", short story, society, individual, description.

XX asr AQSH adabiyotining zabardast vakillaridan biri sifatida adabiyotshunoslar tomonidan tilga olinadigan nosirlardan Uilyam Folkner bo'lib, muallifning hissasi nafaqat romanchilik va qissachilik, balki hikoyachilikda ham beqiyosdir. Yozuvchi birda: "Odam umri boqiyiligi shundaki, yengib o'tishiga ko'zi yetmaydigan fojialar bilan to'qnashganda ham u baribir shu ishni uddalashga harakat qiladi", deya e'tirof etadi [3]. Haqiqatda, Uilyam Folkner "The Sound and the Fury", "Absalom, Absalom", "As I Lay Dying" singari qissa va romanlarida o'ziga xos uslub orqali inson hamda jamiyatdagi tizginsiz kurashning mukammal tasvirini bera oldi.

Uilyam Folkner nafaqat romanchiligi bilan, balki hikoyachiligi bilan ham bir maktab yarata oldi. Yozuvchining "These 13" (1931), "Go Down, Moses" (1942), and "Knight's Gambit" (1949) singari hikoyalar to'plamiga kirgan asarlari inson tabiatidagi murakkabliklar, Amerika Shimolidagi ijtimoiy muhit, tarixiy voqealarning shaxs va ijtimoiy tuzilmalarga ta'siri mavzulariga bag'ishlandi. Xususan, yozuvchi "These 13" to'plamini turmush o'rtog'i Estel hamda tug'ilib to'qqiz kun yashab bu yorug' olamni tark etgan ilk qiz farzandi Alabamaga bag'ishlab nashr ettiradi. Mazkur hikoyalar to'plamiga "Victory", "Ad Astra", "All the Dead Pilots", "Crevasse", "Red Leaves", "A Rose for Emily", "A Justice", "Hair", "That Evening Sun", "Dry September", "Mistral", "Divorce in Naples", "Carcassonne" asarlari kiritilgan.

"Dry September" ("Quruq Sentabr") hikoyasi ilk marta 1931 yilda Scribner's Magazine jurnalining yanvar oyi nashrida chop etilib, Shimol ayoli (Southern woman) tasviri, uning olamidagi o'ziga xoslik, jamuyatdagi insonlararo murosasiz kurash, irqilaaro muammolar talqiniga bag'ishlanadi. Asarning qahramonlari Uil Mayes, Miss Minni Kuper, MakLendon, Henri Houkshou hamda sartaroshxona mijozlari bo'lib, voqealar ayol qahramon atrofida jamlanadi. Adibning ko'plab hikoyalarida ilgari surilganidek, mazkur asarda ham jamiyat va uning a'zolari o'rtasida keskin kurash mahorat bilan qalamga olinadi. Yozuvchining to'qima makoni – Jefferson shaharchasida bo'lib o'tadigan muammoli vaziyatda qahramonlarning iztiroblari yaqqol ochib beriladi. Hikoya ekspozitsiyasidanoq Uilyam Folkner muhitning tarangligi, bunday muhitda har qanday shaxs to'yib nafas ola olmasligiga ishora qiladi. "Through the bloody September twilight, aftermath of sixty-two rainless days, it had gone like a fire in dry grass--the rumor, the story, whatever it was. Something about Miss Minnie Cooper and a Negro" [5]. "Qonli Sentabr shu'lasi", ("bloody September twilight"), "quruq maysazorga xuddi olovdek" ("like a fire in a dry grass") metaforik iboralari bevosita kitobxonga qaltis va chigal vaziyatning olomon orasiga kirib borishi, bu hodisa o'ta shiddatli bo'lib, aholi orasida alangaga aylanuvchi kuch bo'lishi mumkinligi o'ta mohirlik bilan so'zda chizib beriladi.

Hikoyaning yana bir epizodida jamiyatning ikki a'zosi o'rtasidagi kurashga alohida urg'u beriladi. "The breathless dark rushed down. There was no sound in it save their lungs as they sought air in the parched dust in which for two months they had lived; then the diminishing crunch of McLendon's and Butch's feet, and a moment later McLendon's voice: "Will! . . . Will!" [5]. Aybi bo'lmasa ham, qora tanli bo'lgani sababli zo'rvonlikda ayblanayotgan, jamiyatda mish-mishlarning bosh mavzusiga aylangan Uyil hamda Jeffersondagi taniqli shaxs, hikoyaning asosiy antagonisti bo'lib xizmat qiladigan, Uil Mayesdan qasos olish uchun olomonni boshqaradigan oq tanli MakLendonning to'qnashuvi "nafassiz qorong'ulik shiddat bilan krib keldi" ("The breathless dark rushed down") gapi bilan boshlab beriladi. Muallif bu bilan har qanday shaxsning bunday jamiyatda ovozi, huquqi, erki cheklanganiga diqqat qaratadi. MakLendon esa shahardagi irqiy ziddiyatlardan o'z manfaati uchun foydalanadigan shafqatsiz va manipulyativ shaxs sifatida tasvirlanadi.

Xulosa qilib aytganda, Uilyam Folkner o'z kichik nasriy namunalari bilan shaxs va jamiyat o'rtasida kechgan murosasiz kurashni tasvirladi. "Dry September" hikoyasi orqali ezgulik va yomonlikning jangi, irqi tufayli kamsitish va tazyiqlarga duchor insonlar taqdirini mahorat bilan gavdalantira oldi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ganieva, O.K. (2020). Depiction of relations between a person and society in american realistic literature. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(8), 215-220.
2. Садуллаев, Ф.Б. XX аср ақш модерн адабиётининг тарихий ҳамда ижтимоий негизлари. Scientific reports of Bukhara state university, 171.
3. Xolbekov M. Folkner olami. – “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati”, №43, 2011. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/uilyam-folkner-quyosh-zavoli-muhammadjon-xolbekov-folkner-olami.html>
4. <https://interestingliterature.com/2022/03/william-faulkner-dry-september-summary-analysis/>
5. [https://old.pf.jcu.cz/stru/katedry/aj/doc/sukdolova/William\\_Faulkner.pdf](https://old.pf.jcu.cz/stru/katedry/aj/doc/sukdolova/William_Faulkner.pdf)
6. Sadullaev F. B. The importance of giving feedback in EFL classes //Теория и практика современной науки. – 2018. – №. 11 (41). – С. 404-406.
7. Sadullaev F. B., Kudratova S. O. The benefits of extensive reading programme in language teaching //Мировая наука. – 2019. – №. 2 (23). – С. 48-50.

UO‘K 808.5

## AQSH VA O'ZBEK ADABIYOTIDA REALISTIK HIKOYA TARAQQIYOTI: ADABIY TA'SIR VA O'ZIGA XOSLIK

*S.Dj.Saitov, o'qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada AQSh va o'zbek adabiyotida realistik hikoyaning rivojlanishi ko'rib chiqiladi va uning tegishli madaniyatlarning o'ziga xosligiga adabiy ta'siri o'rganiladi. Ushbu maqola turli adabiy asarlarni tahlil qilib, realistik hikoya qilish texnikasining rivojlanishidagi o'xshashlik va farqlarni hamda ularning AQSh va O'zbekistonning madaniy va ijtimoiy tuzilishiga ta'sirini yoritishga qaratilgan. Maqolada, shuningdek, ushbu ikki xalqning adabiy o'ziga xosligini shakllantirishda realistik rivoyatning ahamiyati muhokama qilinadi.

**Kalit so'zlar:** realistik hikoya, AQSh adabiyoti, o'zbek adabiyoti, adabiy ta'sir, madaniy o'ziga xoslik.

**Аннотация.** В данной статье рассматривается развитие реалистического повествования в американской и узбекской литературе и исследуется его литературное влияние на самобытность соответствующих культур. В данной статье анализируются различные литературные произведения и ставится цель пролить свет на сходства и различия в развитии техник реалистического повествования и их влияние на культурную и социальную структуру США и Узбекистана. В статье также рассматривается значение реалистического повествования в формировании литературного самосознания этих двух народов.

**Ключевые слова:** реалистический рассказ, литература США, узбекская литература, литературное влияние, культурная идентичность.

**Abstract.** This article examines the development of the realist narrative in American and Uzbek literature and explores its literary influence on the identity of the respective cultures. This article analyzes various literary works and aims to shed light on the similarities and differences in the development of realistic storytelling techniques and their impact on the cultural and social structure of the United States and Uzbekistan. The article also discusses the importance of realistic narration in the formation of the literary identity of these two peoples.

**Key words:** realistic story, US literature, Uzbek literature, literary influence, cultural identity.

**Kirish.** Realistik hikoya AQSh va O'zbekiston adabiyotining rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynadi. Ushbu maqola ushbu ikki adabiy an'adagi realistik rivoyatning rivojlanishi va uning madaniy o'ziga xoslikka ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Realistik rivoyat kundalik hayot, personajlar va voqealarni aks ettiradigan tarzda tasvirlashni anglatadi haqiqat. Ikkala mamlakat vakillarining asarlarini o'rganib chiqib, ushbu maqola realistik bayon qilish texnikasini rivojlantirishdagi o'xshashlik va farqlarni, o'rganilgan mavzularni va ushbu ikki xalqning o'ziga xosligiga ta'sirini ta'kidlashga qaratilgan.

**Materiallar va metodlar.** Ushbu tahlilni o'tkazish uchun AQSh va O'zbekistonning bir qator adabiy asarlari o'rganildi. Kabi taniqli mualliflarning vakillik asarlari Mark Tven, F. Skott Fitsjerald, Abdulla Qahhor va Hamid Ismoilov o'z mamlakatlarida realistik rivoyatga qo'shgan ulkan hissasi uchun tanlangan [3].

Tanlangan adabiy asarlar realistik bayon qilish usullaridan, shu jumladan personajlarni tasvirlash, sozlash va mavzulardan foydalanish uchun tahlil qilindi. Tadqiqotda matnlarni yaqindan o'qish, mualliflar tomonidan qo'llaniladigan bayon strategiyalarini aniqlash va ushbu texnikaning o'quvchiga ta'siri o'rganildi.

**Natijalar.** Tahlillar shuni ko'rsatdiki, AQSh va o'zbek adabiyoti realistik rivoyatni madaniy va ijtimoiy voqelikni o'rganish vositasi sifatida qabul qilgan. Qo'shma Shtatlarda mualliflar yoqadi Mark Tven va F. Skott Fitsjerald kabi mavzularga murojaat qilib, Amerika tajribasini tasvirlab berdi ijtimoiy tengsizlik, Amerika orzusi va inson munosabatlarining murakkabliklari. Shuningdek, Abdulla Qahhor va Hamid Ismoilov kabi o'zbek mualliflari O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy manzarasini o'rganib, an'analar, o'ziga xoslik va modernizatsiya muammolarini yoritib berdilar [1].

**Muhokama.** AQShda ham, O'zbekistonda ham realistik rivoyatning rivojlanishi ularning adabiy manzaralariga katta ta'sir ko'rsatdi. Mualliflar o'z jamiyatlarining haqiqatlarini tasvirlash orqali madaniy o'ziga xoslikni shakllantirishga va inson holatini chuqurroq tushunishga hissa qo'shdilar. Haqiqiy hikoya qilish texnikasi o'quvchilarga adabiyotda keltirilgan personajlar va vaziyatlar bilan shug'ullanishga imkon berdi, hamdardlik va aloqa tuyg'usini kuchaytirdi.

Bundan tashqari, AQSh va o'zbek adabiyotida o'xshash mavzularni o'rganish insoniyat tajribalarining universalligini ta'kidlaydi. Muayyan kontekstlar farq qilishi mumkin bo'lsa-da, sevgi, yo'qotish va baxtga intilishning asosiy mavzulari madaniyatlardagi o'quvchilar bilan rezonanslashadi. Realistik rivoyat madaniyatlar o'rtasida ko'priq bo'lib xizmat qiladi, bu bir-birining adabiy an'alarini chuqurroq anglash va qadrlashga imkon beradi [2]. Ushbu maqolada biz AQSh va o'zbek adabiyotida realistik rivoyatning rivojlanishi, uning madaniy o'ziga xosligi va bu ikki xalqning adabiy an'alariga ta'sirini o'rganamiz:

Kirish adabiyotda realistik rivoyatning ahamiyati va uning madaniyatni shakllantiradigan kundalik hayot, personajlar va voqealarni aks ettirishdagi rolini ta'kidlab, sahnani belgilaydi. Shuningdek, maqolaning maqsadi AQSh va o'zbek adabiyotida realistik bayon qilish texnikasining rivojlanishi va ularning madaniy o'ziga xoslikka ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

Materiallar bo'limida AQSh va O'zbekistondan vakillik adabiy asarlarini tanlash jarayoni bayon etilgan. Amerikalik Mark Tven va F. Skott Fitsjerald, o'zbekistonlik Abdulla Qahhor va Hamid Ismoilov kabi taniqli mualliflarning asarlari o'z mamlakatlaridagi realistik hikoyaga qo'shgan salmoqli hissalar uchun tanlangan. Usullar bo'limida tanlangan asarlarni tahlil qilish bo'yicha yondashuv tasvirlangan. Belgilarni tasvirlash, tavsiflarni belgilash va tematik tadqiqotlar kabi realistik bayon qilish texnikasidan foydalanishga qaratilgan matnlarni yaqin o'qish olib boriladi. Ushbu texnikaning o'quvchiga ta'siri ham o'rganiladi. Natijalar bo'limida tanlangan asarlar tahlili AQSh va o'zbek adabiyotida realistik rivoyat rivojidagi o'xshashlik va farqlarni ochib beradi. Unda ikkala mamlakat mualliflari o'zlarining madaniy va ijtimoiy voqeliklarini qanday tasvirlashlari, ijtimoiy tengsizlik, Amerika orzusi, urf-odatlar, o'ziga xosligi va modernizatsiya muammolari kabi mavzularga murojaat qilishlari muhokama qilinadi [4].

Muhokama bo'limi realistik rivoyatning AQSh va O'zbekistonning madaniy o'ziga xosligiga adabiy ta'sirini chuqurroq o'rganadi. Ushbu rivoyat texnikasi ikkala xalqning adabiy manzaralarini qanday shakllantirganligi, o'quvchilar o'rtasida hamdardlik va aloqani rivojlantirganligi o'rganiladi. Shuningdek, u ikkala adabiyotda ham o'rganilgan universal mavzularga urg'u beradi va madaniy chegaralardan oshib ketadigan umumiy insoniy tajribalarni ta'kidlaydi.

AQSh va O'zbekistonning adabiy o'ziga xosligini shakllantirishda realistik hikoyaning ahamiyati katta, shuningdek realistik rivoyat madaniyatlar o'rtasida ko'priq bo'lib xizmat qilishini, bir-birining adabiy an'alarini tushunish va qadrlashni tarbiyalashini ta'kidlaydi [3].

Adabiyotlar bo'limida maqolada keltirilgan asarlar mavjud bo'lib, o'quvchilarga muhokama qilingan adabiyotlarni yanada o'rganishga imkon beradi. Havolalar bo'limi o'quvchilarga AQSh va o'zbek adabiyotini chuqurroq o'rganish uchun tegishli onlayn manbalarni taqdim etadi. Kitoblar bo'limi mavzuni yanada o'rganishni istaganlar uchun qo'shimcha o'qishni taklif qiladi.

AQSh va o'zbek adabiyotidagi realistik hikoya taraqqiyoti adabiy ta'siri va madaniy o'ziga xoslikni shakllantirishdagi o'rni muhim ahamiyatga ega. Bu ikki adabiy an'ana o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar mavjudligini va realistik bayon qilish texnikasi orqali tasvirlangan insoniy tajribalarning universalligini ta'kidlaydi.

**Xulosa.** Ushbu xalqlarning adabiy o'ziga xosligini shakllantirishda AQSh va o'zbek adabiyotida realistik rivoyatning rivojlanishi muhim rol o'ynaydi. Mualliflar o'zlarining jamiyatlari haqiqatlarini tasvirlash orqali madaniy o'ziga xoslik va insoniyat tajribasini chuqurroq tushunishga hissa qo'shadi. Realistik bayon qilish texnikasining rivojlanishidagi o'xshashlik va farqlar AQSh va O'zbekistonning o'ziga xos madaniy va ijtimoiy sharoitlarini aks ettiradi. Haqiqiy rivoyat madaniyatlar o'rtasidagi hamdardlik, tushunish va aloqani rivojlantirish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Twain Mark. The Adventures of Huckleberry Finn. London; New York: Penguin Books, 1994.
2. The Library of Congress: American Literature: <https://www.loc.gov/collections/american-literature/>

3. American Literature Association: <http://www.americanliteratureassociation.org/>
4. American Literature Association's Resources for Teaching American Literature: <http://www.americanliterature.org/resources.html>
5. O'zbekiston Milliy kutubxonasi: <http://www.natlib.uz/>
6. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi: <http://www.uzbekistanwriters.uz/>
7. O'zbekiston Milliy axborot-Kutubxona markazi: <https://nac.uz/en/>

UDC 808.5

**HUMOR AND IRONY IN THE STORIES OF O. HENRY AND UZBEK WRITERS***S.Dj.Saitov, teacher, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Denau*

**Annotatsiya.** Mashhur amerikalik yozuvchi O. Genri o'zining qisqa hikoyalarida hazil va kinoyadan foydalanishi bilan mashhur. Uning hikoyalarida ko'pincha kutilmagan syujetli burilishlar va aqlli so'z o'yinlari mavjud bo'lib, bu uning ijodiga komediya elementini qo'shadi. Xuddi shunday, o'zbek adiblari ham o'z hikoyalarida hazil va kinoyani singdirib, jamiyat muammolari, inson tabiati haqida mulohaza yuritishda kinoya va hazildan foydalanadilar. Ushbu maqolada O. Genri va o'zbek adiblarining hikoyalarida hazil va kinoya qo'llanishi, ularning ushbu adabiy vositalarga yondashuvlari qiyoslanadi.

**Kalit so'zlar:** Hazil va kinoya, Uilyam Sidney Porter, "Qiziltanlilar yo'l boshchisi", "Asrga tatigulik kun".

**Аннотация.** О. Генри, известный американский писатель, известен использованием юмора и иронии в своих рассказах. Его рассказы часто содержат неожиданные повороты сюжета и умную игру слов, что придает его произведениям комедийный элемент. Точно так же узбекские писатели также включают в свои рассказы юмор и иронию, используя сатиру и остроумие, чтобы комментировать социальные проблемы и человеческую природу. В данной статье будет рассмотрено использование юмора и иронии в рассказах О. Генри и узбекских писателей, сравнивая и противопоставляя их подходы к этим литературным приемам.

**Ключевые слова:** Юмор и ирония, Уильям Сидней Портер, «Вождь краснокожих», «И дольше века длится день».

**Abstract.** O. Henry, a renowned American writer, is known for his use of humor and irony in his short stories. His stories often feature unexpected plot twists and clever wordplay, which add a comedic element to his writing. Similarly, Uzbek writers also incorporate humor and irony into their stories, using satire and wit to comment on societal issues and human nature. This article will explore the use of humor and irony in the stories of O. Henry and Uzbek writers, comparing and contrasting their approaches to these literary devices.

**Key words:** Humor and irony, William Sydney Porter, "The Ransom of Red Chief", "The Day Lasts More Than a Hundred Years".

O. Henry, the pen name of American writer William Sydney Porter, is known for his clever use of humor and irony in his short stories. Similarly, Uzbek writers have also used humor and irony to great effect in their literary works. This paper will explore the use of humor and irony in the stories of O. Henry and Uzbek writers, examining how these techniques are used to entertain readers, provoke thought, and comment on social issues. O. Henry's stories often feature humorous situations and unexpected plot twists that are infused with irony. His use of witty dialogue and clever wordplay adds a lighthearted touch to his stories while also conveying deeper messages about human nature and society. The methods used by O. Henry and Uzbek writers to incorporate humor and irony into their stories may vary, but they both employ similar literary techniques to achieve their desired effect. O. Henry, known for his clever wordplay and unexpected plot twists, often uses situational irony and witty dialogue to create humor in his stories. Uzbek writers, on the other hand, may use cultural references, wordplay, and satire to infuse their work with humor and irony [1].

O. Henry's stories often revolve around ordinary people caught in extraordinary circumstances, resulting in humorous and ironic situations. His use of dramatic irony, where the audience knows something that the characters do not, adds depth to his storytelling. Similarly, Uzbek writers may employ situational irony and verbal irony to highlight absurdities in society or everyday life. Additionally, both O. Henry and Uzbek writers use humor as a tool for social commentary. O. Henry's stories often address themes of class struggle and the human condition through a comedic lens, while Uzbek writers may use satire to critique societal norms or political issues.

1. Use of wit and wordplay: Both O. Henry and Uzbek writers employ clever language and wordplay to create humor and irony in their stories. This can include puns, double entendres, and playful use of language to create comedic effect.
2. Satirical elements: Both O. Henry and Uzbek writers often use satire to highlight absurdities or contradictions in society. This can involve poking fun at social norms, cultural practices, or human behavior in a way that exposes the underlying irony.
3. Unexpected plot twists: Both O. Henry and Uzbek writers are known for their use of unexpected plot twists to create humor and irony in their stories. These twists often subvert the reader's expectations and lead to a humorous or ironic outcome.
4. Exaggeration and absurdity: Both O. Henry and Uzbek writers sometimes employ exaggeration and absurdity to create humor and irony in their stories. This can involve creating larger-than-life characters or situations that are so extreme they become comical.
5. Subversion of expectations: Both O. Henry and Uzbek writers often subvert the reader's expectations in order to create humor and irony in their stories. This can involve setting up a situation that seems straightforward, only to reveal a surprising or ironic twist.
6. Use of situational irony: Both O. Henry and Uzbek writers frequently utilize situational irony to create humor in their stories. This involves setting up a situation where the outcome is the opposite of what is expected, leading to comedic effect.
7. Playful tone and dialogue: Both O. Henry and Uzbek writers use playful tone and dialogue to create humor in their stories, often through witty banter between characters or humorous exchanges that highlight the ironic nature of the situation. By studying these methods used by both O. Henry and Uzbek writers, we can gain a deeper understanding of how humor and irony are effectively employed in literature across different cultures and time periods [3].

Humor and irony are common elements found in the stories of O. Henry, an American writer known for his wit and clever plot twists, and Uzbek writers, who often use humor to highlight societal issues and cultural idiosyncrasies. This annotation will explore the use of humor and irony in the stories of O. Henry and Uzbek writers, comparing and contrasting their approaches to these literary devices. O. Henry, whose real name was William Sydney Porter, was a master of surprise endings and humorous situations. His stories often featured characters caught in amusing predicaments or misunderstandings, which led to ironic or unexpected outcomes. His use of wordplay and clever dialogue added to the comedic effect of his stories.

In contrast, Uzbek writers often use humor as a means of social commentary, poking fun at cultural norms and traditions while also shedding light on the absurdities of everyday life. They employ irony to highlight the contradictions and paradoxes within their society, using satire to critique political corruption, gender roles, and other societal issues. Despite their different cultural backgrounds and writing styles, both O. Henry and Uzbek writers share a talent for using humor and irony to engage their readers and offer insights into the human condition. Whether through lighthearted comedy or biting satire, these authors have created stories that continue to resonate with audiences around the world [2].

O. Henry, known for his clever and humorous short stories, often used irony to create unexpected twists in his plots. His use of humor and irony was a key element in engaging his readers and making his stories memorable. Similarly, Uzbek writers also incorporate humor and irony into their storytelling, adding layers of complexity to their narratives. In O. Henry's stories, the humor often comes from the characters' witty dialogue and the unexpected outcomes of their actions. For example, in "The Ransom of Red Chief" the kidnappers end up paying the parents to take their mischievous son back, turning the traditional kidnapping story on its head. This use of irony and humor adds depth to the narrative and keeps readers entertained. Likewise, Uzbek writers also infuse their stories with humor and irony to engage readers. For example, Chingiz Aitmatov's "The Day Lasts More Than a Hundred Years" uses subtle humor and ironic situations to highlight the absurdity of certain aspects of Soviet life. This blend of humor and irony allows the writer to address serious social and political issues in a more approachable manner [1].

**Conclusion.** In conclusion, O. Henry and Uzbek writers share a common approach to incorporating humor and irony into their stories through clever wordplay, unexpected plot twists, and social commentary. Despite their different cultural backgrounds, both O. Henry's works and those of Uzbek writers demonstrate a keen understanding of human nature and a talent for using humor and irony to captivate readers. O. Henry, an American writer known for his wit and humor, often used irony and satire in his short stories to highlight the absurdities of everyday life. His stories were often filled with clever wordplay and unexpected twists, making readers laugh while also challenging their perceptions of the world. Similarly, Uzbek writers have



also been known for their use of humor and irony in their storytelling. Their works often feature playful language and witty observations about human nature, society, and politics. Through their use of humor and irony, Uzbek writers are able to entertain readers while also making thought-provoking commentary on the world around them. Overall, both O. Henry and Uzbek writers use humor and irony in their stories to engage readers and offer insight into the complexities of life. Their storytelling techniques showcase a deep understanding of human nature and an ability to find joy in the absurdities of everyday existence.

#### REFERENCES:

1. Lu tong. A Brief Analysis on the Typical Writing Styles of O. Henry. Advances in Economics, Business and Management Research, volume 30. – 2016. – P. 205-209.
2. A.Bekeeva. Satirical and humorous motifs in the stories of o. Henry. Sciences of Europe. 2021. – P. 26-30.
3. O. Henry. (англ.) // *The Enciclopedia Britannica*: New Volumes — 12 — London, New York City: 1922.

UO'K 808.5

## IZOH TIPIDAGI O'QUV LUG'ATLAR VA UNING ASOSIY TURLARIGA DOIR MULOHAZALAR

*B.Sulaymonov, dots., Qarshi Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Maqolada tildagi atov birliklarining leksik tizimi semantikasini yoritishda muhim rol o'ynaydigan izoh tipidagi lug'atlar tadqiq etilgan. Leksemalarni elektron lug'atlar, korpus lug'atlarda talqin qilishning lingvistik ta'minotini yaratishda semonim lug'atlar bo'lgan ehtiyoj o'rganilgan.

**Kalit so'zlar:** leksikografiya, milliy madaniyat fenomeni, semantika, vokabula, semonim lug'at.

**Аннотация.** В статье изучаются толковые словари, которые играют важную роль в выяснении семантики лексической системы именных единиц в языке. Изучена необходимость семантических словарей в создании лингвистического обеспечения интерпретации лексем в электронных словарях и корпусных словарях.

**Ключевые слова:** лексикография, феномен национальной культуры, семантика, лексика, семантический словарь.

**Abstract.** The article studies explanatory dictionaries, which play an important role in clarifying the semantics of the lexical system of nominal units in a language. The need for semantic dictionaries in creating linguistic support for the interpretation of lexemes in electronic dictionaries and corpus dictionaries has been studied.

**Key words:** lexicography, phenomenon of national culture, semantics, vocabulary, semantic dictionary.

Ma'lumki, tillararo munosabatni ta'minlash, tilning grammatik qurilishini tadqiq qilish, til me'yorlarini belgilash, jamiyat a'zolarining milliy tafakkuri, nutq boyligini o'stirish, ijtimoiy-siyosiy ongning shakllantirish, shuningdek, ta'lim samaradorligini oshirishda lug'atlarning roli muhim. Shu sababli o'tgan asr o'rtalaridayoq jahonning ko'pgina rivojlangan davlatlari, xususan, AQSh, Buyuk Britaniya, Rossiya, Germaniya, Fransiya kabi mamlakatlarida lug'atlarga davlat tilini taraqqiy ettirish, milliy tilni va xorijiy tillarni o'rganishning muhim vositasi sifatida qaralib, tilshunoslikning leksikografiya bo'limi taraqqiyotiga alohida e'tibor berila boshladi.

Globalashuv jahon tilshunosligida tilga milliy madaniyat fenomenining asosiy belgisi sifatida yondashuvning kuchayishiga olib keldi. Bu esa til sohiblarining ona tilidan amaliy foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirishga bo'lgan talabning oshishiga sabab bo'ldi. Jumladan, mamlakatimizda ham so'nggi yillarda til siyosati borasida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar nafaqat o'zbek tili taraqqiyotida, balki tilshunoslik sohasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarining ham yangi bosqichga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Ta'lim oluvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, turli nutqiy vaziyatlarda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri va ravon so'zlay oladigan muloqot va nutq madaniyati rivojlangan avlodni yetishtirishga xizmat qiladigan sof amaliy xarakterdagi tadqiqotlar, jumladan, leksikografiya taraqqiyotiga e'tibor kuchaydi. So'nggi yillarda tilshunoslik sohasida bajarilayotgan ishlarining katta qismini leksikografiya, xususan, o'quv leksikografiyasiga bag'ishlangan ishlar tashkil qilmoqda.

Tildagi atov birliklarining ma'no qirrasini, umuman, til leksik tizimi semantikasini yoritishda izoh tipidagi lug'atlar muhim rol o'ynaydi. Aynan mana shu funksiyasi izohli lug'atning amaliy qimmatini ko'rsatadi, ahamiyatini oshiradi. Aslida tilshunoslikka doir ilk manbalar – glossariylarning yuzaga kelishi aynan shu vazifa – foydalanuvchi uchun notanish bo'lgan so'z ma'nosini, semantikasini izohlash ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgan. Har qanday izoh tipidagi lug'atda lug'at maqola ikki qism – chap va o'ng qismdan

tashkil topadi. Chap qism vokabula, ya'ni bosh so'zga oid ma'lumotlar, o'ng qism esa bosh so'zning izohi, semantizatsiyasi bilan bog'liq ma'lumotlarni qamrab oladi. Bu komponent, ya'ni izoh lug'at mikroqurilmasining asosini tashkil etadi.

Leksikografiyada lug'atlar tipologiyasi xususida so'z borar ekan, aksariyat tilshunoslar leksikografiyaning obyekti, ya'ni lug'at adabiy tilning joriy leksik qatlamini to'la qamrab olishi lozimligi, faqat izohli lug'atlarga bu xususiyatga ega bo'lishi [5. 23-b], tanlangan lug'at birligiga xos barcha ma'nolarga izoh berishi, til jamiyatidagi barcha toifalar – maktab o'quvchilari, filologlar, nofilolog yo'nalishlar, keng foydalanuvchilar ommasi, tor soha vakillari diktorlar, radioboshlovchilar, turistlar, biznesmenlar uchun ham xizmat qilishi lozim [2. 40-b] deb hisoblashadi. V.V.Dubichinskiy lingvistik lug'atlarni ikki katta guruh – leksik va noleksik lug'atlarga ajratadi. Noleksik lug'atlarga lug'at korpusi faqat chap qismdan tashkil topadigan lug'atlar, ya'ni ortologik (imlo, to'g'ri talaffuz) lug'atlar, so'zlar birikuvchanligi lug'ati, so'z tarkibi, chastotali lug'atlarni kiritadi, leksik lug'atlarga korpusi ikki qism – vokabula va izohdan tashkil topadigan lug'atlarni kiritadi. Ya'ni "leksik lug'atlar" deganda izoh tipidagi lug'atlarni nazarda tutadi va bu toifa quyidagi lug'at turlarini kiritadi: 1) izohli lug'atlar; 2) terminologik lug'atlar; 3) o'zlashma so'zlar lug'ati; 4) yozuvchi asarlari lug'ati (mualliflik lug'atlari); 5) sinonimlar lug'ati; 6) antonimlar lug'ati; 7) omonimlar lug'ati; 8) paronimlar lug'ati; 9) etimologik va tarixiy lug'atlar; 10) onomastik lug'atlar; 11) dialektal lug'at; 12) yangi so'zlar lug'ati (neologizmlar lug'ati); 13) noadabiy leksik qatlamlar lug'ati [3. 79-b].

B.Bahriddinova o'quv lug'at tiplari xususida to'xtalar ekan, izohli lug'atlarni bu tipdagi lug'atlarning eng asosiy shakli deb ataydi. Uningcha, "Bu tipdagi lug'atning yaratilishi muayyan tilda so'zlashuvchi jamiyatning ma'naviy hayoti rivojining darajasidan guvoh beradi. Negaki izohli lug'at paydo bo'lishi uchun ma'lum bir shartlar, jumladan, so'z ma'nosini tasvirlashga imkon beruvchi vositalar yaratilgan, yozma adabiy til taraqqiy etgan va, eng muhimi, jamiyatda shu lug'atga talab, ehtiyoj yetilgan bo'lishi lozim. Ko'p tillarda ilk izohli lug'atlarning ikki yoki uch tilli bo'lganligi tasodif emas. Izohli lug'atni yaratish – ushbu adabiy tilning "voyaga yetishi" va jamiyatning lingvistik "ulg'ayishi", "yetilishi" bilan bog'liq" [1. 51-b].

Bevosita ta'lim oluvchining nutqiy kompetentligini oshirish uchun xizmat qiladigan o'quv izohli lug'atlar xususida so'z borar ekan, bu o'rinda semonim lug'atlarning o'rini alohida ta'kidlash lozim. Semonim lug'at qanday lug'at? U boshqa lug'atlardan nimasi bilan farqlanadi? Bu toifaga qanday lug'atlarni kiritish mumkin?

Jahon lug'atchiligida so'nggi yillarda muayyan maqsadda yaratilgan turdosh lug'atlarni o'z ichiga qamrab oluvchi kompleks lug'at tiplari paydo bo'ldi. Masalan, yozma nutq me'yorlarini o'rgatish maqsad qilingan imlo, talaffuz lug'atlarining ortologik lug'atlar tarkibiga jamlanishi yoki so'zlarning leksik-semantik ma'nolari – sinonimlari, antonimlari, shakldoshlari, paronimlari va hokazolar lug'atini o'zida jamlagan semonimik lug'atlarni misol qilib keltirish mumkin. Xususan, rus tilida A.N.Tixonov va boshqalar muallifligida nashr etilgan "Slovar-spravochnik po russkomu yaziku: Pravopisaniye, proiznosheniye, udareniye, slovoobrazovaniye, morfemika, grammatika, chastota upotrebleniya slov" (1996) nomli adabiy til meyorlarini kompleks qamrab olgan ortologik lug'ati, V.V.Morovkin tahriri ostida nashrga tayyorlangan "Leksicheskaya osnova russkogo yazika: Kompleksniy uchebnyy slovar" (1984) nomli rus tilining leksik yadrosi – leksik va frazeologik sinonimlar, antonimlar, omonimlar, paronimlarni nutqda qo'llash bilan bog'liq 10 ming so'zlikka ega o'quv lug'ati [7], N.P.Kolesnikovning "Semonimicheskiy slovar russkogo yazika" (1995) nomli paronim va antonimlar izohiga bag'ishlangan lug'atlarini [4] sanab o'tish mumkin.

Filologik lug'atlar ichida semonim lug'atlar alohida guruhni tashkil qiladi. Mazkur lug'atlar so'zligi alohida bir so'z emas, balki muayyan maqsadda paradigmaga birlashgan ikki yoki undan ortiq leksik birliklardan tashkil topib, asosiy e'tibor ularning paradigma tarkibidagi semantik munosabatlarini ochib berishga qaratiladi. Shu sababli bu tipdagi lug'atlar semonim (lotincha *sema* – belgi, ma'no *onuma* – ism) lug'atlar deyiladi. Jahon leksikografiyasida bunday lug'atlarga shaklan turlicha, ma'nosi o'xshash bo'lgan so'zlar, ya'ni sinonimlar lug'ati, zid ma'noli so'zlar – antonimlar lug'ati, shakli o'xshash, mazmuni boshqa-boshqa bo'lgan so'zlar – omonimlar lug'ati, aytilishi va yozilishi yaqin, ma'nosi boshqa-boshqa bo'lgan so'zlar – paronimlar lug'ati kiritiladi. Sababi ushbu leksik-semantik munosabat turlari haqida so'z ketganda, yakka bir leksik birlik emas, o'zaro ichki munosabatga asoslangan qator nazarda tutiladi. Masalan, "sinonim lug'at korpusi materiali alohida so'zlik emas, balki o'zaro ichki munosabatga asoslangan mustaqil paradigmalardan tashkil topadi. Aniqrog'i, sinonim deganda bir leksema emas, o'zaro ma'nodoshligiga ko'ra birlashgan ikki yoki undan ortiq leksemalar qatori tushuniladi" [6. 70-b].

Semonim lug'atlar ichida sinonim so'zlar lug'ati alohida ajralib turadi. Sababi har qanday sinonim lug'at, birinchi o'rinda, tilning boyligi va betakrorligi, semantik serqirraligi, jozibadorligini ifodalovchi

tasviriy vosita sinonimlarni taqdim etish bilan birga o'quvchida tilning bu imkoniyatidan o'rinli foydalanish ko'nikmasini ham shakllantirishni maqsad qilib qo'yadi. Semonim o'quv lug'atlarda tilda mavjud bo'lgan barcha sinonim yoki antonimlar emas, foydalanuvchi nutqida qo'llanadigan birliklar tanlab olinadi, ular lug'atga shunchaki nutq zaxirasini oshirish emas, balki nutqida mazkur birliklarni to'g'ri va o'rinli qo'llashni o'rganish uchun qulay shaklda taqdim etiladi.

Bugungi intellektual faol avlod hayotini lug'atlarsiz tasavvur qila olmaydi. Har qadamda nimadir maqsadda yo imlo, yo izohli yoki terminologik lug'atga ehtiyoj sezamiz. Elektron lug'at – turli qurilmalarga ishlashga mo'ljallangan ilovalar, onlayn lug'atlar, korpus lug'atlar shu qadar ko'paydiki, foydalanuvchi endi ularga ham tanlab murojaat qiladi. Muayyan so'z haqida ma'lumot qidirganda unga tegishli barcha ma'lumotlar, ortologik lug'at bo'lsa, talaffuzi, urg'usi, imlosi va boshqa jihatlari, semantik xarakterda bo'lsa, atash ma'nosi bilan birga sinonimik qatorlari, antonimlari, paronimi, omonimi, graduonimlari, giponim, giperonimi, uyadoshlari, kontekstual ma'nolari va boshqalar haqidagi ma'lumotlarni bittada jamlagan lug'atlar ko'proq foydalanuvchilarni o'ziga jalb qiladi. O'zbek tilining milliy korpusini yaratish ustida izlanishlar olib borilayotgan ayni vaqtda leksik-semantik munosabatga asoslangan leksemalarni elektron lug'atlar, korpus lug'atlarda talqin qilishning lingvistik ta'minotini yaratishda semonim lug'atlarga katta ehtiyoj tug'diradi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бахриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истикболлари: Филол.фан... доктори (DSc) дисс. – Самарканд, 2020., –252 б.
2. Денисов П.Н. Типология учебных словарей. //Проблемы учебной лексикографии. Денисова П.Н., Новикова Л.А. – М., Изд-во МГУ, 1977/ – С. 40.
3. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие / Дубичинский В.В. – Москва: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
4. Колесников Н.П. Семонимический словарь русского языка (словарь паронимов и антонимов). – Ростов н/Д, 1995.
5. Копецкий Л.В. Теоретические предпосылки двуязычной славянской лексикографии. / «Вопросы лексикографии и издание словарей» Прага, 1974.
6. Мирханова Г.Р. Ўзбек тилининг синонимлар ўқув изоҳли луғатини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. – Қарши, 2022. – 145 б.
7. Морковкин В.В., Бёме Н.О., Дорогонова И.А., Иванова Т.Ф., Успенская И.Д. Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / Под ред. В.В. Морковкина. – Москва: Рус. яз., 1984.

UDC 809.437.5-52+808.2-52

## EXPLORING TASTE ADJECTIVES AND THEIR TRANSLATION IN THE UZBEK LANGUAGE

*D.K.Suvonova, teacher, Karshi Institute of Irrigation and Agrotechnology at the National Research University "TIAME", Karshi*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada ta'm sifatlarini o'rganish va ularning o'zbek tiliga tarjimasi masalalariga e'tibor qaratildi. Ta'm sifatlari lazzat hissini tavsiflashda hal qiluvchi muhim ahamiyatga ega va turli xil oshxona sharoitida keng qo'llaniladi. Biroq, bu sifatlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish madaniy va lingvistik farqlar tufayli qiyin bo'lishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning maqsadi ingliz tilidagi ta'm sifatlarining xilma-xilligini va ularning o'zbek tiliga tegishli tarjimalarini o'rganishdan iborat. Oshpazlik matnlari, retseptlar va oziq-ovqat bilan bog'liq adabiyotlar korpusini tahlil qilib, ushbu tadqiqot odatda lazzatlarni tavsiflash uchun ishlatiladigan ta'm sifatlarini aniqlash va tasniflashga qaratilgan.

**Kalit so'zlar:** lazzat, umami, ta'm sifatlari, qiyin

**Аннотация.** Данная статья посвящена исследованию вкусовых прилагательных и их переводу на узбекский язык. Вкусовые прилагательные играют решающую роль в описании чувственного восприятия вкуса и широко используются в различных кулинарных контекстах. Однако перевод этих прилагательных с одного языка на другой может быть затруднен из-за культурных и языковых различий.

Целью данного исследования является изучение разнообразия вкусовых прилагательных в английском языке и изучение их соответствующих переводов на узбекский язык. Анализируя корпус кулинарных текстов, рецептов и литературы, посвященной еде, данное исследование направлено на выявление и классификацию вкусовых прилагательных, обычно используемых для описания вкусов.

**Ключевые слова:** вкус, умами, вкусовые прилагательные, сложность

**Abstract.** *This article focused on the exploration of taste adjectives and their translation in the Uzbek language. Taste adjectives play a crucial role in describing the sensory experience of flavor and are widely used in various culinary contexts. However, the translation of these adjectives from one language to another can be challenging due to cultural and linguistic differences.*

*The objective of this research is to investigate the diversity of taste adjectives in English languages and examine their corresponding translations in the Uzbek language. By analyzing a corpus of culinary texts, recipes, and food-related literature, this study aims to identify and categorize taste adjectives commonly used to describe flavors.*

**Keywords:** *flavor, umami, taste adjectives, challenging*

**Introduction.** The world of flavors is a fascinating aspect of our culinary experiences, and taste adjectives play a crucial role in describing these flavors. When it comes to exploring taste adjectives, it is intriguing to delve into how these descriptors are translated into different languages. In this article, we will embark on a journey to explore taste adjectives and their translations in the Uzbek language. Uzbek, a Turkic language spoken in Uzbekistan and neighboring regions, offers a unique perspective on how flavors are articulated and expressed. By understanding the translations of taste adjectives in Uzbek, we can gain a deeper appreciation for the nuances of flavor and enhance our ability to communicate our culinary experiences effectively.

Language plays a crucial role in expressing our perceptions and experiences, and one area where it particularly shines is in describing taste. Adjectives related to taste allow us to convey the flavors, textures, and overall experience of food and beverages. In this article, we will delve into the realm of taste adjectives and explore their translations in the Uzbek language.

**Understanding Taste Adjectives:**

Taste adjectives are words used to describe the sensory experience of consuming food or drinks. They help us articulate the unique characteristics and qualities associated with different flavors. These adjectives can describe various aspects of taste, such as sweetness, sourness, bitterness, saltiness, umami, and spiciness.

**Translation Challenges:**

Translating taste adjectives from one language to another can be a challenging task due to the nuances and cultural variations associated with food preferences. Different languages may have specific adjectives that capture the essence of taste more accurately, reflecting the culinary traditions and preferences of a particular culture. Uzbek, as a Turkic language, has its own set of taste adjectives that provide a unique perspective on flavor descriptions.

**Common Taste Adjectives and Their translation in Uzbek language:**

1. Sweet - Shirin: This adjective describes the pleasant taste of sugar or honey. It can be used to describe desserts, fruits, or any food item with a sugary flavor. For example: The pineapples were sweet and juicy.

2. Sour – nordon, taxir: Used to convey the tartness or acidity of a taste. It applies to citrus fruits, vinegar, or any food that elicits a sour sensation. For example: These plums are a bit sour.

3. Bitter – achchiq, taxir: This adjective describes a taste that is sharp, acrid, or unpleasantly biting. It is commonly associated with coffee, dark chocolate, or certain vegetables like bitter melon. For example: This black coffee is too bitter.

4. Salty - Tuzli: This adjective describes the taste of salt, which enhances the flavor of various dishes. It can be used to describe salty snacks, cured meats, or anything seasoned with salt. For example: This bacon is too salty for me.

5. Umami - Umami: Umami is a loan word in Uzbek, representing the savory taste often found in foods like meat, mushrooms, or soy sauce. It is a relatively recent addition to culinary vocabulary. For example: Bitter, sweet and umami flavors in food make the wine seem better.

6. Spicy - Ziravor: Ziravor refers to the pungent, hot, or fiery taste associated with chili peppers or spices. It describes the burning sensation that comes from consuming spicy food. For example: The soup tasted mildly spicy.

**Conclusion:**

Taste adjectives provide a rich tapestry of words to describe the unique flavors we encounter. In Uzbek, taste adjectives not only convey the sensory experience but also reflect the cultural and culinary traditions of the region. By understanding and appreciating the translations of taste adjectives in Uzbek, we can gain a deeper insight into the language and its relationship with food.

In conclusion, exploring taste adjectives and their translation in the Uzbek language is a fascinating area of study that offers insights into the rich culinary culture and linguistic diversity of Uzbekistan. Through this exploration, we have seen how taste adjectives play a crucial role in describing flavors, textures, and sensations associated with food and beverages.

#### REFERENCES:

1. Aliyeva, N. (2010). The Adjective in the English language. Baku: Elm and Tahsil.
2. Beloborodova, I.V. (2000). The Concept of "Color" in Lingvocognitive Aspect (based on an autobiographical prose). Abstract of Ph.D. thesis. Taganrog.
3. Biborka Szántó (Salamon). Synaesthesia. A Cognitive Approach. Abstract of Ph.D. thesis. [Online] Available: [http://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea\\_publica/rezumat/2011/filologie/SalamonBiborkaEn.pdf](http://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/rezumat/2011/filologie/SalamonBiborkaEn.pdf)
4. Bilous, M.P. (1985). Adjectives of Taste in the Modern Ukrainian Language. Abstract of Ph.D. thesis. Lvov.
5. Budaqova, Z. (ed.) (1985). The Semasiology of the Modern Azerbaijani Language. Essays. Baku: Elm.
6. Corbett, G.G., Morgan, G. (1988). Color Terms in Russian: Reflections of Typological Constraints in a Single Language. Journal of linguistics, 24, 31-64.
7. Dybo, A.V. (2002). Basic Color Terms in the Celtic languages. Moscow Linguistic Journal. v. 6. i. 1, 7 - 52.
8. Gadani, K. (1984). Comparative Characteristics of the Adjectives of Color in some Slavic Languages. Abstract of Ph.D. thesis. Minsk.
9. Gerasimova, K.M. (1985). Lexicographic and Semantic Interpretation of Adjectives of Taste Sensations. Abstract of Ph.D. thesis. Moscow.

UDC 808.3

### MEDIA DISCOURSE AS A MODERN LINGUISTIC OBJECT

*M.M.Tursunov, doc., PhD, Bukhara State University, Bukhara*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada zamonaviy diskursning asosiy turlaridan biri bo'lgan mediadiskurs, uning o'ziga xos xususiyatlari, uning inson nutqiga ta'siri hamda jamiyatda turli ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlarning o'rnatilishidagi o'rni haqida so'z boradi. Shuningdek, mediadiskursning bir nechta mediaturlarga bo'linishi hamda zamonaviy sotsiolingvistik masalalardagi o'rni ham muhokama qilinadi.

**Kalit so'zlar:** media aloqa, ijtimoiy munosabatlar, media voqelik, dekodlangan ma'no, nutq yaratish faoliyati, ommaviy axborot vositalarining talqini.

**Аннотация.** В данной статье рассматриваются проблемы медиа-дискурса (который является одним из основных видов современного дискурса), его характеристики, влияния на человеческую речь, а также его роли в становлении различных социальных и экономических отношений в обществе. Также обсуждается деление медиа-дискурса на несколько типов медиа и его роль в современных социолингвистических проблемах.

**Ключевые слова:** опосредованное общение, социальные отношения, опосредованная реальность, декодированный смысл, речевая деятельность, интерпретация средств массовой информации.

**Abstract.** This article deals with media discourse (that has become one of the main types of modern discourse), its characteristics, its influence on human speech, and its role in the establishment of various social and economic relations in society. Several types of media discourse and its role in modern sociolinguistic issues are also discussed.

**Key words:** mediated communication, social relationships, mediated reality, decoded meaning, speech-making activity, interpretation of mass media.

The foundation of the linguistic theory of text and discourse in the middle of the 20th century was in line with broader studies on the communicative nature of language. Recent studies have considered discourse on the level of social and mental processes explained both by linguistic and extra-linguistic factors. The extra-linguistic factors cover the specifics of discourse types, genres, sub-genres and the relevant requirements imposed on them. Therefore, discourse can be defined as a very complex phenomenon with linguistic, psychological, social and cultural dimensions. Traditionally discourses are divided into three broad types: 1) literary; 2) institutional (media, political, etc.); and 3) academic or scientific.

According to Fairclough, genre or type may be characterized as a "socially ratified way of using language in connection with a particular type of social activity". For example, the core of the informative function of language exists in media texts, i.e., topic and extra-linguistic reality, including reported real-life events and stories. Media texts and media discourses are produced, first of all, to inform people by delivering various types of messages [1]. According to Pearce, "Mass communication, however, is the process by which a person, group of people, or large organization creates a message and transmits it through some type

of medium to a large, anonymous, heterogeneous audience”. The crucial factor here is a medium/media (serving as a bridge between the senders of a message and the audience) and its/their type. Furthermore, Pearce writes: “Until recently, defining mass media was easy. Mass media were comprised of eight traditional industries: books, newspapers, magazines, radio, movies, television and the Internet. Media discourse is a term that is quite difficult to define, instead, it is often easier to firstly identify what media discourse is not. Media discourse is not face-to-face communication. Instead it is an on-going process integrated into our communications. Media discourse can be defined as “the parameters within which a particular issue is publicly discussed or framed by the media”. In other words, it is the on-going packaging of our interactions, depending on the discourse present. We should admit the fact that at present time a human being is completely surrounded by a fast flow of information presented by media. That impacts the way how people get into contact with each other, how they make various social relationships in society. Media discourse can include news articles, television news broadcasts, talk shows, documentaries, and other forms of mediated communication. This implies that the power of media is under investigation in different disciplines, such as linguistics, politics, discourse studies, and sociology. Media discourse is important both for what it reveals about a society and for what it contribute to the character of society. According to Schiffrin, there are different definitions of DA which refers to the two paradigms in linguistic (formalist and functionalist) [2].

Media discourse refers to interactions that take place through a broadcast platform, whether spoken or written, in which the discourse is oriented to a non-present reader, listener or viewer. Though the discourse is oriented towards these recipients, they very often cannot make instantaneous responses to the producer(s) of the discourse, though increasingly this is changing with the advent of new media technology, as we shall explore. Crucially, the written or spoken discourse itself is oriented to the readership or listening/viewing audience, respectively. In other words, media discourse is a public, manufactured, on-record, form of interaction. It is not ad hoc or spontaneous (in the same way as casual speaking or writing is); it is neither private nor off the record. Obvious as these basic characteristics may sound, they are crucial to the investigation, description and understanding of media discourse. Media discourse is manufactured, we need to consider how this has been done – both in a literal sense of what goes into its making and at an ideological level. One important strand of research into media discourse is preoccupied with taking a critical stance to media discourse, namely critical discourse analysis (CDA). It is important that we continually appraise the messages that we consume from our manufactured mass media. However, text itself is not discourse; instead it can be seen as evidence of discourse. Text is the fabric in which discourse is manifested. The understanding of a particular discourse is essential for a true interpretation of a ‘mediated reality’ or an ability to analyse a ‘preferred reading’. In essence, discourse is the process of packaging communications in a way that leans toward the preferred meaning intended by the sender/producer. Regardless of the intentions of the sender (or encoder) of the media artefact, the receiver (or decoder) creates their own meaning of the text by engaging with it. In an attempt to keep the decoded meaning as close to the encoders preferred meaning, the encoder pays special attention to the text’s language system, context of culture and context of situation which consider how the text is delivered (through what medium and which genre), and where it is delivered e.g. tabloid vs. broadsheet. The mode of address is also taken into account meaning that the sender forms the text to fit the receivers expectations e.g. tabloid readers expect a different style and type of content than broadsheet readers would [3].

As well as the above, the five interrelated perspectives of the circuit of culture must also be understood in order to truly be capable of interpreting a mediated reality and have the ability to analyse a preferred reality. The headings are as follows: Representation (or re-presentation): The form an object takes and the meanings encoded within that form. Identity: The identity of the sender, their reputation and production style. Production: The process of creating the mediated information. This is influenced by specific circumstances, technological availability and the economic situation of the producer. Consumption: Effects (passive) and uses & gratifications (active) i.e. how the receiver engages with the information. People make sense of a text in alignment with their own cultural patterns and value systems. Regulation: Any controls such as laws, policies or rules that govern the information and give a sense of what is acceptable and unacceptable within a given cultural context.

Despite the efforts of the producer to create a preferred reading, there are three types of audience readings; dominant, oppositional and negotiated. With a dominant or hegemonic reading, the reader shares the text’s code so it appears natural or transparent. The reader therefore accepts and reproduces the preferred meaning. An oppositional or counter-hegemonic reading means that the readers social situation has placed

them in a directly oppositional position to the dominant code [4]. The reader can recognise and understand the preferred reading but does not share the text's code and rejects this reading. Finally, a negotiated reading means that the reader partially shares the text's code and accepts the preferred meaning for the most part but also often resists and modifies it in a way which better reflects their own position, experiences and interests. This position often involves contradictions. A discourse and preferred reading can be evident when using the above headings to analyse a text, however it is important to remember that media discourse is not the product itself but rather the ongoing process of the packaging of that product. When determining the media discourse, there are two main approaches. According to the first, media discourse is a specific type of speech-making activity, which is unique to the information field of mass media. In this sense, it is necessary to distinguish between media discourse and other independent types of discourse, such as political, religious, scientific, etc. According to the second approach, media discourse is thought of as any kind of discourse implemented in the field of mass communication, produced by the media. Thus, we can talk about political, religious, pedagogical, and other types of media discourse, implying that for their implementation, these types of institutional discourse presuppose a relatively stable set of practices for the production, broadcast, and interpretation of mass media.

From the stated above we may come to the conclusion that media discourse is integrated into social, personal and professional relationships and can be used to achieve appropriate illocutionary effect. Media discourse is a leading type of discourse that penetrates into all types of institutional and everyday communication. Media texts become significant means of forming society outlook and world perception of individuals. Our analysis shows that due to the competent content of news texts and correctly constructed visual communications, the site plays a great role in promoting the university image.

Media-discourse can also be regarded as one of the main linguistic objects to study various linguistic and language changes occurring every day in formal, informal speeches. Linguists can be able to focus on language changes in media-discourse and consider it as the changing linguistic issues globally by analysing it from the point of interrelation between language and culture, language and society, language and psycholinguistics and etc. Media-discourse can therefore be analysed thoroughly through the points of sociolinguistics, psycholinguistics, linguo-culture, pragmatic linguistics, cognitive linguistics.

#### REFERENCES:

1. Bednarek, M. (2006a) *Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus*. London: Continuum.
2. Fairclough, N. (1995a) *Media Discourse*. London: Arnold.
3. Fairclough, N. (1988) 'Discourse representation in media discourse', *Sociolinguistics*, 17: 125–139.
4. Scannell, P. (1998) 'Media – language – world', in A. Bell and Garrett, P. (eds.) *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell, pp. 251–267.

UDC 808.5

### THE SYMBOL OF CHINA IN BOOK OF "THE HOUSE OF EARTH"

*F.I.Tukhtayeva, senior teacher, Bukhara State University, Bukhara*

**Annotatsiya.** Pearl S. "Zamon makonimiz" trilogiyasi Xitoy madaniyati, urf-odatlari va xalqi duch kelgan kurashlarning chuqurligini o'rganuvchi muhim adabiy asar sifatida turadi. Xitoy oilasining uch avlodini qamrab olgan trilogiya XX asrda mamlakatni shakllantirgan ijtimoiy o'zgarishlar va siyosiy to'ntarishlarni o'z ichiga oladi. Rivoyatda Xitoyning o'zi o'z xalqining chidamliligi va zaifligini ifodalovchi kuchli va ramziy mavjudlik sifatida namoyon bo'ladi.

**Kalit so'zlar:** avlod, urf-odatlar, ramziy, zaiflik, ajdodlar, tasvir, an'ana.

**Аннотация.** Трилогия Перл С. Бак «Дом Земли» представляет собой значительное литературное произведение, исследующее глубины китайской культуры, традиций и борьбы, с которой сталкивается ее народ. Охватывая три поколения китайской семьи, трилогия углубляется в социальные изменения и политические потрясения, которые сформировали страну в 20 веке. В этом повествовании сам Китай предстает как мощное и символическое присутствие, олицетворяющее как устойчивость, так и уязвимость своего народа.

**Ключевые слова:** поколение, традиции, символическое, уязвимость, предков, изображать, традиция.

**Abstract.** "The House of Earth" trilogy by Pearl S. Buck stands as a significant literary work that explores the depths of Chinese culture, traditions, and the struggles faced by its people. Spanning three generations of a Chinese family, the trilogy delves into the societal changes and political upheavals that

*shaped the country during the 20th century. Within the narrative, China itself emerges as a powerful and symbolic presence, representing both the resilience and vulnerability of its people.*

**Key words:** *generation, traditions, symbolic, vulnerability, ancestral, portray, tradition.*

"The House of Earth" is a powerful novel written by American author Pearl S. Buck in 1935. Set in rural China during the early 20th century, the book explores the lives of Wang Lung and his family, depicting their struggles, hardships, and aspirations. While the story primarily focuses on the characters and their journey, the symbol of China also plays a significant role in shaping the narrative. In this article, we will delve into the symbolism of China in "The House of Earth" and its impact on the overall themes portrayed in the novel.

**Symbolism of China:** China serves as a potent symbol throughout the book, representing various aspects of the characters' lives and societal conditions.

**Connection to Land:** In "The House of Earth," China symbolizes the connection between the characters and their ancestral land. Wang Lung's attachment to the land is deeply rooted in Chinese culture and traditions. China, in this context, stands for a sense of belonging, identity, and heritage, highlighting the importance of one's homeland in shaping their values and aspirations.

**Cultural Identity:** China also symbolizes the characters' cultural identity. As the story unfolds, we witness the clash between traditional Chinese values and the influence of Western ideas and technology. Buck vividly portrays the tension between embracing modernity and preserving traditional Chinese customs, epitomizing the struggle to retain cultural heritage amidst a rapidly changing world.

**Social and Political Turmoil:** Throughout the novel, China symbolizes the social and political turmoil of the time. The setting takes place during the final period of the Qing Dynasty, an era marked by political instability and foreign interventions. Buck skillfully incorporates this symbol to reflect the constant struggle for power, unequal wealth distribution, and the impact these factors have on the lives of ordinary people like Wang Lung and his family.

Throughout the trilogy, Buck masterfully presents China as a multifaceted symbol that captures the essence of the nation's history, identity, and values. The physical landscape of China, with its expansive fields, towering mountains, and mighty rivers, serves as a representation of the land from which the characters draw their strength and endurance. The descriptions of rural farming communities and the inextricable connection to the soil underscore the importance of agriculture in Chinese culture and the profound bond between the people and their ancestral land.

**The Pursuit of the American Dream:** Wang Lung's ultimate desire to own land and build a house for his family can be seen as an embodiment of the Chinese Dream – a concept similar to the American Dream, where individuals strive for success, prosperity, and stability. This aspiration is tightly intertwined with his connection to China as he seeks to attain a life reminiscent of his homeland.

**The Importance of Tradition:** China as a symbol reinforces the significance of tradition and cultural values in the face of change. Wang Lung's adherence to Chinese customs and his longing for a traditional lifestyle mirror the ongoing battle between the past and the present. The symbol reminds us of the importance of preserving our roots, even as society rapidly evolves.

**Symbolic Impact on Characters:** The depiction of China as a symbol has a profound effect on the characters themselves. It drives their actions, decisions, and motivations. Wang Lung's unwavering devotion to his homeland propels him forward, shaping his determination and resolve. Conversely, his encounters with Western influences challenge his beliefs and lead to introspection and self-discovery. Furthermore, China symbolizes a sense of continuity and tradition. Buck portrays the rich tapestry of Chinese customs, rituals, and beliefs passed down through generations. The trilogy delves into the intricacies of cultural and family traditions, highlighting their significance and the struggles to uphold them in an ever-changing world. Particularly, Buck explores the role of the family, emphasizing the importance of filial piety, respect for elders, and sacrifice for the greater good. Through these portrayals, China emerges as a symbol of resilience amid external pressures that threatened to erode its cultural heritage.

However, within the symbol of China lies a darker side – the harsh realities and injustices faced by its people. The trilogy tackles issues such as poverty, gender inequality, political unrest, and war. Buck fearlessly navigates these historical events, painting a vivid picture of the suffering endured by the Chinese population. Through her characters, she addresses the oppressions and social injustices faced by women, the working class, and those deemed socially inferior. China, in this context, symbolizes the struggles and triumphs of a nation grappling with internal and external forces.



"The House of Earth" trilogy is a literary masterpiece that captures the depth and complexity of Chinese society. Pearl S. Buck's portrayal of China as a symbol encompasses its landscapes, traditions, values, and tumultuous history. The trilogy serves as a poignant reminder of the power of storytelling in preserving and understanding cultural heritage. Within the symbolism of China in "The House of Earth" trilogy, readers are invited to reflect on their own understanding of China's rich cultural tapestry. The trilogy encourages introspection, challenging readers to question their own perceptions and biases about a nation that has played such a significant role in human history.

Conclusion: In "The House of Earth," China serves as a dynamic and multifaceted symbol that enriches the narrative and deepens our understanding of the characters' experiences. It represents the characters' connection to the land, their cultural identity, and the social and political context of the time. The symbol of China in the novel highlights the themes of the pursuit of the American Dream, the importance of tradition, and its impact on the characters themselves. Pearl S. Buck masterfully weaves these elements together, resulting in a compelling and thought-provoking literary work.

#### REFERENCES:

1. Бак П.С. Гордое сердце: Роман / Пер. с англ. В. Яковлев. - М.: Вече; Джокер, 1994 -511 с.
2. Hilola Yusupova. (2023). Pedagogical humanism in Charles Dickens' "Oliver Twist". British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 15, 102–107.
3. Buck P.S. Chinese Women: Their Predicament in the China of Today // Pacific Affairs, 1930. - Vol. 4. - No. 10. - P. 905-909.
4. Hamroyeva Sh.Sh. (2023). Issues of translating national coloring words - realias in the novel "Navoi" by Oybek. International Journal Of Literature And Languages, 3(04), 29–33. <https://doi.org/10.37547/ijll/Volume03Issue04-06>.
5. Hamroyeva Sh.Sh.. (2023). The analysis of the English translations of Abdulla Kadiri's "O'tkan Kunlar". American Journal of Philological Sciences, 3(05), 82–87. <https://doi.org/10.37547/ajps/Volume03Issue05-15>

UO'K 808.5

## TILSHUNOSLIKDA FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING O'RGANILISHI VA ULARNING TASNIFI

*Sh.M.Yusufjonova, PhD, Farg'ona davlat Universiteti, Farg'ona*

**Annotatsiya.** Tilshunoslik bo'limlaridan biri frazeologiyaning asosiy diqqat e'tibori frazeologizmlar tabiati va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratilgan. Ushbu maqolada turli xil metodlar asosida tilning frazeologik tarkibi strukturaviy semantik, grammatik vazifaviy-uslubiy asoslari tasnif etilgan.

**Kalit so'zlar:** milliy-madaniy tarix, semantika, leksik ma'no, frazeologik birliklar, frazeologik nuqta, iboralar, ramz.

**Аннотация.** Один из разделов лингвистики основное внимание фразеологии уделяется изучению характера фразеологизмов и их категориальных признаков, а также выявлению закономерностей употребления фразеологизмов в речи. В данной статье на основе различных методов классифицируются структурно-семантические, грамматико-функционально-методические основы фразеологического состава языка.

**Ключевые слова:** национально-культурная история, семантика, лексическое значение, фразеологизмы, фразеологическая точка, словосочетание, символ.

**Abstract.** One of the branches of Linguistics the main focus of phraseology is on the study of the nature of phraseologisms and their categorical signs, as well as the identification of the laws of application of phraseologisms in speech. This article classifies the structural semantic, grammatical task-methodological foundations of the phraseological composition of the language on the basis of various methods.

**Keywords:** national-cultural history, semantics, lexical meaning, phraseological units, phraseological point, phrases, symbol.

**Tadqiqot maqsadi:** Frazеologiya tilshunoslikning murakkab sohalaridan biri hisoblanib, u tilshunoslikning bir qator bo'limlari bilan, jumladan, leksikologiya, stilistika, semantika, etimologiya morfologiya, grammatika bilan bevosita bog'liqdir. Frazеologiyani tadqiq qilishda yuqorida sanab o'tilgan sohalar bilan bir qatorda mamlakatshunoslik, fonetika, falsafa fanlar tarixi va mantiq kabi fanlardan xabar bo'lish lozim. Shuningdek, frazeologik birliklarning nutqda ishlash qonuniyatlari va ularning shakllanish jarayonlarini aniqlashga yordamlashadi.

Frazеologizmlar tuzilishi, leksik–semantik, funksional–uslubiy va sintaktik vazifalari, shuningdek,

o'ziga xos shakllanish xususiyatlariga ega bo'lgan til birligidir. Frazeologiya – tilshunoslikning biror tilga xos barqaror so'z birikmalarni va iboralarni o'rganadigan bo'lim. Frazeologiya (yunoncha “phrasis” – ifoda, ibora va logiya) tilshunoslikning shunday bir bo'limiki, boshqa bo'limlardan nutqqa tayyor xolda kirib kelishi, leksik va semantik jihatdan o'zaro mos kelmasligi, ma'no jihatdan turg'unligi bilan farq qiladi. Tilshunoslikning alohida bo'limi sifatidagi frazeologiyaning asosiy diqqat e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish yo'l yo'riqlarini aniqlashga qaratiladi. Barchamizga ma'lumki, til kishilar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasi, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta'minlovchi, avloddan avlodga ma'daniy ma'naviy shu bilan birga tarixiy an'analarni yetkazuvchi, asosiy fikr almashinish quroli hisoblanadi. Til milliy madaniyatning xazinasi hamdir. Har bir millat yashayotgan joyning iqtisodiy ijtimoiy tuzumi, san'ati, madaniyati, badiiy adabiyoti, urf – odati, xalq og'zaki ijodini jamlab uni avloddan avlodga yetkazib berish tilning milliy – madaniy semantikasidir. Semantika tillning barcha qatlamlarida: grammatikasida, leksikasida, fonetikasida ham mavjud. Ammo milliy madaniy semantikasi tilning harakatdagi birliklarida juda aniq namoyon bo'ladi. Bunday til birliklari so'zlar va barqaror birikmalardir. Nutq jarayonida fikrimizni faqat so'zlar yordamida emas balki, ikki yoki undan ortiq so'zlarning barqaror bog'lanishidan hosil bo'lgan, nutqqa tayyor holda kirib keladigan birliklardan ham foydalanamiz. Bu birliklar nutqimizni tasvirlabgina qolmasdan balki uning ma'noli va mazmunli, lo'nda, bo'yoqdor tarzda tasvirlaydi. Tilshunoslikda bunday birliklarni Frazeologiya bo'limi o'rganadi.

**Tadqiqot metodlari:** Frazeologiya fan nuqtai nazari ikki ma'noli bo'lib, uning birinchi ma'nosi barcha ko'chma ma'nodagi turg'un so'z birikmalari (frazeologizmlar) ning umumlashmasi bo'lsa, ikkinchi ma'nosi esa, turg'un so'z birikmalari o'rganiladigan tilshunoslikning bir bo'limini anglatadi.

Frazeologiyaning turli xil muammolari bilan ko'plab tilshunos olimlar shug'ullanib kelishmoqda. Nemis tilidagi ko'plab ilmiy asarlar frazeologiyaning dolzarb muammolariga bag'ishlangan. U erda frazeologizmlar ma'nolarining batafsil tushunchalari va ularning kelib chiqishi haqida ko'plab muhim ma'lumotlarni topish mumkin. Tilshunoslikda frazeologiya atamasi Sharl Balli tomonidan ishlatilib, stilistika fani bilan qo'shib o'rganilgan, lekin frazeologiyani fan sifatida tan olish fikrini bildirgan taniqli tilshunos olim prof. E. F. Polivonovdir. Shu fikrni qullab quvvatlagan olimlardan yana biri mashhur tilshunos olim V.V.Vinogradovdir. U o'zining qator ilmiy tadqiqotlarida rus tilidagi frazeologik birikmalar ta'limotlarni yig'adi va ularni semantik jihatdan guruhlariga bo'lib chiqadi. E.D.Polivanov va V.V.Vinogradovlar tomonidan o'rtaga tashlangan frazeologiya haqidagi fikrlar keyinchalik bu sohada ko'plab tadqiqotlarning yuzaga chiqishiga turtki bo'ldi.

O'zbek tilshunosligida esa frazeologizmlarni sistemali ravishda o'rganish Sh.Rahmatullayev, Ya.Pinxasov, A.Shomaqsudov, M.Xusainov ishlarida boshlangan. “Ta'kidlash lozimki, ilmiy adabiyotlarda ushbu til birligi frazeologizm, frazeologik birlik kabi terminlar bilan ataladi, leksema, morfema terminlariga monand ravishda frazema deb atalishi ma'qul. Frazema lisoniy birlik sifatida qismga teng bo'ladi, ma'lum grammatik belgi-xususiyatlar qo'shilgandan keyingina butunga aylanadi va nutqda ishlatiladi, keyingi holatida frazema nutqiy birlikka teng bo'ladi va frazema shakl deyiladi”. Ammo frazeologiyani keng ko'lamda tushunish masalasi haligacha ham o'z yechimini topgani yo'q desak aslo mubolag'a bo'lmaydi.

**Tadqiqot natijalari:** Tilshunoslik bo'limi sifatidagi Frazeologizmlarning asosiy diqqat e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi. Frazeologizmlarning eng muhim muammosi frazeologizmlarni nutkda hosil qilinadigan (ya'ni avvaldan tayyor bo'lmagan) so'z birikmalaridan farqlab, ajratib olish va shu asosda frazeologizmlarning belgilarini aniqlashdir. Nemis tilida ham boshqa tillar singari tilning milliy-madaniy semantikasini o'rganish muhim hamda qiziqarli hisoblanadi. Chunki ular avloddan avlodga tilning o'ziga xos ichki tuzilmalarini, tabiat o'ziga xosliklari, mamlakatning iqtisodiy hamda ijtimoiy tuzilishi, san'ati, urf-odatlarini hamda tarixini ham o'zida mujassamlashtira oladi. Frazeologiya alohida fan sifatida shakllanganigacha qadar u leksikologiyaning tarkibi sifatida qaralgan. Frazeologiya muammolariga qiziqish dastlab rus tilshunoslari qiziqqa boshlagan bo'lsada, u alohida termin sifatida ilk bor g'arb tilshunosi Sh. Balli tomonidan qo'llanilgan. U o'zining “Stilistikadan ocherklar” va “Fransuz tili stilistikasi” asarlarida so'z birikmalariga yaxlit bir tizim sifatida qarab, ularning grammatik va leksik xususiyatlari, sintaktik strukturasi va atash ma'nolarining o'ziga xosligidan kelib chiqadigan, yaxlit qo'llanila oladigan birlikligini isbotlashga harakat qildi.

O'zbek tilshunosligida frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar o'tgan asrning 50- yillaridan boshlangan. Shu kungacha frazeologizmlar turli jihatlardan o'rganilgan (Sh. Rahmatullayev, B. Yo'ldoshev, A. Mamatov va boshqalar), frazeologizm bo'yicha bir necha lug'atlar tuzilgan (Sh. Rahmatullayev, M.

Sodiqova), yozuvchilardan Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Hamid Olimjon, Oydin, Said Ahmad asarlarining frazeologik tarkibi tadqiq etilgan. Shuningdek turkiyshunoslikda frazeologik birikmalar gapning ajralmas bo'laklari bo'lib, ular leksikologiya yoki frazeologiyaning o'rganish ob'ekti bo'lishi lozim, degan qarashlar ham 60-yillardayoq yuzaga kela boshlagan edi. Turkiy frazeologiyaning boshlovchilari, hech shubhasiz, S.K.Kenesboev va Sh.U.Rahmatullaevlar hisoblanadi. Ularning 40-yillarning ikkinchi yarmi va 50-yillarda yuzaga kelgan tadqiqotlari turkiy frazeologiyasining shakllanishi va taraqqiyotida katta rol o'ynadi. Tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ilk bor rus tilshunosi Y.D.Polivanov tahlil qiladi va u frazeologiyani leksikologiya yoki stilistikaning tarkibiy qismi emas, balki mustaqil tilshunoslik bo'limi ekanligini asoslab bergan edi. "Leksikologiya so'zlarning leksik ma'nolarini, morfologiya so'zlarning grammatik ma'nolarini, sintaksis esa so'z birikmalarining grammatik ma'nolarini o'rganadi. Ammo alohida olingan, ko'chma ma'noli so'z birikmalarining, individual ma'nolarini o'rganadigan tilshunoslikning bo'limiga ehtiyoj sezilmoqda". U tilshunoslikda frazeologiya ham, morfologiya yoki fonetika singari muhim ahamiyat kasb etadigan bo'lim ekanligini ta'kidlab o'tgan tilshunoslardan biridir. Frazeologizmlar shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi. Frazeologik iboralarni turli tomondan o'rganish va unga har tomonlama yondashish, uning xususiyatlarini ochish, umumlashtirish yangidan-yangi iboralar hisobiga tilimizni boyitish uchun xizmat qiladi.

**Xulosa:** Xulosa sifatida davr ruhiga ega bo'lgan frazeologik birliklarni o'rganuvchi frazeologiya, mustaqil fan sifatida allaqachon shakllangan va bugungi kunda 3 bo'limga bo'lib o'rganilishi e'tirof etilmoqda. Frazeologizmlar, shaklan o'zlariga o'xshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda so'zlarni erkin tanlash, almashtirish yo'li bilan yuzaga kelmaydi. Frazeologik iboralarni turli tomondan o'rganish va unga har tomonlama yondashish, uning xususiyatlarini ochish, umumlashtirish yangidan-yangi iboralar hisobiga tilimizni boyitish uchun xizmat qiladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahmatullaev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari, Toshkent, 1966, 9-58-b.
2. Rahmatullaev Sh. Nutqimiz ko'rki, Toshkent, 1970, 5-43-b.
3. Mamatov A. Frazeologizmlarning shakllanish asoslari, Toshkent, 1996, 5-48-b.
4. Yusufjonova Shakhlo Mukhtorovna. Tarjimada frazeologik iboralarning milliy xususiyati va ularning badiiy asarlardagi tasviriy ifodasi. Current Approaches and new Research in Modern sciences, 2(2), 112–116. (2023)
5. Yusufjonova Shakhlo Mukhtorovna. Фраземаларнинг таржима усуллари ва уларни такомиллаштиришда миллий ва маданий хусусиятларининг ифодаланиш жihatлари. Sciences and Innovation in the Education System. 2(2), 168–172. (2023).
6. Yusufjonova Shakhlo Mukhtorovna. Development of Translation of Phraseological Units in German and Uzbek Languages. Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. Volume: 02 Issue: 02 / 2023.

UDC 81-13

## COMMUNICATION THROUGH LANGUAGE FOR SPECIAL PURPOSES IN THE EXAMPLE OF URBAN PLANNING TERMINOLOGY

*Kh.A.Zakirova, teacher, Tashkent university of architecture and civil engineering, Tashkent*

**Аннотация.** Мақолада инглиз тили "шахарсозлик" соҳасига оид терминологик иборалари мисолида антонимия, синонимия, дубликация, вариантлик каби ҳодисалар кўриб чиқилган.

**Калим сўзлар:** Муайян соҳа тили, муайян соҳа учун инглиз тили, семантик ҳодисалар, термин сўз бирикма, махсус сўз бирикма.

**Аннотация.** Рассматриваются явления антонимии, синонимии, дублетности, вариантности, на примере терминологических словосочетаний научно-технической области «Градостроительства» в специальной лексике английского языка.

**Ключевые слова:** Язык для специальных целей (ЯЦЦ, LSP), семантические явления, терминосочетание, специальное словосочетание.

**Abstract.** The article considers the phenomena of antonymy, synonymy, duplication, variance, on the example of terminological phrases of the scientific and technical field "Urban planning" in the special vocabulary of English language.

**Key words:** Language for special purposes (LSP), English for special purposes (ESP), semantic phenomena, term combination, special word combination.

Language for specific purposes (LSP) is an area of applied linguistics that focuses on the analysis and teaching of language in order to meet *specific* language needs of non-native speakers of the language. The

term "language for special purposes" is used to designate a functional variety of language in a special area of communication, including terminology. LSP is a widely applied approach to second or foreign language teaching and training that addresses immediate and very specific needs of learners who need that language as a tool in their education, training or job. Needs analysis is the underlying "driver" for the development of LSP programs [Hutchinson & Waters 1987]. For example, English native speaking nurses who work in hospitals with a high percentage patient whose native language is Spanish might have to study Spanish for the very specific purpose of communication between nurses and patients. Students are encouraged to take active roles in their own learning and question what they have been taught. This is likened to negotiated syllabus about which Hyland (2009)<sup>[2]</sup> writes, "A negotiated syllabus means that the content of a particular course is a matter of discussion between teacher and students, according to the wishes and needs of the learners in conjunction with the expertise, judgement, and advice of the teacher" (p. 208).

"Language for specific purposes" has also been used to refer to a branch of applied linguistics which deals with a variety of language used by members of a particular subject field, concentrating on its genres, stylistic features and technical lexis. This research is relevant for such problem-based areas as language education, translation and the design of specialized dictionaries. Some in the training area consider such research on Professional Communications as LSP-related research when it is paired with or applied directly to an LSP training program.

Content-based language instruction (CBI) is also sometimes confused with ESP. CBI is considered an empowering approach which encourages learners to learn a language by using it as a real means of communication from the very first day in class (hence it is also called *content-based language teaching*; *CBLT*). At the post-secondary level, it is frequently used to motivate groups of learners who may be interested in the same professional field, providing meaningful communication opportunities. However, as in their regular studies they are usually not studying through a foreign/second language (except for sheltered courses), they do not need English as a tool in their immediate studies. "Content-based instruction (CBI) is the integration of selected content with language teaching aims" [Brinton, D. M., Snow, M. A., & Wesche, M. B., 1989]. Thus, when trying to identify which approach being taken, the question is: "Is it English for Specific Purposes or English through specific content themes or content areas?"

The characteristic features of a particular term field are expressed in an invariant semantic feature, which is present in the structure of the meaning of all terms serving this term field. The concept of "terminological nest" is also associated with the conceptual system of the corresponding system of knowledge. But, unlike field associations, units are united in a thematic nest, connected not only in terms of content, but also in terms of expression. In a dynamically developing terminology, such as the terminology "Construction", the process of forming a system of concepts is not yet complete, since the process of creating and describing various processes and phenomena occurring in the industry is not finished. This terminology is a collection of terminological fields that are united around terms that denote the basic concepts of a given branch of knowledge. Such concepts for this terminology are: *structure*, *engineering*, *industry*, *architecture*, *urbanization*, *landscape*. These concepts form terminological fields around them, which allows us to consider them as the main generic term-forming units. Further refinement of the special concept leads to the appearance of terminological phrases with a more complex structure: *construction industry*, *civil and heavy engineering*, *urban planning*, *rural housing planning*, *landscape architecture*, *regulations*, *norms and standards in construction*.

It is important to point out that the terminology establishes semantic links between lexical units based on the subject links of the designated objects. Lexico-semantic processes - polysemy, homonymy, synonymy, antonymy - do not affect the characteristic lexical-semantic features of terminology. They proceed within those limits that do not violate the semantic definition of the term, which will be demonstrated below. The main reasons for the appearance of polysemous terms are: the absence in the language of such a number of words and word-formation means that each concept is designated by a new term; traditions of the term's functioning, its semantic and word-formation connections, the differentiation of scientific concepts and the loosening of the meaning of an originally unambiguous term in the process of using the term and subsequent conjecture of the concept. There is a special kind of polysemy of terms - categorical polysemy, when the content of a concept consists of features that belong simultaneously to several categories.

The definition of synonymy in terminology is somewhat different from the concept of synonymy in linguistics. In terminology, synonyms refer to the same concept and object, they do not characterize its different properties. Therefore, some researchers call this phenomenon terminological doublets.

Terminological doublets are words or phrases that are united by a special terminological correlation with the same scientific concept and object of reality. The reasons for the appearance of doublets in terminology are most often different sources of the formation of terms. This phenomenon is especially characteristic of the initial stages of the formation of terminological systems, when a natural or artificial selection of the best term has not yet occurred, therefore synonyms and doublets easily arise as a search for a more rational designation, as a result of a new naming without looking at already existing units: next to-adjacent to, back-rear, build-erect, concrete column base- concrete structural elements, resist-support, partitions (one word)-space dividers (two words), column-stanchion (steel).

The phenomenon of synonymy and the issue of variance of terms in modern terminology are considered in close relationship. K. Ya. Averbukh considers the concepts of "variance" and "synonymy" as a different phenomenon. Synonyms - different names for the same reality, one denotation (subject), and the variants of the term are different units of the nomination, expressing the same concept (significate) [Averbukh K.Ya. 2005, 138]. The next semantic phenomenon inherent in terminology is antonymy, based on the opposition of objects or their attributes. In terminological vocabulary, two types of antonymy are implemented - lexical and derivational. An example of the lexical type of antonymy is the following pairs: solid wall-hollow wall, flat surface-curved surface, flexible-rigid, light-weight concrete-heavy dense concrete, transparent-opaque, fine-coarse, stainless steel-mild steel, natural light-artificial light, internal surface-external surface, good conductor of heat-poor conductor of heat, inwards-outwards. The derivational type of antonymy is expressed by conventional linguistic means, for example, through the use of prefixes: non-corrosion resistant-corrosion resistant, non-combustible-combustible, uneven surface-even surface, impermeable-permeable, impervious-pervious.

Based on the foregoing, we can conclude that the semantic phenomena inherent in units of general vocabulary are also characteristic of terms, but when unifying the terminology, it is necessary to strive for the unambiguity of the term in this area of use, for the choice of one of several synonymous terms that best meets the terminological requirements.

#### REFERENCES:

1. Авербух К.Я. Общая теория термина: комплексно-вариологический подход: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 2005. – 138 с.
2. Hyland, K. (2009). Specific purpose programs. In M. H. Long & C. J. Doughty (eds.), *The handbook of language teaching* (pp. 201-217). Singapore: Wiley-Blackwell.
3. Brinton, D. M., Snow, M. A., & Wesche, M. B. (1989). *Content-based second language instruction*. New York: Newbury House.

UDC 808.3

## LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF INTERPERSONAL RELATIONS IN URBAN DISCOURSE

*X.A.Zakirova, teacher, Tashkent university of architecture and civil engineering, Tashkent*

**Annotatsiya.** *Zamonaviy shahar jamiyat uchun ijtimoiy-makonik muhitdir. Shahar nafaqat ko'plab odamlarning yashash joyi, balki zamonaviy jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotining kelib chiqishi va boshqaruvi markazidir. Zamonaviy shaharning barcha bu funksional realliklari chambarchas bog'liqlik va o'zaro bog'liqlikda mavjud bo'lib, ajralmas birlikni tashkil qiladi. Ushbu tadqiqot shahar sharoitida amalga oshiriladigan kundalik diskursiv amaliyotlarni tashkil qilishni o'rganishga qaratilgan.*

**Kalit so'zlar:** *nutq, shaxslararo munosabatlar, shahar, munosabatlar, atrof-muhit.*

**Аннотация.** *Современный город – это социальнопространственная среда существования общества. Город это не только место обитания огромного количества людей, но и центр зарождения и управления экономической, политической, социальной и культурной жизнью современного общества. Все эти функциональные реальности современного города существуют в тесной взаимосвязи и взаимозависимости и образуют неразделимое единство. Данное исследование обращено к изучению организации повседневных дискурсивных практик, реализующихся в городской среде.*

**Ключевые слова:** *дискурс, межличностный, город, взаимосвязь, среда.*

**Abstract.** *A modern city is a socio-spatial environment for the existence of society. The city is not only the habitat of a huge number of people, but also the centre of origin and management economic, political, social and cultural life of modern society. All these functional realities of the modern city exist in close*

*interconnection and interdependence and form an inseparable unity. This article is aimed at studying the organization of everyday discursive practices implemented in the urban environment.*

**Key words:** *discourse, interpersonal, urban, interconnection, environment.*

In modern life, leaving home, a resident of a metropolis, whether he wants it or not, plunges into a lot of various city information and enters into fleeting contacts with strangers. The daily existence of a city dweller takes place in two types of urban space – open space of the external urban environment (streets, squares, courtyards of residential buildings, parks, stadiums, transport, etc.) and in urban objects of various functional purposes that have their own internal space (shops, train stations, theaters, banks, clinics, etc.). In this study, the focus was on the discursive space of the external urban environment of the metropolis.

Life in a metropolis constantly requires residents to be able to navigate in space. Landmarks in the city coordinate system are the names of streets, government agencies, city facilities for various functional purposes (clinics, hospitals, banks, post office, pharmacy, shops, etc.), road and city signs. The informational, pragmatic orientation in this case is realized by private intentions “to name an object”, “to indicate”, “to designate a location”. A special niche is occupied by standard road signs that regulate traffic rules and regulate the actions of its participants.

City signs advertising various types of products and services, as a rule, do not contain a direct incentive to action. They are aimed at attracting the attention of townspeople to the object of naming in order to push them to commit certain actions.

Other actions. The intentions of self-presentation expressed in them (“to convince”, “to promise”, “to advise”) integrate indirect components of influence, forming in potential buyers and clients proactive ideas, opinions, assessments. Some advertising signs are also territorial signs (scaffolding rent, travertine, welding work). Social posters have an informational and educational orientation, aimed at highlighting current events and attracting attention to the problems of the metropolis and its residents, changing patterns of public behavior. They are aimed at direct encouragement to action and implement the intentions of “involve participation”, “remind”, “warn”, “prohibit”. Posters inform residents about the cultural life of the city. The results of the analysis showed that an important factor determining the characteristics of the intentional organization of discourse in the external urban environment is the situational-territorial needs of citizens. Written text forms are aimed at informing residents and regulating their behavior. Together they form the environment in which, whether he wants it or not, exists city dweller. On the streets of the city, conversations between strangers who are in an unofficial status (passers-by, fellow travelers), usually associated with the need to receive information or some kind of help. At the same time, conversations “for the sake of communication” are also common, occurring while waiting in line, while traveling on public transport, etc. In a situation of informal urban communication two forms of interaction were identified: problematic and relational.

The area of problematic communication in dialogues between interlocutors in an informal status is outlined by clarifying information and encouraging the partner to take action. The following leading intentional orientations (LIO) of communicants are characteristic: “receive information/induce dialogue”, “support dialogue/provide information”, “induce action”. Particular intentions as part of the leading intentional directions are of an obvious problematic nature: “to take an interest” (“Hello. Where is this the closest pharmacy on duty?”); “clarify” (“How long do patients stay?”); “advise” (“You don’t need to throw your head back, it’s very harmful to the neck”). Information-type dialogues turned out to be the shortest (2-4 lines): “Girl, tell me, which way to Zara?” “You need to go down and to the left – Thank you.” Initiating remarks often serve a dual function: to encourage dialogue and to obtain information. Included “support dialogue/provide information”, the most expressed intentions are “to inform” (“There is a two-story building on the left, on the first floor, to the right of the entrance there is a girl sitting, there is a photocopier there”), “to offer” (“Let me fill out my form, then I will help you. Wait a couple of minutes!”), “give advice” (“Bags should be carried in two hands, for balance”), “inform” (“I went to the next counter and warned the man”). In the situation of informal communication between townspeople, there were no attempts to directly encourage action in the form of instructive dialogues, which are so common in the everyday communication of close people. LIO “to induce action” contains the intentions “to ask” (on the bus: “Move over, I’ll get in!”: in a minibus: “Girl, take it. Pass it!”), “to express concern” (“Come on in, there’s a place there”), “suggest” (“Let’s change places”). Often requests are not suggest options for failure and are essentially closer to instructions.

The impulse to dialogue, due to the desire of the subject to tell a random unfamiliar interlocutor his opinion, to show emotions, is an integral part of everyday communication in most languages' communicative culture. Sincerity, emotionality, sociability, openness, directness is "ethnocultural concepts" of communication of those citizens. The LIO "to encourage dialogue/discussion" includes the intentions "to attract attention" ("Can I ask a question?", "What great guys!"), "to inquire" ("I see, is your wig so good?"), "share an opinion" ("Get lost or something... It's not clear what he's doing here").

Directions to maintain communication and the communication partner are also expressed: intentions to "demonstrate understanding of the interlocutor" ("Yes, exactly! That's what I thought"), "express sympathy" ("Nothing, it happens"), "offer help" ("Put down the bag on my knees"), "to encourage action" ("Get up! You'll catch a cold"), etc. Private intentions of LIO to "show politeness" are "to apologize - accept an apology" ("Sorry, how clumsy I am" - "It doesn't matter"), "greet" ("Good afternoon", "Hello").

Everyday discursive practices that have developed in the urban environment of a metropolis are characterized by typical components of the intentional structure inherent in the discourse of the external urban environment, implemented in the "city appeals" to residents, and the discourse between strangers in a situation of forced spending time together. An important factor determining the features of the organization of the intentional space of the urban environment in different loci of the metropolis is the situational and territorial needs of citizens.

#### REFERENCES:

1. Beveridge, R., and P. Koch. 2019. "Urban Everyday Politics: Politicising Practices and the Transformation of the Here and Now." *Environment and Planning, D, Society & Space* 37 (1): 142–157.

УЎК: 811.512.133`367.5

### ТИЛШУНОСЛИКДА КОНВЕРГЕНЦИЯ НАЗАРИЯСИ МАСАЛАЛАРИ М.Т.Абдупатматов, проф., ф.ф.д.(DSc), Фаргона давлат университети, Фаргона Х.П.Шодмонов, эркин тадқиқотчи, Фаргона давлат университети, Фаргона

**Аннотация.** Мақолада фанда конвергенция назариясининг пайдо бўлиши, мазкур назариянинг фаннинг турли соҳа ва йўналишларида оммалашиб бориши, унинг тилишуносликка ҳам татбиқ этилиши, лингвистик конвергенция назариясининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, лингвистик конвергенция турлари ҳақида фикр юритилади.

**Калит сўзлар:** конвергенция, дивергенция, субстрат, суперстрат, адстрат, глоттогоник конвергенция, глоттогоника, структуравий-диахроник конвергенция, контакт конвергенция, субстрат конвергенция, социум, диалект.

**Аннотация.** В статье обсуждаются возникновение теории конвергенции в науке, популяризация данной теории в различных областях и направлениях науки, ее распространение в лингвистике, появление и развитие теории лингвистической конвергенции и виды лингвистической конвергенции.

**Ключевые слова:** конвергенция, дивергенция, субстрат, суперстрат, адстрат, глоттогоническая конвергенция, глоттогоника, структурно-диахроническая конвергенция, контактная конвергенция, субстрат конвергенция, социум, диалект.

**Abstract.** The article discusses the emergence of convergence theory in science, the popularization of this theory in various fields and directions of science, its spread in linguistics, the emergence and development of linguistic convergence theory and types of linguistic convergence.

**Key words:** convergence, divergence, substrate, superstrata, adstrata, glottogonic convergence, glottogonics, structural-diachronic convergence, contact convergence, substrate convergence, society, dialect

Бугунги кунда ер юзида жуда кўплаб катта ва кичик этнослар ва этник бирликлар мавжуд. Уларнинг келиб чиқиши, тиллари, диалектлари, маданияти, урф-одатлари доимо бир бири билан боғлиқ ҳолда ривожланади ва ҳамкорлик қилади. Улар (географик, иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа сабаблар туфайли) бир-бирига яқинлашиши ёки, аксинча, бир-биридан узоқлашиши мумкин. Биринчи ҳолатда тилларнинг (ва диалектларнинг) интеграцияси (ёки конвергенцияси), иккинчи ҳолатда эса тилларнинг (ва диалектларнинг) дифференциацияси (ёки дивергенцияси) кузатилади. Конвергенция ва дивергенция жараёнлари баъзан зид, яъни, қарама-қарши баъзан эса бир хил йўналишларда, давр, ижтимоий муҳит, ҳар бир этноснинг давлатчилик тарихи билан боғлиқ ҳолда юзага келмоқда. Тарих давомида ўрни билан бу жараёнлар – конвергенция ва дивергенция

жараёнлари алмашиниши, баъзан эса ёнма-ён, бир хил позицияда тилларга таъсир этиши мумкин. Бунда, масалан, бир бирига таъсир этувчи тилларда лексик таркибда конвергенция кузатилса, морфологик шаклларда дивергенция юзага келиши мумкин.

Дивергенция атамаси остида, одатда, бир нечта қариндош тилларнинг ёки диалектларнинг бобо тил марказидан, яъни бобо тилга хос лисоний хусусиятлардан узоқлашиб бориши тушунилади. Дивергенциянинг асосий сабаблари сифатида эса, аввало, ижтимоий-тарихий ўзгаришлар, этник бирликларнинг яшаш тарзидаги номувофиқликлар кўрсатиб ўтилади. Бундан ташқари, қариндош этносларнинг бобо тилга хос лисоний хусусиятлардан узоқлашиб бориши миграция жараёнлари (айниқса, бирор ҳудуддаги аҳолининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши шароитида) сабаб бўлиши мумкин, бу бу эса ўз навбатида уларнинг географик жойлашуви (ареал хусусияти)нинг ўзгариши асосида вужудга келади.

Дивергенция жараёнлари бирон бир этноснинг бошқа бир ҳудудга кўчиб ўтиши, жойлашиши ва одинги ягона тилдан узоқлашиб бориши (ёки тил диалектларидаги тафовутнинг пайдо бўлиши), қариндошлик муносабатларини маълум бир даврда сақланиб қолиши ва кейинчалик эса бошқа бир тил гуруҳини ёки тил оиласини ташкил этувчи алоҳида мустақил тилларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу жараёнда бобо тил янги пайдо бўлган тиллар учун асосий манба вазифасин ўтайди.

Тарихий цивилизация жараёнида тиллар дивергенциясига олиб келадиган омиллар бир вақтнинг ўзида тиллар конвергенциясини ҳам келтириб чиқаради. Конвергенция жараёни бир ҳудудда амалда қўлланилаётган турли тил ва диалектларнинг яқинлашуви, бу тил ва диалектларнинг эгаси (ташувчиси) бўлган этник бирликларнинг биргаликда яшаши, битта давлатчилик тизимида фаолият олиб бориши, битта таълим системасида ўқиши билан боғлиқ узоқ муддатли ва жадал алоқалари натижасида юзага келади. Конвергенция жараёнлари бир тил диалектларига ҳам қариндош бўлмаган тилларга ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Улар лексик бошқа бир тилдан сўз ўзлаштириш, фонологик, морфологик ва синтактик тизимларнинг таркибий қайта қурилишига олиб келиши мумкин.

Конвергенция назариясига кўра, тарихий ривожланиш жараёнида лингвистик бирликларнинг яқинлашиши ёки тасодифий мослиги юзага келади. Конвергенция дивергенциянинг тескараси бўлиб, концептуал жиҳатдан у конвергент тилни ривожлантириш концепциясига тўғри келади. Тилларнинг конвергенцияси, диалектлар орқали бир-бири билан алоқага киришуви, икки ёки ундан ортиқ лингвистик ҳодисаларни бирлаштириш демакдир Конвергенция тушунчаси икки шаклда ўрганилади: глоттогоник ва структур-диахроник. Глоттогоник конвергенция узоқ асосида бир нечта тилларда (қариндош ёки қариндош бўлмаган) оралиқ таркибий хусусиятларнинг (масалан, келишикларнинг) шаклланишини назарда тутади. Структур-диахроник конвергенция тарихий жараён бўлиб, баъзи вариацион фарқларнинг йўқолиши натижасида тил тизимидаги хилма-хилликнинг пасайишини англатади. Фонология ва грамматика тизимидаги конвергенция бир-бирига ўхшашлик асосида амалга оширилади. Масалан, бунга омоним грамматик шаклларнинг йўқолиши, уларнинг фаолият системасининг пасайиши киради. Дивергенция конвергенциянинг тескараси (лот. *diverge*-ўзгартириш, ажралиш)-икки ёки ундан ортиқ тил ҳодисаларини бир-биридан ажратиш демакдир. Дивергенция тушунчаси ҳам икки контекстда кўриб чиқилади: глоттогоник ва структур-диахроник. Глоттогоник дивергенция ижтимоий-тарихий шароитга қараб, қариндош тиллар ёки лаҳжаларнинг ажралишни англатади. Дивергенция жараёни умумий бобо тилдан ажралиб чиққан тил оилаларининг шаклланишидир. Структурвий-диахроник дивергенция – бу тил тизимидаги фарқларнинг, тафовутларнинг кўпайишига олиб келадиган тарихий жараён. Дивергенция тушунчаси тилнинг барча соҳаларига тааллуқлидир. Дивергенция тил табиатини белгиловчи хусусиятларнинг чекланиши (йўқолиши) туфайли жуда кўп нокатегориал тил бирликларининг мустақил тил бирликларига айланиши маъносида ҳам тушунилади [1].

Конвергенция ва дивергенция жараёнларининг ўзаро ҳамкорлиги кўпинча маълум бир тилнинг келиб чиқиши ва тил тарихининг маълум бир босқичларида кузатилади. Бу ўзбек тилининг келиб чиқиши ва тарихий тараққиётида ҳам кузатилган бўлиб, ўзбек тили қадимги туркий тилдан дивергенциялашиш жараёнини бошидан кечириши билан бир қаторда, форс-тожик тиллари билан конвергенцияга киришди. Буни ҳозирги ўзбек тилида бошқа туркий тилларда мавжуд бўлмаган “о” товушининг мавжудлиги, тилимизда *бе-, ба-, бо-, но-* каби олд кўшимчаларнинг фаоллиги ва бошқа лисоний хусусиятлар тасдиқлайди. Дастлаб конвергенция назарияси биологияда вужудга келди, кейинчалик ижтимоий-сиёсий фанлар, иқтисодиёт соҳасига, кейинчалик эса гуманитар фанларга кўчирилди.



Биологияда организмларнинг бир-бирига яқин бўлмаган турлари эволюцияси жараёнида хусусиятларнинг бир-бирига яқинлашиши, уларнинг ўхшаш шароитларда ва тенг йўналтирилган табиий танланишда мавжуд бўлиши натижасида ўхшаш тузилишга эга бўлиши конвергенция деб юритила бошлади. Конвергенция натижасида турли организмларда бир хил функцияни бажарадиган органлар ўхшаш тузилишга эга бўлади. Масалан, сузувчи жонзотлар, судралиб юривчилар ихтиозаврлар ва сугэмизувчилар дельфинларда эволюция жараёнида тана шакли ва олд оёқлари балиқларнинг тана шакли ва қанотлари билан яқинлаштирилган ўхшашликка эга бўлиши биологик конвергенцияга мисол бўла олади.

Конвергенция (лотинча *convergo* - яқинлашиш, бирлашиш, мос келиш) тилшуносликда икки ёки ундан ортиқ тилларнинг ёки маълум бир тилдаги ҳодиса, усул ва бирликларнинг яқинлашиши бирлашиши ёки мос келишидир [2]. Тилшуносликда конвергенция атамаси биринчи марта немис тилшуноси М. Риффатер томонидан қўлланилган бўлиб, у бу тушунчага қуйидагича таъриф беради: “Конвергенция – бу, маълум бир стилистик мақсадда икки ва ундан ортиқ синтактик-стилистик воситаларнинг биргаликда қўлланиши натижасида юзага юзага келувчи нутқ ҳодисасидир”[3]. Кўринадики мазкур атамани тилшунос-олим тилшуносликнинг синтактик-стилистика соҳасида қайд этган.

Умуман, конвергенция назариясига кўра ҳар қандай тарихий жараёнлардан қатъий назар ўзаро тил алоқалари натижасида тилларнинг бир-бирига яқинлашуви, ўзаро яқинлашув натижасида улардаги бир қанча лисоний бирлик ва воситаларнинг бирдан-иккинчисига ўтиши ёки ўзаро таъсир натижасида янги категорияларнинг ҳосил бўлиши назарда тутилади. Бундан ташқари диалектларнинг ташқи ва ички таъсир натижасида мустақил тилларга айланиб бориши, даврлар ўтиши билан янги тил оилаларининг шаклланиб бориши ва маълум бир тилнинг ўз ички имкониятлари асосида ундаги мавжуд айрим бирлик ва воситаларнинг яқинлашуви ҳамда бирикиб кетиб, битта бирлик ёки категорияни ташкил этиши каби масалаларни ўрганиш ҳам лингвистик конвергенция назарияси муаммоларини ташкил этади.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Малеванная В.Н. «Синтаксическая конвергенция в английской художественной прозе», Киев, 1986-186 с.
2. Маторина Н.С. «Информационный потенциал стилистической конвергенции (на материале англо-американской художественной прозы)», М., 1989 208 с.
3. Riffaterre V. Criteria for Style Analysis // Word. –April 1959. №1. - P 15-18.

УЎК 808.3

### МОРФОЛОГИК ПАРАДИГМА ВА ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАР

*О.И.Асланова, катта ўқитувчи, Навоий давлат кончилиқ ва технологиялар университети, Навоий*

**Аннотация.** Ушбу илмий мақолада морфологик парадигма ва грамматик категориялар очиб берилган. Парадигматизация жараёни дейилганда бирор грамматик категория доирасига янги элементларнинг тортилиши ва шу туфайли ушбу категория доирасида бўладиган ўзгаришлар тушунилади. Бу тортилиш жараёни янги грамматик категориянинг шаклланиши ёки шаклланиб бўлган категория (парадигма) доирасига, тилдаги тарихий ўзгаришлар сабабли, янги бирликларнинг жалб қилиниши билан ҳам боғлиқ.

**Калим сўз:** морфологик, парадигма, грамматик категория, морфема, келишиклар

**Аннотация.** В данной научной статье раскрываются морфологическая парадигма и грамматические категории. Под процессом парадигматизации понимается привлечение новых элементов в рамки грамматической категории и вследствие этого изменения, происходящие внутри этой категории.

**Ключевые слова:** морфологический, парадигма, грамматическая категория, морфема, соглашения.

**Abstract.** Morphological paradigm and grammatical categories are revealed in this scientific article. The process of paradigmization refers to the attraction of new elements to the framework of a grammatical category and, due to this, the changes that occur within this category.

**Key word:** morphological, paragma, grammatical category, morpheme, agreements

Парадигма ҳодисасининг бир умумлашган маъно асосида муайян сўзнинг барча шакллари бирлаштиради деган талқини унинг “намуна”, “андоза” (модель) каби қабул қилиниши билан

боғлиқ, чунки у сўзнинг турланиши, тусланиши ва тор маънодаги шакл ясалиши каби системалардаги маълум моделлар,грамматик категориялар билан узвий алоқадир.Ушбу талқинга биноан,парадигма атамаси кенг ва тор маънода ишлатилади.Кенг маънода бирор тил бирлиги (масалан, турли морфемалар,сўзлар)нинг семантик-структур жиҳатдан хилма-хил шаклдаги кўринишлари системаси маъносида ишлатилса,тор маънода бирор грамматик категорияларга (от сўз туркумидаги сон, эгалик, келишик, феъллардаги замон, майл, шахс-сон каби) тенг келади.

Парадигматизация жараёни дейилганда бирор грамматик категория доирасига янги элементларнинг тортилиши ва шу туфайли ушбу категория доирасида бўладиган ўзгаришлар тушунилади.Бу тортилиш жараёни янги грамматик категориянинг шаклланиши ёки шаклланиб бўлган категория (парадигма) доирасига, тилдаги тарихий ўзгаришлар сабабли, янги бирликларнинг жалб қилиниши билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Биринчи тур парадигматизацияга отлардаги сон категориясининг тарихий тараққиёти мисол бўла олади. Қадимги туркий тилда предмет билдирувчи сўзлар табиатан жамликни,умумийликни кўрсатган.Бу даврларда мантиқий ва грамматик категориялар орасида бирмунча қатъий чегаралар бўлмаган.Дастлаб ноаниқ сон аниқ сонга турли усуллар, жумладан,лўғавий воситалар орқали қарама-қарши қўйилган.Кейинчалик аниқ сон доирасига (асосан, IX-XI асрлар мобайнида) аслида жамлик-кўплик билдирувчи –лар кўшимчасининг тортила бориши билан ҳозирги грамматик сон категорияси шакллана борди, энди -лар кўшимчаси чегараланган кўпликни,унинг қарама-қарши шакли ноль морфемали шакли яккаликни англатадиган бўлди. Масалан, бола”умуман”, бола –сон парадигмасининг бирлик шаклида- “битта бола”- болалар – кўплик шаклида “жуда кўп бола эмас, икки ва ундан ортиқ” маъносини билдиради, -лар шаклининг сон категориялари таркибига тўлиқ тортилиб кетмаганлиги, айниқса, феълнинг III-шахс кўринишида кузатилади. Шу сабабдан, ўқувчилар куйлади ҳамда ўқувчилар куйладилар каби ёнма-ён (параллел) жумлалар тузиш мумкин.

Иккинчи тур парадигматизацияга туркий тиллар ва ўзбек тили тарихида –з ва –лар кўплик – иккилик шакллариининг феъл майли категорияси таркибига кириб кетиши мисол бўла олади. Дастлаб майлнинг бир оппозицияси – қарама-қаршилиги кел “бирликда” – келинг “кўпликда” тарзида ифодаланган. Кейинчалик қарама-қарши кутбдаги бир элемент, яъни -нг кўшимчаси маъно тузилишида кўплик маъноси “хираланиб”,унинг ўрнида ҳурмат –сизлаш маънолари етакчи мавқени эгаллай бошлади. Ана шу жараёнда “бирлик-кўплик” қарама-қаршилигини уйғунлаштириш, юзага келган номутаносиблик (ассиметрия)ни бартараф этиш мақсадида -з ва –лар кўшимчалари тегишли парадигмадан қатъий ўрин ола бошлайди.

Парадигматизация жараёни тарихий жиҳатдан мунтазам ҳодиса бўлиб,унинг ҳаракатлантирувчи кучи тил системасидаги маъно ўзгаришларидир.Герман тиллари тадқиқотчиси М.М.Гухман бу ҳақда шундай деб ёзади: “Парадигматизация жараёни узоқ давом этиб келаётган, кўп босқичли жараён бўлиб, герман тилларида бир хил тезлик ва суръат билан эмас, балки тарихий даврлар доирасида ўзига хос ривожланиб келган. Айни ана шундай ўзгаришлар натижасида алоҳида аффикс ёки мустақил сўз ўз маъно ҳамда вазифасидан узоқлашиб бирор функционал-семантик парадигма ихтиёрига тушиб қолади.Демак,бу жараён, бир томондан,икки ёки ундан ортиқ аффиксал морфемаларнинг янги бутунлик таркибига фузион яхлитланишига имкон яратса, иккинчи томондан, ёндошлик (агглютинация) тамойили асосида парадигматик қаторларнинг янги морфемалар- содда ва қўшма аффикслар билан бойишига шароит яратади.Айниқса, ёрдамчи сўз ёки аналитик морфеманинг синтетик морфемага айланишида бу жараён аниқ кўринади: ёнма-ён, кетма-кет турган икки мустақил сўзнинг қўшилмаси сўз бирикмасига, сўнгра аналитик конструкцияларгача ўсиб чиқади. Бу хил бирикувларнинг синтетик кўринишидаги морфологик бирликларга айланиши агглютинатив тилларда анча кучлидир. Мазкур жараёнларга предикация учун кўпроқ хосланган сўз туркуми – феъл анча мойилдир.Шунинг учун ҳам феъл аналитик шакллари содда ва “қўшма аффиксларнинг бойишида доимий манбалардан бири вазифасини бажаради”.

Масалан, феълларнинг ҳозирги-келаси замон шакли ҳисобланган –ади, -йди (боради, сўрайди) аффиксининг ҳосил бўлиши феъл аналитик шаклининг синтетик ҳолатга ўтиши билан боғлиқ : бора турур > боратур > борадур > борадир > боради : бор-ади. Бошқа туркий тилларда бу тараққиёт янада чуқурлашган : қирғиз тилида –борот, татар тилида -бара ... . Яна қаранг: юра турғон > юратурғон > юрадигон > юрадиган > юр-а-диган.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида турли кўринишдаги фонетик тортилишлар, морфологик редукция, эллипсис ҳодисаси сўзнинг морфем тузилиши тараққиётидаги муҳим

омиллардан саналади. Профессор Н.А.Баскаков аналитик ва синтетик грамматик шаклларнинг ўзаро муносабатини солиштириб, ҳар иккала тур грамматик шакллар сўз тузилиши ривожда маълум босқич эканлигини алоҳида таъкидлайди ва ҳар бир босқич туркий тиллар қурилишида синхрон жиҳатдан ҳам реал мавжудлигини кўрсатади. Буни “муस्ताқил сўз-ёрдамчи сўз” моделидаги ўзгаришлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Бу моделдаги бирикувлар маъно силжиши, маънонинг абстрактлашуви (мавхумланиши) натижасида мазмун яхлитлиги, бир талаффуз (акцентуацион) бирлигига айланиши кузатилади. Тилдаги тежаш (экономия) қонуниятининг таъсирида янги парадигматик қуршовлар, янги парадигматик элементлар ҳосил бўлади. Тил тарихида -диган (борадиган < бора турғон), -япти (< бораётибди), -ётир (< бораётир), -ётган (бораётган), -ётиб (бораётиб) каби морфемаларнинг ҳосил бўлиши айни шундай жараёнлар маҳсулидир. Бирор тарихий моделдан айрим қисм (морфема)нинг тушиб қолиши туфайли унинг маъноси аввалги шакл маъноси билан синтезлашади. Қадимги туркий тил ва эски ўзбек тилидаги кетманта турур, кетманчи (н//л) турур шаклларида турур қисмининг тобора қисқара бориши ва тушиб қолиши -моқда ва –моқчи шаклларнинг замон ва майл категориялари таркибидан, қисқа ва ихчам шакл сифатида, мустақкам ўрин олишини тезлаштирган.

Маълум бўладики, парадигматизация жараёни тил грамматик қурилишининг тўхтовсиз тараққиётини, ривожланишини кўрсатувчи муҳим омиллардан биридир.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков. –Сб. “Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков”. М.,1972, стр. 42. Яна қаранг: Большой энциклопедический словарь. Языкознание. М.,2000, стр. 366-367.
2. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: “Наука”,1965, стр. 268.
3. Баскаков Н.А. Аналитические и синтетические грамматические формы-ступени морфологического развития слова.-ВКН.: “Аналитические конструкции в языках различных типов”. Тезисы докладов. Л.,1963.

УЎК 808.3

### БУГУНГИ ИНСОН ФОЖЕСИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

*Д.Б.Бахриддинова, PhD, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент*  
*Ю.Э.Норқулова, магистрант, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент*

**Аннотация.** Улибу мақолада Улуғбек Ҳамдамнинг “Янги инсон” достони таҳлил этилган. Глобаллашув даврига келиб дунё миқёсида асрлар давомида шаклланган инсонга оид тушунчалар, ҳаёт моҳияти ҳақидаги анъанавий қарашлар тизими деформацияга учрай бошлади. “Янги инсон” достонида бугунги инсоннинг таври, руҳияти, кайфияти бадий таҳлил қилинади.

**Калим сўзлар:** Достон, глобаллашув, янги инсон, истеъмолчилик психологияси, оломон, шахс муаммоси, талқин, психологизм.

**Аннотация.** В данной статье анализируется стихотворение Улугбека Хамдама «Янги инсон» (Новый человек). В эпоху глобализации во всем мире начала деформироваться система представлений о человеке и сущности жизни, формировавшаяся веками. Стихотворение «Янги Инсон» представляет собой художественный анализ внешности, психики и настроения современного человека.

**Ключевые слова:** Эпос, глобализация, новый человек, психология потребителя, толпа, проблема личности, интерпретация, психологизм.

**Abstract.** This article analyzes the poem “Yangi inson” (New Man) by Ulugbek Hamdam. In the era of globalization, the system of ideas about man and the essence of life that had been formed over centuries began to deform throughout the world. The poem “Yangi Inson” presents an artistic analysis of the appearance, psyche, and mood of today’s man.

**Key words:** Epic, globalization, new man, consumer psychology, crowd, personality problem, interpretation, psychologist.

**Қириш.** Бадий асар яратилаётган пайтда ижодкор ўз ғоявий-бадий нияти – концепциясини бош қахрамон воситасида юзага чиқаришга интилади. Уларда аксар ҳолларда, шахсияти етук инсон акс этади. Улуғбек Ҳамдамнинг “Янги инсон” достонида эса биз минг йиллар давомида тафаккуримизда муқимлашган яратувчан шахсни эмас, истеъмолчига айланган инсонни кўраимиз. Муаллиф инсоният йўлини яхлит ҳолда тасаввур этишга уринади. Асрий мезонлар, қадриятларни пучга чиқаришга уринаётган “Янги инсон” билан баҳсга киришади. Уни ўзгача ракурсда бадий

талқин этади. “Шеърятимизда анчадан буён бу қадар улкан муаммони бадий мушоҳада қилишга жазм қилинмаган”[1] лиги рост.

**Адабиётлар таҳлили ва методология.** Адабиётшунос Д.Қуронов “Янги инсон”ни Абдулла Ориповнинг 60-йилларда яратилган “Юзма юз” шеъри билан диалогик алоқадорликда текширади. Ҳар икки асарда ИНСОН тушунчасига юклатилган ижтимоий-маънавий масалаларга эътибор қаратади. Достоннинг яратилишини “қунимиз юзага келтирган эҳтиёжнинг англанаётганидан нишона”[1] дея тўғри таъкидлайди. Шоир “Янги инсон” да одамзодни тобора ўз ўпқонига тортаётган, махв этишга уринаётган фожеалар гирдобини ва эртага ҳамманинг “янги инсон”га айланиш хавфи хусусида ёзади. Бугун дунёнинг манзараси, қиёфаси, инсонларнинг фикрлаш тарзи ўзгарган. Гюстав Лебон “Оломон психологияси” асарида “Тамаддунлар алмашинуви, масалан Рим империясининг таназзули ва араб тамаддунининг уйғонишига олиб келган инқирозларнинг асл сабаби – *фикрлаш тарзининг ўзгарганлиги* билан изоҳланади... рўй бераётган ҳар қандай тарихий воқеа-ҳодисалар– инсон онгидаги кўз илғамас ўзгаришларнинг ҳосиласидир”[2] деганида мутлақо ҳақ эди. “Ҳамма гап дунё миқёсида инсон тавсифига оид тушунча – тасаввурларнинг, ҳаёт моҳияти, умр мазмуни ҳақидаги анъанавий қарашларнинг ўзгаришидир. Бу ҳол, тўғриси айтиш керак, бизга ҳам таъсирини ўтказмоқда. Кечаги замон одамнинг эътиқоди, тушунчалари, ҳаёт абадийлиги (дунё-охират, жисм-руҳ) асосига қурилган идеаллари, ахлоқий қарашлари емирилиб бормоқда”[3]. Бугун идеаллар ўрнини истемолчилик қайфияти эгаллаган. Илгари руҳоният-маънавият билан боғлиқ жиҳатлар улуғланарди. Инсон моддий борлиқдан кўра идеал борлиққа кўпроқ ишонар, бу илоҳий-руҳий оламдан ўзига юпанч топарди. Кейинроқ инсонга руҳий мавжудот сифатида эмас, табиат фарзанди – биологик мавжудот сифатида қараш натижасида илоҳийлик, руҳий масалалар инкор қилинди. Айнан шу нуқтада башарият йўлини йўқотди. Анъанавий ахлоқ бугунги кун талабларига жавоб бермай қолди дея ҳисобловчи, диний эътиқоддан маҳрум, ўзини барча нарсага қодир зот билгувчи, руҳоният ва кўнгил масаласига бепарво, нафси амморанинг қулига айланган, роҳат-фароғатга муккасидан кетган Янги инсоннинг қайфияти, феъл-атвори муаллиф томонидан чуқур бадий таҳлил этилади. Унинг фикрича, достон қаҳрамони башариятни тараққиёт сари эмас, балки жарлик, таназзул сари судрайди. “Янги инсон” достонида таърифланган кимса – аксилқаҳрамон бўлиб, бу мени ижодкор сифатида яхшигина хушёр тортиради... Аммо достонда аксилқаҳрамон ўз ҳолига ташлаб қўйилган эмас. Аксилқаҳрамоннинг ёнида унга ва унга эргашганларга танбех бериб “бу йўлнинг давомида тубсиз жарлик бор” дея огоҳлантириб турувчи ровий образи бор”[4]. Адабиётшуносликда ишлатилувчи “аксилқаҳрамон” атамаси “асарда марказий ўрин тутиб, муаллиф концепциясини ифодалашда муҳим аҳамият касб этган, лекин ўзи қаҳрамонлик сифатларига эга бўлмаган қаҳрамон”[5] дир. “Янги инсон”нинг аксилқаҳрамони ҳам шундай. У тана истаклари руҳ эҳтиёжларидан ғолиб келган кимса. Шоир фикрича, бугунги техноген цивилизация яратувчиликка эмас, истемолчилик психологиясига асосланган. “Замонавий инсон мангу истемолчиликка айланди. У ичимликларни, овқатни, маърузаларни, томошаларни “қилқиллатиб” ютаверади, ҳамма нарса истемол қилинади”[6]. “Янги инсон”даги аксилқаҳрамон тасвир предметига муносабатни англантишга хизмат қилади. Асарни баҳолаш жараёнида эстетик жиҳатлари билан бир қаторда ахлоқий вазифаларини ҳам кўздан қочирмаслик зарур. Шоир инсоннинг ҳозирги ҳолатини юксак идеаллар асосида баҳолашга интилади. Лекин муаллиф идеали билан Янги инсоннинг бугунги реал ҳолати ўртасидаги номувофиқлик бунга имкон бермайди. Бадий асарда ижодкор борлиқ олами ўзи кўролган, ўқувчига кўрсатишни истаган тарзда гавдалантиради. Бадий тафаккур занжирини муаллиф, қаҳрамон, ўқувчи занжирлари ташкил этади. “Янги инсон”да ҳам воқеликка муносабат билдираётган муаллиф – ровий, ўз ҳаракатлари билан тарих ғилдирагини тескари айлантиришга уринаётган аксилқаҳрамон – Янги инсон ва шоирнинг бадий пафосини ўзига юктираётган, муаммолар кўламини англаётган адресат – ўқувчи ўртасида мустаҳкам диалектик муносабат мавжуд. Достон бадийятини тутиб турган асос ҳам шу, аслида. Санъаткор образлар воситасида ўз идеалларини акс эттиришга ҳаракат қилади. Достондаги аксилқаҳрамон ҳам, аслида, ижодкорнинг идеалини акс эттиришга хизмат қилган. Шоир реалликда биз илғаманган ҳолатларни кўради ва адабиётнинг мангу баҳси – инсон муаммосига ўзгача ракурсда боқишга ҳаракат қилади. Инсоннинг ҳозирги ҳолати, дунёси, замон суръатига мос равишда ўзгариб бораётган феъли хусусида мулоҳаза юритади.

**Натижалар.** Достон бош концепцияси асосида моҳиятни излаш, ўзликни англамоқ истаги ётади. Бугунги талотўплар ичида бу нақадар, имконсиз экани, Янги инсоннинг ўз “мен”и ҳақида ўйламай қўйгани лирик қаҳрамонни изтиробга солади. Асар воқелиги ровий тилидан ҳикоя

қилинади. Лирик қаҳрамоннинг воқеликка муносабати ўқувчини бир хил мувозанатдан чиқаради. Профессор У.Норматов тўғри қайд этганидек, “Достон поэтикаси бошдан-оёқ ана шундай тигиз, зиддиятли ҳолат-манзаралар, фикр, ўй-мушоҳадалар, кўнгил туғёнлари силсиласи асосига қурилган; вазият, ҳолат, қалб драмаси қанчалар тигиз, қалтис, таҳликали бўлмасин, асар лирик қаҳрамони улар тўзони ичра куйиб-ёниб бетиним нажот йўлини излайди”[7] Инсон мавжудлиги муаммолари ичида инсоннинг ўзлиги, шахс сифатида ўз “мен”ига эғалиги, маънавиятининг шаклланиши муҳим аҳамиятга эга. Истеъмолчига айланган инсон ўз “мен”ини тафтиш қилишга эҳтиёжманд бўлмайди. У. Ҳамдам бу ҳолатни

*унинг мияси учинчи минг йилликда  
меъдасига “шалоп” этиб  
ташлаб юборилди!...*

тарзида ифода этади. Жамиятда моддият кадрият даражасига кўтарилса, бу жамиятда мувозанат бузилади.

**Муҳокама.** Одамларда шаклланган истеъмолчилик психологияси маънавиятни қуйи ўринга тушириб қўяди. Бу чин инсонийликнинг моҳиятига зид ҳолат. Бу фақат маънавият учунгина эмас, инсон руҳияти учун ҳам хавфли. Тофлер О. “Истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчига бўлиниш одам ички дунёсида ҳам ўзгаришга олиб келди – унинг шахсияти иккига бўлиниб кетди. Жамият томонидан ишлаб чиқарувчи сифатида тарбия топган шахс айни чоқда ўзининг истеъмолчилик хусусиятини ҳам намоён этади”[8]. Инсондаги бўлиниш эса унинг руҳий мувозанатини издан чиқаради. Инсондаги маънавий, руҳий ҳимоя механизмининг емирилиши шахснинг фожеасини келтириб чиқаради. Чунки неча минг йиллардан буён мавжуд одамийлик гени онгу шуурининг қайсидир нуқтасида қилаётган ишларининг ғайри инсонийлигини англашиб туради. Шахс тимсолида жамиятнинг анъаналари, миллий ва маънавий кадриятлари намоён бўлади. Шахс структурасига хос шу хусусиятлардан бирортасининг йўқолиши шахснинг деградациялашувига (*қиёфасизланишига – Д.А*) га олиб келади. Шоир фикрича, Янги инсон муаммоларининг бош сабаби унинг кўнгилдан, ички дунёсидан узоқлашиб, дунё лаззатларига муккасидан кетишидир.

*Кўргиликлар шундан сўнг бошланди:*

*ташқарига чиқиб кетган одам,  
ичкаридан*

*ундаги Илоҳий Жавҳардан узоқ тушди..*

томон қўйган биринчи қадами бўлди. Шундан сўнг барчаси ўзгариб кетди

*Янги инсоннинг таври ўзгарди,*

*сулукати турланди:*

*эркаги аёлга,*

*аёли эркакка ўхшай бошлади*

*Янги инсоннинг...*

Руҳимизни, ақлимизни аллалаётган дажжолнинг аллалари, Янги инсон тафаккурининг секин-аста ўчирилаётгани лирик қаҳрамонни кўркувга солмоқда. Инсон фикрлашдан тўхтаса, у яшашдан тўхтайтиди. Фикрсизлик эса қиёфасизликдир. Ундан маҳрум инсон манкуртга айланади, унда шахсият бўлмайди. Бундай одамларни бир қолипга солинган стандарт ғоялар билан бошқариш қулай. Моҳиятан бундай одамлар тўдаси оломондир. Оломонни ўз ички “мен”и эмас, ташқи кучлар бошқаради.

**Хулоса.** Улуғбек Ҳамдамнинг барча асарларида инсон жамият билан узвий ҳолатда тафтиш қилинади “Янги инсон”да ҳам шоир жамиятда рўй бераётган ўзгаришларни шахсда кечаётган руҳий инқироз, ўзгаришлар билан ёнма-ён тасвирлайди. Достонда шоир тобора истеъмолчига айланиб бораётган, қиёфасизлашаётган одамзод фожеасини ифода этган. Шоир одам фарзандларини шу тариқа манкуртлашиб, кимдир томонидан бошқарилишини истамайди. Бинобарин, унинг ғоялари умуминсонийдир.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Қуроноф Д. Инсон йўли //Талқин имконлари. –Тошкент, Turon zamin ziyo, 2015. – Б. 58.
2. Бьюкенен П.Ж.Фарбнинг ҳалокати (Б. Зокир таржимаси).//Жаҳон адабиёти, 2007 йил, январь.1–Б.6
3. Дунёни меҳру муҳаббат кутқарар. Нажмиддин Комил билан суҳбат/ Тафаккур. 2008 йил 3-сон. – Б.17
4. Тегирмон ичида қолган инсон. У. Ҳамдам билан суҳбат / Тафаккур. 2017 йил 2-сон. – Б. 19-24.
5. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2013. – Б. 24.
6. Фром Э. Инсоннинг ҳозирги ҳолати // Жаҳон адабиёти, 2000 йил. – Б.106
7. Норматов У. Ижодкорнинг хароратли сўзи. –Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – Б.42
8. Тофлер О.Учинчи тўлқин //Жаҳон адабиёти, 2001 йил, февраль. – Б.142.

**ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ЛИСОНИЙ-МАДАНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**  
*Д.С.Турдалиева, докторант, PhD, Қўқон давлат педагогика институти, Қўқон*

**Аннотация.** Ушбу мақолада мақолларнинг маданият, турмуш тарзи, анъана, дунёқараиш ва маънавият ҳақида ёрқин тасаввур берувчи лексик бирликлар эканлиги, улар ҳикмат, насиҳат ва маданий қадриятларни ифодалашда кенг қўлланиладиган мажозий тилнинг бир тури сифатида тил ва маданият хусусиятларини ўзида акс эттириши баён қилинган.

**Калит сўзлар:** маънавият, маданият, дунёқараиш, ихчамлик, мажозийлик, тасвирийлик, муболага, қофия ва ритм.

**Аннотация.** В данной статье утверждается, что поговорки – это лексические единицы, дающие яркое представление о культуре, образе жизни, традициях, мировоззрении и духовности, а также отражающие особенности языка и культуры как вида образного языка, широко используемого для выражения мудрости, советы и культурные ценности.

**Ключевые слова:** духовность, культура, мировоззрение, лаконичность, метафора, образность, преувеличение, рифма и ритм.

**Abstract.** In this article, it is stated that proverbs are lexical units that give a vivid picture of culture, lifestyle, tradition, worldview and spirituality, and that they reflect the characteristics of language and culture as a type of figurative language widely used to express wisdom, advice and cultural values.

**Key words:** spirituality, culture, worldview, conciseness, metaphor, imagery, exaggeration, rhyme and rhythm.

Мақоллар муайян бир миллат вакилларининг маданияти, турмуш тарзи, анъанаси, дунёқараиш ва маънавияти ҳақида ёрқин тасаввур берувчи лексик бирликлар ҳисобланади. Ҳикмат, насиҳат ва маданий қадриятларни ифодалашда кенг қўлланиладиган мажозий тилнинг бир тури бўлган халқ мақоллари ўзлари пайдо бўлган жамоаларнинг тил ва маданий хусусиятларини акс эттиради. Мақоллар маданият, анъаналарга чуқур сингиб кетган тилнинг ўзига хос туридир. Қуйида мақолларга хос бўлган айрим лисоний-маданий хусусиятларни келтираемиз:

1. Ихчамлик. Мақол одатда, қисқа ва ихчам бўлиб, кўпинча мураккаб фикрлар бир неча сўзга сингдирилади. “Олманинг тагига олма тушади” мақоли ихчам кўринишда қўлланган бўлса ҳам, ўзида чуқур мазмунни ифодалаган. Бу мақол кўпинча, яхши отанинг фарзанди ёки илмли аёлнинг фарзанди ҳам ўзига ўхшаган яхши ва илмли инсон бўлиб етишганлигини ифодалаш мақсадида шу мақолдан фойдаланилади.

2. Мажозийлик. Мақолларда фикр ифодаси учун кўпинча метафора, ўхшатиш, гипербола каби мажозий лисоний воситалардан фойдаланилади. Тилнинг бу воситалари маданий анъаналарда чуқур илдиз отган бўлиб, мазкур маданият билан таниш бўлмаганлар учун бундай тасвирий воситаларнинг маъносини тушуниш қийин бўлади. “Омад ўз оёғи билан келади” мақоли метафора усулида қўлланган бўлиб, “омад” лексемасини ифодалаш учун, кўчма маънода қўлланган.

“Балиқ бошидан сасийди” мақоли ҳам мажозий маънода қўлланилиб, ижтимоий ҳаётимиздаги айрим салбий воқеа-ҳодисаларга нисбатан ишлатилади.

3. Умумийлик. Мақоллар кўпинча маданий жиҳатдан ўзига хос, лекин улар турли маданият ва контекстларда қўлланилиши мумкин бўлган универсал жозига эга. “Бир қарға билан қиш келмас” мақоли турли маданиятга эга бўлган халқларда шаклан ўзгарган тарзда қўлланса ҳам, луғавий маъноси бир хил англашилади. Бу мақол “Бир қалдирғоч билан баҳор келмайди” вариантыда ҳам қўлланилади. Ҳар иккала мақолда ҳам мазмун мутаносиблиги мувофиқлашган.

4. Қофия ва ритм. Мақолларнинг матни эса қоларли бўлади, чунки улар ритмик/қофиявий хусусиятга эга бўлиб, бу хусусият уларни эслаб қолишини осонлаштиради. Жуда кўплаб мақоллар шу тарзда ифодаланади. “Арқоғини кўриб бўзини ол, онасига кўриб қизини ол” мақолида “бўзи” ва “қизи” лексемалари бир-бирига қофиядош бўлиб келган, бу жумлалардаги “з” ундошининг қўлланилиши ритмнинг кучайишига ва мақол мазмуни ва ифодасини эса сақлаб қолишга хизмат қилади.

5. Такрор. Мақолларда таъкидлаш учун юқори частотали сўзлар такрорланади, бу уларни халқ онига сингишини осонлаштиради, хабарни мустаҳкамлайди. “Битта калла калла, иккита калла тилла”, мақолида “калла” лексемаси мазмунни кучайтириб ифодалаш мақсадида такроран ишлатилган. Бу мақолни “иккита калла тилла” тарзида ҳам қўллаш мумкин, лекин биринчи

жумладаги “калла” жумласи такроран ишлатилмаганда, иккинчи банддаги “иккита калланинг тилла” эканлиги тўлиғича англашилмай қолар эди. Шунинг учун, бу мақолда ушбу такрордан фойдаланилган. “Кўшнинг тинч-сен тинч” мақолида шарт маъносидаги “бўлса” ва “бўласан” кесимлари тушириб қолдирилган бўлсада аниқловчининг такроран қўлланилиши мақол мазмунини янада таъсирли чиқишига хизмат қилган..

6.Тасвирийлик.Мақолларда фикрни етказиш учун ёрқин тасвирлардан фойдаланилади, бу жиҳат мақолдаги ифода жозибдорлигини таъминлайди. “Мушук текинга офтобга чикмайди” мақолида бир ишни бирор бир мақсадни кўзлаб, амалга оширадиган, “Сендан угина-мендан бугина” тарзида иш қиладиган инсонлар мушук тимсолида тасвирланган. “Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди” мақолида таниш – билишчиликка йўл қўядиган раҳбарлар, амалдорлар танқид остига олинади. Бундай кимсалар “қарға” сифатида мақол матнида тасвирланган.

7.Муболаға.Мақолларда айтилаётган гапнинг аҳамияти таъкидланиб, муболаға қўлланади. Умуман олганда, мақоллар маданият ва урф-одатларга чуқур сингиб кетган лисоний бирлик бўлиб, улар мулоқот қилиш ва муҳим хабарларни авлодларга етказиш учун кучли восита бўлиб хизмат қилади.”Элакка чиққан хотинни эллик оғиз гапи бор” мақоли “кўп гапириш”, “гапи тугамаслиги” каби аёлларга хос бўлган характер муболаға тарзида келтирилади.

2.Маданий қадриятларни ифодалаш. Мақолларда меҳнатнинг муҳимлиги, катталарни ҳурмат қилиш, жамоа кучи каби маданий қадрият, эътиқодлар ифодаланади. “Меҳнатнинг нони—ширин, ялқовнинг жони — ширин”, ёки “Олтин ўтда билинар, одам — меҳнатда”, “Меҳнат қилган элда азиз” мақолларида меҳнат феномени улуғланган. Меҳнатни улуғлаш ҳақида жуда кўплаб мақоллар мавжуд, бу ўринда биз бошқа мақолларни келтирмадик.

3.Минтақавий, диалектал ўзгаришлар. Мақоллар минтақа ва диалектларда турлича ифодаланиб, мамлакат ёки минтақа ичидаги тил ва маданият хилма-хиллигини акс эттиради. Ўзбек тилидаги “Икки кўчқорнинг калласи бир қозонда қайнамайди” мақоли турли минтақаларда турлича талқин қилинади. Худди шу мақол қозоқларда “Бир қозонга икки кўй сиғмайди” тарзида келтирилади. Ҳар иккала мақолнинг ҳам луғавий маъноси бир хил бўлиб, ифодалаш усулида яъни шаклий жиҳатдан ўзгаришларга учраган. Ёки қозоқ тилида “Ўзга юртда шоҳ бўлгунча, ўз юртингда қашшоқ бўл” мақоли ўзбек тилида “Ўзга юртда шоҳ бўлгунча, ўз юртингда гадо бўл” тарзида ифодаланади.Иккала мақолда мазмун ифодаси бир хил бўлиб, фақат лексик жиҳатдан “қашшоқ” ва “гадо” лексемаларининг ўрни алмашиб келган.

4.Тарихий ва ижтимоий контекст. Мақоллар тарихий, ижтимоий контекстни акс эттиради, муайян давр ёки ижтимоий гуруҳнинг кечинмалари, эътиқод ва қадриятларини акс эттиради. “Ота рози-Худо рози”, “Устоз-отангдек улуғ”, “Бировга чоҳ қазисанг, ўзинг йиқиласан”.

5.Оғзаки ижод. Мақоллар оғзаки шаклда авлоддан-авлодга ўтиб, кўплаб халқларда ҳикоя қилиш ва оғзаки нутқнинг аҳамиятини акс эттиради. “Одобни беодобдан ўрган”, “Одоб боши-тил”

6.Ҳазилдан фойдаланиш. Мақолларда ҳазилдан фойдаланиб, баъзи жамоаларда ҳазил, зукколикка берилган маданий қадрият акс эттирилади.”Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига”

Умуман олганда, мақоллар тил ва маданиятнинг муҳим қисми бўлиб, улар келиб чиққан жамоаларнинг ўзига хос тил ва маданий хусусиятларини акс эттиради. Мақоллар муайян бир миллат вакиллариининг маданияти, турмуш тарзи, анъанаси, дунёқараши ва маънавияти ҳақида ёрқин тасаввур берувчи лексик бирликлар ҳисобланади.

Мақоллар кўп асрлар давомида сайқалланиб, тарих синовларидан ўтган ва содда поэтик шаклли ҳолатга келган. Мақоллар ватан, меҳнат, илм-хунар, дўстлик, аҳиллик, донолик, хушёрлик, мулоқот маданияти, севги ва муҳаббат каби юзлаб мавзуларни қамраб олади. Мақолларда ўзига хос мазмуннинг муайян шакли бўлади. Қофиядошлик, кўпмаънолилик, мажозий маъноларга бойлик каби хусусиятлар унинг учун хос хусусиятдир. Мақоллар мазмунида диалектиканинг қарама-қаршилиқлар бирлиги ва қураши қонуни ўз аксини топган.

#### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001.
- 2.Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12 томли. 5-том. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти., – 975 б. – Б.340.
- 3.Ўзбек халқ мақоллари. (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусоқулов, В.Саримсоқов) – Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2005

## ОСОБЕННОСТИ СТРОИТЕЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА ПРИМЕРЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

*З.А. Утемуратова, преподаватель, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент*

**Аннотация.** *Фан ва жамиятнинг ривожланиши ўрганилаётган объектларнинг индивидуал тушунчаларини белгилашга хизмат қиладиган лексик бирликларни пайдо бўлишини талаб қилади. Айрим соҳаларнинг жадал ривожланиши терминологиянинг ривожланиши, бойитилишига сабаб бўлди, турли соҳалардаги тушунчаларни ифодалаш мақсадида янги термин ва сўз бирикмаларнинг пайдо бўлишини таъминлайди. Мақолада рус тилида қурилиш атамаси, терминологияси, уларнинг таснифи кўриб чиқилган.*

**Калим сўзлар:** *атама, атамашунослик, терминология, нотермин, ихтисослашган, қурилиш, махсус соҳа, мутахассислик, номинатив функция.*

**Аннотация.** *Развитие науки и общество делает необходимым появление лексических единиц, служащих для обозначения отдельных понятий изученные объекты. Быстрое развитие некоторых областей стимулирует развитие, обогащение терминологии и предусматривает возникновение новых терминов и словосочетаний, чтобы четко выразить некоторые понятия и концепции в разных сферах. В работе исследуются понятие термина, терминология и классификация терминов в русском языке.*

**Ключевые слова:** *термин, терминология, не термин, специализированные, строительство, концепция, особая область, специальность, номинативная функция.*

**Abstract.** *Development of sciences and the society makes necessary occurrence of lexical units serving to naming of separate notions of the learned objects. Fast development of some fields stimulates enrichment of the terminology and stipulates for arising of new terms and term-word combinations in order to express clearly some notions and concepts in the language. This work examines the concept of term, terminology, and the classification of terms in Russian language.*

**Key words:** *term, terminology, nonterm, specialized, construction, concept, particular area, specialty, nominative function.*

Изучение специальной лексики издавна привлекает внимание ученых. Неослабевающий интерес к названной проблеме обусловлен широким распространением специальных слов в различных сферах функционирования русского языка, в том числе в таких социально значимых, как политика, управление, здравоохранение, средства массовой информации, экономика, сельское хозяйство, торговля, техника, производственная инфраструктура, искусство, спорт и т. д. Особую роль специальная лексика играет в языке науки, где ее использование позволяет наиболее точно передавать научную информацию любой степени сложности.

В настоящее время те или иные проблемы формирования и развития терминологических систем затрагиваются в работах, посвященных динамическим процессам в русском языке.

Изучением терминологических номинаций занимается специальная научная дисциплина терминоведение. В рамках современного терминоведения, которое оформилось в самостоятельную научную дисциплину в 70-80-е гг. XX в. [см. об этом: Лейчик, 2007, с. 226], выделяется целый ряд различных направлений:

- теоретическое терминоведение, исследующее закономерности развития и употребления специальной лексики;
- прикладное терминоведение, вырабатывающее практические принципы и рекомендации, связанные с устранением недостатков терминов и терминологий, их описанием, оценкой, редактированием, упорядочением;
- общее терминоведение, изучающее наиболее общие свойства, проблемы и процессы, происходящие в специальной лексике;
- частное (отраслевое) терминоведение, занимающееся изучением специальной лексики и понятий отдельных областей знания;
- типологическое терминоведение, специализирующееся на сравнительном исследовании особенностей отдельных терминологий с целью установления их общих и различных свойств;
- сопоставительное терминоведение, занимающееся сравнительным исследованием общих



свойств и особенностей специальной лексики разных языков;

- семасиологическое терминоведение, изучающее проблемы, связанные со значением (семантикой) специальных лексических номинаций;

- ономасиологическое терминоведение, занимающееся процессами номинации специальных понятий и выбором оптимальных форм наименований терминологических единиц;

- историческое терминоведение, специализирующееся на изучении истории различных терминосистем с целью выявления тенденций их образования и развития (на основе результатов этого направления исследований возникла самостоятельная лингвистическая дисциплина антропологическая лингвистика);

- функциональное терминоведение, связанное с исследованием современных функций термина в различных текстах и ситуациях профессионального общения, а также с изучением особенностей использования терминов в речи и компьютерных системах;

- когнитивное (гносеологическое) терминоведение, занимающееся исследованием роли терминов в научном познании и мышлении [см.: Терминоведение...]. Многообразие направлений, существующее в терминоведении, свидетельствует о значимости изучения особенностей терминологических номинаций на современном этапе развития отечественной лингвистики. В связи с этим представляется, что результаты представленного в настоящей монографии исследования позволят расширить и уточнить существующие научные знания о русской терминологии, ее источниках и устройстве, а также об особенностях системной организации специальных терминологических наименований в современном русском языке.

Большая часть международных терминоэлементов восходит к самостоятельным словам и участвует в образовании терминологических единиц способом сложения. Как подчеркивает В. П. Даниленко, основная характерная особенность таких терминоэлементов заключается в стандартности их значения и закреплённости частей сложения за классификационными рядами наименований (в пределах одной отраслевой терминологии). В специальной литературе указывается, что модель сложения с опорным компонентом, равным самостоятельному слову, в которой в качестве наиболее продуктивных препозитивных морфем выступают такие, как авиа-, авто-, агро-, баро-, бензо-, био-, вибро-, гидро-, гиро-, микро-, пиро-, пневмо-, теле-, термо-, турбо-, фото-, электро- и некоторые другие, относится к числу наиболее продуктивных и словообразовательно перспективных моделей для производства сложных терминологических единиц.

Терминологические единицы являются неоднородными лексическими номинациями и могут классифицироваться по целому ряду оснований: по типу терминологического наименования, хронологическому статусу, формальной и содержательной структуре, степени сформированности и адаптации в русском языке и т. д.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. — изд. 3-е. — М. : Изд-во ЛКИ, 2007. — 226 с.
2. Реформатский А. А. Термин как член лексической системы языка / А. А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. — 1967. — М. : Наука, 1968. — С. 112.

UDC 37.016

**THE SPECIFICS OF TEACHING ENGLISH TECHNICAL TERMS FOR ESP LEARNERS***D.Dj.Abduvosikova, teacher, Tashkent university of architecture and civil engineering, Tashkent*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolaning asosiy maqsadi ingliz tilini maxsus maqsadlarda o'rganish zarurligini muhokama qilishdir. Bugungi kunda zamonaviy dunyoda ta'lim, turli mamlakatlarning ta'lim muassasalari, ilm-fan, zamonaviy energiya tejamkor qurilish materiallari ishlab chiqarish o'rtasida xalqaro aloqalarni rivojlantirish va kengaytirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

**Kalit so'zlar:** maxsus lug'atning xususiyatlari va ularning tarjimasi, xalqaro aloqalar, standartlashtirish, sertifikatlash, energiya tejovchi materiallar.

**Аннотация.** Основная цель этой статьи является обсуждением необходимости изучения английского языка для специальных целей. Сегодня в современном мире все большее значение приобретает развитие и расширение международных связей в сфере образования, между учебными заведениями разных стран, науки, производства современных энергоэффективных строительных материалов.

**Ключевые слова:** особенности специальной лексики и ее перевода, международные отношения, стандартизация, сертификация, энергоэффективные материалы.

**Abstract.** The main purpose of this article is to discuss the need to study English for special purposes. Today, in the modern world, the development and expansion of international relations in the field of education, between educational institutions of different countries, science, production of modern energy-efficient building materials is becoming more essential.

**Key words:** features of special vocabulary and their translation, international relations, standardization, certification, energy-efficient materials.

In the context of globalization, an emphasis is placed on cooperation at the international level, joint events and projects, therefore, in the modern world, the use of English as the main international language in various professional spheres: engineering, cultural, political, is becoming increasingly important. This creates a number of difficulties that must be overcome to ensure effective work and cooperation at all levels of interaction between people. When trying to use architectural and construction terminology in communication, one may encounter a number of problems in translation, because:

- ESP (English for Specific Purposes) for builders is different from spoken English;
- the need to select equivalent terms in translation or the invention of new terms (if there are none in the language);
- difficulties with translation, since one word in different fields of activity has a different translation.

Based on the above, it can be understood that English for architects and builders has its own specifics and complexity, which requires, in addition to language skills, additional knowledge and understanding of the processes and technologies that are performed in the learning or production process. A term is a word or group of words that denote a certain concept. The terms used in the construction industry can be divided into several groups:

- construction materials;
- construction tools;
- construction machines;
- components of buildings and structures.

Most specialists, when working with technical documentation, face the following difficulties in understanding architectural and construction texts:

- translation of words that have many meanings that can be used in several areas, and at the same time have different meanings in each of them. For example, several words that have a different translation "face" - "human face" - "facade"; "Item" - "thing" - "detail", "product"; "tolerance" - "forbearance for someone" - "error"; "nut" - "hazelnut" - "internal screw"; "screen" - "screen of mobile phone" - "sieve", so the reader must understand the subject matter of the translated texts, only then can a competent translation be achieved;
- the correctness of the translation. The safety, life and health of people will depend on the correct translation of the algorithms for the operation of equipment or devices, safety instructions at the work site or production;

- translation of stable technical phrases. Due to the rapid development of the architectural and construction industry, the number of stable technical phrases is constantly increasing, therefore, in this case, the skill of understanding professional activity is required in order to find a suitable equivalent for the newly emerged phrase; For example, "structural engineering", "technical requirements", "a reinforcing concrete", "fine aggregate", "coarse aggregate", "concrete mix design".

To overcome difficulties and ensure a competent translation, students need to understand that translation of technical documentation and architectural and construction texts – laborious a process that requires professional knowledge in the construction industry, and also in areas adjacent to it. In addition to knowledge of English, the student must also be fluent in architectural and construction technical terminology and deeply understand the processes and phenomena described in the material being translated.

Special terminology is constantly at the stage of development and expansion, since with the production and invention of new building materials, raw materials, structures and building technologies, there is a need for special English terminology, which will correctly translate the name from the native language into international - English. The use of various techniques in the translation of architectural and construction technical documentation and texts on this topic contributes to the provision of correct and adequate translation, helps to exclude cases of incorrect interpretation of drawings and instructions during avoiding harm to the life and health of workers, and facilitate the establishment of international relations for the exchange of new technology and experience.

Knowledge of architectural and construction terminology for students of construction universities, will open up new boundaries for them in the future when working with modern testing equipment, with modern methods of testing building materials and in the ability to work in a team with foreign experts during construction, this will facilitate the exchange of experience between countries and borrowing modern technologies from developed countries.

In order to constantly be aware of changes, or the addition of new architectural and construction terms, it is necessary to create an online platform of vocabulary and terminology for engineers, with an accessible search and translation from English into world languages, and with a description of the meaning of words, which would be periodically updated in case changes in terminology. This platform would facilitate the work of engineers who collaborate with foreign companies, researchers in the field of construction and architecture, and would help develop technical language skills in construction students.

It would also be possible to create an online dictionary application for engineers for mobile devices, which would not require an Internet connection for translation, but would be updated periodically in case of new changes. Such an application is very convenient to use and you can translate terms anywhere and anytime, even without an Internet connection, it is very convenient to use. Knowledge of professional English in various fields of activity, not only in construction, is of great practical importance throughout the world.

#### REFERENCES:

1. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. — М. : Наука, 1977. — 126 с.
2. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В.М. Лейчик. — изд. 3-е. — М. : Изд-во ЛКИ, 2007. — 226 с.

UDC 378.14

### EFFECTIVE TEACHING STRATEGIES TO ENGAGE STUDENTS IN THE CLASSROOM

*D.B.Hayitova, teacher, Tashkent university of architecture and civil engineering, Tashkent*

**Annotatsiya.** *Eng yaxshi til o'qituvchilarini ko'pincha dars jarayonida ijodiy va innovatsion o'qitish strategiyalaridan muntazam foydalanishlaridan aniqlash mumkin. Ular doimo o'z talabalarini jalb qilish uchun til o'rgatishning yangi strategiyalarini sinab ko'rishadi va ta'lim natijalarini yaxshilash uchun yangi til o'rganish faoliyati va o'rganish vositalari bilan tajriba o'tkazadilar. Ushbu maqolada turli xil talabalar, kontekstlar va ta'lim maqsadlariga mos keladigan turli usullar bilan moslashtirilishi va birlashtirilishi mumkin bo'lgan strategiyalar muhokama qilinadi.*

**Kalit so'zlar:** *strategiyalar, kontekst, autentik materiallari, ravonlik, aniqlik.*

**Аннотация.** *Лучших преподавателей языка часто можно отличить по их приверженности творческим и инновационным стратегиям преподавания в классе. Они постоянно пробуют новые стратегии преподавания языка, чтобы привлечь своих учеников, и экспериментируют с новыми видами деятельности по изучению языка и инструментами обучения для улучшения результатов*

обучения. В этой статье обсуждаются стратегии, которые можно адаптировать и комбинировать различными способами в соответствии с разными учащимися, контекстами и образовательными целями.

**Ключевые слова:** стратегии, контекст, аутентичные материалы, плавность речи, точность.

**Abstract.** *Very best language educators can often be identified by their commitment to creative and innovative classroom teaching strategies. They're constantly trying new language teaching strategies to engage their students and experimenting with new language learning activities and teaching tools to improve learning outcomes. This article discusses strategies that can be adapted and combined in various ways to suit different learners, contexts, and educational goals.*

**Key words:** *strategies, context, authentic source materials, fluency, accuracy.*

Language teachers understand that there's no quick fix that they can deploy to help students quickly become fluent in their target language. Instead, there are some common, evidence-based language teaching approaches. None of these approaches should be considered "the best" since every classroom, educator and student are different. These strategies can be adapted and combined in various ways to suit different learners, contexts, and educational goals. The most effective language teaching approach is often a mix of several strategies tailored to the needs of individual learners.

**Communicative language teaching (CLT).** This approach is probably now the most popular teaching model for English language teaching globally. In part because it aims to put students in a variety of real-life situations, so that they can learn how to use their language skills to communicate in the real world. Educators therefore tend to focus on fluency of communication rather than accuracy and lessons are more hands-on than theoretical.

Interactive and relevant classroom activities characterize this approach along with the use of authentic source materials. Teachers are encouraged to provide the students with as much opportunity to give and receive meaningful communication as possible. The use of personal experience is also common in CLT classrooms.

**Task-based language teaching (TBLT).** The focus of TBLT teaching is solely on the completion of a detailed task which interests and engages the learners. Learners use the language skills that they already have to complete the task and work through three distinct phases – a pre-task, the task itself and post-task. Students might, for example, be asked to deliver a presentation about an important environmental issue. In order to complete it, they will need to read / listen to source material, conduct internet research, as well as writing and delivering the presentation itself. Research suggests that students in TBLT classes are empowered and motivated because they 'own' the language and can control the nature of the task response.

**Content and language integrated learning (CLIL).** The CLIL approach principally involves studying one subject (for example, biology, science or history) and learning a language, such as English, by integrating the two subjects. The language teaching is organized around the demands of the first subject rather than that of the target language. Important thing is to make sure that the integration is clear and that students are engaged. CLIL approach does create significant opportunities for cross-curricular working; it opens up language learning to a wider context and can be used to re-engage previously demotivated students.

**Cooperative Language Learning (CLL).** Cooperative Language Learning or CLL forms part of a wider teaching approach known as Collaborative or Community Learning (CL). CLL seeks to make the maximum use of cooperative activities involving pairs and small groups of learners in the classroom. As such, it is a student-centered, rather than a teacher-centered, approach to language teaching. In the CLL classroom, all of the language learning activities are deliberately designed to maximize opportunities for social interactions. Students should accomplish tasks by interacting between themselves and talking / working together. The teacher's role is to act as a facilitator of and a participant in the learning tasks.

**The Direct Method.** In this language teaching approach, all teaching happens in the target language, forcing the learner to think and speak in that language. The learner does not use their native language in the classroom at all! As a result, students work out key grammar concepts by practicing the language and by building up their exposure to it. Standard classroom techniques for this approach include Q+As, conversation, reading aloud, writing and student self-correction.

**The Natural approach.** Adherents of this approach characterize it as recognizing and highlighting the difference between learning and acquiring a language. For them, learning a language requires structure, textbooks, resources and memorizing grammar rules or vocabulary lists. Whereas acquiring a language only

needs teachers to create an environment which immerses students in the repetition, correction and recall of their target language. Primarily intended to be used with beginner learners, teachers emphasize interesting, comprehensible input (CI) and create low-anxiety situations. As such, lessons delivered using the natural approach focus on understanding messages in the foreign language, and place little or no importance on error correction, drilling or on conscious learning of grammar rules.

**Audiolingualism.** Audiolingualism was developed in response to some of the problems associated with Grammar-Translation. As a result, classes are usually held in the target language as this approach deliberately seeks to prioritize speaking and listening skills. Activities typically involve students repeating the teacher's words (either face-to-face or through headphones in a language lab) until they get the pronunciations and rhythm right. Good work is rewarded by the educator and mistakes are quickly corrected.

**Total Physical Response.** Total Physical Response or TPR is a way of language teaching in which the teacher presents language objects as instructions and the students have to do exactly what the teacher tells them. Students might therefore be asked to sit down, stand up, point to the clock or walk to the front of the class. As students improve, such instructions can become more detailed including additional elements for language comprehension, including adverbs (e.g. talk quickly), adjectives (e.g. put on your red jumper) and prepositions (e.g. stand in front of the teacher).

While the core principles of effective language teaching apply to teaching any modern language and the most effective teaching methods can be adapted to suit any language. For example, (CLT), (TBLT), and (CLIL) are all highly effective for teaching any language. These methods prioritize authentic communication, meaningful tasks, and contextual learning, which are essential for successful language acquisition regardless of the target language.

#### REFERENCES:

1. Petchprasert, A. (2012). Feedback in Second Language Teaching and Learning. *US-China Foreign Language*, 10(4).
2. Brinton, D. M., Snow, M. A., & Wesche, M. B. (1989). *Content-based second language instruction*. New York: Newbury House.

UDC 378:811.111

### SPECIFIC FEATURES OF TEACHING ENGLISH TO STUDENTS OF HIGHER EDUCATION ON THE BASIS OF THE CREDIT SYSTEM

*F.M.Ibadova, o'qituvchi, Alfraganus Universiteti, Toshkent*

**Annotatsiya.** *Mamlakatimizda deyarli barcha oliy ta'lim muassasalari kredit tizimiga o'tgan bo'lib, ushbu maqolada oliy ta'lim talabalariga ingliz tilini kredit tizimi asosida o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.*

**Kalit so'zlar:** *kredit tizimi, ingliz tili, zamonaviy ta'lim, taraqqiyot.*

**Аннотация.** *Практически все высшие учебные заведения нашей страны перешли на кредитную систему, в данной статье рассматриваются особенности преподавания английского языка студентам высших учебных заведений на основе кредитной системы.*

**Ключевые слова:** *кредитная система, английский язык, современное образование, развитие.*

**Abstract.** *Almost all higher education institutions in our country have passed into the credit system, in this article specific features of teaching English to students of higher education on the basis of the credit system.*

**Key words:** *credit system, English language, modern education, development.*

The credit system of education is an educational system aimed at increasing the level of self-education and creative development of knowledge based on individualization, electability of the educational trajectory within the framework of regulating the educational process and taking into account the amount of knowledge in the form of loans. A loan is also a way to quantify learning outcomes, which can be a set of competencies meaning that a student will know, understand, or be able to master after completing the learning process. The geographical definition of Europe reveals a more global problem, namely the general uniqueness of European higher education systems. Higher education is still largely the prerogative of countries, despite the active trends towards European integration, internationalization and globalization in general. The country/state level remains the most influential in European educational policy. This is due to the broad powers of the State in the field of education and the deeply rooted public nature of European Education policy. State sovereignty and, consequently, a huge variety of systems are characteristic features of higher education in Europe. However, there are trends that influence the tough stance of governments in education policy. The increase in institutional autonomy and deregulation has already caused significant

decentralization in higher education policy. Thus, decentralization and the transfer of governance to the regions further increase the already huge diversity of higher education in Europe.

The modern system of higher education in the developed countries of the world was formed as a result of a long process of accumulation of collective experience by many universities in Europe and the USA. The traditional autonomy of universities, combined with the national peculiarities of the organization of the educational process, made it difficult to develop acceptable training models for specialists in different countries. Each university had its own system of admission, training and graduation of specialists, which, of course, did not contribute to the development of generally accepted approaches to education, objectively necessary in the context of rapidly developing processes of globalization and integration of the world economy.

The initial step towards convergence of approaches was taken by American universities, which offered the rest of the world a unified model of higher education, which organically fits into the realities of modern business as the most appropriate to the requirements of production and science. The Bologna Declaration consolidated a similar model for the countries of the European Union, based on the fact that the first level is focused on the acquisition of executive-type competencies by students reflecting the needs of the continuing way of industrial society, the second on the development of creative abilities of the most advanced part of the student youth - the formation of a corps of scientific and pedagogical personnel capable of generating innovative ideas.

In the higher education system, the credit hour serves as the basis for scheduling, calculating the average GPA, determining the workload of departments, teachers and students, paying for tuition and teaching, thus regulating the multilateral activities of universities. The USCS system increases the mobility of American students, since loans received at one university are counted in another, and students can transfer from one university to another without losing credits; this practice also makes possible a link between interrupted and restored studies.

The main characteristics of the credit-modular system are:

1) the implementation of principles such as the principle of orientation to goals and objectives, results; the principle of unity of competence formation; the principle of modular construction of educational material and minimum sufficiency, the principle of functionality, the principle of partnership, the principle of enriching motivation, the principle of active speech practice and the relationship of teaching all aspects of language;

2) the functioning of two parallel types of work: classroom and independent;

3) mandatory availability of level differentiation of educational material.

In this regard, the process of learning a foreign language in a credit-modular system will be somewhat different from traditional foreign language teaching.

An important and very effective form of work on the development of oral foreign language speech at the initial stage of learning a foreign language is the preparation of thematic presentations by students. Their essence lies in the fact that each student must independently conduct a small study based on authentic materials on the problem of interest to him within the framework of the presented topic and prepare a speech. Obviously, the value of this form of work lies in the fact that each student has the opportunity to listen to a wide range of opinions on his speech, and the assessment of his presentation abilities and oratorical qualities is not limited only to the opinion of the teacher. In addition, analyzing and evaluating the presentations of other group members makes it possible to purposefully observe all their advantages and disadvantages from the outside, thus transferring this to personal experience and developing the ability to self-reflection and introspection [82]. The presentation takes place in the language being studied in the presence of all students. All the students' statements were evaluated according to the developed criteria. Before the start of the experimental training, the students of the experimental groups were familiarized with the criteria for evaluating oral speech. An explanation was given of the correspondence of the description of levels (A, B, C) with ten-point grades understandable to students. It should be noted that these parameters were presented to students for a clearer understanding of the relationship between the degree of proficiency in oral foreign language speech and the assessment of the quality of the speech product. In this case, the criteria are a way for students to critically analyze their own foreign language speech. During the experimental training, we conducted intermediate and control sections in control and experimental groups in order to identify changes in quantitative and qualitative indicators of the development of oral speech and speech behavior of students trained according to the traditional system and those who studied according to the system we proposed.

The positive dynamics of the development of oral speech of almost all students is clearly visible, although the analysis of foreign-language statements of students of experimental groups shows a slightly greater positive dynamics of the development of oral speech: an increase in the volume of statements (number of sentences), clearer structuring of speech, greater initiative and activity in conversation; fewer lexical and grammatical errors, hesitations, pauses; expansion of communicative-functional repertoire, an increase in the number of emotional and evaluative judgments.

The study and analysis of the implementation of the credit system of education show that in different countries of the world it has its own specific features. Nevertheless, the effectiveness and expediency of the credit system of education are confirmed by its increasing spread in the education system of many countries of the world, since the focus of educational programs on the development of students' independent work skills will increase the level of creative activity and self-stimulation in the development of knowledge, and therefore improve the quality of education. An important part of experiential learning is to survey students for reflection, assessment and self-analysis of their own achievements in learning a foreign language. At the end of the pilot training, students were offered another questionnaire based on the results of the additional training manual.

#### REFERENCES:

1. Makhmarajabovna I.F. Innovative technologies for the formation of academic writing skills in pupils (9-10 classes on the example of english language) //Conferencea. – 2023. – C. 150-154.
2. Sadullaev F. B., Kudratova S. O. The benefits of extensive reading programme in language teaching //Мировая наука. – 2019. – №. 2 (23). – C. 48-50.

UO'K 37.02

### KREDIT MODUL TIZIMI ASOSIDA TA'LIM OLAYOTGAN OLIY TA'LIM MUASSASASI TALABALARINI INNOVATSION TA'LIM ASOSIDA O'QITISH M.Dj.Madumarova, assistant, Farg'ona Politehnika Instituti, Farg'ona

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari kredit modul tizimida o'qitish uslubiga innovatsion yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari, samarali jihatlari yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** kredit modul tizimi, pedagogik mahorat, pedagogic qobiliyat, bo'lajak kadrlar, ta'lim sifati.

**Аннотация.** В данной статье освещаются особенности, эффективные аспекты инновационного подхода к методике обучения в системе кредитного модуля высших учебных заведений.

**Ключевые слова:** кредитная модульная система, педагогическое мастерство, педагогические способности, будущие кадры, качество образования.

**Abstract.** This article covers the specifics, effective aspects of the innovative approach to the teaching method in the credit education system of higher education institutions.

**Keywords:** credit education, pedagogical skills, pedagogical abilities, future personnel, quality of Education.

Ta'lim tizimining samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri o'qituvchi darajasi, talabalar ehtiyojlari, o'quv adabiyotlarining mazmuni, mustaqil ta'limni shakllantirishga qaratilgan infratuzilma bilan ta'minlanadi. Shu sababli, ilg'or kadrlarni tayyorlash, ularning mehnat bozori talablariga muvofiq raqobatbardoshligini oshirish, ijodiy fikrlaydigan mutaxassislarni tarbiyalash ta'lim muassasalarida tashkil etilgan o'quv jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun respublikamiz oliy o'quv yurtlarida kredit-modul tizimini joriy etish to'g'risida qaror qabul qilindi.

Xalqaro hamkorlikning kengayishi, ayniqsa, zamonaviy oliy ta'limning rivojlanishidagi asosiy tendentsiyalardan biri bo'lgan akademik harakatchanlik dasturlari kabi xalqarolashtirishning muhim jihati oliy ta'lim muassasalari uchun ta'limni tashkil etish texnologiyasiga turli yondashuvlarni hisobga olish va o'zaro muvofiqlashtirish muammosini keskin keltirib chiqarmoqda. Ushbu muammolardan biri kredit tizimlaridan foydalanish bo'yicha jahon tajribasini har tomonlama o'rganish, milliy xususiyatlar va ehtiyojlarga eng yaqin kredit tizimini yaratish uchun ularning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilish vazifasidir.

Kredit-modulli tizim, bu ta'limni tashkil etish jarayoni, modulli o'qitish texnologiyalari to'plami va kredit o'lchoviga asoslangan baholash modelidir. Uni bir butunga o'tkazish nafaqat samarali, balki

murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modulli prinsipda ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi: talabalarning mustaqil ishlashini ta'minlash; talabalarning bilimlarini reyting asosida baholash.

Kredit-modulli tizimning innovatsion ta'lim texnologiyasi asosida tashkillash ko'zlangan natijaga erishishda bir muncha samaralidir.

Innovatsion ta'lim tizimli texnologik yonlashuvlar asosida ta'lim shakllarini qulaylashtirish natijalarini kafolatlash va ob'ektiv baholash uchun inson salohiyati hamda texnik vositalarning o'zaro ta'sirini inobatga olib, ta'lim maqsadlarini oydinlashtirib, o'qitish va bilim o'zlashtirish jarayonida qo'llaniladigan usul va metodlar majmui hisoblanadi. O'quv materiallarni tanlash, qayta ishlab talabalarning kuchiga o'zlashtirish hususiyatlariga mostlab shakl hajmini o'zlashtirish ham ta'lim texnologiyasiga daxldor. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosn interaktiv metodlaridan to'liq foydalaniladi.

Kredit texnologiyasi bilan talabalar bilimlarining assimilyatsiyasini nazorat qilish tabiati ham o'zgaradi. Uning asosiy maqsadi talabaning faol qidiruv-kognitiv faoliyati samaradorligini baholashdir. Bu turli xil testlar, biznes o'yinlari, munozaralar, ijodiy vazifalarni bajarish yoki eksperimental ishlarni talab qilish kabi nazorat shakllaridan foydalanishni tushuntiradi. Yangi pedagogik texnologiyalar va innovatsion ta'lim metodikalarini faol joriy etish, talabalarning mustaqil ishi rolini kuchaytirish va o'quv-axborot resurslari bilan ta'minlashning tegishli darajasi ma'lum darajada talabalarning bilim faolligini oshirishga yordam beradi, bu bizning fikrimizcha, O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida kredit texnologiyasidan foydalanish imkoniyatining yana bir omilidir. O'zbekiston oliy ta'limida talabalar bilimni nazorat qilishning 100 ballik reyting tizimi qo'llanilayotganligini hisobga olib, ECTS kreditlarini joriy etish yoki qayta hisoblashning maqbul tizimini ishlab chiqish uchun real imkoniyatlar mavjud.

Kredit modul tizimida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'ziga xos hususiyatlariga ega bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

Talaba talabaning dars davomida befarq bo'lmaslikga, mustaqil fikrlash, ijod etish va izlanishga yo'naltirish;

Talaba talabalarni o'quv jarayonida bilimga bo'lgan qiziqishlarini doimiy ravishda bo'lishini ta'minlash;

Talaba talabalarni bilimga bo'lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondashgan holda kuchaytirish;

Pedagog va talaba talabaning hamisha hamkorlikdagi faoliyatini tashkillanishi va boshqalar.

Innovatsion pedagogika masalalari muammolarini o'rganayotgan o'qituvchilar, ilmiy tadqiqotchilar fikricha, innovatsion pedagogika asosan axborot texnologiyasi bilan bog'liq bo'lib, o'qitish jarayonida qo'llanilishi zurr bo'lgan kompyuter, masofali o'qitish yoki turli texnologiyalardan foydalanish deb belgilanadi. Fikrimizcha, innovatsion pedagogikaning asosiy negizi – bu oustoz-shogirdning belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijada hamkorlikda erishishlari uchun ta'minlangan texnologiyalar bilan bog'liq.

Shunday qilib, mos keladigan kredit tizimlarini joriy etishga yordam beradigan bir qator ob'ektiv omillar mavjud:

- o'qitish sxemasi rasmiy ravishda o'xshash va ko'plab mamlakatlarda qo'llaniladigan milliy baholash tizimlariga mos keladi;

- yangi sxemani joriy etish bosqichma-bosqich, o'qitish sifatini sezilarli darajada yo'qotmasdan amalga oshirilishi mumkin;

- ECTS tizimining asosiy printsiplaridan foydalanish imkoniyati: kreditlar, bilimlarni baholash yozuvlari, kredit tarjimai va boshqalar;

- umumYevropa "diplomlarga ilova" (diplom qo'shimchasi) bilan mos keladi.

O'qitish jarayonida maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir ta'lim texnologiyasi bilan o'qituvchi va talaba o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o'quv jarayonida talabalar mustaqil fikrlash olsalar, o'zlari xulosa qila olsalar, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baho bera olsalar, o'qituvchi esa bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa ana shu o'qitish jarayoning asosi hisoblanadi.

Har bir dars, mavzu o'quv predmetining o'ziga hos texnologiyasi bor.y'ni o'quv jarayonidagi innovatsion texnologiya, bu yakka tartibdagi jarayon bo'lib, u talabanig ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan oldindan loyihalashtirilgan va kafolatlangan natija berishga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Kredit modul tizimida o'quv jarayonini rejalashtirish quyidagi bosqichlardan iborat:



- respublika iqtisodiyot tarmoqlarida amalga oshirilayotgan islohotlar, kadrlar iste'molchilari talablari va milliy qadriyatlarni hisobga olgan holda ilg'or xorijiy ta'lim tajribasi asosida namunaviy o'quv rejasi va fanlar katalogini ishlab chiqish, shuningdek fakultativ fanlar katalogini shakllantirish, yangi fanlarning mahalliy va xorijiy adabiyotlariga asoslangan fanlar katalogi bo'yicha namunaviy fan dasturlarini ishlab chiqish;

- fanlarning ishchi dasturini (sillabus) ishlab chiqish;

- o'quv rejasi va tanlangan fanlar ro'yxatiga muvofiq guruh murabbiyi yordamida o'quv-uslubiy bo'lim (menejment) va fakultet dekani nazorati ostida har bir talaba uchun individual o'quv traektoriyasini shakllantirish;

- o'quv ish rejalarini tuzish; - o'quv jarayonini rejalashtirish;

- akademik guruhlar bo'yicha o'quv mashg'ulotlari jadvalini tuzish.

O'qituvchi va talaba maqsaddan natijaga erishishda qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki ular ikkala tomonning asosiy maqsadi aniq natijaga erishishga qaratilgan bunda talabaning saviyasi, guruh xarakteri va ishlatiladigan texnologiya tanlanadi. Masalan, natijaga erishish uchun komp'yuter bilan ishlash lozimdir. Balki fil'm, tarqatma material, chizma va plakatlar, turli adabiyotlar, axborot texnologiyasi kerak bo'ladi. Bular o'qituvchi va talabaga bog'liq. Shu bilan bir qatorda o'qitish jarayonini avvaldan loyihalashtirish zarur, bu jarayonda o'qituvchi o'quv predmetining o'ziga xos tomonini joy va sharoitini eng asosiysi talabaning imkoniyati va ehtiyojini hamda hamkorlikda faoliyatini tashkil eta olishini hisobga olish kerak, shundagina kerakli kafolatlangan natijaga erishish mumkin. Umuman aytganda talabani ta'limning markaziga olib chiqish lozim. O'qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilish va uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olish kerak bo'ladi, o'qituvchi bo'lajak darsini texnologik xaritasini tuzib olishi katta ahamiyatga ega, chunki darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan o'qituvchining imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi. Bunday texnologik xaritasini tuzish uchun o'qituvchidan pedagogik, psixologik, metodik, pedagogik va axborot texnologiyalarini bilishi shu bilan birga juda ko'p metodlarni ham bilishi talab etiladi. Har bir darsning rang-barang, qiziqarli bo'lishi avvaldan puxta o'ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog'liq.

Kredit modul tizimida darsning texnologik xaritasini qay ko'rinishda tuzish bu o'qituvchining bilim va tajribasi qo'ygan maqsadiga bog'liq. Texnologik xarita qanday tarzda tuzilgan bo'lmasin, unda dars jarayoni yaxlit holda aks etgan bo'lishi hamda aniq belgilangan maqsad, vazifa va kafolatli dars natijasi, dars jarayonini tashkil etish to'liq ifodalangan bo'lishi kerak.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ходжаниязов, С. У. Практическая реализация опыта европейской кредитной технологии обучения в условиях Узбекистана / С. У. Ходжаниязов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2012. — № 5 (40). — С. 534-536.
2. Djuraevna M. M. The Use of Interactive Techniques in Teaching the Russian Language. – 2023.
3. Djurayevna M. M. The impact of non-linguistic elements on phonostylistic changes // American Journal of Research in Humanities and Social Sciences. – 2023. – Т. 18. – С. 153-157.

UDC 371 (063)

## THE USE OF SCIENTIFIC INDIRECT SPEECH IN THE PEDAGOGICAL DISCOURSE OF THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

*Z.B.Mustafoqulova, teacher, Termez University of Economics and service, Termez*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Rus va o'zbek tillarining pedagogik diskursida ilmiy o'zlashmalarning ishlatilishi haqida so'z boradi.

**Kalit so'zlar:** xalqaro hamkor, madaniyat, pedagogik nutq, rus va o'zbek tili, dialekt.

**Аннотация.** В данной статье освещается использование научных заимствований в педагогическом дискурсе русского и узбекского языков.

**Ключевые слова:** международный партнер, культура, педагогический дискурс, русский и узбекский языки, диалект.

**Abstract.** In this article highlights of the use of scientific indirect speech in the pedagogical discourse of the Russian and Uzbek languages.

**Key words:** international partner, culture, pedagogical discourse, Russian and Uzbek languages, dialect.

In the sovereign Republic of Uzbekistan, the implementation of language policy at the present stage determines new linguistic and methodological approaches to the study and official use of Uzbek, Russian and other languages. The status of the Uzbek language as the state language has been restored in the republic, which contributes to the expansion of its social functions in the field of official business communication. The social role of the Russian language is changing: the scope of its application in the conditions of sovereign Uzbekistan, taking into account demographic, political and social conditions, is narrowing, which leads to a certain drop in the motivation for studying it. At the official level of communication, the priority of the Uzbek language as the state language is fixed.

Russian at the same time, it should be recognized that in modern conditions of interstate and interethnic relations, the Russian language retains the function of the language of interethnic communication on the territory of the Republic, and in interstate relations, the Republic of Uzbekistan uses Russian as one of the world languages. The informational value of the Russian language, which currently provides a significant amount of generally relevant information, especially of a scientific and technical nature, does not decrease.

Knowledge of the Russian language along with other languages of the world is one of the conditions for improving the quality of training of highly qualified specialists. This is the key to the achievements of Russian and world culture, science, literature and art.

In the context of the modern language situation, the national school faces an important task - the formation of the ability to solve various communicative tasks in certain areas and communication situations using linguistic means. The ultimate goal of teaching languages at school is to master them in practice. Achieving this goal is directly dependent on the use of effective teaching methods, techniques and tools. One of these techniques is educational translation.

Any language, passing through the regular stages of its development over hundreds and thousands of years, invariably acquires inclusions that came into it from other dialects. Naturally, this also happened with the Uzbek language, whose native speakers lived at the intersection of many civilizations, contacted and continue to interact with representatives of hundreds of languages and dozens of language groups.

Close interaction, especially in the last 50-100 years, of native speakers of Russian and Uzbek languages could not but lead to the interpenetration of a considerable number of words into both languages.

The Uzbek language itself is of Turkic origin, so it is quite difficult to understand from which particular language a particular Turkic word came to Russian. And such words, given the rich joint history of the Russian and a large number of Turkic peoples, abound. Words such as babai, donkey, kumis, cheburek, kolpak, reed, golden eagle and a huge variety of others sound almost identical in both languages. But, repeating myself once again, it is possible to reliably determine which representatives of the Turkic people introduced a new word into Russian only in very rare cases, when it is known who first pronounced it on the territory of Russia. This does not happen so often, and the translation of these phrases from Uzbek sounds similar to the translation from related Turkic languages.

At the same time, scientists are widespread in the Russian language in the space of Uzbekistan itself. Naturally, they are a local phenomenon, and they do not enter the academic dictionaries of the Russian language, but this fact is present. At the everyday level, scientists are widely used in the speech of people who use the Russian language and in the works of local writers.

Words such as "viloyat", "lagan", "khurjuk", "hokim", "yuzboshi", "atola", "kazy", "dimlyama" are unlikely to be understood by Russian speakers in Russia, however, in Russian-speaking Uzbekistan they are not something special and are widely used. As a rule, Uzbeks in Russian speech are words describing everyday objects, relationships between people, local toponymy, wildlife, local cuisine and other things and phenomena characteristic of the area.

At the same time, Uzbeks are completely organic in the "local" Russian language, none of the Russian speakers will call a ditch or a horsemeat sausage other than "kazy". That is, such borrowings have long been entrenched in the language and are the de facto norm.

The reverse process took place on a much larger scale. First of all, this is due to the higher level of development of the territories where the Russian language was cultivated. This trend has been especially evident since about the beginning of the 19th century. More technically and scientifically advanced native speakers of the Russian language, interacting more and more closely with Uzbeks, have made a huge contribution to the development of their vocabulary. Russians became the language of interethnic communication throughout the USSR in the XX century, the process of linguistic borrowing into Uzbek from Russian began in an avalanche.

Borrowing from other languages often occurred in a similar way, but through Russian, in the same Russian-speaking sound and with possible inheritance of distortions. Almost everything that appeared new in the world due to scientific and technological progress, achievements of scientists and artists in the 20th century, came to the Uzbek language from the Russian-language name, or in transit through Russian. "sanitar Inspectorate", "battery electriclashtirish", "haftambel", "fotosurat", "kalavat" are vivid examples of such "transit" borrowings.

This process sometimes led to the actual displacement of the Uzbek language from some areas of use and its replacement by Russian. Recently, the situation has a pronounced reverse trend: the Uzbek language is returning to almost all spheres, many so-called "Russianisms" are being replaced by Uzbek language constructions, sometimes not the most successful. Many terms are borrowed from Persian and more common Turkish, gradually replacing Russian loanwords, for example, "naʼliet" or "yuk tashish" instead of "transportation", "fuʼlyaro" or "tabaalik" instead of "citizens", etc.

It is worth mentioning the phenomenon of bilingualism separately: in Uzbekistan there is still a wide range of people who speak both languages and often speak a multilingual mixture. The percentage of bilinguals among the older generation who got on their feet and were educated in the Soviet Union is especially high. In their speech, it is not uncommon to use "combined word turns and expressions, for example, "men are good", "girls", "Ivan-aka", "zakyaz-samsa". Such "hybrid" words and expressions most vividly demonstrate the deep interpenetration of the two languages. Let's list the most problematic topics of Russian morphology for Uzbek students to learn.

1. Grammatical categories of gender and animacy, giving a projection on the syntactic norms of agreement, which is associated with a high percentage of speech errors of Uzbek students. Idiomatic for Uzbek students is often the middle gender, which does not find support in the category of person-a non-native of the Uzbek language, which is why it is difficult to assimilate impersonal sentences of the Russian language. For the same reason, there are numerous errors in matching inanimate nouns with adjectives or verbs of the past tense, for example: small radish, the computer did not work. Russian.

2. The category of case due to inflectional expression, the multiplicity of declension of nouns in the Russian language against the background of strictly unambiguous expression of case values by a limited set of affixes in the Uzbek language, as well as the multiplicity of control communication in Russian.

3. Grammatical categories of type and voice, their semantics and formal expression. The category of species, as well as the category of genus, is absent in the Uzbek language, which causes difficulties for Uzbek students to assimilate them, and the need to pay special attention to them in the learning process. However, the presence of a collateral category in the Uzbek language, perhaps, does not simplify the assimilation of the Russian category of the same name by the Uzbek audience, since in each language the expression of subject-object relations receives a different "arrangement". Russian students find it difficult to use the postfix (as well as many Russian prefixes), while Russian students find it difficult to consistently use the compulsory pledge of the Uzbek language. It should be noted that the interaction of type and voice in the Russian language determines the multiplicity of word-formation categories of verbs. "In the formation of word - formation categories, the species and the pledge always act together, however, in relation to one SC, the impact of the category of the species is stronger, in relation to others - the pledge. The word-formation categories "spatial modification of action"; "multiplicity of action"; "intensity of action"; "temporary limitation of action"; "effectiveness of action" are in the zone of predominant action of the species.

Thus, in our opinion, in textbooks and manuals on the comparison of Uzbek and Russian grammar, vocabulary, word formation, one of the methodological "pillars" should be typological contrasts of grammatical systems. Of course, it is not necessary to saturate the manuals with complex theoretical material, but the system of exercises, recommendations, test tasks, etc. should be compiled taking into account these contrasts, in order to overcome the difficulties of assimilation of the material associated with them.

#### REFERENCES:

1. Mustafoqulova Z. B. How to use pedagogical terms to design excellent learning environment //Educational Research in Universal Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 3. – C. 47-51.
2. Sadullaev F. B., Kudratova S. O. The benefits of extensive reading programme in language teaching //Мировая наука. – 2019. – №. 2 (23). – C. 48-50.

**O'ZBEKISTONDA PSIXOLOGIYAGA FANLARIGA IXTISOSLASHTIRILGAN ILMIY KENGASHLAR FAOLIYATI**

*M.Oqnarova, mustaqil izlanuvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada mamlakatimizda psixologiya fanlariga ixtisoslashgan ilmiy kengashlar faoliyati, ularda amalga oshirilayotgan dissertatsiyalar himoyalari haqida ma'lumot beriladi.

**Kalit soʻzlar:** Psixologiya, psixologiya fanlari, ilmiy kengashlar, O'zbekiston Milliy universiteti, Buxoro davlat universiteti.

**Аннотация.** В данной статье представлена информация о деятельности специализированных научных советов по психологическим наукам в нашей стране, о проводимых в них защитах диссертаций.

**Ключевые слова:** Психология, Психологические науки, научные советы, Национальный университет Узбекистана, Бухарский государственный университет.

**Abstract.** This article provides information about the activities of scientific councils specializing in the sciences of psychology in our country, the protection of dissertations carried out in them.

**Keywords:** Psychology, Psychological Sciences, Scientific councils, National University of Uzbekistan, Bukhara State University.

Bugungi kunda respublikadagi oliy ta'lim muassasalari qoshida Psixologiyaga fanlariga ixtisoslashtirilgan bir qator ilmiy kengash faoliyat ko'rsatadi. Bulardan biri Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo'yicha fan doktori (DSc) va falsafa doktori (PhD) ilmiy darajalar beruvchi DSc.27.06.2017.Psi.01.07 raqamli Ilmiy kengash OAKning 2017 yil 27 iyundagi 107-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Ilmiy kengash raisi D.G. Muxamedova, Ilmiy kengash ilmiy kotibi esa O'.B.Shamsiyev hisoblanadi. Ilmiy kengashda "Psixologiya tarixi va nazariyasi. Umumiy psixologiya. Shaxs psixologiyasi"; "Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya". yo'nalishidagi ishlar taqdim etiladi. 2017 yil 29 avgustdagi 123-sonli qarori bilan qo'shimcha ravishda tasdiqlangan.

19.00.06 – Yosh va pedagogik psixologiya. Rivojlanish psixologiyasi ixtisosliklari bo'yicha himoyaga qabul qilishga ruxsat etilgan.

Shuningdek, 19.00.02 – Psixofiziologiya; 19.00.03 – Inson kasbiy faoliyat psixologiyasi (nomi); 19.00.04 – Tibbiy va maxsus psixologiya ixtisosliklari bo'yicha dissertatsiyalarni bir martalik himoyaga qabul qilib olishga ruxsat etilgan.

2019 yil yanvar-dekabr oylarida DSc.27.06.2017.Psi.01.07 raqamli Ilmiy kengashda 11 ta majlisi o'tkazildi (majlislardan bittasi Ilmiy kengash asosida tuzilgan Bir martalik ilmiy kengashga tegishli) [1]. 2019 yil yanvar-dekabr oylarida DSc.27.06.2017.Psi.01.07 raqamli Ilmiy kengashda psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va psixologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajalarini olish uchun tayyorlangan 12 ta dissertatsiya himoyasi bo'ldi.

2020 yil yanvar-dekabr oylarida DSc.03/30.12.2019. P.01.07 raqamli Ilmiy kengashda 7 ta majlisi o'tkazildi (majlislardan bittasi Ilmiy kengash asosida tuzilgan bir martalik ilmiy kengashga tegishli). 2020 yil yanvar-dekabr oylarida DSc.03/30.12.2019. P.01.07 raqamli Ilmiy kengashda psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va psixologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajalarini olish uchun tayyorlangan 7 ta dissertatsiya himoyasi bo'ldi [2].

2021 yil yanvar-dekabr oylarida DSc.03/30.12.2019.P.01.07 raqamli Ilmiy kengashda 11 ta majlisi o'tkazildi (majlislardan ikkitasi Ilmiy kengash asosida tuzilgan bir martalik ilmiy kengashga tegishli). 2021 yil yanvar-dekabr oylarida DSc.03/30.12.2019. P.01.07 raqamli Ilmiy kengashda psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va psixologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajalarini olish uchun tayyorlangan 15 ta dissertatsiya himoyasi bo'ldi [3]. Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengash qoshidagi ilmiy seminar tarkibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2020 yil 31 dekabrda 366-sonli qaroriga ko'ra 16 kishidan iborat etib tasdiqlangan [4].

O'tkazilgan 2021 yilda Ilmiy kengashning 11 mart kuni ilmiy seminar majlisi o'tkazilgan. Jumladan, Ilmiy seminarning 2021 yil 11 mart kuni 1-sonli yig'ilishida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2021 yil 31 dekabrda 455-sonli qarori va Ilmiy seminar a'zolari tanishtirildi.

Navoiy davlat pedagogika instituti “pedagogika va psixologiya” kafedrasida mustaqil izlanuvchisi Safarov Dilmurod Xalimovichning 19.00.05–Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligi bo‘yicha “Sotuvchi va xaridor munosabatlarini takomillashtirishning ijtimoiy psixologik mexanizmlari” mavzusidagi, Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti Ganjiyev Feruz Furqatovichning 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligi bo‘yicha “Maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilarida ijtimoiy-psixologik kompetentlik omillarining nomoyon etilishi va rivojlanishi” mavzusidagi psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan doktorlik dissertatsiyasini ilmiy seminar muhokamasi bo‘lib o‘tdi.

Ilmiy seminarning 2021 yil 27 noyabr kuni 4-sonli yig‘ilishida Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi Ro‘ziqulova Amina Totliboyevnaning 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligida “Hozirgi zamon oilalarida nikoh-oila munosabatlari mustahkamligining ta’minlanishida milliy qadriyatlarining ahamiyati” mavzusidagi, Samarqand davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi Tovbayeva Mukaddam Safarovnaning 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligida “Muammoli oilalarning gender munosabatlarida psixologik despotizm profilaktikasi” mavzusidagi psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan doktorlik dissertatsiyasini ilmiy seminar muhokamasi o‘tdi [4].

Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengashning a‘zolari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2020 yil 31 dekabrda 366-sonli qaroriga ko‘ra 11 kishidan, mazkur Ilmiy kengash qoshidagi ilmiy seminar tarkibi esa 16 kishidan iborat etib tasdiqlangan. Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengash asosida 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya, 19.00.06 – Yosh va pedagogik psixologiya. Rivojlanish psixologiyasi ixtisosligi bo‘yicha kengash tuzishga ruxsat berilgan.

2021 yilda Ilmiy kengashning 6 marta majlisi o‘tkazilgan. Jumladan, Ilmiy kengashning 2021 yil 9 yanvardagi 6-sonli yig‘ilishida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2021 yil 31 dekabrda 455-sonli qarori va Ilmiy kengash a‘zolari tanishtirildi.

19.00.05. – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligidan psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun Elov Ziyodullo Sattorovichning “Ichki ishlar xodimlarida suitsidal hulq motivatsiyasi namoyon etilishining ijtimoiy – psixologik mexanizmlari” mavzusidagi dissertatsiyasini himoyasi bo‘lib o‘tgan.

Ilmiy kengashning 2021 yil 15 iyulda 4-sonli majlisida Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi Safarov Dilmurod Xalimovichning “Sotuvchi va xaridor munosabatlarini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari” mavzusidagi 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligi bo‘yicha psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi himoyasi bo‘lib o‘tti.

Ilmiy kengashning 2021 yil 10 noyabrda 5-sonli majlisida Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasida tayanch doktoranti (PhD) Ramazonov Jahongir Djalolovichning “Talaba-yoshlarda o‘zini o‘zi idora qilish motivatsiyasi shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari” mavzusidagi, Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi Ostonov Jasur Shopirjonovichning “O‘smirlarda koping xulq-atvor omillari shakllanishining ijtimoiy psixologik mexanizmlari” mavzusidagi, Samarqand davlat universitet tadqiqotchisi Tovbayeva Mukaddam Safarovnaning «Muammoli oilalarning gender munosabatlarida psixologik despotizm profilaktikasi» mavzusidagi, Navoiy davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi Ro‘ziqulova Amina Totliboyevnaning “Hozirgi zamon o‘zbek oilalarida nikoh-oila munosabatlari mustahkamligining ta’minlanishida milliy qadriyatlarining ahamiyati” mavzusidagi 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligi bo‘yicha psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyalari va dissertatsiya hujjatlari Ilmiy kengashga qabul qilindi

Hisobot yilida Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengash tomonidan quyidagi dissertatsiyalar ko‘rib chiqilib himoyasi o‘tkazildi.

2021 yil 09 yanvar kuni soat 9:00da Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi Elov Ziyodullo Sattorovichning “Ichki ishlar xodimlarida suitsidal hulq motivatsiyasi shakllanishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari” mavzusidagi 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligi bo‘yicha

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi himoyasi bo'lib o'tdi [5].

Ilmiy rahbar: Baratov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor. Rasmiy opponentlar: Qodirov Umarali Do'stqobilovich Psixologiya fanlari doktori, dotsent hamda Dushanov Rustam Xo'janovich, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Yetakchi ilmiy muassasa: Samarqand davlat universiteti. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasida № V 2017.3PhD/Psi64 raqam bilan ro'yxatga olingan.

Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengashda himoya qilingan barcha disertatsiyalar himoyalari to'g'risida O'zbekiston Milliy axborot agentligi UzAning ilm-fan telegram kanalida va O'zbekiston Milliy axborot agentligining manzilida hamda OO'MTV qoshidagi "Ziyonet" veb-saytida e'lonlar berib borildi. Jumladan, Elov Ziyodullo Sattorovichning «Ichki ishlar xodimlarida suitsidal xulq motivatsiyasi shakllanishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari» mavzusidagi 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligi bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi himoyasi haqidagi e'lon 2020 yil 28 dekabr kuni O'zbekiston Milliy axborot agentligi UzAning ilm-fan telegram kanalida va O'zbekiston Milliy axborot agentligining manzilida [5] hamda 2020 yil 26 dekabrda OO'MTV qoshidagi "Ziyonet" veb-saytida" e'lon qilindi.

Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengashda himoya qilingan barcha disertatsiyalar himoyalari to'g'risida O'zbekiston Milliy axborot agentligi UzAning ilm-fan telegram kanalida va O'zbekiston Milliy axborot agentligining manzilida hamda OO'MTV qoshidagi "Ziyonet" veb-saytida e'lonlar berib borildi. Jumladan, Safarov Dilmurod Xalimovichning "Sotuvchi va xaridor munosabatlarini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari" mavzusidagi 19.00.05 – Ijtimoiy psixologiya. Etnopsixologiya ixtisosligi bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi himoyasi haqidagi e'lon O'zbekiston Milliy axborot agentligi UzAning ilm-fan telegram kanalida 2020 yil 29 iyun va O'zbekiston Milliy axborot agentligining manzilida va 2020 yil 29 iyunda OO'MTV qoshidagi "Ziyonet" veb-saytida" e'lon qilindi [5].

Xullas, bugungi kunda mamlakatimizdagi Psixologiya fanlariga ixtisoslashgan ilmiy kengashlarda qator dissertatsiya muvaffaqiyatli himoya qilib kelinmoqda. Ushbu tadqiqotlarda jamiyat hayotining muhim jihatlariga yechimlar keltirilgan.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.27.06.2017.Psi.01.07 Ilmiy kengashning 2019 yildagi faoliyati haqida HISOBOTI
2. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.27.06.2017.Psi.01.07 Ilmiy kengashning 2020 yildagi faoliyati haqida HISOBOTI
3. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.27.06.2017.Psi.01.07 Ilmiy kengashning 2021 yildagi faoliyati haqida HISOBOTI
4. Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengash qoshidagi ilmiy seminarining 2021 yildagi faoliyati haqida MA'LUMOT
5. Buxoro davlat universiteti huzuridagi psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi PhD.03/30.12.2019.Psi.72.06 raqamli Ilmiy kengashning 2021 yildagi faoliyati haqida MA'LUMOT

UDC 378.147

#### USEFUL METHODS FOR TEACHING MIXED-ABILITY CLASSES

*L.U.Sultonova, teacher, "TIAME" National Research University, Tashkent*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o'rganayotgan talabalar - tez o'rganuvchilar va sekin o'rganuvchilardan tashkil topgan aralash qobiliyatli sinfda o'qitish yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** ingliz tili, aralash sinf, o'qitish usullari, munozaralar, qo'shimcha dars.

**Аннотация.** В данной статье освещено обучающие студентов, которые изучают английский язык как иностранный - это преподавание в классе, состоящем из быстро обучающихся и медленно обучающихся, обычно называемых классами со смешанными способностями.

**Ключевые слова:** английский язык, смешанный класс, методы обучения, дискуссии, дополнительная работа.

**Abstract.** *This article highlights the teaching of students who study English as a foreign language - this is teaching in a class consisting of fast learners and slow learners, usually called classes with mixed abilities.*

**Keywords:** *English, mixed class, teaching methods, discussions, additional work.*

Currently, English is the most preferred language. Learning a language is a natural process for aborigines. One of the biggest challenges faced by teachers teaching students who are learning English as a foreign language or a second language is teaching in a class consisting of fast learners and slow learners, commonly referred to as mixed-ability classes. But for learners of other languages, a focused effort is required to learn a foreign language. Students in rural and semi-urban areas of Uzbekistan face such problems, since English is not their native language. Currently, most educational institutions teach students with mixed abilities with different levels of attention, interest, learning styles, speed, maturity, and types of intelligence that create problems for teachers. Now, in rural and semi-urban areas, learning English begins at an early age. When teaching at a mixed ability level, the teacher must follow different learning strategies for each student, who has different opportunities, skills, interests and learning needs. It is well known that each student has his own way of learning, and he learns and progresses at different speeds. Although most educational institutions tend to have a multidisciplinary level, teachers find teaching such classes to be a very difficult and demanding task, as it involves planning lessons that involve a wide variety of tasks corresponding to different learning styles and abilities.

If students are helped to measure themselves in relation to their personal achievements, all students, including the stronger ones, can focus on improving their academic performance, and their efforts can be evaluated. Students in this class will have regular opportunities to learn how they are progressing. The curriculum will be planned in such a way that different tempos are taken into account in each lesson so that students can work at maximum speed. However, the overall pace of the curriculum will be the same for all students - they can all feel that they are learning together. More capable students will learn more words and engage in more challenging practice.

What makes a successful activity of mixed abilities? Actions should be quick and easy to prepare, and they should take into account the practical aspects of learning. The next exercise has a bit of extra preparation, because it uses one piece of material - the standard textbook dialogue. Memorization is a common starting point (so that all students are on the left), and dialogue is a springboard for more difficult work (which will lead them to different stories of the building).

The exercise has several features that make it suitable for teaching mixed skills:

- 1) The starting points are the same for all students - predicting the context in their native language, then memorizing.
- 2) Starting points do not depend on previous language knowledge. Other non-linguistic starting points may be: using music, drawing or painting, mimicry, generating ideas, or sharing world knowledge in their native language.
- 3) Both linguistic and non-linguistic skills are an integral part of the success of the activity.
- 4) There is more than one goal - memorization, drawing, a simple controlled dialogue, a dialogue that departs from the memorized model.

Every conversation in this exercise, no matter how cursory or interrupting, is successful because students are asking and answering something real about their families. Students can learn to decide on their own what level of tasks they want to complete. They may choose inappropriate ones at first (but remember that one target activity is no longer suitable for many students). After a while, they will start choosing the level that challenges them the best, because it is boring to complete tasks that are too simple or too difficult for everyone. Each student also has their own learning profile, so a student can, for example, choose a simpler task for grammar exercises, because he/she understands what his/her strengths and weaknesses are.

Our students are really mixed in many ways. They differ in levels: attention, interest, motivation, learning styles, types of intelligence, physiological needs, speed, maturity, and knowledge of the world. The classroom is the only environment for students where they should make the most of this chance. However, some students find it difficult to speak the language they are learning for many reasons, from interest to confidence, from age to knowledge. Other students, however, would like to express everything they think or feel using a new language.

- While some students follow the lesson and can answer questions and do well on the tests, others lag behind, it seems that they do not understand and do poorly on the tests.

- While some students pay attention and cooperate, others "misbehave" and seem uninterested.
- Teachers are concerned that they do not challenge the excellent students enough and at the same time do not provide help to those who are not so good.
- It is difficult for teachers to conduct lessons at such a level that all students can be involved.

As a result, some students may talk a lot, make a lot of queues, while others do not speak the entire lesson. Teachers should identify the problems of classes with mixed abilities and try to find solutions to eliminate them. There are several strategies that a teacher can use to deal with the situation. This article attempts to highlight the level of English language learning and the problems of teaching English at the polytechnic level in India, and also made some suggestions aimed at improving the overall situation with the study and teaching of English in classes with mixed abilities.

When English teachers around the world return to teaching, either physically or online, they know that they will almost certainly face the challenge of teaching in classes with mixed abilities.

Responding to differences between students is what is known as differentiation, and the gap between students may be wider than ever if we consider the different levels of support students receive during isolation. For this reason, it is very important that teachers use effective strategies to get the best out of their class and ensure that learning continues.

In a mixed-level classroom, a teacher may have different expectations of the language that different students produce. Sometimes it can push stronger students if the teacher corrects them strongly, although she should be sensitive to this. Teachers should not neglect students who are less capable than others. There is a wide variety of classroom activities through which they can overcome the difficulties of classes with mixed abilities.

When teaching according to the model of "mixed abilities", the division of students into those who need the help of a teacher and the "gifted" occurs within the classroom, i.e. there is no pre-selection and regrouping. Accordingly, teachers are faced with more complex methodological tasks: flexible decisions are made about the time of studying a particular topic, about the balance of using group and individual forms of work, about dividing students into working groups, etc.

The "mixed abilities" model has significant potential for individual learning. The teacher's activity in the classroom is limited mainly by the recommendations of the methodological association and to a lesser extent by the requirements of the administration. It is within the framework of methodological associations that mutual consultations of teachers are organized, constant improvement of their teaching skills, programs and curricula of various classes are coordinated, etc. Such tasks can be successfully solved only on the basis of a collegial organization. However, since each methodological association usually focuses on solving narrowly subject problems, there is a need to create a school-wide coordinating body, which includes the director, his deputies and heads of methodological associations.

If we take into account the role of the teacher and the student in language acquisition, problems can be effectively solved. Only then do students realize the practical use of the English language. English will be used by them as a means of expression. They will be able to use English as the language of communication. Fluency in speech, proper knowledge of sentence structure, and confidence in speaking to the public will allow them to keep up with the developing world. This will help raise the standards of English as a language at the college level. Thus, the teacher's role is primarily to identify and figure out effective strategies and implement an active, interesting and interactive learning process for students with different levels of abilities.

The cooperation of teachers on the basis of methodological associations and a collegial body is a good prerequisite for changing organizational processes and introducing educational innovations in schools, if these innovations do not affect the blurring of boundaries between individual subjects. In addition, in such a model, the nature of the organizational culture of the teaching staff acquires a special role, which can significantly limit the adoption of innovations if they go beyond the accepted "cultural stereotypes".

#### REFERENCES:

1. Ansari M. S. Coping with the problems of mixed ability classes: A study in the context of teaching English as SL/FL //International Journal of English: Literature, Language & Skills. – 2013. – T. 2. – №. 1. – C. 110-118.
2. Mixed-ability classes consist of fast learners and slow or weak learners (Ansari, 2013). According to Ansari (2013)



## SHAXS FENOMENINING FANLAR TIZIMIDA O'RGANILISHI

*M.I.Toshpo'latova, katta o'qituvchi, Toshkent Davlat Axborot Texnologiyalari Farg'ona filiali, Farg'ona*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada shaxs tushunchasi turli xil fanlarning o'rganish ob'ekti ekanligi va shaxsning psixologiya, sotsiologiya, falsafa, pedagogika, tilshunoslik kabi fanlardagi o'ziga xos xususiyatlari, shaxsning tuzilishi, uni jamiyatdagi o'rni, shuningdek shaxsning ta'limdagi o'rni haqidagi fikrlar yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** shaxs fenomeni, e'tiqod, tafakkurlash ushblari, individ, fanlar ob'ekti individuallik, faoliyat sub'ekti, tadqiqot ob'ekti, tadqiqot sub'yekti.

**Аннотация.** В данной статье понятие личности является объектом изучения различных наук и специфических характеристик личности в психологии, социологии, философии, педагогике, языкознании и других дисциплинах, структура личности, ее место в обществе, как а также роль личности в воспитании мысли освещены.

**Ключевые слова:** феномен личности, вера, способы мышления, индивид, объект науки, индивидуальность, субъект деятельности, объект исследования, предмет исследования

**Abstract.** In this article, the concept of the individual is the object of study of various sciences and the specific characteristics of the individual in psychology, sociology, philosophy, pedagogy, linguistics and other disciplines, the structure of the individual, his place in society, as well as the role of the individual in education. thoughts are illuminated.

**Key words:** personality phenomenon, faith, ways of thinking, individual, object of science, individuality, subject of activity, object of research, subject of research.

"Shaxs" konsepti ko'plab fanlarning o'rganish ob'ekti bo'lib, asrlar davomida butun dunyo olimlari ushbu tushunchaning mohiyatini tushuntirishga, shaxs rivojlanishining omillari va shartlarini aniqlashga, uni ta'riflashning turli yondashuvlarini ilmiy asoslashni o'z ichiga olgan nazariya va tushunchalarni ishlab chiqishga harakat qilmoqdalar. Ammo, mahalliy va xorijiy psixologlarning "shaxsiyat" fenomeniga qiziqishi ortib borayotganiga qaramay, biz ushbu kontsepsiyaning aniq talqinini topa olmaymiz. Shaxs jamiyat hayotining murakkab, ko'p qirrali hodisasi bo'lib, bir tomondan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lsa, ikkinchi tomondan ijtimoiy taraqqiyot sub'ektidir. Shaxs fenomenini o'rganish bo'yicha turli davrlarda psixo-logiya, sotsial antropologiya, sotsiologiya, pedagogika va boshqa ilmiy sohalarida tadqiqotlar va tahlillar olib borilib, o'rganilgan. Birorta ham ijtimoiy fan shaxsdan ijtimoiy hodisa sifatida mavhum bo'la olmaydi, lekin ularning har biri o'zining o'rganish ob'ektiga ega: demak, psixologiya fani shaxsni jamiyatdagi o'rni va uni jamiyatning bir subyekti nazarida hamda jamiyatga bo'lgan ta'sirini ham o'rganadi, chunki nafaqat jamiyat shaxsga, balki shaxs ham jamiyatga ta'sir eta oladi [1].

"Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati"da "shaxs" Inson, jamiyat a'zosi deb ta'rif beriladi [2]. O'zbek tilining izohli lug'atida esa shaxs tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Shaxs – kimsa, kishi zot. Jamiyatdagi alohida bir kishi, odam. *Notanish shaxs. Tarixiy shaxs. Shaxsga sig'inish kabi misollar berilgan* [3].

Shaxs tushunchasi haqida gapirganda avvalo biz inson va individ tushunchalarini ham ko'rib chiqishimiz kerak chunki tirik mavjudotlar orasida inson eng murakkabidir. Odamzod tug'ilganidan so'ng, tashqi olam bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan uni tushinishga, o'rganishga harakat qila boshlaydi. Bunda turli xil davrlarni bosib o'tadi. Asta-sekinlik bilan o'zini ham anglay boshlaydi. Insonning mohiyatini tushunishga harakat qilish jarayonida u nafaqat tashqi, balki ichki-yashirin xususiyatlarga ham ega ekanligini, ular birlashgan holda individ, shaxs, individuallik tushunchalarida aks etuvchi muayyan obrazni shakllantiradi. Inson individ sifatida dunyoga keladi va shaxslararo munosabatlar va jarayonlar ta'siriga tushadi, shularning natijasida unda alohida ijtimoiy sifatlar tarkib topadi va u shaxsga aylanadi. Individ (lot. individuum «bo'linmas») — shaxs. Individ, bu "umuman odam". "Individuallik", "individuallik" tushunchasi sotsiologiya, ijtimoiy falsafa va falsafa tomonidan inson mavjudligining turli tomonlarini tasvirlash va aks ettirish uchun ishlatiladi. Individ - antropologik xususiyatlaridan qat'i nazar, insoniyatning yagona vakili."Individual" tushunchasi shaxsning umumiy mansub-ligini o'z ichiga oladi. Chaqaloq va kattalar, donishmand va oligofren, tsivili- zatsiyadan yiroq qabilada yashovchi aborigen, rivojlangan davlatning oliy ma'lumotli aholisini shaxs deb hisoblash mumkin [4].

Biologik mavjudot sifatida inson sutemizuvchilar sinfiga, Homo sapiens turiga kiradi. (K. Linney). Shu nuqtai nazardan, odam shaxs sifatida tavsiflanishi mumkin (lat. indovideus bo'linmas, bo'linmas) mustaqil ravishda mavjud bo'lgan biologik organizm, biologik turning umumiy genotipik irsiy xususiyatlarini tashuvchisi. Ushbu kontseptsiya insonning tabiiy xususiyatlarini, uning jismoniy tashkil etilishini aks ettiradi: tik turish, bilish vositasi sifatida qo'lni rivojlantirish, yuqori darajada rivojlangan miya. Eng umumlashtirilgan shaklda shaxsning eng muhim xususiyatlarining umumiyligi shaxsning tabiiy asosini tashkil etuvchi jinsga, temperamentga, moyillikka mansublikda namoyon bo'ladi.

Inson jamiyat a'zosi sifatida uning me'yorlariga bo'ysunadi, jamiyat hohla-ganidek talablarag javob berishga harakat qiladi va o'z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxs fenomeniga sotsiologiya fanida quyidagicha ta'rif beriladi. "Shaxs – sotsial va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning sub'yekti bo'lmish individdir"[5]. Shaxsga taalluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab sotsial munosabatlarga bevosita aloqadorlik, sotsial faoliyatga nisbatan ham ob'yekt, ham sub'yekt bo'lishlikdir. Shaxsning o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obraz – «Men» – obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi. «Men» – obrazining sotsial psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson o'zini, o'zligini qanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning jamiyat normalariga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u tarbiyalangan bo'ladi.

Pedagogikada fani doirasida "shaxs" tushunchasi, shaxsning o'zini rivojlan-tirish, ta'lim va tarbiya jarayonlarida tutgan o'rnini tushuntiradi. Bu tushuncha, shaxsning jismoniy, intellektual, ruhiy va ma'naviy taraqqiyotini o'z ichiga oladi va shuningdek, shaxsning o'ziga xos xususiyatlari, qobiliyatlari va o'zini ifodalash usullari bilan bog'liqlikka e'tibor beradi. Bu, shaxsning o'ziga xosliklarini kuzatish, uning iste'dodlarini va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan metodlarni o'rganishga yordam beradi.

Bugungi kunda mamlakatimizda «Shaxs» - kadrlar tayyorlash tizimining bosh subyekti va obyekt, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ulari amalga oshiruvchi» [6] bo'lib qolmoqda. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq boigan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxs-fuqaroni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu tarzda fuqaroning eng asosiy konstitutsiyaviy huquqlaridan bin bilim olish, ijodiy qobiliyatni namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanish, kasbi bo'yicha mehnat qilish huquqi ro'yobga chiqariladi. Ta'lim xizmatlarining iste'molchisi sifatida shaxsga davlat tomonidan ta'lim olish va kasb-hunar tayyorgarligi ko'rish kafolatlanadi.

Pedagogik jarayonni shaxsni rivojlantirish nazariyasi nuqtai nazardan tahlil qilish o'qituvchi va talaba o'rtasida sub'ekt-sub'ekt munosabatlarining o'rnatilishiga olib keladi, bu zamonaviy pedagogikani insonparvarlik sifatida tavsiflaydi. Pedagogik jarayonning shaxsiy yo'nalishi ta'limning nafaqat o'quvchiga, balki pedagogik faoliyatda shaxsiyati ham rivojlanadigan o'qituvchiga ta'sirini ko'rishga majbur qiladi, bu o'qituvchini tayyorlash va kasbiy o'sishda bir qator muammolarni belgilaydi.

Shaxs fenomeni tilshunoslik va adabiyotda ham keng qamrovli qo'lla-niladigan mavzulardan biridir. Adabiyotda odamlar va insoniy kechinmalarni tasvirlash uchun turli xarakter va shaxslardan foydalaniladi. Shaxs fenomeni bu belgilar, xususan, bosh qahramonlar qanday yaratilgani va rivojlanishi bilan bog'liq. Shaxs hodisasi birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs hikoyasi kabi hikoya usullari orqali ifodalanishi mumkin, bunda muallif hikoya qiluvchi yoki kuzatuvchi rolini o'z zimmasiga oladi. Bu usullar o'quvchiga qahramonning fikrlari, his-tuyg'ulari, niyatlari va motivlari haqida ma'lumot berib, uni yanada realroq qiladi. Adabiy asardagi personajlar ko'pincha murakkab va ko'p qirrali bo'ladi.

Shaxs hodisasi adabiyotning inson tajribasini qanday tushunishi va tasvirlashini tushunish uchun muhimdir. Qahramonlar orqali kitobxonlar turli odamlarning his-tuyg'ulari, fikrlari va hayotiy tajribalarini boshdan kechirishlari mumkin. Bu o'quvchiga empatiya qilish, turli nuqtai nazarlarni tushunish va inson tabiatini yaxshiroq tushunish imkoniyatini beradi.

Xulosa qilib aytganda shaxs tushunchasi barcha fanlarni o'rganish ob'ekti va sub'ekti bo'lib, ushbu fanlar bir biri bilan ajralgan holda bu tushunchani mukammal ta'riflay olmaydi. Shaxs falsafiy nuqtayi nazardan "inson tushunchasining yuksak ko'rinishi, oliy maqomi"; ongli faoliyat va munosabatlar subyekti, odam individi; sotsial xususiyatlarning barqaror majmuidir. Har bir fan shaxs tushunchasini o'rganishda o'ziga xos usullarni va yondashuvlarni taqdim etishi va shaxsning boshqa fanlardagi tushun-chalar bilan

bog'liq bo'lishi mumkin av bu usullar esa har bir fanning o'ziga xosdir, va ular bir-biridan alohida tartibda ishlaydilar. Shaxs tushunchasini o'rganishda turli fanlardan foydalanish, shaxsga holistik tushuncha berishga imkon beradi, bu esa shaxsning o'zini, dunyoni va uning o'ziga xos bo'lgan ma'naviyatini tushunishga yordam beradi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Allport, G.W. Personality: A Psychological Interpretations. London: Constable and Co., Ltd, 1959.
2. Hojiyev, A, Nurmonov A, S. Zaynobiddinov va boshq. Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati.—T.: «Sharq», 2001.— 336 b.
3. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.—Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
4. Jumayeva N, Individ, shaxs, individuallik tushunchalari. Maqola. [Scientific progress](#). Volume 2 Issue 8 2021 ISSN: 2181-1601.
5. Ahrorov, Voris Sotsial psixologiya. O'quv qo'llanma: Samarqand davlat universiteti. – Samarqand: SamDU nashri, 2020. – 246 b.
6. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati: umum-ta'lim maktablari hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun. –Toshkent: Fan, 2013. – 144 b. –B. 139-140.

UDC 378.1.147

## TEACHING FOREIGN LANGUAGES THROUGH A LINGUISTIC-CULTURAL APPROACH

*D. To'raqulova, teacher, Bukhara State University, Bukhara*

*Z. Baxronova, teacher, Bukhara State University, Bukhara*

**Annotatsiya.** *Tilni o'rganish metodlari kundan kunga takomillashib bormoqda. Olimlar tomonidan bu sohada fundamental o'zgarishlarni amalga oshirayotganliklari, shu bilan bir qatorda, tilga ijtimoiy-madaniy diskurs sifatidagi qarash ustida keng ko'lamda ishlar olib borilmoqda.*

**Kalit so'zlar:** *monoton, tilshunoslik, usul, tamoyillar, ifoda, tarjima, til.*

**Аннотация.** *Методы изучения языка совершенствуются с каждым днем, ученые совершали фундаментальные изменения в этой области, и в то же время ведется масштабная работа по взгляду на язык как социокультурный дискурс.*

**Ключевые слова:** *монотонность, лингвистика, метод, принципы, методы, выражение, перевод, язык.*

**Abstract.** *Language learning methods are improving day by day. The special attention of scientists is also increasing. Today, scientists made fundamental changes in language learning from the linguo-sociocultural side.*

**Key words:** *monotonous, linguistics, method, principles, methods, expression, translation, language.*

Nowadays, when the educational services market offers a wide variety of methods for learning English, the question “What method do you use to teach?” is becoming more and more relevant. At the end of the 20th century, a “revolution” took place in the methods of teaching English. Priorities were given to grammar, reading and translation. These are the principles of the “old school”, i.e. The tasks offered were monotonous: reading text, translation, memorizing new words, retelling, exercises on the text. But what is “revolutionary” is that the language has become accessible to the majority. And the offer is increasingly focused on consumer. Well-known specialist in the field of linguistics and methods of teaching foreign languages. S.G. Ter-Minasova notes that recently language learning has become more functional: “Unprecedented demand required unprecedented supply”. Unexpectedly, teachers found themselves in the center public attention. But people are not interested in the theory or history of the language; they need a language for use in various spheres of society as a means of real communication with people from other countries. Progress and fundamental changes in language learning methods are undoubtedly associated with innovations in the field of individual and group psychology. Now there are noticeable changes in people's consciousness and development new thinking. The psychological factor of learning foreign languages is moving to a leading position. One of the most serious and comprehensive methods of learning a foreign language is linguo-sociocultural, which includes such a component as the social and cultural environment. Proponents of this method. We are sure that a language loses its beauty when teachers and students set the goal of mastering only lexicogrammatical forms.

Language is a product of culture. And this is confirmed by our linguistic mistakes. English language learner can use the grammatically correct expression: The Queen and Her relatives, but a British person has difficulty will understand what The Royal Family means. Or, for example, the difference between the expressions Don't you want to go? and Would you like to go? not very great, but for a Briton it is important,

since he will perceive the first as not the best tone. At the present stage, when interest in individual cultures is constantly growing, such errors are no longer inappropriate. If earlier they monitored the correctness of speech, now they strive increase its content. The linguo-sociocultural method includes two aspects of communication - linguistic and intercultural. This approach was born at the intersection of the concepts of language and culture. Today, language is "not only a vocabulary, but also a person's way of expressing himself."

The sociocultural method combines linguistic structures (grammar, vocabulary, etc.) with extralinguistic one's factors. And at the intersection of worldview and language, a rich world of language is born, about which the linguist W. von Humboldt wrote: "Through the diversity of language, the richness of the world and the diversity of what we learn in it are revealed to us..." The linguistic and sociocultural methodology is based on the following axiom: "Language structures are based on sociocultural structures." We understand the world through thinking in a certain cultural field and use language to express our impressions, opinions, and emotions. The purpose of learning a language using this method is to facilitate the understanding of the interlocutor, the formation perception on an intuitive level. You can speak language as a means of communication, but not be oriented in the general intercultural space of communication, i.e., do not have knowledge about the history, culture, traditions, customs and stereotypes of the language being studied. This also includes the concept of speech and behavioral etiquette, culture. Proficiency in a foreign language presupposes the presence of this knowledge. Therefore, language training should cover all aspects of intercultural communication. Thus, linguo-sociocultural competence includes such competencies as communicative and sociocultural, linguistic and speech, linguacultural and sociolinguistic. In her dissertation, Doctor of Pedagogical Sciences, Andronina Natalya Mikhailovna, identifies the following sociocultural tasks:

1. Formation of social need for foreign language communication as a consequence of the interaction of the individual and the sociocultural environment.
2. Mastery of socio-psychological mechanisms of communication.
3. Mastery of interpersonal and personal-group conditions of intercultural communication.
4. Formation of skills of communicative influence on subjects of communication, regulation of emotional and psychological state.
5. Formation of skills and abilities of interaction in accordance with ethical standards and rules of a given sociocultural society.
6. Formation of a social role in the conditions of role-playing, business, communicative games, which is a model for the implementation of interpersonal communication.

Learning conditions are also important for the formation of linguo-sociocultural competence:

1. Mandatory introduction of such types of activities in which foreign language communication is realized.
2. Taking into account the individual psychological characteristics of each person.
3. Interaction between teacher and students at the interpersonal level.
4. Creation of emotional audiovisual images that help motivate thinking in the preparation of various statements, both in monologue and dialogue.
5. Organization of cognitive activity through:
  - text activity;
  - mastering artistic images;
  - psychotechnical exercises;
  - introduction of effective teaching technologies.
6. Introduction of creative types of work that stimulate creative activity in a foreign language

Interaction between foreign language communication partners is based on certain stereotypes which have both a positive and negative impact on the processes of intercultural communication. With them it helps to perceive information coming from outside. Knowledge of these stereotypes regulates intercultural interaction between people. They allow you to analyze and compare the ideas of individual nations, ideas about various situations of their behavior from specific real situations of intercultural communication, taking into account the individual characteristics of people. But it is also important to be able to change your behavior depending on the specific communication situation.

#### REFERENCES:

1. Андронкина Н. М. Формирование художественной картины мира в процессе обучения межкультурному общению в языковом вузе // Вестник Томского государственного университета: общенаучный периодический журнал.

Бюллетень оперативной научной информации: Картина мира (лингвистические и этнокультурные аспекты). Томск: ТГУ, 2006. № 60. 128 с.

2. Гумбольдт В. О различении строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. Избранные труды. С. 37-298.

3. Сафоева, С. (2015). Влияние психологических и возрастных особенностей младших школьников на овладение иностранным языком. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*, (4), 112-114

4. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. М., 1991.

5. Могилович Б. Р. Межкультурная коммуникация как аспект социологического знания // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия «Социология. Политология». 2007. Вып. 2. Т. 7. С. 50-55.

6. Nasilloyeva, S. S. The connotative meanings of noun and adjective lexemes in Uzbek and English languages

7. S.Safoyeva, Text-reality integration and sociological analysis of literary text// Центр научных публикаций (buxdu.uz): Том 26 № 26 (2022): Статьи и тезисы (buxdu.uz)

8. S.Safoyeva, Linguistics features of the publicistic style, Центр научных публикаций (buxdu.uz): Том 5 № 5 (2021): Maqola va tezislar (buxdu.uz)

UDC 372.881.1(075.8)

## DISTINCTIVE FEATURES OF LEARNING ENGLISH USING MODERN METHODS

*F.Tursunova, teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent*

**Annotatsiya.** *Ta'lim sifati asosan o'qituvchining pedagogic mahorati va tajribasiga bog'liq bo'lib ushbu maqolada xorijiy tillarni o'qitishning zamonaviy usullari yoritib berilgan.*

**Kalit so'zlar:** *pedagogik mahorat, ta'lim sifati, xorijiy til, zamonaviy metodlar.*

**Аннотация.** *Качество образования во многом зависит от педагогического мастерства и опыта вашего учителя.*

**Ключевые слова:** *педагогическое мастерство, качество образования, иностранный язык, современные методы.*

**Abstract.** *The quality of education largely depends on the pedagogical skills and experience of the teacher, and this article highlights modern methods of teaching foreign languages.*

**Keywords:** *pedagogical skill, quality of Education, Foreign Language, modern methods.*

A foreign language as one of the means of communication and cognition of the surrounding world occupies a special place in the modern education system due to its social, cognitive and developmental functions. With the advent of new means of communication, "the world - as the British say - is getting smaller," and therefore there is a need to learn languages. We can help us find a common language with foreigners when traveling, get a new position, find friends from all over the world, or even arrange a personal life. No wonder more and more people want to know him. And the more people want to study it, the more techniques appear on the market.

Modern methods of teaching English have replaced reproductive methods with interactive ones. Today, gaining knowledge is the interaction of a student and a teacher. The curriculum is based primarily on the age characteristics of students. For preschoolers and younger students, such a type of lesson as a game, travel, video, competition and others is more suitable. An adult student prefers a classic lesson. Traditional tasks are also suitable for this age: compose a story, do an exercise, read the text, perform listening, and so on. Writing a story allows you to learn how to use active and passive vocabulary, expand your vocabulary, and improve your spoken language. Performing exercises helps to learn grammatical material. Reading a text forms not only reading skills, but also immerses in the culture and traditions of the language being studied. Listening – improves the understanding of oral speech.

Over time, the communicative approach, like any other, has certainly undergone some changes. But its fundamental principles remained the same. After reviewing them, you will understand why this modern technique remains one of the most effective ways to learn English.

So, the basic principles of the communicative teaching method are:

Mastering literate and fluent speech. And it should be perceived as a consequence of constant practice, something that will develop intuitively.

The student will speak the language during classes, starting from the first lesson. And this applies not only to high-level students, but also to those who study the language from scratch!

The use of modern and authentic manuals. The textbooks are designed so thoughtfully that you will use this practical material in real life.

Since all successful interactive courses are related to this technique in one way or another. At the same time, they are suitable for both children and adults.

Let's look at the advantages of games in learning English. Positive:

The game allows you to combine the useful with the pleasant, while learning takes place naturally and naturally, like in young children.

If we talk about games in the classroom, they serve as a kind of break and help to switch attention from one task to another. Consequently, concentration, attention and, of course, mood increases. Also, do not underestimate the importance of the didactic function, that is, the fact that students can learn new facts directly through the game, expand their general knowledge, while communicating in English. Games are used at any stage of the lesson, whether it is working out phonetic rules, grammatical or lexical topics, reading rules, as well as for listening practice.

Critical thinking technology offers a methodical technique known as an insert. This technique is a tool that allows the student to track his understanding of the text he has read. Technically, it is quite simple. Students should be introduced to a number of markings and invited to put them in pencil on the margins of a specially selected and printed text as they read. Separate paragraphs or sentences in the text should be marked. The marks should be as follows:

The "tick" (v) sign marks information in the text that is already known to the student. He had met her earlier. At the same time, the source of the information and the degree of reliability of it does not matter.

The plus sign (+) marks new knowledge, new information. The student puts this sign only if he meets the read text for the first time. The minus sign (–) indicates that it goes against the student's existing ideas, which he thought differently.

The "question" sign (?) It is noted that what remained incomprehensible to the student and requires additional information, causes a desire to learn more.

This technique requires the student not to be accustomed to passive reading, but to be active and attentive. It obliges not just to read, but to read into the text, to monitor your own understanding in the process of reading the text or perceiving any other information. In practice, students simply skip what they did not understand. And in this case, the marking "question" obliges them to be attentive and mark the incomprehensible. The use of markings allows you to correlate new information with existing representations.

Tasks using infographics can be aimed at the development of all types of speech activity and are involved in all types of work in the classroom: frontal, group and individual. Infographics allow the teacher to teach the student non-stop. After discussing the material in class, the mentor can create informative infographics and share them with students on social networks at any time besides classroom hours.

Intelligence maps are a convenient tool for displaying the process thinking and structuring information in a visual form. Area the application of intelligence cards is quite wide. They can be used to solve tasks such as preparing presentations, making decisions, planning your time, memorizing a large amount of information, conducting brainstorming sessions, introspection, developing complex projects, self-learning and development, and many others. In education, information cards can be used to create clear and understandable lecture notes, get the most out of reading books and studies, writing essays and term papers and theses is possible to view the best works and comment on them.

You can set up the privacy of viewing the created map, give everyone the opportunity to view the map, or allow access to the view only to those who have a link to it. The Mind Meister interface is quite simple and straightforward.

Registration is required to work with MindManager. When registering it is necessary to specify not only e-mail and password, but also the country of residence, phone number, purpose of use, etc., which makes the registration procedure delayed. You can use the free trial version of who for no more than 30 days. The program offers a wide range of possibilities for map design – many color and font options. You can add text files of various formats to the branches, as well as links to Internet addresses.

Imindmap has a fairly simple and intuitive interface, it does not take much time to create a map. In terms of the number of tools, this program is inferior to many others, but it copes with its task of creating maps successfully.

All of these methods and techniques of organizing work in the classroom meet the requirements of new standards, help to involve the largest number of students in the educational process, and increase interest in the subject. In the process of learning, children master the skills of selecting information, setting goals and solving tasks that will be useful to them not only in the educational process, but also in life. Interaction and cooperation contribute to the formation of a culture of behavior.

All the methods and techniques that the teacher knows can be used in the lesson. There is no preference for any method or technique. All are good for fostering an active creative personality of the student.

#### REFERENCES:

1. Tursunova F. T. The role of multimedia teaching tools in English lessons //Theoretical and Applied Science. – 2020. – T. 84. – №. 4. – C. 189-191.
2. Sadullaev F. B. The importance of giving feedback in EFL classes //Теория и практика современной науки. – 2018. – №. 11 (41). – C. 404-406.
3. Tursunova F.T. Innovative approaches in the teaching english language //Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology. – 2019. – T. 1. – №. 5. – C. 305-309.

UO'K 37.02

### SPORT MUTAXASSISLARINING KASBIY FAOLIYATIDA ZAMONAVIY AXBOROT TEKNOLOGIYALARIDAN SAMARALI FOYDALANISH

*I. Tuxtanzarov, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

**Annotatsiya.** Hozirgi vaqtda inson hayotini kompyuterlarsiz tassavur etib bo'lmaydi. Kompyuter ish yuritishni osonlashtiradi, yangi hujjatlar va har xil matnlarni tez va sifatli tayyorlash, tarmoqlar orqali axborotlar bilan almashish, murakkab hisob-kitoblarni tezkor bajarish va ishlab chiqarish jarayonini modellashtirish imkoniyatini beradi. Shuning uchun har bir inson u qaysi soha mutaxassisi bo'lmasin axborot texnologiyalar bo'yicha yetarli darajada bilim va ko'nikmaga ega bo'lishi lozim.

**Kalit so'zlar:** sport, jismoniy tarbiya, axborot texnologiyalari, pedagogika, kasbiy faoliyat, jismoniy tayyorgarlik.

**Аннотация.** В настоящее время человеческая жизнь немыслима без компьютеров. Компьютер упрощает ведение делопроизводства, позволяет быстро и качественно готовить новые документы и различные тексты, обмениваться информацией по сетям, быстро выполнять сложные расчеты и моделировать производственный процесс. Поэтому каждый человек должен обладать достаточными знаниями и навыками в области информационных технологий, независимо от того, в какой области он является специалистом.

**Ключевые слова:** спорт, физическая культура, информационные технологии, педагогика, профессиональная деятельность, физическая подготовка.

**Abstract.** At present, human life cannot be tasted without computers. The computer facilitates work, provides the opportunity to quickly and qualitatively prepare new documents and various texts, exchange information through networks, quickly perform complex calculations and model the production process. Therefore, everyone should have sufficient knowledge and skills in Information Technology, no matter what area of expertise he is.

**Keywords:** Sports, Physical Education, Information Technology, pedagogy, professional activity, physical training.

**Kirish.** Hammamizga ayonki, ilmiy-texnik taraqqiyot sanoat, qishloq xo'jaligi, tibbiyot va boshqa turli sohalar bilan bir qatorda, madaniyat sohasiga, ijtimoiy-gumanitar bilimlar sohasiga ham yangi-yangi texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda.

Bugungi kunda innovatsion pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslarini o'rganish va ularni amaliyotga tadbiiq etish zarurati shuning uchun asosiy muammo bo'lib qolmoqdaki, an'anaviy o'qitish tizimlari o'z faolligini biroz yo'qotdi, quruq so'zlar yordamida o'qitish yaxshi natija bermay qoldi. Buning o'rniga "axborotli o'qitish" ta'lim-tarbiya jarayoniga ko'proq samara bermoqda.

**Asosiy qism.** Bundan tashqari, ilm-fan, texnika taraqqiyotining juda tez rivojlanishi natijasida axborotlarning keskin ko'payib borayotganligi, ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish uchun vaqtning chegaralanganligi ta'lim jarayoniga texnologik yondoshish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiyaning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalarida taraqqiyotining yangi istiqbollarini ochib berdi. Insoniyatning davlat va jamiyat qurilishiga doir asriy tajribalari ijtimoiy munosabatlarni yangicha yondashuvlar asosida tartibga solish borasidagi ilg'or yondashuvlarning qaror toptirilishiga olib keldi.

Hozir ta'lim-tarbiya sohasida rivojlanib borayotgan yo'nalishlardan biri — zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llash bo'lib, uni amalga oshirish dolzarb vazifalardandir. Ma'lumki, ta'lim-tarbiya jarayoni katta avlod tomonidan o'z bilim va tajribalarini o'sib kelayotgan

avlodga o'rgatishdan iborat bo'lib, bu jarayonda, asosan, inson hayoti uchun zarur axborotlarni avlodlardan avlodga uzatish amalga oshiriladi.

Insoniyat hayoti axborotlar bilan chambarchas bog'liq. Boshqacha aytganda, insonning har bir harakati axborot olish va uzatish yoki undan foydalanish, uni o'rganish, o'zlashtirish, saqlash va boyitishdan iborat. Shuning uchun ham hozirgi insoniyat tsivilizatsiyasini axborot tsivilizatsiyasi deb ataladi.

Axborotlarni tezkor sur'atda qabul qilib olish, ularni tahlil etish, qayta ishlash, nazariy jihatdan umumlashtirish, xulosalash hamda talabaga etkazib berishni yo'lga qo'yish ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya jarayoniga pedagogik texnologiyani tadbiiq etish yuqorida qayd etilgan dolzarb muammoni ijobiy hal etishga xizmat qiladi.

“Xususan, ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchi va o'quvchilardan yangi axborot muhitida bemalol ishlay olish ko'nikmalarini shakllantirishni talab etadi. Shu jumladan, jismoniy tarbiya darslarida ham axborot ta'lim vositalaridan foydalanish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi”[1, ].

Sport sohasida kasbiy ta'limni axborotlashtirish mutaxassislarining kasbiy fazilatlarini va tayyorlash darajasiga yangi talablar qo'yadi. Zamonaviy axborot texnologiyalarini o'zlashtirish mutaxassisning kasbiy tayyorgarligining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u zarur bilimlarga ega bo'lishga qaratilgan professional yo'naltirilgan dasturlar va kurslarni ishlab chiqish va amalga oshirishni talab qiladi va ularning professional faoliyatida ulardan foydalanish bo'yicha shaxsiy tajribani to'playdi.

Bugungi kunda ta'limning maqsadi o'qituvchini iloji boricha ko'plab tayyor, qat'iy tanlangan, mos ravishda tashkil etilgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Albatta, yaxshi hunarmandlar doimo qimmatga tushadi. Biroq, jamiyat intellektual rivojlangan, mustaqil ravishda yangi bilimlarga ega bo'lishga, xodimlarning murakkab muammolarini mustaqil va oqilona hal etishga qodir bo'lgan turli axborot manbalari bilan ishlashga qodir emas.

O'quv jarayonini modernizatsiya qilish o'quv materialini faol guruh va individual ish shakllariga o'rgatishning passiv, asosan ma'ruza usullaridan o'tishni, talabalarning mustaqil qidiruv faoliyatini tashkil etishni talab qiladi; bu sizga aniq bir shaxsga ega bo'lgan mutaxassisni tayyorlash va turli sharoitlarda ishtirok etadigan talabalarning faoliyatini tashkil etish imkonini beradi. Bu, bizning fikrimizcha, o'quv jarayoniga axborot kompyuter texnologiyalarini joriy etishga yordam berishi mumkin. Ta'limni axborotlashtirishning eng muhim vazifalaridan biri –mutaxassisning axborot madaniyatini shakllantirish, uning darajasi birinchi navbatda axborot, axborot jarayonlari, modellar va texnologiyalar haqida bilim bilan belgilanadi;

ikkinchidan, axborotni turli tadbirlarda axborotni qayta ishlash va tahlil qilish vositalari va usullarini qo'llash qobiliyatlari;

uchinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalaridan professional (ta'lim) faoliyatda foydalanish qobiliyati;

to'rtinchidan, atrof-muhitni ochiq axborot tizimi sifatida ko'rish.

Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ta'lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonida o'quv-ma'rifiy faoliyatni kompyuter modellashtirish, axborot berish, o'quv faoliyatini dasturlash, assotsiativ usul, test usuli, faol o'qitish o'yin uslubi, loyiha usullari, “taslim bo'lmagan vazifalar”, situatsion modellashtirish va boshqalarga yo'naltirilgan kompyuter o'qitish metodologiyasini yaratishga yordam berdi.

Axborot kompyuter texnologiyasini o'qitish - bu nafaqat o'qituvchi va o'qituvchi o'rtasidagi transfer aloqasi emas: o'qitish usullarini o'zgartirish o'quv faoliyatining mazmunini o'zgartirishga olib keladi, bu esa tobora mustaqil va ijodiy bo'lib, ta'lim sohasida individual yondashuvni amalga oshirishga yordam beradi. Jamiyatning asosiy ijtimoiy ishlab chiqaruvchi kuchi sanalmish inson barkamolligi yo'lida axborotlashtirish jarayonlari asosiy negiz bo'lib xizmat qiladi. U insonlarga eng zamonaviy kompyuter texnika vositalarini amaliyotda keng qo'llash bo'yicha malakasini oshirishga va o'zining tuganmas qobiliyatini amalda sinab ko'rishga katta imkoniyat tug'diradi. Insonning axborotni qayta ishlash bo'yicha imkoniyatlarini kuchaytiruvchi zamonaviy texnologiyalar bilan qurollantirish - axborotlashtirish sanoatini jadal rivojlantirishni talab etuvchi eng muxim texnik, iqtisodiy vazifa hisoblanadi. Jismoniy tarbiya va sportda axborot texnologiyalaridan foydalanish sport va sog'lomlashtirish jarayonlariga oid axborotlar sifati, uning aniqligi, ob'yektivligi, ishonchliligi va tezkorligi boshqaruv qarorlarini o'z vaqtida qabul qilish va amalda qo'llash imkoniyatini ta'minlaydi. Demak, axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish shu kunning eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lib, jamiyat taraqqiyotining asosiy omili hisoblanadi.



Sport bo'yicha mutaxassislarni o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish muammosini hal etishda ilmiy hamjamiyat oldida quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish sharoitida jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarni tayyorlashning pedagogik kontseptsiyasini ishlab chiqish;

- jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarni yangi avlod malaka xususiyatlariga va davlat ta'lim standartlariga kiritish uchun axborot tayyorlashga asosiy talablarni shakllantirish; jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni tayyorlashda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining imkoniyatlarini o'rganish maqsadida keyingi ilmiy tadqiqotlar o'tkazish;

- jismoniy tarbiya va sport bo'yicha bo'lajak mutaxassislarning kasbiy yo'nalishini hisobga olgan holda o'quv jarayonini ta'minlash uchun darslik va o'quv-uslubiy qo'llanmalarni, shu jumladan elektron shaklda nashrga tayyorlash.

“Barcha taraqqiy etgan mamlakatlarda salomatlik insonning eng muhim boyligi hisoblanadi. Sog'lom inson istalgan jamiyatda katta kuchga ega yaratuvchilik vazifasini bajaradi, quvonch, intellektual va jismoniy qobiliyatning manbasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan inson ehtiyoji bo'lishi salomatlikni mustahkamlash dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Bundan jamiyatning har bir a'zosida inson hayotida eng muhim bo'lgan salomatlikka bo'lgan munosabatni tarbiyalash masalasi paydo bo'ladi. Buning uchun sog'lom inson modelini, pedagogik nazorat tizimini va jismoniy kamolotga erishishning effektiv usul va uslublarini ishlab chiqish lozim”[2, 3].

Axborot tayyorgarligining asosiy tarkibiy qismlarining mazmuni kelajakda jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassisning axborot madaniyatini shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi uchun mo'ljallangan bo'lishi kerak. Shu bilan birga, kelajakdagi professional faoliyat sohasining o'ziga xosligi laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda muayyan amaliy muammolarni hal qilishda o'z aksini topishi kerak.

**Xulosa.** Mutaxassisning axborot madaniyatining zarur darajasini ta'minlash faqat bitta o'quv intizomining maqsadi bo'lishi mumkin emas; profilli kafedralarning barcha maxsus fanlarini o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish zarur, bu esa professor-o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi darajasini, ushbu texnologiyalarning potentsial imkoniyatlari bilan tanishishini, ushbu imkoniyatlardan amaliy va ilmiy faoliyatida foydalanish qobiliyatini talab etadi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vafoyev B.R. va boshqalar. Sportda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari fanidan o'quv-uslubiy majmua. Toshkent, 2020.

2. H.T.Ibodullayeva. Valeologiya asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2010.

3. И.А.Кошбахтиев. Основы оздоровительной физкультуры молодёжи. Ташкент, 1994.

4. J.Eshnazarov. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. Toshkent, 2008 y.

5. Теория и методика физического воспитания. Учебное пособие под редакцией Б.М.Шияна. М., Просвещение, 1988 г.

#### UO'K 37.02

### OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA VATANGA MUHABBAT TUYG'USINI SHAKLLANTIRISHDA MA'NAVIVY MEROSNING AHAMIYATI

*A.A.Xakimov, dots., f.f.n., Namangan muhandislik-qurilish instituti, Namangan*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada mustaqillikdan so'ng milliy qadriyatlarining tiklanishi va oliy ta'lim muassasalarida vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'usini shakllantirishda ajdodlarimiz ma'naviy merosning ahamiyati yoritilgan.

**Kalit so'zlar:** vatanparvarlik, ma'naviy meros, milliy qadriyatlar, ilm – fan, ma'rifat, manfaat.

**Аннотация.** В данной статье освещается значение духовного наследия наших предков в возрождении национальных ценностей после обретения независимости и формировании чувства любви и преданности Родине в высших учебных заведениях.

**Ключевые слова:** патриотизм, духовное наследие, национальные ценности, наука, просвещение, интересы.

**Abstract.** This article highlights the restoration of national values after independence and the importance of spiritual heritage of our ancestors in the formation of a feeling of love and loyalty to the motherland in higher education institutions.

**Keywords:** patriotism, spiritual heritage, national values, science, enlightenment, interest.

Mustaqillik davridan keyin milliy qadriyatlarimiz, ajdodlarimiz ma'naviy merosini, buyuk qomusiy siymolarimizning nomlarini qayta tiklashga alohida e'tibor berila boshlandi. Bu borada bir nech chora-

tadbirlar, muhim isohotlar amalga oshirildi, shuningdek ziyolilar qatlami ilmiy tadqiqot ishlariga shu kabi masalalarni tadqiq qilishga jalb qilindi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'бири bilan aytganda: "bizning o'z oldimizga qo'ygan maqsadimiz bunday ulug'zotlarning hayot yo'li va qoldirgan merosini to'liq tasvirlash emas, balki ularning eng buyuk namoyandalari timsolida ma'rifat, ilmu fan, madaniyat, din kabi sohalarining barchasini o'zida uyg'unlashtirgan xalqimizning ma'naviy olami naqadar boy va rang-barang ekanligini isbotlab berishdan iboratdir".

Ajdodlarimizning yaratuvchanligi shaxs manfaatlariga qaratilgan bo'lsa, ayni vaqtda mustaqil davlatimizda amalga oshirilayotgan barcha yangiliklar ham inson kelajagi uchun xizmat qilishi ko'zda tutilgan, ya'ni "Islohot islohot uchun emas, avvalo inson uchun" shiori ostida amalga amalga oshirilmoqda.

Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimi va milliy ma'naviy meros asosidagi g'oyaviy uyg'unlik – ta'lim-tarbiya jarayonida milliy ma'naviy merosning ma'naviy – ma'rifiy zaminlariga tayanish zarurligini ham anglatadi. Shu jihatdan olib qaraganda o'tmish allomalari, mutafakkirlarining ma'naviy meroslarini yosh avlodning tarbiyasidagi ahamiyati bugungi kunda ham g'oyat beqiyosdir. Ajdodlarimizning tarixi, urf-odatlar va ulkan ma'naviy meroslarini o'rganish yoshlarimizda milliy g'urur va faxrlanish tuyg'ularini uyg'otadi. Vatanimizning mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ma'naviy meros – o'tmishdan, avlod – ajdodlarimizdan bizlarga yetib kelgan, bugungi hayotimiz uchun xizmat qilayotgan eng katta ma'naviy boylik, buyuk xazinadir. "Bizning qadimiy va go'zal diyorumiz nafaqat Sharq, balki jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e'tirof etmoqda. Bu tabarruk zaminda ne-ne buyuk zotlar, olimlaru ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqani, umumbashariy sivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, Islom dini bilan bog'liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko'tarilishida ona yurtimizda tug'ilib kamolga yetgan allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g'urur va iftixor bag'ishlaydi".

Hozirgi taraqqiyot bosqichida nafaqat yoshlar, balki jamiyatimizning barcha a'zolari orasida milliy g'oya, milliy ruh, shu asosda vatanparvarlik, ona yurtga muhabbat va sadoqat tuyg'ulari tobora kuchayib bormoqdaki, o'z navbatida bularning barchasi yuksak ma'naviy – axloqiy sifatlarni shakllantiradigan asoslar hisoblanadi. Eng muhimi, bunday muqaddas tushunchalar odamlar tafakkuriga respublikamizda turli sohalarida amalga oshirilayotgan o'zgarish va yangilanishlar bilan birgalikda singib bormoqda. Ayniqsa, ma'naviy mafkuraviy ishlarning yagona tizim asosida, aniq maqsadga qaratilgan holda olib borilayotganini ta'kidlash lozim. Bunda oila, mahalla va ta'lim – tarbiya dargohlaridagi uyg'unlik va izchillik katta o'rin tutadi. Agar biz bilim bilan, bilimni iymon bilan, iymonni e'tiqod bilan bog'lab va ularning barchasini Vatanimiz ravnaqi yo'liga qaratsak, ushbu me'zonlarni o'ziga, o'z faoliyatida shakllantirgan ma'naviyatli shaxslarni tarbiyalay olsakkina fuqarolarning erkinligi va mustaqil tafakkuriga asoslangan jamiyat qura olamiz. Jamiyatning ma'naviy - axloqiy muhiti hamisha axloq qonuniyatlariga asosan me'yorlashtirib boriladi.

Milliy ma'naviy merosimizda shaxs ma'naviyati va axloqi masalasiga doimo yetakchi e'tibor qaratilgan. Axloq ilmi milliy ma'naviyatimiz doirasida turli davrlarda turlicha yo'nalishlarda rivojlantirilgan. Jumladan, islomdan ilgari va ilk Islom davrida ko'proq diniy yo'nalish ustun turgan bo'lsa (islomgacha - "Avesto" kitobi, moniychilarning tavbanomasi - "Xuastuanift", buddaviylik ta'limoti asosidagi "Maytri simit no'm bitig"); Islom davrida – Qur'oni Karim oyatlari va hadisi shariflarga tayanuvchi Imom Buxoriyning "Al-jome as sahih", Abu-Lays as-Samarqandiyning "Tanbeh ul-g'ofiliyn", Imom G'azzoliyning "Mukoshifat ul-qulub" kabi asarlari), keyinchalik adab ilmi doirasida (adib Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari), falsafiy yo'nalishda (Forobiy asarlari, Nasriddin Tusiyning "Axloqi Nosiriy", Jaloliddin Davvoniyning "axloqi Jaloliy" kabi asarlari), tasavvufiy (irfoniy) yo'nalishda (Abdulloh Ansoriy, Najmiddin Kubro, Muhammad Porso, Abdurahmon Jomiy va boshqalarning o'nlab asarlari, Navoiyning "Nasoyim-ul-muhabbat" asari, turli maqomotlar va manobqlar), amaliy axloqqa oid asarlar – (Kaykovusning "Qobusnoma", Voiz Koshifiyning "axloqi Muhsiniy" kabi asarlari), maxsus toifalar axloqiga oid (masalan, Voiz Koshifiyning javonmardlar axloqiga oid "Futuvvatnomayi Sultoniy" asari), axloqiy masalalarga bag'ishlangan badiiy asarlar (nasrda - Sa'diyning "Guliston", Jomiyning "Bahoriston", Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yoxud axloq" kabi asarlari, nazmda - Nizomiyning "Mahzan ul-Asror", Dehlaviyning "Matla'ul-Anvor", Jomiyning "Tuhfat ul-Axrur", "Suhbat-al-Abror", "Xiradnomayi Iskandariy", Navoiyning "Hayrat ul-Abror" asarlari) va boshqalar. Bunday tashqari Abu Bakr ar-Roziyning "Qalb tibbiyoti", Abu Hamid al-G'azzoliyning "Ixyoyi ulum ad-din", "Kimyoyi saodat" Navoiyning "Mahbub ul-qulub" kabi asarlarida diniy, falsafiy, ijtimoiy, irfoniy va axloqiy masalalar o'zaro bog'liqlikda tahlil qilingan.

Binobarin, “ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo‘lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san‘at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me‘morchilik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma‘naviy merosimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo‘lgan xalq dunyoda kamdan kam topiladi”. Shu bois, bugungi voqelikni chuqur anglab olish uchun bugunni o‘zini bevosita o‘rganish yetarli emas. O‘tmishni o‘rganish va tahlil qilish jarayonida biz o‘tmishdan o‘sib chiquvchi bugunning ildizini, o‘z davrimiz va faoliyatimizning mazmunini atroflicha va chuqur anglab olamiz.

O‘zbekistonning kelajakda buyuk davlat bo‘lishi uchun shart-sharoitlar mavjud: buyuk tarix va boy ma‘naviy merosimiz bor. Jahonshumul ahamiyatga molik madaniyatning vorislarimiz, Vatanimizning iqlimi, tabiati, ajoyib yer osti va yer usti boyligimiz behisob, xalqimiz mehnatkash, g‘ayratli va bardoshli, ko‘hna mamlakatimiz zo‘r intellektual salohiyatga, boy aqliy merosga ega. Bu ma‘naviy ne‘matlar davlatimiz, mamlakatimizning tarixiy ildizlari sifatida kelajakda mo‘l-mo‘l ma‘naviy hosil berishiga shakshubha yo‘q. Buni yoshlar qadrlashlari, uni rivojlantirib, doimo boyitib borishlari o‘zlaridan keyingi avlodga qoldirish tuyg‘usi baland bo‘lishi, shunday milliy g‘urur va iftixor ularni yangi-yangi yutuqlarga, ilm-fan sirlarini egallashga da‘vat etadi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdulboqi K. Mentality in the dialogue between cultures and religions //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – T. 24. – C. 146-151.
2. Abdulahadovich X. A., Egamberdiyevna D. S., Tuxliboyevich J. H. Innovative approach to improving the effectiveness of higher education //Journal of Critical Reviews. – 2020. – T. 7. – №. 7. – C. 1074-1076.

UO‘K 37.02

### IS‘HOQXON IBRAT ASARLARIDA PEDAGOGIK QARASHLARNING MILLIY TA‘LIM-TARBIYADAGI AHAMIYATI

*S.V.Xolmatova, katta o‘qituvchi, Namangan chet tillari institute, Namangan*

**Annotatsiya.** *Is‘hoqxon to‘ra Ibrat shoir, tarixnavis, tilshunos va islomshunos sifatida o‘zidan boy meros qoldirgan. Xatning o‘n yetti turida qalam yurgizgan mohir xattot, o‘z nomida «Matbaai Is‘hoqiya»ni tashkil etgan birinchi o‘zbek noshirlaridan edi. U to‘rt tilni, ya‘ni arab, fors, hind-urdu va ingliz tilini mukammal o‘rgandi. Chet ellarda u Sharq va G‘arb xalqlari hayoti, madaniyati va san‘atini taqqoslash, solishtirish imkoniga ega bo‘ldi.*

**Kalit so‘zlar.** *Matbaai, poliglot, shoir, pedagog, publitsist, tilshunos, fidoiy shaxs, fuzalo (fozil kishilar), fazoili insoniyadin, xattot*

**Аннотация.** *Исхак Хан Тора Ибрат оставил богатое наследие как поэт, историк, лингвист и исламовед. Опытный каллиграф, написавший семнадцать видов букв, он был одним из первых узбекских издателей, основавших «Матбаай Исхакия» под своим именем. Он в совершенстве выучил четыре языка, а именно арабский, персидский, индо-урду и английский. За границей он имел возможность сравнивать и противопоставлять жизнь, культуру и искусство восточных и западных народов.*

**Ключевые слова:** *Печатник, полиглот, поэт, педагог, публицист, лингвист, самоотверженный человек, фузало (добродетельные люди), художественный гуманист, каллиграф*

**Abstract.** *Ishak Khan Torah Ibrat left a rich legacy as a poet, historian, linguist and Islamic scholar. An experienced calligrapher who wrote seventeen types of letters, he was one of the first Uzbek publishers to found Matbaai Ishakiya under his own name. He mastered four languages, namely Arabic, Persian, Indo-Urdu and English. Abroad, he had the opportunity to compare and contrast the life, culture and art of Eastern and Western peoples.*

**Keywords:** *Printer, polyglot, poet, teacher, publicist, linguist, selfless person, fuzalo (virtuous people), artistic humanist, calligrapher*

Ajdodlarimiz bebaho merosini ilmiy asosda chuqur o‘rganish doimiy e‘tiborda. Jumladan, Sh. Mirziyoyev 2016-yil 2-noyabr kuni Namangan viloyati saylovchilari bilan uchrashuvda buyuk taraqqiyparvar va ma‘rifatparvar Is‘hoqxon Ibratning xalqimiz ma‘naviy-ma‘rifiy yuksalishi yo‘lidagi beqiyos xizmatlariga ehtirom ramzi sifatida uning nomini abadiylashtirish, u kishiga atab zamonaviy bog‘

yaratish, yodgorlik majmuasi va "Ibrat maktabi"ni tashkil qilish tashabbusini ilgari surdi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 13-apreldagi "Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida atoqli ma'rifatparvar Is'hoqxon Ibrat yodgorlik majmuasini tashkil etish to'g'risida"gi 208-sonli qarori qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 9-iyunda "Is'hoqxon Ibrat nomidagi namangan davlat chet tillari institutini tashkil etish to'g'risida"gi 275-sonli qarori qabul qilindi.

Is'hoqxon to'ra Ibrat shoir va olim, noshir va pedagog, din arbobi, tarjimon va islohotchi sifatida umrini vatan va millat manfaatiga qaratdi. Shu bois uning boy madaniy merosini mamlakatimizda, hatto yaqin va uzoq xorijda ham keng o'rganilmoqda. Is'hoqxon Ibrat – ma'rifatparvar shoir, zabardast tilshunos, tarixshunos olim, ilk o'zbek matbaatchilaridan biri. Uning tilshunoslik, pedagogika va tarjima san'atiga qo'shgan xissasi beqiyos. Is'hoqxon Ibratning "Lug'ati sitta-alsina" asari jadid maktablarida sharq va rus tillarini o'rganishda birdan bir qo'llanma sifatida foydalanib kelindi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, Is'hoqxon Ibrat tilshunoslik fanining murakkab sohasida ancha mukammal "Jome ul-xutut" ("Yozuvlar to'plami") nomli ilmiy asar yaratdi. Bu asarida muallif yozuvlarning eng ibtidoiysi - piktografik yozuvlardan to'so'nggi davr eng mukammal yozuvlarigacha bosib o'tgan taraqqiyot tarixini yoritib berishga harakat qiladi. Is'hoqxon bu asarning yaratilish tarixi, ko'zda tutgan maqsadi, asarning nomlanishi haqida quyidagilarni yozadi: "Bul xatlarni(ng) boqiy va tariq qarori muddao bo'lib, ham millatimizga yagona bir tarix qoldirmoq qasdinda va ham olama bir asar qoldirmoq niyat etub, bu misra mujibi". Darhaqiqat, Is'hoqxon Ibratning tilshunoslik sohasida chuqur ilmga ega ekanligi mazkur asarida ham namoyon bo'ldi. Chunki, asarda piktografik yozuvlardan keyin vujudga kelgan eng qadimiy tovush-harf yozuvlari: finikiya, yahudiy, suriya, arab, yunon, fors, slavyan, sanskrit, hind, lotin, arman, gruzin, uyg'ur va boshqa 40 dan ortiq yozuvlar, ularning kelib chiqishi, taraqqiyoti haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, Ibrat faqat o'z vatanidagi yozuvlar namunalarini o'rganish bilan chegaralanmay, arab mamlakatlaridagi qadimiy yozuv madaniyatini ham o'rganadi. U eramizdan ilgari finikiya xalqlari tomonidan vujudga keltirilgan yozuv yodgorliklarini, Kipr orolidagi g'orlardan topilgan yozuv qoldiqlarini o'z asariga jalb etdi. Shuningdek, Ibrat shoir sifatida ham devon tartib bergan. Ming taassufki, uning "**Devoni Ibrati**" bizgacha yetib kelmagan. O'z davrida el orasida yuksak e'tibor topib, qozilik martabasiga erishgan, uning milliy kutubxon, kitobxonlik ishlarining ilk tashkilotchisi va targ'ibotchisi sifatidagi xizmatlari ham beqiyosdir. U asos solgan "Kutubxonai Is'hoqiya" fondi bu jihatdan ancha boy bo'lib, kitob berish va olish ma'lum tartib-qoida asosida yo'lga qo'yilgan edi.

Ishoqxon Ibrat ijodidagi yetakchi g'oya ilm-ma'rifat, madaniyat va texnika yangiliklarini targ'ib qilish g'oyasidir. Ibrat ma'rifatparvarligining tub mohiyati shundaki, uning ilm-ma'rifatga chaqiruvchi she'rlarida inson taqdiri birinchi o'rinda turdi. U xalqning iqtisodiy-madaniy hayotiga xizmat qiluvchi, uning mushkulini yengillashtiruvchi, uzog'ini yaqin qiluvchi ilm-fanni, texnikani targ'ib etdi. Shu nuqtai nazardan, uning «Tarixi chopxona», «Madaniyat haqida masnaviy», «Gazeta xususi-da», «Turkiston axdig'a xitob», «Tabrik Namangondin», «Qalam», «Tarixi manzumi vagon Ibratdin yodgor», «Muxammasi Ibrat» kabi she'rlari diqqatga sazovor. Shoir bu she'rlarida mamlakatni, xalqni asriy qoloqlikka sudrovchi mutaassiblarni, qadimchilarni keskin fosh etdi. Ibrat mehnatkash xalq boshidagi og'ir hayot, qashshoqlik, mamlakatning qoloqlikda, xalqning nodonlikda qolganining sabablarini aniqlashga, undan qutqarish yo'llarini topishga harakat qildi. Bir necha taraqqiy etgan mamlakatlarda bo'lgan Ibrat xalqni zulmatdan, mamlakatni qoloqliqdan qutqaruvchi birdan-bir yo'l ilm-ma'rifatni egallash deb tushundi.

Ishoqxon to'ra Ibrat ma'rifatparvarligining tub mohiyati shundaki, u har bir voqea-hodisaga o'z xalqi, Vatani manfaatlari nuqtai nazaridan turib munosabatda bo'ldi, baholadi. Kelajak avlodning taraqqiy etgan millatlar qatorida erkin, mustaqil, farovon hayot kechirishini orzu qildi va unga katta umid bog'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jadidchilik harakatining eng oldingi saflarida bo'lgan ulug' adib Is'hoqxon Ibrat nafaqat tarixchi, shoir, tilshunos, noshir va o'qituvchi balki o'z davrining yetuk diniy ilmlar ulomosi, qozisi va eng birinchi galda vatan ravnaqi uchun fidoiylilik bilan kurashib, butun umr intilgan tarixiy shaxsdir. Is'hoqxon chin qalbdan o'z xalqining ilimli, ma'rifatli bo'lishini istadi va bu istagini amalga oshirishda bilimni, kuch-g'ayratini ayamadi. U 1916-yilda yozilgan "Tarixi madaniyat" asarida xabar berishicha, keying 20 yil ichida 14 ilmiy- tarixiy, lingvistik asarlar va 30 yillik nazmiy ijodining majmui bo'lmish "Devoni Ibrat" she'rlar to'plamini yaratdi. Uning tilshunoslikka oid "Lo'g'ati sittati alsina", "Jome' ul-hutut" asarlaridan tashqari tilshunoslikka oid "Tarixi Farg'ona", "Tarixi madaniyat", "Mezon uz-zamon" asarlari bizgacha yetib kelgan.

Shoir XIX asr oxirida mamlakatda boshlangan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni to'g'ri anglagan, odamlarni yuksak ideal sari intilishi, milliy uyg'onishi, o'zligini tanishi, buning uchun fan-texnika sohasi yangiliklari, ilm, ta'lim-tarbiyani samarali tashkil etish, turmushni sog'lom aqida va teran tafakkur asosida qurish lozimligini targ'ib qilgan. Shu bois uning boy madaniy merosi, nafaqat mamlakatimizda, hatto chet ellarda ham puxta tadqiq etilmoqda. Shu sababli uning ma'naviy va axloqiy qarashlari hozirgi yoshlar uchun juda muhim ta'lim jarayonlaridan biri hisoblanadi. Darhaqiqat, Ishoqxon Ibrat Vatan va millat ravnaqi uchun o'z hayoti, ijodi va faoliyati misolida "mingdin bir" odamga nasib qiladigan "nishona" qoldirdi, nomiga mos chinakam ibrat namunasi bo'ldi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vohidova K.A. Ishoqxon Ibrat hayoti va ilmiy merosi hakida // NamDU ilmiy axborotnomasi, 2018. 1-son, -B.206-211.
2. Dolimov U. Ishoqxon Ibrat. Tanlangan asarlari. -T., Ma'naviyat, 2005. - 200 b.
3. Dolimov U. Isoqxon to'ra Ibrat. - T.: Yoshlar nashriyoti uyi, 2022
4. Dolimov U. Isoqxon ibrat. - T.: Sharq, 1994.
5. Ishoqxon Ibrat «JOME' UL-XUTUT»-Namangan Matbaayi Is'hoqiya 1912

УЎК 378.14

### ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШДА ЭЛЕКТРОН ДАСТУРЛАРНИНГ ЎРНИ

*З.Дж.Арипова, т.ф.д.(DSc), доц., Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент*

**Аннотация.** Бу илмий мақолада хорижий тилларни ўқитишида электрон компьютер ва мобил дастурий мажмуаларнинг аҳамияти ҳақида сўз боради. Ҳозирги кунда асосий эътибор ўқиш, ёзиш, тинглаб тушуниш ва гапириш компетенцияларига қаратилган. Бу дастурий мажмуалар хорижий тилларни ўқитишида ўқитувчига ёрдамчи восита сифатида қаралиши мумкинлиги эътироф этилган.

**Калим сўзлар:** хорижий тил, компетенция, ўқиш, ёзиш, тинглаб тушуниш, гапириш, дастурий мажмуа

**Аннотация.** В данной научной статье говорится о важности электронных компьютерных и мобильных программных комплексов при обучении иностранным языкам. Сегодня основное внимание уделяется навыкам чтения, письма, аудирования и разговорной речи. Признано, что данные программные комплексы можно рассматривать как вспомогательный инструмент преподавателя при обучении иностранным языкам.

**Ключевые слова:** иностранный язык, компетентность, чтение, письмо, аудирование, говорение, комплекс программ

**Abstract.** This scientific article talks about the importance of electronic computer and mobile software packages in teaching foreign languages. Today, the main focus is on reading, writing, listening and speaking competencies. It is recognized that these software packages can be considered as an auxiliary tool for the teacher in teaching foreign languages.

**Key words:** foreign language, competence, reading, writing, listening comprehension, speaking, software package

Ҳозирги замон талабидан бири бу – хорижий тилни тезда ўрганиб, шу тилда ижод қилиш, илмий мақолалар ёзиш ва албатта ўз фикрини шу тилда баён қила олишга қаратилган. Шу мақсадда кўпчилик хорижий тилларни ўрганиб, ушбу чет тилни билган ҳолда хорижий халқлар билан мулоқот қилишга эътибор қаратмоқда. Кўпгина хорижий тиллардан таълим берувчилар ҳамда дастурчилар томонидан чет тилларини тезда ўргатишга қаратилган қатор замонавий электрон дарслик, ўқув қўлланмалар, компьютер ва мобил дастурлари ишлаб чиқилмоқда. Ҳар бир ўқув дастурларининг мақсади бир неча хорижий тилни тезда ва мукамал ўргатишга қаратилган.

Компьютер дастурларидан "Talk now"дан бир неча йил давомида араб тилини бошланғич таълим шаклида қўлланилган. Бу дастур орқали хорижий тилни ўрганувчи йигирмадан ортиқ чет тилларини ўрганиши мумкин. Talk now дастури кўпроқ сўз ёдлашга қаратилган. Масалан: ранглар, кундалик эҳтиёжга керакли бўладиган маҳсулот номлари, саломлашиш, хайрлашиш, учрашув, машинани машиналар турар жойига қўйиш каби қатор кундалик ҳаётда ишлатиладиган сўзлар ўрин олган. Бунда талаба дастлаб бу сўзларни тинглаб, уларни ёзилишини кўради. Бу сўзларни қайта такрор эшитиши натижасида ёд олиш имконияти яратилади. Ҳар бир имконият ўйин тарзида берилган бўлиб, агар талаба сўзларни белгилашда хатоликка йўл қўйса, ҳар бир хато сўз учун 5

балл йўқотади. Натижада талаба балл йиғиш учун хато қилмасликка ҳаракат қилади. Бу эса, ўз навбатида талабадан қайта-қайта сўзларни қайтариш ва ёд олиш имконини беради.

Ҳозирги кунда таълим беришнинг бир неча йўналишлари пайдо бўлди. Шулардан масофавий (online) ўқитиш тизими бўлиб, бу тизимда чет тилини таълим олувчи қаердалигини аҳамият йўқ, асосийси интернет ва албатта мобил қурилмага эга бўлиш орқали хорижий тилни ўрганиш қаратилган электрон таълим тури “мобил таълим” (mobile learning – m-learning ) ҳисобланади.

“Мобил таълим” – бу маълум платформага ўрнатилган ва маълум функцияларга эга бўлган планшетлар ва смартфонлар учун ишлаб чиқилган дастурдир. Содда тарзда тушунтириладиган бўлса, у муайян ҳаракатларни амалга оширади ва маълум бир қатор масалаларни ҳал қилади[1]. Мобил таълимнинг асосий афзалликлари орасида портативлик, исталган вақтда ва исталган жойда фойдаланиш имконияти, мослашувчанлик ва ўз вақтида кириш, тезкор алоқа, талабаларни рағбатлантириш ва жалб қилиш, фаол ўрганиш киради[2].

М.А. Курбакова и А.А. Колесникова «Quizlet» дастурини инглиз тили ўқитиладиган олий таълим муассасаларида қўллашни таклиф қилишади. Дастур муаллифлари “инглиз-рус” тилларидаги “сўз + таржима + сўз”нинг маъносини акс эттирувчи “расм” ёки “сўз + унинг инглиз тилидаги изоҳи” + “мос расм” форматларининг комбинациясидан фойдаланган. Талабалар келтирилган луғатни (15 та сўз: 5 та от, сифат ва феъллар) бир нечта вазиятларда: тарқатма материал, ёдлатиш, ёзиш, талаффуз қилиш, тест ва ўйин тарзида машқ қиладилар. Мутахассисликлар билан тил билишнинг турли даражадаги талабалар гуруҳларида ўтказилган тест синовлари натижалари кутилганидан фарқ қилди, чунки илгари ушбу мавзулар бўйича материални ўрганмаган биринчи курс талабалари ҳам анча юқори натижаларга эришдилар, бу эса янги луғатни ёдлашнинг тавсия этилган усули сифатида тест самарадорлигини исботлайди[3]. “Anki”, “Memrise”, “Drops”, “Nemo”, “WordPower”, “Quizlet”, “Барабук” каби дастурий мажмуалар ҳозирги кунда машҳур бўлиб, улар билан сўз ёдлатиш ва грамматикани ўзлаштириш жуда қулайдир. Ўқитувчининг ўзи ушбу мажмуаларни материал билан тўлдирди ва дастур автоматик равишда вазифаларни яратади, “ўқув жараёнини қизиқарли ва самарали қилади ва энг муҳими, дастур тил ўқитувчисига вақтни қисқартиришга, талабалар қисқа вақт ичида ўрганилаётган луғатни эслаб қолишлари ва мустаҳкамлашларига ёрдам беради[4]

С.В. Титова хорижий тилни ўрганишдаги тўрт турдаги тил компетенциялари ўқиш, ёзиш, гапириш, тинглаш кўникмаларини ривожлантириш учун қўлланилиши мумкин бўлган дидактик (ўқув) мобил иловаларни ва ўқув мақсадлари учун мўлжалланмаган инструментал мобил иловаларни кўрсатиб ўтган. Улар биринчи навбатда дастурий марказ ва тижорат ташкилотлари томонидан яратилган (масалан “Free ESL Apps Interactive English” ва бошқалар.); иккинчидан, ўқитувчи томонидан тайёр дастур асосида шаблон бўйича яратилган (масалан, “Quizlet”); учинчидан, муайян операцион тизим учун инструментал мобил иловадан фойдаланган ҳолда ўқитувчи томонидан яратилган (масалан, Moodle)[5]. Албатта, бу иловаларни ҳаммаси тил таълимини ўқитишга кўмак вазифасини ўтайди.

Ҳамма дастурий мажмуалар ҳам ҳамма тил компетенцияларини қамрам олиши мушкул. Шу сабабли қайси дастурий мобил мажмуаларини танлаш маъқул бўлиши борасида С.В. Титова юқори сифатли мобил иловаларни танлаш мезонлари тизимидан фойдаланишни таклиф қилиб, техник, ташкилий ва молиявий, психологик-педагогик ва эргономик мезон гуруҳларини кўрсатиб ўтган[6]. Масалан, “Lingualeo”, “Duolingo”, “Busuu” хизмати тил компетенциясини ривожлантиришга қаратилган аудио ва видео ёзувлар, ёзма матнлар, машқлар, тестлар ва бошқалар бўйича интерактив ўқув топшириқларини ўз ичига олади. “Quizlet” хизматидан шахсий компютерлар ва мобил қурилмаларда фойдаланиш мумкин, у билан танишиш ва уни ёдлаш учун луғат мажмуасини яратишга имкон беради, шунингдек, ўрганилган луғатни ўргатиш, мустаҳкамлаш учун машқларни таклиф қилади.

Дарслар давомида бу дастурлардан кенг фойдаланилади. Лекин талабанинг тўғри таржима қилишига ўргатиш учун ўқув дарсликлари ва қўлланмалардаги машқларни бажартириш ҳам самарали натижа беради.

Араб тилини ўргатишга қаратилган иловалардан “Duolingo”, “Memrise”, “Busuu”, “Lingq”, “Fun easy learn”, “Ibrat academy” каби хорижий тилни ўргатишга қаратилган мобил иловаларнинг ютуқлари кўп, лекин шунга қарамай бир қанча камчиликлари ҳам мавжуд.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдукодиров В. Г. Тил ўрганишда мобил иловалар//Eurasian Journal Of Academic Research. Т. – 2022. №. 6. – Б. 810-812

2. Woodill G. The mobile learning edge: tools and technologies for developing your teams. NY: McGraw Hills. 2011. - P.24.
3. Курбакова М.А., Колесникова А.А. Использование приложения Quizlet в обучении техническому английскому // Педагогическое образование в России. 2019. № 8. С. 103-109.
4. Zagumennikova N.V. Ispol'zovanie mobil'nykh prilozhenii pri obuchenii russkomu iazyku kak inostrannomu [The use of mobile applications in teaching Russian as a foreign language]. Buslaevskie chteniia. Proc. 8th All-Russian Acad. Conf. (Penza, Apr. 20th, 2020). Penza, 2020, pp. 326–329.
5. Титова С.В. Дидактические проблемы интеграции мобильных приложений в учебный процесс // Вестник Томского государственного университета. 2016. Т. 21. Вып. 7-8. –С. 9.
6. Титова С.В. Дидактические проблемы интеграции мобильных приложений в учебный процесс // Вестник Томского государственного университета. 2016. Т. 21. Вып. 7-8. –С. 11

УЎК 37.02

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА РАҚАМЛАШТИРИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ****Б.Т.Атаджанова, ўқитувчи, Фаргона политехника институту, Фаргона**

**Аннотация.** Ушбу мақолада рақамли иқтисодиётда олий таълим тизимининг ҳолати ва ривожланиши, шунингдек, рақамли технологияларнинг ўқитиладиган фанларнинг мазмуни ва уларни тақдим этиши шаклига тубдан таъсири, замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг таълимдаги ўрни таҳлил қилинади.

**Калим сўзлар:** олий таълим, инновацион усуллар, рақамли иқтисодиёт, анъанавий тизим, кредит модуль, таълим, технология, рақамлаштириш.

**Аннотация.** В данной статье анализируется состояние и развитие системы высшего образования в условиях цифровой экономики, а также радикальное влияние цифровых технологий на содержание преподаваемых предметов и форму их изложения, роль современных информационно-коммуникационных технологий в образовании.

**Ключевые слова:** высшее образование, инновационные методы, цифровая экономика, традиционная система, кредитный модуль, образование, технология, цифровизация.

**Abstract.** This article analyzes the state and development of the higher education system in the digital economy, as well as the radical impact of digital technologies on the content of the subjects taught and the form of their presentation, the role of modern information and communication technologies in education.

**Keywords:** higher education, innovation methods, digital economy, traditional system, credit module, education, technology, digitization.

Замонавий, хусусан, олий таълимни кутилган келажакка яқинлаштириш учун таълимда сифат, инновацион усуллар ва замонавий ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги фундаментал, муҳим ютуқларни имкон қадар тезроқ жорий этиш керак. Бундай ўзгаришлар, биринчи навбатда, асосан репродуктив ўқитиш усулларига асосланган анъанавий таълим тизимининг самарасизлиги туфайли зарур бўлиб, ундан фойдаланиб, энди талабанинг эътиборини жалб қилиш, уни қизиқтириш ва рағбатлантириш мумкин эмас. Маълумотларга кўра, умумий кириш, шунингдек, одамлар ва мамлакатлар ўртасида алоқа ва эркин маълумот, фикр ва тажриба алмашиш имконияти таълимнинг барча даражаларида ва турли профилдаги университетларда аниқ ҳаракатлар ва ислоҳотларга оид янги Реал вазиятни белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси президенти Ш.М.Мирзиёев 2020 йил 25 январдаги 2020 йил учун энг муҳим устивор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам мамлакатимизда рақамли иқтисоднинг ривожланиши бўйича қуйидагиларни айтиб ўтди: “Мамлакатимизда илм-фанни янада рағбатлантириш, ёшларимизни чуқур билим, юксак маънавият ва маданият егаси этиб тарбиялаш, рақобатбардош иқтисодиётни шакллантириш борасида бошлаган ишларимизни жадал давом еттириш ва янги, замонавий босқичга кўтариш мақсадида мен юртимизда 2020 йилга “Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили”, деб ном беришни таклиф этаман”[1]. Янги рақамли технологиялар ахборот жамиятининг асоси сифатида қабул қилинади. Ахборот жамияти - бу жамият аъзоларининг аксарияти ахборотни ишлаб чиқариш, сақлаш ва қайта ишлаш билан шуғулланадиган жамият деб таърифланади.

Рақамли иқтисодиётда таълим тизимининг ривожланиши - бу таълим муҳитини, таълим дастурларининг тузилишини, таълим мазмунини, таълим фаолияти натижаларини, ўқитувчининг ролини, жамиятнинг барча аъзолари ва таълим тизимининг барча босқичларини тушуниш ва шакллантиришга янги ҳаёт ёндашувдир.

Ўзбекистон ўзининг асосий стратегик мақсади сифатида демократик қонун устуворлигини ўрнатиш йўлини танлади, унинг асосий вазифаларидан бири ҳар томонлама ривожланган эркин шахсни шакллантиришдир. Ушбу муаммони ҳал қилиш воситаси таълим соҳасида мақсадли давлат сиёсатини амалга оширишдир. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида "ҳар ким таълим олиш ҳуқуқига эга." Шу мақсадда ушбу соҳани такомиллаштириш мақсадида 29 йил 1997 августда Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида" ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури қабул қилинди. Ушбу қонун ҳужжатлари асосида бошланғич мактабларда дарслар янги ўқув дастури ва дарсликлар асосида олиб борилди. Ўрта махсус таълим соҳасида маҳаллий бизнес мактаблари, бошланғич ва ўрта мактаблар учун касб-хунар курслари очилиши, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда янги мутахассисликлар бўйича ўқитиш характерли хусусият бўлди.

Олий таълим соҳасида тест усулининг жорий этилишини таъкидлаш керак; кредит-модулли таълим тизими; вилоят марказларидаги педагогика институтларини университетларга айлантириш, маҳаллий таълим муассасаларига юқори мақом бериш; талабалар ва мутахассисларни турли ташкилотлар ва халқаро фондлар ҳисобидан ўқиш ва тажриба алмашиш учун чет елга юбориш, республикадаги таълим муассасаларига хорижий мутахассисларни жалб қилиш, қайта тайёрлашга қаратилган аниқ ишларни амалга ошириш; иқтисодиёт ва бизнес соҳасидаги мутахассислар ва ўқитувчилар ҳамкорлигини янада мустаҳкамлаш зарур.

Европа Иттифоқининг сиёсий ҳужжатларига кўра, рақамли иқтисодиёт иқтисодиётнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатган янги ахборот технологияларидан кэнг фойдаланиш натижасидир. Аммо, агар биз иқтисодий назария методологиясини қўлласак, унда рақамли иқтисодиётни "ишлаб чиқариш, тарқатиш, алмашиш, истеъмол қилишни оптималлаштириш ва ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида электрон технологиялар, электрон инфратузилма ва хизматлар, катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш ва прогнозлаш технологияларидан фойдаланишда ривожланадиган жамоатчилик билан алоқалар тўплами" деб тушуниш мумкин. давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси " [2.4]. Шу муносабат билан олий таълим нафақат иқтисодий ва саноат соҳаларида, балки ижтимоий соҳада ҳам янги муаммоларга дуч келмоқда, бу йерда таълим жамият томонидан ҳаётнинг янги воқеликларини уйғун равишда ўзлаштиришга ҳисса қўшиши керак.

Шубҳасиз, рақамлаштириш деб аталадиган даврда таълим энди бир хил бўлмайди ва энди биз таълимга янги ахборот технологиялари қандай фаол жорий этилаётганини кўрамиз, бу эса бу жараёнларни бир-бирига боғлиқ қилади. Рақамли келажакнинг биринчи хабарчиларидан бири сифатида электрон курслар деярли барча илғор мамлакатларнинг таълим тизимларига кирди, улар улкан истиқболга ега бўлиши тахмин қилинмоқда. Россия, Швейцария, Германия ва Хитой вакиллари иштирокидаги панелдаги асосий мунозара ўзгарувчан таълим парадигмаси атрофида бўлиб ўтди, "analog" таълим тобора кўпроқ рақамли бўлиб бораётган пайтда, университет синфида ўтириш, ўқитувчи билан мулоқот қилишнинг ҳожати йўқ. дарслик излаш учун кутубхоналарни силаш. Натижада, ўқув жараёни, шубҳасиз, ўзи учун билим сўровини шакллантирадиган ва ўзи учун қулай вақтда ўқув жараёнида иштирок этадиган маълум бир талабага нисбатан янада мослашувчан, "мослаштирилган" бўлади. Аммо шу билан бирга, у шахсий мулоқотни йўқотади, бу кўздан кўз деб аталади. Бошқа томондан, улар янги авлод вакиллари бўлиб, улар "бутунлай бошқача тарзда жойлаштирилган."Минг йиллар давомида ҳар бир янги авлод ўзларининг ота-оналаридан фарқ қилишларига ишонишган ва ўттиз yoshida улар бир хил эканлигини тушунишган. Улар маълумотни аввалгилари қандай қабул қилган бўлса, шундай қабул қила олмайдилар. Масалан, ҳатто энг малакали ўқитувчининг классик соатлик маърузаларини тинглаш. Аммо улар жуда катта миқдордаги маълумотни ҳазм қилишлари мумкин, аммо "парча-парча" ва сўров бўйича.

Шунга кўра, кейинги ўн йил олий таълимда сезиларли ўзгаришлар даври бўлиши керак – рақамли иқтисодиётни ривожлантириш учун янги ўрта синфни шакллантириш ва сунъий интеллект технологияларидан фойдаланиш асосида ўқув жараёнини қайта ташкил этиш лозим. Таълимни рақамлаштиришни ислоҳ қилиш таълим муассасаларини замонавий технологиялар билан жиҳозлашни ўз ичига олади, яъни Интернетга уланиш имкониятига ега компютерлар, таълим ресурсларидан фойдаланиш имкониятини берадиган ахборот тизимлари, замонавий илмий тадқиқотлар ва ишланмалар натижалари, дунёнинг турли тилларидаги электрон илмий кутубхоналар очилиши лозим.



Таълим синфлар, лабораториялар ва кутубхоналардан ташқарига чиқади. Масофадан ўқиётган талабалар сони ортиб бормоқда. Рақамли технологиялар ўқитиладиган фанларнинг мазмуни ва уларни тақдим этиш шаклини тубдан ўзгартирмоқда. Бу нафақат электрон тақдимотлар ёки видеолардан фойдаланиш одатий ҳолга айланган. Электрон маълумотлар базалари, янгиликлар, давом этаётган форумлар, видео трансляциялар, симуляция тизимлари ва электрон симуляторларга тўғридан-тўғри уланиш мумкин. Ўқитувчига билим ўрни сифатида эҳтиёж йўқолади. Рақамли таълимни шакллантириш мавжуд таълим парадигмасига асосланиши, маданият, анъаналарга органик равишда қўшилиши ва менталитетнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиши керак.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <http://uza.uz/ru/politics/poslanie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziyeev-25-01-2020>
2. Ендовицкий Д.А. Высшая школа в цифровой экономике региона // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Проблемы высшего образования, 2019. № 3. С. 5-7.
3. Кашина Е.А. Прогнозирование структуры интегрированного курса информатики: дис. ... канд. пед. наук. Екатеринбург, 2017. 187 с.
4. Клепиков В.Н. Потенциал социокультурной модернизации образования в ракурсе нравственно-этического воспитания детей, подростков и молодежи //2013. № 3. С.39–46.
5. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта) - Рига, НПП «Эксперимент», 1995 - 176 с.

УДК 378:331.586:62

## ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ И ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ

*Б.Т.Атаджанова, преподаватель, Ферганский политехнический институт, Фергана*

**Аннотация.** *Ушбу мақолада ишлаб чиқаришни таълим соҳасига боғлаб ўқитиши ва шу билан бирга олий таълим талабаларига сифатли таълим бериши, янги авлод талабаларини ўқитиши жараёнида янги технологиялардан фойдаланиш зарурлиги ёритилган.*

**Калит сўзлар:** *raqamlashtirish, tadqiqotlar, sifatli ta'lim, multimedia texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, internet.*

**Аннотация.** *В данной статье рассматривается необходимость обучения производству в связи со сферой образования и в то же время обеспечения качественного образования студентам высших учебных заведений, использования новых технологий в процессе подготовки нового поколения студентов.*

**Ключевые слова:** *оцифровка, исследования, качественное образование, мультимедийные технологии, цифровые технологии, интернет.*

**Abstract.** *this article covers the need to teach production in connection with the sphere of education and at the same time provide quality education to higher education students, use new technologies in the process of training a new generation of students.*

**Keywords:** *digitization, research, quality education, multimedia technologies, digital technologies, internet.*

В рамках Дорожной карты стратегии действий “Цифровой Узбекистан – 2030” процессы цифровизации охватывают сферу управления, производства, образования и создание условий для перехода на цифровую экономику. Реализация этих мер становится ещё более осуществимой, потому что в настоящее время в вузы пришло новое поколение студентов, которое согласно теории поколений, студентов не похожи на предыдущие поколения — никогда ранее студенчество не пользовалось такой обширной базой данных, как Интернет. Влияние мировой сети заметно во всех аспектах человеческой жизни, и, разумеется, в вузовской системе образования невозможно игнорировать этот факт. Если высшее учебное заведение своим приоритетом видит высококачественное образование для обучающихся, то при обучении нового поколения студентов необходимо использование новых технологий в образовательном процессе и участия в этом процессе не только педагогов, но и других ученых, таких как психологи, социологи, философы и антропологи. Это особенно важно для технических вузов.

На основе анализа исследований зарубежных и российских учёных, сформирован портрет современного студента, основанный на "теории поколений". В ней представлена подробная характеристика психологических и личностных особенностей студентов "поколения Z" и предлагаются рекомендации для педагогов, которые помогут им адекватно обучать и

взаимодействовать со своими учениками. Знание этих особенностей является неотъемлемой частью эффективного повышения качества образования в вузе.

Давайте рассмотрим ряд характеристик, чем отличается поколение Z от предыдущих поколений. Во-первых, они являются детьми мультимедийных технологий и не представляют своей жизни без постоянного доступа к интернету и использования гаджетов. Во-вторых, они более зависимы от цифровых технологий и получают почти всю необходимую информацию из интернета. Они также привыкли решать задачи с помощью цифровых устройств. В-третьих, они проводят больше времени в виртуальном мире, общаясь с компьютером и участвуя в социальных сетях. Четвертая характеристика - это их прагматичность и реализм, они знают, чего хотят и как это получить. Они также являются опытными потребителями цифровых технологий. Пятая характеристика - привычка к виртуальным развлечениям, которые приоритетны для них, а реальное общение отходит на второй план. И, наконец, представители поколения Z считают себя особенными и уникальными, они стремятся быть независимыми, бросать вызов устоявшимся системам и традициям. В целом, поколение Z является уникальным, зависимым от цифровых технологий, обитающим в виртуальном мире и стремящимся к независимости и уникальности. Это поколение, которое привнесет с собой новые идеи и изменит мир по своему образу и подобию.[2]

В целом, познавательная сфера современного поколения характеризуется быстротой и многогранностью, однако сопровождается проблемами в усидчивости, самостоятельности и запоминании информации. Важно развивать новые стратегии обучения для поддержания интереса и эффективности учебного процесса.

М.Кларин обнаружил, что поколение Z полно энергии и имеет свои особенности и желания. Они стремятся получить ответы на вопросы "зачем?" и хотят понять свою значимость. Они не желают тратить время и стремятся к быстрым и конкретным результатам, здесь и сейчас. Практичность для них важна - они хотят, чтобы все, что они делают, приносило пользу и имело реальное применение. Они мыслят глобально и видят большую картину, интересуются темами, которые касаются всего мира, а не только их собственной жизни. Самостоятельность и возможность делать собственные ошибки - это то, что они стремятся качественно опробовать и научиться на своем опыте. Они хотят наслаждаться живым общением, быть окруженными людьми и общаться без использования технологий. Они стремятся прожить жизнь ярко, не боясь новых вызовов и свободы исключительного выбора. Это уникальное поколение с самобытными желаниями и ценностями.[8]

Представители поколения Z отличаются от предыдущих поколений своим подходом к обучению. Они полностью отказываются от старых методов репродуктивного обучения и приветствуют использование современных высоких технологий и интерактивных методов обучения. Вместо того, чтобы сидеть в аудитории и пассивно слушать лекции, они предпочитают игры, интерактивные задания и мозговой штурм. Важную роль в этом играет изменение функций преподавателя. Он выступает не только в качестве знаниявого эксперта, но также в роли наставника, эмоционального лидера, коммуникатора и навигатора, организующего взаимодействие студентов. Более того, студентам предоставляется возможность работать с материалами курса по своему свободному графику, что способствует развитию их самостоятельности и сохранению интереса и мотивации к обучению. Все эти особенности создают уникальное образовательное пространство, адаптированное под потребности поколения.[6]

Особенности обучения представителей поколения Z заключаются в высокой скорости и эффективности усвоения информации. Они не только способны быстро учиться, но и быстро реагировать на результаты своего обучения. Поэтому важно использовать педагогические методы, направленные на развитие их критического мышления, также можно ввести элементы соревновательной в учебный процесс. Для мотивации и поощрения студентов поколения Z необходимо применять систему немедленных наград. Это может быть как моментальная похвала, так и конкретные физические или виртуальные награды. Кроме того, студентам следует развивать навыки ведения дискуссий и продвижения своих идей. Они должны быть способны выявлять плюсы и минусы в любых решениях и ситуациях. Также важно предоставлять информацию небольшими порциями и использовать видеоматериалы, которые должны быть короткими по времени. Все это поможет представителям поколения Z эффективно учиться и лучше усваивать материал. [3] В своей книге "Поколение и стили обучения" Дж. Коатс дает несколько ценных рекомендаций педагогам. Он подчеркивает важность хорошей структурированности учебного

процесса, чтобы учащиеся имели четкое представление о том, что и когда от них требуется. Также автор рекомендует обеспечивать частую "обратную связь" и эффективно использовать время, разделяя его на промежутки продолжительностью 25-30 минут и меняя вид деятельности. Он также отмечает, что информация, передаваемая ученикам, должна быть сжатой и концентрированной, поскольку новое поколение предпочитает получать ясные и наглядные знания. Важным аспектом является то, чтобы сделать учебный материал ярким и зримым, чтобы учащиеся были заинтересованы и усвоили материал. И наконец, Дж. Коатс подчеркивает, что учителю следует быть мудрым руководителем, а не просто знаниями, а также использовать устную коммуникацию и методики, включающие устный обмен между учащимися.[9]

Современные технологии обучения отличаются своей эффективностью и адаптацией к потребностям цифрового поколения. Вместо традиционного преподавания, новые методы ставят акцент на вовлечение обучаемых в процесс создания контента и прикладной направленности. Одной из ключевых технологий является модульное обучение, которое позволяет студентам самостоятельно выбирать учебные модули и дисциплины в соответствии с их интересами и профессиональными потребностями.

Помимо этого, трендом становятся дебаты и игровые технологии, которые способствуют активному участию студентов в обучении. Интерактивные технологии создают возможности для применения визуализации, аудио и видео материалов, улучшая восприятие и запоминание информации. Кейс-технологии и мастер-классы позволяют студентам развивать практические навыки и применять их в реальных ситуациях. Тренинги помогают получить практический опыт и личностное развитие.

Благодаря блогам преподавателей и студентов, а также групповым чатам для обсуждения учебных материалов, обучающиеся могут обмениваться опытом и сотрудничать, создавая пространство для совместного обучения и развития. Таким образом, использование современных технологий обучения позволяет эффективно и интересно обучать цифровое поколение, активно вовлекая их в учебный процесс и развивая их профессиональные и личностные навыки. Одним из главных условий эффективного образовательного процесса является обеспечение учебных аудиторий современными техническими средствами обучения. В наши дни технологии развиваются стремительными темпами, и чтобы быть в курсе последних инноваций, необходимо обновлять оборудование в учебных помещениях. Это способствует более глубокому и интерактивному усвоению знаний студентами. [4]

Однако не менее важным фактором является повышение педагогической компетентности преподавателей. Для этого необходимо организовывать курсы повышения квалификации, где педагоги смогут обновить свои знания, ознакомиться с новыми методиками обучения и получить необходимые навыки. Кроме того, важно организовывать обмен педагогическим опытом, чтобы преподаватели могли обсудить свои методы работы и узнать новые подходы, которые могли бы использовать в своей практике. Для обеспечения успешной социализации студентов можно использовать институт тьюторства. Тьюторы могут помочь новым студентам адаптироваться к учебному процессу, организовать встречи и мероприятия для общения, а также позаботиться о том, чтобы каждый студент имел опору и поддержку. Кураторы могут стать своего рода "мостом" между преподавателями и студентами, помогая решать проблемы и конфликты, а также осуществлять контроль и поддержку студентов в их учебной и социальной сфере. [5]

Все эти пути решения являются важными составляющими успешной образовательной системы. Обеспечение современных технических средств, повышение педагогической компетентности и использование института тьюторства позволят создать благоприятную и поддерживающую обстановку для развития и успешной социализации студентов.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Барбер М., Донелли К., Ризви С. Накануне схода лавины. Высшее образование и грядущая революция // Вопросы образования. 2013, №3. с. 152-231.
2. Гиренок, Ф. И. (1995) Метафизика пата. М. : Лабиринт.
3. Голубинская А.В. (2016) К вопросу о поколенной модели Хоува-Штрауса // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. № 1. С. 98-101.
4. Зайцева, Н. А. (2015) Теория поколений: мы разные или одинаковые? // Российские регионы: взгляд в будущее. № 2 (2). С. 220–236.
5. Каку, М. (2012) Физика будущего: пер. с англ. М. : Альпина нон-фикшн. 583 с.
6. Клепиков В.Н. Потенциал социокультурной модернизации образования в ракурсе нравственно-этического воспитания детей, подростков и молодежи //2013. № 3. С.39–46.

7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта) - Рига, НПЦ «Эксперимент», 1995 - 176 с.

8. Коатс, Дж. (2011) Поколения и стили обучения : НОК, 2011. Поколение Z: те, кто будет после ., 121 с.

УЎК 37.02

## ТАЛАБА-ЁШЛАРДА СОҒЛОМ ТАФАККУРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЖАРАЁНЛАРИ

*С.О.Атаханова, катта ўқитувчи, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети,  
Тошкент*

**Аннотация.** Ушбу мақолада талаба ёшлар орасида тафаккурни соғлом тарзда шакллантириши жараёнлари муҳокама қилинади. Бугунги кунда соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиши, талаба-ёшларда соғлом маданиятни шакллантиришида асосий масъулияят таълим муассасалари зиммасига юклатилади. Чунки давлат миқёсида умумий манфаатларни кўзлаб қабул қилинган барча давлат ҳужжатлари, фармон ва қарорлар ижросини таъминлаш борасида узлуксиз таълим тизимининг мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим, малака ошириш ва кайта тайёрлаш таълими, мактабдан ташқари таълим бўғинларида мунтазам, узлуксиз, мақсадли иш олиб бориши зарур бўлади.

**Калит сўзлар:** баркамол авлод, жамият, таррақиёт, талаба-ёшлар, инсон, тафаккур, босқич, олий таълим.

**Аннотация.** В данной статье рассматриваются процессы здорового мышления у студентов. Сегодня основная ответственность за воспитание здорового и зрелого поколения, формирование здоровой культуры среди студентов и молодежи возлагается на образовательные учреждения. В целях обеспечения реализации всех государственных документов, постановлений и решений, принятых на национальном уровне в интересах нации, система непрерывного образования включает дошкольное образование, общее среднее образование, среднее специальное образование, профессиональное образование, высшее образование, послевузовское образование, повышение квалификации и переподготовка кадров., необходимо будет проводить регулярную, непрерывную, целенаправленную работу в звеньях внешкольного образования.

**Ключевые слова:** зрелое поколение, общество, развитие, студенческая молодежь, человек, мышление, этап, высшее образование.

**Abstract.** This article discusses the processes of healthy thinking among students. Today, educational institutions bear the main responsibility for bringing up a healthy and competent generation, forming a healthy culture among students. In order to ensure the implementation of all state documents, decrees and decisions adopted at the national level in the interests of the nation, the continuing education system includes pre-school education, general secondary education, secondary special education, vocational education, higher education, post-higher education, professional development and retraining education. , it will be necessary to carry out regular, continuous, purposeful work in extracurricular education links.

**Key words:** mature generation, society, development, students, people, thinking, stage, higher education.

Таълим тизимида талаба-ёшларда соғлом тафаккурни шакллантириш педагогик жараённинг энг муҳим бўғини бўлиб, мақсадли таълимдаги энг сўнгги босқичларидан бири саналади. Олий таълим жараёнида соғлом тафаккурни самарали шакллантириш ва уни мақсадли жараёнга айлантириш учун соғлом тафаккурнинг педагогик мазмунини тўла англаб етиш, унинг шакл, услуб, восита ва услубиятлар моҳиятини тушуниш ва ишлаб чиқиш зарурдир.

Талаба-ёшларда соғлом тафаккурни шакллантиришида унинг педагогик-психологик мазмуни, зарур педагогик тадбирлар ва жараёнлар мажмуи ҳақида сўз кетганда, аввало соғлом тафаккурнинг ҳам психологик категория, ҳам фалсафий категория, ҳам педагогик категория эканлигини назарда тутиш зарур. Чунки соғлом тафаккур уларнинг барчасини ўз мазмунида мужассам этади. Агар соғлом тафаккурнинг фалсафий жиҳатларига махсус тўхталмаган ҳолда, унинг фақат педагогик-психологик жиҳатларига эътибор қаратсак, соғлом тафаккур шаклланишида бир неча ўзига хос босқичлар, ўзига хос жараёнлар мавжудлиги аён бўлади. Мазкур босқичлар хусусияти ва вазибалари шундаки, улар ўзаро боғлиқликда, маълум бир кетма-кетликда, бир бирини мантиқан ва мазмунан тўлдирган ҳолда, умумий даража ва савияни ташкил қилиш учун хизмат қилади. Улар:

а) ўзидан аввалги билим ва малакалар, ижтимоий ҳолат ва тажрибаларни *таҳлил қилиш жараёни*. Бу жараённинг бош хусусияти шундаки, мавжуд тушунча моҳияти (предмет) уни ташкил қилувчи маълум “бирлик”ларга бўлинади, яъни тушунчанинг таркибий қисмлари ажратилади. Шу билан бирга мазкур тушунчанинг, биринчидан, билимлар мажмуи, иккинчидан, алоҳида ҳолда малакалар мажмуи тартиблаштирилади ва аниқланади.

б) мавжуд билим ва малакаларни *синтез қилиш жараёни*. Аввалги жараёнда махсус равишда бирликларга бўлинган тушунчанинг бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолдаги умумлашма характери ойдинлаштирилади ва қурилади. Муҳим бўлган жиҳат шундаки, умумлаштириш жараёнида таркибий қисмларнинг ўзаро алоқадорлиги қонуниятлари аниқланади.

в) *қиёсий таққослаш жараёни*, барча мавжуд билим ва малакаларни қиёсий ўрганиш асосида улардаги ўхшаш ва фарқли бўлган ўзига хос томонлар англанади ва қабул қилинади. Бу жараён тушунчанинг тақрибий қисмлари ичидаги алоқадорликни, ўзаро бир-бирини тўлдирувчи омиллар мазмунини аниқроқ англаб олинishiга ёрдам беради.

г) *классификациялаш жараёни*, соғлом тафаккурга оид барча билим ва малакаларни, унинг таркибий қисмлари ва мазмунини мавжуд хусусиятларни бирлаштириш орқали гуруҳлаштирилади. Гуруҳлаштириш тушунча мазмуни ичидаги мантиқни англашга ёрдам беради. Мазкур босқич, яъни классификациялашда гуруҳлаштириш таркибий қисмлар хусусиятлари асосида амалга оширилади.

д) *умумлаштириш жараёни*, соғлом тафаккурга оид билим ва малакалар улардаги мавжуд энг умумий томонлар ва хусусиятлар асосида гуруҳлаштирилади. Бу жараён тушунча ҳақидаги барча билим ва малакаларни тартиблаштириш имконини беради, тушунча таркибидаги фактлар улар перспективаси ва муҳимлиги асосида рақамланади.

е) *конкретлаштириш жараёни*, соғлом тафаккур тушунчасининг хусусий томонлари унинг умумий томонларидан ажратилади. Яъни, соғлом тафаккур ичидаги ҳар бир тушунчанинг ички хусусий томонларига аниқлик киритилади, кейин эса мана шу хусусий томонлар соғлом тафаккур тушунчасининг умумий талаблари билан муқоёса қилинади ва умумлаштирилади.

д) *абстракциялаш жараёни*, соғлом тафаккурнинг бирор жиҳатини, бошқа жиҳатларини инобатга олмаган ҳолда кучайтириш ва бўрттириб англаш. Яъни, соғлом тафаккур аслида бир неча ўнлаб ўзининг турли қирралари билан замонавийлик касб этади.

Мазкур босқичлар соғлом тафаккур шаклланиши учун ҳар бир инсон у ёки бу даражада ҳамма педагогик-психологик босқичлардан онгли равишда ўтиши лозимлигини кўрсатади. Шу боис, реал ҳаётда кўпчилик ҳолларда одамда у ёки бу предмет ҳақида умумий тасаввур бўлганлиги билан, мана шу одам ўз шахсий турмуш тарзида ҳар доим ҳам соғлом тафаккурга риоя этмаслигини кузатса бўлади. Чунки билиш ва англаш жараёнида, ғоялар, қарашлар ва муносабатни шакллантириш жараёнида агар бирор бир босқич шакллантирилмаса, унинг кейинги босқичлар мазмунига бўлган жуда катта салбий таъсири бўлади, бу шароитда мазмунлар ўртасидаги алоқадорлик бузилади, мазмунан узулиш шароити вужудга келади (расм 5):

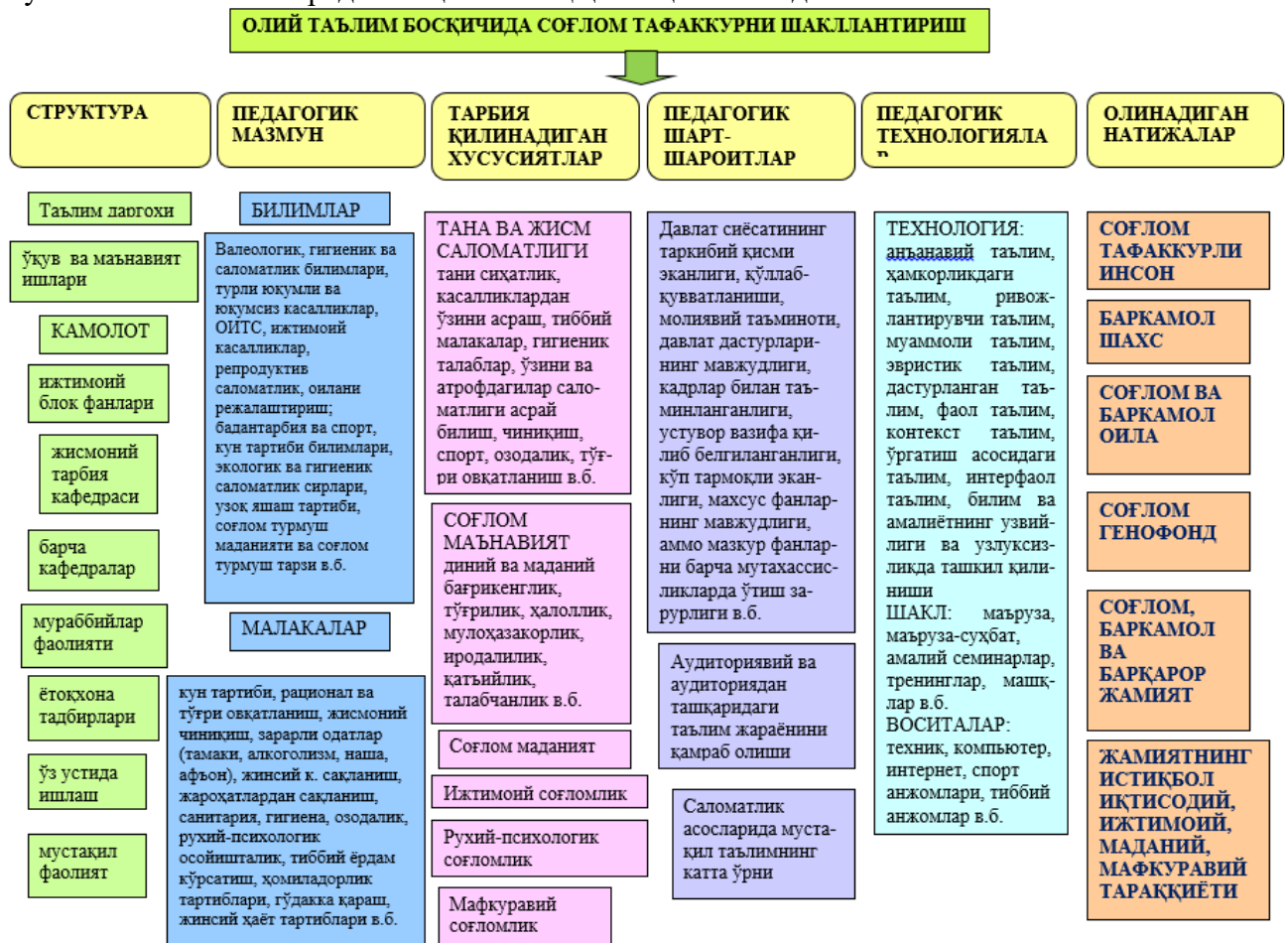
Бизнинг фикримизга кўра, олий таълим тизимида талаба-ёшларда соғлом тафаккурни шакллантиришнинг куйидаги омиллари мавжуд: *иқтисодий, ижтимоий, антропоген, сиёсий, тарихий, педагогик, психологик, миллий-ментал ва интеграциялашган омиллар*.

**Иқтисодий омиллар:** соғлом тафаккурда иқтисодий омилнинг икки бош қирраси мавжуд. Биринчидан, соғлом тафаккурни шакллантириш мақсадли сарфланадиган маълум сарф-ҳаражатларни талаб этади. Иккинчи томондан, соғлом тафаккур бевосита инсон яшаш шароитига боғлиқ ҳолат бўлиб, баъзи ижтимоий касалликлар, масалан анемия, туберкулез, буқоқ кабиларнинг келиб чиқиши оила иқтисодиёти ва унинг устувор тақсимланишига алоқадор бўлади.

**Ижтимоий омиллар:** Инсон жамият ичида яшайди, у ижтимоий ҳодисадир. Шу боис жамиятда мавжуд ижтимоий кадрятлар инсонга ўз таъсирини ўтказади. Мазкур таъсир ҳам ижобий, ҳам салбий бўлиши мумкин. Соғлом тафаккурнинг шаклланишида ҳам жамиятда мавжуд соғломлик ақидаларининг нечоғли ташвиқот қилиниши, омма ҳаётий эҳтиёжига айланганлиги, жамиятда эътиборга лойиқлиги, яъни соғлом тафаккурга бўлган муносабат бош омиллардан бири сифатида баҳоланади.

**Антропоген омиллар:** Бугунги кунда инсон соғлом тафаккури атроф муҳитга нисбатан антропоген омиллар таъсирисиз мавжуд бўла олмайди. Антропоген факторлар инсоннинг атроф муҳитга бўлган анланган ёки анланмаган фаолияти натижасида жуда катта ўзгаришларни юзага келтиради. Бунинг натижасида инсоннинг яшаш шарт-шароитлари ўзгариб боради.

**Сиёсий омиллар:** Соғлом тафаккурнинг шаклланиш жараёни фақат таълим тизими даражасига боғлиқ бўлмай, балки мавжуд сиёсий тузумнинг мазкур долзарб масалага бўлган муносабати ва сиёсий иродасига ҳам боғлиқ ҳолат ҳисобланади.



**Тарихий омиллар:** соғлом тафаккур тарихий воқелик ҳисобланади. Соғлом турмуш тафаккури масалалари барча қадимги цивилизациялар, хусусан Грек-Рим, Қадимги Хитой, Қадимги Ҳинд, Сўғд маданияти, Миср маданияти, шунингдек барча мавжуд асосий диний конфессиялар (христиан, яҳудий, буддизм, ислом) нинг узлуксиз таркибий қисми бўлган.

**Педагогик омиллар:** соғлом тафаккур фақат мақсадли педагогик жараёнда самарали шакллантирилади ва педагогик натижага олиб кела олади.

Шу боис, соғлом тафаккурни омма тафаккурига айлантириш учун мақсадли, босқичма-босқич, изчил, узвий, узлуксиз, давомий, тизимли, педагогик жараён иштирокчилари ва педагогик муҳитнинг ўзаро ҳамкорлиги асосига қурилган яхлит педагогик жараёни ташкиллаштириш тақозо этилади.

**Психологик омиллар:** ҳар бир инсоннинг ўзига хос бетакрор қирралари ва характер белгилари мавжуд бўлади. Инсон психологияси ана шу ўзига хослик ва такрорланмасликни вужудга келтирувчи хусусият ҳисобланади. Инсон психологиясини назарга олмасдан туриб, мазкур инсон соғлом тафаккурини шакллантиришнинг энг долзарб вазифалари ва йўналишларини белгилаб бўлмайди. Шу боис, соғлом турмуш тафаккурини шакллантиришда инсон психологияси омилига ҳам алоҳида эътибор қаратиш муҳим ҳисобланади.

**Миллий-ментал омиллар:** ҳар бир халқ ва ҳар бир миллатнинг миллий қадриятлари ва урф-одатлари, ахлоқ нормалари ва эстетик тафаккури таркибида соғлом турмуш тафаккури ғоялари азалдан мавжуд бўлади. Ўзбеклар миллий қадриятлари таркибида “Соғлом танда соғ ақл”, “Саломатлик бебаҳо неъмат”, “Соғлиқ - олтиндан қиммат” каби ибратли сўзлар азалдан аждодларимиз тафаккурига сингдириб борилган. Демак, халқимиз миллий қадриятлари тизимидаги мавжуд барча саломатлик ва соғлом турмуш тафаккурига оид билим ва малакаларни ҳам тартиблашган ва тизимлашган ҳолда шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

**Интеграциялашган омиллар:** Бугунги кундаги педагогик жараён турли ижтимоий соҳаларнинг интеграциялашувини талаб этмоқда. Педагогик фанлар тизими ва соҳалар кўлами

кундан кун тармоқланиб бормоқда. Соғлом турмуш тафаккури таркибида педагогик илмлардан акмеология, андрагогика, дефектология, дидактика, шунингдек педагогик инновациялар ва интерфаол ўқитиш усулларидан эвристик педагогика, эмпатик педагогика, синектика кабилар ютуқларидан фойдаланмасдан туриб, соғлом тафаккурни самарали шакллантириб бўлмайди.

**Педагогик маҳорат ва дифференцион муносабат масаласи:** соғлом тафаккурни шакллантирувчи бош мутахассислар ўрни ва аҳамияти жуда катта ҳисобланади. Албатта мазкур кўп қирралилик педагогик жараёни бошқарувчи, уни ташкил қилувчи ҳамда ижтимоий фанлар блокада ва маънавий-маърифий тадбирлар таркибида иш олиб боровчи ҳамма иштирокчилардан педагогик маҳорат, унинг соғлом тафаккурга йўналтирилганлиги, қай даражада инновацион педагогик интерфаол усулларнинг қўлланилиши, педагогнинг нутқ ва ахлоқ маданияти, унинг коммуникативлиги, ижодийлиги, ташкилотчилик фаолияти, ўз устида ишлаши, янги ғояларни бера олиши, ўз фаолиятига илмий ёндоша олиши, ўз ҳаётида ҳам соғлом тафаккур ва соғлом турмуш тарзи ва маданиятига риоя этиши каби омилларга боғлиқ бўлади.

#### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. “Таълим тўғрисида”ги қонун. 2020 йил 23 сентябрь.
2. Абдужабборов М.Л. Ўсмирлар орасида олиб бориладиган мафқуравий профилактика ишларининг ижтимоий-педагогик асослари. Пед.ф.н. ...дисс.авт.–Т.: 2007. - 17 б.
3. Мусурмонова О. Маънавий кадрлар ва ёшлар тарбияси. –Т.: Ўқитувчи, 1996. – 192 б.
4. Мусурмонова О., Байбекова З. Ўқувчиларнинг маънавий маданиятларини шакллантириш. –Т.: Фан, 1993. – 113 б.

УДК 37.02

## ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ

*Х.А.Баташева, исследователь*

**Аннотация.** Ушбу мақолада «Z» авлодига тааллуқли замонавий ёшлардан малакали мутахассисларни тайёрлаш муаммоси таҳлил қилинади. Кибермуҳитнинг ёшларга ижобий ва салбий таъсири, «Z» авлоди намоёндаларининг билиш, ҳулқ-атвор ва мотивацион соҳаларидаги ўзига хос хусусиятларига оид илмий тадқиқот натижалари кўрсатилган. Яхлит когнитив жараёнда клип тафаккури улушини камайитириши мақсадида таълим жараёнини оптималлаштириши борасида олимларнинг тавсиялари келтирилган.

**Калим сўзлар:** жамиятнинг рақамлашуви, кибермуҳитнинг таъсири, билиш жараёни, «Z» авлоди, психологик хусусиятлари, клип тафаккури, ёшлар, ўқитиш усуллари, интерактив таълим.

**Аннотация.** В статье анализируется актуальная проблема подготовки квалифицированных специалистов из числа современной молодёжи, принадлежащей к поколению «Z». Рассмотрено позитивное и негативное влияние киберсреды на молодых людей, приводятся данные научных исследований о социально-психологических особенностях познавательной, поведенческой и мотивационной сферах поколения «Z». Продемонстрированы рекомендации учёных об оптимизации образовательного процесса для снижения доли клипового мышления в общем когнитивном процессе.

**Ключевые слова:** цифровизация общества, влияние киберсреды, на когнитивные способности, психологические особенности, поколение «Z», клиповое мышление, стили обучения, молодёжь, интерактивное обучение.

**Abstract.** Actual problem of skilled specialist preparation among modern youth, pertaining to the "Z" generation was analyzed in the article. Positive and negative influence of cyber- environment on young people were considered, scientific studies about social-psychological particularity of cognitive, behavioral and motivational spheres of "Z" generation were given. Recommendations of scientist about educational process optimization for reduction of the clip-thinking share in general cognitive process were demonstrated.

**Keywords:** digitalization of society, cyber environment influence, cognitive abilities, psychological particularities, generation "Z", clip thinking, styles of the education, youth, interactive education.

На современном этапе развития общества проблема профессиональной подготовки квалифицированных кадров составляет неотъемлемую часть социально-экономической политики в большинстве передовых стран мира. Это диктуется объективной необходимостью повышения

эффективности производительности труда, рациональной расстановки кадров, снижения уровня профпатологий.

Сегодня понятие «подготовка специалиста» подразумевает не только формирование определённого объёма знаний, но и развитие у обучаемых навыков активного познания, способности творчески мыслить, применять полученные знания на практике. От современных специалистов зачастую требуется владение знаниями на стыке различных наук, умение самостоятельно пополнять свой багаж знаний, иметь мотивацию на постоянное обучение, овладение новыми навыками. Современное образование направлено на вовлечение обучаемых в процесс самостоятельного выбора траектории обучения, увеличение доли самообразования, научению студентов самостоятельному поиску задач, готовности к решению нестандартных ситуаций.

К сожалению, большинство современных молодых людей безынициативны, уровень их активности в ходе учебного процесса низкий, у многих формируется убеждение, что знания, полученные в образовательном учреждении, не пригодятся в жизни. Результаты научных исследований в психологии, социологии и педагогике за последние 30-35 лет свидетельствуют об изменении в мотивационной и познавательной сфере современной молодёжи под влиянием стремительного развития цифровых технологий.

Развитие общества в течение последних десятилетий приобретает всё более техногенный характер. Наша реальность всё больше и больше напрямую или косвенно зависит от киберсреды, которая проникла фактически во все сферы и занимает ведущее место в жизни современной молодёжи. Интернет технологии, безусловно, облегчают процесс быстрого доступа к огромным массивам данных, многие из которых доступны лишь в электронном виде. Позитивным аспектом является и то, что глобальная сеть предоставляет практически неограниченную возможность самообразования в разных областях. Вместе с тем, существует остро негативная сторона компьютеризации общества, которая вызывает необратимые изменения в мышлении и восприятии реальности. Причиной является повышенная психоэмоциональная возбудимость от впечатлений, полученных в процессе контакта с различными сайтами, социальными сетями, мессенджерами, блогами и т. д. Анализ современных исследований о влиянии киберсреды на современную молодёжь показывает, что на протяжении последнего десятилетия цифровые технологии во многом определяют особенности развития молодых людей что, в свою очередь, оказывает значительное влияние на их взаимодействие с обществом, когнитивные способности, психологическое развитие и мировоззрение [1]. Всё указанное диктует необходимость пересмотра методов обучения современного контингента обучаемых с учётом социально-демографических характеристик и особенностей ведущего типа мышления возрастной группы поколения «Z» - молодых людей, родившихся в период между 1997 и 2012 годами и отличающихся исключительно глубоким знанием цифровых технологий.

Проблема социально-психологических особенностей представителей поколения «Z», влияющих на познавательную, поведенческую, личностную сферы является предметом исследований таких современных учёных, как А.В.Сапа (2014), Е.А.Сорокоумова, В.О.Журинская (2017), Н.В.Азаренок (2009), Дж.Коатс (2011), В.Т.Лисовский (2000), Е.Никонов, Е.Шамис (2017), Д.Пэлфри, Гассер (2011), Т.В.Семеновских (2013).

Согласно приведённым источникам, представители поколения «Z» демонстрируют следующие поведенческие характеристики и особенности:

- они более зависимы от цифровых технологий, чем их родители;
- сосредоточены в основном на краткосрочных целях;
- менее амбициозны, но более индивидуалистичны чем дети из предыдущих поколений;
- более ориентированы на потребление, чем их сверстники, родившиеся на несколько десятилетий раньше;
- не склонны становиться частью определённых устойчивых групп;
- получают информацию преимущественно из Интернета;
- уверены в своих взглядах;
- постоянно рассказывают о своей жизни в Интернет-пространстве;
- часто отдают общению в виртуальном пространстве приоритет перед личной встречей;
- ценят честность и откровенность;



- более открыты, чем предыдущие поколения в своих эмоциональных оценках и предъявлении миру своей жизни;
- их образ мысли отличается фрагментарностью;
- они быстрее развиваются, чем дети этого же возраста 10 - 15 лет назад;
- предпочитают текстовое сообщение разговору;
- стремятся к немедленным результатам;
- большинство из них быстро взрослеют, осознавая себя значительно старше своих лет;
- они больше общаются с компьютерами, чем с родителями и друг с другом;
- лучше разбираются в технике, чем в человеческих эмоциях и в человеческом поведении;
- в общении детей с родителями коммуникативная дистанция увеличивается.

В научном сообществе существуют предположения о типовых личностных особенностях представителей поколения «Z». Одна из них - склонность к аутизации, понимаемой не как вид расстройства, а как способ взаимодействия с миром, проявляющийся в отгораживании в той или иной мере от реальности, что ведёт к некоторой акцентировке интравертированности и индивидуализации образа жизни.

Другая психологическая особенность поколения «Z» - инфантилизация. Она проявляется в пониженной ответственности подростков и в преобладании экстернального локуса контроля (хотя здесь резонно усомниться: только ли поколению «Z» присущи эти особенности или они характерны в целом для подросткового периода). Третья особенность представителей поколения «Z» - восприятие мира как пространства, в котором, как в компьютерной игре, нужно «проходить уровни», а в случае роковой ошибки или неудачи можно начать жизнь заново. Опыт успешного завершения каждого уровня в игре и привычка получать за это призы и бонусы сталкивается с проблемами таких завершений в реальности, что ведёт к высокому уровню личностной тревожности современных подростков.

Названные особенности личности и образа жизни представителей поколения «Z» отражаются в особенностях социализации. Наряду с освоением классического набора социальных ролей (сына/дочери, учащегося, друга, товарища...) появляются и новые критерии социализированности: владение компьютером/смартфоном, интернет-коммуникацией и Интернет-деятельностью [2].

Отдельная тема - особенности познавательной сферы представителей поколения «Z», которая имеет ряд особенностей: современная молодёжь легко ориентируется в потоке информации, быстро анализирует большие объёмы данных, однако обладает слабой концентрацией, высокой переключаемостью и низкой устойчивостью внимания [3].

Изменились и некоторые особенности восприятия. Значительное время, проводимое за компьютером, ведёт к относительной депривации, прежде всего, в отношении запахов и тактильных ощущений. Появляются и новые формы восприятия, такие как «зеппинг»<sup>2</sup>, когда из-за стремительного безостановочного переключения источников информации в сознании человека остаются лишь фрагменты фраз, представлений, образов, историй (что может выполнять функцию защиты организма от информационной перегрузки).

Представители поколения «Z» испытывают потребность в восприятии визуализированной информации, но возросший навык многозадачности (одновременное открытие нескольких вкладок, файлов, выполнение несколько дел) приводит к поверхностности суждений, неразвитости понятийного мышления и снижает способность системно воспринимать информацию, системно мыслить и системно излагать свои мысли [4]. Современная молодёжь становится всё более эрудированной, но всё менее знающей из-за сниженной долговременной памяти. Причинами данного феномена является привычка скачивать готовую информацию из Интернета, в результате которой молодые люди запоминают не саму информацию, а место, где она хранится [5].

Российский медиа социолог А.В.Сапа выражает аналогичные взгляды: «У них по-другому функционирует память, - отмечает учёный, - в первую очередь, запоминается не содержание какого-нибудь источника информации в сети, а место, где эта информация находится, а ещё точнее - «путь», способ, как до неё добраться». На основании выводов по теории поколений А.В.Сапа констатирует, что большинство обучаемых поколения «Z» мотивированно занимаются только тем, что им интересно, и игнорируют при этом всё больше и больше то, в чём они не заинтересованы [6].

<sup>2</sup> англ. zapping, channel zapping - постоянное переключения каналов телевизора

Ещё одной отличительной особенностью нового поколения является «клиповое мышление»<sup>3</sup>, предполагающее переработку информации короткими порциями. Этот феномен связан с такими продуктами современной массовой культуры, как рекламный и музыкальный ролик («клип»), лента теленовостей и пр. Сам по себе формат клипа подразумевает вмещение сжатого объёма информации в короткий видеоряд от нескольких секунд до нескольких минут. Время в клипе фрагментарно, разорванно и отличается от реального времени целым набором особенностей: предельная краткость демонстрации фрагментов, неестественная скорость демонстрируемых событий, нарушение объективной логики повествования, разрыв причинно-следственных связей. Одним из следствий клипового характера мышления является пониженная способность его носителей системно воспринимать информацию, системно мыслить. Клиповое мышление оперирует смыслами фиксированной длины и создаёт трудности для работы с семиотическими, в частности, текстовыми структурами произвольной сложности [7].

В числе положительных черт клипового мышления можно отметить феномен увеличения на один балл IQ молодёжи каждые пять лет, что свидетельствует о необычайно быстрых темпах психологической эволюции: увеличивается категория одарённых молодых людей, способных влиять на других (лидеры), представляющих мир в образах (художественно одарённые) и обладающих двигательным талантом (спортсмены).

Исследователи проблем познавательной активности рассматривая динамику развития познавательной сферы современного обучающегося, определяют клиповое мышление как феномен, который является важным моментом перехода от линейной модели мышления к сетевой. Вместе с тем анализ исследований психологических особенностей представителей поколения «Z» показывает, что плюсы клипового мышления на этом, собственно, заканчиваются, а среди его отрицательных черт можно выделить снижение активности, увеличение эмоционального дискомфорта, недостаточную социальную компетентность, неспособность разрешать простейшие конфликты. При этом прослеживается тревожащая статистика, указывающая на то, что большинство самостоятельных решений имеют явно агрессивный характер [8].

В научном сообществе психологов, социологов, культурологов и педагогов различных стран, в том числе Узбекистана, данная тема вызывает очень много вопросов - насколько достоверны приведённые выше выводы о поколении «Z»? Насколько указанные характеристики распространены среди представителей поколения «Z»? Не являются ли они «вечными свойствами» юного возраста, описанными при помощи новых терминов? Какова роль культуры, ментальности в распространении/усвоении этих особенностей?

Поиск ответов на эти вопросы - ключевой момент будущих исследований.

Тем не менее, наличие особенностей в поведенческой и когнитивной сфере современных молодых людей - это объективный факт, ставящий перед педагогами и психологами задачу по организации эффективного образовательного процесса, который возможен только в случае максимального учёта познавательных и личностных особенностей обучаемых.

По мнению известного американского специалиста в области обучения Дж.Коатс, социально-психологические особенности современного контингента обучаемых могут быть использованы для оптимизации образовательного процесса через выработку нового стиля обучения современной молодёжи, основные черты которого она сформулировала в следующем виде:

- понятное и обоснованное изложение требований к обучаемым, разъяснение прав, обязанностей и правил, связанных с учебным процессом;
- чёткое структурирование учебного процесса;
- использование удобных для восприятия текстов, структура которых соответствует их содержанию, а ключевые пункты визуально выделены;
- обучение навыкам критического мышления, формирование когнитивной привычки обдумывать и тщательно анализировать информацию и только после этого приступать к выполнению работы;
- постепенный переход от небольших текстовых фрагментов к более объёмным, используя технологию развития критического мышления и различные приёмы работы с текстом;

<sup>3</sup> другие термины для этого явления - «клиповое сознание», «клиповое восприятие».

- изложение учебного материала на доступном уровне с учётом имеющихся знаний и уровня развития мышления аудитории, а также в чёткой логической последовательности с иллюстрированием теоретических положений конкретными примерами;
- содействие обучаемым в преодолении фрагментарности и поверхностности мышления через учебную информацию с достаточно высокой избыточностью (принцип минимакса);
- учёт феномена многозадачности поколения «Z» через использование новых образовательных инструментов (например, игр и интерактивных динамических заданий);
- подготовка учебного материала с акцентом не только на актуальность и доступность, но и на динамичность, зрелищность, наглядность, с использованием как традиционных инструментов (доска, маркеры), так и новых средств обучения (проекторов, информационных панелей, флипчартов, стикеров, фасилитационной доски, разнообразного раздаточного материала);
- предоставление обучающимся возможности продемонстрировать свои знания уже на этапе обучения;
- эффективное использование учебного времени: разделение занятия на промежутки, в течение каждого из которых обучаемые один раз меняют вид деятельности, в связи с тем, что представители поколения «Z» не способны удерживать внимание на чём-то одном больше 15-20 минут;
- использование оптимального темпа обучения, экологичного для конкретной учебной группы;
- подведение итогов каждого модуля, сразу после которого осуществляется постановка задач на следующий модуль;
- постоянное обеспечение «обратной связи».

Авторы недавнего исследования поколения «Z» считают, что его представители отличаются «исключительно глубоким знанием технологий, что, в свою очередь, оказывает значительное влияние на их взаимодействие с обществом, когнитивные способности, психологическое развитие и мировоззрение. Поскольку их социо-эмоциональные реакции находятся в стадии формирования, молодые люди более восприимчивы к материалам, вызывающим эмоциональный отклик» [9]. Именно поэтому педагог должен с первого занятия заинтересовать студентов, включить их в интересную дискуссию, предоставить возможность высказывать и отстаивать собственное мнение, продемонстрировать актуальность знаний для возможности аргументировано излагать свою позицию, анализировать, делать выводы.

В условиях, когда модернизация знаний стремительна, а имеющиеся знания быстро устаревают, единственным выходом для получения высокой квалификации и поддержания её на должном профессиональном уровне является применение новых педагогических технологий, формирующих активную роль обучаемого. Педагоги-новаторы указывают, что обучение современной молодёжи целесообразно выстраивать не столько в традиционной лекционно-семинарской форме, сколько в виде интерактивных занятий, ориентированных на оптимальное включение обучающихся в активную многообразную самостоятельную познавательную деятельность, использовать образовательные технологии, обеспечивающие практикоориентированность обучения, позволяющие вовлечение обучаемых в создание контента. Мастер-классы, дебаты, игровые, интерактивные, тренинговые и кейс технологии, а также групповые чаты для обсуждения учебных материалов, блоги преподавателей и студентов, дают возможность эффективно формировать деятельностьную составляющую профессионального мышления, развивая при этом ценностно-смысловое отношение к знаниям.

Интерактивные технологии принято рассматривать как самую современную форму активных методов. Интерактивное обучение - это, прежде всего, диалоговое обучение, которое учит общению, в ходе которого создаются комфортные условия в образовательном процессе, позволяющие осуществлять взаимодействие учителя и обучающегося, обеспечивать совместное выполнение обучающимися работы, обучать критически мыслить, переводить познавательную деятельность на более высокую форму сотрудничества.

Необходимо отдельно подчеркнуть, что следование интерактивным стратегиям обучения требует создания образовательной среды, основу которой составляют субъект-субъектные отношения, что исключает доминирование какого-либо участника учебного процесса, в том числе преподавателя. В такой ситуации слушатель становится субъектом взаимодействия, активно

участвует в процессе обучения, следуя своим индивидуальным маршрутом, разрешая свои образовательные запросы. В итоге это стимулирует активность личности и предоставляет ей свободу действий при освоении информации в той или иной области знаний, обеспечивает развитие потенциальных способностей обучающихся.

Анализ технологии интерактивного обучения позволяет выделить следующий практико-ориентированный комплекс психолого-педагогических инструментов:

- дискуссионные (постановка проблемы, диалог, групповая дискуссия, всестороннее обоснование своего мнения, case-study - разбор ситуаций из практики и др.);
- технологии творчества (различные формы индивидуальной и коллективной творческой деятельности);
- игровые технологии (дидактические и творческие игры, в том числе деловые (управленческие) игры, ролевые игры, организационно-деятельностные игры), позволяющие осуществить моделирование профессиональных ситуаций, совместное решение поставленных проблем;
- тренинговые (коммуникативные тренинги, тренинги сензитивности, тренинги креативности и др.), включающие в себя как дискуссионные, так и игровые методы обучения.

Проведённый анализ влияния интерактивных методов обучения на развитие личности указывает, что, хотя данные методы по сравнению с традиционными предъявляют высокий уровень требований к мастерству преподавателя, требуют более детальной подготовки и, зачастую, сложны в применении, но, тем не менее, результат оправдывает все эти затраты. Более того, интерактивные педагогические технологии в системе дополнительного образования являются одним из эффективных средств личностного развития.

В завершении анализа проблематики обучения современных обучаемых как представителей поколения «Z» необходимо подчеркнуть, что грамотно построенный образовательный процесс способен нивелировать негативные черты, присущие данной социальной группе, помочь преодолеть трудности в обучении. Для этого необходима выработка адекватного вызовам современности стиля обучения, который будет содействовать снижению доли клипового мышления в общем когнитивном объёме. Важно сочетать современные интерактивные и традиционные методы обучения таким образом, чтобы традиционные и инновационные методы обучения были в постоянной взаимосвязи и дополняли друг друга.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Минаев В. А., Дворянкин С. В. Обоснование и описание модели динамики информационно-психологических воздействий деструктивного характера в социальных сетях // Безопасность информационных технологий. - 2016. Т. 23. № 3. - с. 40-52; Tapscott D. Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation. - New York: Mc-Graw-Hill Companies, 1999. - 338 p.
2. Лисовский В. Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи России: Учебное пособие. СПб.: СПбГУП, 2000. 508 с.
3. «Цифровое поколение» и педагогические реалии современной России: научно-практическая интернет-конференция с международным участием (Москва, ноябрь-декабрь 2016); под ред. М. Р. Мирошкиной, Е. Б. Евладовой, С. В. Лобынцевой. М.: ФГБНУ «Институт изучения детства, семьи и воспитания РАО», 2017. 273 с.
4. Поляков С.Д., Кривцова Н.С. Поколение Z и практики образования: постановка проблемы // Научный журнал «Поволжский педагогический поиск», 2018, № 3 (25). - с 88-96.
5. Солдатова Г.У, Рассказова Е.И., Нестик Т.А. Цифровое поколение как вызов образованию в сетевом столетии. - М.: Смысл, 2017. - 375 с.
6. Сапа А. В. Поколение Z - поколение эпохи ФГОС // Педагогическая мастерская - 2015. - № 7. - с.2-9.
7. Азаренок Н. В. Клиповое сознание и его влияние на психологию человека в современном мире. // Психология человека в современном мире. Том 5. Личность и группа в условиях социальных изменений (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С.Л. Рубинштейна, 15-16 октября 2009 г.). М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. С.110 – 112.
8. Рахимов А.А. Социально-психологический потенциал взаимодействия с молодежью в системе образования через теорию поколений. - М.: Издательство Академии наук РТ, 2017.
9. Bafta R.C., Vest N., Chan W.Y., Fanlo A. Defining and Understanding the Next Generation of Salafi-Jihadists // RAND Corporation, 2020. - p. 58-66.

**ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ОНГИГА  
ТАЪСИРИ**

*С.Дехқонова, ўқитувчи, Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган*

**Аннотация.** XXI аср ахборот асрида информацион технологиялар аллақачон ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланди. Ушбу мақолада замонавий ахборот воситаларининг ёшлар ижтимоий онгига таъсири ёритилган.

**Калим сўзлар:** замонавий ахборот воситалари, ахборот хуружи, ёшлар, ижтимоий онг, тараққиёт, жамият.

**Аннотация.** В информационную эпоху XXI века информационные технологии уже стали неотъемлемой частью нашей жизни. В данной статье рассматривается влияние современных средств массовой информации на общественное сознание молодежи.

**Ключевые слова:** современные СМИ, информационная атака, молодежь, общественное сознание, развитие, общество.

**Abstract.** In the information age of the XXI century, Informational Technologies have already become an integral part of our life. This article covers the impact of modern news media on youth social consciousness.

**Keywords:** modern media, information attack, youth, social consciousness, Development, Society.

Ҳаётимизнинг ҳар қадамида ишда, дўконларда, интернет кафеларда, ҳатто ҳар бир оилада компьютерга дуч келамиз. Замона тараққиётини қарангки, ота-боболаримиз компьютерни орзу қилган пайтлар ортда қолиб, бугун компьютерни сотиб олиш, телевизор сотиб олишдек, оддий буюмга айланиб қолди. Компютер ёрдамида хусусан, Интернет орқали жуда кўп ишларни амалга ошириш мумкин. Интернет тизими маҳаллий (локал) компьютер тармоқларини бирлаштирувчи ахборот тизими бўлиб, ўзининг алоҳида ахборот майдонига эга бўлган виртуал тўпладан ташкил топади. Интернет тармоғи, унга уланган барча компьютерларнинг ўзаро маълумотлар алмашиш имкониятини яратиб беради. Ўзбекистон Интернет тармоғига 1996 йилда уланган ва бугунги кунда юртимизда интернетдан фойдаланувчилар сони кундан кунга ошмоқда. Интернет– жуда арзон ва қулай ахборот манбаи. Мобилалоқа воситалари орқали ҳам тармоққа ортиқча қийинчиликсиз уланиш мумкин.

Интернетнинг ижобий тарафлари жуда кўп, у орқали бир неча сонияларда истаган маълумотимизни топишимиз, чет элдаги оила аъзоларимиз, дўстларимиз билан тез-тез мулоқотда бўлиб туришимиз мумкин, бу ҳам вақтни, ҳам пулни тежайди. Аммо унутмаслик лозимки, бугунги кунда интернет тармоғи орқали салбий информацион таъсир ўтказиш каби илгари кузатилмаган виртуал хавф-хатарлар авж олаётгани ҳам ҳеч кимга сир эмас. Маълумки, Интернетдан асосан ёшлар фойдаланишади. Коммуникация воситалари тадқиқоти ассоциацияси (Association for the Research of Communication Media) олган натижаларга кўра, ўсмирлар катта ёшлиларни 2004 йилдаёқ Интернетдан фойдаланиш бўйича ортда қолдирган.

Маълумотларга қараганда, интернет фойдаланувчиларининг 10%дан ортиғи интернетпарастлик касаллигига чалинмоқда. Олимлар интернетпарастликни кашандалик, гиёҳвандлик ва алкоголизм каби девиант хулқ-атвор каби иллатлар билан ёнма-ён кўйишмоқда. Интернетпарастлик–глобал тармоққа уланишга ошиқиш ва ундан чиқиб кета олмаслик ҳодисасидир. Гувоҳи бўлаётганимиздек, Интернет кафелар доимо ёшлар билан гавжум, улар ё ўйин ўйнаш билан, ёки турли“odnoklassniki.ru”, “facebook.com”, “twitter.com”, “vkontakte.ru”, “instagram” каби ижтимоий тармоқларда “сайр қилиш” билан банд, шунингдек, баъзи ёшларни кўлидан телефон тушмайди, уларнинг аксарияти ҳам шу ишлар билан машғул. Бугунги замонавий ёшлар интернет деганда ҳар хил ижтимоий тармоқларда мулоқот қилиш, мусиқа, кинофилмлар ҳамда турли хил кўнгилочар ўйинлар ўйнаб, бўш вақтни “мазмунли” ўтказишни тушунади. Афсуски бу каби ҳолатлар турли салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Белоруссиялик мутахассис Евгений Морозовнинг «Тармоқ уйдирмаси» («The Net Delusion») номли китобида айтилишича, ижтимоий тармоқлар беғам ва эринчоқ одамлар авлодини тарбияламоқда. Шу жумладан, «Дэйли Мэйл» («The Daily Mail») нашрида чоп этилган Оксфорд университети профессори Сюзан Гринфилднинг мақоласида инсон руҳиятидаги салбий ўзгаришлар ижтимоий тармоқлар билан ҳам боғлиқ экани таъкидланади. Аниқланишича, ўта оддий виртуал мулоқотлар инсонда руҳий оғишларни вужудга

келтираркан. Яъни одам ижтимоий муҳитнинг ўзгарувчан шароитларига мослашолмайдиган бўлиб қолади. Шунингдек, келажакка ишончнинг йўқолиши, ўзига нисбатан ноҳолис баҳо бериш, тушкунлик, тажовузкор хатти-ҳаракатлар, мурасасиз фикрлар, ижтимоий фаолликнинг сусайиши каби ҳолатлар кўзга ташланади. Австриялик шифокор Мубарак Али Раҳматулла Қатор тадқиқотлардан сўнг, қуйидаги хулосага келган: "Интернет болалар онгига салбий таъсир кўрсатади. Гап шундаки, аксарият ёшлар виртуал оламни ҳақиқий деб ўйлайдилар ва реал ҳаётга кўникишга мослашишга қийнала бошлайдилар". Шифокор ўз хулосасида, Интернетдан назоратсиз фойдаланган ўсмирларда жинсий ривожланиш ҳам нотўғри кечилишига алоҳида урғу берган. Виртуал оламнинг салбий оқибатлари тўғрисида бу каби кўплаб мисолларни келтиришимиз мумкин. Аммо бугунги кунда унинг салбий оқибатларини тадқиқ қилиш эмас, балки, унинг салбий оқибатларини келтириб чиқараётган омилларни аниқлаш ва унга қарши курашиш ва бартараф қилиш усул ва воситаларини топиш, ижобий тарафларини ўрганиш ва интернетдан тўғри фойдаланиш маданиятини амалиётга тадбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жозки, "Бугунги кунда ёшларимиз нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио–телевидение, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмақда. Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талабига ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди". Ҳаттоки, 2011 йил БМТ томонидан интернетни қайсидир давлатда тақиқлаш инсон ҳуқуқларини бузилиши эканлиги таъкидлаб ўтилди. Бундан кўриниб турибдики, интернетдан фойдаланиш ҳар бир инсоннинг шахсий ҳуқуқи ҳисобланади.

Интернетнинг салбий ахборий-руҳий таъсирлардан ҳимояланишнинг асосий воситаларидан бири аҳолининг турли қатламлари, айниқса ёшлар онгида барқарор ҳимоя иммунитетини, мустаҳкам шахсий нуқтаи назарни шакллантириш алоҳида аҳамият касб этади. Бинобарин, ўсиб келаётган авлодни шундай тарбиялашимиз керакки, улар ахборот маконига кирганда, фақат жамият ва инсон учун зарур ва фойдали маълумотга эга бўлсин. Бу борада уларни оилада, ўқув муассасаларида уларни мунтазам назорат қилиб бориш лозим, керак бўлса, ёшларда интернетдан тўғри фойдаланиш маданиятини ўргатиш керак. Нафақат ёшларни балки, ота-оналарни ҳам Интернет саводхонлигини ошириш зарур. Чунки, бир неча тадқиқотларда ота-оналарнинг ёшларга нисбатан Интернет борасида саводсизлиги аниқланган.

**Хулоса** қилиб айтганда, Интернет тармоғи орқали кириб келаётган информациялар оқимидан маънавий таҳдидларга қарши курашишда инсон манфаатлари йўлида фойдаланиш ва унинг мақсадларига бўйсундириш имконияти ҳам йўқ эмас. Бундан унумли фойдаланиш инсоннинг ақлий салоҳияти, маънавий олами, иймон-эътиқоди, куч-иродасига боғлиқ. Бугунги глобал шароитда замонавий технологик воситаларнинг таъсир имкониятлари ортиб бораётган бир паллада улардан онгли ва мақсадли равишда, яъни миллий тарбия, маърифат йўлида, ватанпарварлик туйғуларини шакллантиришда оқилона фойдаланишимиз лозим. Шундагина, ёшлар интернетдан фойдали мақсадларда фойдаланади ҳамда элим деб, юртим деб яшовчи асл фарзандлар бўлиб камол топади.

#### **Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:**

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б.114.
2. Dehqonova S., Dilmurodov J. Formation of spiritual education of youth //Экономика и социум. – 2020. – №. 10 (77). – С. 48-51.

**УЎК 37.02**

### **ТЕХНИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ИЖТИМОЙ ФАНЛАРГА ТАЛАБАЛАР ҚИЗИҚИШИНИ ОШИРИШ**

**М.И.Исмоилов, проф., Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган**

**Аннотация.** Ушбу мақолада техника олий таълим муассасаларида талабаларни ижтимоий фанларга қизиқтиришининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз боради.

**Калит сўзлар:** замонавий таълим, ижтимоий фанлар, устоз – шогирд, инновацион ёндашув, педагогик маҳорат.

**Аннотация.** В данной статье пойдет речь об особенностях интереса студентов к общественным наукам в технических вузах.

**Ключевые слова:** современное образование, общественные науки, учитель – ученик, инновационный подход, педагогическое мастерство.

**Abstract.** This article will talk about the peculiarities of interest of students in the Social Sciences in technical higher education institutions.

**Keywords:** modern education, social sciences, teacher – disciple, innovative approach, pedagogical skill.

Глобаллашув шароитида бугунги кураш асосан инсон онги ва тафаккурида намоён бўлмоқда. Хусусан бу ОАВ ёрдамида амалга оширилмоқда. Шундай шароитда ижтимоий фанларни ўрганиш орқали талабаларда Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларини шакллантириш долзарб аҳамиятга эгаю

Олий ўқув юртларида талабаларга ижтимоий-гуманитар фанлардан дарс бериши жараёнида, уларнинг фанларга қизиқишини уйғотадиган услублардан ташқари кундалик учрашувларда, ўтказилаётган тадбирларда, йиғилиш ва анжуманларда, телерадио кўрсатув ва эшиттиришларда, давра суҳбатларда, консультациялар, диалог-семинарларда кўрик танлов ва иқтидорли талабалар билан ишлашда кўплаб турли хил услубий, ҳолатлардан фойдаланилмоқда. Улардан албатта дарс машғулоти жараёнларида ҳам фойдаланиб, талабаларга таълим-тарбия берилса мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки асосий мақсад талабаларга сифатли дарс беришдир.

Инсон ва жамият ҳаётида ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрни, уларни таълим тизимида ўқитишнинг назарий ва услубий масалалари барча даврларда дунё олимларининг эътиборида бўлиб, бу борада ўзига хос илмий қараш, назария ва таълимотлар яратилган. Ушбу услубий ҳолатларнинг айримларига тўхталиб ўтамиз. Улардан қуйидаги услубий турлари, яъни «Танқидий фикрлаш», «Дебатли услуб», «Кичик гуруҳларда ишлаш услуби», «Ўз ўрнигни топ» услуби, «Ақлий ҳужум» ёки «Машварат» услуби, «Ажурли арро» («Французча – бир ёқдан, иккинчи ёққа ўтиши») услуби, «Мунозара» услуби ва бошқа турдаги услублар кейинги вақтларда таълим-тарбия тизимида қўлланилмоқда.

Жумладан, «Мунозара», яъни дарс жараёнларини ёки бошқа суҳбат, давра суҳбатлари, учрашувларни, бирон-бир муҳим муаммо ва масалаларни объектив ҳал этишда мунозарали методдан фойдаланишдир. Ушбу мунозара услубини ўтказишда қуйидаги ташкилий соҳаларга жиддий эътибор бериш талаб этилади, чунки ушбу услубда бошқа бир қатор методлар, яъни «Ақлий ҳужум», кичик гуруҳга ўхшаш гуруҳлар тузилиб, топшириқлар бериш услублари параллел тарзда қўлланилади. Жумладан, машғулоти олиб борувчи ўқитувчи мунозарани бошлашдан олдин мавзу танланиб иштирокчиларга эълон қилади, кейин ўқитувчи ёки ташкилотчи мунозаранинг «ақлий ҳужум» ёки «машварат» шаклида талабаларга ёки иштирокчиларга тартиб, қоидаларини тушунтиради. Сўнг саволлар эълон қилиниб, ғоя тариқасида – «Ким тез жавоб беради?» шаклида қисқа ва тез жавоб бериш таклиф қилинади. Бу ҳолда махсус ҳисоб олиб борувчи «бетараф» шахсдан котиб ҳам қўйиш мумкин ёки ўқитувчи, ташкилотчининг ўзи котиблик вазифасини бажариши мумкин. Муҳокамага ҳамма иштирок этиши шарт. Мунозара кескин тус олганда тартиб, қоида бузилиб «чегарадан» чиқишга йўл қўймаслиги керак. Мавзу муҳокамаси мунозара тарзида охирига етса, ўқитувчи мунозарани тўхтатиб танаффус эълон қилади. Эҳтимол танаффусгача бўлган вақтни «биринчи босқич» деб ҳам аташ мумкин. Танаффусдан кейинги машғулоти эҳтимол «иккинчи босқич» деб атаб, мавзуга доир билдирилган фикр, ғояларни яқун қилиб ўқитувчи, ташкилотчи томонидан билдирилган фикр, ғояларни таҳлил қилиб тўғри жавобларни эълон қилади. Албатта бу услуб «Машварат» ёки «Ақлий ҳужум»га ўхшаб, ўқитувчи, ташкилотчи муаммо мавзуини эълон қилиб, ўзларини мунозарани тинглаб туриб якунида тўғри фикр, ғояни эълон қилиши «Машварат» услубига ҳам ўхшаб кетади.

Гуруҳ аъзолари орасида бу услубнинг самарали жиҳати шундаки «пассив» иштирокчи бўлмайди. Фикрлар, ғоялар тўғри, ёки нотўғриларидан қатъий назар ҳамма иштирокчи «фаол» иштирок этиб, ҳақиқий, тўғри фикр ва ғояни ўқитувчи ёки ташкилотчи эълон қилади ва мунозарали машғулоти якунлайди, иштирокчилар «баҳо»сини-баллини эълон қилади.

Ҳозирги кунда радио ва телевиденияда қўлланилаётган услублардан бири «Объектив мулоқот» услуби бўлиб, дарс машғулоти жараёнида ҳам қўлланилса талабаларни фанларга қизиқишини оширишда энг самарали ва зериктирмайдиган, фаолликни оширадиган услублардан бири деб ҳисоблайман. Бу услубнинг тартиб-қоидаси эса қуйидагича. Бу услубни кўплар «Ўз ўрнигни топ» ҳам дейишади. Яъни мавзунинг мунозарали муҳокамаси давом этаётганда гуруҳ

алоҳида икки гуруҳга бўлиниб олдин нотўғри фикр билдирган талаба ёки иштирокчи, кейин ўз фикрининг нотўғрилигини билиб, тўғри фикр айтган тугуҳга бориб қўшилади. Шу сабабли талаба ёки иштирокчига «ўз ўрнингни топ» - дейилигининг сабаби шунда бўлса керак. Бу услублар бевосита семинар машғулотларида амалга оширилади.

Бу услуб қуйидагича ташкил этилади. Бу услубни ташкил этишда ўқитувчи ёки ташкилотчи (бошқарувчи ҳам дейилади) машғулоти бошланишида, дарснинг кириш қисмида муаммо мавзуси ёки предмет (фаннинг) мавзуидаги режада кўрсатилган саволлар эълон қилиниб, уни тўғри ҳал этиш учун турли хил ёндашувлардан фойдаланишга ижозат берилиши, ҳар бир талаба, тингловчи ёки иштирокчи ўз фикрини айтиши, мунозара ёки мулоқот жараёнида ўз хатосини тузатилиши мумкинлиги ва дарс машғулоти яқинида ўқитувчи, муаммонинг ким ва кимлар (гуруҳлар мавжуд бўлса) томонидан тўғри айтилганлиги ёки ҳеч ким тўғри жавоб топаолмаганлигини ҳам айтишни, тўғри жавобни ўзлари айтишини машғулоти дарс кириш қисмида эълон қилинади ва кейин эса дарс машғулоти «объектив мулоқот» услуби асосида бошланади. Бу услуб телевиденияда «Қилни қирқ ёриб» мавзуида яхши эшиттириш-кўрсатуви олиб борилади.

Ушбу услуб асосида дарс машғулоти қуйидагича амалга оширилади. Жумладан, аудитория доскасига иккита муаммо мавзуга жавоби ёзилган плакат осилади ёки доскага ёзилади. Биринчи ёзувдаги жавобга тўғриси ёзилади, иккинчисига эса нотўғри жавоб ёзилади. Талабаларга ўқитувчи ёки бошловчи томонидан «қайси жавоб тўғри» - деб савол ташлайди, ўз фикрини билдирувчи талабалардан «тўғриси»га ҳам «нотўғриси»га ҳам изоҳ, таҳлил талаб этилади. Шу билан бир қаторда доскада осилган масала-муаммога икки хил (тўғри ва нотўғри) жавоблар бўйича билдирилган фикрларга қарама-қарши (яъни бошқа алоқаси бўлмаган мавзуларга доир) ғоялар ҳам қўйилиши мумкин. Шу билан бу услубнинг ўзига хос яна бир хусусияти борки, бунда дарсни ташкил этиш қоидалари, оппонентларнинг фикр, мулоҳазалари, билдирилган ғояларнинг нақадар тўғри ва нотўғрилиги ҳам муҳокама қилиниб, хулоса чиқарилади. Дарс, машғулоти охирида ўқитувчи ёки ташкилотчи (бошқарувчи) мулоқот натижаларини яқинлаб дарс машғулотининг қанчалик объектив ўтганлигини таъкидлайди, мулоқотга иштирок этиб ўз фикр, мулоҳазаларини билдирганларнинг балл-баҳосини эълон қилади, мавзунинг, жавобларнинг замонавийлиги, долзарблилиги, турмушга, ҳаётга лаҳзаларга боғланганлиги, давлатимиз сиёсатига, халқаро вазиятга ёшларга боғлиқ бўлган фикр, мулоҳазаларига боғланганлиги жараёнлари ҳам машғулоти яқинида қайд этилади.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Исмоилов М. И., Фарходжонова Н. Ф. The Philosophy Analysis Of The Evolution Of Ecological Paradigm //Новые идеи в философии. – 2016. – С. 1-7.
2. Ismoilov M. I. The status of intuitive forecasting in the environmental paradigm evolution //Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology. – 2019. – Т. 1. – №. 6. – С. 214-218.

УДК 334.02

### ИННОВАЦИИ В УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ УЧРЕЖДЕНИЕМ НА БАЗЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Д.С.Косимова, преподаватель, Ташкентский государственный экономический университет, Ташкент*

**Аннотация.** Бутун дунёда янада демократик, хилма-хил ва жамият манфаатларига мос келадиган янги таълим тизимлари учун интенсив изланишлар олиб борилмоқда. Таълим инқирозининг асосий сабаби тарбиявий ишларнинг етарли даражада эмаслигидир. Инқирозни бартараф этиш учун ўқув материални ўрганишида талабалар ва талабаларнинг ақлий меҳнат унумдорлигини кескин ошириш керак. Автоматлаштирилган бошқарув технологияларини жорий этиш таълим муассасаларига бошқарув тизимини соддалаштиришга, тўғри қарорлар қабул қилишга ва рақобатни енгишга ёрдам беради.

**Калит сўзлар:** ахборот технологиялари, рақобат муҳитидаги афзалликлар, стратегик менежмент, менежмент, бошқарув қарорлари, назорат.

**Аннотация.** Во всем мире идет интенсивный поиск новых систем образования, более демократичных, диверсифицированных и результативных с позиции интересов общества. Главной причиной кризиса образования является недостаточная производительность учебного труда. Чтобы преодолеть кризис, необходимо резко увеличить продуктивность умственной работы студентов и учащихся при изучении учебного материала. Внедрение автоматизированных



технологий управления поможет учебным заведениям упростить систему управления, принимать правильные решения и преодолевать конкуренцию.

**Ключевые слова:** информационные технологии, преимущества в конкурентной среде, стратегическое управление, управление, управленческих решений, контроль.

**Abstract.** All over the world there is an intensive search for new education systems that are more democratic, diversified and effective from the standpoint of the interests of society. The main cause of the crisis in education is the insufficient productivity of educational work. To overcome the crisis, it is necessary to sharply increase the productivity of the mental work of students and pupils in the study of educational material. The introduction of automated management technologies will help educational institutions simplify the management system, make the right decisions and overcome competition.

**Key words:** information technologies, advantages in a competitive environment, strategic management, management, management decisions, control.

В наступившем XXI веке, который отмечается бурным развитием информационных технологий, увеличением объема задач различного спектра, руководителям становится все сложнее управлять своей организацией. Типовые организационные структуры, которые были эффективны до 90-х годов XX в., не удовлетворяют нынешним требованиям, диктуемым быстроизменяющимися внешними условиями [6, с. 58–60], поэтому автоматизация принятия стратегических решений является одной из остро актуальных задач.

Образование не может стоять в стороне, и информационные технологии в образовании должны занять подобающее им место, а в условиях смены государственного и социально-экономического устройства страны, ликвидации жесткого управления вузами и развития их самостоятельности решение проблем внедрения информационных технологий в управлении образовательное учреждение приобретает особую актуальность. Внедрение автоматизированных технологий управления приносит образовательное учреждение преимущества: ускоряется процесс принятия решений руководством, улучшается обоснованность решений, так как они принимаются с использованием достоверной и актуальной информации, улучшается контроль реализации принятых решений, в результате чего вуз становится более конкурентоспособным. Как правило, внедрение информационных технологий приводит к улучшению организации бизнес-процессов, которые становятся более систематизированными и эффективными [9]. Таким образом, инновации в управлении образовательным учреждением на базе информационных технологий являются ключевым механизмом, который позволит создать преимущества в конкурентной среде. На сегодняшний день существует большое количество решений, технологий, комплексов программных средств, служащих организации оперативного управления в вузе, кроме того, ведется постоянная обширная работа в данном направлении в образовательное учреждение. Достаточно вспомнить, например, универсальные программные комплексы, разработанные корпорациями «Microsoft» и «ORACLE», если говорить о программном обеспечении. Однако, как показывает анализ, чрезвычайно малое внимание уделяется поддержке стратегического управления образовательное учреждение.

Следует отметить, что под единой информационной средой вуза предлагается понимать основанную на использовании компьютерной техники программно-телекоммуникационную среду, реализующую едиными технологическими средствами и взаимосвязанным содержательным наполнением качественное информационное обеспечение студентов, педагогов, родителей, администрацию вуза и общественность. Или, говоря проще, информационная среда вуза – это совокупность информационной инфраструктуры, корпоративных данных и информационных систем, направленных на автоматизацию задач, стоящих перед вузом [9].

Подобная среда должна включать в себя организационно-методические средства, совокупность технических и программных средств, обеспечивающую оперативный доступ к педагогически значимой информации и создающую возможность для общения педагогов и студентов, актуального как для реализации целей и задач педагогического образования, так и для развития современной педагогической науки.

Корпоративная информационная среда (КИС) вуза должна удовлетворять целому ряду требований [9]: 1. Полнота данных. Для задач управления важно, чтобы данные, необходимые для анализа и принятия решения, в полной мере отражали показатели деятельности по анализируемому бизнес-процессу. Для обеспечения данного свойства информации, в первую очередь, необходимо, чтобы

КИС вуза покрывала все необходимые направления деятельности вуза, во-вторых, данные из разных направлений должны быть связаны между собой. Отсюда вытекает необходимость обеспечения интеграции корпоративных данных. 2. Достоверность. Для того чтобы информация была достоверной, необходимы не только организационные решения по обеспечению ввода данных, но и определенные механизмы на уровне КИС. Корректность данных может быть проверена, во-первых, с помощью специализированных проверок при вводе данных, во-вторых, путем автоматизированных процедур сопоставления данных при формировании отчетов, в-третьих, с помощью пользователей среды, которые получают одни и те же данные в различных приложениях, что повышает вероятность выявления ошибок ввода. Чем больше пользователей, сервисов среды и интенсивность работы, тем выше вероятность выявления ошибок и их устранения. 3. Актуальность. Для обеспечения актуальности данных в КИС необходимы процедуры актуализации, которые могут быть построены только в условиях полной интеграции данных. 4. Непротиворечивость. Непротиворечивость информации обеспечивается некоторым набором правил: первичный ввод данных в КИС осуществляется только в одном приложении; первичные данные могут храниться только на своем первичном сервере, откуда при необходимости они могут реплицироваться в другие приложения. Внесение изменений в эти данные возможно лишь на первичном сервере. Следствием этого правила является необходимость иметь единые справочники для всех приложений КИС. Поскольку создание справочников присутствует во всех проектах КИС, можно выделить эту функциональность в отдельную подсистему создания справочников. Исключением является ввод данных при интеграции ресурсов головного вуза и филиалов [11, с. 38–52]. 5. Безопасность и управление доступом к данным. Поддержка регламентируемого управляемого доступа возможна при наличии в КИС системы регистрации и управления правами доступа ко всем информационным ресурсам вуза. Отсюда следует, что все проекты КИС должны быть каталогизированы, в них должны существовать роли, которые назначаются персоналу и студентам в зависимости от тех обязанностей, которые они имеют в вузе. Комплексное решение проблемы управления доступом к данным и сервисам КИС возможно на основе создания единой системы регистрации и управления доступом для всех проектов КИС. Безопасность работы обеспечивается как на аппаратном уровне [10, с. 67–77], так и на уровне системы управления правами и используемых протоколов. 6. Производительность. Производительность КИС является важным фактором своевременного принятия обоснованных решений. Повышение производительности достигается различными подходами. Например, для получения агрегированных данных может использоваться OLAP технология. Алгоритмы баланса нагрузки, которые могут использоваться в КИС с определенной архитектурой, также позволяют значительно повысить общую производительность среды. Архитектура КИС должна основываться на компонентной модели, которая позволяет распределять компоненты по серверам и с помощью алгоритмов баланса нагрузки переносить работу или данные на менее загруженный сервер. 7. Устойчивость. Под устойчивостью КИС понимается способность восстановления работы приложений и сервисов в заданный временной интервал после сбоя в работе оборудования или программного обеспечения. Устойчивость КИС должна быть обеспечена и на уровне специализированных процедур проверки и восстановления целостности данных.

При этом руководству высшего учебного заведения требуется решить вопрос перспективности внедрения подобной системы, финансовых и временных затрат на подобное. 1. Создание системы принятия стратегических решений является сложно формализуемой задачей, поскольку принятие решений в большой мере лежит в творческой области, что ведет к ряду информационно-технологических проблем, которые решаются с помощью определенного набора операций по формализации процесса принятия решений и создания базы экспертных оценок, позволяющей оценивать эффективность и выбирать наиболее верное стратегическое решение. Разработанные принципы создания автоматизированных систем принятия решений позволяют с высокой долей вероятности генерировать наиболее эффективное решение среди множества вырабатываемых, поэтому представляется, что практическая реализация этих принципов сможет существенно упростить и ускорить принятие стратегических и финансово оправданных решений для руководства высшего учебного заведения. 3. Практическую реализацию интегрированных систем принятия стратегических решений, как представляется, наиболее эффективно создавать с учетом специфики конкретного высшего учебного заведения, используя наработанные общие

алгоритмы экспертной оценки вариантов решений, поскольку этот вариант будет менее затратным, нежели приобретение и адаптация систем, используемых в других учебных заведениях.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аракелян С.М., Духанов А.В. Повышение эффективности распределения финансовых фондов вуза с применением математического моделирования и методов оптимизации / Материалы международной научной конференции «Информационные технологии и телекоммуникации в образовании и науке». Турция, 18–25 мая 2021 г. М.: ЭГРИ, 2021.
2. Атанасян С.Л., Гриншкун В.В. Концептуальные основы формирования информационной образовательной среды педагогического вуза // Материалы международной научной конференции «Информационные технологии и телекоммуникации в образовании и науке». Турция, 18–25 мая 2007 г. М.: ЭГРИ, 2022.
3. Васильев В.Н., Печников А.А., Рузанова Н.С. Новые информационные технологии в управлении вузом // В сб. «Компьютерные технологии в высшем образовании». - М.: Издво МГУ, 2020.
4. Гостев В.М., Михайлов В.Ю., Чугунов В.А. Формирование информационной инфраструктуры университетского округа казанского университета: проблемы и перспективы // Сайт «Информационные технологии в образовании», [http://www.ito.su/2002/III/3/III3\\_1121.html](http://www.ito.su/2002/III/3/III3_1121.html).
5. Духанов А.В., Назарова О.А., Пестов М.А. Создание эффективной структуры организации с помощью решения оптимизационных задач // Сборник тезисов докладов. // Педагогические науки 294 образование и право № 3 • 2018 «Информационные технологии в образовании», 30 сентября – 1 октября 2004 г. // Федеральный образовательный портал «Информационно-коммуникационные технологии в образовании».
6. Ковалевский В.П. Развитие университетского комплекса как фактор повышения инновационного и образовательного потенциала региона // Региональный портал образовательного сообщества Оренбуржья.
7. Крупа Т.В., Гудков П.Г., Хожаева Т.С., Кузора И.В. Технологии фирмы «1С» для системы образования в России / Материалы международной научной конференции «Информационные технологии и телекоммуникации в образовании и науке». Турция, 18–25 мая 2007 г. М.: ЭГРИ, 2019.
8. Косимова, Д. С. Менеджмент назарияси: дарслик. Т.: Тафаккур бустони.
9. Косимова, Д. (2020). Improving Human Resource Management in the Oil and Fat Industry Based on Structural Changes. Архив научных исследований, (18).
10. Косимова, Д. С., & Гульманов, С. Д. (2020). Стратегическая эффективность управления потенциалом регионального агропромышленного комплекса. Региональная экономика: теория и практика, 18(5), 951-965.
11. Sobirovna, K. D., Gafurovich, A. N., Abdugafarovich, S. A., & Hamrakulovich, K. A. (2021). Development of small business and entrepreneurship-a springboard for ensuring macroeconomic stability. Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol, 27(2)
12. Qosimova D.S. O'zbekistonda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish yo'nalishlari. "Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qulay ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish yo'nalishlari" Respublika ilmiy-amaliy anjumani. T. 2022 y.
13. Qosimova D.S. Ko'chimov A. Fundamentals of investment environment in the process of Digital transformation of the economy. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. ISSN (E): 2751-1731 Volume 09, Nov., 2022.
14. Косимова Д.С. Нутфуллоев Т.Г. Взаимодействия системы профессионального образования и бизнес сообщества. Первая региональная конференция «Региональные аспекты устойчивого развития профессионального образования: вызовы и перспективы». 2022 г.

УЎК 37.02

## ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ЁШЛАР ЎРТАСИДА ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР ОЛИБ БОРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ЗАРУРАТИ

*Б.М.Набиев, PhD, Наманган муҳандислик – қурилиш институти, Наманган*

**Аннотация.** Ушбу мақолада глобаллашув шароитида ёшлар ўртасида тарбиявий ишлар олиб боришнинг ижтимоий заруратининг асосий масалалари кўриб чиқилган.

**Калит сўзлар:** глобаллашув, ёшлар, тарбия, ижтимоий зарурат, интернет.

**Аннотация.** В данной статье рассматриваются условия глобализации, основные вопросы социальной потребности в воспитательной работе среди людей.

**Ключевые слова:** глобализация, молодежь, воспитание, социальная необходимость, Интернет.

**Abstract.** This article deals with the conditions of globalization, the main issues of the social need for educational work among people.

**Keywords:** globalization, youth, upbringing, social necessity, Internet.

Тез суръатларда ривожланиб бораётган бугунги давр "глобаллашув даври" деб номланмоқда. Чунки "ҳозирги пайтда ер юзининг қайси чеккасида қандай бир воқеа юз бермасин, одамзот бу ҳақида дунёнинг бошқа чеккасида зудлик билан хабар топиши ҳеч кимга сир эмас"[1].

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб таълим тизимини ислоҳ этишга катта эътибор қаратилганлиги боис бугунги кунга келиб бу борада юксак марраларга эришдик. Бу соҳада

қўлга киритилган ютуқларимиз “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида белгиланган вазифаларни амалиётга тадбиқ этилиши натижаси эканлигини эътироф этишимиз керак. Бу дастурни қабул қилиб, уни ҳаётга татбиқ этишдан мақсад-таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдан иборат эди.

Ўзбекистонда таълим тизими “Таълим тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниши билан ислоҳ этила бошланди. Мазкур қонунга кўра таълим-тарбияда миллий ва умуминсоний қадриятлар, тарихий тажриба, халқимизнинг узоқ йиллар давомидаги илмий ва маданий анъаналари ҳамда жамият ривожининг истиқболлари асос қилиб олинди. Ушбу қонун асосида бугунга қадар республикаимиз бўйича таълим муассасалари янгича асосда ислоҳ этила бошланди. Бу йилларда “Мақтабгача тарбия”, “Умумий ўрта таълим”, “Мақтабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар”, “Ёшлар сиёсатида оид” каби қатор концепциялар ва дастурлар яратилди.

Дарҳақиқат, таълим тизими доимо замон билан ҳамнафас, талабларга мос бўлиши керак. Қонун орқали фуқароларга таълим-тарбия бериш, касб-хунар ўргатишнинг ҳуқуқий асослари белгиланиб, ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқлари таъминланди.

Таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор йўналиш деб эълон қилинди ва таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги; таълимнинг узликсизлиги ва изчиллиги; умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги; ўрта махсус, касб-хунар таълимининг йўналиши; академик лицейда ёки касб-хунар техникумларида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги; таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги; давлат таълими стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги; таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув; билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш; таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштиришдан иборат асосий тамойиллари белгилаб берилди.

Айниқса, бугунги кунда таълим тизими узлуксиз шаклга эга бўлиб, унинг ҳар бир босқичи ҳам мазмунан ҳам моҳиятан бугунги давр талабига мос равишда тараққий этиб бормоқда. Албатта, бу билан таълим соҳасидаги ўзгаришлар яқун топмайди. Зеро, биз бугун глобаллашув даврида яшамокдамиз. Башарият, техника-технология катта тезликда ривожланмоқда. Глобаллашув билан бир қаторда, ахборот ва ғоявий хуружлар шакли ва кўринишлари кўпаймоқда. Шу билан бирга, миллий ўзлик, миллий менталитет ва ўзига хослик жиҳатларини таълим ва тарбиянинг ажралмас таркибия қисми сифатида намоён бўлиши ҳам зарурдир. Чунки, айнан шу омиллар мафкуравий иммунитетнинг айрим жиҳатларини ўзида ифода этади. Давр ёш авлод тарбиясида мазкур жиҳатларнинг барчасини эътиборга олишни тақозо этмоқда. Шундай экан, мамлакатимиздаги таълим тизими кейинги йилларда ҳам доимо замон талабларига мос равишда тараққий этиб боравериши зарур ҳолатдир. Зеро, биз таълим тизимини ривожлантирар эканмиз келажакдаги жамиятимизни энг олий қадриятлар ва халқимиз истаклари йўлида тараққий этишини таъминлаймиз. Қолаверса, дунё тараққиёти ҳам бир жойда тўхтаб қолмайди. Шунинг учун, таълим тизимини доимо ислоҳ этиш, ўқитиш усул ва воситаларини такомиллаштириш, таълим мазмунини бойитиш бугунги куннинг муҳим талабидир. Бу эса ўз ўрнида замонавий педагог-кадрларни тайёрлаш жараёнига ва уларнинг малакасига бўлган талабларни кўчатиришни талаб этади.

Глобаллашув жараёнлари аввало, ахборот майдонида яққол намоён бўлмоқда. Оммавий ахборот воситаларининг танқидий нигоҳидан дунёнинг ҳеч қайси қисми ўзини четга ололмаслигини таъминлаш орқали глобаллашув озодлик ва инсон ҳуқуқлари тамойилларини кенг тарғиб этади.

Глобаллашувнинг мамлакатлар иқтисодий сиёсати ва маънавиятига ўтказиши мумкин бўлган ижобий ва салбий таъсири хусусида Ҳиндистоннинг машҳур давлат арбоби Махатма Гандининг куйидаги сўзлари диққатга сазовор: “Мен уйимнинг дарвоза ва эшикларини доим мустаҳкам беркитиб ўтира олмайман, чунки уйимга тоза ҳаво кириб туриши керак. Шу билан бирга, очилган эшик ва деразаларимдан кираётган ҳаво довул бўлиб уйимни ағдар – тўнтар қилиб ташлаши, ўзимни эса йиқитиб юборишини ҳам истамайман”. Шунинг учун ҳам миллий маънавиятимиз асосида шаклланган миллий истиқлол ғояси жамият тараққиётини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Глобаллашув шароитида ёшлар ўртасида таълим – тарбия ишларини олиб боришда куйидагиларни амалга ошириш кўзланган натижаларга эришишда ижобий аҳамиятга эга:

• маънавий омиллар ва ижтимоий меъёрлар биринчи галда илм – фан тараққиёти, инновацион ва инфорацион омилларни ўз ичига олувчи ижтимоий тузилмаларнинг мавқеини етакчи ўринга олиб чиқиш зарур;

• ОАВдан унумли фойдаланган ҳолда ёшлар онги ва тафаккурида миллий кадрларимиз, анъана ва урф – одатларимиз, миллий ўзлигимиз, миллий маънавиятимизни такомиллаштириш каби тарғибот – ташфиқот ишларини мукамал йўлга қўйиш лозим;

• Миллий интернет порталлари, электрон кутубхона, ахборот ресурс марказлари фаолиятини янада кенгайтириш лозим;

• ёшларни миллий ўзлигимизга садоқат, хурмат руҳида тарбиялашда санъат ва адабиёт имкониятларидан миллий ўзлигимиз, миллий онг, миллий тафаккур салоҳиятини ривожлантиришда фойдаланишимиз керак;

• тўртинчидан, ёшларга оид тарғибот – ташфиқот ишларида турли ихтисос ва йўналишлардаги мутахассислар маърузалари, турли мунозаралар, конференциялар, учрашувларда жонли мулоқот ва амалий ишларга кўпроқ эътибор қаратиб, мавжуд камчиликларни очикроқ муҳокама қилиш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, глобаллашув ҳаётимизнинг деярли барча соҳасига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Қайсидир маънода барча соҳаларнинг ривожланиши ҳам айнан глобаллашув ютуқлари орқали амалга оширилади. Энг муҳими глобаллашув даврида инсоният ўз теран моҳиятини, яъни ўзлигини англашдан узоқлашмаслиги даркор.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.:Маънавият, 2008. -Б.110.
2. Bekzod N. Ideological factors of eliminating threats to national spirituality //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – Т. 10. – №. 9. – С. 707-711.

УДК 37.02

## НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК СИСТЕМООБРАЗУЮЩИЙ ФАКТОР В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ В ВОУ

*Т.Т.Ташкенбаев, доц., Ташкентский государственный транспортный университет, Ташкент*

*Annotatsiya. Maqolada o'rganish nafaqat bilim, ko'nikma va ko'nikmalarning o'sishiga emas, balki talabning shaxsiyatida muhimroq o'zgarishlarga olib keladigan boshqariladigan o'quv va kognitiv faoliyat sifatida tavsiflanadi: intellektning oshishi, shaxsiy xususiyatlarning rivojlanishi. , shaxsiyatni to'liq o'zini o'zi anglash yo'nalishidagi psixologik o'zgarishlar.*

**Kalit so'zlar:** ta'limni axborotlashtirish, rivojlanish, modernizatsiya, innovatsion texnologiyalar

**Аннотация.** *Статья определяет обучение как управляемую учебно-познавательную деятельность, которая приводит не только и не столько к увеличению багажа знаний, умений и навыков, но к более важным изменениям личности обучаемого: повышению интеллекта, воспитанию определенных черт личности, психологическому изменению личности в направлении более полной ее самореализации.*

**Ключевые слова:** информатизации образования, освоение, модернизация, инновационные технологии

**Abstract.** *The article defines learning as a controlled educational and cognitive activity, which leads not only and not so much to an increase in knowledge, skills and abilities, but to more important changes in the student's personality: increased intelligence, development of certain personality traits, psychological change in personality in the direction of more its full self-realization.*

**Key words:** informatization of education, development, modernization, innovative technologies

Основной тенденцией общественного производства в XXI веке является приоритетное развитие наукоемких, высоких технологий, широкое внедрение научных достижений в реальную жизнь, информатизация общества. В течение жизни одного поколения уже в XX веке, а тем более в наступившем, коренным образом изменяется технология производства, образ жизни. Быстроразвивающаяся научно-техническая революция, основанная на процессе глобальной информатизации всех сфер общественной жизни, требует информатизации и сферы образования. В условиях современного Узбекистана главной целью обучения является формирование и развитие коммуникативной культуры студентов, а также обучение практическому овладению языком. Наш народ воспитал великих мыслителей, внесших колоссальный вклад в развитие мировой цивилизации. Мы должны воспитать молодежь достойной наших великих предков, образованными и просвещенными личностями, сказал Президент Шавкат Мирзиёев[1]. Для достижения данной

цели преподавателю необходимо выбирать разнообразные методы обучения, способствующие проявлению активности каждого студента и повышению творческой и познавательной деятельности при обучении языкам.

Преподаватель русского языка как иностранного в настоящее время при организации обучения встречается на своем пути ряд разносторонних задач и проблем, от решения которых зависит эффективность всего образовательного процесса. Эти проблемы касаются не только выбора наиболее успешных методов обучения, а также организации содержания обучения, способов его представления. И все это – на фоне изменяющихся внешних условий: современное состояние языка, тенденции культуры и запросы в отношении результатов обучения. Поэтому современный этап в методике преподавания русского языка в узбекских группах можно охарактеризовать такими словами, как инновация, развитие, движение вперед.

С точки зрения формирования учебной речевой ситуации в методике обучения русскому языку в узбекских группах зарекомендовала себя современная технология – мультимедийное обучение. Современные цифровые технологии позволяют представлять информацию на занятии не только в виде печатного текста, а также как аудио, изображение, видео, анимацию. Согласно теории двойного кодирования Аллана Пайвио, такое представление содержания обучения намного удобнее, так как задействует одновременно несколько видов восприятия у обучающихся, а именно визуальное и вербальное, в результате чего повышается процент усвоения материала[2].

Вопросы создания языковой среды, современные методики обучения, распространение компьютерных технологий направили методистов на создание нового типа средств обучения – электронных учебников с использованием аудио и медиа-материалов. Такой же представляется ситуации и в сфере обучения русскому языку в узбекских группах. Так, например, говорит о том, как должен выглядеть электронный учебник Э.Г. Азимов: «В мультимедийных учебных курсах для изучающих русский язык как иностранный наглядно представляются типовые ситуации общения, имеются упражнения на постановку произношения, письменные задания лексико-грамматического характера, игры со словами; такие курсы включают, как правило, и встроенные справочники по грамматике и фонетике изучаемого языка, а также словарь»[3]. В настоящий момент в области обеспечения образовательного процесса мультимедиа-средствами складывается следующая тенденция: несмотря на большое количество удачных единичных обучающих программ и сервисов, затрагивающих только отдельные аспекты языка и речи, нет цельного электронного комплекса, в котором был бы собран достаточный материал для организации обучения русскому языку.

Также стоит подчеркнуть, что инновационные технологии в обучении русскому языку выдвигают совершенно новые требования к обеспечению учебного процесса. Для эффективного внедрения мультимедиа технологий необходимы 3 основных компонента: техническое обеспечение (компьютер, интерактивная доска, аудиопроигрыватель, проектор, и т.д.), электронные учебно-методические материалы, а также подготовленный преподаватель. Первые два пункта лежат на обеспечении вуза, именно они должны организовать эти требования. А преподаватель должен быть современным, умеющий навык работы с информационными технологиями. Развитие образовательного процесса посредством использования компьютерных технологий диктует и новые требования к самому преподавателю[4]. Это, несомненно, требует дополнительной подготовки преподавателя, однако оптимизирует и делает более результативным процесс обучения.

Однако многие проблемы разработки и применения информационных и компьютерных технологий не решены как в теоретическом, так и в практическом аспектах. Практика использования информационных и компьютерных технологий в профессиональном образовании свидетельствует о наличии противоречий:

- традиционными видами учебно-методического обеспечения и потребностью практики в инновационных формах представления и обработки информационных материалов;
- абсолютизацией структур и форм построения учебно-методических материалов для студентов и потребностью практики в их инновационных структурах с расширенными функциональными и информационными возможностями;
- процессом информатизации образования и отсутствием общего подхода к конструированию новых программных средств обучения, интегрирующих современные педагогические и информационные технологии.

Указанные противоречия привели к формированию комплекса проблем профессионального образования. Из них наиболее актуальны проблемы:

- адекватности двух систем - научных теорий и информационных технологий, предназначенных для их освоения;
- системного анализа профессионального обучения с учетом современных требований философии образования, педагогики, психологии, информатизации учебного процесса к современным информационно-обучающим комплексам;
- построения и модернизации моделей применения информационных и компьютерных технологий в учебном процессе в вузе;
- трансформации традиционных педагогических технологий в компьютерные и информационные формы;
- обоснования методик проектирования информационных и компьютерных технологий, синтезирующих в профессиональном образовании современные педагогические инновации и коммуникационные технологии.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <http://uza.uz/ru/politics/shavkat-mirziyev-my-dolzny-vospitat-molodezh-dostoy-noy-nash-15-07-2017>
2. Величковский Б.М. Когнитивная наука. Основы психологии познания. В 2-х т./Б.М. Величковский. Том 1. М.: Академия, 2006. 448с.
3. Азимов Э.Г. Методика применения компьютерных технологий в обучении русскому языку как иностранному / Э.Г. Азимов // Методика преподавания русского языка как иностранного. Хрестоматия. Екатеринбург: Изд-во Уральского государственного университета им. А. М. Горького, 2008. С. 2-14.
4. Ташкенбаев, Т. (2022). Преимущества и недостатки применения метода «Blended learning»-в обучении русскому языку в технических вузах. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4).

УЎК 303.1

### ТАЪЛИМ ВА СОЦИАЛ НАЗОРАТ

*Б.Т.Тожибаев, доц., Наманган мухандислик технология институти, Наманган*

**Аннотация.** Жамият аъзоларини ижтимоий меъёрларга риоя қилиши вазифасини ижтимоий назорат бажаради. Социал назоратнинг самарали олиб борилиши девиянтликка сабаб бўлувчи омиллар кўламини ва таъсирини камайтиради. Шунинг учун ҳам девиянтлик ва социал назоратни корреляцион нуқталари, бир-бирига боғлиқлиги ёки таъсир жараёнлари жуда муҳимдир.

**Калим сўзлар:** таълим, социал назорат, трансформация, ёш даврлари, интеллектуал ўзгаришлар

**Аннотация.** Социальный контроль – это функция поддержания членов общества в соответствии с социальными нормами. Эффективный социальный контроль уменьшает масштабы и влияние факторов, вызывающих отклонения. Поэтому очень важны точки корреляции, взаимозависимости или влияния процессов девиации и социального контроля.

**Ключевые слова:** образование, социальный контроль, трансформация, возрастные периоды, интеллектуальные изменения.

**Abstract.** Social control is the function of keeping members of society in compliance with social norms. Effective implementation of social control reduces the scope and impact of factors that cause deviance. Therefore, the correlation points, interdependence or influence processes of deviance and social control are very important.

**Key words:** education, social control, transformation, age periods, intellectual changes

Ўзбекистондаги трансформация жараёнлари ёшлардаги ижтимоий, интеллектуал ўзгаришларни ўрганишнинг долзарблиги куйидагиларда намоён бўлади:

- ўсмирлик, ёшлик даврларида ёшлардаги ижтимоий-рухий ва интеллектуал ўзгаришларни жадаллаштириши натижасида ундаги янги мувозанатни назорат қилиш ва баҳолашнинг самарали механизмларнинг зарурияти;

- кейинги йиллардаги ислохотларни жадаллаштириши натижасида ёшлар интеллектуаллиги ва активлигини ҳам ошишига замин яратиб манфаатлар тўқнашувини вужудга келиш эҳтимоллиги;

- кейинги йилларда ёшлар учун ижодий фикрлаш, мустақиллик, ўз-ўзини англаш ва ўзлигини намоён этишга кенг йўл очиб берилаётганлиги натижасида уларни турли плюралистик йўналишлар, масалан, комформ ёки нокомформ хулққа асосланган турмуш тарзини танлаш имконияти пайдо бўлишини ҳам англатади[1].

Жамият тараққиёти давомида янги ижтимоий тартиботлар ва меъёрларни шаклланиши муқаррар жараён. Бу жараёнда янги ўсиб келаётган авлод учун замонга мос ҳуқуқ ва

мажбуриятларга, меъёр ва тартиботларга содиқлик масъулиятни талаб қилади. Ҳар бир замондош замонга хос ва мос эҳтиёж, қадриятлардан келиб чиққан ҳолда ҳаётий мувафақиятларга эришиш учун мослаша боради боради. Маълумки, индивидларнинг бир ёш туркумидан иккинчисига ўтиши одатда ўзига хос расм-русумлар билан нишонланади. Тахминан бир хил ёшдаги тенгдошлараро дўстлик муносабатларини одатда бутун умр давомида сақлаб қолади. Тенгдошлар гуруҳини умумий вазифага, ролларга, мажбуриятларга ёки табиатга эга индивидлар тўплами деб талқин қилсак ҳам бўлади.

Ҳеч қайси жамият социал назоратсиз тартиботларни сақлай олмайди. Ҳаттоки, қисқа муддатли социал гуруҳларда ҳам ўзларининг назорат меъёрлари шакллантирилади[2]. Социал назорат ҳақидаги социологик изланишлар дастлаб XX асрнинг 50-йилларида Тревис Хирши ишлари натижасида пайдо бўлиб, 70-йилларда илмий жамоатчилик орасида тарқалди. Хирши фикрича, девиантликни назорат қилиш усулини ўзгартириш ёки сусайган ижтимоий алоқалар натижасида социал меъёрлардан оғиш юз беради. Девиантологик нуқтаи назардан қараганимизда, Хирши жамият ва инсон ўртасидаги алоқаларни 4 та хусусиятини таъкидлади[3]:

1. Бошқалар билан ҳамкорлик. Инсонлар ҳаракатлари ўзи мансуб анъанавий одамлар ва муассасалар билан боғлиқ бўлади. Баркамоллик, бу ота-онага бўлган ҳурмат, анъанавий тенгдошлик муносабатлари, мактабга ҳурмат ва ўзини такомиллаштириш билан ифодаланиши мумкин.

2. Конформизмга содиқлик. Инсон вақтини ва кучини ўзига мақбул фаолият, таълим, меҳнат ва ўз тириклик манбаига жамиятдаги тартиботларни бузмаган ҳолда сарфлайди.

3. Тизимни яратувчанлик фаолияти мавжуд жамиятда одамларда девиант ҳаракатларга ўрин қолмайди.

4. Ижтимоий меъёр ва тартиботларга ишониш. Конструктивлик устувор жамиятда одамлар қонунларга ҳурмат ва куч ишлатар тизимлар ҳаракатларига позитив қараш шаклланади.

Муайян бир кўринишдаги меъёрлар ва тартиботлар девальвацияга учраши табиий жараён. Умуман олганда, ижтимоий нормативлар девальвацияси ёки динамикаси доимо ўзгаришда, жамият аъзоларини риоя қилиш даражаси гоҳида сусайиши ёки аксинча жараёнлар юз бериши табиий. Бунда ижтимоий меъёрлар билан ижтимоий назорат ўртасида ижтимоий санкциялар туради. Барча ижтимоий меъёрлар нокомформлиликдан ҳимоя қиладиган санкциялар билан бирга мавжуд бўлади. Санкциялар бошқалар томонидан индивид ёки гуруҳ хулқига билдирилган реакция бўлиб, унинг мақсади мазкур ижтимоий меъёрнинг бажарилишини кафолатлашдир[4]. Ижтимоий меъёрлар санкциялар орқали ўз вазифасини бажаради. Таълимдаги санкциялар асосан 4 хил кўринишда намоён бўлади; 1) расмий ижобий санкциялар (фахрий ёрлик); 2) норасмий ижобий санкциялар (мақтов); 3) расмий салбий санкциялар (хайфсан); 4) норасмий салбий санкциялар (танбех). Шу боис ижтимоий санкциялар ижтимоий меъёрларни кўриқловчи асосий восита бўлиб, натижада меъёрлар бир томондан қадриятлар, иккинчи томондан эса санкциялар ёрдамида муҳофаза этилади.

Социал назорат индивидлар ва социал гуруҳларга кўрсатма, йўл-йўриқ, таъқиқ, эътироф этиш, чора ва жазоларни қўллаш орқали таъсир ўтказади. Социал назорат санкциялар, назорат, жамоатчиликнинг қонунларга риоя қилиш малакаси ва лаёқатига таяниб, бундай назорат меъёрларни сақлаш, тартиблаш ва мувофиқлаштириб турувчилик вазифасини ҳам бажаради. Ижтимоий-ҳуқуқий институтлар социал назорат барқарорлигини сақлашни асоси ҳисобланиб, унинг заифлашуви ёки сустлиги аномия, тартибсизлик, зиддиятларни келтириб чиқаради.

Таълим муассасаларида социал назорат ички ва ташқи назорат каби кўринишларига бўлинар экан, ички назорат ижтимоийлашув натижасида у ёки бу даражада таъсирга эга бўлади. 1990 йилларда изланишлар олиб борган Майкл Райян Готфредсон ва Тревис Хиршига кўра, ижтимоийлашув натижасида юзага келган самарали ўз-ўзини назорат девиантликни тўхтатиб қола оладиган энг асосий (генерал) омилдир[5]. Бу ўз-ўзини назорат, яъни бевосита назоратдир. Ўзини ўзи назорат қилиш шахс фикрида салбий жиҳатларни ижобий, ижодий ва конструктив томонга ўзгартириб ҳаётий энергия (куч)ни оширади. Натижада шахс ички кучининг ўсиши амалга ошади. Шунингдек, ўз-ўзини назорат қилиш - хулқ-атвори, ҳаракатлари, ҳиссиётларни бошқариш ва уларни назорат қилишдир.

Ўқувчи-ёшлардаги девиантлик профилактикасининг энг оддий кўринишига комформлиликнинг ижтимоий-руҳий қўллаб-қувватлаш киради. Социал назорат ўқувчи-ёшларни



комформ стандартлар доирасида ушлаб туришда намоён бўлиб, у хавфсизлик туйғусини шакллантиради. Бунда девиантлик ижтимоийлашув ва социал назорат келтириб чиқариши мумкин бўлган босимлар билан узвий боғлиқ. Ижтимоий босимлар айримларда хавотир ва салбий тасаввур, иддаоларни келтириб чиқаради. Ана шундай босимларни салбий таъсирига қарши тура оладиган иммунитет шаклланиши ижтимоийлашув жараёнида ўз-ўзини назорат қилиш муҳим аҳамиятга эга. Девиантликка қарши курашда ички социал назоратни ўрни ҳақида Фредерик Иван Най[3] фикрича, ижтимоийлашув натижасида виждонлилик, адекватлик, яхши ва ёмон, мақбул ва номақбулликни шаклланади. Кейинчалик комформлилик жамият томонидан кўллаб-қувватланаётган жамиятларда оқ-қорани ажратиш каби оддий мулоҳазалардан охират тушунчалари каби мустаҳкам фундаментал аҳамиятга эга ориентация ҳосил бўлади. Динга кенг йўл очилаётган бугунги кунда бундай ҳолат ўқувчи-ёшлардаги девиантлик профилактикасида диний контекст етакчи омиллардан бири ҳисобланади.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Bahromjon Tozhibayev, Saidulla Isokov. Youth Social Deviation in the Process of Reforms in Uzbekistan. Proceedings of the IX International Scientific and Practical Conference "Current Problems of Social and Labour Relations". *Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 646, p.395. 12/2022*
2. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива. – М., 1996.– стр.68.
3. Криминология / Пер. с англ., Под ред. Дж. Ф.Шелли – СПб., 2003.– стр. 438-439.
4. Гидденс Э. Социология: Олий ўқув юртлири учун ўқув кўлланма / Тарж. Н.Мамамов ва А.Бегматов. -Тошкент.: Шарк, 2002. –Б.144.
5. Теории девиантного поведения: учебное пособие /Ю.Ю.Комлев. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: АЛЕФ-ПРЕСС, 2014. – С 153.

УЎК 004

### “ПЕРСПЕКТИВА” ФАНИНИ ЎҚИТИШДА КОМПЬЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯЛАРИДАН Фойдаланиш йўналишлари

*Р.Умирзаков, доц., Миллий рассомчилик ва дизайн институти, Тошкент*

**Аннотация.** Мақолада “Перспектива” фанини ўқитишда ахборот технологияларидан фойдаланиш йўналишлари муҳокама қилинади. Хусусан, ўқув материаллари сифатини ошириш, ўқув жараёнини индивидуаллаштириш, боришини оператив назорат қилиш ва ҳолисона баҳолаш, ўқув жараёнини бошқариш, мустақил билим олиш учун шарт-шароитлар яратиш, масофавий таълимни жорий этишда ахборот технологияларидан фойдаланиш хусусиятлари ўрганилади.

**Калит сўзлар:** Перспектива фани, ахборот технологиялар, рейтинг назорати, ўқув жараёни, ўқув жаарёнини бошқариш

**Аннотация.** В статье рассматриваются области использования информационных технологий в преподавании предмета “Перспектива”. В частности, изучаются особенности применения информационных технологий для повышения качества учебных материалов, индивидуализации учебного процесса, оперативного контроля успеваемости и объективной оценки, управления учебным процессом, создания условий для самостоятельного обучения, внедрения дистанционного обучения.

**Ключевые слова:** Преподавание предмета «Перспектива», информационные технологии, качество учебных материалов, индивидуализация учебного процесса, рейтинговый контроль, оценка обучения, управление учебным процессом.

**Abstract.** In article areas of use of information technology in teaching of a subject "Prospect" are considered. In particular, features of application of information technology for improvement of quality of teaching materials, an individualization of educational process, operative control of progress and an objective estimation, management of educational process, creation of conditions for self-learning, introduction of distance education are studied.

**Keywords:** Teaching of a subject "Prospect", information technology, quality of teaching materials, individualization of educational process, rating control, training estimation, management of educational process.

Ҳозирги кунда иқтисодиёт тармоқларидаги иш шароитларининг ривожланиши мутахассисларга қўйиладиган малакавий талабларни ҳам кескин ўзгартириб юбормоқда. Шунинг учун замон талабига жавоб берадиган мутахассисларни тайёрлашда самарали ўқитиш усулларини жорий қилиш масаласи ўта долзарбдир. Замонавий билимга эга бўлган, юқори малакали, рақобатбардош кадрларни тайёрлашда ахборот технологияларининг ўрни нихоятда муҳимдир.

Ахборот технологияларидан кенг қўламда ўқитиш жараёнида фойдаланиш бутун жаҳонда қўлланадиган ва яхши самара берадиган усуллардан ҳисобланади.

“Перспектива” фани бўлажак дизайнер, рассом ёки графика мутахассисларини тайёрлашда асосий фанлардан ҳисобланади. Бу фан графикага бевосита боғланганлиги учун уни ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш яхши натижаларга олиб келиши мумкин. Компьютер тузилиши ва имкониятлари табиатан график-тасвирлар билан ишлашга қулай воситадир. Айниқса, замонавий компьютер технологияларда бундай имкониятлар юқори даражада ташкил этилган. Ушбу мақолада “Перспектива” фанини ўқитишда информацион технологияларидан фойдаланиш йўналишлари кўриб чиқилади ва таҳлил қилинади.

Ўқитиш жараёнида, хусусан, “Перспектива” фанини ўқитишда ахборот технологияларидан кенг қўламда, жумладан, қуйидаги йўналишларда фойдаланиш мумкин:

- (1) ўқув материаллар сифатини ошириш;
- (2) ўқитиш жараёнини индивидуаллаштириш;
- (3) ўзлаштиришни тезкор назорат қилиб бориш ва объектив баҳолаш;
- (4) ўқитиш жараёнини ўқувчига мослаган ҳолда бошқариш;
- (5) мустақил ўрганиш имкониятларини яратиш, масофавий таълимни жорий қилиш.

Бу йўналишларни алоҳида кўриб чиқамиз.

(1) Компьютер технологиялар ўқув материаллар сифатини оширишда уларни визуаллаштириш, кўргазмалилигини кучайтириш учун хизмат қилади. Бунда биринчи навбатда компьютер графикасига оид турли дастурий воситалар қўлланади. Бундай дастурлар қаторида Adobe Photoshop ва Corel Draw дастурларидан самарали фойдаланиш мумкин.

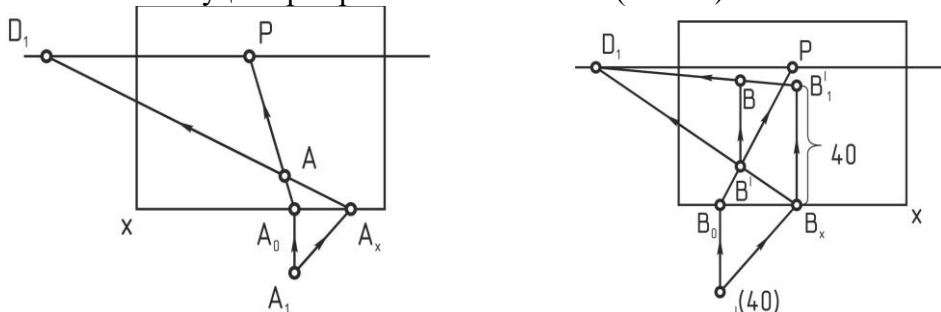
Adobe Photoshop дастури “растр”ли графикани қайта ишлашга мўлжалланган бўлгани учун ундан ўқув материалларга график ишлов бериш, уларни керакли тасвирий элементлар билан тўлдириш мақсадида фойдаланилади. График элементлар устида растр ёки нуқталар уяси асосида ишланади. Шунингдек, бу дастур аввалги материалларни қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёнларида қўлланади.

Corel Draw компьютер графикаси дастури ёрдамида перспективага оид турли чизмаларни ва расмларни тайёрлаш мумкин. Жумладан, “Проекциялаш” ёки “Перспектив тасвирлар ясаш” мавзусини ўтаётганда перспектив тасвир чизиш аппаратини Corel Draw дастури асосида яратиш ўқув материаллар кўргазмалилигини ва тушунарлилигини оширади.

(2) Ўқитиш жараёнини индивидуаллаштиришда компьютер технологияларнинг самараси юқори бўлиши мумкин. Мисол сифатида ўқув жараёнида компьютер тармоқларидан фойдаланишни кўриб чиқайлик. Локал ўқув компьютер тармоғидан фойдаланган ҳолда ўқувчиларга якка тартибда турли ўқув материалларни узатиш билан биргаликда уларнинг ўзлаштириш даражаларини тезкор кузатиб бориш мумкин.

Масалан, нуқта перспективасини ясашни ўргатишда ҳар бир ўқувчига компьютер тармоғи орқали бири-биридан фарқланадиган бир нечта машқлар берилиши мумкин.

**Мисол:**  $A$  нуқта текисликда,  $B$  нуқта эса фазода текисликдан  $d$  ўлчов бирлиги баландлигида жойлашган.  $A$  ва  $B$  нуқталар перспективаси ясалсин (*Расм 1*).



Расм 1. Нуқталар перспективасини ясаш

Бу мисолни бажаришда ҳар бир ўқувчига бериладиган  $d$  баландлик турлича бўлади. Ўқувчи мисолни бажаришда компьютер графикасига оид дастурлардан фойдаланади. Ўқитувчи машқни бажариш жараёнини кузатади ва керакли маслаҳатларини бериб боради.

**Амалий машқ (Лаборатория машқи).** Перспективада берилган умумий вазиятдаги тўғри чизик кесмаси  $AB$  нинг ҳақиқий узунлиги аниқлансин? (*Расм 2*). Бу машқда ҳам ҳар бир ўқувчига бериладиган топшириқ ҳар-хил бўлади. Масалан, берилган кесмадан картинагача бўлган масофаси

турлича бўлиши мумкин. Шунингдек, кесма жойлашган тўғри чизик билан картина орасидаги бурчак ёки кесманинг перспективадаги узунлиги ҳар хил бўлади.

(3) Юқоридаги мисолларни бажаришда ўқитувчи нафақат кузатиш, балки ўзлаштиришни тезкор назорат қилиб бориш ва объектив баҳолаш имкониятига ҳам эга бўлади. Ўқув курси бўйича ўқувчилар жами 6 та амалий машқ бажаришади ва ҳар бир машқ 15 баллик рейтинг тизимида баҳоланади.

Жорий ва оралик рейтинг назоратларини ташкил этишда ва натижаларни қайта ишлашда компьютер технологияларидан фойдаланиш баҳолаш жараёнини автоматлаштириш, объективлигини оширишга ёрдам беради. Бу масалада ҳозирги кунда қўллаб яратилган интерактив тест компьютер дастурлари яхши самара бермоқда. Масалан, муаллифлар томонидан яратилган перспективани ўқитиш бўйича электрон қўлланмада [1] бундай тест дастури мавжуд. Бу дастур ёрдамида перспективага оид мавзуларни ўзлаштириш даражасини тезкор ва интерактив тарзда аниқлаш мумкин. Шу билан биргаликда, ўқувчининг барча назоратлардан тўплаган рейтинг баллари баҳолашга оид маълумотлар базасида сақланиб боради ва якуний баҳолаш билан қўшилиб, умумий рейтинг баҳони ташкил қилади.

(4) Компьютер технологиялар ўқитиш жараёнини ўқувчига мослаган ҳолда бошқариш имкониятини яратади. Юқорида қайд этилган перспективани ўрганиш бўйича электрон ўқув қўлланмада [1] ўқувчининг ўзи ёки ўқитувчи томонидан ўрганувчининг ўзлаштириш даражасига қараб ёндашиш мумкин. Бунда ўқув материалларини ўрганиш кетма-кетлиги, битта мавзудан кейингисига ўтиш мезони, назорат тест дастурини солаш параметрлари яқка тартибда танланади ва ўқиш жараёнининг мослашувчанлиги таъминланади.

(5) “Перспектива” фанини ўқитишда компьютер технологиялари мустақил ўрганиш имкониятларини яратади, масофавий таълимни жорий қилиш учун замин бўлади. Муаллифлар томонидан яратилган электрон қўлланма [1] бундай имкониятларни тўла таъминлай олади.

#### ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Р.Умирзаков, К.Хусанов, Н.Маматов, Ш.Фаёзов. “Перспективани ўқитиш электрон қўлланмаси”. Патент № DGU 01417 , Ўзбекистон. Тошкент- 2007 й.

2. Sobirova, D. R. (2021). The role of methodological figures in medical advertisements. *Academicia: an international multidisciplinary research journal*, 11(2), 1357-1361.

УДК 372.881.111.1

## ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКЕ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

*З.А. Утемуратова, преподаватель, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент*

**Annotatsiya.** *Turli sohalarida kuzatilayotgan har bir yangilik taraqqiyot bilan bog'liq holda paydo bo'ladigan yangi tushuncha va tushunchalarni nomlash, leksik birliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ayrim sohalarining jadal rivojlanishi terminologiyani rivojlantirish va boyitishni rag'batlantiradi, bu esa qurilish sohasida oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarning faol so'z boyligini shakllantirishda muhim afzallik hisoblanadi va yangi atama va iboralarning paydo bo'lishini ta'minlaydi.*

**Kalit so'zlar:** *atama, terminologiya, kasbiy lug'at, ixtisoslashtirilgan, qurilish, tushuncha, maxsus soha, mutaxassislik.*

**Аннотация.** *Каждое нововведение, наблюдаемое в разных областях, вызывает появление лексических единиц, называя новые понятия и концепции появляющиеся в связи с прогрессом. Быстрое развитие некоторых областей стимулирует развитие, обогащение терминологии, что является важным преимуществом для формирования активного словарного запаса будущих специалистов в учреждениях высшего образования строительной отрасли и предусматривает возникновение новых терминов и словосочетаний.*

**Ключевые слова:** *термин, терминология, профессиональная лексика, специализированные, строительство, концепция, особая область, специальность.*

**Abstract.** *Every innovation observed in different fields gives rise to the emergence of lexical units, naming new concepts and concepts that appear in connection with progress. The rapid development of some areas stimulates the development and enrichment of terminology, which is an important advantage for the formation of an active vocabulary of future specialists in institutions of higher education in the construction industry and provides for the emergence of new terms and phrases.*

*Key words:* term, terminology, professional vocabulary, specialized, construction, concept, special area, specialty.

В настоящее время принято считать, что простое повторение определений из словаря не является эффективным способом обучения студентов лексике на занятиях по иностранному языку. Однако эта практика достаточно часто является первым методом, который широко используется преподавателями в аудитории на занятиях по иностранному языку в учреждениях высшего образования агротехнического профиля. Известный американский исследователь и преподаватель университета Э. Д. Хирш отметил важность обучения «культурной грамотности» в учреждениях образования, полагая, что «главной причиной разрыва в достижениях между социально-экономическими группами является языковой разрыв». Обучение профессиональной лексике является одним из способов уравнивать шансы студентов снизить этот языковой разрыв и сформировать активный словарный запас будущего специалиста. Чтобы эффективно обучать студентов профессиональной лексике, необходимо посмотреть на вещи с их точки зрения. Ведь если преподаватель знает значения тех или иных терминов, то студенты, возможно, их не знают и не могут догадываться об их значениях. Не у всех студентов сформировался обширный словарный запас.

Согласно публикации профессора Кембриджского университета С. М. Шталя об изучении словарного запаса, понимание человеком различных словарных слов, скорее всего, делится на четыре категории:

1. Я никогда не встречал это слово раньше.
2. Я не знаю, что оно означает, но слышал о нем.
3. Контекст помогает мне понять, имеет ли оно отношение к чему-либо.
4. Я понимаю и использую его.

Большинство преподавателей задаются целью сделать прямое обучение лексике интересным и увлекательным. При введении новых лексических терминов преподавателю следует использовать иллюстрации, описания, примеры и небольшие речевые ситуации. Студенты должны взаимодействовать со словами как слуховым, так и визуальным способом. Можно попросить студента физически взаимодействовать со словарным запасом, например выполнять физические действия, изображая слово. Кинестетическое обучение позволяет запомнить значение слова, если с ним связано конкретное действие. Одним из графических организаторов, который может помочь в прямом обучении лексике в учреждении образования строительного профиля, является модель Фрейера. В этой модели учащимся предлагается дать определение слова, указать характеристики слова, перечислить примеры и те слова, которые не являются примерами. В некоторых случаях можно создать иллюстрацию к слову.

Разумеется, в настоящее время студенты могут изучать лексику косвенно, слыша и видя слова в различных контекстах повседневной жизни, в кино или в информационно-телекоммуникационной сети «Интернет». Чтобы создать качественную практику работы со словарным запасом, используют различные способы активизации лексических единиц по изучаемой тематике, например сортировка слов, целенаправленные ошибки, словесные гонки или карты памяти. При сортировке слов студентам должны быть названы категории, по которым они должны отсортировать список слов. Это могут быть прилагательные, существительные и т. д. Например, можно сортировать слова, связанные с названиями сельскохозяйственных культур, на зерновые культуры, кормовые культуры, технические культуры, овощи и т. д. Также можно предложить свободную сортировку слов, что позволит студентам самим создавать категории на основе собственных наблюдений и методов группировки.

Карты памяти позволяют визуально представить связи с помощью ветвей дерева, цветов или картинок. Студентам при помощи ручки и бумаги либо цифровых инструментов предлагают создать семантическую карту связей между определенными группами слов. Можно выбрать картинки, текст песни, цвета или дерево. Именно здесь, с помощью обучения, проставляется возможность разработать свои собственные творческие методы создания словарного запаса. Обучение лексике часто игнорируется как необходимое и важное на занятиях по иностранному языку в учреждениях образования агротехнического профиля. Однако оно может служить важным

преимуществом для формирования активного словарного запаса будущих специалистов, что позволит студентам добиться долгосрочного академического успеха.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы : сб. ст. по языковедению. — М., 1939. — С. 5.
2. Даниленко В. П. Русская терминология : опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. — М. : Наука, 1977. — 126 с.

УЎК 37.02

### МИЛЛИЙ МАЪНАВИЙ ТАРАҚҚИЁТНИ МУСТАҲКАМЛАШДА ШАХС МАЪНАВИЯТИНИНГ АҲАМИЯТИ

*Н.Шайдуллаев, доц., Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган*

**Аннотация.** *Шахс маънавиятининг мазмун-моҳияти барча замонларда жиддий илмий-назарий мунозара мавзуси бўлиб келган. Ушбу мақолада миллий маънавий тараққиётни мустаҳкамлашда шахс маънавиятининг аҳамияти ёритиб берилган.*

**Калим сўзлар:** *шахс маънавияти, жамият, тараққиёт, маънавий мерос.*

**Аннотация.** *Значение и сущность духовности личности во все времена были предметом серьезной научно-теоретической дискуссии. В данной статье подчеркивается важность индивидуальной духовности в укреплении национального духовного прогресса.*

**Ключевые слова:** *духовность личности, общество, прогресс, духовное наследие.*

**Abstract.** *The meaning and essence of personality spirituality has been the subject of serious scientific-theoretical discussion in all times. This article highlights the importance of individual spirituality in strengthening national spiritual progress.*

**Keywords:** *personality spirituality, society, progress, spiritual heritage.*

Юртимиз мустақил тараққиётининг маънавий асосларини мустаҳкамлаш зарурияти миллий маънавиятимизни асраш ва бойитишни тақозо этади. Ўз навбатида ҳар қандай жамиятнинг ўз миллий маънавий қиёфаси бўлмас экан, у жаҳон ҳамжамиятида мустаҳкам ўринга эга бўла олмайди. Миллий маънавиятни янада ривожлантириш учун эса, аввало юксак маънавиятли шахсларни камол топтириш лозим.

Маънавият тушунчасининг илмий, фалсафий, адабий ёки оддий тилда ифодаланадиган кўплаб таърифларни келтиришимиз мумкин. Умуман ўзида жуда чуқур ва кенг қамровли маъно – мазмунни мужассам этган бу тушунчага ҳар қайси маърифатли инсон ўзининг фалсафий ёндашуви, сиёсий қарашлари ва эътиқоди, онг-у тафакқуридан келиб чиққан ҳолда турлича таъриф ва тавсифлар бериши табиий ҳолат. Дарҳақиқат, “маънавият табиатда ноёб ҳисобланган олмос тош каби кўп қирралидир. Олмосни ушлаб қайси томонидан томоша қилсангиз шу томони чексиз гўзаллик ва жило намоён қилавергани каби маънавиятга ҳам қайси томондан ёндашилса, ўзининг серқирралиги билан кишини ҳайратга солади”[1].

Маънавиятга Президент И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият - энгилмас куч” асарида кенг қамровли таъриф берилган: “Маънавият инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон – эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир”[2]. Ушбу таърифда маънавият тушунчаси жамият ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маърифий, маданий, диний – ахлоқий қарашларни ўзида тўла мужассам этиши, инсоннинг ботиний ва зоҳирий табиати, инсонийлигини белгиловчи фазилатлари ва унинг фаолиятига асос бўлиши ўзига хос тарзда асослаб берилган. Аслида маънавият арабча сўздан олинган бўлиб, “маъни”, “маъно” деган маънони англатади, балки маънавият “ҳаёт мазмуни, маъноси” демақдир.

Умуман олганда, маънавият жуда кенг қамровли тушунча бўлгани сабабли уни бир жумла билан ифодалаш ниҳоятда мушкул. Маънавият барча мавжудотлар орасида фақат инсонгагина хос тушунча. “Инсонгагина Оллоҳ таоло томонидан уни абадий саодат сари йўллайдиган фикрлаш, ақл билан иш тутиш қобилияти ато этилган. Агар у ушбу илохий иноятдан фойдаланмаса, бир умр ҳайвон зотидан фарқи қолмасдан умргузаронлик қилиб юраверади”[3] дейилганда ҳам айнан инсон юксак маънавият соҳиби бўла олиши имконияти борлиги назарда тутилган.

Инсон мавжуд экан ҳаёти давомида ўзининг маънавий қиёфасини ҳам англаб боради. Маънавият инсонларнинг ўзаро муносабатларида, унинг ҳаётий тажрибалари давомида шаклланади ва ривожланади. Ҳар бир инсон ўз маънавиятини ўзини шахс сифатида англагандан бошлаб, то умрининг охиригача шакллантириб боради. "Маънавиятни тушуниш, англаш учун аввало инсонни тушуниш, англаш керак". Инсоннинг инсонлигини унинг бошқа жонзотлардан фарқи айнан шу ўз – ўзини англашдан, ўзининг кимлиги ёки нималиги, нималарга ва яна қандай ишларга қодирлигини била олишидан бошланади. Шу маънода ҳазрати Алишер Навоийнинг "Наводир уш - шабоб" девонидаги: "Эл негиб топгай мениким, мен ўзимни топмасам" деган мисралари айна ўринлидир. Ҳа бу дунёдаги йўқотишлар ичида энг оғир йўқотиш, инсоннинг ўзлигини йўқотишидир. Зеро, ҳар бир инсон ўзини ўз халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақида ўйлаб, меҳнат қилиб, фаолият кўрсатсагина маънавий жиҳатдан юксалади.

Марказий Осиё маданиятининг улуғ донишманди ва мутафаккири Носир Хисравнинг маънавий мероси панду ҳикмат бобида улкан хазинани эслатади. Унинг фикрича, ёмон билан яхши, хайру саховат ва бахиллик орасидаги фарқни ажрата билиш учун инсон биринчи галда ўзлигини яхши англаб олиши лозим."Маънавий жиҳатдан улғаймоқчи бўлсанг, мартабангни юқори кўтаришни истасанг, жаҳоннинг улуғларига яқинлашишни истасанг, илм ўрган, ақлу идрокингни такомиллаштир", - дейди донишманд[4].

Ҳозирги тараққиёт босқичида нафақат ёшлар, балки жамиятимизнинг барча аъзолари орасида миллий маънавият, миллий ғоя, миллий онг, миллий шзиликни англаш, миллий руҳ, миллий менталитет каби тушунчалар асосида ватанпарварлик, она юртга муҳаббат ва садоқат туйғулари тобора кучайтирилиб бормоқдаки, ўз навбатида буларнинг барчаси юксак маънавий – ахлоқий сифатларни шакллантирадиган асосий фазилатлар ҳисобланади. Энг муҳими, бундай муқаддас тушунчалар одамлар тафаккурига республикамизда турли соҳаларда амалга оширилаётган ўзгариш ва янгиланишлар билан биргалликда сингиб бормоқда. Айниқса, маънавий-мафкуравий ишларнинг ягона тизим асосида, аниқ мақсадга қаратилган ҳолда олиб борилаётганини таъкидлаш лозим. Бунда оила, маҳалла ва таълим –тарбия даргоҳларидаги уйғунлик ва изчиллик катта ўрин тутаяди. "Сира муболағасиз айтиш мумкинки, халқни маънавий жиҳатдан соғломлаштириш соҳасидаги.....катта ишда зиёлиларимиз асосий ҳал этувчи ўринни эгаллашлари даркор. Зиёлиларни сўзи одамларнинг онг–у шуури ва қалбида ҳамиша акс садо беради"[5].

Миллий маънавиятимизни такомиллаштириш ва ривожлантиришга хизмат қилувчи, шунингдек, шахс маънавиятини шакллантиришга қаратилган маънавий-мафкуравий тарғибот ишларимизда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратишимиз керак;

- маънавий тарғибот - ташфиқот ишларида турли воситаларни мукамал даражада ишга солинишига ОАВ, турли хил замонавий техника воситаларидан фойдаланишимиз зарур;

- миллий маънавиятни такомиллаштиришга хизмат қилувчи ахборотлар базасини янада кўпайтириш, миллий интернет порталлари, матбуот нашрлари фаолиятини янада кенгайтириш ва жонлантириш лозим;

- ёшлар тарбиясига чуқур таъсир кўрсатадиган кинофильмлар, спектакллар, турли хил концертлар, бадий адабиётларни аниқлаш ва ёшлар орасида тарғиб қилиш, шунингдек, турли хил муқаддас зиёратгоҳлар ва диққатга сазовор тарихий жойларга саёҳатлар уюштириш керак;

- барча таълим муассасаларида оила-маҳалла-таълим тизимини янада кучайтириб, доимий назоратга олиш ва бошқалар.

Хуллас, миллий маънавият тараққиёти юксак маънавиятли шахслар асосида такомиллашиб боради. Глобаллашув шароитида миллий маънавиятни такомиллаштириш ва ривожлантиришга ҳисса қўшадиган маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамол авлодни тарбиялаш нафақат зиёлилар, балки ҳар бир фуқаро олдида турган маъсулиятли вазифадир.

#### ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Турғунбоев Ф, Зоҳидов Ф, Мўминов С. Маънавий – маърифий тарғибот: шакл ва мазмун. – Т:Фарғона, 2011. - Б.55.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч.-Т.:Маънавият, 2008. –Б.19.
3. Ризо Исфохоний.Ахлоқнома. – Т.: Янги нашр, 2011.- Б.100.
4. Ҳақиқат манзаралари.96 мумтоз файласуф.-Т.:Янги аср авлоди, 2011.-Б.63.
5. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида.- Т.: Ўзбекистон, 2011. –Б.89.

**ПОВЫШЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В  
ТУРИСТИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ**

*Г.У.Шарипова, преподаватель, Ташкентский архитектурно-строительный университет,  
Ташкент*

*Annotatsiya. Globallashib borayotgan dunyoda turizm sohasi turli millat vakillarini bog'lovchi madaniy ko'prik vazifasini o'taydi. Chet tillarni bilish turizm talabalari uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularga butun dunyo bo'ylab sayohatchilar bilan samarali muloqot qilish va muloqot qilish imkonini beradi. Ushbu ilmiy tadqiqot turistik yo'nalishda talabalar o'rtasida chet tilining professional kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirishning nozik jarayonini o'rganadi.*

*Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentsiya, turizm ta'limi, madaniy intellekt, tilni bilish, innovatsion pedagogika, sohaga oid muloqot, madaniyatlararo kompetentsiya, texnologiya integratsiyasi.*

*Аннотация. В постоянно глобализирующемся мире сектор туризма выступает в качестве культурного моста, соединяющего людей разного происхождения. Знание иностранных языков имеет решающее значение для студентов-туристов, позволяя им эффективно общаться и взаимодействовать с путешественниками по всему миру. Данное научное исследование углубляется в нюансированный процесс формирования иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности у студентов туристического направления.*

*Ключевые слова: коммуникативная компетентность, туристическое образование, культурный интеллект, владение языком, инновационная педагогика, отраслевая коммуникация, межкультурная компетентность, интеграция технологий.*

*Abstract. In the ever-globalizing world, the tourism sector stands as a cultural bridge, connecting people from diverse backgrounds. Proficiency in foreign languages is pivotal for tourism students, enabling them to effectively communicate and engage with travelers worldwide. This scientific inquiry delves into the nuanced process of cultivating foreign language professional communicative competence among students in the tourist direction.*

*Keywords: communicative competence, tourism education, cultural intelligence, language proficiency, innovative pedagogy, industry-specific communication, intercultural competence, technology integration.*

Интеграция навыков иностранного языка в сферу туристического образования выходит далеко за рамки традиционных лингвистических границ. Коммуникация в туризме предполагает сложное сочетание владения языком, культурной осведомленности и отраслевых знаний. В данной статье рассматривается многогранный процесс формирования иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности у студентов, делающих карьеру в сфере туризма (Adams & Brown, 2020). Подчеркивая инновационные методики преподавания, культурную чувствительность и стратегическое внедрение технологий, это исследование направлено на то, чтобы раскрыть сложности эффективного языкового образования, адаптированного к уникальным потребностям туристического сектора.

Изучая инновационные педагогические методы, культурный интеллект и стратегическую интеграцию технологий, это исследование раскрывает эффективные стратегии для оттачивания языковых навыков и содействия культурному взаимопониманию. Изучая взаимосвязь овладения языком, межкультурной компетентности и отраслевой коммуникации, это исследование обогащает наше понимание языкового образования в динамичной сфере исследований туризма.

Теоретическая основа этого исследования лежит в целостном подходе к языковому образованию, охватывающем не только лингвистическое мастерство, но также межкультурную компетентность и цифровую грамотность (Lee & Brown, 2021). Основываясь на теориях коммуникативного обучения языку (CLT) и социокультурной теории, этот подход делает упор на значимое взаимодействие, культурное погружение и интеграцию технологий для улучшения опыта изучения языка.

Овладение языком в секторе туризма требует экспериментального и контекстно-ориентированного обучения (Робертс, 2018). Языковые семинары, симуляции виртуальной реальности и интерактивные языковые игры улучшают языковые навыки и вселяют в учащихся уверенность в способности ориентироваться в различных культурных контекстах. Эти методы

способствуют погружению в языковой опыт, позволяя учащимся участвовать в аутентичных сценариях общения.

Культурная осведомленность необходима для эффективной коммуникации в индустрии туризма (Miller & Garcia, 2019). Обучение культурной чувствительности, знакомство с разнообразными культурными практиками и семинары по межкультурному общению дают студентам возможность уважительно взаимодействовать с путешественниками из разных слоев общества. Развитие высокого культурного интеллекта (CQ) дает студентам-туристам навыки преодоления культурных разрывов, обеспечивая позитивное и подлинное взаимодействие с туристами.

Стратегическая интеграция технологий расширяет возможности изучения языка в туристическом образовании (Smith & Roberts, 2020). Виртуальные платформы языкового обмена, приложения для изучения языков, адаптированные к контексту туризма, и приложения дополненной реальности позволяют интерактивную языковую практику. Технологии также способствуют виртуальному культурному погружению, позволяя учащимся исследовать мировые направления, понимать местные обычаи и практиковать языковые навыки в аутентичной обстановке.

Профессионалам в сфере туризма требуются языковые навыки, специфичные для отрасли (Brown, 2016). Владение туристической лексикой, этикетом и языком обслуживания имеет важное значение для эффективного общения с путешественниками (Miller, 2017). Сценарии ролевых игр, моделирование обслуживания клиентов и отраслевые языковые модули готовят студентов к решению различных ситуаций, возникающих в профессиях, связанных с туризмом.

В заключение следует отметить, что формирование иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности у студентов-туристов требует целостного подхода, выходящего за рамки традиционных парадигм языкового образования. Интегрируя инновационные педагогические методы, обучение культурному интеллекту, стратегическое использование технологий и отраслевые коммуникационные модули, преподаватели могут дать студентам возможность стать опытными и культурно-чувствительными профессионалами в сфере туризма (Smith & Lee, 2022). Эффективное языковое образование не только дает учащимся лингвистические навыки, но также вселяет в них уверенность и сочувствие, необходимые для позитивного и подлинного взаимодействия с путешественниками из разных слоев общества.

Поскольку туристический сектор продолжает развиваться в ответ на глобальные тенденции и технологические достижения, языковое образование в сфере туризма должно оставаться адаптируемым и инновационным. Педагоги и учреждения играют решающую роль в формировании следующего поколения профессионалов в сфере туризма, которые обладают не только свободным знанием языков, но и глубоким пониманием культурного разнообразия, технологическими навыками и отраслевыми коммуникативными знаниями. Благодаря стратегическому применению педагогических инноваций и культурного опыта студенты-туристы могут быть хорошо подготовлены к тому, чтобы преуспеть в международном туристическом ландшафте, укрепляя значимые связи и обогащая впечатления от путешествий для туристов по всему миру.

#### REFERENCES:

1. Adams, E. (2017). Effective Language Learning in Tourism Education: A Case Study Approach. *Tourism Education Journal*, 45(2), 115-129.
2. Adams, E., & Johnson, M. (2019). Language Learning Apps in Tourism Education: An Empirical Study. *Journal of Educational Technology*, 30(3), 267-280.
3. Adams, E., & Brown, A. (2020). *Cultural Intelligence in Tourism: A Practical Guide for Language Educators*. Routledge.



UO'K: 611.91+616-053.5

## 7-12 YOSHDAGI BOLALARDA BURUN BALANDLIGINING YOSHGA MOS KRANIOMETRIK O'LCAMLARI

*D.F.Boltabaeva, katta o'qituvchi, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon*

*R.J.Latipov, assistent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon*

*Sh.A.Adhamov, talaba, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon*

**Annotatsiya.** Ushbu ilmiy maqolada 7-12 yosh toifasidagi bolalarda burun balandligining yoshga va jinsga mos kraniometrik o'lcamlarining o'sish dinamikasini Andijon viloyatining Izboskan tumanida yashovchi bolalardan olingan kraniometrik ko'rsatkichlar misolida tahlil qilingan. Ilmiy tadqiqotning materiali sifatida Andijon viloyati Izboskan tumanida yashovchi 7-12 yoshdagi 165 nafar o'g'il va qiz bolalar olindi.

**Kalit so'zlar:** burun balandligi, burun sohasi, 7-12 yoshdagi o'g'il va qiz bolalar, o'lcamlarining o'sish dinamikasi, kraniometrik o'lcamlar.

**Аннотация.** В данной научной статье на примере краниометрических показателей, полученных от детей, проживающих в Иzbосканском районе Андижанской области, анализируется динамика роста соответствующих возрасту и полу краниометрических измерений высоты носа у детей 7-12 лет. Материалом научного исследования были взяты 165 мальчиков и девочек в возрасте 7-12 лет, проживающих в Иzbосканском районе Андижанской области.

**Ключевые слова:** высота носа, область носа, мальчики и девочки 7-12 лет, динамика роста, краниометрические параметры.

**Abstract.** In this scientific article, the growth dynamics of the age- and gender-appropriate craniometric measurements of nose height in children aged 7-12 years are analyzed on the example of craniometric indicators obtained from children living in Izboskan district of Andijan region. 165 boys and girls aged 7-12 living in Izboskan district of Andijan region were taken as the material of the scientific research.

**Keywords:** nose height, nose area, boys and girls aged 7-12, growth dynamics, craniometric dimensions

**Tadqiqot maqsadi.** 7 -12 yosh toifasidagi bolalarda burun balandligining yoshga va jinsga mos kraniometrik o'lcamlarining o'sish dinamikasini Andijon viloyatining Izboskan tumanida yashovchi bolalardan olingan kraniometrik ko'rsatkichlar misolida tahlil qilish.

**Material va uslublar.** G.B. Xasanovanning (2003) yozishicha odamning individual xususiyatlari ikkita katta sinfga bo'linadi: yoshga oid-jinsiy xususiyatlar sinfi (unga yosh va hayot fazasi, shuningdek jinsiy belgilar kiradi) va individual-tipik xususiyatlar sinfi (konstitutsion va neyrodinamik xususiyatlar).

Yuzning burun qismini tavsiflashda burunning balandligi va kengligi o'lchanadi[1]. Tashqi burunning o'lchami va shakli antropologik tekshiruvlarda irqiy, yoshga bog'liq-jinsiy va individual jihatdan muhim tashxislovchi omil bo'lib xizmat qiladi. Irqiy tashxislashda burunning mutloq o'lcamlaridan tashqari, ularning foizli nisbati – burun indeksi ham katta ahamiyat kasb etadi (A.B. Xomutov, 2004). Mongoloid irqiga oid odamlarda ko'pincha tor, sezilarsiz darajada ko'tarilgan shakldagi burun kuzatiladi [2]. Burun balandligi – bu nazion (n) va nazospinal (ns) nuqtalar oralig'idagi masofa hisoblanadi. Ushbu kraniometrik ko'rsatkichni shtangensirkul yordamida o'lchadik ( 1-rasm).

**Natijalar.** Burun balandligi kraniometrik ko'rsatkichlari 7 yoshda  $4,01 \pm 0,08$  smga, 10 yoshda  $4,42 \pm 0,06$  smga va 12 yoshda esa  $4,56 \pm 0,04$  sm ga yetadi, qiz bolalarda esa 7-12 yoshgacha bo'lgan davrda  $3,90 \pm 0,03$  smdan  $4,40 \pm 0,10$  smga oshadi.

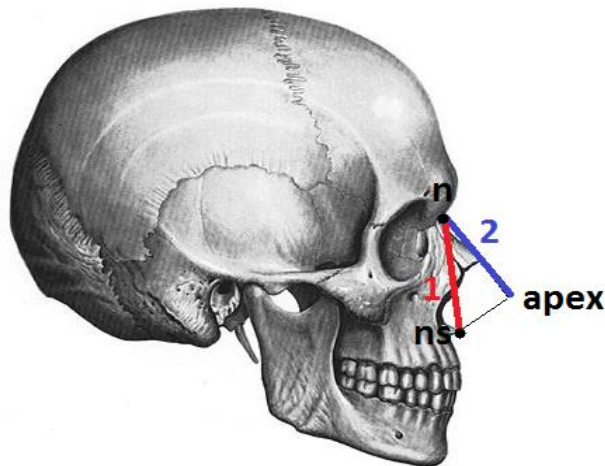
1-jadval.

7-12 yoshdagi bolalarda burun balandligi kraniometrik ko'rsatkichlari ( $X \pm m$ , sm da),  
(Andijon viloyatining Izboskan tumanida yashovchi bolalar misolida)

Yoshi	7	8	9	10	11	12
O'g'il	$4,01 \pm 0,08$	$4,20 \pm 0,02$	$4,32 \pm 0,02$	$4,42 \pm 0,06$	$4,50 \pm 0,05$	$4,56 \pm 0,04$
Qiz	$3,90 \pm 0,03$	$4,01 \pm 0,10$	$4,20 \pm 0,03$	$4,22 \pm 0,07$	$4,32 \pm 0,03$	$4,40 \pm 0,10$

Burun balandligi ko'rsatkichini o'sishi 7-12 yoshdagi o'g'il va qiz bolalarda bir maromda kechadi. O'g'il bolalarda 14 % oshsa ( $4,01 \pm 0,08$  smdan  $4,56 \pm 0,04$  smga), qiz bolalarda 13% ga oshadi ( $3,90 \pm 0,03$

sm dan  $4,40 \pm 0,10$  sm ga). Ko'rsatkichlarning eng jadal o'sish davrlari har ikkala jinsdagilarda ham 7-10 yoshlar orasiga to'g'ri keladi (1-jadval).



1 – burun balandligi;  
2 – burun uzunligi.

#### 1-rasm. Burun balandligi va burun kengligini o'lchash sohasi

**Xulosa.** Tadqiqotdan olingan natijalardan shuni xulosa qilish mumkin, Izboskan tumani sharoitida yashovchi o'g'il va qiz bolalarda burun balandligining kraniometrik ko'rsatkichlari bolalarning yoshiga va jinsiga mos ravishda bir maromda o'sadi. O'rganilgan hududda yashovchi 7-12 yoshdagi bolalarda kraniometrik ko'rsatkichlarining eng jadal o'sishi 7-10 yoshlar oralig'ida kuzatiladi.

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Орлов С.А., Сосин Д.Г. Проведение антропометрических исследований: Методическое руководство // Тюмен: Тюменская медицинская академия, 1997. - 38 с.
2. Тишевской И.А. Антропология. // Учеб. пособие. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2001. – 114 с.
3. Хасанова Г.Б. Антропология. - Казань: КГТУ, 2003. - 46 с.
4. Хомутов А. Б. Антропология. - Ростов н/Д: «Феникс», 2004. - 384 с.
5. Раимжанов Р.Р. Андижон вилояти Андижон тумани шароитида яшовчи кичик мактаб ёшидаги болаларнинг краниометрик кўрсаткичлари. // *Диссертация*. Андижон, 2014.
6. Shokirov X.U. Andijon viloyati Andijon shahri sharoitida yashovchi kichik maktab yoshidagi bolalarning kraniometrik ko'rsatkichlari // Magistrlik dissertatsiyasi. Andijon-2017.
7. Автандилов Г. Г. Медицинская морфометрия. - М.: Медицина, 1990. - 384 с.
8. Ulug'bekova G.J., Madaminov S.M., Adhamov Sh.A. 7-12 yoshdagi bolalarda burun kengligining yoshga mos o'lchamlari o'sish dinamikasining tahlili. Klinik va profilaktik tibbiyot jurnali-2023, Farg'ona, № 3, 35-37-b.
9. Ulug'bekova G.J. Adhamov Sh.A. Profilaktik tibbiyotda antropometrik tadqiqotlarning o'rni. "Ilm-fan muammolari tadqiqotchilar talqinida" xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari to'plami, 2023, Qo'qon, 227-231-b.
10. Ulug'bekova G.J., Isaqova N.R., Adhamov Sh.A. 7-12 yoshdagi bolalar burun uzunligining yoshga mos kraniometrik o'lchamlari. Klinik va profilaktik tibbiyot jurnali-2023, Farg'ona, № 3, 58-60-b.

УДК 61

#### АНАЛИЗ ПАТОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ФОРМ ЛЕЙКОПЛАКИИ МОЧЕВОГО ПУЗЫРЯ

*Р.Р. Сахаталиева, доц., Андижанский государственный медицинский институт, Андижан*

**Аннотация.** Ushbu ish siydik qopi leykoplakiyasining morfogenezi va morfologik shakllari haqida ma'lumot beradi. Surunkali infektsiya sharoitida siydik pufagi shilliq qavatining leykoplakiyasining morfogenezi uroteliyning giperplastik reaksiyalari va uning qatlamli skvamoz keratinlashtiruvchi epiteliyga metaplaziyasi, Brunn uyalarining shakllanishi, kistozli sistitining tez-tez namoyon bo'lishi va leykoplakiyaning verrikoz turini rivojlanishi bilan belgilanadi.

**Калит so'zlar:** siydik pufagi, leykoplakiya, patogenez, morfogenez, morfologiya

**Аннотация.** В данной работе приведены данные о морфогенезе и морфологических формах лейкоплакии мочевого пузыря. Морфогенез лейкоплакии слизистой оболочки мочевого пузыря в условиях персистирующей инфекции определяют гиперпластические реакции уротелия и его метоплазия в многослойный плоский ороговевающий эпителий, формирование гнезд Брунна, частая картина кистозного цистита, развитие веррукозной формы лейкоплакии.

**Ключевые слова:** мочевого пузыря, лейкоплакия, патогенез, морфогенез, морфология.

**Abstract.** This work provides data on the morphogenesis and morphological forms of leukoplakia of the bladder. The morphogenesis of leukoplakia of the bladder mucosa in conditions of persistent infection is determined by hyperplastic reactions of the urothelium and its metaplasia into stratified squamous keratinizing epithelium, the formation of Brunn's nests, a frequent picture of cystic cystitis, and the development of the verrucous form of leukoplakia.

**Key words:** bladder, leukoplakia, pathogenesis, morphogenesis, morphology

**Актуальность исследования.** Лейкоплакия слизистой мочевого пузыря – считается заболеванием, еще до конца не изученным и часто встречается в практике уролога, онколога, гинеколога, патанатомов и т.д. Согласно статистике Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ) «...более 30% заболевания переходит в рак мочевого пузыря. [2]. По аналогии с лейкоплакией других локализаций, лейкоплакию мочевого пузыря многие авторы рассматривали как предраковое состояние. [5,6].

Факторами риска являются раннее начало половой жизни, беспорядочные половые связи, наличие в прошлом инвазивных вмешательств, в том числе катетеризация мочевого пузыря, наличие сопутствующих хронических гинекологических заболеваний или вагинального дисбиоза [7,8,9].

В ответ на урогенитальные инфекции в уротелии постоянно обнаруживаются различные формы дистрофического повреждения с исходом в плоскоклеточную метаплазию, чаще без ороговения. В зоне плоскоклеточной метаплазии обнаруживается разрушение муцинового слоя, разобщение и десквамация клеток поверхностного слоя [12,14].

Исследователями было выявлено, что при цистоскопии у 63,6-100% пациенток со стойкой дизурией, хронической тазовой болью обнаруживается плоскоклеточная метаплазия эпителия слизистой оболочки мочевого пузыря, локализованная в шейке мочевого пузыря и мочепузырном треугольнике [5,7].

**Материалы и методы исследования.** В качестве материала взяты биопсийные материалы 108 больных с различными степенями заболевания полученных при цистоскопическом исследовании больных поступивших с диагнозом «лейкоплакия мочевого пузыря» в урологические отделения Андижанской, Наманганской и Ферганской областных и городских больниц с 2019 по 2021 года, которые имели в анамнезе хронический цистит (50,5%), шеечный цистит (27,5%), интерстициальный цистит (12,0%) и цисталгию (10%). При изучении биопсийных материалов, где больные были разделены на 3 группы в зависимости от стадии и формы заболевания: 1 группа 1 стадия - 21 (19,4%) больные с простой (плоской) формой лейкоплакии мочевого пузыря, 2-я группа 2-я стадия - 48 (44,4%) больных с веррукозной формой лейкоплакии мочевого пузыря и 3 группа 3 стадия - у 39 (36,2%) больных диагностирована эрозивная, т.е. изъязвленная форма лейкоплакии мочевого пузыря. Возраст больных варьировался от 20 до 82 лет, средний возраст составлял 41,4 года. Фрагменты биопсийных материалов фиксировали в 10%-ном нейтрализованном формалине в течение 48 часов. Дегидратацию проводили в спиртах возрастающей концентрации и в хлороформе. Гистологические срезы предварительно окрашивали гематоксилином и эозином для определения их топографии. Затем серию срезов парафиновых блоков депарафинизировали, обезвоживали, демаскировали и окрашивали антигеном на специальной автоматизированной системе Ventana Benchmark XT, Roche, Швейцария.

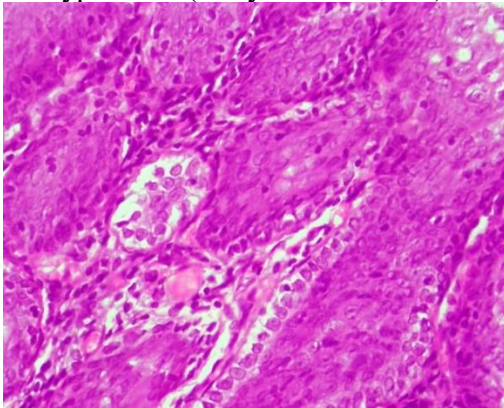
#### Распределение больных по возрасту и стадиям лейкоплакии мочевого пузыря

Группа пациентов	Возраст в годах						Всего	%
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 ≤		
I группа	9	3	4	3	2	-	21	19,4%
II группа	11	14	10	10	1	2	48	44,4%
III группа	3	16	7	8	3	2	39	36,1%
Всего	23	33	21	21	6	4	108	100%

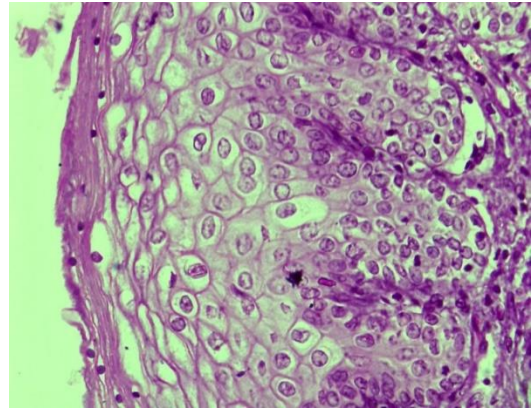
**Результаты исследования и их обсуждение.** В биоптатах, забранных вблизи очагов плоскоклеточной метаплазии, уротелий характеризовался пролиферативными изменениями, которые проявлялись в форме простой гиперплазии с увеличением числа слоев в переходном эпителии, с очагами инвагинации уротелия в собственную пластинку слизистой оболочки и формированием гнезд Брунна. В поверхностном слое гиперплазированного переходного эпителия наблюдались дистрофические изменения с разобщением и десквамацией зонтичных клеток. Проллиферативные изменения уротелия проявлялись в виде кистозного цистита, при котором в

собственной пластинке слизистой оболочки образовывались мелкие щелевидные или округлые полости, окруженные несколькими рядами клеток переходного эпителия. Размеры полостей варьировали, как и количество окружающих их рядов эпителиальных клеток. Внутри полостей определялся эозинофильный белковоподобный материал.

Часто по внутреннему краю кист переходный эпителий трансформировался в цилиндрический. В двух случаях рядом с очагами лейкоплакии обнаружены метапластические изменения, характерные для железистого цистита. Переходный эпителий замещался призматическим с формированием желез, образующих комплексы внутри собственной пластинки. В строме между железами выявлялась воспалительная инфильтрация. Микроскопические изменения, обнаруженные в биоптатах слизистой оболочки мочевого пузыря у больных с различной длительностью заболевания показали, что в группе больных с давностью до года (11 случаев) преобладала простая форма лейкоплакии, сочетавшаяся с различными формами гиперплазии уротелия (9 случаев – 81,8 %).



**Рис.1.** Простая форма лейкоплакии, гиперплазия, наличие очагов акантоза и паракератоза. Окраска: Г-Э. Ув.: 10x40.



**Рис. 2.** Веррукозная форма лейкоплакии, утолщение за счет зернистого и кератинового слоя. Окраска: Г-Э. Ув.: 10x40.

В группе с длительностью заболевания от 2 до 4 лет (13 случаев) преобладала веррукозная форма лейкоплакии с выраженной пролиферацией клеток шиповидного и базального слоев, образывавшими папилломатозные выступы с явлениями паракератоза и акантогические тяжи, глубоко проникавшие в собственную пластинку. В группе больных с длительностью заболевания более 8 лет (6 случаев) наряду с паракератозом наблюдалось внутриэпителиальное ороговение клеток шиповидного слоя с полной атрофией его в отдельных случаях. В этих наблюдениях особенно была выражена пролиферация клеток базального слоя с диспластическими изменениями легкой степени (рис 3).

Сравнительный анализ микроскопических изменений слизистой оболочки мочевого пузыря при инфекциях, передающихся половым путем, позволил выявить как общие для всех случаев (постоянно встречающиеся) морфологические изменения, так и характерные для определенных возбудителей или их ассоциаций сочетания морфологических признаков и их разную выраженность. Общими признаками являлись такие общепатологические процессы, как гиперпластические и метапластические изменения уротелия, паракератоз и воспалительноклеточная инфильтрация собственной пластинки. Эти изменения определяют морфогенез простой и веррукозной лейкоплакии мочевого пузыря. Выраженность дистрофических изменений многослойного плоского и переходного эпителия, сочетание метапластических и диспластических процессов, а также интенсивность воспалительных реакций зависели от вида преобладающей инфекции.

При микоплазменной инфекции (9 случаев – 30%) дистрофические и литические изменения уротелиоцитов были наиболее выраженными, часто наблюдался акантолиз с образованием пузырьков в шиповидном слое. В собственной пластинке регистрировались отек, полнокровие сосудов и кровоизлияния. В отдельных случаях отек сопровождался образованием субэпителиальных пузырей. Воспалительноклеточная инфильтрация во всех наблюдениях была представлена небольшими лимфоидными скоплениями. Подобные изменения отмечены в 78% наблюдений. В 89% случаев в слизистой оболочке мочевого пузыря отмечалось формирование гнезд Брунна, регистрировался кистозный цистит. Выраженные повреждения уротелиоцитов и

возникновение кровоизлияний обусловлены внутриклеточной локализацией возбудителя и связанной с ней деструкцией внутриклеточных структур и эндотелия сосудов.

При ассоциации микоплазменной инфекции с хламидиями и трихомониазом (11 случаев – 36,6 %) резко увеличивалась интенсивность воспалительно клеточной инфильтрации (рис 4). В клеточном составе инфильтратов преобладали лимфоциты, плазматические клетки и появлялись лейкоциты. Отмечен трансэпителиальный диапедез лейкоцитов. Абсолютная тропность хламидий к плоскому эпителию сопровождалась выраженным повреждением клеток метаплазированного эпителия, нередко с образованием острых эрозий (4 случая из 6 наблюдений). Интенсивность воспалительно клеточной инфильтрации была высокой, особенно при ассоциации хламидийной инфекции с трихомониазом.

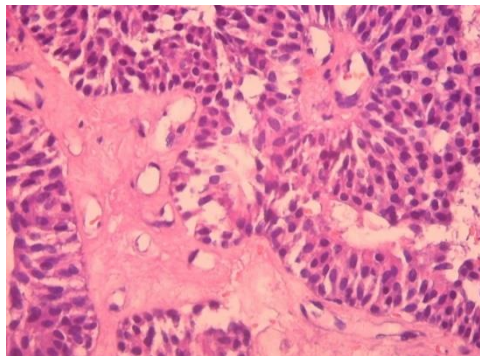


Рис. 3. Длительно продолжающаяся лейкоплакия, выраженная пролиферация клеток базального слоя и признаки дисплазии. Окраска: Г-Э. Ув.: 10x40

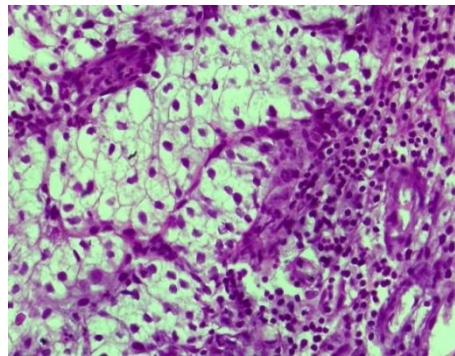


Рис. 4. Лейкоплакия в сочетании с микоплазменной инфекцией, выраженной лимфоидной инфильтрацией. Окраска: Г-Э. Ув.: 10x40.

Таким образом, как показывают исследования, воздействие патогенной (*Chlamydia trachomatis*, *Trichomonas vaginalis*) и условно-патогенной (*Ureaplasma urealiticum*, *Mycoplasma hominis*, *Candida albicans*) микрофлоры приводит к развитию плоскоклеточной метаплазии эпителия мочевого пузыря с лейкокератозом. К постоянным морфологическим изменениям подвергалась простая лейкоплакия с гиперплазией уротелия и воспалительноклеточной инфильтрацией собственной пластинки. При моноинфекциях отмечены различная степень выраженности дистрофических изменений уротелиоцитов, отек и воспалительноклеточная инфильтрация собственной пластинки, формирование гнезд Брунна и кистозная трансформация. Для микстинфекций характерно увеличение выраженности воспалительных реакций, в клеточном составе инфильтрата преобладали лимфоциты, плазматические клетки, появлялись лейкоциты. [1].

**Выводы:** В ответ на урогенитальные инфекции в уротелии развиваются различные формы дистрофического повреждения с исходом в плоскоклеточную метаплазию, чаще без ороговения с разрушением муцинового слоя, разобщение и десквамация клеток поверхностного слоя.

Морфогенез лейкоплакии слизистой оболочки мочевого пузыря в условиях персистирующей инфекции определяют гиперпластические реакции уротелия и его метаплазия в многослойный плоский ороговевающий эпителий, формирование гнезд Брунна, частая картина кистозного цистита, развитие веррукозной лейкоплакии.

При изучении биопсийных материалов было выявлено в 1 группе 1 стадия - 21 (19,4%) больных с простой (плоской) формой лейкоплакии мочевого пузыря, 2-я группа 2-я стадия - 48 (44,4%) больных с веррукозной формой лейкоплакии мочевого пузыря и 3 группа 3 стадия - у 39 (36,2%) больных диагностирована эрозивная, т.е. изъязвленная форма лейкоплакии мочевого пузыря.

#### СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллаев Н.А. Автореферат. «Клинико-патоморфологический анализ мочевого пузыря при хроническом цистите, хроническом простатите и доброкачественной гиперплазии предстательной железы». Новосибирск-2015.
2. Кульчавеня Е.В. Заболевания мочевого пузыря: монография. Германия, Palmarium Academicum Publishing. 2013. 140 с.
3. Лоран О.Б. и др. «Способ консервативного лечения лейкоплакии (плоскоклеточной метаплазии) мочевого пузыря». Патентное изобретение. RU 2390341 С2. 20.02.2010.
4. Нотов К.Г. и др. Клиническая оценка тяжести течения хронического цистита у женщин разных возрастных групп // Journal of Siberian Medical Sciences. 2019. № 2. С. 94–105.
5. Неймарк А.И. Лейкоплакия мочевого пузыря у женщин: диагностика и лечение. Урология. 2009;2:18–22.
6. Трофимова И. Б., Ведеев А. И., Полторацкая Е. И. Бляшечно-веррукозная лейкоплакия у молодой женщины с псориазом ладоней и подошв //Дерматология. Приложение к журналу Consilium Medicum. – 2017. – №. 4. – С. 49-50.

## ИЖТИМОЙ ЖАРАЁНЛАРНИ МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

*А.С.Мансуров, катта ўқитувчи, Наманган муҳандислик технология институти, Наманган*

**Аннотация.** Ушбу мақолада моделлаштириш усуллари ва уларнинг ижтимоий жараёнларга таъсири кўрсатилган. Бундан ташқари, мақолада ижтимоий жараёнларнинг ижтимоий фалсафий таҳлили кўриб чиқилган.

**Калим сўзлар:** моделлаштириш, ижтимоий жараёнлар, динамика, тарихий тараққиёт, ижтимоий ходиса.

**Аннотация.** В этой статье широко рассматриваются методы моделирования и их влияние на социальные процессы. Также рассмотрены социальные процессы.

**Ключевые слова:** моделирование, социальные процессы, динамика, историческая прогрессия.

**Abstract.** The given article observes the ways of modeling and their influence on the social processes. Moreover, the social processes are observed deeply in the article.

**Key words:** modeling, social processes, dynamics, historical progressing

**Кириш.** Ўзбекистонда ижтимоий жараёнларни чуқур тадқиқ этиш масаласи жамиятни модернизация қилиш жараёнида муҳим аҳамият касб этиб, уни моделлаштириш муаммолари ва уларнинг жамиятдаги мавжуд ечимларини топиш, унинг тараққиёт йўналишларини, унинг бугунги кундаги ижтимоий-фалсафий мазмунини белгилаб беради. Ўзбекистонда ижтимоий жараёнларни ўзига хос динамика, тарихий прогрессияни ва унинг замонавий илмий-назарий мазмунини ёритиб бериш, шунингдек, моделлаштиришнинг ижтимоий-фалсафий фанлар таркибидан мустаҳкам ўрин олишини таъминлаш уни фалсафа тадқиқотларининг муҳим категорияси сифатида ўрганилишини талаб этади.

Ижтимоий жараёнларнинг динамик ўзгаришдаги ҳолатини тўғридан тўғри тадқиқ этиш мумкин эмаслиги. Унинг динамик ҳаракатини кейинги ҳолати қандай бўлишини башорат қилишда унга таъсир этувчи ички ва ташқи омилларни ҳисобга олиш кераклиги. Умуман олганда ижтимоий объектларда тажриба ўтказиш қийинчилик туғдиради. Биринчидан тажриба объекти сифатида инсонлар гуруҳи иштирок этади, шунинг учун уларнинг фикри ва қизиқишлари билан ҳисоблашиш керак. Иккинчидан доимий ўзгаришдаги жараёнларда тажриба ўтказишда яхлит ҳулосага келиш қийин бўлганлиги боис бир неча бор тажриба ўтказишга мажбур бўлаётганлиги;

**Адабиётлар таҳлили.** Ижтимоий жараёнларни тадқиқ этиш фалсафий таҳлил предметининг муҳим вазифаларидан бўлиб келган. Ушбу муаммони ечишда турли фалсафий мактаб ва йўналишлар вакиллариининг саъ ҳаракатлари натижасида принципиал ёндашувларни ишлаб чиқишган. Шу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мустақил тадқиқот объекти сифатида кам сонли тадқиқотларни мисол келтириш мумкин. О.Конт дастлаб ушбу муаммони умумий томонларини ишлаб чиққан бўлса, издошлари унинг алоҳида томонларини кўриб чиқишга эришишди. Ижтимоий жараёнлар назариясини ривожлантира олган олим Л. Гумплович бўлиб, у ўз асарида гуруҳ ижтимоий ўзгаришлар ва уларнинг ижтимоий шакллар билан боғлаган бўлса, М.Вебер восита ва мақсадлар ўртасидаги ўзаро таъсирини таҳлили нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ўзининг институтциявий динамика ҳақидаги тасавурларини ишлаб чиқди. Шу билан бирга Л.Уорд, Г. Тард, Ф. Теннис, Э. Дюркгейм, У. Самнер каби олимлар ижодида учрайди. Ижтимоий жараёнларнинг асосий ривожланиш босқичи индивид фаолиятининг ажратиб кўрсатишга қаратилган бўлиб, бу йўналишни Ф. Знаниецкой, Р. Макивер, Г. Беккер ва Т. Парсонслар илгари сурди. Шу билан бирга МДХ мамлакатларидан П. А. Сорокин, Н.А. Бердяев, Л.П. Карсавин, С.Н. Булгаков, Л.Н. Гумилев каби олимлар ҳам ижтимоий жараёнларни тадқиқ қилиш бўйича ижод қилган. Мамлакатимизда Б.Т.Тўйчиев, Қ.Н.Назаров, С.Отамуродов, Хайдаров Я.М. Калачинова Б. Д. Х. Ф. Хайдаров ва бошқалар шуғулланган.

Ижтимоий жараёнларни моделлаштириш муаммосининг қўйилиши, уни тадқиқ этиш чет эл ва юртимиз олимлари ишларида ёритиб берилган. Бу йўналишда тадқиқотнинг структураси сифатида, мазкур муаммонинг фалсафий-методологик ва табиий-илмий жиҳатларини кўрсатиш мумкин.

Моделлаштириш муаммосини тадқиқ этишда хорижий муаллифлардан В.А.Венников, Б.А.Глинский, В.А. Штофф, А.И. Уёмов, И.Б. Новик, Ю.А. М. Вартофский, Оспанов С.И. Плотинский Ю.М. Моисеев Н.Н. Шабров О.Ф. каби олимларнинг илмий ишларида моделлаштириш методининг умумий масалалари, моделнинг негизи, илмий билишдаги функциялари ва таснифи масалалари тадқиқ этилган. Юртимиз олимларидан О.А. Файзуллаев, М.Н. Абдуллаева, Р.М. Имомалиева, И.Хошимова, Б.Т.Тўйчиев, М.Қ.Ниязымбетов, Р. Каримов, Б.О.Тўраев, С.С. Сангинов, А.Қ.Бердимуратова, К.Ж. Туленова, М. Усмонов, Н.А.Шермухамедова ва бошқаларнинг ҳам хизматлари бор. Мазкур олимларнинг илмий ишларида мураккаб ташкилланувчи жараёнларни моделлаштиришда методологик талқинлар, методологик мўлжаллар ва кўрсатмалар (установкалар) муаммоларига боғлиқ фалсафий, табиий-илмий, ижтимоий-экологик, методологик жиҳатлар батафсил ўрганилган.

**Тадқиқот методологияси.** Ижтимоий жараёнларда содир бўлаётган ўзгаришлар таҳлилига оид манбаларни ўрганишимизда тарихий ва мантикий усуллар бирлиги, илмий абстракция, тизимли таҳлил, стратегик моделлаштириш каби илмий тадқиқот усулларидан фойдаланилди. Булар: - Тарихий ва мантикий усуллар бирлигига кўра, ижтимоий жараёнларнинг тарихий ўзгарувчан характери ва моделлаштириш методининг пайдо бўлишиб шаклланиш босқичларининг тарихий жараён сифатида қаралиб, турли босқичлардаги турли ислохот ва дастурларимизда уларни қарор топишини ички зарурий қонуният деб ўргандик; - илмий абстракция усулига кўра, биз таҳлил пайтида ижтимоий жараёнлар динамикасидаги ўзгаришларга таъсир этувчи ички ва ташқи омилларининг иккинчи даражалисини четлаштириб, эътиборни фақат методологик жиҳатдан таҳлил қилишни зарур деб билди.

Ижтимоий жараёнлар жамият ва унинг барча соҳаларидаги ўзгаришларнинг сабабчиси саналади. Шунинг учун унинг моҳияти, мазмуни, турларини таҳлил қилмасдан ижтимоий ҳаётдаги воқеа ва ходисаларга баҳо бериш мумкин бўлмайди.

**Таҳлил ва тавсиялар.** “Ижтимоий жараён” тушунчаси қуйидаги икки жиҳатни ўз ичига олади. Биринчидан, жамиятнинг макон ва замондаги хусусиятидан келиб чиқади. Бу ерда Л.П. Карсавиннинг фикрига қўшилмаслик мумкин эмас. Ижтимоий жараёнлар асосида маълум вақтда узлуксиз ўзгарувчи тизимнинг маълум макондаги ажралган алоҳида элементлар билан ўзаро муносабатлари ётади.

Америкалик социолог А. Смолл "ижтимоий жараён"нинг умумий назариясини яратишга ҳаракат қилди. Ижтимоий жараён бу баҳоларни шакллантириш, уларни гуруҳ аъзоларининг ўзаро таъсири пайтида юзага келувчи қийинчиликлар билан боғлиқ ўзгариши жараёни деб атади. Ижтимоий жараёнлар ривожланиб бориши билан одамларнинг қизиқишлари янада умумийлашади ва натижада низо келишувга айланади деб таъкидлайди. "Ижтимоий жараён" назарияси унинг фикрига кўра, субъектив баҳолаш ва мақсадларга асосланган одамларнинг турли хил манфаатларини ўзаро боғлиқлиги натижасидаги ижтимоий ривожланиш жараёнини намойиш этади. [4,201]

Иккинчидан, “Ижтимоий жараён” тушунчаси ижтимоий тизимдаги турли ҳолатларни қамраб олган мувозанатлилиқ тушунчаси нуктаи назаридан келиб чиқади. Бу қўлаб модификацияларни мувозанатлаштириш орқали ички ва ташқи омилларга жавоб берувчи янги тартибга ўтишга олиб келади.

Ижтимоий тизимда ижтимоий ўзгаришлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ўтиш даврида ижтимоий жараёнлар унинг барча соҳаларини қамраб олади. Ижтимоий жараёнлар ижтимоий тизимнинг функциялашуви ва тузилишида иштирок этади, барқарорлиги ёки беқарорлигига сабаб бўлади ва ижтимоий вақт ҳамда ижтимоий маконда таъсир кўрсатади. Демак, ижтимоий жараён – бу тор маънода ижтимоий ўзгариш бўлиб, ижтимоий ҳаётдаги туб ўзгаришларга сабаб бўлади. Ижтимоий жараёнларнинг моҳиятини унинг хилма хиллиги билан ҳам баҳолаш мумкин.

Ижтимоий муносабатлар ички моҳияти, унинг циклик характерга эга эканлигидадир. Лекин бу доимий такрорланиб турувчи фундаментал ижтимоий муносабатлар билан айнан бир нарса эмас. Ижтимоий жараёнлар тизим барқарорлигини мусаҳҳамлайди ва янги макон ва замондаги жамият тараққиётини узлуклилиқ ва узлуксизлигига таъсир этувчи, ўтиш даврида учрайдиган тизимдаги нобарқарорликни тартибга солишни мувофиқлаштиради.

Ҳар қандай ижтимоий жараённинг давомийлиги, биринчидан унинг вақтдаги чегарасини; иккинчидан, бошланғич босқичидан якуний босқичигача бўлган давомийлигини кўрсатиб беради. Ижтимоий жараёнларнинг вақт билан боғлиқ бўлган яна бир жиҳати улардаги босқичлар ва

циклларнинг аниқ изчиллигидир. Бунинг мисолини республикамизда бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш тамойилини амалга ошириш, бир томондан, бизга мерос бўлиб қолган барча прогрессив жиҳатларга авайлаб муносабатда бўлишни тақозо этаётганлигида; иккинчи томондан, ислохотнинг асосий босқичларини ажратиш, бу босқичларнинг ҳар бири учун аниқ мақсадларни, уларга эришиш воситаларини белгилаб олишни талаб этаётганида кўрамиз.

**Хулоса.** Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий муносабатлар ижтимоий жараёнларнинг энг муҳим функциялаштирувчи қисми саналиб, ички ва ташқи шароитдаги ўзгаришларга мослаштириш ҳамда қайта қайта барқарор ҳолатига қайтишига ёрдам беради. Соҳа олимларинг таъкидлашича, ижтимоий жараёнлар жамият ёки унинг алоҳида тизимларидаги доимий ўрин алмашинув ҳолатидир[5,301]. Бу эса албатта, ижтимоий жараёнлар муайян йўналишдаги воқеа ва ҳодисаларнинг маълум вақтдаги ҳаракати сифатида ҳам намоён бўлишига олиб келади. Масалан, ўзгариш ва статик ҳолат, узлуклилиқ ёки узлуксизлик каби ва ҳоказо. Шу маънода олиб қараганда, ижтимоий тизим муайян ўзгаришларга олиб келувчи ижтимоий жараёнларсиз мавжуд бўлмайди. Ижтимоий жараёнларнинг муҳим белгиларидан бири умумийлик ва жараённи амалга оширувчи субъект билан алоқадорлиги ҳисобланади. Бунда ижтимоий фалсафанинг муҳим вазифаларидан бири ижтимоий жараёнларда объект ва субъект муносабатларининг диалектик алоқаларини ўрганишдир. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ижтимоий-тарихий жараёнлар ривож, аввало, кишиларнинг бирон-бир мақсадга йуналтирилган яратувчилик фаолияти билан боғлиқ бўлади. Ижтимоий-тарихий жараёнлар субъекти билан унинг эҳтиёжлари ўртасидаги диалектик алоқадорликни кўриб чиқиш ижтимоий-тарихий жараёнларни билишнинг асосий ва муҳим методологик талабларидан биридир. Эҳтиёжлар тарихий жараёнлар механизмида ва инсоннинг бутун ижтимоий фаолиятида муҳим ўрин тутуди, чунки айнан шу эҳтиёж ва манфаатларда объектнинг субъектлашуви субъектнинг объектлашуви жараёни тўлиқ мужассамлашган бўлади.

#### Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллаева М.Н. Проблема адекватности отражения на эмпирическом уровне научного познания. –Т.: Фан, 1982
2. Азизхўжаев А.А. Демократия халқ ҳокимияти демакдир. –Т.: Академия, 1996
3. Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият. –Т.: Шарқ, 1997; Азизхўжаев А.А. Чин ўзбек иши. –Т.: Академия, 2003
4. Акофф Р. Планирование будущего корпорации. М., 1985. С. 40
5. Алимардонов Т.Т. Сиёсат ва ахлоқ. –Т.: Фан, 2005
6. Амир Темур “Темур тузуклари”. 1990. Б. 54
7. Small A. General Sociology. Chicago :1905.-P.201
8. Беккер Г., Босков А., Современная социологическая теория. –М.: 1961. –С. 301.
9. Бергаланфи Л. Общая теория систем: критический обзор // Исследования по общей теории систем. М., 1969. С. 23-82.
10. Босков. А. Социальные изменения: основные проблемы возникновения теоретических и исследовательских центров. М.1961
11. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. – М.: Прогресс. 1988. С.37
12. Венников В.А. Теория подобия и моделирования. –М.: Высшая школа, 1986
13. Гвишиани Д.М. Избранные труды по философии, социологии и системного анализу. М.: “Канон+” РООИ “Реабилитация”.2007.- С.672
14. Гегель. Энциклопедия философских наук. –М., 1974.-Т.1-С.100.
15. Глинский Б.А. и др. Моделирование как метод научного исследования. –М.: МГУ, 1965.



**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ  
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ  
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ  
АХБОРОТНОМАСИ**

**№12/5 (109)  
2023 й., декабрь**

Ўзбекча матн муҳаррири:  
Русча матн муҳаррири:  
Инглизча матн муҳаррири:  
Мусахҳих:  
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод  
Ҳасанов Шодлик  
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон  
Ўрозбоев Абдулла  
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги  
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.12.2023  
Босишга рухсат этилди: 15.12.2023.  
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.  
Ҳажми 19,0 б.т. Буюртма: № 13-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими  
220900, Хива, Марказ-1  
Тел/факс: (0 362) 226-20-28  
E-mail: [mamun-axborotnoma@academy.uz](mailto:mamun-axborotnoma@academy.uz)  
[xma\\_axborotnomasi@mail.ru](mailto:xma_axborotnomasi@mail.ru)



**(+998) 97-458-28-18**